

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

A sepia-toned portrait of Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey. He is shown from the chest up, seated and looking slightly to his left. He is wearing a dark, textured suit jacket over a light-colored shirt and a patterned tie. The background is dark and out of focus, with some vertical lines suggesting a window or a wall. The overall tone is formal and historical.

Mustafa Kemal **ATATÜRK**

- HAYATI VE ESERİ -

Prof. Dr. E. SEMİH YALÇIN

***Bu kitabın tüm hakları yazarına ve
yayınasına aittir.***

ISBN
978-975-267-541-4

Genel Yayın Yönetmeni
Cuma AĞCA

Grafik Tasarım
Nihal ÖZGEN

Kapak Tasarım
Mehmet FİDANCI

Düzelti
Canan Sevinç

Baskı & Cilt
Berikan Ofset Matbaa
Maltepe / ANKARA

BERİKAN YAYINEVİ
Eti Mah. GMK. Bulvarı Bulvar Apt. No: 80/1
Maltepe / ANKARA
Tel: (0312) 232 62 18 Fax: (0312) 232 14 99

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	9
-------------	---

I. BÖLÜM MUSTAFA KEMAL'İN SOYU VE AİLESİ

I.	Rumeli'nin Fethi ve Bölgenin Türkleşmesi	13
A.	Rumeli'ye Yerleştirilen Yörükler.....	14
II.	Mustafa Kemal'in Baba Tarafından Soyü:	
	“Kızıl Oğuz(Kocacık)” Yörükleri	17
A.	Kızıl Oğuzlar(Kocacık)'ın Rumeli'ye Yerleşmeleri	17
B.	Ali Rıza Efendi'nin Ailesi ve Hayatı	22
III.	Mustafa Kemal'in Anne Tarafından Soyü: “Konyarlar”	30
A.	Konyarların Rumeli'ye Yerleşmeleri	30
B.	Zübeyde Hanım'ın Ailesi ve Hayatı.....	32
IV.	Ali Rıza Efendi ve Zübeyde Hanım'ın Evliliğı.....	38
V.	Mustafa Kemal'in Doğumu	40

II. BÖLÜM MUSTAFA KEMAL'İN ÖĞRENİM HAYATI

I.	İlköğrenimi	47
A.	Mahalle Mektebi	47
B.	Şemsi Efendi Okulu.....	50
C.	Mülkiye Rüştiyesi	52
II.	Askerî Ortaöğrenim Dönemi	54
A.	Selanik Askerî Rüştiyesi.....	54
B.	Manastır Askerî İdadisi ve Frerler Okulu	58
III.	Yükseköğrenim Dönemi	68
A.	Harp Okulu Öğrenimi.....	68
B.	Harp Akademisi Öğrenimi	79

III. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN MESLEKÎ HAYATI

I. Mustafa Kemal'in II. Meşrutiyetin İlanından Önceki	
Askerî Faaliyetleri ve İttihat ve Terakki ile İlişkisi.....	89
II. İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Mustafa Kemal.....	100
A. Trablusgarp Savaşı	105
B. Balkan Savaşı	107
C. Sofya'ya Gidişi.....	110
III. Birinci Dünya Savaşı ve Mustafa Kemal	111
A. Çanakkale Cephesi	111
B. Doğu Cephesi	122
IV. Mondros Mütarekesi ve İstanbul'a Dönüş	130

IV. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ VE ANADOLU'YA GEÇİŞ

I. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri	135
A. Cepheden Yaptığı İlk Politik Teşebbüs ve İzzet Paşa	
Kabinesi ile İktidar Kapılarını Zorlaması	135
B. Sultan Vahideddin ile Görüşmesi	144
C. Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey ile Münasebetleri ve	
İhtilal Komitesi Kurması.....	145
D. Mustafa Kemal Paşa'nın İşgale Karşı Anadolu'da Millî Mukavemet	
Fikrinin Temelini Atması	150
E. On Dokuz Mayıs Ruhuna Doğru	155
II. Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine Tayini	163
A. Harbiye Nazırı Şakir Paşa ve Mustafa Kemal Paşa	167
B. Kâzım (İnanç) Paşa ve 6 Mayıs 1919 Tarihli	
Talimatname	171
C. Mustafa Kemal, Fevzi (Çakmak) ve	
Cevat (Çobanlı) Paşalar.....	176
III. Anadolu'ya Geçiş.....	179

V. BÖLÜM
MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İDERLİĞİNDE TÜRK MİLLÎ
MÜCADELE HAREKETİ VE KUVA-YI MİLLİYE RUHU

I.	Anadolu'nun İşgali Karşısında Türk Milletinin Tepkisi ve Millî Teşekküller.....	188
	A. Anadolu'nun İşgali.....	188
	B. Kuva-yı Milliye Ruhu ve Millî Teşekküllerin Kurulması.....	199
II.	Kongreler Dönemi.....	204
	A. Amasya Tamimi	206
	B. Erzurum Kongresi.....	208
	C. Sivas Kongresi.....	210
	D. Amasya Mülakatı.....	212
III.	Misak-ı Milli.....	216

VI. BÖLÜM
BÜYÜK MİLLET MECLİSİNİN AÇILMASI VE
YENİ TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

I.	Devlet Kuran Meclis.....	219
II.	İlk Büyük Millet Meclisinin Terkibi	227
III.	BMM'nin Açılmasından Sonra Meydana Gelen Askerî ve Siyasi Olaylar ..	235
	A. Askerî Mücadele.....	236
	a. Doğu Anadolu Cephesi	236
	b. Güney ve Güneydoğu Anadolu Cephesi	238
	c. Trakya Cephesi	244
	d. Batı Anadolu Cephesi	246
	B. Siyasi Mücadele.....	260
	a. Sevr Projesi	260
	b. Londra Konferansı.....	264
	c. Gümrü Antlaşması	268
	d. Moskova Antlaşması	269
	e. Kars ve Afganistan Antlaşmaları.....	272
	f. Ankara İtilafnamesi	274
	g. Mudanya Mütarekesi	277
	h. Lozan Barış Konferansı	280
	ha. Sınırlarla İlgili Meseleler.....	283
	hb. Türk Boğazları Meselesi	288
	hc. Azınlıklarla İlgili Meseleler.....	293
	hd. Mali ve İktisadi Meseleler.....	295
	he. Lozan Antlaşmasının Hükümleri.....	301

VII. BÖLÜM
TÜRK AYDINLANMASI: MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN
ÖNDERLİĞİNDE TÜRK DEVLETİ

I.	Türk İnkılabı	305
	A. Saltanatın Kaldırılması.....	306
	B. Cumhuriyetin İlanı	307
	C. Halifeliğin Kaldırılması	309
	D. Anayasa Hareketleri	311
	E. Hukuk, Eğitim ve Sosyal Alanlarda Yapılan İnkılap Hareketleri.....	314
II.	Çok Partili Döneme Geçiş Denemeleri ve İnkılabı Karşı Tepkiler	323
	A. İlk BMM'de Oluşan Gruplar ve Muhalefet.....	323
	B. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası	326
	C. Serbest Cumhuriyet Fırkası	328
	D. Şeyh Sait İsyanı	329
	E. Takrir-i Sükun Kanunu ve İzmir'de Suikast Girişimi	331
III.	Atatürk Dönemi Dış Politika Gelişmeleri	333
	A. Lozan Antlaşmasından Milletler Cemiyetine Giriş Kadar Olan Süreç (1923-1932).....	333
	a. Türk-İngiliz Münasebetleri ve Musul Meselesi	334
	b. Türk-Yunan Münasebetleri ve "Établi" Uyuşmazlığı	336
	c. Türk-Sovyet Münasebetleri	337
	d. Türk-İtalyan Münasebetleri.....	338
	e. Türk-Fransız Münasebetleri	339
	f. Türkiye'nin İslam Ülkeleri ile Münasebetleri	340
	B. Milletler Cemiyetine Giriş ve Atatürk'ün Ölümüne Kadar Olan Süreç (1932-1938)	341
	a. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine Katılması	341
	b. Türkiye'nin Balkan Devletleri ile Münasebetleri ve Balkan Antantı.....	343
	c. Sadabat Paketi	344
	d. Türk-Sovyet Münasebetleri.....	345
	e. Türk-İtalyan Münasebetleri.....	345
	f. Türk-Alman Münasebetleri.....	346
	g. Türk-İngiliz Münasebetleri	347
	h. Montrö (Montreux) Boğazlar Sözleşmesi	348
	ı. Türk-Fransız Münasebetleri ve Hatay Meselesi	350

VIII. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN VEFATI

I.	Atatürk'ün Hastalığı.....	353
II.	Atatürk'ün Vefatı	361
III.	Atatürk'ün Vasiyeti	371
IV.	Atatürk'ün Vefatının Yurt İçindeki ve Yurt Dışındaki Yankıları	373

IX. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN KİŞİLİĞİ

I.	Atatürk'ün Askerî Kişiliği.....	405
A.	Askerî Kişiliğinin Oluşması	407
a.	Yetiştirdiği Kültür Çevresi	407
b.	Askerlik Mesleğine Yönelik Aldığı Eğitim	409
B.	Kişisel Özelliklerinin Askerliğe Uygunluğu	412
a.	İleri Görüşlülüğü.....	412
b.	Sorumluluk Alabilmesi ve İnisiyatif Kullanma Yeteneği	415
c.	Cesaretli Oluşu ve Gerçekçiliği	417
d.	Otoriter Oluşu ve Kararlılığı.....	420
e.	Zekâsı, Olaylara Yön Verişi ve Muhakeme Gücü.....	423
II.	Atatürk'ün "Devlet Adamlığı" Vafı.....	426
A.	Devlet Kurucusu Atatürk.....	427
B.	İnkılapçı Atatürk	432
C.	Siyaset Adamı Olarak Atatürk	442
III.	Atatürk'ün Evlilik Hayatı.....	445
AÇIKLAMALI ATATÜRK KRONOLOJİSİ		457
BİBLİYOGRAFYA		481
DİZİN		505

ÖN SÖZ

Orta Çağlarda skolastik düşüncenin baskısı altında kalan Avrupa, içine düştüğü karanlık dönemi zamanın hâkim medeniyetine sahip olan İslam âlemi ile temasları sonucunda aşabilmiştir. Haçlı Seferleriyle gerçekleşen temaslar neticesinde Avrupa, İslam medeniyetinin etkisi altında kalarak insan hakları ve güzel sanatlarda eserler vermiş daha da önemlisi düşünce ve vicdan özgürlüğü alanlarında ciddi mesafeler kaydetmiştir. Avrupa'nın kısa zamanda katettiği bu yol; "bilimi" insanlığın temel düsturu hâline getirmiş ve bilimle elde edilen verilerin uygulanması sonucu muazzam bir teknoloji ortaya çıkmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk bütün bu sosyal ve siyasi değişimlerin neticelerinin alınmaya başlandığı bir dönem ve coğrafyada doğmuş ve modernleşmeyi gerçekleştiremeyen milletlerin bağımsızlığını elde edemeyeceklerini görebilmiştir. Atatürk'ün yetiştiği ortam "temel insan haklarının" ve "hürriyetin" hukukileştiği, benimsenmeye başlandığı bir dönemdir.

Olayları devamlı sorgulayan Atatürk, Batı'nın ezici üstünlüğü karşısında zihninde oluşan sosyal ve siyasi tepkiyi milletin geleceği adına modernleşme sürecinin başlangıcı yaparak sukut etmiş Osmanlı yerine yeni Türk Devleti'ni ikame etmeyi başarmıştır. Bu büyük değişimi perçinleyen Türk inkılabı ise yakın tarihimizdeki büyük kırılma noktasının sonucu ve başarısıdır.

Türk milletinin Tanzimattan itibaren görmeyi arzuladığı yeni insan tipini Atatürk'ün şahsında bulması onun gerçekleştirdiği Türk aydınlanmasıyla da yakından ilgilidir. O hâlde bu büyük değişimi anlayabilmek öncelikle onun kısa ancak olağanüstü olaylarla dolu hayat hikâyesini öğrenmekle mümkündür.

Mustafa Kemal Atatürk, bütün bu özellikleriyle yirminci yüzyılı olağanüstü kişiliği ile etkilemiş büyük bir asker ve devlet adamıdır. Onun olağanüstü kişisel meziyetleri Türk milletini

hapsolduğu karanlıklardan ve belki de yok olmak tehlikesinden kurtarmış, Türk milletini istiklale kavuşturarak çağdaş dünyanın medenî ülkeleri arasına dâhil etmiştir.

Bilindiği gibi Atatürk'ün en büyük eseri, temelinde yüksek Türk kültürü ve Türk kahramanlığı bulunan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'dir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, çağın uluslararası değerlerine uygun yapıda olup Türk milletini arzu edilen medeniyet seviyesine ulaştırması, Atatürk'ün dehası ve Türk milletinin eşsiz anlayış ve fedakârlığı ile gerçekleşmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı bu yüce ideali gerçekleştirmek üzere adanmış bir yaşamdır. Onun hayat serüveni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesi ile âdeta bütünleşmiştir. Bu yüzden Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatı, düşünceleri ve kişiliği hakkında yapılan araştırmalar, cumhuriyet tarihimizin de daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Onun, soyu, ailesi, öğrenim hayatı, meslekî hayatı, çocukluğundan itibaren yaşadığı olaylar, yakın çevresi ve kişiliğini etkileyen olaylar ve insanlar incelenip aydınlatıldıkça onu anlamak ve tanımak daha da kolaylaşacaktır.

Şüphesizdir ki, Atatürk'ü iyi anlamak onun çağdaş Türkiye'nin temellerini atarken hangi dinamikler ile hareket ettiğini ve cumhuriyetin hangi temel esaslar üzerine bina edildiğini de ortaya koymak bakımından büyük önem taşımaktadır. Cumhuriyet tarihimizin hangi döneminde olursa olsun, Atatürk'ün hayatı, cumhuriyetin kuruluşunu, bugününü ve yarınını anlamak isteyen herkesin vakıf olması zarurî olan bir süreç olacaktır.

Çalışmamızda, Atatürk'ün hayatı, düşünceleri ve onun kişiliği dokuz bölümde ele alınmıştır. Eserin ilk dört bölümü Atatürk'ün doğumundan Samsun'a çıkışına kadar olan dönemi kapsamaktadır. Dördüncü bölümden sekizinci bölüme kadar, Samsun'a çıkışından vefatına kadar olan dönem incelenmiş, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, inkılaplar ve dönemin dış politik gelişmeleri ışığında "Türk Aydınlanması" olarak tanımlanan dönem ele alınmıştır. Sekizinci bölümde ise Atatürk'ün hastalığı ile başlayıp vefatına giden süreç incelenmiş, vasiyeti ve vefatının yurt içindeki ve yurt dışındaki yankılarına yer verilmiştir. Eserin son bölümü olan dokuzuncu bölümde ise Atatürk'ün askerî kişiliği, devlet adamlığı vasfı ve evlilik hayatı incelenmiştir. Kitapta ayrıca eserin sonunda açıklamalı bir "Atatürk Kronolojisi" de yer almaktadır.

Atatürk sadece Türk tarihinde değil dünya tarihinde de önem kazanmış bir simadır. Hayatı, Türk tarihinden şanlı bir yaparak misali olan Atatürk, zamanla geçmişin sayfalarına gömülmemiş, ilkeleri ve prensipleriyle Cumhuriyet tarihimizin her döneminde değer kazanmıştır. Bu yüzden, bu kitap Atatürk'ün ne ilk anlatıldığı ne de son anlatılacağı bir eser hüviyetindedir.

Bu eserin ilk basımı Dr. Ali Güler ile birlikte 2000 yılında "E.Semih Yalçın - Ali Güler, **Atatürk (1881 Selanik-1918 İstanbul)**, Cilt 1., **Atatürk (1919 Samsun-1938 Dolmabahçe)**, Cilt 2., **Atatürk (Yankıları, İlkeleri, Kişiliği)**, Cilt 3, Berikan Yayınları, Ankara 2000" adıyla üç cilt hâlinde yayımlanmıştır. Hazırlanan bu eser, daha önce yapılan bu çalışmanın ikinci baskısı gibi anlaşılmasına rağmen önceki çalışmada yer alan ve Ali Güler'e ait olan kısımlar ayrılarak Ali Güler tarafından "Ali Güler, **Atatürk'ün Soy Kızıloğuzlar ve Konyarlar**, Ankara 2005" adıyla ayrıca basılmıştır. Önceki çalışmanın diğer kısımları ise tarafımdan genişletilerek ve düzenlenerek yeniden yayına hazır hâle getirilmiştir. Dolayısıyla elinizdeki bu eser söz konusu bu çalışmanın mahsulü niteliğindedir.

Varlığımızı, hürriyetimizi, bağımsızlığımızı ve mutluluğumuzu borçlu olduğumuz bu büyük insanı, Atatürk'ü anlatabilmenin zorluğunu biliyoruz. Bu araştırmanın mükemmel olduğu iddiasında da değiliz. Umarız ki, eksikliklerimiz yeni araştırmalarla giderilir. Milletimizin ve özellikle gençlerimizin Atatürk'ü anlamalarına bir miktar katkı yapabilirsek kendimizi mutlu addedeceğiz.

Eserin hazırlanmasında emeği geçen Emine Erdoğan, Şarika Gedikli, İsmail Özer'e, eserin tashihini gerçekleştiren Mustafa Yücel ve Aynur Ekincikli'ye teşekkür ederim.

Prof. Dr. E. Semih Yalçın
Keçiören, Ağustos 2011

I. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN SOYU VE AİLESİ

Mustafa Kemal Atatürk, 1881 (Rumi 1296) yılında Selanik'te Koca Kasım Paşa Mahallesi Islahhane Caddesi'nde bugün müze olan üç katlı bir evde dünyaya gelmiştir. Babası o sırada kereste ticareti yapan Ali Rıza Efendi, Annesi Zübeyde Hanım'dır. Baba tarafından dedesi, ilkokul öğretmeni olan Kızıl Hafız Ahmet Efendi; anne tarafından dedesi ise, Sofuzâde (Sofizâde) Feyzullah Efendi'dir.

I. Rumeli'nin Fethi ve Bölgenin Türkleşmesi

Mustafa Kemal'in hem baba hem de anne tarafından soyu Rumeli'nin fethinden sonra bu bölgelerin Türkleştirilmesi için Anadolu'dan göçürülerek iskân edilen “Yörük” (Yürük) veya “*Türkmenler*”den gelmektedir. Rumeli'nin Türkler tarafından fethedilmesi ve Türkleşmesinde, tıpkı Anadolu'da olduğu gibi devletin dayandığı esas unsur, aşağıda işaret edilecek çeşitli sebeplerle Yörük, Yürük, Türkmen vb. değişik isimlerle anılan “*konargöçer*” Türk unsurları olmuştur.

Tayyib Gökbilgin'in ifadeleriyle: “*Yürükler, Oruç Bey'in de sarıh surette bildirdiği gibi, Oğuzlardandır. Aşiret, taife, cemaat diye gösterilen, mesela, Türkmen aşireti, Yürük tairesi veya hususi ismiyle bilfarz Oğulbeyli cemaati olarak rastlanan Türk göçebe halk grupları etnik bakımdan ayrı şeyler olmayıp tek menşeden çıkan ve sonra tâli gruplara ayrılarak veya muhtelif grupların birleşmesiyle yeni bir birlik vücuda getiren aynı Türk halk parçalarıdır.*”¹

¹ M. Tayyib Gökbilgin, “Rumeli'nin İskanında ve Türkleşmesinde Yürükler”, III. Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Tebliğleri, Ankara 1948, s. 649.

A. Rumeli'ye Yerleştirilen Yörükler

Tarihî kaynaklarda bazen "Türkmen" bazen "Yörük" adıyla rastlanan, seyahatnamelerde bu şekilde zikredilen Türk halkının mênşei itibarıyla kesinlikle Oğuzlardan olduğu XV. yüzyıl yazarlarından olan ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş devri hakkında ciddi bilgiler veren Oruç Bey'in defalarca kullandığı "...bu Oğuz taifesi göçgüncü yörükler idi." şeklindeki ifadesiyle de sabittir.²

Yörüklerle ilgili en ciddi çalışmalardan birisini yapmış olan Mehmet Eröz'e göre "Yörük" sözü; "*Yörümek fiilinden yapılma, Anadolu'ya gelip yurt tutan göçebe Oğuz boylarını (Türkmenleri) ifade eden bir kelimedir...Kelime sıfattır; aslı da (yügrük)dür. Kelime sıfat hâlinde ileri, medeni, bilgili, cins ve halis manâlarına gelir...Yügrük kelimesinin kabiliyetli, dirayetli, cesur manalarına geldiğini biz de müşahade ettik...Bütün Yörükler, bu kelimenin (yörümek) fiilinden müştak olduğunu söylediler. Bize göre (göç) kısmî hareketi, (yörümek) umumî, bütün hayat boyunca yapılagelen fiili gösteriyor...Yörük ve Türkmen aynı manaya gelmekte, Anadolu'ya gelen göçebe Oğuz Türklerini ifade etmektedir. Bütün vesikalar bu göçbelerin Orta Asya'dan geldiklerini göstermektedir...Yörük ile Türkmen'in aynı etnik zümreye alem olan iki kelime olduğunu rahatça söyleyebiliriz. Arşiv vesikalarında bu iki kelime müteradif, eş anlamlı olarak kullanılıyor: Türkmân-ı Halep, Yörükân-ı Halep...ilh".³*

Osmanlı Devleti, kuruluş, genişleme, duraklama ve gerileme devirlerinde siyasi, iktisadi ve sosyal durumun değişmesine bağlı olarak, iskân siyasetinde farklı politikalar takip etmiştir. Özellikle ilk devirlerde yeni toprakların elde edilmesiyle, "*konargöçer*" aşiretlerin bu yeni topraklara yerleştirilmesi şeklinde dışa dönük bir iskân politikası takip edildiği görülmektedir.

Osmanlının iskân siyaseti sonucunda Türkler, 1356'da Gelibolu Yarımadası'ndaki Çimpe Kalesi'nin alınmasından sonra süratli bir şekilde yayılmış, aralıksız 1912 yılına kadar sürecektir olan yaklaşık 550 yıllık Türk hâkimiyeti sırasında Rumeli'nin Türkleşmesi sağlanmıştır. Müslüman Anadolu Türklerinin Rumeli'ye gelişleri başlangıçta "*Kolonizatör Türk Dervişleri*" ile başlamış, söz konusu "*dervişler*"

² M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul 1975, s. 6.

³ Mehmet Eröz, *Yörükler*, İstanbul 1981, s. 20-28. <https://rantey.org>

askerî fütuhattan önce yerli halkın ve özellikle IX. yüzyılda bölgeye gelip yerleşen Peçenek ve Kuman Türklerinin gönüllerini kazanarak asıl fetih hareketinin zeminini oluşturmuşlardır⁴. Ordunun ardından veya onlarla birlikte hareket eden bir nevi “*psikolojik harp*” veya “*istiğbarat*” unsuru olarak da değerlendirilebilecek olan tarikat mensubu birçok dervişin, yol güzergâhlarındaki önemli mevkilere zaviyeler ve tekkeler inşa etmesiyle ilk teşebbüsler başlamış, kurulan bu tekke ve zaviyeler ilk iskân nüvelerini teşkil etmiştir. Rumeli’yi bu şekilde iskân eden “*Sarı Saltuk*” ile Bursa’nın fethinde rol oynayan “*Geyikli Baba*” bunlara örnek olarak verilebilir⁵.

Kuruluş devrinde, konargöçer Türk aşiretleri yeni alınan bölgelerin Türkleştirilmesinde kullanılan en önemli unsurdur. Savaşçı vasıfları, örnek disiplinleri ve teşkilatlanmalarındaki maharetleri ile ön plana çıkan konargöçerlerin, Rumeli Fatihî Süleyman Paşa zamanında bölgeye “*göçürülüp*” “*iskân edilmeleri*”ne başlanmıştır. Yine I. Bayezid devrinde aşiretlerin Rumeli’nin Türkleştirilmesi amacıyla daha büyük kitleler halinde Rumeli’ye nakledildikleri görülmektedir. Türk topluluklarının Rumeli’ye nakledilmeleri sırasında, devlet tarafından kendilerine “*yurtluk*”, “*toprak*”, “*umar*” gibi imtiyazlar tanınarak muhaceret teşvik edilmiştir. Bu durum “*fütuhat*”ı teşvik amacı taşıdığı kadar, fethedilen yerlerin Türkleştirilmesi ve ülkenin ekonomik ve sosyal bakımdan kalkındırılması amacına da hizmet etmiştir. I. Bayezid devrine ait ilk iskân kaydı, 1400-1401 yıllarında “*tuz yasağı*”nı kabul etmeyen Menemen Ovası’nda kışlayan aşiretlerden “*Göçer evliler*”e ait olup bu aşiret Filibe taraflarına sürülmüştür. Oğlu Çelebi Mehmet zamanında ise, isyanları Yörgüç Paşa tarafından bastırılan Tatarlar da Dobruca havalisine yerleştirilmiştir. Anadolu’dan Rumeli’ye aşiret göçürülmesi işi, II. Bayezid’in saltanatının sonuna kadar devam etmiştir⁶.

⁴ Bu konuda bk. (Ömer Lütfü Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İstanbul, tarihsiz, s.1-72).

⁵ Yusuf Halaçoğlu, XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi, Ankara 1988, s. 2-3.

⁶ HALAÇOĞLU, XVIII. Yüzyılda..., s. 4. Osmanlı “tehcir ve iskân” siyaseti ve metotları konusunda artık klasikleşmiş olan şu eserlere bakılabilir: Ömer Lütfü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 2, Ankara 1942, s. 284-353.; Ömer Lütfü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt XI (1951), s. 525-569.; Cilt XIII (1953), s. 56-78.; Cilt XV (1955), s. 203-227.; Ömer Lütfü Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Aşiretlerin İs-

Osmanlı Devleti'nin Balkan Yarımadası'ndaki ilerlemesi ve yayılmasına paralel olarak, yörük gruplarının sayıları artmış ve daha sonra da bunları askerî bir teşkilata bağlamak, kendilerine mahsus bir nizam ve kanun meydana getirmek lüzumu ortaya çıkmıştır. Rumeli'ye peyderpey geçen ve çeşitli mıntikalarda iskan edilen yörük grupları, XV. yüzyılın ortalarından itibaren askerî ve stratejik vazifelerde belli roller almaya başlamış, içlerinden bu işleri başarabilecek şahıslar tespit edilmiş, tahrirleri (yazımları-sayımları) yapılmış; bunların celpleri, mükellefiyetleri ve diğer hususları belli kurallara bağlanmıştır. Böylece, XVI. yüzyılın ortasında artık ordu hizmetlerinde ve devlet işlerinde yer ve vazife alan düzenli bir askerî sınıf meydana gelmiştir⁷.

XVII. yüzyılda Rumeli'deki bu yörük teşkilatları dağılmaya başlamış, yörük yazılanlar azalmış, bunların önemli bir kısmı "*konargöçer*"likten çıkarak yerleşik hayata geçmişlerdir. Sefer zamanlarında kendilerine verilen görevleri yerine getirememeleri, kısmen disiplin ve düzenlerinin bozulması üzerine bu gruplar yeniden teşkilatlandırılmışlardır. 1691 yılında Padişahın bir "*hatt-ı hümayunu*" ile yörük grupları, "*Evlad-ı Fatihan*" adı altında ve Rumeli'nin "*sağ, sol ve orta kolu*"nda olmak üzere yeniden yazıldı. Böylece teşkilat hem adını hem de zamanın ihtiyaçlarına göre askerî ve ekonomik yapısını ciddi anlamda değiştirmiştir⁸.

Kaynakların verdiği bilgiler değerlendirildiğinde, Rumeli'ye yerleşen Türk grupların üç önemli isim altında toplandığı görülmektedir: *Konyarlar*, *Yörükler* (Yürükler) ve *Tatarlar*. Atatürk'ün anne tarafından soyu olan ve kendileri de bir "*yörük*" grubu olmalarına rağmen, Anadolu'dan geldikleri yerin (Konya-Karaman) ismiyle anılan "*Konyarlar*" dâhil bütün Yörükler, çeşitli tarihî, kültürel ve coğrafi nedenlerle farklı isimler almışlardır. Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtlarında geçen ve adlarına "*tahrirler*" yapılan, Rumeli'ye iskân edilen Yörükler şunlardır: "*Naldöken Yörükleri*,

kâni", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi*, Cilt XV, Sayı 1-2, Ankara 1976.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963, s.1 120.; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967, s. 1-175.; GÖKBİLGİN, *Rumeli'de Yörükler...*, s. 1-342.

⁷ Ali Güler, *Atatürk'ün Soyu Kızılgözlüler ve Konyarlar*, Ankara 2005, s.65.

⁸ GÖKBİLGİN, *Rumeli'de Yörükler...*, s. 9-20.; GÜLER, *Atatürk'ün Soyu Kızılgözlüler...*, s. 65.

Tanrı Dağı (Karagöz) Yörükleri, Selanik Yörükleri, Ofçabolul Yörükleri, Vize Yörükleri ve Kocacık Yörükleri”.

Yine belgelere göre, Rumeli'deki Yörüklerin üç şekilde isim aldıkları görülmektedir: İlk olarak başlarındaki reislerinin veya “beylerinin” adına, ikinci olarak herhangi bir farklı veya mümeyyiz özelliklerine, nihayet üçüncü olarak da en çok bulundukları bölgenin adına göre isimlendirilmişlerdir. İsimlendirmede başlangıçta ilk şekil yaygın olmakla birlikte, daha sonra bir merkez etrafında toplanmaları ve yarı yarıya yerleşik hayata geçmeleri sonucunda bölge isimlerine göre adlandırılmalar yayılmıştır. Mesela “*Koca Hamza Yörükleri*”, birinci şekilde isim alanlardandır. “*Kocacık Yörükleri*” işte bu Koca Hamza Yörükleridir. “*Naldöken Yörükleri*” ise ikinci şekil isim alan gruplardandır. Nal dökme sanatı ve işinde temayüz eden Naldöken Yörüklerine XV. yüzyılda “*Yörükân-ı Nalbant Doğân*” da denilmekteydi. Aynı şekilde kayıtlarda “*Yay Döken Yörükleri*” de vardır. Bunlar, Anadolu'da da aynı isimle anılıyorlardı. “*Selanik*”, “*Ofçabolul*” ve “*Vize*” Yörükleri ise yoğun olarak yaşadıkları coğrafi merkezlerin isimleri ile anılmıştır. Bu Yörük grupları içinde o bölgede yaşayan, Konyarlar, Kocacıklar gibi Yörük grupları da bulunmaktadır⁹.

II. Mustafa Kemal'in Baba Tarafından Soyu: “Kızıl Oğuz(Kocacık)” Yörükleri

A. Kızıl Oğuzlar (Kocacık)'ın Rumeli'ye Yerleşmeleri

Mustafa Kemal'in baba soyu, Aydın/Söke'den gelerek Manastır vilayetinin Debre-i Bâlâ sancağına bağlı Kocacık'a yerleşmiştir. Aile daha sonra muhtemelen 1830'larda Selanik'e göç etmiş; Ali Rıza Efendi de muhtemelen 1839'da Selanik'te dünyaya gelmiştir. Dedesi Ahmet ve dedesinin kardeşi Hafız Mehmet'in taşıdığı “*kızıl*” lâkabı ve yerleştikleri nahiyenin adı olan “*Kocacık*”ın da gösterdiği üzere; Mustafa Kemal'in baba tarafından soyu Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli roller oynayan “*Kızıl Oğuz*” yahut “*Kocacık Yörükleri, Türkmenleri*”nden gelmektedir.

⁹ GÖKBİLGİN, *Rumeli'de Yörükler...*, s. 27 vd.; GÖKBİLGİN, “Rumeli'nin İskânında...”, s. 634.

Kızıl Oğuzları veya Kızıl Oğuz Türkmenlerini, “*Kızılkocalılar*” olarak ifade ederek Kocacık Yörükleri veya Türkmenleri ile aynı “*Yörük grubu*” içinde ele alan Hüseyin Şekercioğlu, bunların “*Oğuzların Kızıl Oğuz boyundan olduğu*” düşüncesindedir¹⁰. 1041 yılı civarında Hazar Denizi’nin güneyinde ve güneybatı bölgesinde Tahran, Kazvin, Reşt, Zencan ve Tebriz bölgelerinde oturan, “*Kızıl Özen*” veya “*Kızıl Ören*” ırmağı bölgesinde yaşayan ve İldeniz hükümdarlarından Arslan Şahın oğlu “*Kızıl Bey*”in oymakları olan bu Türkmenlere “*Kızıl Oğuz Türkleri*” adı verilmiştir¹¹.

Kızıl Oğuz Türklerini, X. yüzyılın ilk yarısında müstakil ve kudretli bir devlet olan “*Oğuz Yabgu Devleti*” içinde ve Büyük Selçuklu Devleti kurulmadan önce, Selçuk Bey’in dört oğlundan birisi olan Arslan Yabgu ile birlikte hareket ederken görüyoruz. Aynı zamanda Türkiye Selçukluları Devleti’ni kuranların ataları da olan Arslan Yabgu, Gazneli Sultanı Mahmut tarafından tutuklanarak hapsedilince (1025), bu bölgeyi terk ederek Horasan’a geçen ve Serahs, Ferave (bugün Kızıl Arvat, Kızıl Ribat) ve Abiverd’e yerleşen 4000 çadırılık Oğuz kümesinin başında, Yağmur, Buka, Gök-Taş ve Kızıl Beyler bulunuyordu. Kızıl Bey daha sonra Gazneli Mesut’un hükümdarlığı sırasında onun hizmetine girdi. Humar-Taş Bey’in idaresinde bazı Türkmen grupları sonradan Irak’a giderek yerleştiler. Horasan Balhan bölgesinde kalan gruplardan ayırmak için bunlara “*Irak Oğuzları*” denilmiştir. “*Kızıllı Oğuzları*”nı, Selçukluların 29 Haziran 1035’de Gazneli ordusunu Nesa Savaşında yenilgiye uğratmalarından sonra “*Irak Oğuzları*” ile birlikte görüyoruz. Bu zaferden sonra, Selçuklulara çeşitli Oğuz oymakları katıldığı hâlde, “*Yağmurlu Oğuzları*” ve “*Balhan Türkmenleri*” ile birlikte “*Kızıllı Oğuzları*” katılmamış; bir süre İsfahan hâkimi Alâüddeve’nin hizmetine girmişler, daha sonra onlardan da ayrılarak soydaşları “*Irak Oğuzları*”na katılmışlardır. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in kız kardeşi ile evlenen ve devletin kuruluşunda Selçuklulara büyük destek veren Kızıl Bey, muhtemelen 1040 veya 1041’de ölmüş, Rey şehri civarında gömülmüştür¹².

¹⁰ Hüseyin Şekercioğlu, “Atatürk’ün Soy ve Sülâlesi Hakkında Anadolu’da Yaptığım Araştırmalar”, *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 145 (Kasım 1974), s. 7.

¹¹ ŞEKERCİOĞLU, “Atatürk’ün Soy ve Sülâlesi...”, s. 7.

¹² Faruk Sümer, *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1967, s. 60.

Türkiye Selçuklularının son zamanları ile Anadolu Beylikleri döneminde Ankara'nın idaresini elinde bulunduran Ankara Valisi "*Kızıl Bey*" de Kızıl Oğuz Türkmenlerindendir. Selçuklu Devleti'nin "*iskân*" politikaları çerçevesinde Tokat, Amasya, Konya, Karaman, Ankara, Aydın, Isparta, Balıkesir, Bolu, Kastamonu ve Sinop illerine yerleştirilen Kızıl Oğuz Türkmenleri; 1410'da Reşadiye ve Mesudiye arasındaki "*Kızıl Özenliler Yurdu*" olarak anılan (bugünkü Reşadiye-Kızılören köyü civarı) bölgede "*Kızıl Ahmetliler*" isimli bir de beylik kurdular. Beyliğe adını veren Kızıl-Oğlu Ahmet Bey ve kardeşleri, Amasya, Tokat, Çorum ve Sivas, Ordu, Samsun, Giresun ile Şebinkarahisar'ı ele geçirdiler. Kızılırmak ve Yeşilırmak bölgesine hâkim oldular. 1424 yılında Sultan II. Murat'ın emri ile Amasya Valisi Yörgüç Paşa, Kızıl-Oğlu Ahmet Bey ve diğer ileri gelenleri Amasya Kalesi'ne davet ederek ortadan kaldırdı. Bu olaydan sonra Kızıl Oğuz Türkmenleri de Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtıldılar. Kızıl Oğuz Türkmenlerinin büyük bir bölümü, Fatih Sultan Mehmet zamanında Evrenosoğlu Ali Bey komutasında Rumeli'de fethedilen Selanik, Manastır ve Yanya illerine yerleştirildiler. Son İsfendiyaroğulları Beyi ve Osmanlıların Kastamonu Valisi Cemalettin Kızıl Ahmet Paşa, 1515'lerde Bayburt Sancak Bey'i olan Mirza Mehmet Bey ve Bolu Sancak Beyi olan babası Kızıl Ahmet Bey ile III. Murat zamanında Rumeli Beylerbeyi olan Kızıl Ahmetli Şemsi Paşa Kızıl Oğuz Türkmenlerindendir¹³.

Faruk Sümer'in XVI. yüzyıl Tahrir Defterleri'ne dayanarak yaptığı araştırmalara göre, XVI. yüzyılda Anadolu'da Kızıl Oğuz Türkmenlerine bağlı "*oymaklar*" şu bölgelerde görülmekteydi: Maraş'tan Ankara, Kayseri, Kırşehir'e kadar olan sahada yayılmış bulunan "*Dulkadırlı Eli*"'ne bağlı "*Kızıllı*" oymağı. Boz Ulus'un bir kolu olan "*Diyarbakir Türkmenleri*"'ne bağlı "*Koca Hacılu*" oymağı. Boz Ulus'un "*Dulkadırlı*" oymaklarından "*Kızıl Kocalı*" oymağı. "*Boz Ok Eli*" (bugünkü Yozgat bölgesi)'ne bağlı Kara Taş'ta "*Kızıl Kocalı*", Ak Dağ'da "*Kızıl Kocalı*", Sorgun'da "*Kızıl Kocalı*" oymakları. "*Menteşe Eli*" (bugünkü Muğla yöresi)'nde "*Kızılca Yalın*" ve "*Kızılca Keçili*" oymakları¹⁴.

¹³ ŞEKERCİOĞLU, "Atatürk'ün Soy ve Sülâlesi...", s. 8-9; İsmet Miroğlu, *XVI. Yüzyıl'da Bayburt Sancakı*, İstanbul 1975, s. 19.

¹⁴ SÜMER, *Oymaklar*, s. 174-180.
Çerçesiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Rumeli'deki Kocacıkların başlarında, hakkında tarihî bir bilgiye sahip olmadığımız "*Koca Hamza*" isimli bir bey'in bulunmasından dolayı önceleri "*Koca Hamza Yörükleri*" olarak anıldıklarını; sonradan çoğunlukta bulundukları yerlerde Kocacıklar olarak tanınmaya devam ettikleri bilinmektedir. 1543'te 132, 1584'te 179 ocak olarak görülen ve altmış sene sonra 18 ocağa düşen Kocacık Yörükleri'nin nüfuslarındaki önemli artış 1572 ile 1575 yılları arasında olmuştur. Kayıtlara göre yerleştikleri ve kendi adları ile yazıldıkları yerler şuralardır: "*Hırsova, Tekfurgölü, Varna, Pravadi, Aydos, Ruskasrı, Ahyolu, Karinabad, Şumnu, Burgaz, Kızılağaç, Yanbolu, Eskibaba, Kırkkilise, Edirne, Filibe, Silistre, Hacıoğlu-Pazarcık, Akkerman, Bender, Kili*". Kısmen Naldöken ve Tanrıdağı Yörüklerinin de bulunduğu Doğu Trakya, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'nin doğu tarafları, bütün Dobruca ve Bender, Akkerman yörelerinde (Eski Paşa Livası ile birlikte Kırkkilise, Çirmen, Vize, Silistre, Bender, Akkerman Sancakları) yaşayan Kocacıklar, onlardan az miktarda olmakla birlikte oldukça önemli bir grup teşkil etmişlerdir. Bu bölgede başlarında "*subaşı*" olarak, 1543'te Mustafa Bey, 1572'de Mahmut, 1584'te Mehmet ve 1603'te Muharrem Beyler görülmektedir.

Kocacık Yörüklerinin yerleştikleri yerler, Karadeniz sahilini takiben, Filibe hariç olmak üzere 250 kilometrelik bir saha içinde uzanan şerit içinde, bugünkü Türkiye'den Edirne ve Kırklareli vilayetleri, Bulgaristan ve Doğu Rumeli'nin doğu tarafları ve Silistre dâhil olmak üzere boydan boya Dobruca ve Kuzeyde Kili, Bender, Akkerman üçgeninin bulunduğu muntakalardan ibarettir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında en çok yaşadıkları bölge Yanbolu, Varna, Şumnu arasındadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısında, bugün çoğunluğu tespit edilemeyen, Kocacık Yörükleri'nin ikamet ettikleri 1600'den fazla meskûn mahal tespit edilmiştir¹⁹.

nunnamesi" ve "Kocacık Yörükleri ve Onlara İlhak Edilen Tanrıdağı Yörükleri Defteri Fihristi ve Arapça Başlık" adı ile eski ve yeni yazı olarak M. Tayyib Gökbilgin tarafından yayımlanmıştır. bk. (Rumeli'de Yörükler..., s. 244-248.)

¹⁹ Kendi isimleri ile kayıtlı oldukları 1543 tarihli Tahrir Defteri'ne göre, bizzat kendi hatıralarını taşıyan şu köy ve sancak adları tespit edilmiştir: "*Kocalar*" (Ahyolu), "*Kocagöl*", "*Kocakurd*", "*Kocaoğulları*" (Akkerman, Bender, Kili), "*Koca Hali*" (Baebeski), "*Kızılca*", "*Kocaşlı*", "*Kocagöl*" (Dobruca), "*Kızılca Veli*", "*Kızılhisarlık*", "*Kocuk Bilal*" (Hırsova), "*Kocatarla*" (Kırkkilise), "*Kızılcalı*" (Provadi), "*Koca Ömer*" (Rus Kasrı), "*Kızılca İlyas*", "*Kızılca İsmail*" (Silistre), "*Kızıl Bekir*" (Şumnu), "*Kızılca*", "*Kızılca İsmail*" (Varna), "*Kızılcalı*", "*Kocalar*", "*Kocalı Musa Kocalı*" (Yanbolu), "*Yenice Kızılca*" (Saprağın), GÖKBİLGİN, Rumeli'de Yörükler, s. 90 vd.

Kocacık Yörükleri kendi defterlerine yazıldıkları bu yerlerin dışında, buralardaki yoğunlukta olmasa da, önemli miktarda bulunuyorlardı. “*Evlad-ı Fatihan Teşkilatı*”nın kurulmasına kadar özellikle, “*Selanik Yörükleri*” ve “*Ofçabolı Yörükleri*” olarak yazılan ve kayıtları tutulan yörük grupları içinde Kızıl Oğuz veya Kocacık Yörükleri de bulunuyordu.

Fethinden itibaren yoğun bir şekilde bütün Makedonya ve Teselya bölgesinde, nispeten az miktarda olmak üzere de Bulgaristan ve Dobruca’da iskân edilmiş olan “*Selanik Yörükleri*”, Teselya’da; en çok Yenişehir’de, Florina, Serfiçe, Avrethisarı, Ustrumca’da, Dobriça’da da Silistre’de yaşamışlardır. Yine “*Ofçabolı*” bugünkü Makedonya Cumhuriyeti sınırlarındaki Üsküp ile İştîp arasında konargöçer yaşayış tarzına elverişli bir bölgenin adıdır. Buraya “*Mustafa Ovası*” da denilmekte olup merkez kasabası İştîp’tir. Gerek burada, gerek Pirlepe ve Tikveş civarında XIX. yüzyıldan itibaren varlıkları tespit edilen Yörükler, XVI ve XVII. yüzyıllarda “*Ofçabolı Yörükleri*”ni teşkil ediyorlardı. Bunlar imparatorluğun eski Kosova ve Manastır vilayetlerinde bilhassa dört bölgede yoğun bir hâlde, Bulgaristan ve Dobruca’da da bazı yerlerde nadiren görülmektedirler²⁰.

Yukarıda değinildiği üzere, Rumeli’yi Türkleştiren bu Yörük unsurlar, 1691’den sonra “*Evlad-ı Fatihan*” ismiyle yeniden örgütlenmişlerdir. Hasan Paşa tarafından yapılan tahrîre göre, 1691 (1102) Tarihli Evlad-ı Fatihan Defteri’nde tespit edilebilen “*Kızıl Oğuz*” veya “*Kocacık*” Yörüklerinin adını taşıyan kaza ile köy adları ve bu köylerin çıkarmakla yükümlü oldukları “*yörük piyadeleri*” sayıları tek tek tespitlidir²¹.

B. Ali Rıza Efendi’nin Ailesi ve Hayatı

Mustafa Kemal’in soyu ile ilgili elimizdeki en sağlam bilgiler öncelikle kendisinin, annesinin, kardeşi Makbule Hanım’ın ifadeleri ile intikal edenlerdir. İkinci derecede kaynaklar ise, kendisini ve ailesini tanıyan Hacı Mehmet Somer gibi, kimi çocukluk arkadaşlarının verdiği bilgilerdir. Mustafa Kemal dâhil aile fertlerinde kuvvetli bir “*Yörük, Türkmen*” bilinci vardır: Makbule Hanım, Enver

²⁰ GÖKBİLGİN, *Rumeli’de Yörükler...*, s. 74-81.

²¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mevkûfat Defteri*, Nu.: 2737.; GÖKBİLGİN, *Rumeli’de Yörükler*, s. 257-272.

Behnan Şapolyo'nun sorduğu “*Babanız nerelidir?*” sorusuna şu cevabı vermiştir: “*Babam Ali Rıza Efendi yerli olarak Selaniklidir. Kendileri Yörük sülâlesindendir. Annem her zaman Yörük olmakla iftihar ederdi. Bir gün Atatürk’e ‘Yörük nedir?’ diye sordum. Ağabeyim de bana ‘Yürüyen Türkler’ dedi.*” Yine Şapolyo'nun Ruşen Eşref Ünaydın'dan naklettiğine göre, “*Atatürk, çok kere benim atalarım Anadolu'dan Rumeli'ye gelmiş Yörük Türkmenlerdendir.*”²² demiştir.

Atatürk'ün baba soyu ile ilgili önemli bilgileri veren isimlerden birisi de Mustafa Kemal'in Selanik'te mahalle ve okul arkadaşı, eski milletvekillerinden Hacı Mehmet Somer Bey'dir. Somer bu hususta şöyle demektedir: “*Atatürk'ün ataları Anadolu'dan gelerek Manastır vilayetinin Debre-i Balâ sancağına bağlı Kocacık nahiyesine yerleşmişlerdir. Bunları ben Selanik'in ihtiyarlarından duymuştum. Kocacıklıların hepsi öz Türkçe konuşurlar. İri yapılı adamlardır. Bunların hepsi Yörüktür. Hayvancılıkla geçinirler, sürüleri vardır. Bir kısmı da kerestecilik ederler. Bunların kıyafetleri Anadolu Türklerine benzer. Yaşayışları, hatta lehçeleri de aynıdır*”²³.

Atatürk'ün babasını ve dedesi “*Kızıl Hafız Ahmet*”i tanıyan Eski Aydın Milletvekili Tahsin San Bey ve Eski Umumi Müfettiş ve Milletvekili Tahsin Uzer'den Kılıç Ali'nin²⁴ ve Tahsin San Bey'den Enver Behnan Şapolyo'nun²⁵ naklettiği bilgiler de, Atatürk'ün baba soyunun “*Anadolu'dan Rumeli'ye geçmiş olan Yörüklerden*” olduğunu göstermektedir.

Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Atatürk'ün baba soyu, Aydın/Söke'den gelerek Manastır vilayetinin Debre-i Balâ sancağına bağlı Kocacık'a yerleşmiş ancak aile daha sonra Selanik'e göç etmiştir. Dedesi Ahmet ve dedesinin kardeşi Hafız Mehmet'in taşıdığı “*kızıl*” lakabı ve yerleştikleri nahiyenin adı olan “*Kocacık*”ın da gösterdiği üzere; Mustafa Kemal'in baba tarafından soyu Anadolu'nun da Türkleşmesinde önemli roller oynayan “*Kızıl Oğuz*” yahut “*Kocacık Yörükleri, Türkmenleri*”nden gelmektedir²⁶.

²² Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul 1958, s.20.

²³ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ...*, s. 21.

²⁴ Kılıç Ali, *Atatürk'ün Hususiyetleri*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 7.

²⁵ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ...*, s. 22.

²⁶ GÜLER, *Atatürk'ün Soyu Kızıllıktır*, s. 71. <https://rantey.org>

Sofya Üniversitesi Profesörlerinden J. İvanof 1920'de Paris'te yayımlanan eserinde, Makedonya'ya Türklerin yerleşmeleri ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "*Türkler, XIV. asırdan itibaren ve Çirmen zaferini müteakip Makedonya'ya yerleşmeye başladılar. Şehirler Üsküp, Pırlepe, Köstendil, Drama bir ara tamamıyla Türklerin yaşadığı şehirler olur. Türk ordusunun fethettiği stratejik noktalar etrafında sür'atle Türk kasabaları meydana getirilir. Bunlar Anadolu'dan göç eden Türklerdir. Göç eden Türklerden kurulu yepyeni şehirler meydana gelir: Yenice, Vardar. Zamanla şehirlerde Türk nüfusu karışık bir manzara arz eder. Fethi müteakip, Hristiyan yerliler İslam dinini kabul ederler. Hemen fetihden sonra göç etmiş temiz Türk topluluğu etrafında toplanırlar. Şehirlerin dışında köyler etrafında da Türk toplulukları da vücuda gelir. Bunlar Anadolu'dan göç etmiş büyük gruplardır. Onlara Yörük ve Konyar adını vermelerinin sebebi bu göçmenlerin Anadolu'dan Konya'dan gelmiş olmalarıdır. Umumiyetle Yörükler ve Konyarlar Türkler gibi giyinen, konuşan yerlilere (İslamiyet'i kabul eden Hristiyanlara) karışmazlar. Bu Türk göçmen toplulukları üç büyük grup hâlinindedir:*

1. *Ege Denizi kıyı bölgesi: Rodoplardan denizi kadar iner. Selanik bölgesi dâhil buraları tamamıyla Türk'tür.*

2. *Sarıgöl bölgesi: Burada Sarıgöl (Kayalar), Cuma gibi zengin Türk kasabaları vardır. Bu bölgedeki köylerin sayısı 130'dur.*

3. *Vardar Bölgesi: 240 Türk kasaba ve köyü vardır. Vardar Nehrinin umumiyetle doğu kıyılarındadır.*

*Bu üç büyük göç grubundan başka, daha ufak göç grupları da dağınık yerleşmişlerdir*²⁷.

Görüldüğü gibi Atatürk'ün dedelerinin Anadolu'dan gelerek yerleştikleri Osmanlı Devleti Döneminde Manastır vilayetine bağlı dört sancaktan biri olan "*Debre-i Bâlâ*"nın merkezi, bugün Batı Makedonya'daki Debre şehridir. Babası Ali Rıza Efendi'nin doğduğu "*Kocacık*" nahiyesi de şimdi Jupa bölgesinde yine aynı isimle anılan bir köydür²⁸. Bölgede yapılan görüşmeler günümüzde yaşa-

²⁷ Jordan İvanof, *Le Question Macédonienne*, Paris 1920, s. 148-151. Ömer Sami Coşar, "1881-23 Temmuz 1908", *Anatürk Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul 1973, s. 15'ten iktibas.

²⁸ Adı geçen köyde Jupa bölgesi Türk çocuklarının Türkçe eğitim gördükleri Necati Zekeriyi Merkez İlkokulu isminde bir okul bulunmaktadır. 1993 yılında gazeteci Altan Arslan, Kocacık Köyü Türk Köyü olarak burada Atatürk'ün dedesinin yığını bulmuştur.

yan Kocacık köylülerinin “Yörük, Türkmen ve Oğuz olma bilinci”ni muhafaza ettiklerini göstermiştir.

Altan Araslı'nın Üsküp'te görüştüğü Kocacıklı Numan Kartal'ın verdiği bilgiler şu şekildedir: “*Ali Rıza Efendi, Manastır vilayetinin, Debre-i Bâlâ Sancağı'na bağlı Kocacık'ta dünyaya geldi. Kocacık'ın nüfusu tamamen Türk. Hepsisi de Yörük Türkmenleri. Anadolu'dan geldiler. Bizler, Müslüman Oğuzların Türkmen boyundanız. Atatürk'ün büyük babası, İşkodyalılar ailesinden, baba annesi ise Golalar ailesinden gelmektedir. İşkodyalılar, İşkodya'dan, Kocacık'a gelip yerleşen akıncı Türklerinin adıdır. Golalar ise 'huddut gazileri' anlamını taşımaktadır. Dedesi, Kocacık'ın Taşlı Mahallesi'nden, babaannesi ise Yukarı Mahallesi'ndendir. Ayşe Hanım, Taşlı Mahallesi'ne gelin gelmiştir. Kırmızı Hafız Mehmet Efendi, Çınarlı Mahallesi'nde ilkokul öğretmenliği yapmış. Kocacık'ın Taşlı Mahallesi'nin üst tarafında bir yokuş vardır. Önünde küçücük bir derecik akar. Bu nedenle oraya Dere Mahallesi de denir. İşte Ata'nın büyük babasının evi oradaydı. Kocacık'tan temelli göç ettikleri zaman, evlerini Etem Maliklere satmışlar. Malik'in oğlu Hayrettin İzmit'te oturmaktaydı*”²⁹.

Yine Üsküp'te yaşayan Kocacıklılardan Murat Ağa Altan Araslı'ya şu bilgileri vermiştir: “*Atatürk'ün dedesinin adı Kırmızı Hafız Ahmet Efendi'dir. Lakapları böyle. Ama, asıl hafız olan kardeşi Mehmet Efendi'dir. Baba annesinin adı da Ayşe Hanım'dır. Daha sonraları Ahmet Efendi'ye 'firari' denmeye başlamış. Firarî, Rumeli'de 'gurbetçi', 'gurbete çıkan' anlamına gelmektedir. Yalnız, Selanik'te vuku bulan bir olayla da bağlantılıdır. Kocacık'ın toprağı münbit değildir. Olanakları da kısıtlıdır. Bu nedenle, Ahmet Efendi, Yukarı Mahalle'den Feyzullah Pehlivan ve Taşlı Mahallesi'nden Fazlı Ağa ile birlikte Selanik'e çalışmaya gitmişler. 1876 yılının Mayıs ayında bir gün yolda bir olaya tanık olmuşlar...*”³⁰. Murat Ağa konuşmasının devamında, doğruluğu şüpheli bir olayı anlatarak sözlerine son vermektedir. Murat Ağa'nın burada verdiği tarih de

“Atatürk'ün Büyükbabasının Evini Bulduk, Atamız Yörük Türkmen” başlığı ile verilen haberde, Kocacıklılarla yapılan röportajlar da, Atatürk'ün baba soyu hakkında nakledilen bilgileri doğrulamak ve köydeki yaşlı insanlar tarafından hâlâ canlı bir şekilde hatırlanıp anlatılmaktadır.

²⁹ IVANOF, *Le Question...*, s. 148-151.; COŞAR, “1881-23 Temmuz 1908”, s. 15'ten itibaren.

³⁰ IVANOF, *Le Question...*, s. 148-151.; COŞAR, “1881-23 Temmuz 1908”, s. 15.

yanlıştır. Çünkü, Atatürk'ün babasının yaklaşık olarak 1839'da Selanik'te doğduğunu bildiğimize göre, ailenin zaten bahsedilen tarihlerde Selanik'e taşınmasının çok daha önce gerçekleşmiş olduğu sonucuna varılabilir. Nitekim A. Araslı'nın verdiği bilgilere göre, Ahmet Efendi'nin Kocacık'tan 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi)'nden otuz yıl kadar önce taşındığını; köyden ilk ayrılanın da Mustafa Kemal'in büyük amcası Kırmızı Hafız Mehmet Efendi olduğunu köydeki tanıklar anlatmaktadırlar³¹.

Gazeteci Altan Araslı, Üsküp'teki Kocacıklılardan bu bilgileri aldıktan sonra, Birlik Gazetesi (Üsküp'te Türklerin yayımladıkları gazetedir)'nden Remzi Canova ile birlikte gitmiş olduğu Kocacık'ta köylülerden İsmail Yahya, Atatürk'ün dedesinin evini bizzat göstermiştir. Yine köydeki diğer tanıklar İsmail Yahya'nın sözlerini doğrulamışlardır³².

Görüldüğü gibi mevcut bilgilere göre Atatürk'ün baba soyunun Aydın/Söke'den göçürülerek Makedonya'ya geldiği hususunda şüphe yoktur. Kocacık nahiyesi (köyü)ne yerleşen aile takriben 1830'larda Selanik'e göçmüştür. Mustafa Kemal'in babası Ali Rıza Efendi burada takriben 1839'da dünyaya gelmiştir. Babası Kızıl Hafız Ahmet Efendi'dir. Kızıl Hafız Ahmet Efendi'nin Kızıl Hafız Mehmet Emin Efendi isminde bir erkek, bir de Nimeti Hanım isminde bayan iki kardeşi vardır. Mustafa Kemal'in baba soyu, büyük amcası Kızıl Hafız Mehmet Emin Efendi tarafında devam etmiş ve günümüze kadar ulaşmıştır³³.

³¹ GÜLER, *Atatürk'ün Soy Kızılgöçerler...*, s. 94-98.

³² Altan Araslı'nın Üsküp'te görüştüğü bir diğer Kocacıklı da Kocacık'ın Yukarı Mahallesi'nden, Dolakar ailesinden, Behlül ve Hatice Kızı Maksude Yıldız'dır. Maksude Yıldız şunları anlatmıştır: "*Harekât Ordusunun İstanbul'a yürüyüşü tüm Balkanlarda büyük heyecan yaratmıştı...Harekât Ordusunun faaliyetleri en güncel konuydu. Mensupları da meşhur olmuştu. Şevket Paşa'nın yaverinin Kocacıklı olduğunu öğrendik. Kimdir, neyin nesidin derken, Kırmızı Hafız Ahmet Efendi'nin torunu, Ali Rıza'nın oğlu Mustafa Kemal olduğunu söylediler*"; Altan Araslı, "Ata'nın Soy Kütüğü", *Milliyet*, 10 Kasım 1993, s. 9. Burada Atatürk'ün dedesinin evinin fotoğrafı da bulunmaktadır.

³³ Kızıl Hafız Mehmet Emin Efendi'nin oğlu Salih Efendi ve ikinci eşi Müberra Hanım'dan devam eden aile, torunlarla yedinci kuşağa ulaşmış bulunuyor. Belgelerden Atatürk'ün Müberra Hanım'a "*Yenge*" şeklinde hitap ettiği bilinmektedir. Bunların beş çocuğundan birisi olan Necati Erbatur, 28 Eylül 1927'de Dolmabahçe Sarayı'nda nişanlanmış; diğer çocukları Vüsat Erbatur'un kızı Nesrin Hanım ile Feridun Söğütgil'in nikâhları 2 Ekim 1937'de Park Otel'de yapılmış ve Atatürk bu nikâh törenine katılmıştır. bk. (Burhan Göksel, *Atatürk'ün Soy Kütüğü Üzerine Bir Çalışma*, Ankara 1996, s. 28, 30) Bu eserde Atatürk'ün baba torunları ile ailenin de-

Ali Rıza Efendi, Selanik'te Abdi Hafız Mektebinde³⁴ ve Vakıflar İdaresinde *"ikinci kâtip"* olarak memuriyet yaptığını bildiğimiz Ali Rıza Efendi, sonradan Rüşumat İdaresine girmiş ve *"Gümrük Memurluğu"* görevlerinde bulunmuştur. Ali Rıza Efendi'nin gümrük muhafaza memurluğu görevi, Selanik yakınlarında, Olimpos Dağı eteklerinde bulunan Katerin kazasına bağlı Papazköprüsü (Çayağzı)'ndeydi. Selanik ile bütün civarının ve hatta İstanbul'un odun ve odun kömürü ihtiyacını temin eden bu bölgede birkaç yıl görev yaptıktan sonra Rüşumattan da ayrılmıştır. Görevinden ayrılmasında, bu bölgede asayişin gittikçe bozulması ve Rum çetelerinin devamlı baskınları önemli rol oynamıştır. Ali Rıza Efendi'nin buradaki görevinin 1870'lerden itibaren 1880-1881 yıllarına kadar devam ettiği bilinmektedir. Bu tarihlere göre Ali Rıza Efendi, evlendiği tarihlerde ve Mustafa Kemal doğduğu sıralarda Çayağzı'ndaki bu görevdeydi. Nitekim, Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in doğduğu günlerden bahsederken *"O zamanlar Ali Rıza Efendi'nin memuriyeti Selanik civarında Çayağzındaydı, bazı geceler eve gelmiyordu"* demektedir³⁵.

1935 yılında bulunan ve Ali Rıza Efendi'ye ait olduğu tespit edilen bir fotoğrafla ilgili olarak yapılan araştırmalar sonucu, onun 1876-1877 yıllarında Selanik'teki *"Asakir-i Milliye Taburu"*nda *"birinci mülazım"*, üsteğmen rütbesiyle görev yaptığını öğreniyoruz. Mensubu olduğu *"Selanik Asakir-i Milliye Taburu"*, 1876 Osmanlı-Sırp Savaşının başladığı günlerde Şura-yı Devlet başkanı olan Midhat Paşa'nın teşebbüsleri ile kurulmuş *"gönüllü taburlar"*dan biridir.

Selanik'te memurlardan ve halktan yazılan gönüllüler *"Millet Askeri"* adı altında bir tabur kurmak ve savaşa hazırlanabilmek için hükûmetten silah istemişlerdir. Başarılı bir eğitim yapan bu taburun İstanbul'a getirilmesi düşünülmüş ve Ali Rıza Efendi'nin de bulunduğu tabur, Orhaniye Zırhlısı ile 24 Aralık 1876'da İstanbul'a gitmiştir. Ali Rıza Efendi bu taburun ikinci bölümünde üsteğmen

vam eden üyeleri ve aile ile Mustafa Kemal Atatürk'ün ilişkilerini gösteren belgeler bulunmaktadır.

³⁴ İhsan Sungu, "Atatürk'ün Babası Ali Rıza Efendi ve Mensup Olduğu Asakir-i Milliye Taburu", *Belleten*, Cilt III, Sayı 10 (Nisan 1939), s. 239.

³⁵ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s.17.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s.13. Çayağzı'ndaki asayişsizlik ve Ali Rıza Efendi'nin çetelerle yaptığı mücadele, Makbule Hanım'ın anılarında ayrıntıları ile anlatılmaktadır. bk.(Makbule Atadan, "Büyük Kardeşim Atatürk", *Yeni İstanbul*, 21 Kasım 1952 (tefrika nu: 21) vd.; GÜLER, *Atatürk'ün Sıyrı Karşılaşmaları*, s. 94).

olarak görev yapmıştır. Ali Rıza Efendi, Selanik İslahhane Mahallesinde, Emir Bostan'da ve Numan Paşa Camii avlusunda "Asakir-i Milliye"ye askerî talimler yaptırmıştır³⁶.

Ali Rıza Efendi, 1881'den sonra Rüşumat İdaresindeki görevinden ayrılarak keçeste ticaretine başlamıştır. Kütahya Milletvekili Hacı Mehmet Somer'in anlattığına göre, Ali Rıza Efendi'nin kereste ticaretine atılmasında, Çayağzı'ndayken tanıştığı ve iyi paralar kazandıklarını gördüğü tüccarlar etkili olmuştur. Elindeki bir miktar parayı koyarak, Cafer Efendi ile ticaret hayatına atılan Ali Rıza Efendi, önceleri durumunun iyi olmasına rağmen sonradan işleri bozulmuştur. Hacı Mehmet Somer bu durumu şu şekilde anlatıyor: *"Ali Rıza Efendi kereste ticaretine varını yoğunu vermişti. İlk zamanlarda büyük başarılar gösteren bu teşebbüs, Katerin'in ezeli belâsı olan eşkiyaların hırslarını tahrik etti. Ali Rıza Efendi'yi para göndermesi için tehdit ettiler. Şayet para göndermezse, kerestelerini yakacaklarını bildirdiler. Bu sebeple orman mıntıkasına gitmek, işlerini kontrol etmek mümkün olmuyordu. İşlenmiş keresteleri sahile nakletmeğe korkuyordu. Çünkü bu keresteler eşkiyalar için rehine mahiyetinde idi. Nihayet Ali Rıza Efendi'den ümit ettikleri para gelmeyince, bütün keresteleri yaktılar. İşçileri de tehdit ettiler. İşçiler de dağılıp gittiler. Bunun üzerine Ali Rıza Efendi, yangından mal kaçırır gibi, mümkün olabileni kurtarmaya çalıştı...Buradaki eşkiyaların hepsi siyasi çetelerdi. 1298 (1883) tarihinde Teselya'nın Yunanistan'a terk edilmesiyle, Yunan hududu Katerin kazasına ve Olimpos Dağları'na dayanmakta idi. Bütün mesele bundan ileri geliyordu. 1877 Rus Harbinden sonra Makedonya çetelerle dolmuş, artık buralardaki Türklere rahat kalmamıştı. Bu siyasi çeteler yüzünden Ali Rıza Efendi'nin ticareti de bozuldu"*³⁷.

Makbule Hanım da babasının işlerinin Rum eşkiyaların faaliyetleri sonucunda bozulduğundan bahsettikten sonra, onun "...tuz ticaretine başladığını ve mağazasında bulunan tuzların toptan eridiğini, bu işten de ziyan gördüğünü, tekrar memuriyete geçmek istediğini, bunda da muvaffak olamadığını" nakletmektedir. Memuriyetten ayrıldıktan sonra giriştiği her ticari faaliyeti bu şekilde başarısızlıkla

³⁶ SONGU, "Atatürk'ün Babası Ali Rıza Efendi ve...", s. 239; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s.12.; Cemil Sönmez, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, Ankara 1998, s. 9 vd.

³⁷ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk*, Kır 30, Özgürlük ve Demokrasi Arşivi - <https://rantey.org>

sonuçlanan Ali Rıza Efendi, bu olaylardan çok etkilenmiş ve büyük bir moral çöküntüsü içinde hayata küsmüş ve ağır bir hastalığa yakalanmıştır. Zübeyde Hanım anılarında bu gelişmeleri şöyle anlatmaktadır: “*Merhum, son günlerinde işinin fena gitmesinden çok müteessir oldu. Kendisini salıverdi. Daha sonra da derviş-meşrep bir hâl alarak eridi gitti. Kocamın hastalığı büyüdü, artık yaşamazdı*”³⁸. Makbule Hanım’ın ifadelerine göre Ali Rıza Efendi, “*işlerinin kötü gitmesinden çok müteessir oldu... Nihayet barsak veremine tutuldu. Üç sene hastalık çektikten sonra vefat etti...*”³⁹.

Ali Rıza Efendi’nin ölümü ile ilgili olarak değişik tarihler verilmektedir. Mustafa Kemal hatıralarında, tarih vermeden, “*...Şemsi Efendi Mektebine kaydedildim. Az zaman sonra babam vefat etti*”⁴⁰ demektedir. Kız kardeşi Makbule Hanım ise anılarında, kendisinin doğduğu 1885 yılında, babasının hastalığının başladığını, işine gidemediğini ve ilk yaşını doldurduğunda da hastalığın çok ağırlaştığını ve 1889’da doğan en küçük kız kardeşi Naciye kırk günlük iken babasının vefat ettiğini anlatmaktadır⁴¹.

Bu durumda Ali Rıza Efendi’nin ölümünün 1899 veya 1990’ın ilk aylarına rastlaması gerekir. Mustafa Kemal de o sırada dokuzuncu yaşının içinde ve Şemsi Efendi Okulu’nun üçüncü sınıfındadır. Afet İnan, “*Mustafa, daha ilkokul çağında babadan yetim kalmıştır*” derken, Ali Fuat Cebesoy da “*babası öldüğünde Mustafa Kemal’in 9-10 yaşlarında olduğunu*” yazmaktadır⁴².

Hatıra türü eserlerde yer alan bu bilgilere rağmen, Faik Reşit Unat, Ali Rıza Efendi’nin 28 Kasım 1893 tarihinde öldüğünü belirtmektedir. F. R. Unat, belgeyi yayımlamadan, bu tarih ile ilgili olarak, Makbule Hanım’a ilk kocasından ayrıldıktan sonra babasından aylık bağlanmasına ait dosyadaki belgeleri kaynak göstermektedir⁴³. Mustafa Kemal’in Manastır Askerî Lisesine girişi olan 13 Mart 1896 tarihinden geriye doğru geldiği zaman, Askerî Rüştiye,

³⁸ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 31.

³⁹ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 31.; GÜLER, *Atatürk’ün Soyu Kızlıoğuzlar...*, s.96-97.

⁴⁰ Ahmet Emin Yalman, “Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı”, *Vakit*, 10 Ocak 1922.

⁴¹ Makbule Atadan, “Büyük Kardeşim Atatürk”, *Yeni İstanbul*, 12 Ocak 1953.

⁴² COŞAR, “1881-23 Temmuz 1908”, s. 110.

⁴³ Faik Reşit Unat, “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştigi Devrin Millî Eğitim Sistemi”, *Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferanslar ve Anlamları*, 1964, s.82.

Mülkiye Rüştiyesi ve çiftlikte geçirdiği yaklaşık dört buçuk aylık süre dikkate alınınca; Faik Reşit Unat'ın belirlediği tarihin doğru olması ihtimali yüksektir. Bu nedenle, Ali Rıza Efendi'nin ölümünü 1893 yılı kabul edersek, kendisi 54, babasının vefatında Mustafa Kemal 12 yaşındadır⁴⁴.

III. Mustafa Kemal'in Anne Tarafından Soyu: "Konyarlar"

A. Konyarların Rumeli'ye Yerleşmeleri

Mustafa Kemal'in anne soyu da Anadolu'dan gelerek Rume-
li'ye iskân edilen Yörük veya Türkmenlere dayanmaktadır. Anne
tarafından dedesi Vodina Sancağı'na bağlı "*Sarıgöl*" de denilen "*Ka-
yalar*"dan göçerek Selanik yakınlarındaki "*Lankaza*"ya yerleşen,
Sofuzade (Sofizade) Feyzullah Ağa'dır. Yerleştikleri "*Sarıgöl*" bölge-
si, "*Sofular*" lakabı ve ailedeki hatıraların gösterdiği üzere, Ata-
türk'ün anne soyu Konya/Karaman'dan Rumeli'ye gelen ve bundan
dolayı da "*Konyarlar*" şeklinde, Rumeli'deki diğer Yörük grupların-
dan farklı olarak bu adla anılan yörüklerdendir.

Anadolu'dan Yarımada'ya geçip yerleşen ilk Türk grubu Tür-
kiye Selçuklularının merkezi Konya'ya mensup olan ve Konya'ya
izafeten isimlendirilen "*Konyarlar*"dır. XIX. yüzyılda veya XX. yüz-
yılın başlarında Rumeli'yi gezen ve buradaki Türklerle bizzat görü-
şerek onların hatıralarını toplayan veya bölgedeki Türk varlığı
hakkında eser veren Batılı seyyahlar ile bilim adamları da
"*Konyarlar*" hakkında önemli bilgiler vermektedirler⁴⁵.

Bu konuda bilgi veren eser sahiplerinin hepsi, Konyarları ba-
zen "*Yörükler*" ve "*Evlad-ı Fatihan*"la karıştırmakla birlikte Kon-
ya'dan gelerek Rumeli'ye yerleşmiş veya yerleştirilmiş olarak gös-
termektedirler. Fakat, bunların geliş tarihi ve geliş şekilleri konu-
sunda farklı bilgiler verilmiştir. Bütün bu görüşleri tenkitli bir şe-
kilde karşılaştıran Tayyib Gökbilgin, Konyarların Rumeli'ye geliş

⁴⁴ GÜLER, Atatürk'ün Soyu Kızılguzlar..., s. 98.

⁴⁵ Bu bilim adamlarından bazıları şunlardır: G. Lejean (1861), Gervinus (1851), Jirecek (1891), G. F. Hertzberg (1878), A. Tuma (1888), Cijic (1908), Frachet d'Esperj (1911), İvanof (1918), E. Max, Hoppe (1934), A. Boué (1899), Oberhummer (1917), Hr. P. Traeger (1905). Bu hususta geniş bilgi için bk. (GÖKBİLGİN, Rumeli'de Yörükler..., s. 9-11.) Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ve yerleşmeleri ile ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: *"Sonuncu ve nispeten kabule şayan ihtimal bunların II. Murad fa- kat bilhassa Fatih zamanlarında, Karamanoğulları ile mücadeleler sırasında ve bundan sonra, Karaman, Konya ve Ankara civarından Türk aşiretlerinin bu mıntikalara iskan edildiğidir. O civarın etnik bakımdan yabancı halkına, menşeleri dolayısıyla, bu suret-i tesmi- yeyi verdirmiş ve bu ad komşuları arasında yaşamış, kendilerinde ise, menşeleri hakkında bir malumat, şifâhî bir an'ane hâlinde de- vam edip gelmiştir..."*⁴⁶.

Konyarların yoğun bir hâlde bulundukları yer Teselya'da Kozan ve bunun kuzeyinde "*Sarıgöl*" de denilen "*Kayalar*" ve Sela- nik'in kuzeydoğusudur. Sayı olarak diğer Yörük gruplarından daha az oldukları, yarı "*konargöçer*" bir hayat yaşadıkları, mübadele (alışveriş) merkezlerinin daha çok Yanya olduğu ve halılarının özel şeklinden dolayı ("*Konyaren Figüren*") bütün yörede meşhur ol- dukları bütün seyyahlar tarafından belirtilmektedir. Ayrıca, Konyarların daha demokratik bir hâlde yaşadıkları, neşeli ve hare- ketli kimseler oldukları da bunlar tarafından tespit edilmiştir⁴⁷.

Osmanlı Devleti'nin Rumeli'deki Yörüklerle ilgili örgütlenme- si içinde kendileri için ayrı isimle bir tahrir defteri bulunmayan Konyarlar, yerleştikleri bölgelerde, başlangıçta özellikle "*Kocacık*" ve "*Selanik Yörükleri*" içinde, sonradan da "*Vodina*" ve "*Sarıgöller Böl- gesi*" Yörükleri içinde "*Evlad-ı Fatihan*"⁴⁸ olarak kaydedilmişlerdir⁴⁹.

⁴⁶ GÖKBİLGİN, Rumeli'de Yürükler..., s. 12.

⁴⁷ GÖKBİLGİN, Rumeli'de Yürükler..., s. 13.

⁴⁸ Hasan Paşa tarafından 1691 (1102) tarihinde yapılan tahriri içeren "*Evlad-ı Fatihan Piyâdeleri Defteri*"ne göre "*Sarıgöl*"(Kayalar) bölgesindeki köyler, mahalleler ve de- vlete vermekle yükümlü oldukları "*Yörük Piyâdeleri*"in sayısı şu şekildedir: "Eğri- Bucak kazası": Turhanlı 49. *Sofular* 21. Evrenoslu 6. Okçular 6. Eyri 20. İshaklı 24. Çobanlı 24. İdil-obası 19. Şahinli 55. Leşli 34. Öküz-obası 24. Emirhanlı 38. Gün- doğmaz 2. Rahmanlı 8. Evhad-obası 58. Aydın-obası, Cinciler 66. Işıklı 29. Sinekli 34. Çakır-ı sagır 4. Sarı-musalı 8. Çakır-ı kebir 13. *Karamanlı* 12. Karacalar 73. Bu- raklı 10. Tekye-i ilacı-ahasanlı 21. Topçular 18. Dağ ışıklı 7. "Cuma-pazarı kazası": Haydarlı 60. Koca Ahmedli 66. Tarakçılı 6. Durasılar 6. Timurhanlı 3. Bar-çukuru 1. Kululu 1. Erdoğanlı 5. Karaağaç 2. Donuk-kayalar 1. Şahinler 3. Dedeler 3.; "Çarşamba Kazası": Milli 77. Davudlu 18. Hacı-isalar 18. Kulkallı 12. Hacılar 12. Ye- niciler 14. Hacı-ömerli 16. Karacalı 6. Doğancalı 6. Tekye-i kebir ve sagır 42. Keçili 18. Saltıklı 19. Meşeli 6. Ailenin sonradan gelerek yerleştiği Selanik'e bağlı "*Lankaza nahiyesi*"nin 1691 tahririne göre cemaatleri, köy ve mahalleleri ile "*Yörük Piyâdele- ri*" sayısı şu şekildedir: Bedirli 10. Hacı-bayramlı 4. Pir-dede 1. Değirmenciler 6. Kö- leli 7. Şuaybli 109. Umurlu ma'a Sarıcalı 45. Değirmencili ma'a Eyriceli (Ayrıncalı) 18. Çokallı 9. Lotice 7. Osmanlı 49. Yaylacık 16. Ayvalidere ma'a Şah Veli ve Saltıklı, Çınarlı 7. Üçgenli 13. Kömürcağızı 4. Lankaza 3. Sarıcalı 1. Evrencik

Mustafa Kemal'in soyu ile ilgili bir çalışma yaparak, amcası Kızıl Hafız Mehmet Emin Efendi'nin soyundan gelenlerin ellerindeki bazı belgeleri yayınlayan Burhan Göksel, Konyalıların, Konya-Karaman'dan Fatih Sultan Mehmet döneminde 1466 yılında Karamanoğulları ortadan kaldırıldıktan sonra Rumeli'ye göçürülerek iskân edildiklerini belirtmektedir⁵⁰.

B. Zübeyde Hanım'ın Ailesi ve Hayatı

Mustafa Kemal'in anne soyundan dedesi, Selanik'e bir saat mesafede bulunan Langaza'da çiftlik sahibi olan Sofuzâde Feyzullah Efendi'dir. Atatürk'ün ve Makbule Hanım'ın çocukluk anılarında bahsettikleri çiftlik burasıdır. Sofuzade Feyzullah Ağa, Selanik'in doğusundaki küçük Langaza(şimdi Langaha) kasabasında çiftçilik ve ticaret yaparak yaşamını sürdürüyordu. Feyzullah Ağanın ailesi Vodina(şimdi Yunan Makedonyası'nda Edhsessa) kenti yakınlarından gelmişti⁵¹.

Zübeyde Hanım, Feyzullah Efendi'nin üçüncü eşi Ayşe Hanım'dan olan tek kızıydı. Atatürk'ün kardeşi Makbule Hanım (1885-1956) anne soyları hakkında, "...annemden sık sık şunları dinlemişimdir" diyerek şu bilgileri vermektedir: "*Bizim esas soyumuz Yörük'tür. Buralara Konya-Karaman çevrelerinden gelmişiz. Büyük babam Feyzullah Efendi'nin büyük amcası Konya'ya gitmiş, Mevlevi dergâhına girmiş orada kalmış. Yörüklüğü tutmuş olacak...*"⁵².

Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım'ın babası hakkında, doksan yaşında vefat eden Aydın Milletvekili Tahsin San, şu bilgileri vermiştir: "*Atatürk'ün validesi Zübeyde Hanım, Sofuzâde ailesinden Feyzullah Ağa'nın kızıdır. Bunlar Selanik'te doğmuşlardır.*

1; Yine bu deftere göre, bölgede Konya-Karaman yöresinin hatıralarını gösteren yer adları ve ailenin soyuna işaret eden "Sofular" ile "Sarı Göllü" gibi yer ve oymak adları şuralarda tespit edilebilmektedir: *Ereğli nahiyesi* 50. *Ereğli* 1 (Kırk Kilise). *Ereğli* 9, *Kara Pınar* 1, *Sarıgöllü* 4 (Avrethisarı). *Sofular* 19 (Nahiye-i Bazargah). *Sofulu* 9 (Nahiye-i Kelemeriye). *Sofular* 21, *Karamanlı* 12 (Eğri Bucak-Sarı Göl). *Sofulu* 9 (Tikveş). *Sarı Göllü* 50 (Radovişte). *Sofular* 14 (Gümilcine). *Karamanlı* 11 (Çağlayık). *Sofular* 28 (Yeni Pazar). *Sarı Göllü* 1, *Sofular* 2 (Babadağ). *Sarı Göllü* 1 (Ruscuk). *Sofu Yurdu* 1 (Tozluk-Tuzluk) bk. (GÖKBİLGİN, *Rumeli'de Yörükler...*, s. 257-272.)

⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mevkûfat Defteri*, Nu.: 2737.

⁵⁰ Burhan Göksel, *Atatürk'ün Soy Kütüğü Üzerine Bir Çalışma*, Ankara 1995, s. 6.

⁵¹ Andrew Mango, *Atatürk*, İstanbul 2002, s. 31.

⁵² Makbule Atadan, "Büyük Kardeşim Atatürk", *Yeni İstanbul*, 1 Kasım 1952-22 Mart 1953. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

*Bu aile bundan 130 sene evvel Sarıgöl'den Selanik'e gelmişlerdir. Vodina kazasının batısında Sarıgöl nahiyesinde on altı köyden ibaret olan bu nahiye ailesi, Makedonya ve Teselya'nın fethinden sonra Konya civarı ahalisinden Osmanlı Hükûmeti'nin sevk ve iskân ettirdiği Türkmenlerdendir. Son zamanlara kadar beş asır müddet içinde hayat tarzlarını, kılık kıyafetlerini değiştirmemişlerdi*⁵³.

Bu konuda Lord Kinross ise kaynak göstermeden şu bilgileri vermektedir: *"Zübeyde Hanım, Bulgar sınırının ötesindeki Slavlar kadar sarışındı; düzgün beyaz bir teni, derin ama berrak, açık mavi gözleri vardı. Ailesi Selanik'in batısında Arnavutluk'a doğru, sert ve çıplak dağların geniş, donuk sulara gömüldüğü göller bölgesinden geliyordu. Burası Türklerin Makedonya'yı ve Teselya'yı almalarından sonra Anadolu'nun göbeğinden gelen köylülerin yerleştikleri yerd. Bu yüzden Zübeyde Hanım, damarlarındaki ilk göçebe Türk kabilelerinin torunları olan ve hâlâ Toros Dağları'nda özgür yaşayışlarını sürdüren sarışın Yörüklerin kanını taşıdığını düşünmekten hoşlanırdı*"⁵⁴.

Eldeki mevcut bilgilere göre aile, 1466'larda Karaman'dan gelerek Vodina Sancağı'na bağlı Sarıgöl'e yerleşmiş; sonra Selanik yakınlarındaki Lankaza (Langaza)'ya göçmüş, Zübeyde Hanım 1857'de burada dünyaya gelmiştir. Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın babası Sofuzade Feyzullah Efendi üç defa evlenmiştir. İsimlerini bilemediğimiz diğer iki eşi bir tarafa bırakılacak olursa, Zübeyde Hanım'la birlikte Hasan Ağa ve Hüseyin Ağa, Feyzullah Efendi'nin üçüncü eşi Ayşe Hanım'dan dünyaya gelmişlerdir.

Zübeyde Hanım, 1857'de Lankaza'da doğmuş, çocukluğu ve ilk gençlik yılları burada ailesi ile birlikte geçmiştir. Güçlü bir iradeye sahip olan Zübeyde Hanım, yeterince eğitim görmemiş olmasına rağmen kendi imkânlarıyla okuma yazmayı öğrenmişti. Annesine *"Molla Hanım"* denildiği gibi, kendisine de *"Zübeyde Molla"* deniliyordu. Bu, *"bilge"* kişiliğini ifade eden bir lakaptı. Muhafazakâr, geleneklerine bağlı bir kadındı⁵⁵.

Ali Rıza Efendi ile evlendikleri 1870 yılında 13-14 yaşlarında olan Zübeyde Hanım, eşinin ölümü üzerine, çocuklarıyla birlikte

⁵³ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 22-23.

⁵⁴ KINROSS, *Atatürk*, s. 11.

⁵⁵ GÜLER, *Atatürk'ün Sorun Kızları*, s. 104. <https://rantey.org>

bir süre Lankaza'daki aile çitliğine kardeşlerinin yanına dönmüş, daha sonra kendisine talip olan Ragıp Bey'le 36 yaşında ikinci evliliğini yapmıştır. Balkan Savaşlarının sonuna kadar Selanik'te ikamet eden Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in burada 1906'da arkadaşları ile birlikte Şam'da kurduğu "*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*"nin bir şubelerini açma girişimlerini yaptığı sıralarda oğluna inanmış ve değerli telkinleri ile ona yardımcı olmuştur.

Balkan Savaşları sonunda Selanik'in sınırlarımız dışında kalması üzerine birçok Türk gibi Zübeyde Hanım ve kızı Makbule Hanım da İstanbul'a gelmişlerdir. Mevcut bilgilere göre, "*Birinci Dünya Savaşından sonra Selanik'te öldüğü*" söylenen Ragıp Bey'in, bu göç olayından az önce vefat etmiş olması gerekir. Çünkü, yaşıyorsa onun da aileyle birlikte İstanbul'a gelmesi gerekirdi⁵⁶.

Zübeyde Hanım İstanbul'a geldiğinde Beşiktaş semtinde Akaretler'de 76 numaralı eve yerleşerek, kızı ile birlikte İstanbul'da yeni fakat sıkıntılı bir hayata başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, Yedinci Ordu Komutanı olarak Filistin'in güneyinde, Sina Cephesinde İngilizlere karşı çarpışırken, Müttefik Alman Orduları Komutanı Fakenhayn'la arasında çıkan bir anlaşmazlık sonucu, görevinden istifa etmiş ve Halep'e gitmişti. Burada ciddi bir "*sarılık*" hastalığı geçiren oğlunu merak eden Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in üç yaşında iken evlatlık olarak alıp, yetiştirmesi için annesinin yanına bıraktığı Abdürrahim'i (Tunçok) de alarak Halep'e gitmiş ve "*kör olduğu*"ndan korktuğu oğlu Mustafa Kemal'i ziyaret etmiş, tekrar İstanbul'a dönmüştür⁵⁷.

13 Kasım 1918'de İstanbul'a gelişinden sonra birkaç gün Pera Palas Oteli'nde kalan Mustafa Kemal, bir süre de yakın arkadaşı Salih Fansa'nın Beyoğlu'ndaki evinde konuk olmuş, daha sonra Şişli'de Madam Kasabya'nın üç katlı evini kiralayarak Beşiktaş Akaretler'de oturan annesi ve kız kardeşini de yanına almıştır.

Samsun'a çıkışla birlikte başlayan günler Mustafa Kemal için olduğu gibi, annesi ve kardeşi için de sıkıntılı günlerin başlangıcı olacaktır. Bu arada oğlu Mustafa Kemal'in "*öldüğü*" asılsız haberinin duyulması üzerine Zübeyde Hanım kısmî felç olacaktır. Zübeyde Hanım için bu sıkıntılı günlerde tek sevindirici hadise kızı Makbule Hanım'ın,

⁵⁶ GÜLER, *Atatürk'ün Soy Kızılgözler...*, s. 105.

⁵⁷ GÜLER, *Atatürk'ün Soy Kızılgözler...*, s. 105-106.
ÜCRETSİZ PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

askerlikten ayrılarak ticarete atılan Mustafa Mecdi Bey'le evlenmesidir. Bu evlilikten sonra Zübeyde Hanım, tekrar Akaretler'deki eve dönerek, kızı ve damadı ile burada yaşamaya devam etmiştir.

Bu dönemde Mustafa Kemal annesi ile uzun süre ayrı kalmış, sadece mektup ve telgraf yoluyla haberleşme imkânı bulabilmiştir. Üç yıldır annesinden ayrı kalan Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşının sonlarına yaklaşıldığı bir sırada annesini Ankara'ya getirmeye karar vermiş, onunla Adapazarı'nda buluşmuş ve 24 Haziran 1922'de Ankara'ya dönmüşlerdir⁵⁸.

Çankaya Köşkü'nde Abdürrahim ve Ragıp Bey'in yeğeni olan Fikriye ile birlikte kalan Zübeyde Hanım'ın hastalığı burada artmış, kısmi felç ve romatizmadan dolayı ağrıların giderek fazlaşması üzerine İzmir'e giderek bir süre kalması için ikna edilmiştir. Bu seyahatin bir diğer amacı da Mustafa Kemal'in evliliği düşündüğü Latife Hanım'ı Zübeyde Hanım ile tanıştırmaktır.

İzmir'de iken hastalığı giderek artan Zübeyde Hanım, 15 Ocak 1923 günü 66 yaşında vefat etmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa, annesinin vefat haberini aynı gün Eskişehir'de almıştır. Gün ağarmadan önce Emir Eri Çavuş Ali'yi çağırarak, “*Bir haber var mı?*” diye sormuş, “*şifre geldi ama çözülmedi*” diye cevap veren Ali Çavuş'a hüzünle bakan Mustafa Kemal Paşa, “*Annemin öldüğünü biliyorum*” dedi. “*Bir rüya gördüm, yeşil tarlalarda annemle dolaşıyordum. Birden bir fırtına çıktı, anamı alıp götürdü*”. Deşifre edilmiş telgraf eline verildiği zaman okudu, gözlerini kapadı, bir an düşündü ve “*İzmir'e gitmiyoruz. Treni İzmir'e çevirsinler*.” dedi. Aynı gün İzmir'deki Başyaver Salih Bozok'a şu telgrafi çekti: “*...verdiğiniz elim haber, beni çok müteessir etti. Merhumenin münasip bir tarzda merasim-i tedfiniyesini (uygun bir şekilde cenaze törenini) ifa ettiriniz*”⁵⁹. *Cenab-ı Hak, milletimize hayat ve selamet versin*”.

⁵⁸ GÜLER, Atatürk'ün Soy Kızılgözü..., s. 106-107.

⁵⁹ Atatürk'ün Harp Akademisinden sınıf arkadaşı olan ve Kurtuluş Savaşında Batı Cephesi Kurmay Başkanı bulunan Asım Gündüz, Zübeyde Hanım'ın ölümü sırasında İzmir'deydi. Asım Gündüz, Zübeyde Hanım'ın cenaze törenini şu şekilde anlatmaktadır: “*Zübeyde Hanım son saatlerinde yanında bulunan Latife Hanıma ayrıca bir vasiyet yazdırmıştır. Latife Hanım, Zübeyde Hanım'ın ölüm haberini ilk önce İzmir Valisi Mustafa Ahlülhalak (Renda)'ya bildirmiş, vali de büyük bir cenaze töreni hazırlatmıştı. Latife Hanım ilk gece İzmir'in tanınmış hafızlarından tam otuz üç kişi çağırarak sabaha kadar hatim yaptırmış ve hatim duası üç gün sürmüştür...Cenaze alayına âdeti bütün İzmir katılmıştı. Vali, memurlar, komutanlar ve hocalar olduğu halde cenaze alayının uzunluğu bir kilometreyi buluyordu. Okulların çektiği öğrenciler habire üsünde bir örtü teş-*

Yaklaşık 12-13 gün çeşitli illeri dolaşan ve programına uygun olarak devlet işlerini takip eden Mustafa Kemal Paşa, 27 Ocak 1923 günü Manisa üzerinden İzmir-Karşıyaka istasyonuna geldi. Beraberinde ordu komutanları, bakanlar, milletvekilleri ve yaveri vardı. İzmir Valisi Abdülhalik Renda, Kolordu Komutanı Fahrettin Altay ve Başyaver Salih Bozok, onu karşılayanlar arasındaydı. Yine istasyonda kalabalık bir halk topluluğu ve çevresi çiçeklerle süslenmiş bir otomobil onu bekliyordu. Tıpkı sağlığında önce annesini ziyaret ettiği gibi, yine önce annesini ziyaret etti. O gün annesinin mezarı başında duygulu ve özlü bir konuşma yaptı. Konuşmasında, yetişmesinde olduğu gibi, Millî Mücadele yıllarında da hep kendisinin yolunda olan annesinin çektiği acıları, onun fedakârlığını dile getirdi. Kendisi yüzünden çektiği sıkıntıları, acıları dile getirirken annesine olan kadirbilirliği de dile getiriyordu. Mustafa Kemal, o gün derin bir heyecana kapılmıştı. En içten, en duygulu konuşmasını da, annesinin mezarı başında o gün yapmıştır. Konuşmasında kısaca annesinin çektiği sıkıntılardan bahseden Mustafa Kemal Paşa, şunları söylemiştir: *"...Validemin zayıfından şüphesiz pek müteessirim. Fakat bu teessürümü izale ve beni müteselli eden bir husus var ki, o da anamız vatani mahv ve harabiye götüren idarenin artık bir daha avdet etmemek üzere mezar-ı ademe götürülmüş olduğunu görmektir. Validem bu toprağın altında, fakat Hâkimiyet-i Milliye ilelebet payidar olsun. Beni müteselli eden en büyük kuvvet budur. Evet, Hâkimiyet-i Milliye ilelebet devam edecektir. Validemin ruhuna ve bütün ecdad ruhuna müteahhit olduğum vicdan yeminini tekrar edeyim. Validemin medfeni önünde ve Allah'ın huzurunda aht ve peyman ediyorum, bu kadar kan dökerek milletin istihsal ve tespit ettiği hâkimiyet muhafaza ve müdafaası için icab ederse validemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Hâkimiyet-i Milliye uğrunda canımı vermek, benim için vicdan ve namus borcu olsun"*⁶⁰.

ki'letmişti. Bau Cephesi Kurmay Başkanı Asım, Kazım (Özalp), Fahrettin (Altay), Mürsel (Bakı), İzzettin (Çalışlar), Abdurrahman Nafiz (Gürman) Paşalar cenaze alayının önünde yürümekte idiler... Latife Hanım siyah bir manto giymiş, siyah peçe örtmüş, cenaze alayına katılmak istemişti. Fakat ailesinin ve din adamlarının, İslam'da kadın cenazeye katılamaz diye engel olmaları üzerine bir faytona binerek cenazeyi arkadan takip etmişti. Latife Hanım, kabirde yüzlerce gümüş mecidiye sadaka dağıtmış, kırkında mevlût okutmuş, 52'nci gecesinde de aşure yaparak fakir fukaraya dağıttığı gibi, hatimler indirerek bu mübarek kadına karşı duyduğu sevgi ve şükran borcunu ödemişti."

⁶⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, Ankara 1952, s. 74; SÖNMEZ, Atatürk'ün Annesi... 131-132.

“Faziletine ve yüksek kadınlığına inandığım anam ve kız kardeşim inkılap işlerinde bana inanmışlar ve hizmet etmişlerdir.” diyerek Zübeyde Hanım’a olan bağlılığını ifade eden Mustafa Kemal Paşa, annesinin sevdiği bir şarkıyı duyduğu zaman gözleri yaşardı. Her sabah uyandığında ziyaret için annesine haber gönderir, izin isterdi. Zübeyde Hanım da aynı şekilde hazırlığını yaptıktan sonra oğlunu kabul ederdi. Bu görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa, annesinin elini öper, onun hayır duasını alırdı. Bir süre annesi ile kalıp sohbet ederlerdi.

Zübeyde Hanım oğluna *“Mustafa’m”, “Sarı Mustafam”* diye hitap eder; çoğu zaman bunu az bulur, *“Paşam”* veya *“Sarı Paşam”* diye hitap eder veya anardı.

Atatürk’ün yaşamının büyük bir bölümünde yanında olan yaverlerinden Cevat Abbas Gürer’in, *“Atatürk’ün çok sevdiği ve saydığı anası ile terbiye ve zekâ bakımından vaziyetleri”*ni anlattığı şu sözler, bir millî kahramanı doğuran ve yetiştiren *“Türk Anası”*nın *“devlet terbiyesi”*ni ve *“fazileti”*ni ortaya koymaktadır:

“Bayan Zübeyde’nin yaratılışını, zekâsını ve çevresine karşı davranışını anlatmak için çok uzun yazmak gerek. Yalnız ana olmak itibarıyla değil, fakat bu vakur, ciddi, taşkın zekâlı büyük Türk kadınıni her gün ziyaret etmek Atatürk için bir vazifeydi. Ziyaretler haberleşmeden yapılmazdı. Çünkü, ana oğul hazırlanmadan birbirlerini görmezlerdi. Her ikisi arasındaki münasebetin esas kuralı daima ziyaretçinin Atatürk’ün olması idi... Ebedî Şef sabahleyin uyanır uyanmaz çğer o gün annesini göreceksen, annesinden birisi vasıtasıyla izin alırdı. Sonra büyük bir merasimde bulunacak imişcesine Atatürk hazırlanırdı... Bayan Zübeyde de hasta yatağında dahi olsa büyük bir özenle Atatürk’ü kabule hazırlanırdı. Saçlarını taratır, işlemeli başörtüsünü örter, Makedonyalı gelinlik kızın zengin cihazından oyalı bürümcük gömleğinin üzerine ipekli entarisini giyerdi. Ve İstanbulkâri renkli maşlahı ile resmî kıyafetini tamamladıktan sonra oğlunu beklediği haberini gönderirdi... Bayan Zübeyde, Atatürk’e ‘Mustafa’ diye hitap ederdi. Ben bu büyük ailenin arasında emniyet, itimat ve muhabbet kazanmak mazhariyetine yıllardan beri karışmıştım. Ekseriya her iki büyüğün görüşmelerinde beraber bulunurdum. Büyük, kıymetli evlat yetiştirmek bahtıyarlığı ile kıymetli büyük bir anaya sahip olmak gururunu bir arada toplayan gözlerim; evet Türk toplumu, bünyesindeki terbiyenin ve

o terbiyenin temellerinin ne kadar derin ve köklü, ne kadar nezih ve ciddi ve ne kadar samimi olduğunun canlı örneklerini gördükçe duyulanıyor, mutlu oluyordum... Bu ana, oğluna daha beşik çocuğu iken vatan ve millet sevgisini telkin eden ninnilerden başlamış, onu her çağında duygularla büyütmüş, öğrenime yönlendirmiş, ilim ve irfan aşılarmıştır. Yetişen, makamını bulan kurtarıcı oğlunu o, Mustafa Kemal yapmıştı⁶¹.

IV. Ali Rıza Efendi ve Zübeyde Hanım'ın Evliliği

Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanım, 1870 veya 1871 yılında evlendiler. Evlendiğinde 13-14 yaşında bulunan Zübeyde Hanım, kızı Makbule Hanım'ın anılarındaki anlatımıyla güzel bir genç kızdı: *"Annemin gençliği gözümün önünde... Uzun boylu, ince yapılı, altın saçlı, yeşil gözlü bir kadın. Çocuklar annelerini öteden beri, dünyanın en güzel kadını olarak düşünürler. Fakat annem, gerçekten güzeldi..."*⁶².

Ali Rıza Efendi evlendiği zaman 31-32 yaşında ve Evkâf İdaresinde memur olarak görev yapmaktaydı. Talip olduğu Zübeyde'den 17-18 yaş büyüktü. Mustafa Kemal'in dayısı olan Hüseyin Ağa'nın aileyi ikna etmesi üzerine evlenmişlerdir. Makbule Hanım'ın anılarında ayrıntılı bir şekilde anlattığı bu evlilik esasında, Ali Rıza Efendi'nin rüyasında gördüğü ve beğendiği kıza benzer bir eş araması ile başlamış, ablası Mevlevî Kapu Şeyhi'nin gelini olan Hatice Hanım'ın Zübeyde'yi görünce kendisine sevinçle müjdelemesi üzerine gerçekleşmiştir⁶³.

Evlendikten hemen sonra, Ali Rıza Efendi'nin Selanik'teki baba evine yerleştiler. Önce *"Fatma"* (1871/1872-1875) adını verdikleri bir kızları olmuştur. Daha sonra ise *"Ahmet"* (1874-1883) ve *"Ömer"* (1875-1883) ismini verdikleri iki erkek çocukları dünyaya geldi. Bunları *"Mustafa"* (1881-1938), *"Makbule"* (1885-1956) ve *"Naciye"* (1889-1901) isimli çocukların doğumu takip edecektir.

⁶¹ Zübeyde Hanım ile ilgili ciddi bir biyografi hazırlanmış bulunmaktadır. Burada verdiğimiz bilgilerin büyük kısmı bu eserden alınmıştır. bk. (Cevat Abbas Gürer, *Ebedî Şef Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak*, İstanbul 1939, s. 157-162); SÖNMEZ, *Atatürk'ün Annesi...*, s. 85-86.

⁶² ATADAN, "Büyük Kardeşim Atatürk", *Yeni İstanbul*, 12 Kasım 1952.

⁶³ ATADAN, "Büyük Kardeşim Atatürk", *Yeni İstanbul*, 10 Kasım 1952 vd.

Bu evlilik, salgın bazı hastalıklardan dolayı ilk üç çocuklarının değişik yıllarda ölümleri ve Ali Rıza Efendi'nin çok düzenli olmayan iş hayatındaki aksaklıklarla zaman zaman sıkıntılı bir şekilde devam etmiştir. Nihayet, Mustafa'nın doğumu ile hayata bağlanan aile, bu defa Ali Rıza Efendi'nin vefatıyla sarsılmıştır⁶⁴.

Ali Rıza Efendi 1893 yılında öldüğünde 36 yaşında ve üç çocukla dul kalan Zübeyde Hanım, kardeşi Hüseyin Ağa'nın yönettiği Lankaza'daki Rapla Çiftliği'ne sığınmıştır. Hüseyin Efendi, eniştesinin ölümü haberini alınca Selanik'e, kız kardeşi Zübeyde'nin yanına gelerek "*Rahmetli ömürsüz adamla seni evlendiren ben oldum. Bundan sonra size ben bakacağım, bu çocukları ben büyüteğim.*" diyerek aileyi yanına alıp Rapla Çiftliği'ne götürmüştür⁶⁵.

Genç yaşta dul kalan Zübeyde Hanım, oğlu Mustafa'yı Askerî Rüştiye'ye verdikten sonra, özellikle maddi açıdan zor günler yaşamıştır. Çocuklarla birlikte kendisine bağlanan iki mecdidiyelik maaş ailenin geçimini sağlamakdan çok uzaktır. Böyle sıkıntılı bir dönemde, Yunanistan'a terk edilen Teselya'nın merkezi Larisa (Yenişehir)'dan göç edenlerden Reji İdaresi memurlarından Ragıp Efendi, kendisine talip olur. Ragıp Efendi de hanımını kaybetmiş dört çocuklu bir duldur⁶⁶.

Zübeyde Hanım, Kılıçoğlu Hakkı Bey'in kayın pederi Şeyh Rıfat Efendi tarafından Ragıp Efendi ile evlendirilmiştir. Varlıklı bir kimse olmasına rağmen, Ragıp Efendi'nin Zübeyde Hanım'ın evine gelerek yerleşmesi üzerine, Mustafa Kemal bu evliliği onaylamaz ve evi terk ederek, Horhor Mahallesi'nde oturan öz halası

⁶⁴ GÜLER, Atatürk'ün Soyu Kızlıoğuzlar..., s. 116.

⁶⁵ Muhterem Ercenli, Atatürk I. Vatan ve Hürriyet, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 1981, s. 21.

⁶⁶ Ragıp Bey'in bir oğlu Süreyya Bey (Toyran), diğeri Şimendifer Memuru Hakkı Bey'dir. Kızlarının birisinin adı Rukiye'dir. Fuat Bulca akrabalarıdır. 1913 yılında 16 yaşında iken tanıdığı ve "*Ağabey*" diye hitap ettiği Mustafa Kemal'e sonradan delice aşık olan ve bu yüzden de intihar eden Fikriye Hanım da, Ragıp Bey'in kardeşi Miralay Hüsametdin Bey'in üç çocuğundan birisi idi. Yani Fikriye, Ragıp Bey'in yeğeni idi. Hüsametdin Bey'in diğer çocuklarının adları da Enver ve Jülide idi. Zübeyde Hanım'ın bu evliliği ile ilgili olarak bk. (Süleyman Yeşilyurt, *Zübeyde Hanımın İkinci Evliliği ve Kemalizm*, Ankara 1996, s. 23 vd.; SÖNMEZ, *Atatürk'ün Annesi...*, s. 41-42.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 172-173.; ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 41.; Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Ar kadışım Atatürk Okul ve Genç Subaylık Anıları*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, Tarihsiz, s. 16.; Şemsi Belli, *Fikriye, Belge ve Fotoğraflarla Çocukluğundan Evliliğine Kadar Atatürk'ün Duygu Dünyasında Hanımlar*, Ankara 1995, s. 66 vd.).

Emine Hanım'ın evine yerleşmiştir. Manastır İdadisine gidinceye kadar da eve nadiren uğramış ve halasının yanında kalmıştır⁶⁷.

Ragıp Bey esasında çok kibar ve iyi kalpli bir insandır. Mustafa Kemal, yıllar sonra Afet İnan'a üvey babası ile ilgili olarak şunları söyleyecektir: *"...Fakat sonradan o asil beyle dost oldum. Bana iyi bir eğitici oldu. Anamın da genç yaşında böyle bir aile bağı yapmış olmasını takdir ettim. Ancak çocukluk duygum benim babamı kaybetmiş olmama karşı bir isyandan ibaretti".* Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy'a da Ragıp Efendi ile ilgili olarak, *"Bana karşı çok saygılı davranmış, büyük adam muamelesi etmiştir. Nazik ve kibar insandı."* demiştir. Ragıp Efendi, kaynaklara göre Birinci Dünya Savaşından sonra Selanik'te vefat etmiş; bazı kaynaklara göre de Çanakkale Savaşlarında şehit düşmüştür. Fakat, yukarıda da değinildiği gibi, Zübeyde Hanım ve Makbule'nin Balkan Savaşlarından sonra İstanbul'a göç ettiğini biliyoruz. Ragıp Bey'in onlarla İstanbul'a geldiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle Ragıp Bey muhtemelen Balkan Savaşları sırasında veyahut sonrasında vefat etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

V. Mustafa Kemal'in Doğumu

Atatürk'ün 1881 yılının 1 Ocak ile 12 Mart tarihleri arasındaki bir günde⁶⁸ doğduğu ve arşiv kayıtlarına göre o zaman Selanik'te Koca Kasım Paşa Mahallesi, Islahhane Caddesi üzerinde olan ev, bugünkü Selanik'in Aya Dimitriya Mahallesi'nde ve Apostolu Pavlu Caddesi üzerinde 75 numaradadır. Şu anda müze olarak ziyaretçiye açık olan ev⁶⁹, bodrumu ile birlikte üç katlıdır ve Selanik Türk Başkonsolosluğu ile aynı bahçe içerisinde bulunmaktadır.

⁶⁷ GÜLER, *Atatürk'ün Soy Kızılguzlar...*, s. 117.

⁶⁸ Ali Güler, "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay ATASE. Başkanlığı Yayınları, 10 Kasım 1998, s. 54.

⁶⁹ Selanik'le ilgili arşiv belgelerinden edinilen bilgilere göre, şimdi müze olan Atatürk Evi, 1870 yılından önce Rodoslu Müderris Hacı Mehmet Vakfı tarafından yaptırılmış olup önce İbrahim Zühdü'ye, daha sonra da yine Selanik halkından Abdullah Ağa ve Eşi Ümmü Gülsüm'e satılmıştır. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre ev, Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi tarafından inşa ettirilmemiş, sahiplerinden kiralanmıştır. 1839 doğumlu Ali Rıza Efendi, 1857 doğumlu Zübeyde Hanım'la 1870 veya 1871'de evlenince Babası Kızıl Ahmet Efendi'nin Selanik Subaşı Mahallesi'ndeki evinden ayrılarak Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde kiraladığı bu eve eşi ile birlikte yerleşmiştir. Mustafa Kemal, be evin en büyük oğlu ve en küçük toruncusu olarak, bu evde

Mustafa Kemal'in doğduğu ev o dönemlerde, etrafı yüksek duvarlarla çevrili olup, harem ve selamlığı olan üç katlı, klasik, çıkartmalı bir mimariye sahipti. Mustafa Kemal, bu evin ikinci katındaki sol tarafa düşen odada doğmuştur. Ali Rıza Efendi'nin ölümü üzerine genç yaşında dul kalan Zübeyde Hanım, küçük oğlu Mustafa ve kızları Makbule ve Naciye ile birlikte biraz da geçim masraflarını hafifletmek üzere, bu evden taşınmışlar ve yanındaki daha küçük bir eve geçmişlerdir. Zaman zaman kardeşi Hüseyin Ağa'nın Langaza'daki çiftliğine de giden Zübeyde Hanım, Ragıp Bey'le ikinci evliliğini bu küçük evde yapmıştır. Mustafa Kemal, hem Manastır İdadisi, hem de İstanbul Harp Okulunda öğrenimine devam ettiği sıralarda Selanik'teki tatillerini bu evde kardeşleriyle birlikte geçirmiştir.

1902'de Harp Okulunu, 1905'te de Harp Akademisini bitirerek değişik yerlerde görev yapan Mustafa Kemal, II. Meşrutiyetin ilanından önce, 13 Ekim 1907'de Selanik'teki 3'üncü Ordu Karargâhında görevlendirildikten sonra, 7 Mart 1908 tarihinde doğduğu evi satın alarak ailesi ile birlikte buraya yerleşmiştir. Şam'da kurduğu "*Vatan ve Hürriyet Cemiyeti*" nin Selanik'teki faaliyetleri ile birçok siyasi toplantı bu evde yapılmıştır. Trablusgarp'taki görevi ve Balkan Harbinin patlak vermesi ile birlikte Selanik'ten ayrılan Mustafa Kemal ve aile için artık yeni bir dönem başlayacaktır⁷⁰.

dünyaya gelmiştir. Geniş bilgi için bk. (Faik Reşit Unat, "Selanik'te Atatürk Evinin Tarihçesi Hakkında Araştırmalar", VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961) Bildirileri, Ankara, 1967.; Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Selanik'teki Evi". *Atatürk ve Devrim*, Ankara 1998.)

⁷⁰ Atatürk'ün doğduğu ev Lozan Antlaşması ve Mübadele esasları çerçevesinde Yunan Hükûmeti'ne geçmiş, Yunan Hükûmeti de evi Yunanlı bir aileye vermiştir. Cumhuriyetin Onuncu yılı dolayısıyla Selanik Belediyesi, Türk-Yunan dostluğu ve Balkan Konferansının bir hatırası olarak, Atatürk'ün doğduğu evin çift kanatlı kapısının sağ köşesine mermer bir plaka yerleşirmiş, Türkçe, Yunanca ve Fransızca olarak, "*Türk milletinin büyük müceddidi ve Balkan İttihadının müzahiri Gazi Mustafa Kemal burada dünyaya gelmiştir. İşbu levha Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıl dönümü münasebetiyle konulmuştur. Selanik, 29 Birinciteşrin 1933*" yazılmıştır. 4 Kasım 1933'te törenle bu plaka yerine konulmuştur. Selanik Belediyesi, daha sonra bu evin Yunanlı sahibinden satın alınarak Atatürk'e hediye edilmesini kararlaştırmış, ev ancak 19 Şubat 1937'de boşaltılabilmiş ve anahtarları Selanik Başkonsolosluğumuza teslim edilmiştir. Evin balmı Selanik'teki Türk Konsolosluğuna veriliniş ve evin zemin katında sonradan açılan dükkânlar kaldırılarak eski şekline getirilmiş, eski sahiplerince sarıya boyanan ev yine pembe renkle boyanmış, çatısı aktarılarak onarılmıştır. 1950'de daha geniş çapta onarım gören Atatürk Evi'nin müze olarak düzenlenmesi düşünülmüş, bu maksatla Enver Ziya Karal başkanlığındaki Faik Karal görevlendirilmiştir. Görevli esya İstanbul

Her büyük devlet adamının doğum tarihinde görülen ay ve gün tutarsızlığı ve belirsizlikler Atatürk'ün doğum tarihinde de söz konusudur. Atatürk'ün doğum tarihi yıl olarak bazı araştırmalarda 1880, bazılarında da 1881 olarak yer alırken; doğumunun hangi ay ve hangi gün olduğu konusunda da farklılıklar hâlâ sürdürülmektedir. Yaygın olarak tekrarlanan yanlış tarihler şunlardır: 23 Aralık 1880, 13 Mart 1881, 19 Mayıs 1881⁷¹.

Mustafa Kemal'in doğum yılı olarak bilinen Rumi 1296 tarihini tespit eden ve elimizde mevcut en eski belge, **Kara Harp Okulu Arşivi**'nde bulunan Mustafa Kemal'in Harp Okulu Künye Defteri'ndeki kayıttır. "*Çiçek Künye*" de denilen bu kayıtlarda her öğrencinin künye bilgileri altında Rumi olarak doğum yılları yazılmıştır. Burada Mustafa Kemal'in doğumu "*96*" olarak yazılmıştır⁷².

Dolmabahçe ve Topkapı Saraylarından seçilerek Selanik'e gönderilmiştir. Böylece, bütün odaları aslına uygun olarak düzenlenen Müze Ev, 10 Kasım 1953 tarihinde, Atatürk'ün Etnografya Müzesi'nde bulunan naaşlarının Anıtkabir'e nakledildiği gün törenle ziyarete açılmıştır. Atatürk Evi, 1981'de tekrar bir onarım geçirmiştir. Ev, bahçe girişinden sağ taraftaki tuvaleti, kiler olarak kullanılan alt katı, birinci kattaki mutfak, ikinci kattaki banyosu, her iki kattaki salon ve odaları ile şirin bir Türk evidir. Üst katta Anıtkabir Müzesi'nden alınarak teşhire sunulan Atatürk'ün giyim eşyaları ve zemindeki Atatürk Kitaplığı gezenleri ayrıca duygulandırmakta ve derin düşüncelere sevk etmektedir. Selanik'teki Atatürk Evi'nin aslına uygun olan bir benzerinin Ankara Atatürk Orman Çiftliği'nde de bulunduğunu belirtelim. Çiftlikte, Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Kutlamaları çerçevesinde düşünülen bu evin temeli 19 Mayıs 1981 tarihinde atılmış ve ev 10 Kasım 1981 tarihinde bitirilerek ziyarete açılmıştır. Bu evle ilgili olarak bakınız: Faik Reşit Unat, "Selanik'te Atatürk Evinin Tarihçesi Hakkında Araştırmalar", **VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961) Bildirileri**, Ankara 1967, s. 561-567.; Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Selanik'teki Evi", **Atatürk ve Devrim**, Ankara 1998, s. 201-207.; Bu çalışma, eşi ile birlikte evin yeniden düzenlenmesi çalışmalarını gerçekleştiren Enver Ziya Karal'ın bu düzenleme ile ilgili raporudur. **Atatürk Evi Broşürü**, Tanburacı Matbaacılık Ticaret AŞ (Kapağı ile birlikte toplam sekiz sahife olan ve İngilizce, Türkçe hazırlanan bu broşür, Evi ziyaret edenlere Konsolosluk görevlileri tarafından hediye edilmektedir. İstanbul Ticaret Odası tarafından bastırıldığı belirtilen broşürde Atatürk'ün biyografisi ile ilgili bazı önemli eksiklikler mevcuttur.)

⁷¹ Atatürk'ün biyografisindeki diğer bazı tarihler ve doğum tarihi ile ilgili olarak yapılan tartışmaların tamamı için şu çalışmalara bakınız: Sadi Borak, **Atatürk**, İstanbul 1973, s. 11.; Sadi Borak, "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlar", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, Kasım 1984, s. 277-285.; Mustafa Balcıoğlu, "Atatürk'ün Biyografisine Katkı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIII, Sayı 38, Temmuz 1997, s. 539-581.; Mustafa Balcıoğlu, bu makalesinde Sadi Borak'ın ilgili makalesindeki bazı yanlışları düzeltmiştir. bk. (Mustafa Balcıoğlu, "Atatürk'ün Doğum Tarihi Üzerine", **Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı**, Ocak Yayınları, Ankara 1998, s. 281-284).

⁷² **Kara Harp Okulu Arşivi, Künye Defteri**, No.: 21
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Atatürk'ün çocukluk ve okul arkadaşı eski Ankara Belediye Başkanı ve Bilecik Milletvekili Asaf İlbay da 1296 tarihini doğrulamaktadır. *"Atatürk'ün Hususi Hayatı"* başlığı altında yayımlanan anılarında Asaf İlbay bu konuda şunları söylemektedir: *"Aynı semtin çocukları idik. Evlerimiz birbirinden yüz metre mesafede bulunuyordu. Ailelerimiz komşuluk yüzünden tanışık idiler. Bu sebeple ağabeyim Eşref Bey ve ben Mustafa Efendi ile görüşürdük. Ağabeyimle bir yaşta oldukları için daha çok kaynaşmışlardı. Ben onlardan iki yaş küçük idim. Mustafa'nın ve Eşref'in doğum tarihi 1296, benimki 1298 idi..."*⁷³

Atatürk'ün sağlığında, 24 Kasım 1934 tarihinde Soyadı Kanunu'nun kabulünden sonra düzenlenen nüfus cüzdanında doğum yılı olarak milâdî 1881 tarihi tespit edilmiştir. Rumi 1296 yılının sadece 20 Kânunuevvel ile 28 Şubat tarihleri arasındaki günleri, milâdî 1881 yılının 1 Ocak ile 12 Mart tarihleri arasına tekabül ettiğine göre⁷⁴ Mustafa Kemal bu tarihler arasındaki herhangi bir günde doğmuş olmalıdır. Şüphesiz doğum tarihinin tespitinde en sağlam bilgiler, resmî belgelere göre tespit edilen yukarıdaki tarihler aralığında verilen gün ve ay ile ilgili yorumlardır. Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım 1922 yılında Enver Behnan Şapolyo'ya bu konuda şunları anlatmıştır: *"O zamanki Hamidiye kâğıtlarına gün ve ay yazılmaz, yalnız yıl yazılırdı. Ben, oğlum Mustafa'yı 'Erbain Soğukları' devam ederken doğurdum. Bu, doğum benim aklımda kaldığına göre 23 Kânunuevvel 1296 tarihine düşmektedir"*⁷⁵.

"Erbain Soğukları" 22 Aralıktan, 31 Ocaka kadar süren 40 günlük kışın en soğuk günlerinde esen şiddetli rüzgarlar için kullanılan addır⁷⁶. Bu durumda Zübeyde Hanım'ın verdiği tarih olan Rumî 23 Kânunuevvel 1296 tarihi, hem anlatımındaki esaslara hem de resmî kayıtlardaki tarihlere uymaktadır. Bu tarih miladi 4 Ocak 1881 Salı günüdür⁷⁷.

⁷³ Asaf İlbay, "Atatürk'ün Hususi Hayatı", *Tan*, 10 Haziran 1949.

⁷⁴ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Takvimü's-Sinin*, (hzl. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 287-289.

⁷⁵ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 16-17.

⁷⁶ ERENLİ, *Atatürk I. Vatan ve...*, s. 17.

⁷⁷ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Takvimü's-Sinin*, s. 287.; Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, (1881-1919), Cilt 1, 8. baskı, İstanbul 1981, s. 29. Muhterem Erenli de aynı tarihi tespit etmiştir.

O hâlde Mustafa Kemal Atatürk'ün doğum tarihini 4 Ocak 1881 Salı günü olarak kabul etmek mümkündür. Onun, İngiliz Büyükelçiliğinin kutlama için sorması üzerine, “*Bu bir 19 Mayıs günü niçin olmasın?*” demesi bu tarihin tamamen “*mecazi*” bir anlam ifade etmesinden kaynaklanmaktadır. Eğer bu tarih gün ve ay olarak kabul edilirse, Mustafa Kemal Atatürk'ün doğum yılının değişmesi gerekir. Çünkü, 19 Mayıs 1881 tarihi, Rumi 7 Mayıs 1297 tarihine tekabül etmektedir⁷⁸.

Yukarıda izah edilen Mustafa Kemal'in kardeşleri ile ilgili bilgiler hakkında hemen hemen itilaf yoktur. 1839 doğumlu Ali Rıza Efendi, 1857 doğumlu Zübeyde Hanım'la 1870 veya 1871'de evlenmesinden sonra altı çocukları olmuştur. Çocuklarının isim, doğum ve ölüm tarihleri ise şu şekildedir: Fatma (1871/1872-1875), Ahmet (1874-1883), Ömer (1875-1883), Mustafa (Kemal Atatürk) (1881-1938), Makbule (Boysan, Atadan) (1885-1956) ve Naciye (1889-1901). Kardeşlerinden Fatma dört, Ahmet dokuz, Ömer sekiz yaşlarında, o senelerde Rumeli'yi kasıp kavuran salgın kuşpalazı (difteri) hastalığından çocuk yaşlarında öldüler. En küçükleri Naciye ise on iki yaşında vefat etmiştir.

Atatürk, Selanik Askerî Rüştiyesinden itibaren hayatı boyunca dostlukları ve arkadaşlıkları devam etmiş olan Fuat Bulca'ya bir gün şöyle demişti: “*Kardeşlerim arasında en sevdiğim Naciye'ydi. Çocuk yaşının üstünde hisli, duygulu ve öğrenmeye meraklıydı. Ben Harbiyeye giderken kitaplarımı istemişti. Annemden onu okutmasını istemiştım. Ne ablam Fatma'yı ne ağabeylerim Ahmet ve Ömer'i hatırlayamıyorum. Son ikisi aynı yıl, 1883'te ben iki yaşında iken ölmüşler. Naciye, annem gibi sarışın, mavi gözlü, duru beyaz tenli idi. Tipik bir Yörük kıızıydı. Makbule'ye hiç benzemezdi*”⁷⁹.

Görüldüğü gibi Ali Rıza Efendi ile Zübeyde Hanım'ın Fatma, Ömer ve Ahmet isimli üç çocuktan sonra, dünyaya gelen dördüncü çocuklarıdır. İleride Türk milletinin kaderini değiştirecek olan Mustafa'ya bu ismin niçin ve nasıl verildiğini, kardeşi Makbule

⁷⁸ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Takvimü's-Sinin*, s. 290.

⁷⁹ Cemal Kutay, *Atatürk Olmasaydı?*, Kazancı Kitap AŞ Yayını, İstanbul, Tarihsiz, s. 3.; Faik Reşit Unat, *Atatürk'ün Ailesi Efradı ve Kendisine Karabet Dercceleri, V.TTK Kongresi Bildirileri, (12-17 Nisan 1956)*, s.737. Kardeşlerin ölümüne sebep olan hastalık bazı kaynaklarda “çiçek” hastalığı olarak zikredilmektedir. bk. (COŞAR, “1881-23 Temmuz 1908”, *PDF Kitap Arsivi* - <https://rantey.org>

“Atatürk” soyadı tahlil edildiğinde temellerinin Türk tarihinden dayandığı görülmektedir. Soyadına kaynaklık eden “Atabey” unvanı Selçuklu devri Türk devletlerinde yaygın olarak kullanılan bir unvan olup, “Atabeylik” de Türk devlet geleneği ve hayatında yer alan önemli bir Türk kurumudur. Türk millî kültürünün derin izlerini taşıyan bu soyadındaki “Türk” adı da onu “*millî bir lider*” ve Türk milletinin en önemli “*ortak paydası*” hâline getiren bir anlayış ve kabulün ifadesidir.

gin, Tokuş, Beşe”. Bu isimler, Atatürk’e arz edilmiş ve Atatürk’ün, “*arkadaşlarla bir kere konuşalım*” demesi üzerine ikinci bir görüşmeye bırakılmıştır. Çankaya’da yapılan son toplantıda, dönemin CHP Genel Sekreteri Saffet Arıkan’ın bir yazısında kullandığı söylenen “*Türkata*”, “*Türkatası*” gibi iki ad da kendisine arz edilmiş, fakat Atatürk’ün, “*bir de arkadaşlar, ne buyururlar, bakalım*” demesi üzerine Konya Milletvekili rahmetli Naim Hazım Onat Bey, “*Müsaade buyurulur mu Paşam?*” diye söz istemiş, Atatürk de, “*Arkadaşlar lütfen hocamızı dinleyelim*”, diyerek sözü Onat’a bırakmıştır. Naim Hazım Bey, Türk Dil Kurumunda da çalışmış, Türkçeyi-Osmanlıca’yı çok iyi bilen, her iki alanın gramer ve sentaks kurallarını gerçekten kavramış bir şahsiyetti. Naim Bey, bu husustaki düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır: “*Türkata, Türkatası gerek yazılıştı, gerek söylenişte bana biraz tuhaf geliyor. Arkadaşlar biliyorsunuz, tarihimizde bir ‘Atabey’ sözü, unvanı vardır. Anlamı da, yine biliyorsunuz: Bey’in, emirin, şehzâdenin, hatta hükümdarın ilimde, idarede, askerlikte mürebbisi, müşaviri, hocası demektir. Atabey, kullanılmış, tarihe geçmiş bir unvan-ı resmîdir. Bu unvanı taşıyan birçok Türk büyüğü vardır. Binaenaleyh biz de, Türkiye her alanda atalık etmiş, Türklüğü kurtarmış, istiklaline kavuşturmuş olan büyük Gazimize ‘ATATÜRK’ diyelim, bu soyadını verelim. Bu bana, şivemize de daha munis, daha uygun gibi geliyor*”. Gazi, Naim Hazım Onat’ın açıklamasını daha yerinde bulmuş, hatta ona teşekkür etmiş, böylece “*ATATÜRK*” soyadı üzerinde oy birliği ile durulmuştur. Bundan sonra, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına üç maddelik kanun teklifi verilerek Meclisin 24 Kasım 1934 tarihli toplantısında oy birliği ile kabul edilmiş ve 2587 numara ile tespit olunmuştur. Bu Kanun, usulü gereğince 27 Kasım 1934 tarihli Resmî Gazete ile de “*neşr ve ilân*” edilmiştir. Bu isimlerin anlamları ve nereden alındıkları konusunda bk. (M. Şakir Ülkütaşır, “Atatürk’e Bu Soyadı Nasıl Verildi ve Bunu Kim Buldu?”, *Millî Kültür*, Cilt II, Sayı: 6-7-8 (Kasım, Aralık 1981, Ocak 1982) s.67).

II. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN ÖĞRENİM HAYATI

I. İlköğrenimi

A. Mahalle Mektebi

Mustafa Kemal, Haziran 1887 tarihinde ilkokula başlamıştır⁸⁴. Osmanlı eğitim sistemi içinde Müslüman çocuklarının çoğunluğu ilköğrenimlerini mahalle mekteplerinde yapıyorlardı⁸⁵. İlkokula başlaması konusunda Zübeyde Hanım ile Baba Ali Rıza Efendi arasında bir tartışma yaşanmış, Babaya göre daha “*muhafazakâr*” bir kişiliğe sahip olan Zübeyde Hanım, Mustafa Kemal'in o zamanlar âdet olan dualar ve ilahilerle klasik eğitim veren Mahalle Mektebine verilmesini istemiştir. Anneye göre daha “*yenilikçi*” bir kişiliğe sahip olan ve oğlunu okul hayatı sırasında daima, “Adam olmak için okumak, öğrenmek şarttır. Başka çaresi yoktur.” şeklinde teşvik eden Ali Rıza Efendi ise oğlunun yeni açılan ve yeni metotlarla eğitim veren Şemsi Efendi Mektebine gitmesini istemiştir.

Mustafa Kemal, gençlik yıllarına ait hatırlayabildiği ve “*ilk olay*” diye bahsettiği bu meseleyi 1922’de şu şekilde anlatmıştır: “*Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe girmek meselesine aittir. Bundan dolayı annemle babam arasında şiddetli bir mücadele vardı. Annem, ilahilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Rüsumatta memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendi’nin mektebine devam etmeme ve yeni*

⁸⁴ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk Okul ve Genç Subaylık Anıları*, İnkılap Kitabevi, İstanbul, Tarihîsiz, s. 16.; Şemsi Belli, *Fikriye, Belge ve Fotoğraflarla Çocukluğundan Evliliğine Kadar Atatürk’ün Duygu Dünyasında Hanımlar*, Ankara 1995, s. 13.; Ömer Sami Coşar, “1881-23 Temmuz 1908”, *Atatürk Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul 1973, s. 90.

⁸⁵ Cemil Sönmez, *Atatürk’ün Annesi Zübeyde Hanım*, Ankara 1998, s. 26.

usul üzerine okumama taraftardı. Nihayet babam işi mahirane bir surette halletti: Evvela merasim-i mutade (mutad merasim) ile mahalle mektebine başladım. Bu suretle annemin gönlü yapılmış oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım. Şemsi Efendi'nin Mektebine kaydedildim”⁸⁶.

Mustafa Kemal'in yukarıda anlattığı ve “*merasim-i mutade*” dediği ilahilerle yapılan bu merasim “*Bed-i Elifba*” (Elifbaya Başlama) törenidir. O dönemin bütün çocukları bu törenle mahalle mektebine giderlerdi⁸⁷. Yeni elbiseler giydirilmiş ve boynuna, içinde eski elifba ve amme cüzü, hatta Kur'an-ı Kerim bulunan sırmalı çanta takılmış olarak hazırlanan çocuk, evinde bekler, daha sonra hocaların idaresindeki diğer çocuklar ikişer sıra olarak yeni öğrencinin evinin önüne gelir ve orada yeni öğrenci öne geçirilirdi. Evin penceresinden çocuğun annesi ve bütün mahalle kadınları gözyaşları içinde, bu kafilenin evin önünden ayrılışını izlerler, bu sırada çocuklarına zihin açıklığı dileğiyle dua ederlerdi. Sonra bu katile, önceden belletilen ilahileri söyleyerek, sokaklardan geçer, halk, iki taraflı onları dualarıyla uğurlar ve nihayet okula varılırdı. Çocuklar yerlerini alırlar, yeni öğrenci, sarıklı hocaların rahlesi önünde diz çökerek önüne açılan eski usul alfabeden hocaların ona parmağıyla gösterdiği harfleri tekrarlamak suretiyle heceler ve tören bu şekilde sona ererdi⁸⁸.

Sadece Lord Kinross'un eserinde yer alan bilgilere göre Mustafa Kemal, yıllar sonra okula başlayış törenini şöyle anlatmıştır: “*Mahalle Mektebine gittiğim sabah annem bana beyaz bir entari giydirmiş, başıma da sırma işlemeli bir sarık sararak süslemişti. Elimde yaldızlı bir dal vardı. Sonra Hoca Efendi, yanında bütün okul çocuklarıyla birlikte evimizin yeşilliklerle bezenmiş kapısına geldi. Duadan sonra anne ve hocaya temenna ederek ellerini öptüm. Arkadan yeni arkadaşlarımla alkışları arasında sevinçli bir alay hâlinde şehrin sokaklarından geçerek camiin yanındaki mektebe gittik. Oraya vardığımızda da hep bir ağızdan dualar okundu. Sonra hoca beni elimden tutarak çiplak ve kemerli bir odaya götür-*

⁸⁶ Ahmet Emin Yalman, “TBMM Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı”, *Vakit*, 10 Ocak 1922.

⁸⁷ COŞAR, “1881-23 Temmuz 1908”, s. 89.

⁸⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, (1881-1919)*, Cilt I, İstanbul 1981, s. 44.

dü. Kur'an'ın kutsal kelâmını oradan bana açıklamaya başladı"⁸⁹. Makbule Hanım'ın verdiği bilgilere göre de, Mustafa'yı "babası elinden tutarak mektebe götürmüş"⁹⁰.

Mustafa Kemal'in, Koca Kasım Paşa Mahallesi'nde ve adının da "*Fatma Molla Kadın Mektebi*" olduğu tespit edilen⁹¹, ilkökul eğitimine başladığı bu mahalle mektebindeki hayatı ile ilgili olarak daha fazla bilgi maalesef yoktur. Fakat, onun ilköğrenim dönemi için daha çok Şemsi Efendi Okulunda geçtiği anlatılan bir "*isyan*" olayı küçük yaştaki psikolojisini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. İlk olarak Enver Behnan Şapolyo'nun kaynak göstermeden anlattığı olay, Mustafa ile "*Sevmediği tek hocası Hüsnühat Muallimi Çopur Hafız Emin Efendi*." arasında şu şekilde cereyan etmiştir : "*...Hafız Emin Efendi bütün çocukları yere oturtarak dizlerinde yazı yazdırıyordu. Mustafa(Kemal) buna bir türlü tahammül edemiyordu. Bir gün birdenbire ayağa kalktı. Hocası Çopur Emin Efendi: -Niçin otur muyorsun? -Dizlerim ağrıyor! -Sana otur diyorum! deyince... küçük Mustafa'nın yüzü kıpkırmızı olarak: -Oturmayacağım! diye bağırdı. Hocasının: -Bana isyan mı ediyorsun? Demesi üzerine Mustafa Kemal: -Evet isyan ediyorum. Der demez, bütün çocuklar da hep bir ağızdan, -Biz de isyan ediyoruz diye bağırılar. Hoca bu hareket karşısında kaba-hatini anlayarak meseleyi kapattı"*⁹².

Bu olay muhtemelen Mahalle Mektebinde yaşanmış olmalıdır. Çünkü, Şemsi Efendi yeni açtığı ve yeni metotlarla eğitim verdiği okulunda öğrencileri, "sınıfa burcu burcu çam kokan tahtalardan yaptırarak koyduğu ve bunları ortada öğretmenin dolaşacağı bir boşluk bırakarak iki taraflı yerleştirdiği" sıralarda eğitmekteydi. Öğretmen masası, kara tahta, tebeşir ve silginin bulunduğu⁹³ o

⁸⁹ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, (çev. A.Tezzer), İstanbul 1966, s. 27.

⁹⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, 3. baskı, İstanbul 1958, s. 27.

⁹¹ Sadi Borak, *Atatürk*, İstanbul 1973, s. 12.

⁹² ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 29. Bu olay, Mustafa Kemal'in mahalle arkadaşı ve sonradan TBMM'de dördüncü ve beşinci devrelerde Kütahya Milletvekili olan Hacı Mehmet Somer'den de nakledilmektedir. bk. (AYDEMİR, *Tek Adam...*, s. 46.; Muh-terem Erenli'nin de benzer şekillerde anlattığı bu olay, Şemsi Efendi'nin okulunda geçmiştir. bk. (Muhterem Erenli, *Atatürk I. Vatan ve Hürriyet*, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 1981, s. 19-20.)

⁹³ Yahya Akyüz, "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı", *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Şemsiyesinin* (9-10 Nisan 1981) Bildirileri, Ankara, 1981, s. 110.; Özcan

zamana göre son derece ileri düzeyde ve çok yeni olan bu okulda yukarıdaki olayın geçmesi mümkün değildir. Nitekim, Lord Kinross da bu isyan olayının, "Mustafa Kemal'in Şemsi Efendi Okuluna gitmeden önce kısa bir süre devam ettiği Mahalle Mektebinde cereyan ettiğini ve bunun üzerine de Babası Ali Rıza Efendi'nin oradan çocuğunu alarak Şemsi Efendi Okuluna naklettiğini"⁹⁴ yazmaktadır. Makbule Atadan'ın hatıralarında, ağabeyinin "*Mahalle Mektebinde bir buçuk ay kaldığından ve gayri memnun olması üzerine de babasının teşebbüsü ile oradan alındığından*"⁹⁵ bahsetmesi de hem olayın Mahalle Mektebinde geçme ihtimalini kuvvetlendirmekte hem de küçük Mustafa'nın bu okuldan alınarak Şemsi Efendi Okuluna verilmesinin nedenini açıklamaktadır.

B. Şemsi Efendi Okulu

Atatürk'ün öğrenim hayatının, kişiliğinin ve düşüncelerinin oluşmasındaki etkilerini anlayabilmek bakımından üzerinde durulması gereken önemli kurumların başında Şemsi Efendi Okulu gelmektedir. Mustafa Kemal'in ilk öğretmeni olan Şemsi Efendi (1852-1917)⁹⁶, Müslüman Türklere de "*özel oku*" açma imkânı tanıyan 1869 tarihli "*Maarif Nizamnamesi*"nin imkânından yararlanarak bir ilkokul açma girişiminde bulunmuş, 1872 yılında Selanik şehrinin Sabri Paşa Caddesi'ndeki Çarşamba Dergâhı adlı bir tekkenin karşısında bulunan tek katlı küçük bir binada okulunu açarak hizmete sokmuştur. Mevcut araştırmalara göre Şemsi Efendi⁹⁷ Mektebi, "*Cemiyet-i Tedriye-i İslamiye*" tarafından 1865 yılın-

Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 20 (Mart 1991), s. 338.

⁹⁴ KINROSS, *Atatürk*, s. 23.

⁹⁵ COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 90.

⁹⁶ Şemsi Efendi ile ilgili, arşiv belgeleri ve salnamelere dayanarak en ciddi araştırmayı Özcan Mert yapmıştır. Geniş bilgi için bk.(Özcan Mert "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 20 (Mart 1991), s. 331-346). 5-9 Eylül 1990 tarihlerinde Ankara'da toplanan XI. Türk Tarih Kongresi'ne sunulmuş tebliğin ilaveler yapılmış biçimi olan bu araştırmada, o zamana kadar Şemsi Efendi ile ilgili yapılmış çalışmalar topluca değerlendirilmiştir.

⁹⁷ İlga Zorlu tarafından hiçbir belge gösterilmeden Şemsi Efendi'nin Sebataycı bir Yahudi Dönmesi olduğu iddia edilmiştir: "Şemsi Efendi 1852 yılı civarında aslen Sebataycı bir ailenin ferdi olarak doğdu...Şemsi Efendi, köken itibarıyla Sebataycı Cemaatin 'Kapancılar' grubundandı...Şemsi Efendi'nin diğer bir özelliği ise, yaşadığı dönemin büyük Sebataycı kabalistlerinden biri olmasıydı... Şemsi Efendi de 19. yüzyılın en büyük Kabbala ustalarından biriydi...1917'de öldüğünde Üsküdar'daki Selanikliler Mezarlığı'nda toplanan büyük bir bölümü tarafından büyük bir bölü-

da İstanbul'da açılmış olan mektepten sonra, bir Türk tarafından kurulan ilk özel okul olma özelliğini taşımaktadır.

Mahalle mektepleri ile sıbyan okullarının eğitimi ve öğretim faaliyetlerini eski gelenek ve yöntemlere göre yoğun bir biçimde sürdürdükleri bir sırada Şemsi Efendi'nin açtığı ve çalıştığı okullar, ders araç ve gereçleri ile uygulanan pedagoji ve öğretim metotları bakımından mahalle mektepleri ile sıbyan okullarından daha ileri ve üstün bir konumdaydı. Nitekim, Şemsi Efendi'nin öğrencileri, rüştiye son sınıf öğrencilerinden daha iyi gazete okuyabiliyor, daha iyi yazı yazabiliyor, hesap yapabiliyor ve coğrafya haritalarını daha iyi anlayabiliyorlardı. İşte bu yüzden Atatürk'ün babası Ali Rıza Efendi'nin de aralarında bulunduğu bazı öğrenci velileri, çocuklarını mahalle veya sıbyan mekteplerinden alarak Şemsi Efendi'nin okuluna kaydettirmişlerdir.

Şemsi Efendi'nin okulu 1890 yılında, Mustafa Kemal üçüncü sınıfta iken Fevziye Mektebi ile birleşti ve dördü "*ilk*", dördü "*orta*" olmak üzere sekiz yıllık bir rüştiye hâlinde teşkilatlandı. Mustafa, Şemsi Efendi'nin de öğretmenliğe devam ettiği bu okulun sınıflarını düzenli olarak takip etti. Mustafa, babası Ali Rıza Efendi'nin 28 Kasım 1893 tarihinde öldüğü zaman altıncı sınıfa, yani okulun orta kısmının iki sınıfını da bitirmişti⁹⁸.

Babası Ali Rıza Efendi'nin ölümü üzerine, annesi Zübeyde Hanım'ın çocuklarını alarak kardeşinin Langaza'daki çiftliğine gidişi, Mustafa'nın öğrenim hayatına kısa bir süre ara vermesine sebep olmuştur. Onu Langaza civardaki Rum Kilise okuluna yollamayı düşünmüşler ancak bunu istememiştir. Çiftliğin Arnavut yazıcısı Kâmil Efendi ve komşuları Hatice Hanım'ın verdiği derslerden de memnun kalmayan Mustafa, annesi tarafından okula devam etmek üzere Selanik'teki halasının yanına gönderilmiştir.

münü Zohar'ı tetkik ederek geçiren bu kişi, Karakaş ve Kapancı gruplarını birleştirerek Sebataycı cemaatin yaşamasını amaçlıyordu Ancak bu idealinde başarılı olamadan öldü..." bk. (İlgaz Zorlu, *Evet, Ben Selanikliyim*, İstanbul 1998, s. 18-21). Şemsi Efendi'nin hayatı ile ilgili belgelere dayalı en önemli çalışmayı yapan Özcan Mert, çalışmasının pek çok yerinde onun "Türk" olduğunu belirtmesine rağmen, İlgaz Zorlu bunu görmezden gelmiş, kendisi de ciddi bir delil ortaya koyamamıştır. Bu sebeple, hiçbir belgeye dayanmayan yukarıdaki görüşlerini, iyimser bir ifade ile ancak "varsayım" olarak kabul etmek mümkündür.

⁹⁸ Faik Reşit Unat, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Milli Eğitim Sistemi", *Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları I*, Ankara 1964, s. 82; AKYÜZ, "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden...", s. 112.

C. Mülkiye Rüstiyesi

Dört buçuk veya beş ay kadar süren çiftlik hayatından sonra Selanik'e gelen Mustafa Kemal, Mülkiye Rüstiyesi (Ortaokulu)'ne başladı. Burada "*Kaymak Hafız*" diye anılan Matematik Öğretmeni Hüseyin Efendi'nin, bir sınıf disiplinsizliğine sebep olduğu ve haksızlığa baş eğmediği için Mustafa'yı dövmesi üzerine, bu durumu gururuna yediremeyen Mustafa'nın büyük annesi Ayşe Hanım onu okuldan çıkartmıştır⁹⁹.

Çocukluğu ve Askerî Rüstiye'ye kadar olan eğitim ve öğrenim süresinde(1881-1894) şüphesizdir ki, Mustafa'yı etkileyen insanların başında babası ve annesi gelmektedir. Mustafa Kemal'in daha 12 yaşında babasını kaybederek "*yetim*" kalmış olması psikolojik açıdan, kendi geleceği hakkında yine kendisinin bağımsız, özgürce karar vermesinde etkili olmuştur. Nitekim bu durum bilim adamları tarafından da kabul edilmektedir. "*Yetim çocuklarda gelişen 'güçlenme içgüdü'sü' çoğu kez onları amaçlarına ulaştırmaktadır*" diyen, İsviçreli bilim adamı psikanalizci Dr. Pierre Retchnick, şu tespitte bulunmaktadır: "*Bu konuda en güzel örnek çocuk yaşta babasını yitiren Mustafa Kemal Atatürk'tür. Kendini ülkenin yararlarına adanmış Atatürk'ün bu çapta bir kişi olmasının en büyük etkenlerinden biri, babasının o küçük yaşta ölmesidir*"¹⁰⁰. Mustafa Kemal'in sonradan çocuklara çok büyük sevgi duymasının ve ilgi göstermesinin temelinde de küçük yaşta babasız kalması yatmaktadır. Mustafa Kemal, yaşamı boyunca çocuklarla yakından ilgilenecektir. Özellikle yetim, yoksul çocuklara olduğu gibi, diğerleri için de çocuklara açılan bir sevgi kucaklığı olacaktır. Kimilerini ödüllendirecek, kimilerini de manevi evlât olarak koruması altına alacaktır. Türk çocuklarının eğitim öğretimleriyle de ilgilenecek, her gittiği yerde okulları ziyaret edecektir¹⁰¹.

Mustafa Kemal'in kişiliğinin şekillenmesinde rol oynayan dönemlerden biri de onun dayısının çiftliğinde geçirdiği yaklaşık beş aylık süredir. Çiftlikte geçen bazı olayları bir pedagog gözüyle değerlendiren İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Atatürk'teki "yaratıcılık,

⁹⁹ UNAT, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ...", s. 82-83.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 110-112, 157.; SÖNMEZ, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, s. 31-36.; ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 31-35.

¹⁰⁰ "Dünya Tarihini Yetimler Yazıyor", *Hürriyet*, 22 Mart 1978.

¹⁰¹ SÖNMEZ, *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, s. 29.

ağaç ve hayvan sevgisi”nin çocukken yaşadığı bu “yaratıcı çevre”nin eseri olduğu kanaatindedir: “*Yaratıcılığın var olmasında en büyük etken çocukluk çağındaki çalışmalardır. Eğer çocuk daha küçük yaşta iken yaratıcı bir çevre içinde yaşar, kendine göre oynama, deneme, yaratma olurlukları bulursa, onda yaratıcılık doğar, zamanla da gelişir. Sonunda da sosyal randımanlar verir. Bence bu yaratıcılık bir kalıt (genetik) şekli olmayıp kişideki dirim enerjisinin sosyal randıman şeklinde oluşmasıdır... İşte Atatürk’ün çocukluk hayatında böyle bir yapıcılık, yaratıcılık devri olduğunu öğreniyoruz... Mustafa’nın çocukluk, ilk gençlik hayatında ellerle yapılan işleri ne kadar çok merak ettiğini gördük... Atatürk’ün çocukluğunda, gençliğinde ele aldığı işler hep faydalı işler, sosyal randıman verici işlerdir, kafa işleri, gönül işleridir. Marangozluk, çiçekçilik, hayvancılık hep böyledir. Sosyal kişiliğin var olmasına yarayan işler işte bu gibi işlerdir...*”¹⁰².

Bu dönemde, Atatürk’ün kişiliğinin oluşumunda onu yetiştiren öğretmenler de önemli bir yer tutar. Mustafa Kemal hayatının her döneminde, mesleğinde başarılı, mesleğinin gerektirdiği özellikleri taşıyan, nitelikli öğretmenlere sahip olmuştur. Öğretmenleri onu çok değişik biçimlerde etkilemiş, ona çok yararlı bir rehberlik yapmışlardır. Şüphesiz, onu olumsuz manâda etkileyen öğretmenleri de vardır. Bunlar arasında geleneksel eğitimin yapıldığı Mahalle Mektebi ve buradaki Hüsnühat Öğretmeni Çopur Hafız Emin Efendi ile Mülkiye Rüştîyesinde matematik öğretmeni ve müdür yardımcısı olan ve “*Kaymak Hafız*” diye anılan Hüseyin Efendi sayılabilir. Bu tip örnekler Atatürk’ü, yaptığı inkılaplar sırasında “*kötü bir örnek*” olarak etkilemiş ve onu eskimiş eğitim kurumlarının kaldırılması istikametinde yönlendirmiştir. Nitekim, yıllar sonra Mustafa Kemal, kurmay subay olarak Selanik’te bulunduğu sırada okuduğu Şemsi Efendi İlkokulu ile Mahalle Mektebini ziyaret etmiş; Hafız Mehmet Efendi’nin Mahalle Mektebinin kapısında koca bir kilit asılı olduğunu gördüğünde, “*Kapanması isabet olmuş.*” diyerek tepkisini ortaya koymuştur¹⁰³. Yine Harp Okulunda öğrenci iken, Kaymak Hafız Hüseyin Efendi ile ilgili olarak da “*Kendisini*

¹⁰² İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Atatürk, Yetiştirmesi, Kişiliği, Devrimleri*, Erzurum 1973, s.12.

¹⁰³ AKYÜZ, “Atatürk’ü Yetiştiren Öğretmenlerden...”, s. 109.; CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, Tarihsiz, s. 13.

*çoktan affettim. Mülkiye Rüştiyesinden ayrılmamda bu kaba ve insafsız hareketi başlıca rol oynamıştır.”*¹⁰⁴ diyecektir.

Bu dönemde Mustafa Kemal'i olumlu yönde etkileyen ve onun bir devlet ve siyaset adamı hâline gelmesinde çok büyük katkıları olan öğretmenlerinin başında şüphesiz Şemsi Efendi gelmektedir. Şemsi Efendi'nin yeni pedagojik yöntem ve uygulamaları öğrencilerin bir üst düzey olan rüştiyedeki öğrencilerden daha bilgili yetişmesini sağlamıştır. Atatürk'ün dinde bağınazlığa karşı görüşlerinde, yenilikçi fikirlerinde, disiplin duygularının gelişmesinde Şemsi Efendi'nin öğretim ve uygulamalarının önemli bir payı vardır¹⁰⁵. Mesela, Atatürk'ün harf inkılabı sırasında takip etmiş olduğu yöntemler ve verdiği mesajlar, Şemsi Efendi'nin ilkokulda kendilerine alfabe öğretirken kullandığı “*heceleme ve okuma*” yöntemindeki yenilikleri hatırlatmaktadır¹⁰⁶.

II. Askerî Ortaöğrenim Dönemi

A. Selanik Askerî Rüştiyesi

Çocukluğundan itibaren askerliğe büyük ilgi duyan Mustafa Kemal asker olmak istiyordu. Hatıralarında kendisinin anlattıklarına göre, üniformalı olarak Askerî Rüştiyeye (Ortaokula) giden komşularından Kadri Bey'in oğlu Ahmet ve sokaklarda gördüğü üniformalı subaylar onun askerlikle ilgili heveslerini kamçılıyordu. Nihayet asker olmasını istemeyen annesine haber vermeden Selanik Askerî Rüştiyesinin sınavlarına girerek başarılı oldu¹⁰⁷. Faik Reşit Unat, “Mustafa'nın sınavda gösterdiği başarıdan dolayı, dört yıllık okulun üçüncü sınıfına alındığını, bu tarihin de 1894 Temmuz-Ağustos ayları olması gerektiğini”¹⁰⁸ söylemektedir. Aşağıda görüleceği gibi, onun Rüştiye dördüncü sınıf notlarını gösteren

¹⁰⁴ AKYÜZ, “Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden..”, s. 112-113. CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 14.

¹⁰⁵ Yahya Akyüz, “Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt IV, Sayı 10 (Kasım 1987), s. 72. Bir eğitimci olarak Şemsi Efendi'nin çağdaş uygulamaları ve yöntemleri konusunda toplu bilgi için bk. (AKYÜZ, “Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden...”, s. 109-112).

¹⁰⁶ Yahya Akyüz, “Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 23, Mart 1992, s. 234.

¹⁰⁷ Jorge Blanco Villata, *Atatürk*, (çev. Fatih Özsu), Ankara 2000, s.11.

¹⁰⁸ UNAT, “Atatürk'ün Öğrenim Hayatı...”, s. 83.

defterin 1895 tarihli olması da Faik Reşit Unat'ı doğrulamaktadır. Bu durumda Ömer Sami Coşar'ın "...daha önceden dört yıl olarak eğitim yapan Askerî Rüştiyelerin, o yıl birinci sınıflarının lağvedilerek üç yıla indirilmesi üzerine, Mustafa, Nisan 1894'te Selanik Askerî Rüştiyesinin ikinci sınıfından öğrenimine başladı"¹⁰⁹ şeklindeki görüşlerinin yanlış olduğu ortadadır.

Bu dönemde sivil ortaokullara fazla rağbet edilmez, askerî rüştiyeler ise, Türkçeye daha çok önem vermesi ve yabancı dil eğitime iki yıl erken başlamasından dolayı tercih edilirdi. Sivil rüştiyelerde ise, Kur'an'ın usulüne göre okunmasına ve Arapça derslerine daha fazla yer verilmekteydi. Yine askerî rüştiyelerde öğrenciler, yetenekleri ve durumlarına göre yükselebiliyorlardı. Tüm bunların yanı sıra bu okulları bitirenler, orduya girdiklerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun uzak köşelerindeki insanların yaşayışlarını görüp, öğrenmek fırsatını bulabiliyorlardı. Bu sivil okulların kolay kolay elde edemedikleri bir başka imkândı¹¹⁰.

Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki, 13 Nu.lı Numara Defteri'ne göre Atatürk'ün Selanik Askerî Rüştiyesi dördüncü sınıfında okuduğu dersleri, notları ve buradaki ders başarısı şu şekildedir: Bu sınıfta "*tam numarası*" dokuzunun 45, ikisinin de 20 olan toplam on bir adet ders vardır. Derslerin toplam tam numarası ise 445'tir. Numara Defteri'nde "*Ahmet Subaşı Mahallesi*" ile kayıtlı olduğu görülen "*Mustafa Kemal Efendi*", on bir dersin onundan tam numara, birinden de tam numaradan iki numara eksik, toplam 443 numara almış ve dördüncü olmuştur. Okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: Mantık (45), Hesap (45), Usul-i Defteri (45), Hendese (45), Coğrafya (45), Tarih-i İslam (43), Kavaid-i Osmaniyye (45), Fransızca (45), İmla-yı Türki (45), Hatt-ı Fransevî (20), Resim (20)¹¹¹.

Aynı sınıfın başarı sıralamasında Ahmet Tevfik, *Tarakçı*, 444 toplam notla birinci; Süleyman Adil, *Şehabeddin*, 444 toplam notla ikinci; Mehmet Şenizi, *Ahmet Subaşı*, 444 toplam notla üçüncüdür. İlk ona giren diğer öğrenciler ve toplam notları şöyledir: 4. Mustafa

¹⁰⁹ COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 157-158.

¹¹⁰ Yusuf Çam, *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar: Rüştiye-İdadi-Harbiye (1892-1902)*, Ankara 1991, s. 173.

¹¹¹ *Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri*, nu: 13. Rüştiye Numara Defterinde öğrenciler mahalleleri ile gösterilmektedir. Aşağıda görüleceği üzere İdadi, Harbiye ve Akademi Numara Defterlerinde ise öğrencilerin şehirleri yazılmıştır.

Kemal, *Ahmet Subaşı* (443), 5. Osman Nuri, *Sinancık* (443), 6. Mehmet Tefvik, *Abdullah Kadı* (438), 7. İsmail Hakkı, *İki Şerefe* (431), 8. Rafet Efendi, *Hamidiye* (426), 9. Mehmet Mukbil, *İki Lüle* (404), 10. Ali Efendi, *Ahmet Subaşı* (402)¹¹².

Bütün bu arşiv bilgileri Mustafa Kemal'in, 1895 yılı sonu ve ya 1896 yılı Ocak ayında, on beş yaşında, Askerî Rüştiyenin son sınıfını dördüncü olarak bitirdiğini göstermektedir.

Mustafa Kemal'in öğrenime başladığı Selanik Askerî Rüştiyesi, Mithat Paşa Caddesi'nde, yeni ve oldukça güzel bir binaya sahip bulunan, düzenli ve disiplinli bir okuldu. Dersleri ihtisas esasına göre okutan ve çoğunluğunu subaylar teşkil eden bir öğretim ve yönetim kadrosuna sahipti. İlk gençlik çağındaki iki yüz civarında üniformalı subay adayı, tam bir disiplin içinde orta öğrenimle birlikte ilk askerlik eğitimlerini de burada görmekte idiler. Mustafa Kemal, çok kısa sürede öğretmenlerin ve komutanlarının dikkatlerini çeken seçkin bir öğrenci olarak kendisini çevresine sevdirdi. Hatalarında anlattığına göre Mustafa Kemal, Rüştiyede matematik dersine özel ilgi duymuş ve bu derste sınıfın "*müzakerecileri*" arasına girmeyi başarmıştır. Çok sevdiği bu dersin öğretmeni Yüzbaşı Üsküplü Mustafa Sabri Bey, onun yetenek, yaratıcılık ve olgunluğunu tespit ederek, ona "*Kemal*" adını vermiştir. Böylece onun kendisinden ve arkadaşlarından farklı ve üstün durumunu tespit etmiş, ona, daha iyiye, daha güzele doğru gitmek için sürekli bir teşvik nedeni sağlamıştır. Yahya Akyüz'ün ifadesiyle, "*Bu çok önemli tarihî olayı, M. Kemal Atatürk'ü sürekli, daha büyük başarı ve faziletler peşinde koşturarak iten bir destek olarak değerlendirmek gerekir.*"¹¹³ Ayrıca Mustafa Kemal Atatürk'ün bir lider olarak "*akılcı*" ve "*hesap kitap adamı*" olmasında doğrudan rol oynayan bir faktör olarak matematik sevgisi kabul edilecek olursa, Yüzbaşı Mustafa Bey'in üzerindeki yönlendirici etkisi daha da önem kazanmaktadır.

Selanik Askerî Rüştiyesinde Mustafa Kemal'e özel ilgi gösteren öğretmenlerinden birisi de Fransızca öğretmeni Yüzbaşı Nakiyüddin Bey'dir. Atatürk, 22 Eylül 1924'te Samsun'da öğretmenlerin verdiği bir çayda Nakiyüddin Bey'le karşılaşmış ve onun hakkında şunları söylemiştir: "*...Bununla beraber hatırlamak gerekir ki, gerçek ve fedakâr öğretmenler, eğitimciler eksik değildi. Onların bize verdikle-*

¹¹² Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, Nu: 13.

¹¹³ AKYÜZ, "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", s. 72.

ri feyiz elbette esersiz kalmamıştır. Şimdi burada bir yüce kişiye rastladım. O, benim rüştiye birinci sınıfında öğretmenim idi. Bana henüz ilk bilgileri öğretirken gelecek için ilk fikirleri de vermişti. Demek istiyorum ki, ilk ilham ana baba kucağından sonra okuldaki eğitimcinin dilinden, vicdanından, terbiyesinden alınır..."¹¹⁴. Selanik Askerî Rüştiyesinde 1908'e kadar yirmi yıl Fransızca öğretmenliği yapan Nakiyüddin Bey, genç Mustafa Kemal'e bir taraftan geleceğe ilişkin fikirler verirken bir taraftan da, "*Sen bu Fransızcanın peşini bırakma.*" öğüdünde bulunmuştur. Sonradan Mustafa Kemal'in Şam'da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Selanik şubesinin kuruluşunda, 31 Mart Hadisesinin bastırılmasında öğrencisi Mustafa Kemal ile birlikte çalışan Nakiyüddin Bey, Cumhuriyet Döneminde Atatürk'ün isteği ile milletvekili adayı gösterilmiş ve üç dönem milletvekili de seçilmiştir¹¹⁵.

Hayatının sonuna kadar yanından ayrılmayacak olan Nuri (Conker), Salih (Bozok) ve Fuat (Bulca)¹¹⁶ ile arkadaşlıklarının da geliştiği Selanik Askerî Rüştiyesinde genç Mustafa Kemal, sadece okul çalışmalarıyla da yetinmemiştir. Onun bilgisini genişletmek, kültür seviyesini yükseltmek için o günün şartları içinde, çevresinde çıkan yayınları takip ettiği, yarışmalara katıldığı da görülmektedir. O tarihlerde Selanik'te ileri fikirli birkaç öğretmen ve yazar "*Çocuklara Rehber*" isimli haftalık bir dergi çıkarmaktadırlar. Arı Türkçe davasının öncülerinden olan bu derginin birçok sayısında fen ve matematik konularında yapılan yarışmaları başarılarının başında Askerî Rüştiye son sınıf öğrencilerinden Mustafa Kemal ismi görülmektedir. Bu onun, geniş kültürünün ve okuma ve öğrenme aşkının, daha çocuk denebilecek yaşlarda dahi var olduğunu göstermektedir. Sonradan Türk dilini öz benliğine kavuşturmak için yaptığı çalışmaların ilhamını ilk defa bu dergideki yazılardan almış olabileceği düşünülebilir¹¹⁷.

¹¹⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, Ankara 1959, s. 196-197.

¹¹⁵ AKYÜZ, "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", s. 113-115.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 164. Nakiyüddin Bey hakkında bk. (Hıfzırrahman Raşit Öymen, "Atatürk'ün Saygı ile Andığı Öğretmeni Naki Yücekök", *Eğitim Hareketleri Dergisi*, Cilt XVII, Sayı 200-201 (Kasım-Aralık 1971), s. 1-5).

¹¹⁶ COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 163.; Enver Behnan Şapolyo, buradaki arkadaşlarına, Demir Ali, Fethi Okyar ve İsmail Hakkı'yı da ilave etmektedir. bk. (ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk...*, s. 39.)

¹¹⁷ UNAT, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı...", s. 84.

B. Manastır Askerî İdadisi ve Frerler Okulu

Osmanlı eğitim sistemi¹¹⁸ içerisinde “İdadiler”, yüksekokullara öğrenci hazırlayan orta dereceli eğitim kurumları olarak hem sivil hem de askerî eğitimin önemli müesseseleri olmuşlardır. İlk dönemlerde “hazırlayan okul” ve “hazırlık sınıfı” anlamında; rüştiyeler açıldığında bunlara öğrenci yetiştiren “sıbyan mektepleri” için de kullanılan idadi kavramı, kısa bir süre sonra yaygın ve resmî olarak “orta dereceli okul” anlamını kazanmıştır¹¹⁹.

İlk açıldıklarında dörder yıllık olarak kurulan, sonra üç yıla indirilen idadiler, 1904’te iki sınıfın askerî rüştiyelere eklenmesiyle bir yıl olarak faaliyetlerini sürdürmeye başlamışlardır. Bu tek sınıfta okutulan dersler ise şunlardı: “*Akaid-i Diniyye, İlm-i Ahlak, Makine, Hendese-i Resmîye, Kozmografya, Kitabet, Fransızca, Hikmet, Kimya, Resim, Jimnastik*”. Bu sınıfa 18 yaşında, aranan özellikleri gösteren Müslim ve gayrimüslimler alınıyordu.

Ancak daha İkinci Meşrutiyetin başlarında Bahriye Nezareti, Bahriye Harbiyesine öğrenci hazırlayan dört yıllık Bahriye İdadisini kademeli olarak lağvetmişti. Daha “*Avrupalı*” bir tarzda sivil idadi mezunlarından yarışma sınavlarıyla öğrenci alınacaktı. Kara idadileri ise çalışmalarına bütün II. Meşrutiyet Dönemi (1908-1914) boyunca devam ettiler. 1914 yılı başlarında Askerî İdadilerin sevi-

¹¹⁸ Türk eğitim sisteminin modernleştirilmesi çalışmaları sonucunda; bir tarafta sıbyan mektepleri ilk eğitimi verirken, 1773 yılından itibaren de medrese dışında yeni yüksek eğitim kurumları teşkil edilmeye başlanmıştır. Deniz ve Kara Mühendishanesi, Askerî Tıbbiye ve Harbiye gibi yüksekokullar açılırsa da bu okulların öğrencilerine her derecedeki eğitimi kendi bünyesinde ve binasında vermenin mümkün olmadığı görülmüştür. Bu nedenle, yüksek askerî okullara öğrenci yetiştirecek mektep ve sınıflara lüzum hasıl olmuştur. Bunun üzerine ilk İdadiler ve “*ihitiyât sınıfları*”nın kurulması yoluna gidilmiştir. Sivil İdadilerin kuruluşuna da öncülük etmiş olan Askerî İdadilerin kuruluş çalışmaları, 1841 yılında çok değerli bir komutan olan Mehmet Emin Paşa’nın Harbiye Mektebi Nazırlığına getirilmesi ile başlamıştır. 1845 yılında alınan bir kararla, ordu merkezlerinde birer Mekteb-i Fünun-ı İdadiye (Askerî Lise) inşasına girilmiş ve Edirne, Bursa ve Manastır vilayetlerine okul kurmak üzere birer subay gönderilmiştir. Her ordu merkezinde açılması plânlanan idadiler kısa sürede teşkil edilmeye başlanarak, bunların ilk ikisi 1846 yılında Bursa ve Bosnasaray’da açılmıştır. 1847’de Edirne ve Manastır, 1848 yılında Şam, 1872’de Erzurum ve 1875’te de Bağdat Askerî İdadileri öğretime başlamışlardır. Geniş bilgi için bk. (ÇAM, *Atatürk’ün Okuduğu Dönemde...*, s. 83-110.)

¹¹⁹ ÇAM, *Atatürk’ün Okuduğu Dönemde...*, s. 83-110. Askerî Liseler ve Manastır Askerî Lisesi ile ilgili olarak ayrıca bk. (M. Fıat, *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul, 1310, s. 16vd.; İsmail Kurtcepe- F. Yıldız, *Kuleli Askerî Lisesi Tarihi*, İstanbul 1985.; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988’e)*, 3. Baskı, Ankara 1989, s. 185-186.; Hasan Ali Koçer, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, İstanbul 1991, s. 57-58, 130-131.; *Türk Silâhlı Kuvvetleri Tarihi*, Cilt III, Kısım V, Ankara 1978, s. 363vd.)

yesi yükseltilerek, ders programları yeniden düzenlendi. Buna göre üç yıllık Askerî İdadiyi bitiren, Harbiyeye girmeden önce zabıt namzedi olarak altı ay kıta hizmeti yapacaktı. Sonra bunlar Kuleli İdadisinde toplanarak tekrar eğitim ve öğretime başlayacaklar; burayı da başaranlar Harp Okullarına girebileceklerdi¹²⁰.

Bu dönemde Atatürk'ün yetiştiği idadiyi barındıran Manastır, Makedonya'nın en önemli merkezlerinden birisi, Osmanlı Devleti döneminde de Selanik, Kosova ile birlikte Makedonya'nın üç önemli vilayetinden birisinin merkezidir¹²¹.

Mustafa Kemal, idadi öğrenimi için geldiği yıllarda (1896-1898), Manastır'da çocukluğunu geçirdiği Selanik'ten farklı bir çevre ile karşılaşmıştır. Bu dönemde, Pelister (Perister) Dağı'nın eteklerine kurulmuş olan şehrin nüfusu 31.000 kadardır. Bunun üçte ikisi Türk ve Arnavut Müslüman; geri kalan kısmı Sırp, Bulgar, Ulah (Makedonya Romanyalısı, Latin), Rum ve Musevi'dir. Bu sonuncular, Selanik'te olduğu gibi, büyük bir topluluk teşkil etmemektedir. Manastır'ın gayrimüslim nüfusu içinde Slavlar çoğunluktadır¹²². Bunları Sırp ve Bulgar diye ayırmak da çok zordur. Kullandıkları dilde de Sırp, Bulgar, Türk, Rum, Ulah kelimeleri birleşmiş hâldedir.

Mustafa Kemal, Askerî Rüstiye'yi bitirirken idadi (lise) eğitimine İstanbul'da Kuleli Askerî Lisesinde devam etmek ister. Onun böyle bir karar almasında, annesinin ikinci evliliğinin, yani evde bir üvey baba bulunmasının rolü büyüktür. Böylece ana evinden ve

¹²⁰ İdadilerin II. Meşrutiyet dönemindeki durumları hakkında bk. (Metin Ergün, II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ankara 1996, s. 299-300.)

¹²¹ Makedonya'nın tarihi ve coğrafyası ile ilgili olarak bk. (Macedoine (Articles D'Histoire), (ed. Aleksandar Hristov), Skopje (Üsküp) 1981.; J. D. Talevski, The Borders Of The Republic Of Macedonia, (Published by: P. Kiro Dandaro), Bitola (Manastır) 1998.; Hough Poulton, Balkanlar Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler, (terc. Yavuz Alagon), İstanbul 1993.; W. M. Sloane, Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar, (terc. Sibel Özbudun), İstanbul 1987.; Georges Castellan, Balkanların Tarihi 14.-20. Yüzyıl, (çev. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1993).

¹²² 7 Temmuz 1998'den itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin Manastır Fahri Başkonsolosluğu görevini yürüten, kendisi de Manastırlı bir Türk aileye mensup olan Mithat Cemal'in ifadelerine göre; "Manastır'da son nüfus sayımlarına göre köyleriyle beraber 2.000 Türk yaşıyor." Mithat Cemal Bey Manastır Türklerinin Türkçe eğitimi ile ilgili olarak Üsküp'te haftada üç gün yayınladıkları gazeteyle şunları söylemektedir: "Maalesef Manastır'da Türkçe eğitim veren ilkokulumuz yavaş yavaş sönmeye başladı. Amacımız düzenleyeceğimiz Türk dili kursları vasıtasıyla, Türkçemizi geliştirmek ve korumaktır. Türkiye Cumhuriyeti Üsküp Büyükelçiliğinin bir koluyuz, faaliyetlerimizi Büyükelçimizin denetimi altında sürdüreceğiz..." Bk. (Melahat Ali, "Türkiye Cumhuriyeti Manastır Fahri Konsolos Başkanı Mithat Cemal'a Söyleşi", Birlik Gazetesi, 3 Ekim 1998, s. 10).

Rumeli'den uzaklaşacaktır. Fakat, vatansever bir kurmay subay olan Hasan Bey, onu bu kararından vazgeçirecektir. Hasan Bey, birçok defa Rüştîye mümeyyiz olarak gelen ve sınavlarda Mustafa Kemal'i tanıyıp seven bir komutanıdır. Hasan Bey, o günlerde bir münasebetle genç öğrencisine lise eğitimine nerede devam edeceğini sorar ve niyetinin İstanbul'a gitmek olduğunu anlayınca da şu tavsiyede bulunur: "*Bundan vazgeçiniz oğlum. Manastır'a gidiniz, orada daha iyi yetişirsiniz.*"¹²³ Mustafa Kemal, Hasan Bey'in bu tavsiyesini dinleyecektir.

1896 yılı Mart ayının ortalarına kadar Selanik'te tatilini geçiren Mustafa Kemal, tatil bitiminde Selanik'ten trenle Manastır'a gider. Mustafa Kemal'in Manastır'a gelişi ile ilgili bilgiler bundan ibaret olmakla birlikte, idadiye başladığı günün 13 Mart tarihi olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, Rumi 1 Mart; miladi 13 Mart tarihi, "*mali yıl*" ın başladığı tarihtir ve Harbiyede de olduğu gibi, askerî okullar bu dönemde eğitimlerine bu tarihte başlamakta, Aralık ayı sonlarında da eğitimleri sona ermektedir. İdadide yatılı ve daha üstün dereceli bir okulun hayat ve öğretim şartlarına kısa sürede intibak eden Mustafa Kemal için, artık ömrünün sonuna kadar sürecek olan "*aile yuvası dışındaki hayatı*" başlamıştır. Askerlik mesleğinin zorluğundan da kaynaklanan bu durum, onun "*başlımsız yaşam*" karakterine uygun düşecektir.

Mustafa Kemal, Manastır'da sınıf arkadaşları sadece Selanik Rüştîyesindekiler değildir. Manastır bölgesine bağlı olan, Üsküp, İşkodra, Yanya ve Manastır Askerî Rüştîyelerinden gelen gençler de vardır. Bu ortam içinde çeşitli karakter, mizaç ve seviyede genç insanlarla tanışmak, anlaşmak ve onlara kendini kabul ettirmek hususunda Mustafa Kemal'in üstün vasıflarının burada da büyük bir rol oynadığı şüphesizdir.

¹²³ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 17.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 172. Namuslu bir adam olan ve memlekette inkılap yapılmasını isteyen bir subay olarak tanınan Hasan Bey, Mustafa Kemal, Şam'da kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Selanik şubesini açmak için 1905 yılının sonlarında izinsiz olarak gizlice Selanik'e geldiği sırada Erkan-ı Harbiye Miralay'ıdır ve III. Ordu Erkan-ı Harbiye Dairesinde çalışmaktadır. Mustafa Kemal, Miralay Hasan Bey'in yardımcılarıyla "Selanik'te dört ay tebdil-i hava kararı" ihtiva eden raporu alır ve artık gizlenmeden cemiyetin Selanik şubesini açma faaliyetlerini yürütür. bk. (COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 338-339).

Manastır İdadisinde¹²⁴ Mustafa Kemal, matematikten yine çok başarılı, Fransızcadan ise biraz zayıftır. Hatıralarında bu konuyu şöyle anlatmaktadır: “*Askerî Rüştîyeyi ikmal ettiğim zaman, merakım epeyce ileri gitmişti. Manastır Askerî İdadisinde riyaziye (matematik) pek kolay geldi. Bununla meşgul olmaya devam ettim. Fakat Fransızcada geri idim. Muallim benimle çok meşgul olmuyor, acı ihtarlarda bulunuyordu*”¹²⁵.

Manastır Askerî İdadisinde “*apolet numarası*” 7348 olan¹²⁶ Mustafa Kemal’in ilk seneye ait öğrencilik hayatı hakkında resmi bir belgeye sahip değiliz. Fakat, onun ikinci sınıfta olduğu 1897-1898 eğitim-öğretim yılı ile üçüncü sınıfta bulunduğu 1898-1899 eğitim-öğretim yılı Numara Defterleri elimizdedir. Bu defterlere göre Mustafa Kemal’in idadi ikinci sınıf ve üçüncü sınıf dersleri ve başarı durumu şöyledir: Mustafa Kemal ikinci sınıfta, 52 arkadaşı arasından, toplam 283 not alarak ve üçüncü olarak üçüncü sınıfa geçmiştir. Esasında, başarı sıralamasında ikinci olarak görülen Recep Fahri, *Kayalar* ile toplam notları aynıdır. Bu yılın “Numara Defteri”ne göre, “*beher dersin tam numarası*” toplam 285, “*beher*

¹²⁴ Manastır İdadi binası, XIX. yüzyıl Osmanlı askerî mimarisinin tipik özelliklerini taşıyan bir tarihi yapıydı. Ortasında bir bahçe avlusu bulunmakta olup bahçenin etrafı dikdörtgen bir biçimde çeşitli maksatlar için kullanılan birbirine geçişli dört binadan oluşmaktaydı. Böylece bina sadece ana girişi ile dış mekâna açılmaktadır. Binanın girişinde sağ tarafa Atatürk’ün burada okuduğunu gösteren bir plaka konulmuş bulunmaktadır. Ana kapıdan girildiği zaman karşıdaki bir kapıdan bahçeye geçilmektedir. İki katlı olan binanın ikinci katına çift taraflı mermer bir merdivenle çıkılmaktadır. Alt katında restore çalışmaları devam eden binanın ikinci katının bir bölümü “*müze*” teşhir salonları olarak kullanılmakta, onun yanında kurulduğu zaman muhtemelen “*öğrenci yatakhane*” olarak kullanılan büyük bir bölüm, şu anda toplantı ve konferans salonu olarak değerlendirilmektedir. Binanın bu ikinci katında 1994 yılında Türkiye’nin Manastır Fahri Başkonsolosu Mithat Cemal Bey’in gayretleriyle açılmış bulunan, 1998 yılında genişletilerek modern bir hale getirilen “*Atatürk Anıt Odası*” yer almaktadır. Çok büyük bir Atatürk sevdalısı olan Mithat Cemal Bey, bu odanın açılışını şu şekilde anlatmaktadır: “*1994 yılında, Manastır’daki Türkler ve Makedonlar örgülendik, Makedon Türk Dostluk Derneğini kurduk. O dönemlerde Manastırlı Sayın Güner İsmail, Makedonya Kültür Bakanıydı. Kendisine Manastır’da Atamız adına bir anıt odasının açılmasıyla ilgili başvurudum. 20 senelik bir mücadeleci ancak onun desteği ile başardım. 1994 yılında Manastır’da Atamıza bir anıt odası açıldı. Aynı gün Türk Makedon Dostluk Derneği de kuruldu*”. bk. (A.L., “Mithat Cemal’la Söyleşi”, s. 10).

¹²⁵ COŞAR, “1881-23 Temmuz 1908”, s. 192.

¹²⁶ Bu bilgi ilk olarak Dr. Ali Güler tarafından tespit edilmiş olup Öğ. Kd. Alb. Dr. Tahsin Ünal’ın özel arşivinde bulunan bir belgeye dayanmaktadır. Tahsin Ünal’ın evrakları arasındaki bu belge, kendi el yazısı ile “Manastır III. İdadi” başlığını taşımakta ve toplam 54 öğrencinin ismini ve apolet numaralarını içermektedir. Tahsin Ünal, düştüğü notta bu belgeyi İdadi Tarih Hocası Tevfik (Bilge)’nin oğlu M. Fazıl Bilge’nin kendisine verdiğini belirtmektedir.

dersin üss-i mizanları" toplamı 138'dir. Mustafa Kemal'in ikinci sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: Müsellestat (45), Hendese (45), Tarih-i Umumi (45), Kitabet (44), Fransızca (44), Resim (20), Tarama (20), Jimnastik (20). Mustafa Kemal, bu sınıfın sonunda toplam 283 not alarak üçüncü olmuştur¹²⁷.

Bu sınıfta okutulan toplam sekiz ders vardır ve beş adet dersin tam numarası 45, diğer üç dersin tam numarası 20'dir. Bu duruma göre Mustafa Kemal, altı dersten tam numara almıştır. Aynı sınıfın başarı sıralamasında Ahmet Tevfik, *Selanik* 284 toplam notla birinci; Recep Fahri, *Kayalar* 283 toplam not ile ikincidir. İlk ona giren diğer öğrenciler ve toplam notları şöyledir: 3. Mustafa Kemal, *Selanik* (283), 4. Abdülkadir, *Yanya* (280), 5. Hasan Avni, *Köprülü* (279), 6. Ali Şevket, *Üsküp* (279), 7. Abdülbaki, *Üsküp* (275), 8. İsmail Hakkı, *Köprülü* (273), 9. Bekir Hıfzı, *Ohri* (271), 10. Abdurrahman, *Selanik* (266).¹²⁸

Mustafa Kemal'in üçüncü sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar ise şu şekildedir: Makine (45), Kozmografya (45), Tarih-i Umumi (45), Tarih-i Osmani (45), Kitabet (45), Mantık (45), Akaid (45), Fransızca (45), Resim (20), Tarama (20), Jimnastik (20)¹²⁹.

Mustafa Kemal, 54 mevcudu olan üçüncü sınıfta toplam 420 tam not alarak, Manastır İdadisini, not toplamı kendisi ile aynı olan Ahmet Tevfik, *Selanik*¹³⁰ in ardından ikinci olarak bitirmiştir. Bu yılın Numara Defteri'ne göre, "*beher dersin tam numarası*" toplamı 420, "*beher dersin üss-i mizanları*" toplamı da 198'dir. Bu sınıfta okutulan toplam 11 ders vardır ve bunların sekizinin tam numarası 45, üçünün tam numarası ise 20'dir. Bu duruma göre Mustafa Kemal bütün derslerden tam numara almış bulunmaktadır. İlk ona giren diğer öğrencilerin toplam notları ve başarı sıraları şu şekilde-

¹²⁷ Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, nu: 14.

¹²⁸ Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, nu: 14.

¹²⁹ Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, nu: 15-16.

¹³⁰ "Selanik İlica'dan Bayezid Efendi'nin oğlu, uzun boylu, beyaz benizli, ela gözlü, 1296 doğumlu" Ahmet Tevfik Efendi, Harp Okulunda 1282 apolet numarası ile 1283 apoletli Mustafa Kemal'in yanında bulunmuştur. bk. (K.H.O. Arşivi, *Künye Defteri*, No.: 21).; Harp Akademisi'nden Atatürk'le birlikte Piyade 1901-1 sicilıyla mezun olmuş, Kidemli Yüzbaşı rütbesindeyken 11.10. 1907'de vefat etmiştir. bk. (*Harp Akademilerinin 142. Yılı Şeref Dolu Yıllar 1848-1990*, Harp Akademileri Komutanlığı yayınları, İstanbul 1990, s. 41). Anlaşıldığı kadarıyla, aralarında ders başarıları bakımından tatlı bir rekabet bulunan Mustafa Kemal ile Ahmet Tevfik, samimi iki arkadaşlırlar. Nitekim, Mustafa Kemal Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Selanik Şubesi'ni açmak üzere Selanik'e geldiğinde rütümde onu ilk karşılayan (1905) ve cemiyete ilk girenlerden birisi Ahmet Tevfik olacaktır. bk. (COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 340.)

dir: 3. Recep Fahri, *Kayalar* (419), 4. Ali Şevket, *Üsküp* (419), 4. Ömer Abdülkadir, *Yanya* (417), 6. Hasan Avni, *Köprülü* (417), 7. İsmail Hakkı, *Köprülü* (413), 8. Abdülbaki, *Üsküp* (410), 9. Abdurrahman, *Selanik* (394), 10. Ömer Naci, *Der-Aliyye* (394)¹³¹.

Mustafa Kemal, sonradan anılarında Manastır İdadisindeki ders durumu ile ilgili olarak şunları anlatmıştır: “*İdadide iken muannidane (inatla) bir surette çalışıyordum. Sınıfta birinci, ikinci olmak için hepimizde şiddetli bir gayret vardı. Nihayet idadiyi bitirdim*”¹³².

Osmanlı Devleti’nin Makedonya ve Balkanlar’da ilk hareketli filmleri çeken “*Manaki Kardeşler*”den birisi olan Milton Manaki’nin anıları doğru kabul edilecek olursa, Mustafa Kemal, düzenlenen mezuniyet töreninde adı ikinci olarak okununca itiraz ettiğini şu şekilde açıklamıştır: “*Manastır’da Askerî Akademi (İdadi olacak)yi tamamlayan öğrencilerin fotoğrafını çektiğimde, öğrenciler arasında Mustafa Kemal Atatürk de vardı. Atatürk gözüme çarptı. Akademide en iyi öğrenci olmasına rağmen, adının ilk değil de ikinci okunduğuna itirazda bulundu...*”¹³³

1898 yılı Aralık ayının ortalarından, 1899 yılının Mart ayı ortalarına kadar Selanik’te tatilini geçiren Mustafa Kemal, İstanbul Pangaltı’daki Harbiye Mektebinde yükseköğrenimine devam etmek için Selanik’ten vapura biner ve İstanbul’a, payitahta hareket eder. Böylece bütün çocukluğu ve ilk gençlik yıllarının geçtiği Makedonya’dan ilk defa ayrılmış olur.

Manastır İdadisinde Mustafa Kemal’i en çok etkileyen arkadaşlarından biri olan Ömer Naci, ona edebiyat ve şiir merakı aşılayacaktır. Sonradan İttihat ve Terakkinin hatibi olacak olan ve genç yaşta Birinci Dünya Harbi sırasında hayatını kaybeden Ömer Naci, Bursa İdadisinden kovularak, Manastır İdadisine yollanmıştır. Mustafa Kemal, Ömer Naci ile ilgili olarak hatıralarında şunları anlatmaktadır: “*O zamana kadar edebiyatla çok temasım yoktu. Merhum Ömer Naci, Bursa İdadisinden kovulmuş, bizim sınıfa gelmişti. Daha o zaman şairdi. Benden okuyacak kitap istedi. Bütün kitaplarımı gösterdim. Hiçbirini beğenmedi. Bir arkadaşın, kitaplarımdan hiçbi-*

¹³¹ Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, Nü.: 15-16.

¹³² YALMAN, “Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin ‘Tarihçe-yi Hayatı’, *Vakit*, 10 Ocak 1922.

¹³³ Melahat Ali, “Güzel Eleni, Atamızın Anılarında Yaşayan İlk Aşkı”, *Birlik Gazetesi*, 10 Ekim 1998, s. 18.

rini beğenmemesi gücüne gitti. Şiir ve edebiyat olduğuna o zaman muttali oldum. Ona çalışmaya başladım. Şiir bana cazip göründü. Fakat kitabet hocası diye yeni gelen bir zat beni şiirle iştigalden netti. 'Bu tarz iştigal seni askerlikten uzaklaştırır.' dedi. Ne var ki, güzel yazmak hevesi ben de baki kaldı"¹³⁴. Bu ikazı yapan Kitabet Öğretmeni Alay Emin Mehmet Asım Efendi'dir. Aynı olayı Mustafa Kemal, daha sonraları Ali Fuat Paşa'ya şöyle anlatır: "Eğer kitabet hocamız imdadıma yetişmeseydi, ben de şair olup çıkacaktım. Çünkü hevesim vardı. Asım Efendi bir gün beni çağırdı. 'Bak oğlum Mustafa dedi, şiiri filan bırak. Bu iş senin iyi asker olmana mâni olur. Diğer hocalarınla da konuştum. Onlar da benim gibi düşünüyorlar. Sen Naci'ye bakma, o hayalperest bir çocuk. İleride belki iyi bir şair ve hatip olabilir, fakat askerlik mesleğinde kat'iyen yükselmez'. Hoca-mın ne kadar haklı olduğunu hadiseler ispat etti. Çok arzu ettiği hâl-de Naci, erkân-ı harp (kurmay) zabiti olmadı"¹³⁵.

Bu ikaz ve yönlendirmenin Atatürk'ün hayatını ve kaderini doğrudan etkilediğine şüphe yoktur. Fakat, Ömer Naci'nin de Mustafa Kemal'in fikrî altyapısının oluşmasında diğer faktörlerle birlikte önemli bir rol oynadığı da kesindir. Nitekim, genç Mustafa Kemal'in dönemin "vatan ve hürriyet" şairi Namık Kemal ile "Türkçü" şairi Mehmet Emin Yurdakul'un şiirleri ile tanışmasında Ömer Naci'nin etkili olduğu bilinmektedir. İdadide, Namık Kemal'i tanımak, duy-mak, onun gizlice elden ele dolaşan vatan şiirlerini bulmak işini Hatip Ömer Naci sağlamıştır¹³⁶. Mustafa Kemal, sonradan 14 Eylül 1931'de yaptığı bir konuşmada Mehmet Emin Yurdakul ile ilgili şunları söylemiştir: "...Şair Mehmet Emin Yurdakul'un ilk kez Ma-nastır Askerî İdadisinde öğrenciyken okuduğum 'Ben bir Türk'üm, dinim, cinsim uludur.' dizeleriyle başlayan manzumesinde bana ulu-sal benliğimin gururunu tattıran ilk anlatımı bulmuştum..."¹³⁷.

¹³⁴ COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 192.

¹³⁵ CEBESÖY, Sınıf Arkadaşım ..., s. 17.

¹³⁶ AYDEMİR, Tek Adam, Cilt 1, s. 72.; Ali Güler, Atatürk'te Cumhuriyet ve İnkılap Fikrinin Gelişmesi, Ankara 1997, s. 2.; Atatürk'te Ömer Naci sevgisini ve etkisini gösteren bir başka olay da onun, Ziya Gökalp tarafından 24 Ağustos 1916'da yazılan "Ömer Naci" isimli şiiri "Hatıra Defteri" ne yazmış olmasıdır. bz.(Cemil Sönmez, Atatürk ve Okuma Sevgisi, Ankara 1993, s. 25-26).

¹³⁷ Seyfettin Turhan, Atatürk'te Konular Ansiklopedisi, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993, s. 529.

Tarih öğretmenleri Mehmet Tevfik (Bilge) Bey'in de etkile-riyle, gençler Fransız İhtilalinin temel ilkelerinden biri olan "*hürriyet*" kavramı ile de burada tanışacaklardır. Topçu Kolağası Mehmet Tevfik Bey, o dönemin dar Osmanlı tarihçiliği görüşünden uzak, Türk tarihini bütün genişliği ile kavramış ve öğrencilerine dersini sevdirek, tarih bilinci ve kültürünü veren bir öğretmendi¹³⁸. Ali Fuat Cebesoy'un, "*Değerli ve milliyetçi bir Türk subayıydı. Türk tarihini iyi biliyor ve öğrencilerine tarih zevkini veriyordu. Atatürk, Türk tarihini bütün genişliği ve derinliği ile kavramış bulunan hocasından daima saygı ile söz etmiştir. Bir gün bana: 'Tevfik Bey'e minnet borcum vardır. Bana yeni bir ufuk açtı.' demiştir.*"¹³⁹ şeklinde tanıttığı Kolağası Mehmet Tevfik Bey (1865-1945)'in Mustafa Kemal'in derin tarih bilgisi ve bilincinin oluşmasında başmimar olduğu kesindir. Atatürk, bu değerli öğretmenine beslediği şükran ve minnete, onu milletvekili adayı göstererek ve Beşinci Dönem Diyarbakır Milletvekili olarak Meclise girmesini sağlamak suretiyle karşılık vermiştir¹⁴⁰.

Manastır İdadisinin ikinci sınıfına geçen Mustafa Kemal, 1897 yılının ilk günlerinde iznini geçirmek üzere Selanik'e dönmüştür. Mart ayının ilk günlerine kadar devam edecek izinden faydalanarak Fransızcasını kuvvetlendirmeyi düşünmüş ve 1888'de kurulmuş olan Tophane semtindeki "*College de Frere de la Salle*" (Frerler Okulu)'nin özel kurlarına kaydını yaptırarak dersleri düzenli olarak takip etmiştir¹⁴¹. Hatıralarında: "*İki, üç ay gizlice Frerler Mektebinin hususi sınıfına devam ettim. Böylece Mektep derslerine nispetle fazla derecede Fransızca öğrendim.*" demektedir. Bu özel derslerde Mustafa Kemal'in öğretmenlerinden biri Frere Rodriquez(1849-1941)'dir. Frere Rodriquez'in anlatımlarına göre, Mustafa Kemal gayet ciddi, zeki ve çalışkan, elinde daima kitap bulunan bir gençti ve subay olduktan sonra da zaman zaman kendi-

¹³⁸ UNAT, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı...", s. 85.

¹³⁹ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 18.

¹⁴⁰ UNAT, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı...", s. 85.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 210-211.; AKYÜZ, "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden ...", s.115-116. Tevfik Bey Türk Tarih Kurumu üyelerinden idi ve yaklaşık on civarında Türk tarihi ile ilgili eseri vardır. Eserleri hakkında bk. (Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Abdülhamit ve Maarif", *Alkım*, 21 Aralık 1946).

¹⁴¹ Ali Güler, "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi ile İlk ve Orta Öğretim Yaşantısının Rolü", *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay Başkanlığı Basımevi, 10 Kasım 1998, s. 53-65.

sinden ders almaya geliyordu. Mustafa Kemal, gerçekten idadiden başlayarak gençlik yıllarında Fransızca öğrenmeye büyük önem vermiştir. O, *"Bir kurmay subay mutlaka yabancı dil bilmelidir, bunun aksini düşünmek büyük hatadır."* diyordu¹⁴².

Manastır'da okuduğu sırada Mustafa Kemal'i etkileyen önemli olaylardan biri de 1897 yılının başlarında çıkan Türk-Yunan Savaşıdır. Lord Kinross'un anlatımıyla, *"Manastır, tam bir seferberlik içindeydi. Sokaklar adam almaz olmuştı. Erkekler davul zurna sesleri arasında askere çağrılıyor; sokaklarda öğrenciler, ellerinde bayraklarla yürüyüş yapıyorlardı. Yakın dağlardaki Türk çeteleri Rumlarla kıyasıya dövüşmekteydi. Bir gece Mustafa Kemal'le bir arkadaşı gönüllü olarak askere gitmek amacıyla okuldan kaçtılar. Lakin öğrenci oldukları anlaşılınca yaka paça okula geri gönderildiler"*¹⁴³. Bu tarihte on altı yaşında olan Mustafa Kemal, bu olayı şöyle anlatmaktadır: *"Gençlik hayatımın en heyecanlı günlerini yaşadım. Yaşıмым küçük olmasına rağmen bu savaşa katılmayı çok istemiştim. Az daha gönüllü müfrezelerin arasına katılıp gidecektim"*¹⁴⁴.

Türk-Yunan Savaşının sonuçları, Mustafa Kemal'i önemli ölçüde etkilemiştir. Girit'in tamamen kaybedilmesi Manastır'da hayal kırıklığı yaratmış, Haziran 1898'den sonra, Teselya'dan sivil göç hareketi başlamasına sebep olmuştur. Osmanlı ordusunun çekilmesinden sonra Larisa, Tırhala ve diğer kasabalara giren Yunan ordusunun Müslüman halka karşı silah kullanması ve katliam yapması¹⁴⁵ Mustafa Kemal'de, Abdülhamit'e karşı ilk belirli tepkinin oluşmasına yol açacaktır. Kendisi bu tepkisini şöyle anlatmaktadır: *"Hocalarımız bize bütün Yunaniistan'ın işgalinin mümkün olduğunu söylemişlerdi. Mütareke haberi gelince aydın fikirli okul zabitlerimiz büyük teessür duydular. Biz onların yüzlerinden bunu anlıyorduk. Fakat bir şey de soramıyorduk. Yalnız arkadaşım Nuri (Conker) genç bir zabitin, 'Böyle olmamalıydı, yazık, çok yazık' diyerek ağladığını anlattı. Manastır sokaklarında yine şenlikler yapılıyor, 'Padişahım çok yaşa' avazeleri yükseliyordu. Ben ilk defa bu temenniye katılmadım"*.¹⁴⁶

¹⁴² UNAT, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı...", s. 84-85.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 210-211.; AKYÜZ, "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı", s. 116.

¹⁴³ KINROSS, *Atatürk...*, s. 28.

¹⁴⁴ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 19.

¹⁴⁵ COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 210, 230.

¹⁴⁶ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 22.

Mustafa Kemal, idadide “arkadaşları ile konuşan, onlara yardım eden, kendi sınıfında ve diğer sınıflarda da sevilen, tanınan bir kişiliğe sahipti”. İdadi ve Harbiyede Mustafa Kemal’den bir devre sonra olarak okuyan arkadaşı Orgeneral Kâzım Fikri Özalp idadi ve Manastır’daki yaşantılarını anılarında şu şekilde anlatmaktadır: *“Mustafa Kemal Selanik Askerî Rüştiyesini bitirdikten sonra 1895 (1896 olmalı) Manastır İdadisine gitmişti. Ben ondan bir yıl sonra aynı okula gittim. Aramızda bir yıl fark vardı, ancak dershanelerimiz yan yanaydı. Birbirimizi tanımıyor, fakat her gün görüyorduk. Onu ders aralarında sınıf arkadaşları ile konuşurken, onlara yardım ederken görüyordum. Zamanla gelişen bir arkadaşlık oldu. Kendi sınıfında sevilen ve tanınan Mustafa Kemal, bizim sınıfımızca da sevilen bir kişiliğe sahipti. Sınıflarımız farklı olduğundan beraber çalışmıyor, ancak tatil günleri birkaç arkadaşla gezmeye çıkıyorduk. Genellikle Kavaklaraltı ve Hanlarönü Kahvehanelerine giderdik. Bütün genç arkadaşlar gibi sohbet eder, bazen bir lokumuna (5 para) tavlâ oynardık. Mustafa Kemal’in kaybetmekten memnûn kalmadığı kolaylıkla anlaşılırdı. Koşmak, atlamak gibi oyunlardan da fazla hoşlanmazdı. Etrafına bakınarak dolaşmaktan çok, hızlı yürümeyi tercih ederdi...”¹⁴⁷.*

Mustafa Kemal, Manastır’da idadi öğrencisiyken “ilk aşkı” da yaşayacaktır¹⁴⁸.

¹⁴⁷ Kâzım Özalp-Teoman Özalp, *Atatürk’ten Anılar*, 2. Baskı, Ankara 1994, s. 1.

¹⁴⁸ Melahat Ali, “Güzel Eleni, Atamızın Anılarında Yaşayan İlk Aşkı”, s. 18. Atatürk’ün ilk aşkı ile ilgili buradaki bilgiler de sadece filmci Milton Manaki’nin anılarına dayanmaktadır. Mustafa Kemal, Manastır’ın III. Ordu Caddesi üzerinde balkonlu bir evde oturan Manastırlı zengin bir tüccar olan Rum asıllı Eftim Karinte’nin kızı Eleni Kriyas’a âşık olmuştur. Eleni de Mustafa Kemal’e âşıktır. Eleni ile evliliği daha o yaşta düşünen Mustafa Kemal’i annesi Zübeyde Hanım ve halası Emine Hanım vazgeçireceklerdir. Eleni, sonradan Lerin kasabasında evlenerek, hayatını sürdürecektir. Manastır’da, “Mustafa Kemal’in Eleni’yi kaçıarak Selanik’e götürdüğü, annesi ve halasını ikna edemeyince geri getirdiği bu olaydan sonra da Eftim Karinte’nin kızını hemen birisiyle evlendirdiği” de anlatılmaktadır. Doğruluğu başka anı ve belgelerle desteklenemeyen bu aşk olayı bir tarafa bırakılacak olursa; Mustafa Kemal’in ilk aşkı Harp Okulu öğrenciliği sıralarında yaşadığını söylemek mümkündür. Selanik’te Merkez Komutanı Şevki Paşa’nın kızı Emine Hanım ile yaşanan bu sonuçsuz aşk öncesine göre daha mevsiktir. Bununla ilgili olarak bk. (Sadi Borak, *Atatürk’ün Özel Mektupları*, Ankara 1998, s. 9-18.; Şemsi Belli, *Fikriye, Belge ve Fotoğraflarla Çocukluğundan Evliliğine Kadar Atatürk’ün Duygu Dünyasında Hanımlar*, Ankara 1995, s. 23-29).

III. Yükseköğrenim Dönemi

A. Harp Okulu Öğrenimi

- Mustafa Kemal Atatürk 1898 yılı Aralık ayının ortalarında Manastır Askerî İdadisini, notları kendisiyle aynı olan Selanikli Ahmet Tevfik'le birlikte birinci olarak bitirmiş ve ortaöğrenimini tamamlamıştır¹⁴⁹. 1899 yılının Mart ayı ortalarına kadar Selanik'te tatilini geçiren Mustafa Kemal, İstanbul Pangaltı'daki Harbiye Mektebine yükseköğrenimine devam etmek üzere kaydolmuştur. Yeni bir hayata atılacağı, kişiliği ve düşüncelerinin daha da olgunlaşacağı Harp Okuluna giriş tarihi 1 Mart 1315/13 Mart 1889, Apolet Numarası ise 1283'tür. Harbiyeli Mustafa Kemal, buradaki "1315 Duhullülere Mahsus Künye Defteri"ne "Selanik'te Koca Kasım Paşa Mahalleli Gümrük Memurlarından müteveffa Ali Rıza Efendi'nin mahdumu uzun boylu, beyaz benizli Mustafa Kemal Efendi Selanik 96" olarak, 1282 Selanikli Ahmet Tevfik Efendi (96) ile 1284 Manastırlı Recep Fahri Efendi (95) arasına kaydedilmiştir¹⁵⁰.

Mustafa Kemal, o sene sınıf mevcudu bazı hatıralara göre 900'ü geçen,¹⁵¹ bazı kaynaklara göre de 736 olan¹⁵² Harp Okulunda altı kısma ayrılan birinci sınıfların birinci kısmında kayıtlıydı¹⁵³.

Mustafa Kemal'in birinci sınıftaki durumunu en iyi nakleden arkadaşı Ali Fuat'tır. Ali Fuat Paşa hatıralarında Mustafa Kemal'le tanışmasını şu şekilde anlatmaktadır:

"...nöbetçi subayı hademelerden birine: Birinci sınıfın birinci kısım ça-
vuşu Mustafa Efendi buraya gelsin emrini verdi. Sonra bana döndü :Mustafa
Efendi, sizden birkaç ay önce Manastır Askerî İdadisinden geldi. Çalışkan, iyi
huylu ve zeki bir çocuktur. Onunla iyi anlaş. Kısa bir süre sonra içeriye on
yedi, on sekiz yaşlarında; sarı saçlı, parlak mavi gözlü, sarı bıyıklı, pembe ya-
naklı, zayıfça bir çocuk girdi. Giydiği şık Harbiyeli elbisesini düzgün bedenine
pek yakıştırmıştı. Vakurdu. Nöbetçi subayını selamladı: Emredin efendim.

¹⁴⁹ Bu konuda bk. (Ali Güler, *Manastır Askerî Lisesi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Askerî Lise Öğrenimi*, Ankara 1999, s.1-110).

¹⁵⁰ *Kara Harp Okulu Arşivi, Künye Defteri*, No.: 21.

¹⁵¹ Lütü Müfit (Özdeş), "Harbiye'de Gazi Hazretleri ile Bir Sınıfta Ders", *Vakit*, 30 Ağustos 1934.

¹⁵² Tahsin Ünal, "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", *Türk Kültürü*, Sayı 25, (Kasım 1964), s. 40. Mustafa Kemal'in sınıf arkadaşı Ali Fuat, sınıf mevcudunu "toplamı yedi yüz elli kişiyi bulan birinci sınıfta" diyerek belirtmektedir. bk. (CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 24.)

¹⁵³ Lütü Müfit, "Harbiye'de Gazi Hazretleri ile Bir Sınıfta Ders", 30 Ağustos 1934.

Senin takımının birinci mangasına, sınavla Harbiyeye kabul edilen Salacaklı Ali Fuat Efendi'nin kaydını yaptık. Alıp gidin. Kendine ne şekilde hareket etmesi gerektiğini güzelce anlatın. Askerî İdadiden gelmediğini de dikkate alın. Sarı saçlı, sarı burma bıyıklı genç Harbiyeli ayaklarını birbirine vurdu. Emredersiniz efendim, baş üstüne efendim. Sonra bana döndü. Gayet nazik bir tavırla: Buyurun arkadaş, dedi, gidelim. İkimiz kapıdan birlikte çıktık. Yan yana yürüyorduk. Fakat kolundaki üçü kırmızı ve biri sarı olan şeridi fark edince duruladım. Askerlikte kıdem ve rütbe esastı. Siz önden geçin çavuşum, ben sizi takip edeyim. Bu hitabımdan memnun oldu. O önde, ben arkada Dâhiliyeden çıktık. İşle, Türk tarihine şan ve şeref veren aziz ve rahmetli arkadaşım Mustafa Kemal'i böyle tanımıştım. Üzerinden altmış küsur yıl geçmiş olmasına rağmen, o cuma akşamını hâlâ ve bütün heyecanı ile hatırlarım...

Şimdi hatıralarıma başladığım yere, Harp Okuluna dönüyorum. Okula başladığım o cuma akşamını hiç unutmam. Mustafa Kemal önde, ben arkada dâhiliyeden çıktık. Okulun asıl koridorundan geçerken koluma girdi: Önce yatakhaneye çıkalım, size yatacağınız yeri göstereyim. Sonra dershaneye gideriz. Yatakhane, üst katta Boğaz'a bakan cephenin ortasındaydı. Burasını beğendim. Birinci katta cephesi Nişantaşı istikametinde olan dershanemiz ise, önünde aristokrat daireleri olduğu için içeriye az ışık nüfuz edebiliyordu. Bu yüzden salona "Karanlık Dershane" adı verilmişti. Mustafa Kemal: "Dershanemiz karanlık, fakat bizim yüreklerimiz aydınlıktır." dedi ve hangi okuldan geldiğini sordu. Moda'daki Fransız Sen Josef Lisesinde okuduğumu söyledim. Sustu, bir şey daha sormak istediğini, fakat çekindiğini anladım. Galiba, daha başka şeyler de öğrenmek istiyorsunuz. Kararsızlığı geçmişti. Askerî idadi derslerinin sınavlarını verdiniz mi? Hepsinden sınava girdim. Yalnız hesap, geometri ve cebir gibi dersleri Sen Josef'te Fransızca okuduğum için bunlara ait soruların yanıtlarını Fransızca olarak vermek istediğini söyledim. Sınav Kurulu ricamı kabul etti. Birden elimi sıkı. Çok iyi, çok iyi, birbirimize yardımcı olacağız. Merak ettiğim bazı Fransızca eserleri okumak için sık sık sözlüğe müracaat ediyorum. Bundan sonra sizden yararlanmaya çalışacağım.

Bu sırada çavuş işaretinin üzerindeki sarı şerit dikkatimi çekti. Neye delalet ettiğini sordum. Meğer Fransızca sınavına girmiş, başarı kazanmış, ondan dolayı bu şeridi de ilave etmişler. O zamanlar Türk okullarında yabancı dil öğrenimi kolay değildi. Kendi kendisine çalıştığı ve büyük çaba gösterdiği kesindi. Toplamı yedi yüz elli kişi, i bulan birinci sınıfta, kendisi gibi dil bilenlerin sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğunu söyledi. Sonra: Ailenizde asker var mı? diye bir soru sordu: Ailemizin bütün erkekleri askerdir. Yanıtını verdim. Memnun oldu"¹⁵⁴.

"Kısım Çavuşu" Mustafa Kemal, kısımda önce "Sınıf Başçavuşu" İspartalı Faik ve Ömer Abdülkadir Yanya ile birlikte birinci sırada oturuyordu. Sonra yanlarına Ali Fuat'ı da alarak dört samimi arkadaş birlikte oturmaya başladılar. Ali Fuat Cebesoy bu durumu şöyle anlatmaktadır: "Ertesi günü derslere başla-

¹⁵⁴ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 9-11, 23-25.

dım. Birinci sıranın baş tarafında başçavuşumuz Ispartalı Faik oturuyordu. Bu öğrenci, Bursa Askerî İdadisinin birincisiydi. Zeki ve bilgili bir gençti. Ne yazık ki, son sınıfta bir kazaya uğradı ve askerlikten ayrılmak zorunda kaldı. Ispartalı Faik'in yanında Mustafa Kemal ve Ömer Abdülkadir Yanya vardı. Bu kişi, Birinci Dünya Savaşında Sadrazam Talat Paşa'nın yaverliğini yapmıştır. Ben yeni geldiğim için arka sıralardaydım. Fakat birkaç gün sonra durum değişti. Mustafa Kemal, Ispartalı Faik ile konuşmuş: 'Salacaklı Fuat'ı bizim sıraya alalım' demiş. Ispartalı da bu öneriyi iyi karşılamış olacak ki, öğle yemeğinde yanıma gelen Mustafa Kemal: 'Bizimle beraber oturmak ister misiniz?' diye sordu. Çok memnun oldum. 'Siz nasıl emrederseniz, çavuşum'. Yanıtını verdim. Öğleden sonra birinci sıraya geçtim. Şimdi sağımda Mustafa Kemal, solumda Ömer Abdülkadir Yanya vardı. Dördümüz de iyi anlaşmıştık"¹⁵⁵.

Mustafa Kemal'in birinci sınıfta bulunduğu 1899-1900 eğitim-öğretim yılında Harbiye'de okutulan dersler şunlardı: "Akaid-i Diniyye, Topoğrafya, Hendese-i Resmîye, Hikmet-i Tabiye, Askerî Kimya, Askerî Kitabeta, Talim Nazariyatı, Terbiye-yi Askerî, Lisan (Fransızca, Almanca, Rusça), Harita Tersimi (Çizimi), Talim Ameliyatı (Uygulaması), Topoğrafya Ameliyatı"¹⁵⁶ Mehmet Esat'ın "Mirat-ı Mekteb-i Harbiye"sinde 1900 ve 1901 yılları için verdiği okutulan dersler listesine göre de birinci sınıfta; "Akaid-i Diniyye, Topoğrafya Nazariyatı, Hendese-i Resmîye, Hikmet-i Tabiye, Kimya, Talim Nazariyatı, Malûmat ve Terbiye-yi Askeriye, Harita Tersimi, Hendese-yi Resmîye Eşkali, Topoğrafya Ameliyatı, Talim Ameliyatı, Alman veya Rus Lisanı, Kitabeta" dersleri okutulmaktaydı¹⁵⁷.

Mustafa Kemal'in ikinci ve üçüncü sınıf notlarını ihtiva eden defterler Harp Okulu Arşivi'ndedir. Fakat, mevcut defterler arasında onun birinci sınıf ders notlarını bulmak mümkün olmamıştır. Tahsin Ünal, konuyla ilgili araştırmasında onun birinci sınıf notlarını nereden aldığını belirtmeksizin şu şekilde göstermektedir: "1899-1900 ders yılında, birinci sınıfta bulunan 736 arkadaşı arasından, üss-i mizan üzerinden ve bütün derslerden, 459 not almış ve 29'ncu olarak ikinci sınıfa geçmiştir..."¹⁵⁸.

Mustafa Kemal 1922'de anlattığı anılarında, İstanbul'da geçen bu ilk yılı için sadece şunları söyler: "*Birinci sınıfta gençlik*

¹⁵⁴ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 30.

¹⁵⁶ ÜNAL, "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", s. 40. Tahsin Ünal, bu derslerin Mustafa Kemal'in de öğrenci olduğu dönemi kapsayan 1884-1906 tarihleri arasında okutulan dersler olduğunu belirtmektedir.

¹⁵⁷ ÇAM, *Atatürk'ün Okuduğu Dönemde...*, s. 155-156.

¹⁵⁸ ÜNAL, "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", s. 40.

hayallerine tutuldum. Dersleri ihmal ettim. Senenin nasıl geçtiğinin farkında olmadım. Ancak dersler kesilince kitaplara sarıldım”¹⁵⁹. Eğer Tahsin Ünal’ın birinci sınıf için verdiği başarı durumu doğru ise; sınıfını 29’uncu olarak geçmiş olması, derslere fazla çalışmadan böyle büyük bir başarı sağlaması onun üstün bir öğrenci olduğunu göstermektedir.

Mustafa Kemal ikinci sınıfta, 1900-1901 eğitim-öğretim yılında 420 arkadaşı arasından, toplam 522 not alarak ve 11’inci olarak üçüncü sınıfa geçmiştir. Bu seneki numara defterine göre “beher dersin tam numarası yekûn-ı umumisi 575” ve “beher dersin üssü mizanı yekûn-ı umumisi 256.5”tir.

Mustafa Kemal’in ikinci sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: “Akaid-i Diniyye (45), Hizmet-i Seferiye (38), Dâhiliye Kanunname-i Hümayunu (45), Fenn-i Mimari (41), Fenn-i Furuşsiyyet Nazariyatı (45), Lisan-ı Fransevi (42), Talim Nazariyatı (43), Malumat ve Terbiye-yi Askeriyye (31), İlm-i Ahlak (43), Kılıç Talimi (12), İstikşafat-ı Askeriye (14), Harita Tersimi (18), Talim Ameliyatı (20), Ceza Kanûnnâme-yi Hümayunu (44), Alman veya Rus Lisanı (41)”¹⁶⁰.

Bu sınıfta okutulan toplam 15 ders olup 4 dersin tam numarası 20, diğer 11 dersin tam numarası 45’tir. Bu duruma göre Mustafa Kemal, 4 dersten tam numara almıştır. Sınıfın birincisi, Manastır’ı da birincilikle bitiren meşhur Selanikli Ahmet Tevfik; ikincisi de Bursa’yı birincilikle bitiren Ispartalı Faik’tir. Ahmet Tevfik’in toplam notu 552, Faik’in toplam notu 551’dir¹⁶¹.

Mustafa Kemal, üçüncü sınıfta, 1901-1902 eğitim-öğretim yılında 459 arkadaşı arasından ve 17.5 not olan üss-i mizan ve üç yıllık notlarının toplamı üzerinden Harp Okulunu 8’inci olarak bitirmiştir. Numara defterine göre, “beher dersin tam numarası” bakımından öğrencilerin “üç senede kazandıkları numaraların yekûn-ı umumisi 1635” tir. Mustafa Kemal’in üç yıllık not toplamı ise

¹⁵⁹ YALMAN, “Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri’nin Tarihçe-yi Hayatı”, *Vakit*, 10 Ocak 1922.

¹⁶⁰ *Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri*, “Piyade İkinci Sınıf Şakirdanı”, Nu.: 13, s. 24. Bu defterdeki bilgilere göre bu sınıf notları konusunda Tahsin Ünal’ın verdiği bilgiler doğru (ÜNAL, “Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal”, s. 40), Faik Reşit Unat’ın verdiği bilgiler yanlıştır. (UNAT, “Atatürk’ün Öğrenim Hayatı...”, s. 86). Bu konuda ayrıca bk. (BORAK, *Atatürk’ün İstanbul’daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919)*, s. 18-19.

¹⁶¹ *Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri*, Nu.: 13, s. 24.

1498'dir. "Üç sene nihayetinde umumda sıra numarası 8 " dir. Bu sıra aynı zamanda "sicil sırası" nı göstermektedir. Diploma numarası ise 5998'dir ¹⁶².

Mustafa Kemal'in üçüncü sınıfta okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: "Sınıf-ı Salise Tabiyesi (41), İstihkâmat-ı Hafife (40), Fenn-i Esliha (45), Hıfzı's- Sıhha-yı Askerî (45), Coğrafya-yı Askerî (42), Devlet-i Aliyye Ordu Teşkilatı (43), Talim Nazariyatı (44), Malûmat ve Terbiye-yi Askerî (41), Lisan-ı Fransevî (43), İstikşafat-ı Askerîyye (17), İstihkâm Eşkâli (18), Talim Ameliyatı (19), Tabiye Tatbikatı (18), Alman veya Rus Lisanı (36)" ¹⁶³.

Bu sınıfta okutulan toplam 14 ders vardır ve 4 dersin tam numarası 20, diğer 10 dersin tam numarası 45'tir. Bu duruma göre Mustafa Kemal, 2 dersten tam numara almıştır. Sınıfın birincisi yine Selanikli Ahmet Tevfik; ikincisi de yine İspartalı Faik'tir. Ahmet Tevfik'in üç senelik toplam notu 1571, Faik'in toplam notu 1570'tir.

İlk ona giren diğer öğrencilerin sırası ve üç yıllık toplam notları şu şekildedir: "3. Mehmet Müştak, Van (1555); 4. Hayri, Davutpaşa (1519), 5. Ali Şevket, Üsküp (1519), 6. Mehmet Cemil, Süleymaniye (1508), 7. Selim, Çerkes (1505), 8. Mustafa Kemal, Selanik (1498), 9. Ahmet Müfit, Kırşehir (1494), 10. Halil, Trabzon (1490)" ¹⁶⁴.

Mustafa Kemal Atatürk hakkında yapılan biyografi çalışmalarında onun öğrenim hayatı ile ilgili verilen bilgilerin çoğunun yanlış olduğu görülmektedir. Bu yanlışlıklara Harp Okulundaki öğretim hayatı ile ilgili bilgilerde de rastlanmaktadır. Arşiv çalışması yapılmadan genellikle birbirinden aktarmalarla ve Rumi, hicri tarihleri miladi tarihlere çevirirken yapılan hatalarla bu yanlışlıklar devam etmiştir. Hatta, bu biyografilerin yanlışlarını düzeltmek iddiası ile ortaya çıkanlardan bazıları da yeni yanlışlara düşmüşlerdir ¹⁶⁵.

¹⁶² Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, "Elli Beşinci Piyade Sınıfı-Piyade Üçüncü Sene Şakirdanı", Nu.: 22, s. 7.

¹⁶³ Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, "Elli Beşinci Piyade...", Nu.: 22, s. 7.

¹⁶⁴ Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, "Elli Beşinci Piyade ...", Nu.: 22, s. 7.

¹⁶⁵ Sadi Borak, "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlıklar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 1(Kasım 1984), s.277-285; Mustafa Balcıoğlu, "Atatürk'ün Biyografisine Katkı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 38 (Temmuz 1997), s. 539-541.

Notları, toplam not üzerinden sırası ve derslerle ilgili bilgileri yukarıda verdiğimiz için bir kenara bırakacak olursak, Mustafa Kemal'in diğer künye bilgileri belgelere göre şu şekildedir:

Duhulü: 1 Mart 1315 (13 Mart 1899, Pazartesi).

Apolet numarası: 1283.

Diploma numarası: 5998.

Üçüncü sınıfta sınav sonuçlarının ve yeni subayların isimlerinin açıklanması ve öğrencilerin 39 günlük bayram iznine gitmeleri: 22 Teşrinisani 1317 (05 Aralık 1901 Perşembe).

Bayramın bitişi: 31 Kânunuevvel 1317 (13 Ocak 1902 Pazartesi).

Diploma töreni ve diplomaların verilmesi: 12 Kânunusani 1317 (25 Ocak 1902 Cumartesi).

Neşeti (Harp Okulundan çıkışı): 28 Kânunusani 1317 (10 Şubat 1902 Pazartesi).

Önemli bir yanlışlık konusu da Mustafa Kemal'in "*sicili*" ile ilgili bilgilerde yer almaktadır. Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi'nde bulunan "*Özlük Dosyası*"nda sicili "*1317-P. 8*", (1317-Piyade-8) olarak görülmektedir. Buradaki 1317 Rumi tarihi bazı kaynaklarda 1901, bazı kaynaklarda 1902 olarak çevrilmiştir. Bunun doğrusu 1901'dir. Okul o dönemde 13 Mart tarihinde eğitim ve öğretime başlamakta, Aralık ayı sonunda da eğitim-öğretim yılı bitmektedir. 1317 Rumi yılı 01 Mart ile 28 Şubat arasında 12 ayı kapsamaktadır. 1317 Rumi yılının toplam 9 ay ve 18 günü yani 14 Mart ile 31 Aralık arası miladi 1901 yılındadır. 1901 yılının Mart ayında 18 gün, diğer Nisan, Mayıs, Haziran, Temmuz, Ağustos, Eylül, Ekim, Kasım ve Aralık aylarının tamamı 1317 yılına aittir. 1317 yılının sadece 2 ay ve 13 günü yani, 1 Ocak ile 13 Mart tarihleri arası miladi 1902 yılındadır. 1902'nin Ocak, Şubat aylarının tamamı ile Mart ayının 13 günü, Rumi 1317 yılındadır¹⁶⁶. Bu duruma göre, Mustafa Kemal ve diğer "*1315 Duhullü*" Harbiyeliler. "*1901 Devresi*" olmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk'ün sicili de "*1901-Piyade-8*"dir.

Mustafa Kemal'in "*sicili*" bazı yayınlarda "*Piyade-1474*" olarak verilmektedir¹⁶⁷. Bu bilginin en eski kaynağının Muharrem

¹⁶⁶ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, *Takvimü'l-Sinin*, s. 429-436.

¹⁶⁷ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 38.; UNAT, "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı...", s. 86.; COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 277.

Mazlum (İskora)'un eseri¹⁶⁸ olduğu görülmektedir. Bunun Mustafa Kemal'in akademideki numarası olması muhtemeldir. Özlük dosyası bilgileri, Onun "*subay sicili*"nin "*1317-Piyade-8*" (1901-Piyade-8) olduğunu tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır.

Mustafa Kemal'in Harbiyedeki arkadaşları öncelikle Manastır İdadisinden gelenlerdi. Bunlar arasında, Ahmet Tevfik ilk sırayı almaktadır. Çocukluk arkadaşı, rüştiye ve idadide de birlikte okuduğu Mustafa Nuri (Conker), Lütfi Müfit (Özdeş), Ali Fuat (Cebesoy), Arif (Ayıcı), Hayri (Tırnovacık), Kâzım (Karabekir), Ömer Naci, İsmail Hakkı (Pars), Kâzım (İnanç), Kâzım (Özalp), Ali Fethi (Okyar), onu takip eden arkadaşlarıydı. Bunların bazıları kendi devresi, bazıları da kendisinden önce veya sonraki devrenin öğrencileridir.

Hayri Paşa (Tırnovacık), anılarında gazeteci Naci Sadullah'ın "Sınıfta, en fazla kimlerle samimi konuşurlardı Paşam?" sorusuna şu cevabı vermiştir: "Manastır İdadisinden kendileriyle birlikte gelen Tevfik Bey'le ki bu kıymetli arkadaşı mektepten mezun olduğumuz sene kaybettik. Sonra şimdi Kırşehir mebusu bulunan Müfit Bey de samimi dostlarındandı..."¹⁶⁹

Ali Fuat Cebesoy okuldaki arkadaşları ve arkadaşlıkları ile ilgili şunları yazmaktadır: "*Günler geçtikçe yeni arkadaşlar edindim. Bunların arasında ikinci sınıfta okuyan Pirlepelili Ali Fethi (rahmetli Fethi Okyar) da vardı. Bir gün öğle namazından çıkarken Mustafa Kemal elimden tuttu. Yanımızdan geçmekte olan Ali Fethi'ye: 'Sana söz etmiş oldu*ım arkadaşım', Salacaklı Ali Fuat diye tanıttı. El sıkıştık. Nazik ve terbiyeli bir çocuktu. Hafta tatilinde üçümüz beraber çıktık. Beyoğlu'nda gezdik, dolaştık. Onlar beni vapura kadar götürüp uğurladılar. Cafer Tayyar Edirne (General Cafer Tayyar Eğilmez) de Fethi'nin sınıfındaydı. Kendisi ile çok yakın arkadaşlığımız olmuştur. Ağabeyimin sınıfından Enver'i (Birinci Dünya Savaşında Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili olan Enver Paşa) de orada tanıdım. Yakışıklı ve güzel bir gençti. Selahattin Adil (Rahmetli Korgeneral) de aynı sınıftaydı. Enver'in amcası Halil (Birinci Dünya Savaşında Ordu Kumandanlığı yapan rahmetli*

¹⁶⁸ Muharrem Mazlum (İskora), *Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihçesi*, İstanbul 1930, s. 253.

¹⁶⁹ Naci Sadullah, "Harbiye'de 1317", *Yedi Gün*, Yıl 2, Cilt III, Sayı 78 (5 Eylül 1934), s. 4. Hayri Paşa, 1929'da generalliğe yükselmiş ve Nakliyat Müfettişliği yapmıştır. Bu röportajdan kısa bir süre sonra Cebeci Askerî Hastahanesinde 11 Aralık 1934'te vefat etmiştir.

Orgeneral Halil Kut), bizim sınıfın üçüncü kısmında okuyordu. Halil Paşa ile olan arkadaşlığımız o tarihte başlar. Erzincan Askerî Rüştiyesinden tanıdığım bazı öğrenciler, ben Fransız Lisesinde dil öğrenmek için iki yıl hazırlığa devam etmek zorunda kaldığım için, Harbiyede üçüncü sınıfa geçmişlerdi. Bunların arasında Fahrettin (Emekli Orgeneral Fahrettin Altay) da vardı”¹⁷⁰.

Mustafa Kemal, Harbiyede öğretime başladığı sırada, okul komutanı Mustafa Zeki Paşa, öğretim başkanı(*ders nazırı*) ise daha sonra Çanakkale’de kendisine kolordu komutanlığı yapacak olan Esat Paşa’dır¹⁷¹. Bu isimlerin yanı sıra Mustafa Kemal’in Harp Okulundaki öğretmenleri arasında, onun kişiliğini etkileyen ve onu hayata hazırlayan Türk Tarih Kurumu kurucu üyesi ve milletvekili olan Fransızca Öğretmeni Necip Asım (Yazıksız) Bey (1861-1935), Talim Öğretmeni Rahmi Paşa ve onun maiyetindeki Binbaşı Fazıl Bey, sonra Korgeneral ve milletvekili olan Yüzbaşı Naci (İldeniz) Bey ve Teğmen Osman Efendi gibi çok değerli öğretmenler bulunuyordu¹⁷². Ali Fuat Cebesoy öğretmenleri hakkında şunları anlatmıştır: “*Mustafa Kemal en ziyade Yüzbaşı Naci Bey’i sayar ve severdi. Hatırimda yanlış kalmadıysa, Manastır’dan tanıyorlardı. Bu saygı ölünceye kadar devam etti. Çok yıllar önce Naci Paşa Kolordu Kumandanıyken bir münasebetle Atatürk’ü ziyaret etmişti. Ben de oradaydım. Kendisine çok itibar etti. “Buyurunuz hocam.” diye yer gösterdi ve sonra bana döndü: “Naci Paşa Hazretlerinin”, dedi, “İkimizin üzerinde de emeği vardır.” Ben, okula geldikten on beş gün kadar sonra Ders Nazırlığına Yanyalı Esat Paşa atandı. O zaman rütbesi albaydı. Taşkentli Mehmet Kaçın’ın sülalesinden olan Esat Paşa vatanperver ve bilgili bir askerdı. Harp Okulunda ve Harp Akademisinde birçok ıslahat yapmıştır. Bu kişi Balkan Savaşında Yanya Savunmasında benim kumandanımdı. Onun kolordusunun Kurmay Başkanlığını yaptım, yine onun emri altında 23. Tümen Kumandan Vekili olarak Pasita ve Pizani mevkillerini müda-*

¹⁷⁰ CEBESOY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 30-31.

¹⁷¹ Esat Paşa’nın okuldaki çalışmaları için bk. (İsrafil Kurtcephe-Mustafa Balcioğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Ankara 1991, s. 47-48.)

¹⁷² Yahya Akyüz, “Atatürk’ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı”, *Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu (9-10 Nisan 1981) Bildirileri*, Ankara 1981, s. 116. Atatürk’ün okuduğu dönemdeki Harp Okulu eğitim ve öğretim kadrosunun tamamı için bk. (ÇAM, *Atatürk’ün Okuduğu Dönemde...*, s. 131-136.; KURTCEPHE-BALCIOĞLU, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s. 84 vd.

faa ett im. Yaralandığım zaman çok üzülmüştü. Esat Paşa, Çanakkale Savaşlarında Atatürk'e de kumandanlık etmiştir. Atatürk'ün meşhur 19. Tümeni Esat Paşa'nın kumandasındaki 3. Kolordunun kuruluşu içindeydi"¹⁷³.

En samimi arkadaşlarından Lütfi Müfit (Özdeş)'e göre Harbiye'li Mustafa Kemal: "Gazi Hazretleri Askerî İdadiden 315 yılında Harbiye Mektebine gelmişlerdi. Orada, İstanbul Erzurum, Şam, Bağdat İdadilerinin sınıfları da toplanmışlardı. Sınıf mevcudu dokuz yüzü geçiyordu. Bu sebeple tedrisatın kolaylaştırılması için sınıf altı kısma ayrılmıştı. Gazi Hazretleri birinci kısımda idiler. 317'de üç Harbiye sınıfı bitirilerek otuz dokuz efendi Erkân-ı Harbiye namzeti birinci sınıfına seçildi. Harbiyeden çıkan Büyük Şef'in gerek Harbiye ve gerekse Erkân-ı Harbiye namzeti sınıflarında geçirdikleri tahsil hayatı öyle birkaç cümle veya satırla ifade edilebilecek bir mevzu değildir. Onun altı senelik hayatı ciltler dolduracak başlı başına bir tarihtir. Daha o zaman mektepte iken, şuursuz, düşüncesiz kötü bir idareye karşı vicdan ve ruhundan fıskıran inkılapçı düşünceleri bilhassa kayda şayandır. Her okuduğu ders, her mütalaa ettiği ilim ve fenni dikkatle tahlil ederek neticeyi alırdı. Bütün talebe arkadaşlarının ders müşküllerini makul ve mukni cevaplarla izah ederdi. Erkân-ı Harbiyede mesleğe ait ihtisas derslerinde en iyi notu Büyük Şef almıştır"¹⁷⁴.

Lütfü Müfit Bey, Mustafa Kemal'in okuldaki hatıralarını anlatırken onun gazete çıkararak talebe arkadaşlarını aydınlattığını kaydetmiş ve şöyle devam etmişti: "*Büyük Şef şuursuz idareden o derece ıstırap duymuştu ki, daha mektepte iken o zamanki idareye karşı arkadaşları ile hasbıhâller, tenkitlere başlamış ve hatta büyük tehlikelere rağmen haftada bir iki defa gizli olarak gazete bile çıkarmışlardır. Daha o zaman evladı bulunduğu asil Türk milletine ileride ne büyük hizmetler yapmağa namzet olduğunu pek güzel anlatıyordu. Onun her hâline olduğu gibi dürüst düşüncelerine meftun olan ve candan inanan arkadaşları 'O Büyük Adamın etrafına' toplanmışlardı*".¹⁷⁵

¹⁷³ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 31-32.

¹⁷⁴ LÜTFİ MÜFİT, "Harbiye'de Gazi Hazretleri ile Bir Sınıfta Ders", *Vakit*, 10 Ağustos 1934.

¹⁷⁵ LÜTFİ MÜFİT, "Harbiye'de Gazi Hazretleri ile Bir Sınıfta Ders", *Vakit*, 10 Ağustos 1934.

Hayri Paşa (Tirmovacık) Gazeteci Naci Sadullah'a anlatıyor: "... Gazi Hazretleri sınıfın en zeki talebesiydi. Hâllerinden, yaşlarından umulmayan bir olgunluk vardı. Çok kuvvetli bir ikna kabiliyetine sahipti Herhangi kavgaya tek defa olsun karıştığını hatırlamıyorum. Mekteplerde, intikal kabiliyetinin ve zekâlarının kıtlığını, zorlamalarla telafiye çalışan bedbaht talebeler vardır. Bu zorlamalardan müstağni olan Gazi Hazretlerinin kitaplar üzerinde mütemadiyen kafa patlatan ezberciler gibi de çalıştığını hatırlamıyorum. Bilhassa merak ettikleri derslerle fazla meşgul olurlardı. Riyaziye (Matematik)ve edebiyata karşı fazla düşkünlüğü vardı. En çok okudukları Tevfik Fikret'in bilhassa Sis manzumesini beğenirlerdi. Namık Kemalî, Abdülhak Hamit'i okumaktan da zevk duyarlardı. En fazla meşgul oldukları şeylerden biri de zamanın felsefesi ve fikrî cereyanları idi. Toplumun henüz halledilmemiş davalarıyla dimağlarını meşgul ederlerdi. Darwin nazariyesiyle de çok meşgul olurlar, papazlar dinî neşriyatını dikkatle takip ederlerdi.... Gazi Hazretleri, sınıfımızın en yakışıklı, en şık, en temiz giyinen talebesiydi. Kendisi, muasır hayatın İstanbul'dan evvel yer bulduğu Selanik'te bulundukları için cemiyetin ince muaşeret kaidelerine hepimizden fazla vakıftı. Beyrut'tayken de davet edildiğimiz yüksek mahfillerde gayet güzel dans etmeleri, çok serbest hâlleri ve çok tatlı konuşmalarıyla kadınlar ve erkekler arasında büyük tesir ve itibarla hepimize geniş bir ıftihar hissesi ayırmışlardır.... Manastır İdadisinden kendileriyle beraber gelen Tevfik Bey'le ki bu kıymetli arkadaşısı mektepten mezun olduğu zaman kaybettik Sonra şimdiki Kırşehir mebusu bulunan Müfit Bey de samimi dostlarından..."¹⁷⁶

Manastır ve Harp Okulunda kendisini bir devre arkadan takip eden Kazım Özalp Paşa da Harbiyedeki arkadaşlıkları hakkında şunları anlatmıştır: "1899 yılında Mustafa Kemal İstanbul'a Harp Okuluna gitti. Bir yıl sonra ben de aynı okula gittim. Böylece arkadaşlığımız tekrar başladı. Manastır İdadisinden Harbiyeye gelenler tatil günlerinde genellikle Babıali'deki Stefan'ın kıraathanesinde veya Sirkeci'deki Yani'nin kahvehanesinde buluşurlardı. Buradaki sohbetlerimiz önceki yıllara göre daha anlamlı ve tartışmalı olurdu. Tavladan başka, imkân bulduğumuz için bilardo da oynamaya çalışırdık..."¹⁷⁷

¹⁷⁶ Naci Sadullah, "Harbiye'de 1317", *Yedi Gün*, Yıl 2, Cilt III, Sayı 78 (5 Eylül 1934), s. 4.

¹⁷⁷ ÖZALP- ÖZALP, *Atatürk'ten Anılar*, s. 1-2.

Harp Okulunda Mustafa Kemal'den bir devre önce olan fakat, okulu bitirdiğinde bir sene "*tebdilihava*" raporu olarak memleketine giden ve Harp Akademisine bir yıl sonra başlayan Asım Gündüz, orada Mustafa Kemal'lerle birlikte aynı sınıfları okumuştur. Anılarında Harbiyeli Mustafa Kemal'i şöyle anlatmaktadır: "*Harp Okulunu bitirdiğim zaman hastalanmış ve okul hastanesi raporuyla bir yıl hava tebdili olarak memleketime gitmiştim. O zaman, Harbiyeyi birincilikle onunculuk arasında bitirenler, Harp Akademisi sınıflarına ayrılmışlardı. Harp Okulunu birincilikle bitirmiş olmama rağmen, rahatsızlığım sebebiyle Harp Akademisine, ancak bir yıl sonra gidebildim. Böylece Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy ve Ali İhsan Sabis'le Harp Akademisinde beraber oldum. Daha önce de sınıf birincisi olmam ve notlarımın o yılın sınıf birincisi Ali İhsan Sabis'ten 14 numara yüksek bulunması dolayısıyla yine sınıf kudemlisi seçildim. Gerek Harbiyede, gerek Harp Akademisinde bir şey dikkatimi çekmişti. Doğu illerinden ve Anadolu'dan gelen arkadaşlar, İstanbullular gibi, yalnız dersleriyle meşguldüler. Sadece Manastır İdadisinden gelen arkadaşlarımız daha çok uyanık, daha çok Batı'ya dönüktüler. Onlar derslerinin dışında memleketin meselelerini de tartışıyorlar, bu konularda fikirler ileri sürüyorlardı. Mustafa Kemal de bunlardandı. Beni, Mustafa Kemal'le ilk tanıştıran eski arkadaşım Fethi Bey (Okyar) olmuştu. Mustafa Kemal, çok güzel giyinir, çok güzel konuşur, kimseyi kırmaz, terbiyeli bir çocuktur. Doğup büyüdüğü Selanik'in Batıyla daha çok bağlantılı bulunması sebebiyle olacak, dikkati çeken fikirleri vardı. Etrafına topladığı arkadaşlarla cesaretle konuşuyor, onları güzel konuşmasıyla kısa zamanda tesiri altına alıyordu. Bizlerin okumadığımız birçok vatan şiirlerini sık sık tekrarlıyordu. Namık Kemal'in bütün şiirlerini bir defterde toplamıştı. Bu şiirleri kısa zamanda bütün arkadaşlar defterlerimize yazmış ve ezberlemişti. Mustafa Kemal "Milletleri uyandıracak olan fikir adamları, devlet adamlarıdır." diyordu. Yabancı lisana karşı büyük bir hevesi vardı. Bu maksatla Beyoğlu'nda bir Fransız madamına pansiyoner olmuştu. Bu Fransız kadın, Fransız sefreti kuryeleriyle, İttihatçıların Paris'te yayınladıkları gazeteleri getiriyor ve Mustafa Kemal'e veriyordu. Fransız kadın aynı zamanda Mustafa Kemal'e Fransızca dersi veriyordu. Bizler, vatan, millet ve Türklük fikirlerini ilk defa, Harp Akademisi sıralarında ondan duymuştuk. Bizim sınıfta en iyi Fransızca bilen Ali Fuat'tı (Cebesoy). Çünkü, Ali Fuat, Fransız okulundan*

*Harbiyeye gelmişti. Onu takiben de Mustafa Kemal iyi Fransızca bilirdi. Mustafa Kemal, Harbiyede iken her tatilde Selanik'te bir Fransız okulunun tatil kurslarına devam ederek lisanını ilerlettiğini söylerdi*¹⁷⁸.

Bütün bu anlatılanlardan anlaşılmaktadır ki, Harp Okulu eğitimi ve öğrenimi dönemi, Mustafa Kemal'in hem vatan, millet, Türk-lük fikirlerinin olgunlaşmasında hem de Batı'ya dönük "*çağdaşlaşma*" düşüncelerinin gelişmesinde önemli bir dönem olmuştur. Ayrıca bu fikirlerini arkadaşlarına da anlatması, okula bu fikirleri yaymak için bir gazete çıkarma girişiminde bulunması, onun daha o dönemde liderlik özelliklerinin gelişmeye başladığını da göstermektedir. O, yine bu dönemde özellikle ilk sınıfta İstanbul'un sosyal hayatı içinde kendisini bulmuş görünmektedir. "*İçki*" ve "*dans*" konusunda da bazı ilk deneyimlerin burada yaşandığı bilinmektedir¹⁷⁹. Yine son yapılan araştırmalara göre Mustafa Kemal'in Harp Okulunda iken "*şiir yazıp, dergilere gönderdiği*" bilgisinin de yanlış olduğu anlaşılmıştır. Şiir okuyan, arkadaşlarına şiir okutan Mustafa Kemal Atatürk, şiir yazar bir başka Mustafa Kemal ile karıştırılmıştır¹⁸⁰.

B. Harp Akademisi Öğrenimi

Mustafa Kemal'in Harp Okulundan "*neşet*" tarihi olan 28 Kânunusani 1317, yani 10 Şubat 1902 Pazartesi tarihi, Harp Akademisine girdiği tarihtir. Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki "1315 Du-hullülere Mahsus Künye Defteri"nde Ahmet Tevfik, Mustafa Kemal, Recep Fahri ve Ali Şevket'in yer aldığı sayfanın başında, "Manastır Mekteb-i İdadisinden vürut eden şakirdan" başlığının devamında "duhül" ve "neşet" tarihleri yazılıdır. Ayrıca Mustafa Kemal'in "çiçek künyesi"nin üzerinde "3. Ordu Erkân-ı Harbiye Birinci Sene Namzetliğine" yazılmıştır. Aynı ibareler, Ahmet Tevfik ve Ali Şevket'in künyelerinin üzerinde de bulunmaktadır¹⁸¹.

¹⁷⁸ Asım Gündüz, *Hatıralarım*, (hızl. İ. Ilgar), İstanbul 1973, s. 12-14.

¹⁷⁹ Bu konuda bk. (BORAK, "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlıklar", s. 27-28.)

¹⁸⁰ Sadi Borak, *Atatürk ve Edebiyat*, İstanbul 1998, s. 20 vd.

¹⁸¹ **Kara Harp Okulu Arşivi, Künye Defteri**, Nu.: 21. Bu nedenle, değişik yerlerde Mustafa Kemal'in Akademiye giriş tarihi olarak gösterilen tarihler genellikle yanlıştır. bk. (BAİ.CİOĞLU, "Atatürk'ün Biyografisine Katkı", s. 539.; **Harp Akademileri'nin 132 Yılı, 1848-1980 Şeref Dolu Yıllar**, (hızl. T. Yurdabak), İstanbul 1980, s. 38.; **Harp Akademilerinin 142. Yılı, Şeref Dolu Yıllar 1848-1990**, İstanbul 1990, s. 41).

1848 yılında Harp Okulu içinde “*Erkân-ı Harbiye Sınıfları*” adı ile kurulan Harp Akademisi, Esat Paşa’nın Harp Okulu Öğretim Başkanlığına 1899 yılında atanmasından sonra, yani Mustafa Kemal’in Harp Okulunda öğrenime başladığı sırada yeni bazı düzenlemeler yapılmıştır. O zamana kadar Harp Okulundan “*erkân-ı harp sınıfları*”na geçen öğrencilere “*erkân-ı harp*” (kurmay) deniliyordu. Esat Paşa, bunu değiştirmiş, “*erkân-ı harp namzedi*” (kurmay adayı) şekline çevirmiştir. Bundan sonra Harp Akademisi öğrencileri kısaca “*namzet*” (aday) olarak anılmaya başlanmıştır. O zamana kadar Harp Akademisinin 15 kişiyi geçmeyen öğrenci sayısı, yine Esat Paşa’nın çabalarıyla kırka kadar yükseltilmiştir. Fakat, bu öğrencilerden ordunun ihtiyaç fazlası kısmına kurmaylık hakkı verilmemiş, bunlar “*mümtaz*” adı altında ve yüzbaşı rütbesiyle kitalara çıkarılmışlardır¹⁸².

Alınan bu kararlar¹⁸³ doğrultusunda 1902 yılından itibaren Erkân-ı Harbiye Sınıflarından “*çok iyi*” derecede başarı sağlayanlara “*kurmay*”, ve “*iyi*” derecede bitirenlere “*mümtaz*” unvanı verilmeye başlanmıştır. Bu usul, 1909 yılına kadar devam etmiştir. Mümtazlar arasında “*kurmay*” ihtiyacını karşılamak üzere sonradan “*kurmaylıklar*” onananlar da çoktur. Bu dönemde, Erkân-ı Harp sınıfı öğrencileri, “*kurmay yüzbaşı*” olarak mezun olmuşlar ve iki yıl sonra da “*kıdemli yüzbaşılığa*” yükselmişlerdir¹⁸⁴.

¹⁸² KURTCEPHE-BALCIOĞLU, *Kara Harp Okulu Tarihi*, s. 47-48.

¹⁸³ 18 Eylül 1899 tarihli İkdâm gazetesinde çıkan bir haberde bu değişikliğin temel sebepleri ve uygulamanın nasıl olacağı konusu şu şekilde anlatılmaktadır: “*Şimdiye kadar, Harbiye Okulunun en muvaffak mezunları kurmay sınıflarına ayrılıyor ve üç yıl eğitim gördükten sonra buradan otomatikman yüzbaşı olarak çıkıyordu... Yalnız bazı subaylar, kurmay sınıflarına ayrıldıktan sonra dersleri ihmal ediyordu. Diğer yandan, çok iyi derece alamamış olan Harbiye mezunları arasında da kurmaylığa yatkın kimseler bulunabilir. Bu sebeple nizamnamenin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır... Bundan böyle şu usul tatbik edilecektir: Harbiye Okulundan teğmen olarak mezun olanların en iyilerinden; sınıfın mevcuduna nazaran yüzde beş ile on arasında subay seçilecek ve onlara ‘kurmay namzedi’ namı verilecektir. Namzetler özel bir işaret olarak yakalarına sarı bir yıldız takacaklardır. Üç yıl süre ile derslerinde ve hareketlerinde muvaffak olamayan namzetler, sarı yıldızı muhafaza ederek ‘mümtaz subay’ sıfatını taşıyarak orduya katılacaklardır. Muvaffak olanlar ise kurmay yüzbaşı olarak okulu terk edeceklerdir. İki yıl kitalarda staj gördükten sonra da kolağası rütbesine yükselcek ve genelkurmayda görev alacaklardır...*” bk. (CÖŞ, \ R, “1881-23 Temmuz 1908”, s. 248-249).

¹⁸⁴ *Harp Akademilerinin 142. Yılı, Şeref Dolu Yıllar 1848-1990*, s. 2. Bazı araştırmacılar, bu “mümtaz” kelimesinin anlamından hareketle yanlış bazı sonuçlara varmışlardır. Mesele, Faik Reşit Unat’ın, “Harp Okulunu üstün derecelerle bitirenler, o zaman uygulanan rejime göre, yine aynı çatı altında bulunan bugünkü Harp Akademisine esas teşkil eden Erkân-ı Harbiye sınıflarına üç sene devam ederek ve ilk sene imtihanını verince üs-

Mustafa Kemal Akademiye başladığı yıl sınıf mevcudu, topçu ve süvari okullarından gelenler ve değişik sebepler dolayısıyla bir üst sınıftan kalanlar ile birlikte 43 kişidir¹⁸⁵. Mustafa Kemal ilk yılını 1922'de yayımlanan anılarında şöyle anlatır: "*Erkân-ı Harp sınıflarına geçtik. Mutat olan derslere çok iyi çalışıyordum. Bunun fevkinde olarak ben de ve bazı arkadaşlarda yeni fikirler meydana geldi. Memleketin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfetmeye başladık...*"¹⁸⁶.

Kara Harp Okulu Arşivi'ndeki, elle yazılmış matbuu olmayan "16 Nu.lı Numara Defteri"¹⁸⁷ göre Atatürk'ün Harp Akademisi birinci ve ikinci sınıfta okuduğu dersler, notları ve buradaki ders başarısı şu şekildedir: Sınıf mevcudu kırk iki kişi olan Akademi birinci sınıfta¹⁸⁸, tam not 580 olan derslerden, Mustafa Kemal, toplam 479 not almış, ve başarı sırası 8. olarak tespit edilmiştir. Okuduğu dersler ve aldığı notlar şu şekildedir: "Coğrafya-yı Sevkü'l-Ceyş (32), Talimğâh-ı Hafife Tatbikatı (41), Fenn-i Esliha Nazariyatı (38), Tarih-i Fenn-i Harp (35), Fransızca (36), Mübahis-i Riyaziye (43), Talim Nazariyatı (45), Kitabet-i Askeriye (39), Tabiye Nazariyatı (33), Muharebat-ı Meşhure Münakaşası (32), Almanca veya Rusça (33), Mufasssal Topoğrafya (34), İstikşafat-ı Askeriye (18), Talim Ameliyatı (20)"¹⁸⁹.

Aynı sınıfın başarı sıralamasında Ahmet Tevfik, *Selanik* 522 toplam notla birinci; İhsan, *Cihangir* (Sabis) 517 toplam notla ikinci; Süleyman, İzmir 508 notla üçüncüdür. İlk ona giren diğer öğrenciler ve toplam notları şu şekildedir: 4. Hayri, *Davutpaşa* (493), 5. Mustafa Aziz, *Kal'a-i Sultaniye* (492), 6. Kemal, *Ohri* (489), 7.

teğmenliğe yükselerek, Okulu bitirince de yüzbaşı rütbesiyle kurmay olurlar veya bu hizmetlerde de yardımcı görev alabilecek 'mümtaz'lar sınıfını teşkil ederlerdi. Mustafa Kemal'in sınıfından da 37 genç böylece sözü geçen sınıfa ayrılmış ve onun için yeni bir öğrenim safhası başlamıştı" (UNAT, Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştirdiği Devrin Millî Eğitim Sistemi, s. 87) şeklindeki değerlendirmesinin yanlışlığı ortadadır.

¹⁸⁵ COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 289.

¹⁸⁶ YALMAN, "TBMM Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı", *Vakit*, 10 Kânun-ı sani 1338/10 Ocak 1922, Sayı 1468.

¹⁸⁷ Bu defter Kara Harp Okulu Arşivi'nde Öğ. Kd. Yzb. Hayrullah Gök tarafından bulunmuştur.

¹⁸⁸ Bu sınıfa ait Numara Defteri'nde isimleri görülen, Faik Efendi, *Isparta*, Müstak Efendi, *Var*, İbrahim Efendi, *Tunus* ve Osman Efendi, *Sultanahmet* çeşitli sebeplerle sınıfı tamamlayamamışlardır. Bu sebeple defterde notları gözükmemektedir. Bu durumda sınıfın gerçek mevcudu otuz sekizdir.

¹⁸⁹ Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri, Nu.: 16, s. 2.

Selim, *Çerkes* (486), 8. Mustafa Kemal, *Selanik* (479), 9. Ali, *Rumelikavağı* (488), 10. Ahmet, *Saraçhane* (470)¹⁹⁰.

Mustafa Kemal'in, Akademi ikinci sınıfında kırk kişilik sınıf mevcudu içinde toplam 480 puan aldığı görülmektedir ve 6. sıradadır. Dersleri ve notları şu şekildedir: "Topçuluk ve Topçu Tabyası (45), Muharebat-ı Meşhure Münakaşası (38), Coğrafya-yı Sevkü'l-Ceyş (45), İstihkâmat-ı Cesime (35), Tabiye Tatbikatı (36), Fecnebi Ordu Teşkilatı (43), Tabakatü'l-Arz(39), Fransızca (38), Talim Nazarıyatı (43), Mübahis-i Riyaziye (45), Almanca veya Rusça (42), İstikşafat-ı Askeriye (16), Talim Ameliyatı (20)"¹⁹¹.

Bu sınıfta ilk ona giren öğrenciler ve toplam notları şu şekildedir: 1. İhsan, *Cihangir* (511), 2. Ahmet Tevfik, *Selanik* (501), 3. Sedat, *Üsküdar* (501), 4. Asım, *Kütahya* (Gündüz) (494), 5. Mustafa İzzet, *Kal'a-i Sultaniye* (487), 6. Mustafa Kemal, *Selanik* (480), 7. Ahmet Müfit, *Kırşehir* (Özdeş) (478), 8. Ali Fuat, *Salacak* (Cebesoy) (478), 9. Süleyman, *İzmir* (476), 10. Kemal, *Ohri* (476)¹⁹².

Mustafa Kemal kurmay yüzbaşı olarak yeminini 8 Teşrinievvel 1320 (Hicri: 11, Şaban 1322), miladi 21 Ekim 1904 Cuma günü eder. Sabah Gazetesi, 21 Teşrinievvel 1320 (3 Kasım 1904) günkü nüshasında; Harbiye Okulundaki yemin merasiminde numaraların da okunduğunu ve törende Askerî Okullar Nazırı Zeki Paşa, İkinci Nazır Ferik Rıza Paşa, Harbiye Okulu Müdürü Ferik Servet ve Ders Nazırı Esat Paşaların da hazır bulunduğunu ve Zeki Paşa'nın ye-

¹⁹⁰ **Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri**, Nu.: 16, s. 2. Defterde öğrenciler başarılarına göre sıraya dizilmemişlerdir.

¹⁹¹ **Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri**, Nu.: 16, s. 52.

¹⁹² **Kara Harp Okulu Arşivi, Numara Defteri**, Nu.: 16, s. 52. Öğrenciler burada da karışık yazılmış, fakat not toplamalarının sonundaki bir sütuna "yeni sıra" yazılarak başarı durumuna göre numaralandırılmışlardır. Faik Reşit Unat'ın "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı..." isimli çalışmasının 5 Numaralı ek olarak yayınladığı matbu numara defteri kışesi ile Kara Harp Okulu tarafından 1981'de hazırlanan "Atatürk, Türk Silâhlı Kuvvetlerinin Atasına 100. Yıl Anısı" isimli albümün 17. sahifesinde, kışesi ve transkripsiyonu verilen "57 Yedinci Erkân-ı Harbiye Nâmzedleri Şakirdânı"nın notlarını gösteren matbu numara defteri sahifesi, bizim verdiğimiz bu defter ile aynıdır. Mustafa Kemal bu listeye göre, "Elli Yedinci Erkân-ı Harbiye Namzetleri Şakirdanı" arasında 6. sıradadır ve toplam not 535 üzerinden 480 notu vardır. Bu listede "İhsan Efendi, Cihangir (Ali İhsan Sabis), 511 not ile birinci sırada görülmektedir. Onu sırasıyla şu öğrenciler takip etmektedir: "2. Ahmet Tevfik, *Selanik* (501), 3. Sedat, *Üsküdar* (501), 4. Asım (Gündüz), *Kütahya* (494), 5. Mustafa İzzet, *Kal'a-i Sultaniye* (*Çanakkale*) (487), 6. Mustafa Kemal, *Selanik* (480), 7. Ahmed Müfit, *Kırşehir* (478), 8. Ali Fuat (Cebesoy) *Salacak* (478), 9. Süleyman Efendi, *İzmir* (476), 10. Kemal, *Ohri* (476), 11. Hayri, *Davutpaşa* (475), 12. Ahmed, *Saraçhane* (472).

minleri teker teker yaptırdığını yazar. Bu gazeteye göre yemin edenler şunlardır: "Bu sene Mekteb-i Harbiyeden yüzbaşılıkla neşet eden Erkân-ı Harp ve namzet ve baytar efendilerle mülazım-ı evvellikle ikinci seneye terfi eden namzet ve Baytar beşinci sene ve Aşiret Mektebi efendileri"¹⁹³.

Mustafa Kemal 29 Kânunuevvel 1320, yani 11 Ocak 1905 Çarşamba günü "Erkân-ı Harbiye Yüzbaşılığı ile mektepten neşet ederek sunuf-ı selasede bölük idare ve kumanda etmek üzere atık 5'nci Ordu'ya memur buyrulmuştur"¹⁹⁴.

57'nci Dönem Akademi mezunu toplam 37 kişidir. Bunların 13'ü "*kurmay*", 27'si de "*mümtaz*" olmuşlardır. Mevcut bilgi ve belgelere göre Mustafa Kemal kurmay olarak Akademiyi bitiren 13 kişi arasında 5'inci olmuştur. Dönemin birincisi Ali İhsan Sabis, ikincisi Asım Gündüz, üçüncüsü Ahmet Sedat Doğruer, dördüncüsü Ahmet Tevfik, altıncısı Mehmet Hayri Turhan, yedincisi Mustafa İzzet Yavuzer, sekizincisi Ali Seydi Uğur, dokuzuncusu Ali Fuat Cebesoy'dur. Diğer üç kurmay da sırasıyla şunlardır: Süleyman Şevket Demirhan, Kemal Ohri, M. Şevki¹⁹⁵.

Mustafa Kemal'in Akademideki öğretmenleri ve girdikleri dersler şunlardır: Topçu Feriki (Tümgeneral) Ahmet Muhtar (Eski Osmanlı Seferleri Tarihi), Kurmay Binbaşı Refik Bey (Napolyon Ve Sair Savaşlar), Kurmay Yarbay Nuri Bey (Tabiye), Pertev Paşa (Demirhan), (Kurmay görevleriyle 1866 ve 1871 Prusya-Avusturya, Prusya-Fransa Savaşları), Kurmay Albay Hasan Rıza Bey (Pertev Demirhan'dan sonra), Kurmay Albay Zeki Bey, Kurmay Yarbay Fevzi Bey.

Sınıf arkadaşı Ali Fuat Cebesoy öğretmenleri ve Mustafa Kemal'in Akademideki hayatı hakkında şunları anlatmıştır:

"...Öğretmenlerimizden en önce söz edilmesi gereken kişiyi en sonra bıraktım. Bunun nedeni kendisi hakkında kısa da olsa biraz bilgi verebilmek içindir. Mustafa Kemal ve ben yeni öğretmenlerimiz içinde en çok Trabzonlu Nuri Bey'i sayıyor ve takdir ediyorduk. Babam İsmail Fazıl Paşa bir gün, her ikimize: Nuri Bey'in derslerine ilgi gösterip kendisini dikkatle dinlerseniz çok şey kazanırsınız. Mesleğinde güçlü ve geniş bir görüşe sahip, bilgili bir askerdir diye öğüt vermişti. Nuri Bey gerçekten geniş kültürlü, çağına göre aydın düşünceli, stratejide üstâd

¹⁹³ COŞAR, "1881-23 Temmuz 1908", s. 318. Coşar'ın yemin tarihini 20 Ekim olarak göstermesi tarih çevirme hatasından kaynaklanmaktadır.

¹⁹⁴ Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, Atatürk'ün Özlük Dosyası.

¹⁹⁵ Harp Akademilerinin 142. Yılı, Şeref Dolu Yıllar 1848-1990, s. 41-42.; CEBESOY, Sınıf Arkadaşım..., s. 87-88. Muharrem Mazlum, Erkân-ı Harbiye ..., s. 252 vd.

sayılan bir kurmay yarbaydı. Tabiye okutuyordu. Aradaki uzaklığı korumakla beraber öğrencilerine karşı içten ve ağabeyce davranıyordu. Yalnız ders vermekle yetinmiyor, genç kurmay adaylarının çeşitli sorularını da yanıtlamaktan zevk duyuyordu. Bir erkânîharp zabiti, askerlik dışında kalan bilgilerle de donanmış olmalıdır. Yarı'n hepiniz birer kumandan olacak, sorumluluk yükleneceksiniz, diyordu. Nuri Bey, Birinci Dünya Savaşı seferberliğinde kolordu kumandanı olmuş, fakat savaş girmeden önce bir kaza sonucunda ölmüştür. Şimdi, Mustafa Kemal'in hayatında etkili olan bir olaydan söz etmek istiyorum. Yarbay Nuri Bey, bir gün tabiye dersinde gerilladan genişçe bir şekilde söz etti. Gerilla nedir, ne değildir? konusu üzerinde uzun uzun durdu. Açıklamada bulundu ve bir ara: Arkadaşlar, dedi. Gerilla olmak ne kadar güçse, onu bastırmak da o oranda güçtür. Arkadaşlar, kendisinden birkaç örnek vermesini rica ettiler. Mustafa Kemal ise konunun daha iyi anlaşılabilmesi için, olayın ülkenin herhangi bir yerinde olmuş gibi açıklanmasının mümkün olup olamayacağını sordu. Onu arkadaşım Tefvik de destekledi. Bunun üzerine Nuri Bey: Öyle ise, Boğaz'a ait haritalarınızı açın! emrini verdi. Demek öğretmenimiz örneği bu kadar yakından vermek istiyordu. Hep beraber haritalarımızı açtık. Elindeki cetvelle Dudullu köyünü işaret etti: İsyanın bu köyde çıktığını varsayın, dedi. İlgimiz bir kat daha arttı. Nuri Bey'e göre, isyan iki kol hâlinde geliyordu. Bir kol Beykoz'a, bir kol da Üsküdar üzerine yürüyordu. Üsküdar'a yürüyen kol hükûmet güçleri tarafından yenilgiye uğratılmış ve dağıtılmıştı. Fakat Beykoz'a kadar gelmeyi başaranlar, gece karanlığından yararlanarak kayıklarla önce Ortaköy'e geçmişler, sonra yaya olarak ve hızla Ortaköy sırtlarına çıkmışlardı. Merakımız büsbütün artmıştı. Sonra acaba ne olmuştu? Bu kolun yönü ve amacı neydi? Nuri Bey: Sorun burada bitmiştir, dedi ve bize çözülmek üzere iki görev verdi. Bu isyan ne için yapılabilir ve nasıl sürdürülebilirdi? Hükûmet ve ordu isyanı nasıl bastırabilecekti? Mustafa Kemal, o anda söz istedi ve şu soruyu sordu: Neden isyanın Dudullu'da çıktığını farz ediyorsunuz da başka bir yer göster miyorsunuz? Nuri Bey cevap verdi: Tatbikat sorunlarında mümkün olduğu kadar gerçek durumları bilmeye çalışmak gerekir. Bir isyan ya içeride ya dışarıda olabilir. Biraz durdu ve sonra ekledi: Ne demek istediğimi anladınız mı? Onun ne demek istediğini anlar gibi olmuştuk. Fakat bunu orada açıklaması mümkün değildi. Dersten sonra Mustafa Kemal, Nuri Bey'in arkasından gitti: Efendim bu söylediğiniz gerilla gerçek olabilir, değil mi? Nuri Bey kendine özgü olan ve her zaman kullandığı 'nevima' sözcüğünü de ekleyerek: Olabilir, dedi. Fakat artık bu kadar yeterli.

Bu olaydan Mustafa Kemal çok söz etmiştir. Sayın Profesör Afet İnan, kendisinden dinleyerek edebi bir üslûpla kaleme almıştır. Benim bu yazdıklarım, yalnızca belleğimdeki kalan keskin çizgilerdir. Mustafa Kemal, bu tabiye dersinin ilk uygulama alanını Trablusgarp Savaşlarında buldu. Bana Tobruk'tan yolladığı bir mektupta, Kurmay Yarbay Nuri Bey'in gerilla metotlarını başarıyla uyguladığını yazıyordu¹⁹⁶.

¹⁹⁶ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 53-59.

Gerek kendisinin, gerekse arkadaşlarının anılarından öğrendiğimize göre Mustafa Kemal Akademide kültürel çalışmalara çok önem veriyordu. Gazete çıkarmak işi burada Harbiyeden daha düzenli bir şekilde yürütülüyor, kürsüden “konferans” niteliğinde konuşmalar yapıyor ve bunların metinlerini arkadaşlarına dağıtıyordu.

Ali Fuat Cebesoy, Akademide sınıf gazetesiyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: “...*Fikirlerimizi, toplamı binleri aşan Harp Okulu öğrencilerine aşılacak için, daha kurmay sınıflarına geçmeden, gizli bir teşkilat kurmuş, Muhittin Baha Pars'ın ağabeyi İsmail Hakkı (Pars) ile Ömer Naci ve birkaç arkadaşın da gayretiyle el yazısı iki nüsha dergi çıkarmıştık. Liderimiz Mustafa Kemal'di. Gelebilecek sorumluluğun en büyük yükü de onun omuzlarındaydı. Hürriyet yolundaki faaliyetlerimize kurmay sınıflarında da devam etmeyi kararlaştırmıştık... Dergiyi Veteriner Dershanesinde çıkarıyorduk. Sonra gizlice elden ele dolaştırıyorduk.... Ali Rıza Paşa belki ideal bir Harp Okulu müdürü olamazdı. Değerli bir asker de değildi. Fakat şunu itiraf etmek lazımdır ki namuslu ve vicdanlı bir insandı. Eğer o gün isteseydi bu arkadaşların istikballerine mâni olabilirdi. El yazısı dergiyi görmemezlikten geldi. Derhâl Mustafa Kemal'i bularak 'geçmiş olsun' dedim. Dergi yayımlama işine artık ara verecektik. Ali Rıza Paşa'dan kurtulmuştuk ama, Zülüflü İsmail Paşa'dan kurtulmamızın imkânı yoktu. Bu adam ocağımuza incir dikerdi. Cumhuriyet Devrinde bir gün Kadıköy vapurunda Ali Rıza Paşa'ya tesadüf etmiştim. Beni derhâl tanıdı ve yanıma geldi. Biraz hoşbeşten sonra söz, Harp Akademisindeki tahsil hayatımıza intikal etti. Paşa bu olayı hatırlıyordu. Allaha şükürler olsun, dedi; Tanrı o gün beni fena bir karar almaktan korudu. Türk milleti için de pek hayırlı oldu. Sonra, Ankara'ya giderek Gazi'yi ziyaret etmeyi çok arzu ettiğini söyleyerek yardımımı istedi. Bize hiçbir fenalığı dokunmayan bu ihtiyar ve emekli askerin arzusunu yerine getirdim. Galiba 1933 yılı idi, Ankara'ya geldi, Gazi tarafından kabul edildi ve iltifat gördü...”¹⁹⁷.*

General Asım Gündüz, anılarında, Atatürk'ün Harp Akademisi sınıflarında arkadaşlarıyla konferans niteliğinde kürsüden konuşmalar yaptığını belirtmekte ve bu konuşma metinlerini de vermektedir. Başka hiçbir kaynakta verilmemiş ve ilk kez Asım Gündüz tarafından açıklanmış olan bu metinler, tarihi önemi ya-

¹⁹⁷ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 59-61.

nında, Atatürk'ün kültürel ve felsefi açıdan değerlendirilmesi bakımından da çok değerli birer belge niteliğindedir. Bu konferans metinlerinin bazı önemli bölümleri şu şekildedir:

"...Harp Akademisinde her cuma akşamı sınıfta toplanıyor, kapılar kapandıktan sonra Mustafa Kemal kürsüye çıkıyor, tıpkı konferansçı gibi, Paris'ten gelen Türkçe ve Fransızca gazetelerden öğrendiklerini bizlere anlatıyordu. O zamana kadar 'Padişah'ım çok yaşa' demekten başka bir şey bilmeyen bizler için Mustafa Kemal'in anlattıkları çok dikkat çekiciydi. Mustafa Kemal bu konuşmalarından birinde -aşağı yukarı- şöyle demişti:

'Altı yüz yıl kadar önce Anadolu'da doğan Osmanlı İmparatorluğu 350 yılda Viyana kapılarına kadar ilerledi. İmparatorluğu güçlendiren manevi faktörler zayıfladığı için yavaş yavaş Viyana, Budapeşte, Belgrad elden çıktı. Artık bir avuç Rumeli toprağına sığındık. Şimdi de elimizde kalan küçük toprak parçasını Ruslar ve Avusturyalılar almak istemekteler. Rusların bütün emelleri kendi ırklarından saydıkları Bulgarlar ve Sırlara Balkanlar'ı peşkeş çekmektir. Tarihte inkılaplar önce aydın kişilerin kafasında fikir hâlinde doğmuş, zamanla topluma sarmıştır. Bakınız dünkü vilayetimiz Bulgaristan'ın bir millî, şairi vardır. Bu şair, şiirleriyle Bulgarları mütemediyen kurtuluş hareketine, meskenetten (miskinlik, tembellik) silkinmeye çağırmıştır. Milletine, tarihine âşık olan bu sanatkâr, kısa zamanda kitleye hâkim olmuş, şiirleri halk arasında dilden dile dolaşmaya başlamış, yüzyıllardır bizlerin çobanı olan Bulgarlar onun gösterdiği yolda istiklallerine kavuşmuşlardır. Belki de bir süre sonra bizden, başka yurt topraklarını isteyecekler ve alacaklardır. Sırların da iki gözü görmeyen bir millî şairi vardı. O da aynı yoldan yürüyerek milletine millî duyguları, istiklal fikrini aşılamıştır. Şiirlerinde Miloş, Kaploviçlerden, Sultan Murat'tan bahsederek toplumun hafızasına milliyet fikrini aşılamıştır. Onun bir, şiirinde Sultan Murat'ın şu sözleri vardır: Hristiyanlara zulmetmeyiniz... zulüm ve istibdat saltanat ve hâkimiyeti parçalar. O, şiirlerinde istiklal fikrini işler ve bunu savunurken gerçekleri de gizlememek olgunluğunu göstermiştir. Yunanlıların da böyle millî bir şairleri vardır. O da yıllar boyu eski Yunan medeniyetini, şiirleri ile anlatırken ulusuna güç kazandırmak, hürriyet için birlik ve beraberlik, şartını telkin etmek istemiştir. Bütün milletlerin böylesine çırpınan, milletini uyandırmak isteyen millî şairleri, aydınları vardır. Başka milletlerin şairleri, münevverleri (aydınları) böyle çalışıp milletlerini uyandırırken nerede bizim mütefekkirlerimiz? Bizim bir Namık Kemal'imiz var. O, Türk milletinin yüzyıllardan beri beklediği sesi verdi. Arkadaşlar! Bize büyük görevler düşüyor. Yarın görev alıp gittiğimiz her yerde milletimizi yetiştirmek için zabitelerimizin muallimi olacağız. Gittiğimiz yerlerde münevver gençlerle arkadaşlık ederek onları bu istikamete sevk edeceğiz. Vatanımızı ve imparatorluğu büyük tehlikelerin beklediğini hatırdan çıkarmamak durumundayız'.

Hiç unutmam, bir defasında kapıdaki gözcü arkadaş, heyecanla nöbetçi subayının gelmekte olduğunu işaret etmiş, Mustafa Kemal de üzgün ve öfkeli

bir hâlde kürsüden inmek zorunda kalmıştı. Harp Akademisinin ya iki ya üçüncü sınıfındaydık. Mustafa Kemal, sıladan yani Selanik'ten annesinin yanından dönmüştü. Çok üzüntülüydü. Zaten onu her sıra dönüşünde böyle üzüntülü görmeye alışmıştık. Tatil dolayısıyla Selanik'te bulunduğu sürede, Fransız Okulunun lisan kurslarına katıldığını söylemiştim. Kurs öğretmeni, papaz, hem kendisine ders veriyor hem de Figaro gazetesinden Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili haber ve makaleleri okuyordu. Bütün bu yayınlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmek üzere olduğunu gösteriyordu. Üzüntüsü buradan geliyordu. Cuma akşamı bu üzüntü ile kürsüye çıkan Mustafa Kemal şöyle konuşmuştu:

'Arkadaşlarım, sizlere üzümlere ifade etmek zorundayım ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun temelleri Avrupa yakasında iyice sarsılmıştır. Rumeli'de Sırp, Yunan ve Bulgar komitacılarını besleyen Ruslar dedelerimizin kanları pahasına aldıkları bu Türk yurdunu bizden koparmak gayretindedirler. Bu bölgede orduların başında bulunan kumandanlar acz içindedirler. Avrupalıların "Kızıl Sultan" adını verdikleri Padişah Abdülhamit ise orduya bakmamaktadır. Aylardan heri maaş alamayan zabıtların bulunduğunu öğrendim. Orduda talim ve terbiye yoktur. Bu asırda böyle hükümdarı bulunan bir devleti kolay yaşatmazlar. ...Atatürk'ün korku nedir bilmeyen bir hâli vardı. Bütün sınıf bu bakımdan ona hayrandık. Tarih okumak onun en büyük hevesi ve hırsı idi. Fransızca'yı da onun için çok iyi bilmek istiyordu. Osmanlı tarihini Fransızca eserlerden okuyordu. Osmanlıları ailesini, sebep oldukları kanlı olayları dolayısıyla hiç sevmemişti.

Yine bir konuşmasında şöyle demişti: 'Nerede Fatih, Yıldırım, Kanunî, Üçüncü Selim gibi hükümdarları?... Son devir Osmanlı padişahları hep cahil ve zavallı kimseler. Kendileri cahil oldukları için de memlekete düzen verebilecek, millete hizmet edebilecek vezirlere asla tahammül edememişler, memleketi bu hâle sürüklemişlerdir. Abdülmecit, Mustafa Reşit Paşa'dan; Abdülaziz, Ali ve Fuat Paşalardan; Abdülhamit, Mithat Paşa'dan, Hüseyin Avni Paşa'dan daima korkmuştu. Sıkışık zamanlarda onları sadarete layık görmüşler, tehlikeyi atlattıktan sonra Mahmut Nedim gibi dalkavukları, hırsız ve uğursuzları işbaşına getirmişlerdir. Şunu iyi bilelim ki Mithat Paşa sağ olsaydı, Hüseyin Avni Paşa öldürülmeseydi ne ordumuz ne de donanmamız bugünkü hâle düşerdi. Akdeniz'de ikinci durumda olan donanmamız, Karadeniz'de Ruslara her hâlde dersini verecek, 1877-78 Seferinde Ayastefanos'a kadar çekilmeyecektik. Türk-Yunan Savaşında bu donanmayı Haliç'ten çıkamayacak hâle getirmek suç değil midir? Millet, padişahından neden hesap sormamalıdır? Bir hıyanet olan bu hareketlerde bulunan bir insanı Fatihlerin, Yavuzların torunu olarak kabul etmek mümkün müdür?'¹⁹⁸

III. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL'İN MESLEKİ HAYATI

I. Mustafa Kemal'in II. Meşrutiyetin İlanından Önceki Askerî Faaliyetleri ve İttihat ve Terakki ile İlişkisi¹⁹⁹

1876'da ilan edilen Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe konması Osmanlı Devleti'nin bünyesinde barındırdığı çeşitli milletlerin temsil edileceği meşruti idare tarzı, aydınların ortak kanısıydı. Fakat yeni düzenin devleti iyileştirecek somut bir programının olmaması meşruti idareye her şeyi çözecek "*sihirbaz değneği*" olarak bakılmasına sebep oluyordu.

Aydınlar arasında Prens Sabahattin gibi "*âdem-i merkeziyetçiliği*" savunan bir bakıma radikal olarak niteleyebileceğimiz liberal sistemin gelmesi gerektiğini düşünenlere karşılık, büyük bir çoğunluk muhafazakâr eğilime sahip kişilerden oluşmaktaydı. Bu farklılığa rağmen aydınlarda Sultan Abdülhamit'in istibdat olarak adlandırılan yönetiminin düşürülmesi, basın özgürlüğünün sağlanması ve devletin bütün unsurlarının eşit olacağı bir ortamda bunalımların atlatılacağı görüşü hâkimdi.

Osmanlı aydınlarının devletin içinde bulunduğu sosyal, siyasi ve iktisadi sorunların derinliğinden pek haberdar olmadığı söylenebilir. Çünkü "*Genç Türkler*" hareketi temelde radikallikten yoksun, daha çok romantik bir yapı arz eder. Temel düşünce Tanık Zafer Tunaya'nın da ifade ettiği gibi "*Bu devlet nasıl kurtulur?*" sorusuna aranan cevaplarla şekillenmekteydi. İstedikleri sadece meşruti, anayasalı bir sistemin gelmesi ve padişahlık sisteminin

¹⁹⁹ Bu bölüm, "Mustafa Kemal'in İttihatçılığı" adlı makalemizden faydalanılarak hazırlanmıştır. bk. (E.Semih Yalçın, "Mustafa Kemal'in İttihatçılığı", *Türkler*, Cilt 13, Yeni Türkiye yay., Ankara 2002, s. 245-262.

devamından yana olmalarıdır. Saltanatı kaldırmak gibi bir düşünce ortada yoktu veya en azından ifade dahi edilmiyordu.

• Meşruti yönetimin hayata geçirilmesi için devletin çeşitli coğrafyalarında özellikle de Balkanlar'da gizli dernek ve cemiyetler kurulmuştu. Balkanlar'ın Avrupa'ya yakın olması buradan gelen fikirlerden ilk etkilenen bölge olmasını sağlıyordu. Ayrıca çok çeşitli milletlerden oluşan Balkanlar, Avrupa'nın iştahını kabartan bir bölge konumundaydı. Bundan dolayı ayrılıkçı hareketler aşırı şekilde desteklenmiş bu durum bölgenin konumunu fevkalade hassas hâle getirmiştir.

Bölgede sadece Türk unsurlar devlete bağlı kalmakla birlikte kaosun bitmesi yeni devletin nasıl kurtulacağı konusunda çeşitli fikirlerin ortaya çıkması ve bu yönde teşkilatlanmaya gidilmesi için uygun bir ortamın oluşmasını sağlamıştır. Bu amaca yönelik çeşitli dernek ve cemiyetler oluşturulmuştur. Ayrıca bölgenin devamlı Avrupa devletlerinin gözetiminde olması devlet otoritesinin tam anlamıyla uygulanmasını zorlaştırdığından diğer bölgelere nazaran daha serbest bir yapıya sahipti.

Bu şartlar içinde Selanik'te doğup büyüyen Mustafa Kemal'in de bir Türk olarak devletin içinde bulunduğu bu duruma kayıtsız kalması pek mümkün değildi. Daha askerî lise yıllarında Namık Kemal gibi aydınların eserleriyle kendini yetiştirmeye çalışan Mustafa Kemal yabancı yayınları takip etmek amacıyla Fransızcasını da geliştirmiştir.

Mustafa Kemal siyasetle uğraşmaya Harp Okulu döneminde başlamıştır. Hürriyetçi fikirleri Harp Okulu öğrencilerine aşılacak için İsmail Hakkı, Ömer Naci, Ali Fuat (Cebesoy) gibi bazı arkadaşlarıyla birlikte el yazısıyla bir dergi çıkartmıştır. Ali Fuat, hatıratında grubun liderinin Mustafa Kemal olduğunu söylemektedir. Grubun çalışmaları kısa bir süre sonra ihbar edilmiş, dersliklerin birinde Okul Nazırı Ali Rıza Paşa tarafından suçüstü yakalanmışlardı. Daha sonra Ali Rıza Paşa'nın inisiyatifyle ceza yemekten kurtuldular²⁰⁰.

Kaynaklarda Mustafa Kemal'in Harp Akademisinde başka bir "*vukuatı*" görülmemektedir. Ama Akademiyi bitirir bitirmez tutuklanmıştır. Mustafa Kemal'in Harp Akademisinden mezun olduğu

²⁰⁰ Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, İstanbul 1967, s. 45-46.

tarih 11 Ocak 1905'tir²⁰¹. Mustafa Kemal'in tutuklanma hadisesinin de hemen bu tarihten sonra meydana geldiği söylenebilir.

Mezun olduktan sonra tayin olunacakları ordunun belli olacağı tarihe kadar oturmak üzere birkaç arkadaşıyla birlikte bir ev tutarlar. Bu evde bazı toplantılar ve tartışmalar yaparlar. Fakat yine ihbar edilerek silahlı komite kurmak ve II. Abdühamid'e suikast hazırlamakla suçlanırlar. Askerlikten atılmaları hatta sürgüne gönderilmeleri gündeme gelir. Fakat yalnızca bir kınama cezası olarak bir aylık bir tutukluluktan sonra salıverilirler²⁰². Tayinleri "*kolaylıkla memleketlerine gidemeyecekleri bir yere sürülmeleri*" emri üzerine II ve III. Ordu yerine Erzurum'daki IV. Ordu ve Şam'daki V. Orduya yapıldı. Mustafa Kemal, Ali Fuat ve Müfit (Özdeş) Şam'a gönderildi²⁰³. Mustafa Kemal rejime karşı tutumundan dolayı Şam'a devamlı gözaltında bulundurulması kaydıyla gönderilmişti²⁰⁴. 5'inci Ordu emrindeki 30'uncu Süvari Alayına sürülen Mustafa Kemal kaderine razıydı. "*Pekâlâ*" dedi, "*Biz bu çöle gider ve orada yeni bir devlet kurarız*". Vapurla yola çıktılar ve yaklaşık iki ay sonra Beyrut limanına vardılar.

Mustafa Kemal böylece subaylık mesleğinin ilk dönemine başlamış oldu. Aslında bu görev, Mustafa Kemal'in imparatorluğun içinde bulunduğu acıklı durumu yakından görmesi için bir fırsat teşkil etmişti. Yüzbaşı olarak başlıca görevi, kendisinin modern askerî okullarda gördüğü eğitimi görmemiş olan subaylara askerî bilgisini öğretmek ve ordunun o bölgedeki Dürzileri kontrol görevine katılmaktı. Görevinin ilk kısmına ciddiyetle sarıldı ve kolayca da başardı.

Mustafa Kemal'in II. Abdülhamit rejimine karşı çalışmaları Şam'da daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu tarihe kadar hiçbir cemiyete üye olmamıştır. Şam'a gittikten sonra ordu kumandanlarından Lütfi Bey aracılığıyla Mustafa (Cantekin) isimli bir tüccarla tanıştı²⁰⁵. Bu kişi İstanbul'da Askerî Tıbbiye öğrencisi iken

²⁰¹ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal, (1881-1919)*, Cilt I, 8. Baskı, İstanbul 1981, s. 84. Cebesoy hatıratında mezuniyet tarihlerinin Aralık 1904 olduğunu söylemektedir. (CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 70.) Ayrıca Zürcher de bu tarihi onaylamakta, 11 Ocak tarihini onun yüzbaşılığa terfi ettiği tarih olarak vermektedir. bk.(Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, İstanbul 1995).

²⁰² CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 72-78.

²⁰³ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 78-80.

²⁰⁴ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, İstanbul 1980, s. 7.

²⁰⁵ Afet İnan, "Atatürk'ü Dinlerken Vatan ve Hürriyet", *Belleten*, Cilt 1, Sayı 2 (Ankara 1937), s. 297-298.

1900 yılında rejime karşı davranışlarından dolayı tutuklanmış, 3 yıl kalebentliğe mahkûm edilmiş daha sonra da Şam'a sürgüne gönderilmiştir. Dr. Mustafa faaliyetlerine burada da devam etmiştir.

Bu sırada Albay Lütü, Doktor Yusuf, Eczacı Reşit Tahsin, Veteriner Mehmet, Kimyacı Hüseyin, Kâzım Bey ve tüccardan Mahmut Beyler ile "*Vatan ve Hürriyet Cemiyet*" adında bir cemiyet kurmuşlardı²⁰⁶. Mustafa Kemal arkadaşı Müfit ile beraber bu cemiyete 1905 yılının Haziran ile Ekim ayı arasında bir tarihte katılmıştır²⁰⁷. Cemiyetin başkanlığını yürüten Lütü Bey daha sonra faaliyetlerden çekilince gruptan ayrılmıştır. Bunun üzerine "*ihtilalci*" ve gizli özelliği olan Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin liderliği Mustafa Kemal'e kalmıştır²⁰⁸.

Mustafa Kemal'in katılmasıyla cemiyet aktif bir hâle gelmiş ve faaliyetlerini artırmıştır. Burada yeraltı faaliyetlerine giren Mustafa Kemal Paşa, teşkilatını diğer Suriye vilayetlerinde de yaymaya çalıştı. Lübnan ve Filistin'e yaptığı resmî ziyaretler sırasında Kudüs, Yafa ve Beyrut'ta cemiyetin hücrelerini teşkil etti²⁰⁹.

Ancak o dönemde Suriye bu tür faaliyetlerin kolayca yaygınlaşabileceği bir coğrafya değildi. Buna karşın Makedonya (Rumeli) hürriyet fikirlerinin kolayca yayıldığı ve taraftar bulduğu bir bölgeydi. Çünkü II. Abdülhamit döneminde askerî okulları bitmiş olan genç subaylar hep bu bölgeye gönderiliyordu. Buradan Avrupa ile temas oldukça kolay olduğu için genç subaylar hürriyet, meşrutiyet, milliyetçilik gibi fikirlerden daha çok etkileniyorlardı. Mustafa Kemal de bunun farkındaydı ve örgütünü yaygınlaştırmak için Rumeli'ye geçmesi gerektiğini düşünüyordu²¹⁰. Gerçekten de geri kalmış bir Suriye'nin bu tür siyasi ve fikrî faaliyetlerin gelişmesine uygun olmadığı aşikârdır. Mustafa Kemal Paşa'yı Selanik'e çeken

²⁰⁶ Fethi Tevetoglu, "Atatürk-İttihat ve Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt V, Sayı 15 (Ankara 1989), s. 514.

²⁰⁷ Ali Fuat (Cebesoy) Beyrut'taki süvari alayına gönderilirken Mustafa Kemal ve Müfit Bey Şam'da bulunan 30 ve 29. Alaylarda görevlendirilmişlerdi. Bu sebeple Ali Fuat cemiyete katılanlar arasında değildir. bk. (CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 87).

²⁰⁸ TEVETOĞLU, "Atatürk-İttihat ve Terakki", s. 614. Bazı kaynaklar cemiyetin Mustafa Kemal tarafından ve 1906 sonbaharında kurulduğunu yazmaktadır. bk. (Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1996, s. 203.; "Atatürk", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul 1940).

²⁰⁹ Ulug İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, Cilt I, Ankara 1988, s.11.; *Vakit*, 10 Ocak 1922, (Mustafa Kemal Paşa ile yapılan mülakat).

²¹⁰ E. J. Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, Ankara 1987, s. 67.

bir diğer sebep de burada kendi geçmişinin olması ve faaliyetleri için gerekli desteği Selanik'te bulma ümididir.

Bölgesinden uzaklaşması yasak olduğu hâlde Selanik'e kaçak olarak gitti. Muhtemelen Ocak 1906 tarihinde İskenderiye ve Pire üzerinden gizlice Selanik'e geçen Mustafa Kemal burada Şubat-Mayıs 1906 tarihleri arasında dört ay süreyle kaldı. Burada 4 aylık bir rapor almayı başardı ve Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin bir şubasını açmak için çalışmalar yaptı. Sonunda Harbiyeden sınıf arkadaşı Ömer Naci, yine sınıf arkadaşı Hakkı Baha (Pars), Hüsrev Sami (Kızıldoğan), Selanik'teki Askerî Okul Müdürü Bursalı Mehmet Tahir, Selanik'teki Muallim Mektebi Müdürü İsmail Mahir ile birlikte temel amaçları, 1876 Anayasa'sını tekrar yürürlüğe koymak olan Cemiyetin Selanik şubasını kurdu²¹¹. Hüsrev Sami Kızıldoğan Belleten'de çıkan makalesinde Mehmet Tahir ve İsmail Mahir'den hiç bahsetmezken onların yerine Mustafa Necip'ten bahsetmektedir. Mustafa Necip, Babıali Baskını sırasında ölen bir subaydır²¹². Afet İnan ise makalesinde Mustafa Necip'ten bahsetmemektedir²¹³. Şüphesiz Mustafa Kemal Paşa Selanik'te bu cemiyetin kurulmasında öne çıkan şahsiyettir. Kendisinin Akabe Harekâtı sebebiyle, Suriye'ye dönmek zorunda kalması Selanik Şubesi'nin gelişme göstere-memesine ve âtil kalmasına sebep olmuştur.

Cemiyetin Selanik şubesinin açılışında Mustafa Kemal şu konuşmayı yapmıştır. *"Arkadaşlar! Bu gece burada sizleri toplamaktan maksadım şudur : Memleketin yaşadığı vahim anları size söylemeye lüzum görmüyorum. Buna cümleiniz müdriksiniz. Bu bedbaht memlekete karşı mühim vazifelerimiz vardır. Onu kurtarmak yegâne hedefimizdir. Bugün Makedonya'ya ve tekmil Rumeli kıtasını vatan camiasından ayırmak istiyorlar. Memlekete ecnebi nüfuz ve hâkimiyeti kusmen ve fiilen girmiştir. Padişah zevk ve saltanatına düşkün her zilleti irtikap edecek menfur bir şahsiyettir. Millet zulüm ve istibdat altında mahvoluyor. Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izinhlâl vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih bugün biz evlatlarına bazı büyük vazifeler tahmil ediyor. Ben*

²¹¹ TEVETOĞLU, "Atatürk - İttihat ve Terakki", s. 164.; ZÜRCHER, *Millî Mücadelede...*, s. 79-80.

²¹² Hüsrev Sami Kızıldoğan, "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", *Belleten*, Cilt I, Sayı 3 (Ankara 1937), s. 621.

²¹³ Afet İnan, "Mukaddes Tabanca", *Belleten*, Cilt I, Sayı 3-4 (Ankara 1937), s. 619-625.

*Suriye’de bir cemiyet kurdum. İstibdat ile mücadeleye başladık. Bu-
raya da bu cemiyetin esasını kurmaya geldim. Şimdilik gizli çalışmak
ve teşkilatı taazzuv ettirmek zaruridir. Sizden fedakârlıklar bekliyo-
rum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilal ile cevap vermek ve
köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak milleti hâkim kılmak hulâsa
vatanı kurtarmak için sizi vazifeye davet ediyorum”²¹⁴.*

Mustafa Kemal bu suretle Selanik’te cemiyetin bir şubesini kurmayı başarmıştı. Fakat kısa bir süre sonra Selanik’ten ayrılmak zorunda kaldı. Çünkü İstanbul’dan kendisinin Selanik’te olduğunu öğrenenler olmuş, soruşturma başlatılmıştı. İstanbul’un Mustafa Kemal’in hareketleri hakkında talep ettiği raporda kendisinin aylardır Akabe bölgesinde olduğu yazılıyordu. Selanik’teki Mustafa’nın başka bir subay olabileceği belirtildi.

Bütün bu gelişmeler sonrasında Mustafa Kemal, Mayıs 1906’da Suriye’ye dönmüş²¹⁵, böylece başladığı iş yarım kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın Şam’a dönmesinden sonra Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, Mart 1907 tarihinden itibaren bütünüyle Talât Paşa grubunun hâkimiyetindeki “*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*” (OHC)’ne katıldı. Bu birleşmeden Suriye’de bulunan Mustafa Kemal’in haberi olmamıştır. Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ise Eylül 1907 yılında Ahmet Rıza’nın liderliğindeki “*İttihat ve Terakki Cemiyeti*” (İTC) ile birleşme kararı almıştır²¹⁶.

Vatan ve Hürriyet Cemiyeti Selanik’te kurulmuş olan bu tür cemiyetlerin ilkidir. Çünkü Mayıs 1906’da veya biraz daha önce açılmış olması gereken bu şubenin faaliyete başladığı esnada henüz Osmanlı Hürriyet Cemiyeti kurulmamıştı. Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kuruluş tarihi Eylül 1906’dır²¹⁷. Bu cemiyetin Selanik şubesinin kurucusunun da Mustafa Kemal olduğu kesindir. Mustafa Kemal’in çeşitli zamanlarda yayımlanmış hatıraları dışında bunu iki kaynak da doğrulamaktadır. Birincisi 1913’de yazılmış bir makaledir. Bu makalenin yazarı Osmanlı ordusunda görev yapmış Alman

²¹⁴ KIZILDOĞAN, “Vatan ve Hürriyet.....”, s. 621-622.; *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, Ankara 1954, s. 1-2.

²¹⁵ TEVETOĞLU, “Atatürk - İttihat ve Terakki”, s. 615.; Faik Reşit Unai, “Atatürk’ün II. Meşrutiyet İnkılabının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge”, *Belleten*, Cilt 26, Sayı 102 (Ankara 1962), s. 342.

²¹⁶ A. Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1943, s. 237.

²¹⁷ Kâzım Nami Duru, *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İstanbul 1957, s. 13.

generallerinden biri olan Imhoff'dur. Mustafa Kemal ünlü olmadan çok önce yazılmış olan bu makalede Şam'da ilk askerî örgütün Hacı Mustafa adında biri tarafından kurulduğu daha sonra Mustafa Kemal'in Selanik'te bir şubesini açtığı bildirilmektedir²¹⁸.

İkinci kaynak ise 1912 yılında yayımlanmış bir ders kitabıdır. Bu kitabı Faik Reşit Unat bir tesadüf sonucu bulmuştur. Kitabın ismi "*Yeni Usul Talim-i Kıraat*"tır. Kitabın beşinci cildinde İttihat ve Terakkiden bahsedilmektedir. 1889'da kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti anlatıldıktan sonra şöyle denilmektedir. "... *Beşinci Ordu'dan Üçüncü Ordu'ya nakledilen bir Erkân-ı Harb zabıtı Mekteb-i Tıbbiyeden tardedilmiş Şam'da ticaretle iştigale başlamış bir zat ile buluşarak bir Hürriyet Cemiyeti teşkiline karar verdiler. Bu cemiyete Selanik'te bir şube ihdasına çalıştılar. Hemen sınıf rüfêkâsından bazı gençlerle şimdi birer mevki-i mübcecel ihraz eden zevat-ı âliyeden bazılarıyla görüştü. Nihayet bir cemiyetin esasını kurdular. Şu kadar ki o vakit ittihaz olunan tarikin neticepezir-i muvaffakiyet olması meşuk idi. Binanaleyh bu cemiyet ittisaa muvaffak olmaksızın hâl-i rüşeymide kaldı. Aradan bir hayli müddet daha geçti. Makedonya Meselesi alevlenmiş devletlerin müdahalesi memleketimizi müşkül bir hale koymuştu. Mürzteg Programı erbab-ı hamiyeti ciddiyetle çalışmaya sevketti. Bunun üzerine eski Hürriyet Cemiyeti azasından on zat birer suretle tanışarak görüşerek esas bir teşkilat yapmaya karar verdiler. Uzun uzun münakaşalardan sonra merkez-i umumi Selanik'te olmak üzere Osmanlı Hürriyet Cemiyetini büsbütün yeni bir tarzda vücuda getirdiler...*"²¹⁹.

Bu kitabın bahsettiği olaylarla Mustafa Kemal'in Afet İnan'a anlattığı ve Belleten'de yayımlanan hatıralarında yer alan olaylar örtüşmektedir. Dolayısıyla da Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin ilk temelini atan kişinin Mustafa Kemal olduğu bir gerçektir. Fakat Onun II. Meşrutiyetin hazırlayıcısı olduğunu iddia etmekte mübalağa olur. Çünkü, kendisi Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Selanik şubesini kurup Suriye'ye döndükten sonra bu şube bir faaliyet gösteremeyip dağılmıştır.

Daha sonra İttihat ve Terakki'ye dönüşecek olan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti ise Mustafa Kemal Suriye'ye döndükten birkaç

218 ZÜRCHER, *Millî Mücadele*..., s. 69.

219 UNAT, "Atatürk'ün II. Meşrutiyet...", s. 346 - 347.

ay sonra Eylül 1906'da kurulmuştur. Bu cemiyetin kurucuları ise Bursalı Tahir, Naki, Talât, Mithat Şükrü, Rahmi, Ömer Naci, Kâzım Nami, İsmail Canbolat, Hakkı Baha, Edip Servet'ti²²⁰. Dikkat edilecek olursa Bursalı Tahir, Ömer Naci, Hakkı Baha Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyeleridir. Yani Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin attığı temelle kurulmuştur.

Fethi Tevetoğlu, "*Ömer Naci*" adlı eserinde bir zamanlama hatası yaparak Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin Vatan ve Hürriyetin Selanik şubesinden daha önce açıldığını söylemektedir²²¹. Mustafa Kemal Vatan ve Hürriyet Cemiyetine 1905 yılının Haziran ayından sonra katılmış olmalıdır (veya Cemiyeti bu tarihte kurmuş olmalıdır). Çünkü kendisine Dr. Mustafa'yı tanıştıran Lütfi Bey ile Dürziler üzerine yapılan bir harekâta karşılaşmışlardır²²². Genelkurmay Harb Tarihi Dairesince tespit edilen Atatürk'ün Askerlik Biyografisi'nde "*11 Mart 1905'te Havran ve Kunevara bölgelerindeki Dürzilerin Hükûmet kanunlarına karşı koymalarını tenkile me'mur birliklerle -staj gördüğü süvari alayı ile- bu harekâta katıldı.*" denilmektedir.²²³ Dolayısıyla Mustafa Kemal'in Dr. Mustafa ile karşılaşması ve Vatan ve Hürriyet Cemiyetine katılması Mart 1905'ten sonra olmalıdır. Ekim 1906 olması mümkün değildir. Mustafa Kemal, Cemiyetin Selanik şubesini kurmak için bu şehre 1905 sonunda veya 1906 başlarında gitmiş olmalıdır. Çünkü Suriye'ye dönmek zorunda kalınca Akabe harekâtına katılmıştır. Akabe harekâtı da Aralık 1905 ile Ekim 1906 tarihleri arasında yapılmıştır²²⁴. Ayrıca o Selanik'ten döndükten bir iki ay sonra çektirilmiş bir fotoğraf vardır ki 15 Temmuz 1906 (2 Temmuz 1322) tarihlidir²²⁵. Bu fotoğrafın Mustafa Kemal Selanik'ten döndükten iki ay sonra çekildiğini düşünürsek dönüşün Mayıs ayında olduğunu kabul etmiş oluruz. Ayrıca onun Selanik'te en fazla dört ay kaldığını biliyoruz. Çünkü dört aylık bir sağlık raporu almıştı. Bu da göstermektedir ki Mustafa Kemal Şubat 1906'da Selanik'e gitmiştir. Vatan ve Hürriyet Cemi-

²²⁰ Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1980, s. 57.

²²¹ Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, İstanbul 1973, s. 72.

²²² *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 88.; İNAN, "Atatürk'ü Dinlerken", s. 295.

²²³ TEVETOĞLU, *Ömer Naci*, s. 73 (40. dipnot).

²²⁴ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt 4, İstanbul 1961, s. 351-355.

²²⁵ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 98.

yetinin Selanik şubesinin açılış tarihi de Şubat-Mayıs 1906 tarihleri arasındadır. Oysa kesin olarak bilinmektedir ki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti Eylül 1906'da kurulmuştur. Bu kronolojik sıraya göre Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Selanik şubesi, Osmanlı Hürriyet Cemiyetinden 4-5 ay önce açılmıştır.

Mustafa Kemal, Osmanlı Hürriyet Cemiyetinin kurucuları arasında yer almamakla birlikte yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bu Cemiyetin Selanik'te kurulmasına zemin hazırlayacak faaliyetler içerisinde bulunmuştur. Bu sebeple onun bu cemiyete resmen üye oluşu çok sonraki bir tarihte gerçekleşmiştir. O bu Cemiyete çok sonra üye olmuştur. O da dâhil olmak üzere ilk önce Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyesi olanlar II. Meşrutiyetin ilanından sonra yüksek mevkilere gelememişlerdir. Ahmet Bedevi Kuran 6 Ağustos 1906 tarihli bir mektup yayımlamıştır. Bu mektup Paris'ten Selanik'e gönderilmiştir. Kuran, mektubun Hatip Naci (Ömer Naci) veya Hüsrev Bey'e (Hüsrev Sami Kızıldoğan) yazıldığını söylemektedir. Bu mektupta merkezi Paris olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selanik'te bir şubesinin kurulması istenmektedir²²⁶. Dolayısıyla bu tarihte henüz İttihat ve Terakkinin Selanik'te bir şubesi yoktur. Henüz Osmanlı Hürriyet Cemiyeti de kurulmamıştır. İlginç olan mektubun Vatan ve Hürriyet Cemiyeti üyelerine gönderilmiş olmasıdır. Bu da göstermektedir ki Paris'teki İttihat ve Terakkinin, Vatan ve Hürriyet Cemiyetinden dolayısıyla da Mustafa Kemal'in faaliyetlerinden haberinin olması muhtemeldir.

Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi ve fikrî faaliyetleri neticesinde gerek Şam'da gerekse Selanik'te kurulan yeraltı teşkilatı hüviyetindeki "*Vatan ve Hürriyet Cemiyetleri*" daha sonraki dönemlerde varlık gösterememişlerdir. Ancak, bu faaliyetler özellikle Selanik'te Jön Türk idealleri doğrultusunda ortaya çıkan yeni faaliyetlere zemin hazırlamıştır. Vatan ve Hürriyet Cemiyetinden sonra Selanik'te Eylül 1906'da kurulan "*Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*", Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği çıkışın devamı niteliğinde fakat daha kalıcı ve etkili ve uzantısından başka bir şey değildir. Bu hareket 1908 Meşrutiyetinin ilanında müessir olan güç olacaktır.

Osmanlı Hürriyet Cemiyeti özellikle Rumeli'deki ordular arasında hızla taraftar toplamaya başladı. Mart 1907'de Talât ve

²²⁶ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İmhad ve Terakki*, İstanbul 1948, s. 207-208.

cemiyetin diğer ileri gelenlerinin isteği üzerine Hüsrev Sami Bey ve Ömer Naci Bey Paris'e gitti. Bunların görevleri yurt dışındaki muhaliflerden Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin ile ilişki kurup Osmanlı Hürriyet Cemiyetine yakın olanlarla birleşme yolları aramak bu olmazsa orada bir yayın organı çıkartmaktı. Ahmet Rıza'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakınlaşma sağlanır²²⁷. Paris'ten Dr. Nazım Selanik'e gönderilir. 27 Eylül 1907'de iki örgüt birleşmiştir. Cemiyetin adı "*Osmanlı Terakki ve İttihat*" olmuştur²²⁸.

Mustafa Kemal'in Selanik'e geçişi de bu döneme rastlar. Mustafa Kemal sürgün cezasının kaldırılması için gâyet "*akıllı uslu*" hareket etmeye başlamıştı. 20 Haziran 1907'de "*kolağası*" (yüzbaşı) rütbesine yükseldi ve 1907 yılının sonbaharında, umduğu gibi Rumeli'deki üçüncü ordu emrine verildi. Ancak, çeşitli arkadaşlarını araya sokarak tayininin 3. Orduya çıkmasını sağladı. Bu tayin 16 Eylül 1907'de gerçekleşti. Tayin olduğu 3. Ordunun merkezi Manastır'da olmasına rağmen Selanik'te kalmaya çalıştı ve bunu başardı²²⁹. Selanik'e geldiğinde Vatan ve Hürriyet Cemiyetinin Osmanlı Hürriyet Cemiyeti vasıtasıyla İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldığını gördü. Şubat 1908'de kendisi de İttihat ve Terakki Cemiyetine katıldı²³⁰. Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy'a "*Bu emrivakiyi kabul zorunda kaldım ve ben de ittihadın bir üyesi oldum.*" demişti²³¹. Mustafa Kemal'in bu Cemiyete giriş tarihini Kâzım Nami Duru 29 Ekim 1907 verirken²³² Kâzım Karabekir Şubat 1908 tarihini vermektedir²³³. Ayrıca Kâzım Karabekir Mustafa Kemal'in Cemiyete Ali Fethi (Okyar) Bey'in delaleti ile girdiğini söylerken Fethi Okyar kendisi gibi Mustafa Kemal'in de İsmail Hakkı vasıtasıyla girdiğini belirtmiştir²³⁴.

Mustafa Kemal, Selanik'te göreve başladıktan sonra cemiyet- te irtibat görevini üstlenerek II. Meşrutiyetin ilanına kadar Selanik- Üsküp arasındaki Makedonya Demir Yolu Müfettişi olarak görev

²²⁷ KIZILDOĞAN, "Vatan ve Hürriyet....", s. 623-624.

²²⁸ KURAN, *İnkılap Tarihimiz...*, s. 237-238.

²²⁹ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 110-111.

²³⁰ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyet (1896-1908)*, İstanbul 1982, s. 179.; Ş. Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Kadar Enver Paşa*, Cilt I, İstanbul 1972, s. 492.

²³¹ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 113.

²³² DURU, *İttihat ve...*, s. 13.

²³³ Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul 1995, s. 179.

²³⁴ OKYAR, *Üç Devirde...*, s. 20-21.

yapmıştır²³⁵. Meşrutiyetin ilanından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Meşrutiyetin amacını açıklamak ve cemiyet karşıtı hareketlerin²³⁶ önüne geçebilmek ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti sempatizanlarının faaliyetlerini kontrol etmek amacıyla Trablusgarp'a gönderildi. İttihatçılar bu görevin Selanik dışındaki propaganda çalışmaları için yararlı olacağı bahanesi ile onu yanlarından uzaklaştırdılar. Uzaklaştırmanın sebebi Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki kurucuları tarafından başına buyruk, kibirli, cüretkâr bulmalarından kaynaklanmaktadır.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, başlangıçta İttihat ve Terakki içerisinde önemli bir mevkie sahiptir. Zürcher, Onu fiili anlamda İttihat ve Terakki Cemiyetinin "*ılımlı*" kanadına mensup önemli bir üye, fikrî anlamda ise Türk milliyetçiliğini savunan "*radikal*" kanada mensup olarak göstermektedir²³⁷. İttihat ve Terakki Cemiyetinin 1909 Kongresinde ordu ve siyasetin, din ve devlet işlerinin ayrılmasının gerekli olduğunu savunarak cemiyetin "*cina-yet şebekeleri*" ile ilişkilerine son vermesini savunmuştur²³⁸. Daha sonraki dönemlerde kendisinin görüşleri, İttihat ve Terakki Cemiyeti ileri gelenlerinin görüş ve düşüncelerine uymadı. Buna rağmen fikirlerini söylemekten, yetkili şahısları uyarmaktan geri kalmadı. Orduda kendisine verilen görevleri zaman zaman reddetti. Devlet menfaati için Osmanlı Genelkurmayını hükûmete ve padişaha şikayet etti. Doğruluğuna inandığı konularda üst mercileri devamlı ikaz etti. Dönemin devlet-ordu-bürokrasi yapısına oldukça zıt ve alışılmamış olan bu çıkışlarından dolayı hiçbir zaman cezalandırılmamış, aksine uzun süre önemli görevlerde kalmıştır²³⁹.

²³⁵ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 110.; Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 1984, s. 47.

²³⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Trablusgarp'a gönderilişi ve bu konudaki görevleri hakkında geniş bilgi için bk. (Afet İnan, "Atatürk'ü Dinledim: Turablusgarb'ta Hürriyete Karşı İsyan", *Belleken*, Cilt VIII, Sayı 31 (1944), s. 387-401). Ayrıca bk. (Rachel Simon, "Beginnings of Leadership, Mustafa Kemal's First Visit to Libya, 1908", *Belleken*, Cilt XLIV, Sayı 173 (1980), s. 89-82).

²³⁷ ZÜRCHER, *Millî Mücadelede...*, s. 98.

²³⁸ OKYAR, *Üç Devirde...*, s. 150.; CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım Atatürk*, s. 152.

²³⁹ Bunun sebebi Mustafa Kemal Paşa'nın a) Çanakkale Savaşından sonra bir "Kahraman" olarak tebarüz etmesi, b) Savaşta Almanya'nın kabiliyetli Türk generallerine ihtiyacı olması ve konuda Osmanlı Devleti üzerindeki yoğun etkisi, c) İTC içindeki gruplar arasında tehlikeli neticeler doğabilecek mücadelelerin göze alınmaması şeklinde izah etmek mümkündür. Geniş bilgi için bk. (ZÜRCHER, *Millî Mücadelede...*, s. 122-123).

II. İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Mustafa Kemal

Mustafa Kemal, Selanik-Üsküp demir yolu üzerindeki şehir ve garnizonlarda İttihat ve Terakki Cemiyetinin şubelerini açarak gelişmesi için çalışmalarda bulunuyordu. Bu arada İttihat ve Terakki Cemiyeti kısa sürede 3 ve 2. Ordularda yayıldı.

Meşrutiyet için ilk kıvılcım 29 Mayıs 1908'de Selanik Merkez Komutanı Miralay Nazım Bey'in vurulmasıydı²⁴⁰. Serez'de bir binbaşı II. Abdülhamit aleyhinde konuşmuş, bu da saraya jurnal edilmişti. Tahkikat için Nazım Bey görevlendirildi. Cemiyet Nazım Bey'i ortadan kaldırmaya karar verdi. Mustafa Necib'in kurşunuyla yaralanan Nazım Bey İstanbul'a gitti. Onun yerine tahkikatın başına da Mustafa Kemal getirildi. Mustafa Kemal yaptığı tahkikat sonucu binbaşığı kurtardı²⁴¹. Resneli Niyazi Bey, 3 Temmuz 1908'de askerleriyle birlikte dağa çıktı. Onu yakalamakla görevlendirilen Şemsi Paşa öldürüldü. Niyazi Bey dışında Enver Bey, Eyüp Sabri gibi subaylarda dağa çıkmıştı. Padişah tarafından tahkikat için gönderilen Tatar Osman Paşa da Niyazi ve Eyüp Sabri tarafından kaçırıldı. II. Abdülhamit'i Meşrutiyetin ilanı için zorlayan en önemli olaylardan biri de Firzovik'te toplanmış olan 30.000 Arnavut'un Meşrutiyet lehine padişaha telgraf çekmeleridir. Sonunda II. Abdülhamit 23 Temmuz 1908'de Meşrutiyetin ilanına karar vermiş 24 Temmuzda da gazetelerde resmî tebliğ yayımlanmıştır²⁴².

Görevi dolayısıyla hareketin içinde bulunmayan Mustafa Kemal gelişmeleri ve durumu dikkatle takip ediyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra Niyazi, Enver ve Eyüp Sabri hürriyet kahramanı olarak nitelendirilmişlerdir. Buna karşın kendisinin adı duyulmamaktadır. Mustafa Kemal başlangıçtan itibaren cemiyetin yönetici kadrosu ve liderleriyle fikir birliğine varamamış dolayısıyla da İttihat ve Terakki içinde daima merkez çevrelerden uzak tutulmuştur²⁴³.

Mustafa Kemal'e göre İkinci Meşrutiyet hareketinin tek amacı II. Abdülhamit'i dize getirmekti. Her derde deva olacağı sanılan meşrutiyet başarılı olamaz, ilan edilmiş olmaktan öteye gidemezdi. Çünkü İttihatçıların belirli bir siyasi görüşü veya herhangi bir programları yoktu. Mustafa Kemal meşrutiyeti ilan etmekle işin bitmediğini söyle-

²⁴⁰ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 2, Kısım 4, Ankara 1991, s. 169.

²⁴¹ CEBESOY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 126, 127.

²⁴² BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt 2, s. 172-201.

²⁴³ TEVETOĞLU, "Atatürk - İttihat ve Terakki", s. 616.

yerek memlekette köklü reformlar yapılmasını, bunun içinde İttihat ve Terakkinin artık açık bir siyasi parti niteliği almasını, ordunun kesin olarak siyasetten çekilmesini vazgeçilmez şart olarak görüyordu. Ayrıca Mustafa Kemal Meşrutiyetten önce cemiyetin hazırlıksız olduğunu ve kadrodan yoksun olduğunu savunmuştur²⁴⁴. Mustafa Kemal'in eleştirileri Merkez-i Umumide rahatsızlık uyandırmış hatta Rahmi Bey, Ali Fuat Bey'e "*Mustafa Kemal çok ileri gidiyor.*" demiştir²⁴⁵.

1908 yılının Ağustos ayında Mustafa Kemal, Talât Bey'den bir mektup aldı. Talât Bey, Trablusgarp'da Meşrutiyet aleyhinde olayların çıktığını ve onun bu olayları bastırmakla görevlendirildiğini yazıyordu. Bunun üzerine Mustafa Kemal, 1908 yılının Eylül ayı sonlarında Trablusgarp'a gönderilmiştir²⁴⁶. Mustafa Kemal, bunun muhalefetten korkan cemiyet yöneticilerinin kendisini Selanik'ten uzaklaştırma amacıyla hazırlanmış bir oyun olduğunu düşünmektedir²⁴⁷. Ama Zürcher bu fikri kabul etmemekte ve Mustafa Kemal'e verilen görevin önemli olduğunu ayrıca aynı dönemde önde gelen başka askerlere de bazı yurt dışı görevler verilerek Selanik'ten uzaklaştırıldığını söylemektedir. Bu askerler Enver, Ali Fuat, Ali Fethi'dir²⁴⁸.

Mustafa Kemal, Trablusgarp'te karşılaştığı bütün güçlülere rağmen bölgedeki başkaldırını kan dökmeye mecbur kalmadan bastırdı. Bölgedeki şartların son derece olumsuz olmasına rağmen milletlerarası bir mesele olabilecek Trablusgarp isyanını bir asker ve diplomat tavrıyla çözdü. Burada karizmatik kişilik özelliklerini, hitabet yeteneğini, kararlılığını ve insanları tanıma yeteneğini sergiledi ve geliştirdi²⁴⁹.

13 Ocak 1909 tarihinde 3. Ordu, Selanik Redif Tümeni Kurmay Başkanı olarak döndü. Trablusgarp dönüşünde yine Selanik'te göreve başlayarak 11. İhtiyat Fırkasının Kurmay Başkanı oldu. Bundan sonra onu, 31 Mart Vak'asını bastıran Hareket Ordusunun İstanbul önlerine kadar gelen kurmay heyeti içinde görüyoruz.

²⁴⁴ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 113,114.

²⁴⁵ CEBESÖY, *Sınıf Arkadaşım...*, s. 119.

²⁴⁶ Abdurrahman Çaycı, "Atatürk'e Dair En Eski İki Yabancı Arşiv Belgesi Hakkında", *Türk Kültürü*, Yıl IX, Sayı 103, (Mayıs 1971), s. 25 vd.

²⁴⁷ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt 1, s. 138 - 140.

²⁴⁸ ZÜRCHER, *Millî Mücadelede...*, s. 89.

²⁴⁹ Mehmet Saray(ve diğerleri), *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı*, (Kolektif eser), Ankara 2003, s. 41.

II. Meşrutiyete rağmen İttihatçılar İstanbul'da duruma tam manası ile hâkim olamamışlardı. Kuvvetli bir iç muhalefet gün geçtikçe yayılıyor, tesirini artırıyor. Üstelik cemiyet içinde de ayrılıklar, anlaşmazlıklar başlamıştı. Durumdan memnun olmayan çeşitli unsurlar harekete geçmek için bahaneler arıyordu. Bir gece, Galata Köprüsü üzerinde Ahmet Samim adlı bir gazetecinin vurulması, 13 Nisan 1909 tarihinde bir karşı ihtilalin patlak vermesine sebep oldu. "*31 Mart Vakası*" olarak tarihe geçen bu hareketin başında olanlar İttihat ve Terakkinin lağvedilmesini hükûmetin istifasını, Meclis Reisinin çekilmesini istiyorlardı.

Gelişmeleri sabahtan başlayarak telgraf başında takip eden Mustafa Kemal, İstanbul'da olağanüstü bir durum olduğunu anlayınca Tümen Kumandanı Hüseyin Hüsnü Paşa'yı ve Ordu Kumandanı Mahmut Şevket Paşa'yı ikna ederek harekete geçirdi. Yapılacak tek şey, derhâl İstanbul'a kuvvet göndermekti. Bu ordu için önce *Hürriyet Ordusu* adı ileri sürüldü. Fakat Mustafa Kemal bütün orduların hürriyet ordusu olduğunu, bu birliklerin ise, o orduların hareket hâlindeki bir parçası olduğunu söyleyerek, *Hareket Ordusu* adını kabul ettirdi. Hareket Ordusu tarafından İstanbul halkına gönderilen ve Hüsnü Paşa imzasını taşıyan 19 Nisan 1909 tarihli beyannameyi Mustafa Kemal yazdı²⁵⁰. Buna göre isyancılar cezalandırılacak, ahali korunacaktı.

Hareket Ordusu İstanbul önlerindeyken ordunun kumandanlığına Mahmut Şevket Paşa geçti. Dolayısıyla kurmay heyet de değişmiş oldu. Yeni kurmay heyette Berlin'den gelen Enver Bey ve Hafız Hakkı Bey bulunmaktadır. Ş. S. Aydemir bu suretle, Enver'in Mustafa Kemal'in önünü kestiğini söylemektedir²⁵¹.

Sina Akşin ise bu yer değiştirmenin normal olduğunu söylemektedir. Hüsnü Paşa, Redif Fırkasının komutanı, Mustafa Kemal ise onun kurmay heyetindedir. Fakat, Hareket Ordusuna II. Ordudan birlikler katılmıştır. Daha sonra da bütün ordunun komutanı olarak Mahmut Şevket Paşa görevi devralmış buna paralel olarakta kurmay heyeti değişmiştir²⁵².

²⁵⁰ Celal Erikan, *Komutan Atatürk*, Cilt I, Ankara 1964, 75; İzzettin Çalışlar, "31 Mart ve Mustafa Kemal", *Ulus*, 13 Nisan 1940.

²⁵¹ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 158-159.

²⁵² Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara 1972, s. 387.

Hareket Ordusu duruma hâkim olur olmaz, İttihat ve Terakki idarecileri saklandıkları yerden ortaya çıktılar ve II. Abdülhamit tahttan indirdiler. Bütün bu gelişmeler sonrasında Mustafa Kemal Selanik'e döndü. Onu aynı yıl içerisinde İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selanik'teki ikinci kongresinde görüyoruz.

Kâzım Karabekir Edirne'de İkinci Orduda, İsmet Bey (İnönü) Selanik'te, Fethi Bey (Okyar), Refet (Bele), Ali Fuat, Tevfik Rüştü (Aras) ve Hüseyin Rauf gibi genç subaylar Mustafa Kemal'in etrafında İttihat ve Terakkinin yanlış uygulamalarına karşı küçük fakat tesirli bir muhalif subaylar grubu oluşturdular. Mustafa Kemal, grubun fikirlerini çekinmeden genel merkeze bildirmiş, fakat bu uyarılar gereken karşılığı görmemiştir.

22 Eylül 1909'da Selanik'te İttihat ve Terakkinin yıllık büyük kongresi toplandı. Mustafa Kemal bu kongreye Trablus delegesi olarak katıldı. İlk andan itibaren savunduğu görüşlerini burada da dile getirdi. Mustafa Kemal'in kongrede yaymaya çalıştığı fikirler şunlardır:

- 1) Cemiyetin siyasi parti hâline getirilmesi,
- 2) Ordunun politikaya karışmaması,
- 3) Cemiyet ile masonluk arasında bir ilgi kalmaması,
- 4) Cemiyetin içinde eşitliğin kurulması,
- 5) Hükûmet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması²⁵³.

Kendisi ve grubu adına yaptığı konuşmalarda Osmanlı Devleti'nin ve Meşrutiyetin askerî bir partiye değil bir taraftan kuvvetli bir orduya öte taraftan da kuvvetli bir siyasi partiye ihtiyacı olduğunu ileri sürdü ve ordunun siyasetten çekilmesi yolundaki inancını kesinlikle tekrarlayarak dikkatleri üzerine çekti. Mustafa Kemal'in bu görüşlerine muhalefet büyük olmuştur. Özellikle ordunun politikadan çekilmesi görüşü 31 Mart Vakası örnek gösterilerek büyük tepki çekmiştir. Netice itibarıyla Mustafa Kemal'in tezi kongrede kabul görmemiştir. Fakat yine de kongrede orduyla siyasetin ayrılığı ilkesini savunan bir karar kabul edilmiştir²⁵⁴.

²⁵³ İsmet Bozdağ, *Atatürk'ün Evrensel Boyutları*, Ankara 1988, s. 11.; AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 146.; Celal Bayar, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1955, s.14 vd.; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt I, Kısım 2, Ankara 1983, s. 63.

²⁵⁴ ZÜRCİER, *Millî Mücadelede...*, s. 90.

Bu gelişmeler sonrasında cemiyetin liderleri Mustafa Kemal'i sadece bir "muhalif" değil, tehlikeli bir "*düşman*" olarak da görmeye başladılar. Bu görüş farklılığı yüzünden ortaya çıkan bu duruma cemiyetin komitacıları karşıarak onu ortadan kaldırmak üzere iki ciddi teşebbüste bulundular. Mustafa Kemal bu iki teşebbüsü de bertaraf etmesini bilmiştir. Hatta ikinci teşebbüsün sahibi Yakup Cemil sadece onu öldürmeyi reddetmekle kalmadı tehlikede olduğunu bildirerek Mustafa Kemal'i ikaz etti.

Mustafa Kemal'in İttihat ve Terakki ile geçinememesinin bir sebebi de Enver Bey ile olan ilişkisidir. Enver Bey ile araları hiçbir zaman düzelmemiş, bu durum ise Mustafa Kemal'in Enver Bey liderliğindeki İttihat ve Terakki Cemiyeti ile olan ilişkisini etkilemiştir. Aydemir, Enver Bey'in Mustafa Kemal'den çekindiğini Mustafa Kemal'in de Enver Bey'e karşı aynı duyguları beslediğini söylemektedir²⁵⁵. Zürcher ise Mustafa Kemal'in Enver Bey'den çekinmesi için geçerli sebepleri olduğunu fakat Enver Bey'in ondan çekinmesi için bir sebep olmadığını söylemektedir. Yazarın iddiasına göre o dönemde Enver Bey'e rakip olarak Mustafa Kemal değil Ali Fethi gösterilmekteydi²⁵⁶.

Bu sırada Mustafa Kemal bir süre siyasi faaliyetlerine ara vererek daha çok mesleği ile ilgili çalışmalar yaptı. Üçüncü Ordunun eğitim kolunda Zabıt Talimğâh Kumandanlığı ve 38'inci Piyade Alay Kumandanlığı yaptı. Berlin Askerî Akademisinin eski müdürlerinden General Litzeman'ın "Takımın Muharebe Talimi" ve "Bölüğün Muharebe Talimi" adlı kitaplarını çevirerek bastırdı (1909 ve 1912). "Cumalı Ordugâhı ve Tabiye Tatbikat Seyahati" (1911) adlı kitaplarını da bu dönem içinde yayımladı²⁵⁷.

2 Mart 1910'da Arnavutluk'ta yeni bir isyan hareketinin başlaması üzerine Mahmut Şevket Paşa ile beraber Arnavutluk hareketine katıldı. 1910 yılı sonbaharında Fransız Ordusunun Picardie'de yaptığı manevralarda Selahattin Bey'le birlikte hazır bulunacak Türk heyetine üye olarak seçildi ve bu toplantıda manevra planları tartışılır iken herkesten farklı bir plan teklifinde bulundu. Bu tekli-

²⁵⁵ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 117.

²⁵⁶ ZÜRCHER, *Millî Mücadelede.....*, s. 83-84.

²⁵⁷ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 149.

fe Fransız ve Türk heyetleri çok hayret ettiler ise de, ertesi günkü uygulamada Mustafa Kemal'in haklı olduğu görüldü²⁵⁸.

Mustafa Kemal, 13 Eylül 1911 tarihinde İstanbul'da Genelkurmay bünyesinde yeni bir göreve başladı. 1922 yılında Vakit Gazetes'i'nde yayımlanan bir mülakatında Mustafa Kemal, İttihat ve Terakki mensuplarının kendisinin askerî birliklerle doğrudan bağlantısını koparmak için İstanbul'a tayin ettiklerini söylemektedir²⁵⁹.

Rıza Nur, 1911 yılında Mustafa Kemal'in "*Halaskar Zabitân Grubu*"na katıldığını yazmaktadır²⁶⁰. Eğer bu doğruysa Selanik'ten uzaklaştırılmasının sebebi açıklanmış olur. Fakat bu bilgi başka hiçbir kaynaktan olmadığı gibi eğer bu gruba katılmış olsaydı bir süre sonra Enver Bey, Yakup Cemil, Sapancalı Hakkı gibi önde gelen İttihatçılarla Trablusgarp'a gidemezdi.

— A. Trablusgarp Savaşı —

Fransa'nın 1881'de Tunus'u işgal etmesinden sonra İtalya'nın kendisine yakın coğrafyada yer bulabilmesinin en iyi yolu İngiltere ile birlikte hareket etmektir. Bu sebeple Habeşistan'ı ele geçirebilmek için yürüttüğü çalışmalarından bir netice alamayan İtalya bu defa Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki son toprağı olan Trablusgarp'a yönelmiştir. Burada tutunabilmek için önce Fransa ile siyasi ilişkilerini düzeltmeye çalışan İtalya, sonra İngiltere, Almanya ve Avusturya'nın desteğini diplomatik yollarla sağlayarak Trablusgarp'a göçmen göndermeye, ekonomik faaliyetlerde bulunmaya, Türklerle Arapların arasını açmaya çalışmıştır. Trablusgarp'ın Osmanlı merkezinden uzak olması, 93 Harbi'nden yenik çıkan ve büyük sıkıntılar içerisinde bulunan devletin Mısır ve Tunus gibi yerlerde olduğu gibi Trablusgarp'a yönelecek herhangi bir tehlike karşısında yapabileceğı bir şey yoktu. İşte böyle bir ortamda İtalya Trablusgarp üzerinde rahat bir çalışma imkânı bulmuştur.

İtalya, Boğazlar konusunda Rusya'ya teminat verip Avusturya ile de Balkanlar'ın statükosunun korunması konusunda anlaşkıktan ve muhtemel diplomatik engelleri ortadan kaldırdıktan sonra 1911 yılında Trablusgarp'ı ele geçirmenin zamanının geldiğini düşünmüştür.

²⁵⁸ Ulug İğdemir, *Yılların İçinden*, Ankara 1976, s. 121.

²⁵⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt III, s. 90-91.

²⁶⁰ Rıza Nur, *Hayat ve Hâvratım*, Cilt III, İstanbul 1992, s. 23.

İtalya, 27 Eylül 1911'de Osmanlı Devleti'ne bir ulti-matom vererek Trablusgarp ve Bingazi'nin geri bırakıldığı, buradaki İtalyanlara ve diğer yabancılara kötü davranıldığı gerekçesiyle²⁶¹ işgal edeceğinden bahisle buraların derhâl boşaltılmasını istemiştir. Bir gün sonra da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eden İtalya, üç hafta gibi kısa bir sürede Mısır ile Tunus arasındaki Akdeniz sahillerine hâkim olmuştur²⁶².

Bu gelişmeler sırasında Mustafa Kemal, Selanik'teki 5. Kolor-dudan Trablusgarp Tümeni Komutanlığına atanmıştı. 15 Ekim 1911 tarihinde arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'dan hareket eden Mustafa Kemal ve arkadaşları 8 Aralık'ta Bingazi sınırlarına ulaşabildiler. Önce Tobruk bölge komutanı olarak görev yapan Mustafa Kemal, 5 Mart 1912 tarihinde Derne Kumandanlığına atandı.

Trablus savunması sayıca az Türk kuvvetleri ile yerli birlikle-re ve oraya çeşitli yollardan "*kaçak*" giden subaylara bırakılmıştı. Paris Ataşemiliteri Fethi (Okyar) Berlin Ataşemiliteri Enver Paşa bu gönüllü subaylar arasındaydı. İtalyanlar çok güçlü olmalarına rağmen, bir yıl kadar süren harpler sırasında Derne ve Dobruk'ta bozguna uğramışlardır. Bingazi cephesinde Kurmay Binbaşı Enver, Derne ve Tobruk Cephesinde Kurmay Kolağası Mustafa Kemal Beylerin kahramanca direnişleri sebebiyle İtalyanlar kıyı şeridinden içeri girememişlerdir. Bu şekilde Trablusgarp'a hâkim olamayacaklarını anlayan İtalyanlar, Çanakkale Boğazı'nı abluka altına almak suretiyle Osmanlı Devleti'ni zorlamak istemişlerdir. Bu arada On İki Ada'yı işgal etmişler, Limni ve Rodos'a asker çıkarmışlardır. Ancak 1912 yılında Balkan Savaşı patlak verince Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kalmıştır. 18 Ekim 1912 tarihinde yapılan Uşi Antlaşması ile Trablusgarp İtalyanlara bırakılmıştır. On İki Ada da derhâl boşaltılarak Osmanlı yönetimine geri verilecekti. Ancak bu mesele İtalyanların hiçbir zaman yerine getirmediikleri bir şart olarak kalacak²⁶³ ve On İki Ada Balkan Savaşlarından sonra da İtalyanlar tarafından bırakılmayacaktır.

Trablusgarp savaşlarında sol gözünden ağır bir hastalık geçiren Mustafa Kemal bölgedeki başarılı faaliyetleri sonucu halk ara-

²⁶¹ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak), Ankara 1992, s. 238.

²⁶² BAYUR, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II/Kısım.1, s. 100.

²⁶³ PALMER, *Osmanlı İmparatorluğu...*, s. 240.

sında tanınmış, resimleri gazete ve dergilerde yer almıştır. 27 Kasım 1911'de binbaşı olan Mustafa Kemal, 24 Ekim 1912'de Trablusgarp'tan İstanbul'a hareket etmiştir.

B. Balkan Savaşı

Mustafa Kemal, diğerleri gibi Balkan Harbinin patlak vermesi üzerine 24 Ekim 1912'de Trablusgarp'tan hareket ederek Mısır ve Romanya üzerinden İstanbul'a döndü. Onlar Libya'da iken Halaskâr Zabitan Grubunun çalışmalarıyla Kâmil Paşa'nın Sadrazam, Nazım Paşa'nın Harbiye Nazırı olduğu bir kabine oluşmuş, dolayısıyla İttihatçılar yönetimden uzaklaşmışlardır. Rumeli'deki durum oldukça kötüydü ve Babıali, Balkan devletleriyle ateşkes anlaşması yapmak istiyordu. Mustafa Kemal daha sonra 25 Kasım 1912 tarihinde Gelibolu Yarımadası'ndaki "*Akdeniz Boğazı Mürettep Kuvvetleri Harekât Şubesi Müdürlüğüne*" tayin edildi. Ali Fethi Bey'in emrinde çalışacaktı²⁶⁴. Savaşta durum kötüye gidiyordu. Kâmil Paşa yönetimindeki kabine Edirne'yi kaybetmek pahasına da olsa barış istiyordu. Fakat İttihatçılar aynı fikirde değillerdi. 23 Ocak 1913 tarihinde Enver ve Talât Beylerin liderliğini yaptığı bir grup Babıali'yi basarak Nazım Paşa'yı öldürdüler ve Kâmil Paşa'yı istifaya zorladılar. Onun yerine Mahmut Şevket Paşa sadrazam oldu²⁶⁵. Böylece İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidarı tam manasıyla ellerine geçirmiş oldular.

Mahmut Şevket Paşa Kabinesi Genelkurmay Başkanı Ahmet İzzet Paşa'nın hazırladığı bir saldırı planını Bulgarlara karşı uygulamaya karar verdi. Ancak plan büyük bir başarısızlıkla sonuçlandı. 10. Kolordu Komutanı Hurşit Paşa bütün Çanakkale bölgesindeki orduların komutanlığına getirilince Fethi ve Mustafa Kemal istifa ettiler. Mahmut Şevket Paşa, bölgeye gelerek incelemelerde bulundu ve suçlu olarak gördüğü Bolayır Kolordusu Komutanı Fahri Paşa'yı görevden aldığı gibi Enver Bey'i de Genelkurmay'da çalışması için İstanbul'a götürdü.

Fethi ve Mustafa Kemal buna karşı tepkilerini Sadrazama iletiler. İzzet Paşa'ya da istifalarıyla birlikte bir muhtıra gönderdi-

²⁶⁴ Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alâkalı Bir Belge", *Bellekten*, Cilt 38, Sayı 150 (Ankara 1974), s. 276.

²⁶⁵ AKTEPE, "Atatürk'ün Sofya....", s. 277-278.

ler²⁶⁶. Bulgarlara karşı harekâtın tekrarlanması istenen 4/5 Şubat 1328 tarihli muhtıranın metni şu şekildedir:

"HUZUR-I SÂMÎ-İ NEZARETPEHANİYE,

Tarâfeyn ordularının vaz'iyet-i harbiyeleri sevkü'l-ceyş nokta-i nazardan münakaşa ve tetkik edilmiş, bu münâşaka-i ilmiye neticesinde Osmanlı ordusuna terettüp eden hatt-ı hareket elyevm takip edilen hatt-ı harekete münâfî zuhur etmiştir. Böyle bir zamanda hakayık-ı fenniyeyi ortaya koymak vazifesine binaen bervecch-i zîr serd-i mutalâata itisar ve bu babdaki cesaretin müsamaha e ilmesine intizar olunur: 10 Kânun-ı sâni 328 tarihinde vaz'iyet-i siyasiye; Osmanlı ve Bulgar orduları hâl-i mütarekededirler. Osmanlı kabinesi Edirne'nin Bulgar eline geçmesine muvafakat ve adaların tâliini düvel-i muazzamaya havale etmiş ve bu kararını tebliğ eylemek üzere bulunmuş iken Bâb-ı âlîye tecemmü' eden bir cemaat tarafından nümâyîş yapılarak Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili katl ve Hey'et-i Vükela esnâ-yı vazifede iken tehdid ve makam-ı iktidardan iskat edilmiştir. Zât-ı Hazret-i Padişahî yeni bir kabinenin teşkilini taraf-ı âsafânelerine tevdi' buyurmuş ve bu vazife kabul buyurularak tamim kılınan beyannamede milletin iade-i namusuna kabinece gayret olunacağı gibi umum evlâd- vatan maksada hi. nete davet olunmuştur. Yani kabinenin sâkıt kabine ile hem-fikir olmadığı ve Edirne'yi Bulgarlara terk etmek tarafdarı bulunmadığı tanzim ve düvel-i muazzamaya tevdi ve bir sureti matbuat ile neşrolunan cevabî notadan anlaşılmıştır. 10 Kânunsâni 328 tarihinde vaz'iyet-i askeriyeye; Osmanlı ordusu biri Çatalca'da diğeri Gelibolu şibh-i ceziresinde olmak üzere ikiye inkısam etmiştir. Kısım-ı külli Çatalca hatt-ı müdafaasında ve sevkü'l-ceyş ihtiyatları Ayastefanos'da ve İzmit ve Bandırma cihetlerinde bulunmaktadır. Gelibolu şibh-i ceziresindeki kısım-ı cüz'î bir kısım kuvvetini hâl-i harbde olan Yunan ordusunun Boğaz aleyhine yapması muhtemel ihraç hareketine karşı koymağa tahsis eylemiştir. Mütarekenin tarih-i akdinden 10 Kânun-ı sâni 328 tarihine kadar gerek Çatalca ve gerek Gelibolu kuvvetlerinin iade-i intizamına ve kabiliyyet-i hareket ve harbiyelerinin tezayüdüne çalışmaktadır. Bulgar ordusu kısım-ı küllîyesiyle Çatalca karşısında ve bir fırkasıyla Gelibolu şibh-i ceziresi şimalinde bulunmaktadır. Edirne'nin muhasarası eskisi gibi devam etmektedir. Âdetce faikiyetin Bulgar ordusunda olduğuna Osmanlı ordusu Erkân-ı Harbiyesince kanaat vardır. 22 Kânun-ı sâni 328 de vaz'iyet-i siyasiyeye; muhasımın Edirne'yi vermemek iddiasında bulunan Osmanlı notasına karşı muhasamayı ilan eylemekle cevap vermiştir. Osmanlılar cihetinde 10 Kânun-ı sâni 328 darbe-i hükûmetini ikna edenler tecziye edilmedikten başka mühim memuriyetlere geçirilmesinden Osmanlı kabinesinin darbe-i mezkûreyi vücuda getiren hareket-i fikriyeyi takdir eylediği ve nümâyîşçilerle tevhid-i fiki ve mesaf eyleyceğini işrab ediyor. Osmanlı efkâr-ı umumiyesi sakıt kabinenin iltizâm-ı mes-

²⁶⁶ Mithat Sertoğlu, "Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge", *Belleten*, Cilt 32, Sayı 128 (Ankara 1968), s. 466-468).

kenetle Edirne'yi düşmana vermeğe razı olduğuna ve yeni kabinenin nâmus-ı millî ve askerîyi iade ederek henüz düşman elinde bulunan Edirne'nin Osmanlı ordusunun hareket-i taarruziyesiyle tahlis olunacağına mutmaindir. Vilâyatta hükûmetin teşvikiyle harbin idamesi lehinde tezahurat uyandırılmıştır. 22 Kânun-ı sâni 328'de vaz'iyet-i askerîye; 10 Kânun-ı sâni 328'den beri vaz'iyet-i askerîyece bir tebeddül-i mühim yoktur. İzmit ve Bandırma cihetlerindeki sevkül-ceşv ihtiyasının vapurlara ırkâbı hazırlıkları yapılıyor. Anadolu'dan başka celbedilecek kuvvet yoktur. Efrad-ı milletten eli silah tutan yüz binlerce kişiden istifa edileceğine dair bir hareket meşhud değildir. Vaz'iyet-i mezkûrenin münakaşası ve elde edilen netice: Milletin ve efkâr-ı umûmiyenin aldatılmaması ve kabinenin kendi iddiasını tekzip eylememesi için düşman ordusunun faikîyet-i adediye ve sevkul-ceşvîyesini kat'î ve azimkârane bir hareket-i taarruziye ile telâfîye karar verildiğine hükmetmek lazım gelir. Fîl-vaki bundan başka türlü karar verilemez. Edirne, Çatalca ordusundan 300 kilometre uzakta ve Çatalca karşısındaki Bulgar küvve-i külliyesinden mâada ayrıca bir muhasara ordusuyla Osmanlı ordusundan ayrı bulunmaktadır. Binaenaleyh, Edirne'ye varmak için evvel emirde Çatalca'daki Bulgar kuvve-i külliyesini duçar-ı inhizam eylemek, saniyen muhasarayı cebren re'y etmek, salisen dört aydan beri mahsurînin tahribatını izale için küliyyetli erzakı serî'an şehre yetiştirmek lazımdır. Bunun için hareket ve taarruz iktiza eder. Bu taarruz ya doğrudan doğruya Çatalca'dan karadan veyahut hem karadan ve hem de Bulgar kısm-ı küllîsi gerilerine ihraç hareketiyle tehdit edecek surette denizden veyahut aynı zamanda Gelibolu şibih ceziyesinden yapılmalıdır. Hareket-i taarruziyenin bir an dahi tehiri câiz değildir. Edirne günden güne kuvvetini zâyî' etmekte ve sukuta takarrüb eylemektedir. Sukutdan sonra muhasırın düşmanın küvve-i külliyesine bilcümle esliha ve techizatıyla inzimam edecek ve faikîyet-i adediyenin taarruz-ı azimkârane ile telâfîsi kesh-i müşkilât edecektir. Binaenaleyh Gelibolu limanında bulunan kuvvetler, serian Çatalca cihetine celbedilmeli ve Gelibolu'da kalacak askere Çatalca ordusuyla beraber düşmana şiddetle taarruz emri verilmelidir. Aksi hâlde kabinenin sâkıt kabineden inhıraf eylediği cihetler taayyün edemeyecek ve 10 Kânun-ı sâni 328 darbe-i hükûmetini îka' edenlerin esbâb-ı takdir ve sitayişî gayr-ı kabil-i izah bulunacak ve kimbilir daha neler olacaktır. Olbabda emir ve ferman hazret-i menlehülemdir. Ali Fethi-Mustafa Kemal".

İzzet Paşa, yukarıda yer alan bu muhtırayı İttihatçı liderlere ve özellikle Enver'e karşı bir tahrik olarak kabul etmiştir. Fakat Mustafa Kemal ile Fethi Bey'in görevden alınmaları yerine sadece uyarılmalarını istemiştir²⁶⁷. Ancak daha sonra araya Talât Bey girmesiyle Mustafa Kemal ile Fethi Bey'in görevde kalmaları sağlanmıştır.

²⁶⁷ AKTEPE, "Atatürk'ün Sofya...", s. 285.

Osmanlı Devleti, 30 Mayıs 1913 tarihinde Londra Barış Anlaşmasını imzalayarak Midye-Enez hattını sınır olarak kabul etmiş ve Edirne'yi Bulgaristan'a terk etmek zorunda kalmıştı. Mahmut Şevket Paşa, 11 Haziran 1913 tarihinde bir suikast sonucunda öldürülünce yerine Said Halim Paşa geçti. II. Balkan Savaşı esnasında 21 Temmuz 1913 tarihinde Edirne kurtarılmıştır²⁶⁸. Edirne'ye ilk giren yine Enver Bey olmuştu. Ama plana göre girmesi gereken fırka Fahri Paşa, Ali Fethi ve Mustafa Kemal komutasındaki fırkaydı. Bu olaydan sonra iki grup arasında ilişkiler yine gerginleşecektir²⁶⁹.

C. Sofya'ya Gidişi

27 Ekim 1913 tarihinde Ali Fethi Sofya Elçiliğine²⁷⁰, Mustafa Kemal de Sofya Askerî Ataşeliğine gönderilmiştir. Fethi Bey hatıralarında Mustafa Kemal'e Sofya Ateşemiliterliğini kendisinin teklif ettiğini ve Mustafa Kemal'in de bunu kabul ettiğini söylemektedir. Ayrıca başta Enver olmak üzere önde gelen İttihatçıların Mustafa Kemal'in bu gidişinden sevindiklerini bildirmektedir²⁷¹.

Mustafa Kemal, Sofya'da Bulgaristanlı Türkler konusu üzerinde durdu ve onlar arasında millî şuuru uyandırmak için çalıştı. Türkçe olarak basılan iki gazeteyi elçilik yolu ile kontrolü altına aldı. Bulgaristan'daki *Makedonyalılar Cemiyeti* ile yakın ilişkiler kurdu, onlara para yardımı yaptırdı. 17 Türk mebusan biri olan arkadaşı Şakir Zümre'nin yardımı ile Bulgar parlamentosunun müzakerelerini dinleyerek çok partili bir parlamentonun nasıl çalıştığını inceledi.

Bulgaristan'da kaldığı süre içinde görevi olan bilgi toplama işini çeşitli kaynakları kullanarak gerçekleştirdi ve İstanbul'a bildirdi. Burada elde ettiği en önemli bilgi Balkan Savaşlarında, Bulgarların Alman subaylar vasıtasıyla Osmanlı Genelkurmayının harekât planlarını önceden elde ettiklerini öğrenmesidir. Ancak I. Dünya

²⁶⁸ SERTOĞLU, "Balkan Savaşı...", s. 465.; İÇDEMİR, *Atatürk'ün Yaşamı*, s.27. 22 Temmuz 1913 tarihinde Edirne'ye ilk giren kuvvetler bu kolordunun atlı birlikleri idi. Fakat, tıpkı Trablusgarp'ta yararlılıklar görülen subaylara Osmanlı Meclisi Mebusanının teşekkürlerini bildiren kararda olduğu gibi, Edirne'nin geri alınması olayında da Mustafa Kemal yerine Enver Paşa'nın adı geçti.

²⁶⁹ ATAY, *Çankaya*, Cilt I, s. 56-57.

²⁷⁰ Osman Okyar-Mehmet Seyidanoğlu, *Fethi Okyar'ın Anıları*, Ankara 1997, s. 16.

²⁷¹ OKYAR, *Üç Devirde...*, s. 203 - 205.

Savaşı öncesinde elde edilen bu kıymetli istihbari bilgi hiçbir zaman Osmanlı Genelkurmayı tarafından dikkate alınmamıştır²⁷². Mustafa Kemal I. Dünya Savaşına kadar Sofya'da kalmış, savaşın başlamasıyla birlikte askerî görev istemiştir.

Bu sırada İstanbul'da Enver Bey yarbaylıktan generalliğe yükselterek Harbiye Nazırlığı görevine getirilmişti. General Liman Von Sanders başkanlığındaki Alman askerî ıslah heyetinin tavsiyelerine uyarak orduda büyük bir yenileşme, gençleştirme hareketine girişmişti. Yaşlı ve yeteneksiz görülen kumandanlar emekliye ayrılıyor, yerine genç subaylar getiriliyordu. Bu hareket birçok çevrede olduğu gibi, Mustafa Kemal tarafından da çok iyi karşılandı. Ne var ki, Enver Paşa, aralarında öteden beri süregelen rekabet yüzünden Mustafa Kemal'e faal bir görev vermemiştir.

III. Birinci Dünya Savaşı ve Mustafa Kemal

28 Haziran 1914 yılında Avusturya veliahdı Arşidük Franz Ferdinand Saraybosna'da öldürülmüş, bundan bir ay sonra da, Avusturya-Sırbistan Savaşı başlamıştır. Birinci Dünya Savaşının başlaması anlamına gelen bu olay sonrasında Osmanlı Devleti, âdeti bir olup bittiye getirilerek Birinci Dünya Savaşına girmek zorunda kalmıştır.

Bu sırada Batılı müttefikler Almanya karşısında zor bir durumda olan Rusya'ya en kısa yoldan yardım ulaştırabilmenin hazırlığı içindeydiler. Bunun için de Türklerin elinde olan Çanakkale Boğazı'nı zorla geçmeye karar vermişler, Rus donanması birçok defa Boğazın dış tabyalarını bombardıman etmişti. Bütün bu gelişmelerden bir çıkarma ihtimalinin yaklaştığı anlaşıyordu.

A. Çanakkale Cephesi

Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914'de Birinci Dünya Savaşına katılması üzerine, Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmaydan faal bir görev talep etmişti. Mustafa Kemal'in istemiş olduğu görev talebi, 20 Ocak 1915 tarihinde Tekirdağ'da kurulmakta olan 19. Tümen Komutanlığına tayin edilmesiyle neticelendi. Esasında Mustafa Kemal'in atanmış olduğu bu görev o dönem için üçüncü sınıf bir görev niteliğindeydi.

²⁷² Hüseyin Kabasakal, "Mustafa Kemal Sofya Askerî Ateşeliğinde", *Atatürk Haftası Armağanı* 10 Kasım 1982, Genelkurmay Başkanlığı Atase Yayınları, Ankara 1982, s. 72.

19. Tümen, ordu ihtiyatında bulundurulmak üzere, önce Maydos'a (Eceabat), daha sonra Bigalı'ya nakledildi. Bu arada İngiliz ve Fransız donanmaları Çanakkale'yi geçmeye teşebbüs etmiş ise de ağır kayıplara uğrayarak geri çekilmişti²⁷³. Mustafa Kemal göreve başlar başlamaz, Ece Limanı, Seddülbahir ve Morta Limanı dâhil olmak üzere kıyının korunmasını üstlendi. Bölgeye çıkarılan Anzakların hedeflerine ulaşamayarak başarısızlığa uğramalarını ve dolayısıyla İtilaf Devletleri ordusunun kıyıya saplanıp kalmalarını sağlayan Mustafa Kemal sayıca üstün durumda bulunan işgalcilere ilerleme imkânı vermemiştir.

Çanakkale'de Sarıbayır, Kocaçimen, Conkbayırı, Kireçtepe, Anafartalar Cephelerinde verilen muharebeler, Mustafa Kemal'in askerî kabiliyetlerini ortaya çıkarması bakımından önemlidir. O, bu savaşları, tarihin en çetin savaşları olarak nitelemiştir. Çanakkale savunmasında elde ettiği üstün başarılarından dolayı 1 Haziran 1915'te albaylığa terfi etmiştir²⁷⁴.

Mustafa Kemal Paşa I. Dünya Savaşı yıllarında birçok cephe-de âdeta ateşle imtihan edilerek yetişmiş ve kabiliyetini ispat etmiş bir komutandır. Çanakkale Savaşları askerî kabiliyetinden dolayı kendisini efsaneleştirdiği gibi milletini ve düşmanını tanımasını da sağlamıştır. Bilindiği gibi Çanakkale Cephesi Millî Mücadele hareketinin başlangıcı kabul edilir. Ancak Türk milleti için Çanakkale pahalı bir zaferdir. Dolayısıyla yakın tarihimizde askerî ve siyasi anlamda büyük önemi haiz Çanakkale Savaşlarını olayları bizatihi yaşayan ve yönlendiren Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından anlama-ya çalışmak tarihi gerçekliği tespit etme adına isabetli olacaktır. 1918 yılında Yeni Mecmua'nın Çanakkale nüshasında yayımlanan Ruşen Eşref'in mülakatında²⁷⁵ fevkalade önemli konulara temas eden Mustafa Kemal Paşa'nın görüş ve düşüncelerini bizzat kendi ağzından ve kendi ifadeleriyle nakletmeyi faydalı gördük. Şişli'de Mustafa Kemal Paşa ile üç ayrı bölüm hâlinde yapılan röportajın bir özeti aşağıda verilmiştir:

²⁷³ "Atatürk", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt I, s. 725-276.

²⁷⁴ Utkan Kocatürk, *Atatürk*, Ankara 1987, s. 10.; *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara 1982, s. 7.

²⁷⁵ Ruşen Eşref, "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat", *Yeni Mecmua, Çanakkale Nüsha-i Mümtezasi*, Cilt 3, s. 130-143.

“...Tabii, esrâr-ı askeriyeye temas eden noktaları size söylemeyeceğim. Bunlar ne sizi alâkadar eder ne de okuyanlara bir faide temin eder. Bunlar sanat adamları içindir ki tarih ileride hepsinden bahsedecektir...Benim kanaatime göre, düşman ihraç teşebbüsünde bulunursa ilk noktadan teşebbüs ederdi: Biri Seddülbahir, diğeri Kabatepe civarı. Ve benim nokta-i nazarıma göre düşmanı karaya çıkartmadan bu sahil parçalarını doğrudan doğruya müdafa etmek mümkündü. Binaenaleyh alaylarımı, böyle sahilten müdafa edecek surette yerleştirdim. Bu vaziyet takriben Şubat 1330... Düşman bir defa Seddülbahir'e ve Kumkale'ye asker çıkarmak teşebbüsünde bulunuyor. O zaman, hep ağızlarda işitip okuduğumuz bir Mehmet Çavuş çıkıyor, toprağımıza ayak basan düşmanı tekrar denize atıyor...Bu hareket bir keşif olarak kabul edilebilir. Bir de malûm 5 Mart vardır....Fakat bu tamamen bahrî bir harekettir. Sahil müdafaası Cevat Paşa Hazretlerinin taht-ı emrinde bulunuyordu. Benim bu hareketle alâkam dolayısıyladır. Yalnız 5 Mart gününün sabahı Cevat Paşa Hazretleri bulunan karargâhıma gelmişti. Kendisine Seddülbahir sahil mıntokasındaki tertibatı göstermek üzere biraz Kırte'ye gittik. Oraya vardığımız zaman, düşman donanmasının Kite ve Alçıtepe istikametlerinde açtığı ateşin altında kaldık. Bunun üzerine bendeniz mıntokanın muhafazasına memur alay kumandanına icabeden tâlimat-ı şifahiymi verdim. Ve Cevat Paşa ile birlikte, vazife başında bulunabilmek için döndük...

Türkiye'nin mukadderatını tayin edecek boğuşmaya doğru gittiğimizi heyecanla duyuyordum. Bundan sonra kıtalarını yürüyüşe müheyya olarak içtimâ ettirmiş bulunduran 57. Alay; meşhur bir alaydır bu, çünkü hepsi şehit olmuştur, kumandanları ve sertabip ve bir yaveriyle bir emir zabıtım beraber olduğu hâlde içtimâ mahalline gittim. Basit bir tertiple Bigalı Dere-si boyunca giden yol üzerinde bizzat yürüyüşe geçirerek Kocaçimen tepesine reveccüh ettim. Yolda giderken kumandanlara olsun, sertabibe olsun şifahen izahat-ı lâzıme veriyordum. Takip ettiğimiz dereden bizi Kocaçimen'e isal edecek muayyen bir yol olmadıktan başka, Kocaçimen'e varmak için atılmağa mecbur olduğumuz saha da pek ziyade fundalık, sa'bû'l-mürûr, kayalık derelerle mâlî idi. Bir yol bulup kıtayı şevke delâlet etmesi için Topçu taburu kumandanını tavzif ettim...Bu kumandanlar da atların üzerinde tabii. Biz hepimiz kıtanın başında gidiyoruz. Onlar yaya gidiyorlar. Bu zât kayboldu. Ondan sonra batarya kumandanını memur ettim. Bu da başını alıp Kocaçimen tepesine kadar gitmiş. Delâletinden istifade edilemedi...

Bizzat yol bulmak ve müfrezeyi oradan sevk etmek suretiyle Kocaçimen tepesine muvasalât edildi. Şimdi Kocaçimen tepesini tasavvur buyurun. Kocaçimen şibh-i cezirenin en yüksek tepesidir. Fakat Arıburnu noktası zaviye-i meyyite içinde kaldığından buradan görülmüyor. Şimdi şu haritadan bakalım... Anlıyorsunuz ki, orada denizde bulunan gemilerden ve zırhlılardan başka hiçbir şey görmedim. Düşmanın karaya çıkmış piyadesinin henüz oradan uzak olduğunu anladım. Efrad o müşkül araziye bilâ-tevakkuf kat'etmek yüzünden yorulmuş ve yürüyüş umku pek ziyade derinleşmişti. Alay ve batarya kumandanına efradı tamamen toplayıp küçük

bir istirahat vermelerini söyledim. Denizden mestur olarak on dakika kadar tevakkuf edecekler, sonra beni takip edeceklerdi. Ben de, orada bir Abdal Geçidi vardır, o Abdal Geçidi'nden Conkbayırı'na gidecektim. Yanımda yaverim, emir zabitim ve sertabib ile oralarda tekrar bulduğumuz fırka cebel topçu taburu kumandanı olduğu hâlde evvelâ atlı olarak yürümeğe teşebbüs ettik, fakat arazi müsait değildi. Hayvanları bıraktık, yaya olarak Conkbayırı'na vardık. Şimdi burada tesadüf ettiğimiz sahne en enteresan bir sahnedir. Ve vak'anın en mühim ânı bence budur...

Bu esnada Conkbayırı'nın cenubundaki 261 rakımlı tepeden Conkbayırı'na doğru ... alaydı ki bu alay... fırkanın bir alayıdır, sahilin tarassut ve teminine memuren oralarda bulunan bir müfreze efradının Conkbayırı'na doğru koşmakta, kaçmakta olduğunu gördüm. Size şu muhareveyi aynen okuyacağım. Bizzat bu efradın önüne çıkarak:

Niçin kaçuyorsunuz, dedim,

Efendim, düşman dediler.

Nerede?

İşte, diye 261 rakımlı tepeyi gösterdiler.

Filhakika düşmanın bir avcı hattı 261 rakımlı tepeye yaklaşmış ve kemal-i serbestî ile ileriye doğru yürüyordu. Şimdi vaziyeti düşünün,... ben kuvvetlerimi bırakmışım, efrad on dakika istirahat etsin diye. Düşman da bu tepeye gelmiş. Demek ki düşman bana benim askerlerimden daha yakın ve düşman benim bulunduğum yere gelse kuvvetlerim pek fena bir vaziyete duçar olacaktı. O zaman, artık bu, bilmiyorum, bir muhakeme-i mantıkîye midir, yoksa sevk-i tabîî ile midir, bilmiyorum; kaçan efrada :

Düşmandan kaçılmaz, dedim.

Cephanemiz kalmadı, dediler.

Cephaneniz yoksa süngünüz var, dedim.

Ve bağırarak bunlara süngü taktırdım. Yere yattırdım. Aynı zamanda Conkbayırı'na doğru ilerlemekte olan piyade alayıyla cebel bataryasının yetiştirebilen efradının "Marş Marş"la benim bulunduğum yere gelmeleri için yanımdaki emir zabitini geriye saldı. Bu efrad süngü takıp yere yatınca düşman efradı da yere yattı. Kazandığımız an bu andır...

Kolun başında bulunan bir bölük yetiştirdi. Bu bölüğe cephanesiz bölüğü takviye ederek ateş açmasını emrettim. Yanıma gelmiş olan alay..., ... Tabur...kumandanı Yüzbaşı Ata Efendi'ye bütün taburuyla bu bölüğü takviye ederek 261 rakımlı tepe üzerinden düşmana taarruz etmesini emrettim. Cebel bataryasına Suyatağı'nda mevzi aldırarak düşman piyadesi üzerine ateş açtırdım. Dereye saptığından biraz geciken diğer bir taburu, kumandanı üzerinden açılarak taarruza iştirak etti. Bundan sonra idi ki alay kumandanına bütün alayı ile benim teveccüh ettiğim istikametlerde düşmana taarruz etmesini emrettim. Ben de bataryanın yanında idim...Bigalı civarında bulunan 19. Fırka kısm-ı küllîsini

Kocadere istikametine celbedeceğimi, bu emri kendisine isâl eden süvari mülâzımı Salih Efendiyi tekrar nezdime iade etmekle beraber benimle dâima irtibatı muhafaza etmesini, muharebeyi Conkbayırından idare edeceğimi emrettim...

Şimdi saat on bir buçuk evvelden sonra taayyün eden vaziyet bence şu idi: Düşmanın karaya çıkmış olan kuvveti sekiz taburdan fazla idi. Şimdi bu sekiz taburluk kuvvet kendisiyle gayr-i mütenasip gayet geniş bir cephe üzerinde 261'e kadar şimalen ve Kemalyeri'nin bulunduğu sırtların garp yamaçlarına kadar şarken ilerleyebilmişti. Fakat bu uzun cephe hattı, ziyade mâniâli birtakım derelele kesik bulunuyordu, bu sebeple düşman kendi cephesinin hemen her noktasında zayıftı. Conkbayır şimalinde mevzi alan ...nci fırkanın serî cebel bataryası Anburnu ihraç noktasını ateş altına aldığı için düşmanın henüz ihraç etmeğe devam ettiği kıtaatın ihracı hem müşkilâta, hem de teahhura uğradı. ...nci alayın Conkbayır ve Suyatağı hattından 261 istikametinde ve dar cephe ile kesif olarak düşmanın pek nazik ve mühim olan sol cenahına yüklenmesi, iki taburdan ibaret olan ...nci alayın da merkez tepe istikamet-i umumiyesinde geniş cephe ile düşmana atılması düşmanı ric'ate mecbur etmiştir. Fakat bence bu 12 tabiye vaziyetinden daha mühim olan bir âmîl vardır ki, o da herkes öldürmek ve ölmek için düşmana atılmıştı. Bu öyle alelade bir taarruz değil, herkesin muvaffak olmak veya ölmek azmiyle harekete teşne olduğu taarruzdur. Hartâ ben, kumandanlara şifahen verdiğim emirlerde şunu ilâve etmişimdir: Size ben taarruz emretmiyorum, Ölmeği emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olabilir...

Fakat akşama kadar daha çok zaman vardı. Bu sıralarda idi ki ... fırka kumandanından haber getiren bir zabıt düşmanın Kumtepe'ye kuvvet ihracına başladığını ve orada kuvvetimiz bulunmadığını ... fırkaca bu ciheatin nazar-ı dikkate alınmasını, ..inci fırka kumandanının tekmil kuvvetleriyle Kırte'ye gittiğini bildiriyordu. Kumtepe Kilitbahir'e en yakın ve pek müessir bir noktadır. Burasını müsamaha etmek bütün maksatları ziyaa uğratabilir. Binaenaleyh derhâl hatırıma gelen şey, Anburnu'nda muharebeye iştirak eden kuvvetleri taarruza devam ettirmek ve fırka kısm-ı küllîsiyle bizzat Kumtepe'ye yetişmek oldu. Buna dair icab eden emirler verildi. Fakat bizzat fırka kısm-ı küllisine mülâki olmağı tercih ettiğim için hemen hareket ettim. Kumandan hemen hareket ediyor. Ve Kocadere'de ...nci alaya, ondan sonra da ...nci alaya mülâki oluyor. Öğleden sonra saat bir raddelelerinde Maltepe'ye yaklaştığı sırada bazı seslerin kendi ismini çağırmakta olduğunu işitiyor. Seslerin geldiği tarafa yaklaşıyor. Bakıyor ki Kolordu kumandanı Esad Paşa ve maiyeti erkân-i harbiyesi. Müşarûnileyhe gelmiş olan son raporu okuyor. Ve görüyor ki bu rapor aynı zamanda kendisine de aittir ve biraz evvel gelip düşmanın Kumtepe'ye çıktığını haber veren zabıt bu raporun mealini söylemiştir. Hâlbuki okuduğu tahriri rapora nazaran düşmanın Kumtepe'ye çıktığı doğru değildir... Demek ki, ... 12-13 gecesi vaziyet hakkında hiçbir taraftan sahîh malûmat alamıyorum. Gece karanlığından dolayı manzara-i harbi gözümden kaydediyorum. Ve vaziyeti ctrafiyla anlayabilmek için sabaha kadar cepheyi bizzat dolaşıyor, oradan, telefon

merkezi yapılmasını emrettiğim Kocadere'ye geliyorum. Orada vâkîf olduğum yeni vaziyete göre sağ cenahtaki ihtiyat kuvvetlerini alıp merkeze ve sol cenaha yaklaşıyorum. Ve kendim de bilâhare Kemalyeri unvanını alan merkezden muharebeyi idare ediyorum...Benim Arıburnu'nda 12 Nisan dâhil gününden 4 Mayıs dâhil gününe kadar 23 günlük Arıburnu kuvvetleri kumandanlığım ve ondan sonra da bütün cephenin sağ cenahında tekrar yalnız ...nâî fırka kumandanlığım vardır. Bu müddet zarfında birçok vakayî-i harbiye cereyan etmiştir. Biz yalnız en mühim günleri işaret edebiliriz...

Bu, askerimizin en mühim surette fedakârlık, kahramanlık demeyim, çünkü Türklerin bundan daha kahraman oldukları, daha fazla fedakârlık gösterdikleri günleri hatırlıyorum, her hâlde benim için askerimizin şâbet ve metaneti, zabitlerimizin olsun, kumandanlarımızın olsun cesareti, azmi sayesinde kazanılmış mühim bir gündür...

Hakikaten 12 Nisan muharebesiyle Arıburnu Cephesi muvaffakiyatının temelini kuran, İngilizlerin bu cephede azmini kırıp planını mahveden bu kuvvetti. 14 Nisan günü daha iki alay kuvvetin taht-ı emrime gireceği anlaşıldı. Bunun üzerine düşmana tekrar taarruza karar verdim. 13/14 Nisan gecesini Kocadere köyünde geçirmiştım. Katî kararımı fecre yakın bir zamanda verdim. O zamandaki düşman Kabatepe istikametinden Kocadere köyünü donanmasıyla ateş altına almıştı. İşte icab eden taarruz emri bu ateş altında yazılmıştır. Bu emir, emir atlılarıyla cüz'-i tam kumandanlarına gönderildi. Sonra ben de bizzat Kemalyeri'ne gittim. Saat yedi ile sekiz arasında sol cenah ve cephede taarruza başlandı. Bundan sonra idi, sağ cenahta da kitalarımızın taarruz hareketlerini görüyordum. Taarruz bütün cephe üzerinde muvaffakiyetle devam ediyordu. Düşman Kanlısırt'ta ric'ate başlamıştı. Kırmızısırt'ta da düşman ric'ate başladı. Saat 10'dan sonra idi, sağ cenahımız da düşmanı tazyika başladı, ric'ate mecbur etti. Ve takibe koyuldu. Zeval sıralarında idi ki, düşmanın Kanlısırt'da ric'at eden aksamından bakî kalmış olan'lar, Kırmızısırt'ta da en son ric'at ettikleri avcı hendekli mevziinde düşman efradı tüfeklerini bırakarak hemen heyet-i kâmileyle siperlerinin önüne çıkmış, şapka, beyaz mendil, bayrak sallayarak teslim olmak istiyorlardı. Bütün bu manzaraları Kemalyeri'nden ben ve bütün maiyetim dürbünsüz olarak seyrediyorduk. Bu aralık gerek, fırka erkân-ı harbi İzzeddin Bey'den aldığı raporlardan, gerekse bizzat müşahedelerimden anlıyordum ki, düşmanın Arıburnu şarkındaki sırtlarda hiç bir eser-i faaliyeti kalmamıştır. Sağ cenahımız karşısında düşman efradı sahile iltica etmiştir. Yalnız ric'at noktasına uzak kalan düşmanın Kanlısırt'la Kırmızısırt'daki vaziyetlerinden dolayı Merkeztepe'de kalmış olan aksamı sağ cenahımızın Kömürkapıderesi ve Bombasırtları'na kadar ilerleyerek bilhassa Yüksekırt'ta aldıkları hâkim vaziyetten dolayı çekilemiyorlar, ister istemez sebat gösteriyorlardı. Düşmanın asıl sebatı Yüksekırt'ın garbında ve Haintepe'de görüyordu. En nihayet gece hulûl edince kıtaatın fevkalade yorgun olduğu da anlaşılması üzerine kazanılan muvaffakiyetle iktifa olundu. Muharebe tevkif

edildi, tutulan, kazanılan hatlarda tahkimat icra etmeleri emri verildi. 15 Nisan günü görülen vaziyet şu: Düşman sağ cenahımız karşısında Yüksekırtı'nın sahile müteveccih kısmında Kömürkapıderesi çığınde yamaçlara tutunmuş bir hâlde; buna mukabil bizim kıtalarımız Cesaret-tepe'deki düşman tepenin hatt-ı bâlâsında, bunun karşısındaki kıtalarımız da Edirnesırtı'nda Kırmızıırt ve Kanlıırt'da imiş. Hatt-ı bâlâ tekrar düşman tarafından işgal edilmiş ve buna mukabil kıtalarımız mezkûr hatt-ı bâlânın şarkında ve karşısında mevki tutmuş. Düşman gündüz de ihraca devam ediyormuş. Karaya çıkarılan düşman kuvvetleri ileriye sevk edilerek ön hatlar takviye ediliyor, hatlar takviye edildikçe de umumî vaziyetini tashih edebilmek için cephenin bazı noktalarında faaliyette bulunuyormuş. Bu faaliyetler sırasında Kanlıırt cihetinden sol cenahımızı sabahtan beri, tazyik etmekte imiş. Bu taarruzu tevkif edilmiş. O gün düşmanın dokuz nakliye gemisinden karaya dökülen askerinden başka sekiz nakliye gemisinin daha ufuktan kıyılara doğru yaklaşıp büyümekte olduğu görülmüyormuş. Bizim birinci hattımız düşmanın iki üç yüz metre karşısında bulunuyormuş. Bu suretle gittikçe tekasüf eden düşmanın karşısında beklemektense katî neticeyi kazanmağa kifayet edecek kadar kuvvet celb için Mustafa Kemal Paşa mâ-fevk kumandanlara maruzatta bulunmuş. İsteddiği kuvvetleri alınca cephesi genişlediğinden muhtelif kumandanlarla daimî münasebâtta bulunmak zorlaşmış. Onun için cephesini muhtelif muntika kumandanlıklarına ayırmış...

Bir defa bulunduğum yer pek müsaitti. Bütün vaziyeti tekmil cüz'-i tam kumandanlarından daha iyi görebiliyordum. Sonra da muhtelif menbalardan malumat alıyordum. Meselâ düşman kumandanının «Buraya imdat yetiştiriniz» tarzındaki bir telsiz telgrafını mevki-i müstahkemde bulunan telsiz telgrafımız kapmış. Bunu bana bildirdilerdi. Binaenaleyh başlanılan taarruza devam etmek lüzumluydu. Düşmanın imdat kuvvetleri yetişmeden evvel taarruzumuzu katî bir neticeye iktiran ettirmek lüzumu hakikaten aşikârdı. Sonra düşmanı bir an evvel sahillerimizden atmak gayet vatanî bir vazifeydi. Maksadımı cüz'-i tam kumandanlarına bildirdim. Bu maksadın tatbiki için askerlerimizin süngüsünden başka güvenilecek hiçbir çare yoktu. Elimde bulunan bütün kuvvetler ileriye yaklaşmış bir hâldeydi. Bir hücum savletiyle düşman mevzilerine girmeleri için borazanlarla, trampetlerle geriden şiddetli bir hücum emri verdim. Saat 4 sonra idi. Umum cepheye ileri hareketi canlandı. Bilhassa merkez grubu savletle ilerlemeğe başladı. Doğrusu bütün kıtalarımız şâyân-ı takdir bir surette ilerliyordu...

Yalnız size Bombasırtı vakiasını anlatmadan geçemeyeceğim. Müte-kabil siperler arasında mesafeniz sekiz metre... yani ölüm muhakkak... Birinci siperdekiler, hiçbir kurtulmamacasına kamilen düşüyor. İkincidekiler onların yerine gidiyor. Fakat ne kadar şâyân-ı gıpta bir itidal ve tevekkülle biliyor musunuz! Öleni görüyor, üç dakikaya kadar öleceğini biliyor. Hiç ufak bir fütur bile göstermiyor. Sarsılmak yok. Okumak bilenler ellerinde Kur'ân-ı Kerîm, cennete girmeğe hazırlanıyorlar. Bilmeyenler Kelime-i Şahadet çeke-

rek yürüyorlar. Bu, Türk askerlerindeki ruh kuvvetini gösteren şâyânî hayret ve tebrik bir misaldir. Emin olmalısınız ki Çanakkale muharebesini kazandıran, bu yüksek ruhtur...

17 Mayıs'ta işte demin bahsettiğimiz Çataltepesi, Halit ve Rızatepesi denilen yerde kanlı bir muharebe oluyor... Orada Rıza Efendi ve Halit Efendi isminde gayet kahzamanca bir hücum icra eden iki zabıt şehit olduğu için!.. Bu muharebeden sonra bir aralık benim Arıburnu'na karşı muhafazasını deruhte ettiğim cepheye ilâveten Anafartalar mıntıkası dâhilindeki Azmak'a kadar olan parça da taht-ı mesuliyetime verildi. Fakat daha sonra bütün Anafartalar mıntıkası doğrudan doğruya Esad Paşa Hazretlerine merbut olmak üzere Almanyalı Wilmer Bey'in taht-ı kumanda ve mesuliyetine tevdi edildi. On sekiz de hep o muharebeyle geçiyor. 22. günü verilen malumata göre düşman cenup grubunda, yani Seddülbahir civarında Kirte mıntıkasına şiddetle taarruz etmekte idi. Binaenaleyh cephemizde de ciddi veyahut nümayiş tarzında bir düşman taarruzuna intizâr etmek ihtiyata muvafıktı. Hakikatte o gün öğleden evvel bütün fırka cephesi düşmanın top, tüfek, mitralyözleriyle şiddetli ateş altına alındı. Düşman taarruzu vâki oldu. Gerçi umum cephede düşman adem-i muvaffakiyete ducâr edildi. Fakat Bombasırtı'nda iki siperimizi zapt ve işgal etti. 23 Mayıs gününü bu siperleri istirdat ile geçirdik. Düşman geceden işgale muvaffak olduğu bu siperlerdeki kuvvetini sabaha kadar teksif etmiş ve aleyhimize istimal edecek bir hale getirmişti. Fakat ittihaz olunan tedbirler sayesinde ve bilhassa 27 ve 57. Alayların kumandanlarının, zabitlerinin ve efradının kahramanlıkları sayesinde o siperler içinde bulunan düşman kamilen itlaf edildi. Bombalarla parça parça berheva oldular. Siperler elimize geçtiği zaman içerileri düşman cesetleriyle ağır ağıza doluydu. O, müthiş bir şeydi. İngilizlerden bir fert bile kurtulmamıştır. Bu muharebe cereyan ettiği sırada Kemalyeri'ni teşrif etmiş bulunan Talât Paşa Hazretleriyle İsmail Canbolat ve Doktor Nazım Beyler o gün İngilizlerden iğtinam ettiğimiz maddi muharebe hatıralarına da mâliktirler. Kiminde kurşun parçalamış bir İngiliz altını, kiminde ufak tefek nişanlar, dürbün parçaları filan vardır... Ben, muharebe meclis indeyim. Kendileriyle telefonla görüştük. Bahsettiğim hediyeleri oradan gönderdim. Düşmanın yalnız bu ufak muharebedeki zayıtı 3000'den fazla tahmin olunmuştu. 24 Mayıs günü bir şey olmadı. 25'de düşman yine fırka cephesine taarruz etti. Hattâ ufak bir siperimize de girdi. Fakat neticede kamilen telef edildi. Yine dışarı atıldılar, mahvoldular. 26 ile 27'de yine bir şey yok. 28 de öyle. 29'da düşman 31, 32, 34 nümara verdiğimiz siperlere taarruz etti. Fakat çok zayıt vererek kovuldu. Bombasırtı'nda Boyun noktasına mücavir olarak 14 Nisan günü taarruzundan sonra vücuda getirilen bu siperler Arıburnu cephesinde 7-8 metreden 10 ilâ 12 metreye kadar düşmana yakın olan siperlerdir. Bu kurbiyet, sonra bu siperler üzerindeki hadiseler, diyebiliriz ki, kendilerine bir mevki-i mahsus ve bir şöhet-i tarihiye temin etmiştir. Bu siperlerin karşısında bulunan düşman siperleri, gerileri Korkuderesi'ne inen bir yarın kenarında inşa edilmiş olmak

itibariyle bir mahiyeti mahsûsayı haizdir. Mezkûr siperlerdeki düşman daima ürkek bir hâldeydi. Bunun işte numaralarını söylediğimiz siperlerimize karşı faaliyetleri, tecavüzleri hemen hiçbir gece eksik olmazdı. Üstünden bombalar atılmakla, tahte'z-zemin lâğımlar infilâkıyla bu siperlerimiz adeta bir cehen-neme çevrilmekteydi. Tabif karşımızdaki düşman siperleri de hemen aynı hâlde idi. Düşmanın bombalarından vukua gelecek telefâtı tenkis edebilmek maksadıyla bu siperler üzerine kalaslar örttürmüştük. Onlar bu kalaslara ikide bir "mâyi-i muhrik şişeler"i atıyorlar, siperlerde yangın tevli'd ediyorlardı. Kesif alevler ve dumanlar o siperlerin üstünden hiç ayrılmazdı. Tabif biz oralarda pek çok telefât vermekte idik. Fakat buna rağmen şecf, mütevekkil askerlerimiz bütün bu yangın, lâğım, bomba infilâklarına göğüs geriyorlar, şâyân-ı gıpta bir metin azimle yerlerini muhafaza ediyorlar, düşmana mukabelelerde bulunuyorlardı. 30, 31'den ve 1 Hazirandan 16 Hazirana kadar mühim hadiseler yok...

Saros Grubu kumandanı Miralay Feyzi Bey'in Conkbayırı ve Kocaçimen'deki kıtaatı da tahtı kumandasına alarak Anafartalar Grubu nâmıyla bir grup teşkil olunduğu ta'mimen tebliğ edilmişti. Conkbayırı'ndaki büyük tehlikeyi yakından görüyor ve çok müteessir oluyordum. Onun için Şimal Grubu Kumandanlığına şu tarzda mâruzâtta bulundum: «Conkbayırı'ndaki vaziyetin henüz şâyân-ı dikkat ve nazik olduğu anlaşılıyor. Bu hususta ordu kumandanının nazar-ı dikkatlerini ciddi surette celbe delâlet buyurmanızı selâmet-i memleket nâmına istirham ederim». Bu anda umum büyük kumandanlarda bir asabiyet mevcuttu. Ordu kumandanı Liman Paşa Hazretleri tarafından Kâzım Bey telefonda benimle görüştü. Mütalâatımı sordu, vaziyetin nezâketini söyledim. Dedim ki: «Daha bir an mevcuttur. Bu ânı da zıya'a uğrattacak olursak bir felâket-i umumiye karşısında kalmaklığımız pek muhtemeldir.» Vaziyetin umumileşmiş olduğunu, Anafartalar'a çıkmış ve çıkmakta olan düşman kuvvetlerini nazar-ı dikkate almak, ona göre umumî tedbirler itihaz etmek lazım geldiğini, sevk ve idareyi tevhid ve te'min için bütün kuvvetlerin bir kumanda altında bulunmasından başka çare kalmadığını söyledim...

Cidden böyle. Çünkü ben bu harekette tarife sığmaz, alelade, hattâ fevkalade kelimelerle anlatmağa çalıştığımız ruhî haletlerin pek üstünde olan bir şeyi görüyordum! Vakıa böyle bir mesuliyeti deruhte etmek, takdir buyurduğunuz gibi, basit bir keyfiyet değildir. Fakat ben, vatanım mahvolduktan sonra yaşamamağa karar verdiğim için kemal-i iftiharla bu mesuliyeti deruhte ettim. Ve hemen saatlerce mesafe uzakta bulunan Çamlıtekke karargâhına hayvanla hareket ettim. İşte bu suretle benim Arıburnu'yla olan kumanda münasebetim nihayete ermiş oluyor...

İngilizler, Arıburnu ihracında, bu cephelelerdeki muharebelerde kumandanlarının, askerlerinin gösterdikleri cesareti, metaneti, cengâverâne meziyetleri fevkalade bir lisan-ı takdirle yâd ve ilan etmektedirler. Fakat düşünün ki bütün muharebe vesâitiyle mükemmel surette mücehhez olarak büyük bir inat ve azimle Arıburnu sahillerine ayak basan düşmanımız yine o sahil kenarlarında kalmağa mecbur olmuştur.

Binaenaleyh zabitlerimiz, askerlerimiz hissiyat-ı vatanperverâne ve dinfeyleriyle, şecaat-i mahsûsa-i milliyeleri bu derece kuvvetli bir düşmana karşı Dârülhilâfe ve saltanat kuvvetlerini muhafaza etmekle cidden şâyân-ı iftihar bir mevki kazanmışlardır. Kumanda ettiğim bilumum kıtaların zâbitanını ve efradını birer birer takdir ederim. Bu ulvî maksad uğrunda canlarını kahramancasına feda eden mukaddes şehitlerimizi derin ve cebbî bir hürmetle yâd ederim....

Conkbayırı ve Şahintepe'nin muhafazası için benim kumandayı deruhte ettiğimden evvel orada muharebede pek büyük kahramanlık ve fedakârlık gösterdiğini kemal-i takdirle yâd ederim. Ancak şunu ilâve etmeğe lüzum görüyorum ki: Bu kıtalar artık pek ziyade zayıflamış ve yorulmuş bulunuyordu. Fakat yeniden iki piyade alayının tahtı emrime gireceğine dair olan malumat beni vakit geçirmeksizin yeni icraatta bulunabileceğime dair ikna etmiş oluyordu. 27 Temmuz günü öğleden sonra saat üçte Conkbayırı ve Kocaçimen muntkasında bulunan ...ncı ve ...ncı fırka kumandanlıklarına telefonla dedim ki: «Bu gece Conkbayırı'nda kendilerinden büyük faaliyet talep edeceğim iki piyade alayı için orada bulunan kıtaat vasıtası ile hiç olmazsa sıcak bir çorba hazırlatmağa imkân bulmanız çok muvafık olur. O günkü muharebeyi idare ettiğim mahalli terkedip Çamlıtekke'deki karargâhıma gelirken yolda Liman Paşa Hazretlerinin yaverleri müşarünileyh tarafından beni tebrik etmek üzere geliyordu. Müşarünileyh de karargâhıma gelmiş olunduğunu haber verdi. Ve Conkbayırı'ndan düşmana icrasını tasmin ettiğim taarruzun yakından ihzarı ve idaresi için bizzat hemen oraya hareket etmek üzere kendisinden ayrıldım. Müşarünileyh beni bizzat ateşin içine girmekten sıyânet etmeği düşündü. Fakat başka türlü, yapılacak hareketin neticesinden emin olamayacağımı takdir ederek muvafakat etti. Erkân-ı Harbiyemle birlikte Çamlıtekke'den Kocaçimen istikametine teveccüh ettik. Düşmanın bir tayyaresi semt-i re'simize geldi ve bizi takibe başladı. Artık zarurî olarak bütün refakatim heyeti sağa sola açılmak mecburiyetinde kalmış, bunun neticesinde yollarını şaşırarak ve karanlığa kalarak ertesi güne kadar bana mülâki olamamışlardır. Ben, benden ayrılmayan süvari ihtiyat zabitlerinden Zeki Efendi ile tuttuğum yolu takibe devam etmeği zarurî gördüm. Kocaçimen üzerinden Conkbayırı'na gitmek istedim. Fakat bu yol İngilizler tarafından tutulmuş olduğu için ateşe mâruz kaldım. Daha cenuptan dolaşarak Conksırtı'nın şark yamaçlarında bulunan ...ncı fırka karargâhına vâsıl oldum. Kıtaların ahvâli dâhiliyelerini tetkik ettikten sonra bana hazırladıkları çadıra çekildim. Zaten gece de hulul etmişti. Lazım gelen emirleri verdim. Taze kuvvetlere intizar ediyordum. Bu kuvvetlerse yukarıda bahsettiğim " - alaydı. Bunlardan birisi pek geç vâsıl olabilmiş, diğeri de ertesi gün ancak muvaffakiyet istihsalinden sonra gelebilmiştir. Bu sebeple kumandanlar ve erkân-ı harbleri kuvvete nazarı dikkatimi celbettirler. Vakıa hakları vardı...

Evet, sağ tarafta ceketimde bir kurşun yeri gördüm. Yanımda bulunan bir süvari zabiti: «Efendim vuruldunuz dedi. Ben böyle bir söz şuyû bulursa askerimizin kuvve-i mânevîyesi üzerinde yapacağı tesiri düşündüm. Elimle zabitin ağzını kapadım. «Sus» dedim.

O saatin enkazını bu muharebeden sonra Liman Paşa Hazretleri hatıra olarak aldılar. Bana da kendilerinin aile-i asalet armasını hâvi bulunan saatlerini verdiler...

Sir Hamilton'un, askerimizin hücumunu tasvirdeki maharetini pek takdir ederim. Doğrudur! Onun kullandığı tabirleri istimal ederek diyebiliriz ki, bu muharebede askerlerimiz İngilizler için o gün âfet oldular. Önlerinde durmağa yeltenenleri hâk-i helâke serdiler. Conkbayırı tepesinin zirvesini tamamen tarayıp temizledikten sonra, yine Hamilton'un tabiriyle söylüyorum, kovanından çıkan an sürüleri gibi güç halle yakalarını muhakkak bir ölümden sıyrabilen öteki kollar üzerine saldırdılar. «İngilizler için bu derece nevmidâne ve hûnîzâne olan muharebenin tafsîlâtı asla ve asla sahaif-i evrak üzerine konamaz. Türkler birbiri ardınca meydan-ı kâr u zara atıldılar. Ve İsmullâhı zikrederek hakikaten pek gazanferâne ve şîrâne muharebe ettiler» diyor. Bu hücumlara karşı duran İngiliz efradı, oldukları yerde telef edildiler...

Hayır! Fevzi Paşa Hazretlerini yerime tevkil ettim. İstanbul'a geldim...Zannederim on gün sonra. İngilizlerle Fransızların top-raklarımızdan kaçtığını İstanbul'da işittim. Bilahare Erkân-ı Harbiye Reisimin buna dair verdiği rapora istinaden İngilizlerin bu hareketini izah için, başka kelime aramağa lüzum görmüyorum, bu tabirin bütün vüs'at-i manâsıyla kaçtılar, kaçtılar diyeceğim. Bu, kendilerince muvaffakiyetli bir kaçıştır" ²⁷⁶.

Savaş yorgunluklarına eklenen ağır bir sıtma hastalığı Mustafa Kemal'i çok etkilemiş olmasına rağmen Çanakkale'den ayrılmadı. 21 Ağustos Muharebelerinden sonra bütün cephede taarruza geçmek suretiyle düşmanı denize dökmeyi planladı. Düşüncesini gerçekleştirmek için lazım olan ikmal ve takviyeye ihtiyacı, ordu kumandanlığı tarafından «İsraf edecek tek bir erimiz bile yoktur.» gerekçesi reddedildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal, grup kumandanlığından istifa etti²⁷⁷ ise de kabul edilmedi ve hava değişimine çevrilerek İstanbul'a döndü.

²⁷⁶ Mehmet Kaplan (vd), *Devrin Yazarlarının Kalemîyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, (Kolektif eser), Ankara 1992, s. 1-50.

²⁷⁷ Hans Georg Majer, «Miralay Mustafa Kemal Bey'in Anafartalar Grubu Kumandanlığından Affını İsteyen 27 Eylül 1915 Tarihli Dilekçesi», (çev. Musa Yaşar Sağlam), *Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 14-15.

Bu arada 1916 yılında İstanbul'da "*Yakup Cemil Olayı*"na adı karıştı. Yakup Cemil "*darbe*" girişimini tamamladıktan sonra Enver Paşa'nın yerini alacak kişi olarak Mustafa Kemal'in ismini zikretmiş ancak Mustafa Kemal'in olayla ilgili olduğu ispatlanamamıştır²⁷⁸.

Enver Paşa, Mustafa Kemal'in komutasında İran üzerinden Hindistan'a üç aylık bir kuvvetin gönderilerek Hint Müslümanlarını İngiltere'ye karşı ayaklandırmayı düşünmüş ancak Mustafa Kemal teklifi, "*Ben bu kadar kahraman değilim.*" diyerek geri çevirmiştir.

Çanakkale Savaşlarından sonra Mustafa Kemal'e verilmesi gereken terfisi geciktirilmişti²⁷⁹. Bu yüzden emekli olup bir köşeye çekilmeyi dahi düşünmüştür.

B. Doğu Cephesi

Mustafa Kemal, 1916 yılının Ocak ayında izinli olduğu süre içinde bir ara Sofya'ya gitti. İzin dönüşü 28 Ocak 1916 tarihinde Edirne'de bulunan 16. Kolordu Komutanlığına atandı. 11 Mart 1916'da Kolordusunun Diyarbakır'a nakledilmesi üzerine görevine başlamak üzere Diyarbakır'a hareket etti. Bölgeye gelir gelmez Rusların kışkırttığı Dersimlilerin saldırılarını önlemek amacıyla bazı askerî tedbirler aldı. Bu arada Anafartalar'daki hizmetlerinden ötürü kendisine geciken terfisi verilerek 1 Nisan 1916'da mirlivalığa (tuğgeneralliğe) yükseltildi.

16. Kolordunun savunmakla görevlendirildiği cephe, Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazı'na kadar yaklaşık 80 kilometre uzunluğundaydı. Kafkas Cephesinin kuzey kesiminde Erzurum kaybedilmiş, Üçüncü Ordu Trabzon, Bayburt, Kop Dağı çizgisine çekilmişti. Mustafa Kemal Paşa bu bölgede Muş'u ve Bitlis'i düşman işgalinden kurtardı. Kendisine altın kılıçlı imtiyaz madalyası verildi.

Bu arada 16 Şubat 1917 tarihinde 4. Ordu emrinde olan Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Kumandanlığını alması teklif edildi. Şam'a kadar gidip durumu yakından inceledikten sonra bu görevi kabul etmedi. Başkumandanlığa bir an önce Hicaz'ın boşaltılmasını, oradan elde edilecek kuvvetler ile Suriye'nin takviye edilmesini teklif etti. Enver

²⁷⁸ İsmet Görgülü, *Atatürk'ün Anıları*, Ankara 1998, s. 40-43.; Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlatıkları*, İstanbul 1998, s. 15-17.

²⁷⁹ DURU, *İttihat ve....*, s. 58, 70.

Paşa, Müslümanların kutsal makamlarını boşaltma işini Mustafa Kemal'e teklif ederek onu halkın gözünden düşürmeye düşünmüş ancak Mustafa Kemal: "...şimdiye kadar bölgeyi kim savunmuşsa çekilmeyi de o yapmalıdır." diyerek bu teklifi kabule yanaşmamıştır. Daha sonra Hicaz Kuvve-i Seferiyesinin teşkilinden de vazgeçildi.

Osmanlı Genelkurmayı, Rusların güneye sarkmasını önlemek için Diyarbakır'da II. Ordu adıyla yeni bir ordu kurmuş, Ahmet İzzet Paşa'nın İstanbul'a izinli olarak gitmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'yı bu ordunun Komutan Vekilliğine, daha sonra 7 Mart 1917 tarihinde ise Ordu Komutanlığına asaleten atadı.

Bu tarihlerde İngiliz kuvvetleri Bağdat'ı işgal etmişler ve Filistin Cephesi'nde geniş bir harekâta hazırlanıyordu. Ruslar ise kendi içerisindeki karışıklıklar nedeniyle savaştan çekilmek üzereydi. Böyle bir ortamda Türk ordusu Muş'u tekrar almış ve bölgede imar faaliyetlerine başlamıştır.

Mustafa Kemal bir müddet sonra da yeni teşkil edilen 7. Ordu Komutanlığına 5 Temmuz 1917 tarihinde tayin edildi²⁸⁰. Mustafa Kemal, 7. Ordu Komutanlığı görevini yürütürken hem Alman generalini hem de Osmanlı Harbiye Nezaretini eleştirmesi yüzünden Yıldırım Orduları Komutanı Alman General Falkenhayn ile arası açılmıştır. Osmanlı Harbiye Nezaretini eleştirmesinin sebebi, köklü bir geçmişi olan Türk ordusunun başına Türk milletini, Türk askerini ve Türkiye'yi hiç tanımayan Almanları geçirmiş olmalarıdır. Alman generallerine ise yanlış kararlarından dolayı eleştirilerde bulunmuştur. Alman Generali Falkenhayn'a karşı olan eleştirisinde yalnız değildir. 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa da onun tarafındadır²⁸¹. Mustafa Kemal, Eylül 1917 sonlarında Falkenhayn'ın davranışları konusunda iki rapor vermiş fakat ikisi de kabul edilmeyince Ekim başında 7. Ordu Komutanlığından çekilmiştir. 20 Eylül 1917 tarihli ilk rapor Falkenhayn'ın aleyhinde olduğu kadar iç durumu ve kabineyi de tenkit etmektedir. Mustafa Kemal'in 20 Eylül 1917 günlü raporunun²⁸² özeti şu şekildedir:

"Madde 1- Halk hükümetten soğumuştur, halka karşı çok kötü davranılmaktadır, hükümet tam bir aciz içindedir, adliye işleri de kesin surette işle-

²⁸⁰ "Atatürk", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 726.

²⁸¹ Yusuf Hikmet Bayur, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu", *Belleten*, Cilt 20, Sayı 80 (Ankara 1956), s. 622.

²⁸² BAYUR, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla...", s. 625-626.

memektedir, halkın geçim ve ekonomik durumu berbatır, kimse geleceğe güvenemiyor. Devlet bir gün birdenbire çökebilir.

Madde 2- Savaş yakında biteceğe benzemiyor; düşman tarafı bizden az sıkıntı çekmektedir.

Madde 3- Osmanlı ordusu savaşın başlarına nispeten çok zayıftır. Birliklerin mevcutları azdır, iyi tümenlerden biri sayılan 59. Tümenin yüzde elli ayakta duramayacak kadar mecalsiz zayıf kimselerden ibarettir. Ordularda yarı yarıya kaçak da vardır. (Bundan sonra türlü cephe ve orduların durumu ve düşmanların amaçları gözden geçirilmektedir).

Madde 4- Yapılacak işler : a) Yönetim, jandarma, geçim işleri düzeltilmeli; b) Askerlik bakımından savgal durumda kalmalı ve Avrupa'daki bütün birliklerimizi yurda geri çağırmalı. Sina Cephesinde ne yapacağımızı şimdiden kestiremeyiz. Ancak, öyle görünüyor ki, bir oraya yeni kuvvetler yığmadan önce düşman bize saldırıacaktır.

Madde 5- Suriye ve Hicaz yeniden bir Müslüman-Osmanlı komutanının buyruğu altına verilmelidir, onun altında da Sina Cephesine yeni bir Müslüman-Osmanlı komuta etmelidir. Falkenhayn'ı yurda olan zararına rağmen behemahâl kullanmak gerekiyorsa o, Müslüman-Osmanlı olacak olan Suriye ve Hicaz genel komutanının buyruğu altında bulunmalıdır. Bu takdirde ben şimdikinden daha küçük bir duruma düşsem de (yani üstümde bir yerine iki amir bulunsa da) yurt faydası için buna razıyım; eğer benim 7. Ordum Sina Cephesine tam olarak varmadan düşman saldırırsa ve o perakende olarak 8. Ordu Komutanı Von Kress'in buyruğu altına girecekse, buna seyirci kalamam ve komutayı ben üzerime alırım.

Almanlara karşı zaaf göstermek çok zarar verir. Falkenhayn her yerde Alman olduğunu ve kendini Alman menfaatlerini korumakla görevli saydığını belirtmekten çekinmiyor; aşiret başkanlarıyla Alman subayları vasıtasıyla doğru- dan doğruya temas ediyor. Bana bile "Araplar Türklere düşmandır, biz Almanlar bitaraf olduğumuzdan onları kazanabiliriz." demekten çekinmemiştir; Falkenhayn'ın saldırı yapmak yolundaki sözleri bütün Suriye ve Arabistan'ın kendi yönetimine girmesi için bir vesiledir, yurdumuzu bir sömürge durumuna düşürmeye çalışıyor, Filistin'de başarılı bir savunma yapabilirse bu amacına (Osmanlıyı sömürge yapmak amacı) ulaşmış olacaktır ve bize borç yazılan altınları ve son Türk kanlarını bu uğurda harcamış olacaktır. Özet olarak bu sırada yurdun hiçbir köşesinin yabancı nüfuzu ve idaresi altına verilmesi caiz değildir".

Mustafa Kemal'in ikinci raporu ise birincinin zeyli durumundadır. Birinci rapor Talât, Enver ve Cemal Paşalara gönderilirken zeyli Enver ve Cemal Paşalara gönderilmiştir. Zeylin tarihi 24 Eylül 1917'dir²⁸³. Bu raporun metni ise şu şekildedir:

²⁸³ BAYUR, "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla...", s. 624- 628.

"1- Sina Cephesinde icra olunacak hareket-i müstakillenin nasıl bir hareket olabileceğini berveçh-i âti mütalâa ederim: "Sina Cephesinde elyevm mevcut olan düşman kuvveti 10, 52, 53, 54, 50 ve 74'üncü fırkalarla Fransız ve İtalyan kuvvetlerinden mürekkep bir fırka, 7'şer yüz tabur mevcutları ile cem'an 60 bin ve süvari kuvvetleri ile cem'an 70 bin kişiden ibarettir. Bizim bu cepheye bulunan kuvvetlerimiz, 3, 7, 16, 26, 27, 53 ve 54'üncü fırkalar süvari fırkası ki en son kuvve-i umumiyelere nazaran ve cepheye silah adediyle değil fakat bütün mevcutları ile 33 bin kişiden ibarettir ve kuva-yı ihtiyatimiz olan Remle civarındaki 24'ncü fırka ile 19 ve 50'nci fırkaların Halep'te mevcutları ve ikmal edilemeyeceği bildirilen 20'nci fırkanın İstanbul mevcudu ve 1.800 piyadeden ibaret olan Alman kolunun kuvveti cem'an 30 bin kişiden ibarettir. 59'uncu fırkanın gayr-ı kabil-i istimal olduğu karargâh-ı umumice malumdur. Kuvay-ı ihtiyatimizin Sina'ya lâakal yüzde otuz noksaniyle muvasalatı ve her ay Sina Cephesinin bir fırka kuvvetinde zayıya mahkûm olması hakayik-i müsbeteden olduğundan bütün kuva-yı ihtiyatimiz cepheye iki ay sonra 20 bin mevcut ile muvasalat edilebilecek, bugünkü Sina kuvvetleri de beşer binden on bin zayıat vererek 23 bin kişiye mütezzzil olacak (düşecek), yani 7 ve 8. ordular cem'an 43 bin kuvvetinde bulunacaktır. Düşmana yeni kuvvetler gelmediği hâlde ve biz bütün kuvvetlerimizi cemettikten sonra aradaki nispet 70'e karşı 43'tür. İki ay zarfında 70 binden düşmanın vereceği zayıat pek uzun yürüyüş ve mütemadi firar şeraitine maruz olmadığından ehemmiyetli değildir ve kabil-i ikmal kabul olunur. Alman garp cephesi dâhil olduğu hâlde bütün cephelerde malzemece bize müteveffik olan düşmanın vesait-i nakliyece pek müsait bulunduğu Sina Cephesinde bu gün ve atiyen bize tefevvuku kat'î sahibi bulunacağı aşikârdır. Bu hesaba nazaran yeni ihtiyaç kuvvetleri getirmediği hâlde 70 bin kişiye karşı istihsali en büyük muvaffakiyet olan netice bir müdafaaya mutlakadan ibaret olabilir. Mesele muğlak değildir, hâlbuki düşmanın Mısır'dan daha 64, 77, 78. fırkaları bulunmakta ve bir Hint fırkası söylenmekte olduğu ve Sina Cephesinde yeni bir fırkanın görüldüğü dördüncü ordunun raporlarında vazıhdır. O hâlde Devlet-i Osmaniye el-yevm toplayabildiği ve tahsis ettiği bütün kuvvetlerle Filistin'in adım adım müdafaasına koşmaktan başka ittihaz edecek bir karara malik olmadığı gibi memleketin dâhil ve haricindeki sair iktisat edebileceği kuvvetleri de bu cepheye şimdiden yetiştirmek mecburiyetine maruzdur. Binaenaleyh hareket-i müstakille tâbiri gayr-ı hakikî olup eylül ayının bir iki günü için General Falkenhayn'ın efkârı muzmiresine setre ittihaz ettiği bir lâfızdan ibarettir.

2- Sina Cephesinin, peyderpey muvasalât edecek kıtaat ile beraber temin-i müdafaası nasıl mümkün olacağı hakkında buradan çok bir şey söylene-
mez. Buradan görülecek ihtiyaç, kuvvetlerin bir an evvel Cenuba tahriki ve kuvvetlerinin imkân-ı âzime mahfuz olarak isali ve ağır top ve külliyetli cephaneni ve malzeme-yi tahkimiyenin bilâ-fasıla cem ve itharı gibi mevad-ı umumiye münhasırdır; cepheye ise düşmanı müteakiben müstahzar mevazii zorlamaya ve yeni hazırlıklara ve çok zayıya mecbur edecek surette ihzarata lüzum-ı âcıl vardır. Yani ihzarat-ı tedafüye ancak arazi üzerinde ve mahallin-

de kararlaştırılabilir mevattan ibarettir. Peyderpey kuvvetlerin vürudu ile cereyan edecek bir muharebenin safahat-ı âtiyesi evvelden tahmin edilemez. Şimdiye kadar bulunduğum vaziyetler sebebi ile kimse bu babda benim kadar bir tecrübe geçirmiş değildir. Gerek Arıburnu'nda ve gerek Anafartalar'da doğrudan doğruya Osmanlı payitahtını bu sistemde, yani faik kuvvetlere karşı peyderpey muvasalat eden kuvvetlerin istimaliyle, müdafa mecburiyetinde bulunmuş ve ikinci Ördunun piştar kolordusuna kumanda ederken dahi sevkülceyi yayılmasını bitirmiş bir düşmana karşı kendi ordumuzun taşaşşüdünü setr ve temin vazifesini ifa etmiş idim.

3- Düşman taarruzundan evvel 7. Orduyu cem' edebildiğimiz hâlde münhasıran bir müdafa vazifesi alacak Sina Cephesine bir grup ve iki ordu karargâhı sığmaz. Falkenhayn'a buraya gelir gelmez bunu söyledim. Böyle bir teşkilatın sığabileceği hakkında bana gösterdiği sevk ve idare şekli yalnız bir taarruz şekli idi. Yani şimdiki cepheyi setr eden bir ordu ve Birüssebi ile cunubundan düşman müstahkem ordugâhının gerilerine taarruz eden diğer bir ordu vaziyeti idi. Ahval, bu ihtimali muhal gösterince General Falkenhayn benim "Bir grup ve iki ordu bi-lüzumdur." mütalâama cevap vermemiş demek olur. Ba-husus muhakkak olduğu üzere düşman taarruzunda tekaddüm edince mevcut olan ve gelecek olan kuvvetlenir yalnız bir kumandaya tabi olması münakaşa götürmeyen bir zarurettir. O hâlde Falkenhayn'ın kendisine de bir iş kalmayıp Kress bütün kuvvetleri istimal edecektir. Fennen ve müdafa-yı memleket nokta-i nazarından bu hâl gayrı kabil-i ihmaldir. Arıburnu'nda bir fırka kumandanı iken tedricen gelen ve üç firkaya baliğ olan kuvvetlere bilâ kayd u şart kumanda ettiğim için ve kezaik müstacelen tâyin olunduğum 16. Kolordu ile dahi Anafartalar'ın müdafaasına başladıktan sonra müteakiben gelen kolordularla cem'an 11 firkaya baliğ olan orduyu bilâ kayd u şart istihdam edebildiğim için ifa-yı vazife mümkün olmuş idi. Memleketin hayatı bahasına olarak yeni bir makûs tecrübe-i mücbireye girmeye kanaatim müsait değildir. Evvelki mütalâatımda vazihen arz ve tafsil ettiğim bu ihtimale mukarrerat esnasında cevap verilen arz ve tafsil ettiğim bu ihtimale mukarrerat esnasında cevap verilmemektedir. Ve zaten bir hareket-i müstakille perdesi altında Sina Harekâtı, karargâh-ı umumiye merbut olan generale tevdi edilince buna cevap vermeği bittabi Falkenhayn'e tevdi edeceklerdir. Falkenhayn bunları gördü ve bana cepheden bir kısmının şimdiden taht-ı emrime verilmesini bilvasıta teklif ettiği gibi tarafımızdan taarruz edilmemesi muhtemel olduğunu da söylemiştir. Müşarûnileyh acizleri için bir vazife-i âtiye-i daimi olarak Birüssebi garnizon kumandanlığı ve zahiriye mıntıkası fevkalade kumandalığı gibi vezaifin tecessüm ettiğini setr etmeye ve yaldızlamaya çalışmaktadır. Sina cephesine benim kumanda edebilmem için noksan tecrübe ve kifayet gibi bir mütalâanın varit olmayacağı teslim-gerde-i devletleridir. Çünkü Sina cephesinden daha mühlük olan Arıburnu'nun muvaffakiyetle ve bir küçük kumandan olarak atlatmış ve Anafarta'da II. Fırka ve bir suvari livasını muvaffakiyetle İngiliz ordusunu mağlûbiyete düşürerek istima, velhasıl 10 firkadan ibaret

2. Orduyu sevk ve idare etmiş bir kumandan ne kadar aciz olsa Sina vezayifi için mücerrep ve mutemet derecesini kazanmıştır.

4- Evvelki mütââlatım esas itibariyle bervech-i âti tebeddül etmektedir

: a) Sina Cephesinin ihtiyacı, hakiki olarak tespit edilmeyip hareket-i müstakille tâbiri ile setr edilmektedir, yani iğfal edilmekteyiz.

b) General Falkenhayn bilâ kayd ü şart bir Osmanlının taht-ı emrine verilmemektedir. Geri hidematı ve ihtiyacatın temini gibi esbab-ı mütemadiye-i şikâyet ile ecnebi nüfuzunun Filistin'den şimale doğru mütemadiyen tevsi edileceğine şüphe yoktur. Kress Paşa'nın Sina harekâtı için geri hidematının bir Alman erkânı harbiyesine verilmesini ve Rayak'tan Ceniba kadar bütün şimendüfer işinin doğrudan doğruya Almanlar idaresine tevdiini zaruri gösterdiğinden haberdarım.

c) Yukarıda tafsil ettiğim gibi müdefaa için esasen Sina Cephesine bir grup ve iki ordu sığmaz ve mukarreratta ve peyderpey takviyede de vazife-i müstakilleyi benim deruhte edeceğim hakkında bir kayıt yoktur.

d) General Falkenhayn'ın Mayıstan beri memleketimizde irae-i vücüt etmesi müdefaa-yı memleketi esaslı surette izrar etmiş ve Arabistan müdafaası için istifade edebileceğimiz 3 mühim yaz ayını imha ve iptal ettirmiştir. Bu zarar-ı sevkücceyşinin telâfi olunabilmesi lûtf-ı Haktan istida olunur. Askerî zararı bu olan müşarünileyhin siyasi zararını hattâ tehdit etmeğe imkân olmamıştır. Karargâh-ı umuminin evamirine ve âcizlerinin müdahalâtına asla aldırmamakta ve yürüyüp gitmektedir. Biz bir Kress'i, iktisam-ı hukuk etmiştir diye, yerinden kıpırdatamıyoruz. Meselâ Nablus civarında düşman taarruzunu durdurabilecek olan General Falkenhayn'a mutlak tâbi olacağımız bence bedihiyattandır. Binaenaleyh ne askerî ne siyasi Falkenhayn'a asla itimadım yoktur. Onun taht-ı emrinde ve mukarrerat-ı hazıra altında ifâ-yı vazife etmek vatanım için asla bir hizmet-i nafia vadetmez. Fakat vatanımın menafii ile beraber bizzat nefsimin şeref ve kabiliyetinin madun olacağı ve beni artık memlekete hizmet edemeyecek bir vaziyet düşürceği muhakkaktır. Binaenaleyh harbiye nazırı ve başkumandan vekili sıfatıyla zât-ı devletlerine yazdığım bu mütalâat ile bâb-ı hükümetten şahsına ait âtîdeki iki karardan birinin müstacelen itâsını istirham ederim.

1- Falkenhayn asla Sina Cephesinde vazife alamaz, Arabistan başkumandanlığı taht-ı emrinde olarak Sina'nın müdafaası yalnız 7'nci Ordu kumandanına ait olur.

2- Yahut âcizleri 7'nci Ordunun kumandasından af olunurum. İstirhamatıma müstacelen cevap verilmesini ve çünkü cevap verilmesi hâlde yakın olan zamanda kendi taht-ı emrimde ifa-yı vazife etmeyeceğimi General Falkenhayn'a tebliğ edeceğimi arz ederim.

Yedinci Ordu Kumandanı Mirliva Mustafa Kemal

Görüldüğü gibi ülkenin içinde bulunduğu durumu ortaya koyan ve Mustafa Kemal Paşa'nın ileri görüşlülüğünün âdeta bir belgesi olan bu raporlar bir muhtura niteliğindedir.

• Mustafa Kemal Paşa, 6 Ekim 1917 tarihinde 7. Ordu Komutanlığından istifa etti. Bu gelişme sonrasında 9 Ekim'de 2. Ordu Komutanlığına atandı. Bir ay izin alarak İstanbul'a döndü. Yeni görevinden affını isteyerek iznini üç ay daha uzatması Genel Karargâh emrine alınmasıyla sonuçlandı.

1917 yılının Aralık ayında Keizer, Osmanlı Padişahı'nı Alman İmparatorluk Karargâhını ziyarette davet etmişti. Padişah, yerine kardeşi ve veliaht Vahidettin Efendi'nin gitmesi uygun görüldü ve Mustafa Kemal Paşa'dan bu seyahatte Vahidettin'e refakat etmesi istendi. Mustafa Kemal Paşa, veliaht ile böyle bir yolculuk yapmayı kendisi için faydalı gördü ve teklifi kabul etti. 15 Aralık 1917 ve 5 Ocak 1918 tarihleri arasında yapılan bu seyahatte savaş durumunu ve bunun kaçınılmaz sonuçlarını bütün açıklığı ile veliahta anlatmaya çalıştı. Almanya'da Alman umumi karargâhını, Alman cephelerini, İmparator Wilhelm'i, Mareşal Hindenburg'u, General Ludendorff'u ziyaret ettiler. Mustafa Kemal Paşa, dönüş yolunda Vahidettin'i İstanbul'a döner dönmez 5. Ordunun Komutanlığını istemeye zorladı²⁸⁴.

Mustafa Kemal Paşa, Almanya'dan döndükten sonra rahatsızlığı nedeniyle Karlsbad'a gitti. Bu arada, Falkenhein Suriye'deki başarısızlıkları ve kötü idaresi yüzünden geri çağırılmış, yerine Liman Von Sanders getirilmişti. 1918 Temmuzunun ilk günlerinde kendisini ziyarette gelen bir arkadaşı Padişah Mehmet Reşat'ın öldüğünü, yerine Vahidettin'in hükümdar olduğunu bildirmesi üzerine Karlsbad'dan İstanbul'a döndü.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da yeni padişah ile birkaç kere görüştü. Bu görüşmelerde Vahidettin'e savaş durumu karşısında acele alınması gerekli tedbirler üzerinde tekliflerini anlattı. 16 Ağustos 1918 günü yapılan Cuma selamlığında hükümdar kendisini 7. Ordu Kumandanlığına yeniden tayin ettiğini bildirdi ve hemen arkasından 22 Eylül'de de onu "*fahri yaver*" yaptı. Mustafa Kemal Paşa bu tayini yine Enver Paşa'nın siyasi manevrası ile gerçekleştirilmiş bir sürgün olarak değerlendirmiş ve tepkisini Enver Paşa'ya

²⁸⁴ ATAY, Çankaya, s.105-106.; ATAY, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, s. 27 - 43.

da açıkça “*Bravo tebrik ederim siz kazandınız. Beni oraya göndermekle öç alıyorsunuz.*” diyerek beyan etmiştir²⁸⁵. Bu duruma rağmen, ordu karargâhının bulunduğu Nablus’a gitmiştir.

Bu sıralarda hastalığı hâlâ devam ediyordu. İlk işi çok yorucu olmasına rağmen cepheyi dolaşarak bölgenin durumunu incelemek oldu. Bu cephede yer alan üç ordu birliği yeterli donanıma sahip değildi. Nitekim, her birinin Filistin Cephesinde verdiği muharebeler yenilgi ile sonuçlandı. Mustafa Kemal bu olumsuz gelişmelere rağmen bölgede bulunan von Sanders’i de dinlemeyerek “*Şam’da ve Rayak’ta bulunan bütün kuvvetlerinin kuzeye çekilmeleri*” emrini verdi. Bütün kuvvetleri Halep’te toplayarak Halep’in kuzeybatısı istikametine çekmiştir. Mustafa Kemal, İngiliz ve Araplarla karşı savaşarak tutulan bu hattın savunulması için birlikleriyle çok ciddi gayret sarf etmiştir. Çok sonra Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Misak-ı Milli sınırları tespit edilirken Türk askerinin çizdiği bu hat esas alınacaktır.

Türk orduları Filistin ve Suriye’den ayrılırken Osmanlı Devleti’nin müttefiki olan Bulgaristan Selanik Mütarekesini imzalayarak savaştan çekildi. Bu suretle Osmanlı İmparatorluğu’nun müttefikleri ile bağlantısı kesilmiş çok geçmeden Almanya da mütareke istemiştir.

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı’nın ilk iki yılında hiçbir cephede kesin bir yenilgi almamasına ve hatta başarılı olmasına rağmen özellikle üçüncü yıldan itibaren savaşın ağır yükünü çekemez duruma gelmişti. Savaşın uzaması, mali-ekonomik güçlükler, büyük insan ve malzeme yetersizlikleri gibi olumsuzluklara rağmen, devlet sonuna kadar müttefiklerinin yanında savaşmak ve nihai zafere ulaşmak azmindeydi. Ancak, Bulgaristan’ın teslimi Makedonya Cephesinin çökmesine yol açmış, ayrıca Osmanlı Devleti’nin Almanya ile olan irtibatını kesmişti. Yine Almanya’nın 1918 Marn taarruzu beklenen sonucu vermemiş ve savaşan taraflarda kuvvet dengesi ittifak devletleri aleyhine bozulmaya başlamıştı. Bütün bu olumsuzluklara bir de savaş yorgunluğu ve kamuoyu baskıları eklendiğinde İttifak Devletleri için savaş bitirme çareleri aramaktan başka yol kalmamıştı.

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesini imzalanmasıyla görevinden ayrılan Liman von Sanders'in yerine, Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına Mustafa Kemal Paşa 31 Ekim 1918'den itibaren emir ve komuta etmeye başladı²⁸⁶. Ancak, bu görevi uzun sürmemiş, 4 Ekim 1918'de Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığının **"kaldırılması"** ile Mustafa Kemal Paşa tekrar Harbiye Nezareti emrine alınmıştır.

Ülkesine hizmet için ve özellikle Birinci Dünya Savaşının getireceği sıkıntı ve acıları²⁸⁷ çok önceden tespit ederek maruz kalınacak badireyi vaktinden önce önleyebilmek gayesiyle çok arzuladığı hâlde pek geç muvaffak ve pek kısa bir süre kaldığı Yıldırım Orduları Grubu Kumandanlığında geniş faaliyet sahası elde etmeye vakit ve imkân bulamayan²⁸⁸ Mustafa Kemal Paşa ülkesine karşı olan hizmet borcunu asıl bu tarihten sonra çok daha değişik bir surette ifa edecektir. Anadolu'ya geçmeden önce İstanbul'da kaldığı altı aylık süre Millî Mücadele hareketinin başlangıcını oluşturan hazırlık dönemidir. Bu dönem yakın tarihimizde yani bir Türk devletinin yapılanmasında siyasi ve fıkri temellerin olduğu fevkalade öneme haiz tarihi hadiselerle doludur.

IV. Mondros Mütarekesi ve İstanbul'a Dönüş

8 Ekim 1918 tarihinde Talât Paşa kabinesi istifa etmişti. Padişah hükûmeti kurma görevini Tevfik Paşa'ya verdi. Mustafa Kemal

²⁸⁶ **Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Yayını, Ankara 1962, s. 46.

²⁸⁷ Birinci Dünya Savaşında yenilen Osmanlı ordusunun yılmayan bir subayı olan Mustafa Kemal Paşa'nın savaş hâlindeki görüşlerini, Sivas Kongresi sonrasında Cemal Paşa'ya çektiği 10 Ekim 1919 tarihli telgrafından tespit etmek mümkündür: "Onarılmaz felaket ve acı sorunlar yarattığından bugün halka hoşnutsuzluk doğuran I. Dünya Savaşına katılmamak elbette son derece istenilir bir şeydi. Fakat bundan kaçınılmazdı. Çünkü katılmamak, silâhlı bir tarafsızlığı, yani Boğazların kapalı bulundurulmasını gerektiriyordu. Oysa ülkemizin coğrafi yeri, İstanbul'un stratejik durumu, Rusların İtilaf Devletleri yanında yer alması, bizim seyirci kalmamıza kesinlikle uygun değildi. Bundan başka silâhlı bir tarafsızlığın sürdürülmesi için paramız, silâhımız, sanayimiz, kısacası gerekli araçlarımız yoktu... Bir Ermenistan Cumhuriyeti kurulmasına karar verdiklerini ilân etmiş olanları ve hatta, Bolşeviklerin yayımladıkları gizli anlaşmalardan anlaşılacağına göre, İstanbul'un Çarlık Rusyası'na vaadedilmiş olması, savaşa, İtilaf Devletleri'ne karşı girmeliğin kaçınılmaz olduğunu gösteren açık belgelerdir". 142 nolu belge için bk. (Nutuk, Cilt III, (Sadeleştiren: Zeynep Korkmaz), Ankara 1984, s. 111.; Ayrıca bk. (İsmet Parmaksızoğlu, "Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı'na Girişimiz Üzerine Görüşleri", **Millî Kültür**, Sayı 40, Haziran 1983, s. 1).

²⁸⁸ Şükrü Tezer, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara 1989, s. 175.

Paşa Başyaver Naci Paşa (Eldeniz) aracılığı ile padişaha telgraf çekerek Sadarete Ahmet İzzet Paşa'yı (Furğaç) getirmesini istedi. Kendisi Harbiye Nazırı olarak Fethi (Okyar), Tahsin, Rauf (Orbay), İsmail (Canbulat), Azmi Beylerin ve Şeyhülislam Avni Efendilerin kabineye alınmasını istiyordu. Bu suretle, Osmanlı Devleti'nin müttetiklerinden ayrı olarak derhâl barış yapmasını sağlamayı, elde kalan son kuvvetleri büsbütün dağılmadan Anadolu'ya çekmeyi ve gerekirse padişahı da Anadolu'ya çağırarak ileri sürülecek ateşkes ve barış tekliflerine karşı milletçe direnmeyi düşünüyordu.

Tevfik Paşa'nın hükûmeti kuramaması üzerine, yeni Sadrazam Mustafa Kemal Paşa'nın istediği gibi Ahmet İzzet Paşa oldu. Ancak A. İzzet Paşa, onun atak, cesaretli ve gözü pek olmasından dolayı korkmuş Harbiye Nazırı yapmamıştır. *"Barıştan sonra birlik-te çalışırız"* gibi tuhaf bir beyanla Mustafa Kemal Paşa'yı oyalamıştır. Harbiye Nazırlığını kendi üzerine alan A. İzzet Paşa, Rauf Bey'i Bahriye Nazırı, Fethi Bey'i Dâhiliye Nazırı yaptı. İsmet Bey'i de Harbiye Nezareti Müsteşarlığına getirdi. Her şeye rağmen bu kabine, Mustafa Kemal Paşa'ya yakın ve onun görüşlerini temsil eden bir kabine hüviyetindeydi.

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı Devleti Rauf Bey başkanlığında bir heyetin 36 saat müzakere ederek kabul ettiği Mondros Mütarekesini imzaladı. Mütareke gereğince Alman kumandanların Türkiye'yi terk etmesi gerekiyordu. Bu yüzden Liman von Sanders de Yıldırım Orduları Kumandanlığını Mustafa Kemal Paşa'ya devretti.

Mondros Mütarekesi, Mustafa Kemal Paşa için hiç bir zaman 'son' olarak düşünülmemiş aksine bir başlangıcı temsil etmiştir. Galip devletler lehine birçok hüküm içeren mütareke hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın görüşü şu şekildedir; *"Osmanlı Devleti bu mütareke ile kendini kayıtsız şartsız düşmana teslim etmekle kalmamış, düşmanların memleketi istilası için yardım da vaat etmiştir"*. Bu görüşünü ve Mütarekenin sakıncalı gördüğü noktalarını ardarda çektiği telgraflar ile sadrazama açıklamaya çalışmıştır. Bu çabayı gösterirken diğer taraftan elinin altında bulunan İkinci ve Yedinci Orduları da Millî Mücadele için hazırlamaya çalıştı. Bu birliklere, kendi fikirlerine yakın kumandanlar getirdi. Silah ve mühimmatı güvenli yerlere gizledi. Böylece yakın bir gelecekte uygulanması gereken bir planın hazırlıklarını yapıyordu.

Şimdi ona düşen görev mütareke koşullarına karşı mücadele etmek olacaktı. İzzet Paşa'ya arka arkaya telgraflar göndermeye başladı. Bu telgrafların birçok yerinde sorunlara değiniyordu. Özellikle Mütarekenin Türk garnizonlarının Suriye'den çekilmesini öngören maddesi onu kuşkulandırmaktaydı. Bu anlaşılmaya göre Suriye'nin sınırı belli değildi. İngilizlerin bu belirsizliklerden faydalanması tehlikesi mevcuttu. Ona göre Türk Ordusu bu gibi belirsizlikler giderilmeden dağıtılır ise düşmanların haris emellerine engel olmak hiçbir şekilde mümkün olmayacaktı.

Gayet sert üslupla kaleme alınan bu telgraflardan biri aynen şu ifadeleri içermektedir: *"Şayet hükûmeti seniyyece İngilizlerle ciddiyet ve samimiyetle itimat olunabilecek bir ittifak-ı havi yapılmış ve yapılması ihtimal-i kavi derecesinde bulunmuş ise, bu hususun meçhulümüz kalması bittabi yanlış muhakemata sevk edebileceğinden mümkün ise bu babda imaen olsun tenvir edilmekliğimi istirham ederim. Akıbet-i vatandan endişenak olmaktan mütevellit ve samimî olmaktan şüphe edilmemek lazım gelen mütalâanın münakaşa mahiyetinde telâkkisine temayül bu yurulmamasını hasaten rica ederim. Bilhassa zât-ı samilerince yakinen malûm bulunmuştur ki, âcizleri her ne hâl ve vaziyette bulunursam bulunayım doğru olduğuna kani bulunduğum ve icap edenlere arz ve iblâğını selâmet-i memleket icabı kabûl ettiğim içtihadatuma tebaiyetten men-i nefse kadir değilim.*

Mustafa Kemal"

Geçen günler Mustafa Kemal'i haklı çıkardı. Birbiri ardına, Musul, Halep ve İskenderun İngiliz işgaline uğradı. Mustafa Kemal'in komutasındaki Yedinci Ordu lağvedildi ve geriye sadece bir kolordu kaldı. Bu Mustafa Kemal'in millî bir savunma gücü oluşturmak için son umuduydu. Bu şartlar altında başkente dönen Mustafa Kemal, İstanbul'u İtilaf Devletleri'nin "*himayesi*" altındaki umutsuz ve felaket duygusu altında ezilmiş bir hâlde buldu. Başlayan soğuk ve karanlık kış, yakıt yokluğu, kaybolan asayişin yerini alan soygunculuk ve zorbalık, hepsinden de ötesi Rumların ve diğer azınlıkların aşağılamaları âdeta Türkler için hiç umut kalmadığını gösteriyordu. Niha yet, kasım ortalarında İtilaf Devletleri orduları şehre girdi.

Bu arada 1 Kasım 1918 günü İttihat ve Terakki Cemiyeti son kongresini topladı ve fesh kararı aldı. Fakat partiden ilk kopmalar daha önce başlamıştı. Ali Fethi Bey ve Hüseyin Kadri "*Hürriyetper-*

ver *Avam Fırkası*'nı kurmuştu. 1 Kasımdaki toplantıda partinin feshi kararı alındığı gibi "*Teceddüt Fırkası*" adında yeni bir fırkanın kurulması da kararlaştırıldı. 1/2 Kasım 1918 gecesi Talât, Enver, Cemal, Beyrut Valisi Azmi, eski Polis Müdürü Bedri, Dr. Nazım, Dr. Bahaddin Şakir, Cemal Azmi bir Alman denizaltısıyla kaçtılar. "*Teceddüt Fırkası*" da 9 Kasım 1918'de kuruldu²⁸⁹.

Siyasi durum çok karıştı. Enver, Talât ve Cemal Paşaların kaçması mecliste bunalım yaratmıştı. İttihat ve Terakki milletvekilleri canlarını kurtarmak telaşı ile Osmanlı Devleti'nin savaşa girme-sindeki kişisel sorumluluklarını unutuvermişler ve eski nazırlara cephe alarak mahkemeye çıkmalarını istemeye başlamışlardı. Bu arada İstanbul'da İzzet Paşa kabinesinin istifası üzerine Tevfik Paşa başkanlığında kurulacak yeni kabine çalışmaları başlamıştı.

²⁸⁹ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 1998, s. 437-438.

IV. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN İSTANBUL'DAKİ FAALİYETLERİ VE ANADOLU'YA GEÇİŞ

I. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Faaliyetleri²⁹⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Döneminde İstanbul'da verdiği mücadelenin bir cephesi politik ise, öteki cephesi fikridir. Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Döneminde, İstanbul'a gelmeden önce ve sonra olmak üzere fikrî faaliyetlerini iki bakımdan ele almak mümkündür:

1- Mütareke şartları ve uygulanmasının mahzurlu taraflarını göstermek suretiyle yetkili ve sorumlu mevkide bulunanları uyar-
mak,

2- İstanbul'da Harbiye Nazırlığına gelebilmek için bütün politik yolları denedikten sonra, Anadolu'ya geçmek ve "*millî mukavemet*" gibi bir fikirde karar kılmak ve bu gaye ile fikrî hazırlıklar-
da bulunmak.

Dikkat edilirse, Mustafa Kemal'in ikinci fikrî, birincisinin sonucu niteliğindedir. Yani mütareke şartlarının ağırlığı ve İtilaf Devletleri tarafından istenildiği şekilde uygulanışı, Mustafa Kemal'de Anadolu'ya geçmek ve millî mukavemet hareketini görüş-
mek fikrini uyandırmıştır.

A. Cepheden Yaptığı İlk Politik Teşebbüs ve İzzet Paşa Kabinesi ile İktidar Kapılarını Zorlaması

Bir taraftan Filistin-Suriye savunma hattının süratle çökmesi, diğer taraftan Bulgaristan'ın savaştan çekilmesiyle Balkan-İstanbul

²⁹⁰ Bu bölüm, "E. Semih Yalçın-Salim Koca, *Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçışı*, Ankara 2005" adlı çalışmamızdan derlenmiştir.

yolunun İtilaf Devletleri'nin ordularına açılması üzerine savaşa devam etmenin imkânsızlığını gören İttihat ve Terakki Hükûmeti, uygun bir barışın yapılmasına kolaylık sağlamak düşüncesi ile 13 Ekim. 1918'de ²⁹¹ iktidardan ayrılmıştır. Sadrazam Talât Paşa hükûmetin istifasını verirken, şüphesiz, kendi siyasi geleceklerini teminat altına almak düşüncesiyle padişah'tan yeni kurulacak kabineye bazı İttihatçı arkadaşlarının alınması dileğinde bulunmuştu. Kabinayı kurmakla görevlendirilen Tevfik Paşa bu teklifi kabul etmeyince ²⁹² görev Ahmet İzzet Paşa'ya verilmiş, ²⁹³ O da 1918 tarihinde Fethi (Okyar), Cavit, Hayri (Ürgüplü), Rauf (Orbay) Beyler gibi bazı İttihatçıların veya İttihatçılara yakın kişilerin bulunduğu bir kabine teşkil etmişti.

Öte yandan Suriye'de 7. Ordu Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'da bulunan arkadaşı Dr. Rasim Ferit (Talay) vasıtasıyla Tevfik Paşa'nın yeni kabinayı kurmakta bazı güçlüklerle karşılaştığını öğrenince, hemen harekete geçmiş ve Başyaver Naci (Eldeniz) Bey'e Sultan Vahideddin'e arz edilmek üzere şifreli bir telgraf çekmişti ²⁹⁴.

Mustafa Kemal Paşa bu telgrafında padişah'tan, sadrazamlık makamına Ahmet İzzet Paşa'nın getirilmesini; Fethi, Tahsin, Rauf Canbulat, Azmi, Hayri ve kendisinden meydana gelecek bir kabinenin oluşmasını istemiştir. Mustafa Kemal, telgrafını Başyaver Naci (Eldeniz) Bey'e vermiş ve o da bu telgrafi İzzet Paşa'nın görev verilmek üzere huzurunda bulunduğu sırada "*Tam zamanıdır*" diyerek padişaha arz etmiştir ²⁹⁵.

Mustafa Kemal Paşa'nın Mütarekeden az önce cepheden yaptığı bu politik teşebbüs, İzzet Paşa tarafından "*Barıştan sonra Allah'ın lütfu ile iş birliği yaparız*" şeklinde bir cevapla nazikçe geri çevrilmiştir.

²⁹¹ 4 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa Sultan Vahideddin'e istifa ihtimalinde bahsetmiş olup, O da durumu bunu gerektirdiğini söylemiştir. Talât Paşa da 8 Ekimde istifasını vermiş; ancak resmî açıklama 13 Ekimde yapılmıştır.

²⁹² Ali Fuat Türkeldi, *Görüp İşittiklerim*, TTK Yay., Ankara 1984, s. 151.

²⁹³ Ahmet Reşit Bey, *Gördüklerim Yapıklarım*, İstanbul 1945, s. 265.

²⁹⁴ *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, Cilt IV, AAM yayını, Ankara 1991, s.13-14.; M. Sunullah Arısoy, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları*, I. Kitap, TTK Yay., Ankara 1989, s.5.; Yusuf Hikmet Bayur, "1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurması", *Belleten*, Cilt XXI (1957), s. 563-564.

²⁹⁵ Y. Hikmet Bayur, *Atatürk, Hayatı ve Eseri*, Ankara 1963, s. 164 vd.

Hüseyin Rauf Orbay'ın hatıraları vasıtasıyla padişahın, Mustafa Kemal'in Suriye'den gönderdiği telgraf metnini yeni kabineyi kurmakla görevlendirdiği Ahmet İzzet Paşa'ya vermiş olduğu öğrenmekteyiz²⁹⁶. Sultan Mehmet Vahideddin böyle yapmakla hiç şüphesiz, Mustafa Kemal'in teklifine ne derece önem verdiğini göstermiştir. Öyle anlaşıyor ki Sultan Vahideddin bu davranışı ile yani söz konusu telgraf metnini yeni görevlendirilen sadrazama vermekle ya Mustafa Kemal'in teklifinin nazar-ı dikkate alınmasını ya da Ahmet İzzet Paşa'nın bu hususta görüşünü almak istemişti. Hangi şık doğru olursa olsun, Sultan Vahideddin'in Mustafa Kemal Paşa hakkında kanaati olumludur. Hatta "*Teşkilat-ı Mahsusa ve M. M. Grubu*" başkanı olduğunu söyleyen Hüsamettin Ertürk'e göre, Sultan Vahideddin Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nazırlığına getirilmesini çok istemiş, fakat Ahmet İzzet Paşa'nın şiddetli muhalefeti karşısında onun bu arzusu gerçekleşmemiştir²⁹⁷. Ş. Süreyya Aydemir, bu muhalefetin sebebini, Ahmet İzzet Paşa'nın Mersinli Cemal Paşa'ya gönderdiği bir telgrafla izah etmektedir. Ahmet İzzet Paşa telgrafta Mustafa Kemal Paşa'yı çok şey isteyen ihtiraslı bir kişi olarak tanımlamaktadır²⁹⁸.

Diğer taraftan savaş boyunca en büyük rakibi olan Enver Paşa da Harbiye Nazırlığı'na, ancak Mustafa Kemal Paşa'yı uygun görmekteydi. İzzet Paşa, hükûmeti kurup Harbiye Nezaretini de ek görev olarak üzerine aldığı sırada Enver Paşa daha İstanbul'da bulunmaktaydı. O zaman onun bu konu ile ilgili bir sözü çok yayılmıştı. Enver Paşa Harbiye Nezareti için, "*bu İzzet Paşa'nın işi değil, onun altından ancak Mustafa Kemal kalkar*"²⁹⁹ demiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın kabineye alınmamasının gerçek ve mantıklı sebeplerini bizzat Ahmet İzzet Paşa'nın Rauf (Orbay) Bey'e yaptığı açıklamadan anlamak mümkündür. Rauf Bey hatıralarında Ahmet İzzet Paşa ile aralarında bu hususta geçen konuşmayı şöyle nakleder: "*Kendisi, sadaret makamını işgal edeceğine göre, Harbiye Nezareti ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine (Genel Kurmay Başkanlığı) kimleri münasip gördüğünü sordum. Bu husus-*

²⁹⁶ *Yakın Tarihimiz*, Cilt I, (1962), s. 146.

²⁹⁷ Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, (hızl. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1957, s. 329.

²⁹⁸ Ş. Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt I, İstanbul 1976, s. 334.

²⁹⁹ BAYUR, *Atatürk...*, s. 166.

ta henüz bir karara varmadığını, icap ederse başlangıçta her iki vazifeyi de üstüne almak niyetinde bulunduğunu söyledi.

Bu vazifelerden birine Mustafa Kemal Paşa'nın tayini ile üstüne alacağı ağır işi hayli kolaylaştırıp hafifletebileceğini hatırlattım. Biraz düşündü, sonra Mustafa Kemal Paşa'nın bu vazifelerden herhangi birini en iyi surette idareye muktedir bulunduğunu hususundaki kanaatine rağmen, şu sırada -harp durumu bakımından kendisine bu çeşit bir memuriyet teklifi etmenin uygun olamayacağını belirterek sulh yapmak teşebbüsünü müteakip Suriye Cephesindeki kitalarımıza kumanda etmekte bulunan Alman Generali Liman von Sanders'i hizmetten affetmek zaruri olacaktır. Bu takdirde boşalacak kumanda mevkiini, mevcutlar içinde yalnız Mustafa Kemal Paşa'nın işgal edebileceğini siz de takdir edebilirsiniz. Vaziyet sulha doğru gelişir ve cephenin bu günkü arz ettiği tehlike ortadan kalkarsa, Harbiye Nazırlığını Mustafa Kemal Paşa'ya devir ve tevdi etmeyi düşünüyorum”³⁰⁰.

Başka bir görüşmede Ahmet İzzet Paşa, Rauf (Orbay) Bey'e aynı meselede verdiği tamamlayıcı bilgide, “*Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezaretine tayinini çokian münasip gördüğünü ve bu nezareti bundan dolayı kendi üstüne aldığını, sulh yapılabilirse Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a devletle bu nezareti kendisine teklif edeceğini, yapılmazsa Anadolu'ya yönelecek düşman istilasına lazım gelen askerî tedbirleri almak ve tatbik etmekte -mevcutlar arasında- ondan daha muktedir bir kumandanımız bulunmadığı cihetle şimdilik cephede çalışmasını daha faydalı ve mühim gördüğünü*”³⁰¹ söylemiştir.

Ahmet İzzet Paşa'nın son sözleri, Mustafa Kemal Paşa'nın hangi maksatla kabineye alınmadığını açıkça göstermektedir. Gerçekten ordular grubuna kumanda etmiş ve edebilecek başlıca iki komutandan birisi Ahmet İzzet Paşa ve diğeri de Mustafa Kemal'di. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın ordular yönetmekteki mahareti herkesçe bilinmekteydi. Bu bakımdan Ahmet İzzet Paşa'nın İtilaf Devletleri orduları karşısında en önemli cephede askerin başında “*muktedir bir komutanı*” bulundurmasını, iyi düşünülmüş bir ihti-

³⁰⁰ Yakın Tarihimiz, Cilt I, s. 51 vd.

³⁰¹ Yakın Tarihimiz, Cilt I, s. 146.; Rauf Orbay, Cehennem Değirmeni, Siyasal Hatıralarım, Cilt I, İstanbul 1993, s. 72.

yat tedbiri olarak saymak gerekir. İşte onun kabineye alınmamasının asıl sebebi budur.

Ahmet İzzet Paşa meseleyi böyle düşünmüş olmasına karşılık, Mustafa Kemal Paşa tamamen farklı fikirlere sahipti. O, Falih Rifki Atay'a anlattığı hatıralarında bu hususta şöyle demiştir: "*Ben sulhun çabuk gelmeyeceğini biliyordum. Sulha kadar çok buhranlı vaziyetler karşısında kalacaktık. İşte bu sırada vatana ciddi hizmetlerde bulunabileceğim kanaatindeydim*".³⁰²

Bu fikirlere sahip olan Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa'nın "*Sulhtan sonra Allah'ın lütfu ile iş birliği yaparız.*" şeklinde cevabına o zaman telgraf başında şu karşılığı vermiştir: "*Sulh gecikecektir. Sulha kadar çok buhranlı anlar geçireceğiz. Bu devrede vatana faydalı olabilirsem düşüncesiyle Harbiye Nezaretini istemiştim. Yoksa sulha vardıktan sonra onun huzur ve sükunu içinde Harbiye Nazırlığını benden çok mükemmel ifa edecek zevat bulunabilir. Bana göre bade's-sulh (sulhtan sonra) refakatimizi hiç de zaruri hatta lüzumlu görmüyorum.*"³⁰³

Burada söylemeye bile gerek yoktur ki, yukarıdaki sözlerden daha o zaman Mustafa Kemal Paşa'nın zor günlerin adamı olduğu açıkça belli olmaktadır.

Biraz yukarıda verilen bilgilerden anlaşılağı gibi, Ahmet İzzet Paşa Sadrazamlık makamından başka Harbiye Nezareti ve Başkumandanlık Genelkurmay Başkanlığı görevlerini de kendi üzerine almıştır. Mustafa Kemal Paşa ise, Mondros Mütarekesinden bir gün sonra, yani 31 Ekim 1918'de Adana'da Alman Generali Liman von Sanders'in yerine Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına getirilmiştir. İstiklal Savaşı kazanıldıktan ve Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra bile merak konusu olmaya devam eden Mustafa Kemal Paşa'nın o zaman Harbiye Nazırlığına getirilmesi hâlinde neler yapabileceğı meselesinin yine kendi ağzından yaptığı açıklamalara dayanarak izah etmek isabetli olacaktır. Cumhuriyet gazetesinin sahibi Yunus Nadi o günkü şartlarda Harbiye Nazır olarak neler yapmayı düşündüğünü sorduğunda, Mustafa Kemal şu cevabı vermiştir: "*Ben o zaman dahi Harbiye Nazır olarak dâhil*

³⁰² Falih Rifki Atay, 19 Mayıs, Ankara 1944, s. 5.

³⁰³ Hâkimiyet-i Milliye, 5 Nisan 1926.; Falih R. Atay, Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul 1955, s. 63.

*olacağım bir hükûmetin aktedeceği mütareke öyle olmaz ve onun tatbikatı bizi bilahare bu kadar müşkülâta uğratmış bulunmazdı. Daha İstanbul'da iken hükûmete iştirakim mümkün olsaydı, millî hâlâs (kurtuluş) işi daha oradan başlamış olurdu.*³⁰⁴

Yusuf Hikmet Bayur da bir sohbet sırasında aynı soruyu tekrarladığında Mustafa Kemal Paşa, *"Padişah ve hükûmeti alır Anadolu'ya çekilir, mütareke ve barış görüşmelerini oradan idare ederim.*"³⁰⁵ şeklinde daha açık bir cevapla bu konuda asıl fikrini söylemiştir.

Mütarekeden az önce Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırlığına talip olurken taşıdığı fikirler tatbikat sahasına konmamış olduğu için, isabet derecesi üzerinde tartışmakta fayda görmüyoruz. Yalnız şu kadarını söyleyelim ki bu fikirlerin, Mustafa Kemal'in 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktıktan sonra giriştiği kurtuluş hareketine temel teşkil ettiği bir gerçektir. Gerçi Mustafa Kemal padişahı ve hükûmeti alıp Anadolu'ya geçemedi; fakat tek başına geçti ve düşündüğünü gerçekleştirdi. Bu bakımdan Mustafa Kemal Paşa'nın Mütarekeden az önce, devleti içine düştüğü tehlikeden kurtarmak için kafasında taşıdığı, fakat o zaman tatbik etmek fırsatını bulamadığı bu fikirlerini küçümsememek gerekir.

Öte yandan bir zamanlar İttihat ve Terakki Hükûmeti de tıpkı Mustafa Kemal gibi düşünmüştü. İttihat ve Terakki Hükûmeti, Çanakkale savaşlarında İtilaf Devletleri ordularının denizden ve karadan boğazı zorladığı sırada, bir ara padişahla birlikte hükûmet merkezini Konya'ya taşımayı düşünmüştü ve hatta bunun için hazırlık bile yapılmıştı. Tehlike Mustafa Kemal Paşa'nın büyük gayretleri ile önlenince de vazgeçilmiştir.

Adana'da Yıldırım Orduları Grubu Komutanı Mustafa Kemal ile Sadrazam Ahmet İzzet Paşa arasında telgraf başında (5-8 Ekim 1918), Mondros Mütarekesinin uygulanışı üzerinde sert tartışmalar olmuş, Mustafa Kemal Paşa fikirlerini kabul ettiremeyince, bir ara istifasını vermiş, fakat kabul edilmemiştir. Bu tartışmalar devam ederken 6 Ekim 1918'de Mustafa Kemal Paşa'nın emir ve komuta ettiği Yıldırım Orduları Grubu ve 7. Ordu dağıtılmış ve dağıtma

³⁰⁴ Cumhuriyet, 13 Mayıs 1933.

³⁰⁵ BAYUR, Atatürk..., s. 166.; BAYUR, "1918 Bırakışmasından Az Önce...", s. 564.

karan ile ilgili “*İrade-i Seniyye*” (Padişah buyruğu) da 10 Kasım 1918 tarihinde resmî gazete Takvim-i Vekayi’de yayımlanmıştır³⁰⁶.

Diğer taraftan başkent İstanbul’da da önemli değişiklikler olmaktaydı. İtilaf Devletleri’nin donanmalarının Mütareke hükümlerinden faydalanarak İstanbul önlerine geleceği bildirilince, Sultan Mehmet Vahideddin, -belki işgal kuvvetleri tarafından hoş karşılanmaz ve bir problem çıkar düşüncesiyle- Sadrazam İzzet Paşa’dan İttihatçı bakanların (Fethi, Cavit) değiştirilmesi isteğinde bulunmuştu. Padişahın bu isteğini izzetinefis meselesi yapan Ahmet İzzet Paşa, hükûmetin istifasını verirken hâlâ Adana’da bulunan Mustafa Kemal Paşa’ya “*Zât-ı devletleri bir an evvel İstanbul’a teşrif buyurmalısınız. Sizinle istişareye ihtiyacım var.*”³⁰⁷ diye telgraf çekerek onu İstanbul’a davet etmiştir.

Emir ve komuta ettiği ordular grubu dağıtılmış olduğu için bir süreden beri boшта bulunan Mustafa Kemal Paşa, bu telgraftan “*Payitahtta durumun karıştığı manâsını çıkararak*” 10 Kasım 1918 tarihinde İstanbul’a hareket etmiştir.

Mustafa Kemal bu tarihten üç gün sonra, yani 13 Kasım 1918’de İstanbul’a geldiği zaman, 55 savaş gemisiyle İtilaf Devletleri’nin donanmasını İstanbul önlerinde demirli bulmuştur. O dört sene boyunca çeşitli cephelerde düşman kuvvetleri karşısında bir an bile sarsılmamış azim ve iradesiyle yaveri Cevat Abbas (Gürer)’a dönerek, “*Geldikleri gibi giderler.*” demiştir. Ancak Mustafa Kemal, kendisini karşılamaya gelen arkadaşı Dr. Rasim Ferit (Talay)’e gördüğü manzara karşısında “*Hata ettim; İstanbul’a gelmemeliydim; ne yapıp Anadolu’ya dönmenin çaresine bakmalı.*”³⁰⁸ diyerek pişmanlığını ifade etmekten kendini alamamıştır.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul’da Pera Palas Oteline yerleştikten sonra, aynı gün Fethi ve Rauf Beylerle buluşmuş ve onlarla birlikte daha görevinden ayrılmamış olan Ahmet İzzet Paşa’nın konağına ziyaretine gitmiştir³⁰⁹. İzzet Paşa istifa sebebini anlatmış ve sonuç

³⁰⁶ Takvim-i Vekayi, 10 Kasım 1918/ Teşrinisani 1334. “Yıldırım Orduları Grubu ile Yedinci Ordu Karargâhı lağvedilmiş ve Yedinci Ordu Kumandanı Mirliya Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti emrine verilmiştir”.

³⁰⁷ Cevat Abbas Gürer, “Tarihi Güne Bir Bakış”, *Ülkü*, Cilt IX (1937), s. 249.; Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, Ankara 1958, s. 273.; ATAY, 19 Mayıs, s. 5.

³⁰⁸ BAYUR, *Atatürk...*, s. 189.

³⁰⁹ Feridun Kandemir, *Rauf Orbay*, İstanbul 1965, s. 30.

olarak “Zât-ı Şahane bizi ıskat edip (düşürüp) Tevfik Paşa’yı sadarete getirmek istiyor, buna ne dersiniz?” deyince Mustafa Kemal Paşa da “Haysiyet meselesi yüzünden böyle zamanlarda hükûmetten ayrılmanın doğru olmadığı” fikrini ileri sürmüş, azim ve irade gösterdiği takdirde sadaret makamında kalabileceğini şu sözlerle belirtmiştir: “Zât-ı Şahane kendiliğinden ne karar alabilir, ne de karar tatbik edebilir. Bana kalırsa makamınızda oturunuz. Bunu sizden çok rica ederim. Siz buna karar verdiğiniz takdirde Zât-ı şahane kararsız kalacaktır”.

İzzet Paşa bunu nasıl ve kimin tarafından temin edileceğini sorduğunda Mustafa Kemal Paşa, “Bunu evvela sizin kararınız temin eder ve müsaade buyursanız ben de çalışırım.”³¹⁰ demiştir.

Aralarında geçen bu tartışmadan sonra Mustafa Kemal Paşa, İzzet Paşa’ya hem fikirlerini kabul ettirmiş hem de tekrar iktidara gelebilmek için bir plan yapılmıştır. Hatta, aralarında bir kabine listesi bile düzenlemiştir.

Mustafa Kemal’in fikrine göre, yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilen Tefvîk Paşa’ya Mecliste güven oyu verdirmemek ve bu arada İzzet Paşa’yı tekrar işbaşına getirmek için gerekli şartları ve zemini hazırlamak lazımdı. Bu gaye ile hemen harekete geçildi³¹¹ birlikte Meclise gidildi. Mustafa Kemal, önce tanıdıkları mebuslara tek tek, sonra istek üzerine toplu olarak bir salonda hepsine fikirlerini birer birer anlattı ve alınması gerekli tedbirleri sıraladı. Mustafa Kemal Paşa’nın fikirleri mebuslar üzerinde olumlu tesir yaptı; fakat, bazı mebuslar güven oyu verilmediği takdirde Meclisin dağıtılacağı endişesi içinde idiler. Mustafa Kemal Meclisin zaten dağıtılacağını, ancak güven oyu vermemekle zaman kazanılabileceğini belirtti³¹².

Mustafa Kemal Paşa İzzet Paşa ve ekibiyle iktidara gelebilmek için mebuslar arasında sadece kulis yapmakla yetinmedi: O, Fethi (Okyar) Bey’in çıkarmakta olduğu “Minber” gazetesine ortak olmuş ve bu gazeteyi politik mücadelesinde bir propaganda vasıtası olarak kullanmıştır. O, Minber gazetesinde bir taraftan Tefvîk Paşa aleyhinde şiddetli neşriyat yaptırırken³¹³, diğer taraftan kendisini aynı gazete

³¹⁰ Cevat Abbas Güler, “Tarihi Güne Bir Bakış”, s. 254; BAYUR, *Atatürk...*, s. 233.

³¹¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976, s. 86-87.

³¹² Hâkimiyet-i Milliye, 11 Nisan 1926; ATAY, 19 Mayıs, s. 5 vd.; BAYUR, *Atatürk’ün Bana Anlattıkları*, s. 90 vd.

³¹³ KANDEMİR, Rauf Orbay, s. 31.; AKŞİN, *İstanbul Hükûmetleri...*, s. 87-88.

vasıtasıyla politik makamlara lanse ettirmeye çalışmıştır.³¹⁴ Mustafa Kemal Paşa bu gaye ile 17 Kasım 1918 tarihinde aynı gazete biyografisi ile birlikte orduya, siyasete ve İngilizlere ait düşüncelerini ihtiva eden bir mülakatını da yayımlatmıştır. Bu mülakatta, "*İngilizlerin, Osmanlı milletinin hürriyetine ve devletimizin istiklaline riayette gösterdikleri, hürmet ve insaniyet karşısında yalnız benim değil, bütün Osmanlı milletinin İngilizlerden daha hayırhah (iyiliksever) bir dost olmayacağı kanaatiyle mütehassıs olmaları (duygulanmaları) pek tabiidir.*" şeklinde sözlerine bakacak olursak, onun daha o zaman, zamana, zemine ve şartlara uygun olarak hareket edebilen güçlü politik bir kişiliğe sahip olduğu kolayca anlaşılır. Ayrıca 18 Kasım 1918 tarihinde Vakit gazetesine³¹⁵ verdiği bir diğer mülakatında da o, bir taraftan. "*İngiltere'nin Osmanlılara karşı iyi niyetinden şüphe etmediğini*" söylerken diğer taraftan mütareke hükümlerinin uygulanması üzerinde endişelerini de belirtmekten çekinmez³¹⁶.

Anlaşılabacağı gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu demeçleri vermekten asıl maksadı, İngilizleri kızdırmamak ve gelmeyi arzuladığı politik mevkide takip edeceği politikaya kolaylık sağlamaktır. Fakat o, İstanbul'da kaldığı sürede arzu ettiği politik mevkide hiçbir zaman gelememiştir; dolayısıyla bu politik teşebbüsünün bu yönde bir faydası olmadı. Ancak bu sözlerin daha sonraki Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin izlediği politikaya paralel gibi gözükmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine tayininde önemli bir kolaylık sağladığı düşünülebilir. Ayrıca Mustafa Kemal'in hemen hemen bütün arkadaşlarının İngilizler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürülürken, kendisine dokunulmaması ve 9. Ordu Müfettişliğine tayininde de bir engel çıkarılmaması, az da olsa bu demecin tesirine bağlanabilir. Zira bu "*aldatıcı*" sözlerden dolayı hem İngilizlerin hem de Damat Ferit ve taraftarlarının Mustafa Kemal Paşa'yı kendi saflarında veya hiç olmazsa kendilerine yakın gördükleri muhakkaktır. Fakat gerçeğin böyle olmadığı, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçmesinden biraz sonra anlaşılacaktır.

³¹⁴ ZÜRCHER, *Millî Mücadelede...*, s. 194.

³¹⁵ *Vakit*, 18 Teşrinisani 1918 (1334).

³¹⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke döneminde verdiği politik iki demecin değerlendirilmesi için bk. (BAYUR, "1918 Bırakışması ...", s. 479-497.; Şerafettin Turan, "Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri", *Belleten*, Cilt XLVI, (1982).; Ayrıca bk. (Bekir Sıtkı Baykal, "Mütareke Devrinde Mustafa Kemal Paşa'ya Ait İki Belge", *Belleten*, Cilt XXXVII, Sayı 148 (1973), s. 451-459).

Nihayet Suriye'den beri Mustafa Kemal'in ikinci politik teşebbüsü de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 19 Kasım 1918 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın da izleyici olarak bulunduğu Meclisteki oylamada, Tevfik Paşa Kabinesi çoğunluğun oyunu alarak Meclisten güven oyu almayı başarmıştır³¹⁷.

B. Sultan Vahideddin ile Görüşmesi

Bütün bu olumsuz gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'yı yıldırma-
mış; Sultan Vahideddin ile görüşerek; Ona da devleti içinde bulundu-
ğu tehlikeden kurtarabilmek için "*tedbir*" olarak düşündüğü fikirlerini
açıkça söylemiştir. Bu düşünce ile, aynı zamanda hocası olan Başyaver
Naci (Eldeniz) Bey vasıtasıyla 22 Kasım 1918 Cuma günü için saray-
dan randevu aldı³¹⁸. Mustafa Kemal Paşa bu tarihte Sultan Vahideddin
ile Cuma Selamlığı'nda görüştü³¹⁹. Sultan Vahideddin'in Mustafa Ke-
mal Paşa'ya görüşme sebebini bile söyleme fırsatı vermediği konuşma,
şöyle cereyan etmiştir. Sultan Vahideddin ilk söz olarak, "*Bilirim ki,
ordunun zabitleri ve kumandanları sizi severler. Bana teminat verebi-
lir misin ki, onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir.*" demiştir. Mus-
tafa Kemal Paşa beklemediği bu sözler karşısında şaşırılmış ve şu karşı-
lıkta bulunmuştur: "*Gerçi ben İstanbul'a geleli birkaç gün oluyor.
Buradaki vaziyeti tamamıyla bilmiyorum. Yalnız ordu kumanda ve
zabitlerinde zât-ı şahânenize karşı bir cereyan olması için sebep gö-
remiyorum*". Vahideddin, "*Yalnız, bu günden bahsetmiyorum, bu-
günden ve yarından...*" dedikten sonra, görüşmeye şu sözlerle son
vermiştir: "*Siz akıllı bir kumandansınız, tecrübesiz arkadaşlarınızı
tenvir edeceğinize (aydınlatacağınıza) eminim.*"³²⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın Sultan Vahideddin'e müracaatı da
netice vermemiştir. Üstelik görüşmenin uzun sürmesinden şüpheli-
lenen bazı kişiler, padişahın Mustafa Kemal ile Meclis-i Mebusanın
dağıtılması lüzumu üzerinde fikir alış verişinde bulunduğu ve Mus-

³¹⁷ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara 1986, s. 51.; Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1976, s. 205.

³¹⁸ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt I, TTK Yay., Ankara 1993, s. 33.

³¹⁹ Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da kaldığı süre içinde Padişahla 5 kez görüşmüştür. Bu görüşmelerin tarihleri sırasıyla 15 Kasım, 29 Kasım, 20 Aralık 1918, 12 Mayıs 1919 ve 16 Mayıs 1919'dur. Bu hususta ayrıntılı için bk. (E. Semih Yalçın-Salim Koca, *Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Geçişi*, Ankara 2005, s.114).

³²⁰ *Hâkimiyet-i Milliye*, 12 Nisan 1926.; ATAY, 19 Mayıs, s. 6 vd.; ATAY, *Atatürk'ün...*, s. 91 vd..

tafa Kemal'in kendisini tasvip ederek ordunun da aynı fikirde olduğu ve hatta arkadaşları namına söz verdiği³²¹ şayiasını yaymışlardır.

Yukarıdaki sözlerinden de anlaşılacağı gibi, Sultan Vahideddin endişe içindedir. Onu endişeye düşüren sebep, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a gelişinden beri yoğun politik faaliyetlerin içinde bulunmasıydı. Öyle anlaşılıyor ki Vahideddin, Mustafa Kemal Paşa'nın bu politik teşebbüslerde bulunurken arkasında ordunun bulunduğunu sanmaktadır.

Öte yandan Sultan Vahideddin bu görüşmede, Mustafa Kemal vasıtasıyla ordunun görüşünü öğrenmek istemiştir. Ayrıca Vahideddin'in sözlerinden Mustafa Kemal vasıtasıyla orduyu elinde tutmak isteği sonucunu da çıkarmak mümkündür.

Sultan Vahideddin endişesinde tamamen haksız sayılmazdı; zira Ahmet İzzet Paşa'nın sadarettten ayrılmak zorunda kalışı, ordunun milliyetçi subaylarını derinden yaralamıştı. Hatta Hücum Taburu Kumandanı Yenibahçeli Şükrü (Oğuz) Bey'in harekete geçmesine bile sebep oldu. Şükrü Bey, Ahmet İzzet Paşa'nın tekrar sadarete getirilmesi için hanedan üyeleri nezdinde teşebbüste bulunmuş ve sonuç alamayınca da bir darbe ile Sultan Vahideddin'i düşürmeyi planlamıştır. Şükrü Bey bir arkadaşı vasıtasıyla İzzet Paşa'ya bu düşüncesini duyurmuş, fakat şiddetle reddedilmiştir³²².

C. Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey ile Münasebetleri ve İhtilal Komitesi Kurması

Mustafa Kemal Paşa'nın İzzet Paşa ekibi ile iktidara gelmek yolu tamamen kapanırken Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in kurması söz konusu olan kabinede tekrar adı geçmeye başlamıştır: Sultan Vahideddin nezdinde sık sık Tevfik Paşa Kabinesini tenkit eden Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey, Aralık 1918 başlarında padişahı sadaret teklifi almıştır.

Ahmet Rıza Bey istişare etmek ve fikirlerinde isabet olup olmadığını anlamak maksadıyla Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek istemişti³²³. Onun bu arzusunu her ikisini de tanıyan İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey temin etmiş, Ayan Dairesinde bir gece gizlice Ahmet

³²¹ Hâkimiyet-i Milliye, 12 Nisan 1926.; ATAY, Atatürk'ün..., s. 92.

³²² Yakın Tarihimiz, Cilt III, s. 315 vd.

³²³ AKŞİN, İstanbul Hükûmetleri..., s. 127.

Rıza Bey ile Mustafa Kemal Paşa'yı buluşturmuştur³²⁴. Aralarında geçen konuşma Mustafa Kemal'in "*Gerçi padişah bana henüz hiçbir işaretle bulunmuş değildir. Fakat, eğer sadareti teklif edecek olursa kabul edip etmemekliğim hakkında fikirleriniz nedir? Bu günkü kabineden memnun musunuz?*" diye sormuş ve o da ikinci soruya "*Hayır! Çok âcizdir, haysiyetsizdir.*" şeklinde karşılık vermiştir. Ahmet Rıza Bey, "*O hâlde ilk sualime cevap verir misiniz?*" dediğinde, Mustafa Kemal şöyle konuşmuştur: "*Beyefendi, padişah bugünkü kabineyi beğenmiyorsa acaba sebebi nedir? Acaba kabinenin ecnebi taziyeklerine karşı aciz olduğundan ve ciddi tedbirler almadıklarından mı müteessirdir? Sizde ve nazırlarınızda aksi vasıflar mı arayacaktır? Eğer böyle ise sadaretinizin hayırlı olacağına şüphe yoktur. Hatta bunun için padişah üzerine tesir de yapmalısınız*".

Ayrıca kabineye nazır olarak kimlerin alınabileceği konuşulurken Ahmet Rıza Bey, Harbiye Nazırlığına Cevat (Çobanlı) Paşa'yı düşündüğünü söylemiş, Mustafa Kemal de "*Çok isabetli olur.*" demiştir³²⁵.

Hâlbuki bu meseleyi İttihat ve Terakki ve Ahmet İzzet Paşa Hükûmetlerine Maliye Bakanlığı yapmış olan Cavit Bey ve Kâzım Karabekir Paşa, tamamen başka türlü anlatmaktadırlar. Cavit Bey 7 Aralık 1918 tarihli notlarında bu hususta şöyle demektedir: Ahmet Rıza Bey bir gün evinde arkadaşları ile kurabileceği kabine üzerinde müzakerelerde bulunurken, "*Mustafa Kemal Paşa'yı da çağırmışlar; birlikte görüşmüşler. Sonra Mustafa Kemal ortaya konan isimlerle kabine yapılamayacağını, eğer Ahmet Rıza Bey birlikte çalışmak istiyorsa kendisinin bir kabine hazırlayacağını söylemiş, Ahmet Rıza da buna muvafakat etmiş.*"³²⁶ Cavit Bey bu bilgilerden sonra 13 Aralık 1918 tarihli notlarında düzenlenen kabine listesini vermektedir; fakat bu listede Mustafa Kemal'in ismi bulunmamaktadır³²⁷.

Cavit Bey 13 Aralık 1918 tarihli notlarında Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda bahsi geçen kabine listesini hazırlayıp Ahmet Rıza Bey'e verdiğini söylemektedir. Ancak "*Ahmet Rıza Bey bu*

³²⁴ Cumhuriyet, 14 Mayıs 1933, s. 5.

³²⁵ ATAY, Atatürk'ün..., s. 106.; Cumhuriyet, 14 Mayıs 1933.; BAYUR, Atatürk'ün Hayatı ve Eseri, (1990 Baskısı), s. 245.

³²⁶ Tanin, 13 Eylül 1945, s. 2 (Cavit Bey'in "Felâket Günleri, Mütareke Günlerinin Feci Tarihi" adlı makaleleri).

³²⁷ Tanin, 13 Eylül 1945, s. 2.

*cevvelde dâhil olanların hiçbirini iyi tanımadığı cihetle bunlarla teşrik-i mesai yapmayacağını söylemiş. Bunun üzerine Mustafa Kemal, o hâlde siz beni de tanıyorsunuz demiş. O da evet sizi de pek az tanıyorum, cevabını vermiş*³²⁸. Böylece Ahmet Rıza Bey ile Mustafa Kemal Paşa'nın iş birliği başlamadan son bulmuştur.

Yine Cavit Bey'in günlük notlarından öğrendiğimize göre, hâlâ eski İttihatçılar Mustafa Kemal Paşa'ya güvenmemekte ve onun önemli mevkilere gelmesini istememektedirler. Ahmet Rıza Bey'in yeni bir kabine kurma çalışmalarını sürdüğü sırada Mustafa Kemal Paşa'nın arkadaşlarından İsmail Canbulat, Teceddüt Fırkası ileri gelenlerinden Mebus Sabri (Toprak) Bey'e müracaat ederek kurulması düşünülen Ahmet Rıza Kabinesine güven oyu verip vermeyeceklerini sormuştur. O da Harbiye Nazırlığına İzzet Paşa'nın, Maliye Nazırlığına da kendisinin getirilmesini istemiştir. *"Canbulat, yalnız İzzet Paşa'yı getirmenin müşkül olacağını, Mustafa Kemal'in belki bir diğer nezarete getirileceği cevabını vermiştir."*³²⁹

Öte yandan Kâzım Karabekir Paşa da hatıralarında Mustafa Kemal Paşa'nın Ayan Reis Ahmet Rıza Bey ile iş birliğini şöyle anlatmaktadır: *"23 Mart 1335 (1919)'de Mustafa Kemal Paşa'nın Ahmet Rıza Bey ile görüşerek müşarünileyhin (adı geçen) riyasetinde İstanbul'da bir kabine teşkili ve kendilerinin Harbiye Nazırlığına geçmesini ve benim de kabinede mevki almaklığımı arzu ettiğini öğrendim ve İsmet (İnönü) Bey vasıtasıyla da bu yoldan teklif aldım. Bunun felaket-i milliyetacilden (çabuklaştırmaktan) başka bir şeye yaramayacağını, bir an evvel genç kumandanların Anadolu'ya atılmasından başka çare olmadığı hakkında nokta-i nazarımı tekiden (tekrarlayarak) İsmet Bey'e söyledim."*³³⁰

Bu birbirini tutmayan bilgilerin arkasındaki gerçeği bulmak oldukça güçtür. Aralık 1918 başlarından Mart 1919 sonlarına kadar Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'in yeni bir kabine teşkili söylentisi ortalıkta dolaşıp durmuş, fakat bir türlü gerçekleşmemiştir. Mustafa Kemal Paşa, sık sık Harbiye Nazır adayı olarak adının geçtiği bu politik teşebbüse karşı fazla istekli gözükmemiş; ancak sorulduğunda fikrini söylemekle yetinmiştir.

³²⁸ Tanin, 16 Eylül 1945, s. 2.

³²⁹ Tanin, 15 Eylül 1945, s. 2.

³³⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbinin Esasları*, İstanbul 1972, s. 32.

Esasen Aralık 1918 ortalarından itibaren iktidar yolunun tamamen kapanmış olmasına rağmen, Mustafa Kemal Paşa amacından bir türlü vazgeçmemişti. O bu gaye ile bir gün Fethi, İsmail Canbulat, Kara Kemal ve Rauf Beyler olmak üzere dört arkadaşı ile bir ihtilal komitesi kurmaya karar vermiştir. Başka bir gün evde Sadrazam Tefrik Paşa'yı İstanbul'dan uzaklaştırmak suretiyle kabineyi düşürmek, padişahı değiştirmek ve yeni hükûmetle daha azimli hareketlere başvurmak gibi tedbirler üzerinde konuşulduğu sırada İsmail Canbulat, komitecilik hareketine itiraz etmiş ve bu hareketten affını rica etmiştir³³¹. Mustafa Kemal Paşa, "*Beyefendinin katılmayacağı bir hareket akıllıca olmayabilir. Onun için cemiyeti hemen dağıtalım.*"³³² demesi üzerine öyle yapmışlar ve Canbulat izin alıp gittikten sonra orada kalanlar cemiyeti tekrar kurmuşlardır. Günler geçtikçe işgal edilmiş bir yerde düşmanın tesiri ve tehdidi altında padişahı değiştirmekten³³³, Hükûmeti düşürmekten³³⁴, bir şey çıkmayacağını ve millî menfaatlerin savunulmayacağını anladılar.³³⁵ Böylece Mustafa Kemal Paşa'nın son politik teşebbüsü olan ihtilal komitesi de daha harekete geçmeden dağılmış oldu.

Bu arada o dönemde yaveri olan Cevat Abbas (Gürer)'in nakline göre, Mustafa Kemal Paşa Jandarma Genel Komutanı olan Refet (Bele) Bey vasıtasıyla nazırlık teklifi almış ve nazıkçe geri çe-

³³¹ ZÜRCHER, *Millî Mücadelede...* s. 203-204.

³³² ORBAY, *Cehennem Değirmeni* s. 232.

³³³ F. Behnan Şapolyo, teşkilatın Sultan Vahideddin'i öldürme niyetinden bahsetmekte ayrıca fabrika ve tramvay işçilerini ayaklandırmanın tasarlandığından bahsetmektedir. bk. (ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ve...*, s. 196).

³³⁴ S. Akşin'in, Cavit Bey'in hatırauna dayanarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları adına ihtimal dâhilinde gördüğü girişimi şu şekilde açıklamaktadır. "Ocak ortasında Seyfullah Paşa, Cavit'e gelip Rüstem Bey'le görüştüktan sonra kendisinin İngiliz Yüksek Komiserlerine Türkiye'nin bugünü ve geleceği, eşitlik ilkesine uymak şartıyla İngiliz-Türk ittifakının yararları konusunda bir muhtıra verdiğini, Komiserlikten Hoher'in çağırıp ilgilendiğini, bunun isteyen kuvvetin var olup olmadığını sorduğunu anlattı. Paşa, işi İzzet Paşa ve Rauf Bey'le görüşmüş, şimdi Cavit'in de buna katılmasını istiyordu. 17 Ocakta Seyfullah ve İzzet Paşalar, Rauf, Rüstem, Cavit Beyler toplandılar. Cavit, İngiltere'den cevap gelmeden kendilerinin ortaya çıkmasının uygun olmayacağını söyledi. İzzet Paşa da o sırada dahi hükûmetçe İngiltere'ye asker yardımı yapılabileceğini ileri sürdü. Cavit bunun da hemen açıklanmasını Paşa'ya anlattı. Sonuç her bakımdan olumsuz. Seyfullah Paşa hükûmetten şikâyet edince, İngilizler kendilerinin ancak asayişle ilgilendiklerini, gerisine karışmadıklarını söylediler. Üstelik Paşa, yemin karşılığında arkadaşlarının kimliklerini de açıklamıştı". Bu hususta bk. (AKŞİN, *İstanbul Hükûmetleri...*, s. 191-192).

³³⁵ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul, 1980, s. 157.; ATAY, *19 Mayıs*, s. 8 vd.; ATAY, *Atatürk'ün...*, s. 94 vd.; KANDEMİR, *Rauf Orbay*, s. 31.

virmıştır: Bir gün Şişli'deki evine ziyaretine gelen Refet Bey, konuşma sırasında bir ara Mustafa Kemal Paşa'ya şöyle demiştir: “*Biz İstanbul'da yeni bir kabine teşkiline karar verdik. Kabineye Ferit (Tek) Bey'de dâhildir. Bana Harbiye Nezaretini verdiler. Arkadaşlardan Ferit Bey, bir Mustafa Kemal varmış onu da aramıza alamaz mıyız?*” diye sordu. Ben de derhâl ferafa-i nefisle, evet vardır; benim yerime onu Harbiye Nezaretine getirmek uygun olur, cevabını verdim. İşte size bunu müjdelemeye geldim.”

Mustafa Kemal Paşa da, “*Çok enerjik bir teşebbüs... Sizi tebrik ederim. Ancak ben nazır olmak istemem. Sizin için kararlaştırılmış olan nezareti muhafaza etmesini temenni ederim.*”³³⁶ şeklindeki karşılık vermiştir.

Ayan Reisi Ahmet Rıza Bey'de olduğu gibi, Refet Bey ve arkadaşlarının politik teşebbüsü de tasarı olmaktan çıkıp gerçekleşmemiştir. Gerçi Mustafa Kemal Paşa Refet Paşa'nın teklifine ilgi duymamış; sadece takdir etmekle yetinmiştir. Bunun sebebini anlamak güç değildir: Öyle anlaşılıyor ki Mustafa Kemal Paşa İstanbul'da iktidara gelmek düşüncesini tamamen terk etmiştir. Artık o, Anadolu'ya geçmek ve “*Millî mukavemet*” fikri ile ilgilenmektedir. O, bu karara nasıl varmıştı, bizzat kendi ifadesine başvurarak izah edelim: “*Ağır ve kat'î bir kararın doğruluğuna inanmak için vaziyeti her köşesinden ele almak, incelemek lazımdır. Bir karar tatbik etmeye başlandıktan sonra, keşke şu tarafını da düşünseydik belki bir çıkar yolu bulurduk, yeniden bunca kan dökmeye lüzum kalmazdı, gibi kararlara yer kalmamalıdır. Böyle bir kaygılanma karar sahibini yaptığının doğruluğundan şüpheyi düşürür. Bundan başka bir şey yapılmak ihtimali kalmadığına inanmalı idiler. İşte benim Mütareke Devrinin beş altı ayını İstanbul'da geçirmekliğimin sebebi budur. Bu geçirdiğim zamanın bir kısmını da hazırlıklara ayırdım.*”³³⁷

Yukarıdan beri verdiğimiz geniş bilgiden çıkan sonuç şudur; Mustafa Kemal Paşa Mütareke Döneminde İstanbul'da iktidara gelmenin bütün yollarını denedikten sonra, Anadolu'ya geçmek ve “*millî mukavemet*”te bulunmak gibi “*ağır ve kat'î*” bir kararı her köşesinden incelemiş ve zaten kendisinin de belirttiği gibi, o, Mütareke Döneminde İstanbul'da bulunduğu altı aylık (13 Kasım 1918-16 Mayıs

³³⁶ GÜRER, “Tarihi Güne Bir Bakış”, s. 253; ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ve...*, s. 283 vd.

³³⁷ ATAY, *Çankaya*, s. 158.

1919) süresinin bir kısmını politik faaliyetlerle, diğer kısmını da Anadolu'ya geçmek ve "*millî mukavemet*" fikri hazırlıkları ile geçirmiştir.

D. Mustafa Kemal Paşa'nın İşgale Karşı Anadolu'da Millî Mukavemet Fikrinin Temelini Atması

I. Dünya Savaşında Alman generallerinin taktik hataları yüzünden Filistin-Suriye savunma hattının süratle çökmesi üzerine, yenilgi kısa sürede önüne geçilmez bir bozgun hâline dönüşmüştür. Aynı cephede, sadece VII. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa, kendi birliklerinin fazla kayıp verdirtmeden geri çekmeyi başarmıştır.

Bu sırada İstanbul'da, dört yıl savaşın sorumluluğunu ve yükünü çekmiş olan İttihat ve Terakki Hükûmeti iktidardan ayrılmak zorunda kalmış, yeni hükûmeti kurmakla görevlendirilen Ahmet İzzet Paşa, ilk iş olarak milliyetler prensibine dayanmak suretiyle adil bir barışa talip olmuştu. 30 Ekim 1918'de Mondros limanında, İtilaf Devletleri adına İngiliz Generali Calthorpe ile şartları ağır bir ateşkes antlaşması imzalanmıştı. Öte yandan Mütarekeden bir gün sonra, yani 31 Ekim 1918'de Adana'da Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına getirilen Mustafa Kemal Paşa, mütareke şartlarını çok ağır ve hatta gelecek için çok tehlikeli buluyordu³³⁸. O, bu düşünce ile 5 Kasım 1918 tarihinde Sadrazam İzzet Paşa'ya çektiği telgrafta Mütarekenin bazı maddeleri üzerinde endişelerini belirtmiş ve şu hususlarda onun dikkatini çekmiştir:

İngilizler mütareke şartlarına Adana yerine "*Kilikya*" gibi sınırları belli olmayan tarihî bir ismi koymakla Anadolu içlerine doğru işgal sınırlarını genişletmek amacını güdüyorlardı. Ayrıca İngilizlerin "*Suriye Kıtaları*"nın teslimini istemekten asıl maksatları, tıpkı VI. Orduya yaptıkları gibi³³⁹, kendisinin daha önce az bir zayıyla geri çekmeyi başardığı VII. Orduyu da bütün silahlarıyla teslim almaktı. Diğer taraftan İngilizlerin Halep civarındaki ordularını desteklemek bahanesiyle İskenderun'dan faydalanma istekleri-

³³⁸ Bu konuda Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920'de TBMM'de yaptığı konuşma için bk. (Atatürk'ün TBMM'yi Açış Konuşmaları, TBMM Yay., Nu.: 30, Ankara 1987, s. 3.)

³³⁹ İngiliz Generali Allenby'in emri ile bütün silâhları elinden alınan bu ordu, 9 Şubat 1919'da, XIII. Kolorduyu çevirmiş ve komutanı Ali İhsan Paşa da 2 Mart 1919'da İngilizler tarafından tutuklanmıştır.

nin arkasında, burayı işgal ve geri çekilmekte olan VII. Ordunun yolunu kesmek suretiyle onu teslim almak düşüncesi yatıyordu³⁴⁰.

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın İngilizlerin gizli emellerini öğrenebilmesi için Mütareke şartlarının birkaç günlük uygulamasını gördükten sonra, Sadrazam İzzet Paşa'ya çektiği telgrafını şu uyarıcı sözlerle bitirmişti: "*Pek ciddi ve samimi olarak arz ederim ki Mütareke şartları arasında anlaşmazlıkları giderecek tedbirler alınmadıkça, orduları terhis edecek ve İngilizlerin ihtiraslarının önüne geçmeye imkân kalmayacaktır*".³⁴¹

Sadrazam İzzet Paşa'nın aynı günkü telgrafında; "*Mütareke şartlarına göre, gerçi İngilizlerin İskenderun'u işgal etmeye hakları yoksa da Halep ve civarındaki ordularını beslemek için İskenderun'dan faydalanmak istemeleri de haklı bir istek mahiyetindedir*".³⁴² şeklinde yaptığı açıklamadan Mustafa Kemal Paşa tatmin olmamıştır. O, vatanın her hâlükârda savunulması kararındadır. Bu kararını, telgraf başında bulunan İzzet Paşa'ya, "*İskenderun'a her ne sebep ve bahane ile asker çıkarmaya teşebbüs edecek İngilizlere ateşle karşı konmasını emrettim*".³⁴³ tarzında kesin bir cevapla bildirmiştir.

Mustafa Kemal Paşa fikirlerini Sadrazam İzzet Paşa'ya kabul ettiremeyince, aynı günkü telgrafında şu cümlelerle istifasının kabulünü istemiştir: "*İngilizlerin aldatıcı muamele, teklif ve hareketlerinin İngilizlerden fazla haklı ve nazik ve buna karşı cemile gösterecek emirleri tatbik etmeye yaradılışım müsait olmadığından, hâlbuki başkumandanlık crkân-ı harbiyesinin içtihatına uymadığın takdirde birçok ithamlar altında kalmaklığım tabii bulunduğundan kumandayı hemen teslim etmek üzere yerime tayin buyuracağınız zatın süratle gönderilmesini rica ederim*".³⁴⁴

Sadrazam İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın istifasını kabul etmediği gibi, 6 Kasım 1918 tarihli telgrafında İskenderun için silah kullanma emrinin geri alınmasını da istemiştir. Ayrıca o, mütareke

³⁴⁰ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.

³⁴¹ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.; ATAY, Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri, Ankara 1981, s. 8.; ATAY, Atatürk'ün..., s. 74.; ATAY, Çankaya, s. 147.

³⁴² Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.; ATAY, Mustafa Kemal'in Mütareke..., s. 9.; ATAY, Atatürk'ün..., s. 75.; ATAY, Çankaya, s. 147.

³⁴³ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.; ATAY, Mustafa Kemal'in Mütareke..., s. 10.; ATAY, Atatürk'ün..., s. 77.; ATAY, Çankaya, s. 148.

³⁴⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.; ATAY, Mustafa Kemal'in Mütareke..., Ankara, 1981, s. 11.; ATAY, Atatürk'ün..., s. 77.; ATAY, Çankaya, s. 148.

şartlarının tatbikinde bazı zorluklar çıktığını, fakat bu zorlukları kabul ettiren şeyin gaflet değil, “*kat’i mağlubiyetimiz*” olduğunu bildirmiştir³⁴⁵.

Mustafa Kemal Paşa, Adana’da telgraf başında, İzzet Paşa ile fikrî mücadelesini sonuna kadar sürdürmüş, Mütareke şartları ve uygulamasının mahluzurlu tarafları üzerinde görüşlerini belirtmekten bir an bile geri durmamıştır. O, 8 Kasım 1918 tarihinde Adana’dan çektiği son telgrafını şu uyarıcı sözlerle bitirmiştir: “.. *Bu Mütareke maddelerinin, müphem ve şumullü maddelerini bir an evvel tespit etmek lazımdır. Yoksa İngilizlerin tekliflerine bu güne kadar olduğu gibi, mukabele edebilmekte devam olunursa, şimdi Kilis-Payas hattına kadar olan araziye isteyen İngilizlerin, yarın Toroslara kadar olan Kilikya mıntokasını ve daha sonra Konya-İzmir hattının işgali gibi tekliflerin birbirini takip edeceği ve ordu muzun kendileri tarafından sevk ve idare ve hatta vükelâmızın Britanya Hükûmeti tarafından intihab edilmesi (seçilmesi) gibi teklifler karşısında kalmaklığımız ihtimalden uzak değildir. (...) İngilizlerin elde etmek istediklerini onlara kendi yardımımızla bahşetmek, tarihte Osmanlılık için, bilhassa bugünkü hükûmet için pek kara sayfa vücuda getirir.*”³⁴⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın Mütareke şartları ve uygulaması üzerinde ortaya koyduğu endişeler, daha Sadrazam İzzet Paşa ile aralarındaki muhabere bitmeden birer birer gerçek olmaya başlamıştır. Sadrazam İzzet Paşa, 8 Kasım 1918 tarihli telgrafında Mustafa Kemal Paşa’ya İngilizlerin İskenderun’u işgal etme isteklerini bildirmiştir. Biraz yukarıda görüldüğü gibi, Mustafa Kemal bu durumu daha önce tahmin etmiş ve İzzet Paşa’ya bildirmişti. Ne yazık ki, İzzet Paşa o zaman Mustafa Kemal Paşa’nın uyarısına kulak asmamıştır.

Eğer Mustafa Kemal Paşa’nın yukarıda belirttiğimiz uyarıları dikkate alınsaydı, “*Mütareke şartları ve tatbikatı daha sonra bizi bu kadar müşkülâta uğratmaz.*” Türk istiklali de o derece tehlikeye girmezdi.

Mustafa Kemal Paşa’nın bu yerinde uyarıları dikkate alınmadığı gibi, emir ve komuta ettiği ordular grubu dağıtılmış; kendisi de merkeze (İstanbul) alınmıştır. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul’da da

³⁴⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.; ATAY, Mustafa Kemal’in Mütareke..., Ankara, 1981, s.13.; ATAY, Atatürk’ün..., s.77.; ATAY, Çankaya, s.148.

³⁴⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1926.; ATAY, Mustafa Kemal’in Mütareke ..., Ankara, 1981, s.13.; ATAY, Atatürk’ün..., s.82.; ATAY, Çankaya, s.150.

Mondros Mütarekesinin şartları ve uygulanışı üzerinde tenkitlerine devam etmiştir. O, 18 Kasım 1918 tarihinde Vakit gazetesine verdiği demeçte şunları söylemektedir: “*Hükûmetimizle mütareke akdeden devletlerin ve bu devletler namına mütareke şartnamesini yapan Bitanya Hükûmeti’nin Osmanlılara karşı hüsnü-i niyetinden şüphe etmek istemem. Eğer mezkur (adı geçen) şartname ahkâmının tatbikatında su-yı fehhümü mucip cihat (iyi anlaşmamazlığı gerektiren yönler) görülüyorsa, bunun sebebini derhâl anlamak ve muhataplarımızla anlaşma lazımdır. Bittabi (tabii olarak), bu vazife hükûmetlere terettüp eder (düşer). Benim bildiğime göre, Hükûmetler bu babta (bu hususta) icabeden teşebbüsatta bulunmuş ve bulunmaktadır.*

Yalnız benim anlamadığım bir cihet varsa, bu teşebbüsat neden milleti tatmin edici netayiç (neticeler) vermemektedir. Buna sebep olarak şimdi hatırıma gelen nokta şudur: İki hükûmet ricali beyninde (devlet adamları arasında) bi’l-müzâkere takarrür ettirildikten (müzakere ile karar verildikten) sonra emr-i icrası (uygulaması) lazım gelen hususat askerî kumandanlara terk olunuyor. Hâlbuki bu hususta askerler değil, diplomatlar hâl-i faaliyette bulunmak lazımdır”³⁴⁷.

Görüldüğü gibi, ordular grubu başındaki Mustafa Kemal ile, İstanbul’da yani işgal altında bir yerde, üstelik fiilî bir görevin başında bulunmayan Mustafa Kemal’in fikirleri arasında temelde hiçbir fark yoktur. Yalnız o, İstanbul’da yaptığı tenkidinde daha dikkatlidir. Hatta o, bir asker gibi değil, bir diplomat gibi konuşmaktadır. Onun böyle konuşmasında, o anda içinde bulunduğu politik teşebbüslerin tesiri vardır. Bilindiği gibi, Mustafa Kemal Paşa bu demeci verdiği sırada istifa etmiş, İzzet Paşa ve ekibi ile tekrar iktidara gelebilmek için yoğun politik faaliyetlerin içinde bulunmaktaydı. O, gereksiz yere İngilizlerin husumetini üzerine çekmek istememiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın Mondros Mütarekesi ve onun uygulanış şekli üzerinde görüşlerini böylece belirttikten sonra, Anadolu’ya geçmek ve millî mukavemete girişmek meselesini ele alabiliriz.

Mustafa Kemal Paşa, emir ve komuta ettiği orduyu Adana’ya nakletmek üzere Antep’te bulunduğu sırada istasyonda, Cumhuriyet Devrinde Ticaret Bakanlığı yapan Ali Cenani (Katma) Bey ile

³⁴⁷ Vakit, 18 Teşrinisani 1918 (1334).

karşılaşmıştı. Mustafa Kemal, Ali Cenani Bey'e nereden gelip nereye gittiğini sorduğunda O "Antep'te hemşirem, kayınvalidem ve akrabalarım var. Antep vilayeti Maraş'a naklediliyormuş. Çapulcular şehir civarına kadar gelerek yağmaya başlamışlar. Ordu Adana'ya çekildikten sora hep düşman ayağı altında kalacaklar, onları başka tarafa nakli için geliyorum." şeklinde karşılıklı bulunmuştu.

Mustafa Kemal Paşa da "Memleketi adam kalmadı mı? Kendinizi müdafaa etmek çaresini düşününüz" demişti.

Ali Cenani Bey, "Ne ile, nasıl?" diye sormuş; Mustafa Kemal de, "Teşkilat yapın, millî bir kuvvet vücuda getirin, kendinizi müdafaa edin. Ben silahları veririm." demiştir.

O zaman Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerinin tesiri ve verdiği silahlar vasıtasıyla Antep Millî Müdafaa Teşkilatının çekirdeği kurulmuştur³⁴⁸.

Mustafa Kemal Paşa Adana'ya geldikten sonra, halkta millî mukavemet fikrini uyandırabilmek için çevrenin belli başlı kişilerle toplantılar bile düzenlemişti. O, bu gaye ile bir gün çevrenin ileri gelenlerini ve söz sahibi kişilerini makamına davet ederek "durumu iyi görmediğini, İtilaf Devletleri ile akdedilen Mütareke hükümlerine kendilerinin riayet etmediklerini, daha ağır şartlar altında memleketi ezeceklerini, bu yüzden büyük felakete maruz kalan memleketlerden birisi olan Adana'nın büyük zayiata uğrayacağını, şimdiden işgal kuvvetlerine karşı koymak ve hazırlıkta bulunmak için aralarında teşkilat kurmalarını, münasip yerlerde siper kazmalarını, lazım gelen silah ve malzemenin tarafından temin edileceğini"³⁴⁹ söylemişti.

Yine, Mustafa Kemal Paşa, Adana'dan İstanbul'a gitmek üzere ayrılmadan önce Ali Fuat Bey'e şöyle söylemiştir: "Artık milletin bundan sonra kendi haklarını kendisinin araması ve müdafaa etmesi, bizlerin de mümkün olduğu kadar bu yolu göstermemiz ve bütün ordu ile beraber yardım etmemiz lazımdır".³⁵⁰

Yukarıda izahına çalıştığımız Mustafa Kemal Paşa'nın fikir ve düşüncelerinde görüldüğü gibi Anadolu insanını temel alan bir "millî mukavemet" düşüncesi onun İstanbul'a geçmeden önce kafa-

³⁴⁸ ATAY, Atatürk'ün..., s. 63.

³⁴⁹ Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım*, İstanbul 1961, s. 71 vd.

³⁵⁰ Ali Fuad Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 1953, s. 29 vd.

sındadır. Söylemeye bile gerek yoktur ki, Osmanlı Devleti'nin temellerinin çökmekte olduğu ve Türklük âleminin de derin bir ümitsizlik ve anarşinin içine gömüldüğü bir sırada, Mustafa Kemal'in önemsiz gibi görünen bu teşebbüsleri, ileride girilecek olduğu Millî Mücadele hareketine bir temel teşkil etmiştir.

E. On Dokuz Mayıs Ruhuna Doğru

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a geldiğinde yaveri Cevat Abbas'a, "*Hata ettim; İstanbul'a gelmemeli idim; ne yapıp Anadolu'ya dönmek için çaresine bakmalı.*" diyerek pişmanlığını belirtmekten de kendisini alamamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın içine düştüğü bu "*pişmanlık*" akıllara tartışılması gerekken şu soruyu getirmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın istifa ederek İstanbul'a dönmesi mi yoksa VII. Ordunun başında millî hareketi başlatması mı daha isabetli olurdu?

Bu soruya somut cevaplar bulmak oldukça zordur. Ancak, tarihî olaylar yaşandığı dönemin özellikleri dikkate alınarak değerlendirilmesi ilkesi dikkate alındığında; Mustafa Kemal Paşa için VII. Ordunun başında böyle bir harekete girişebilme ihtimalinin kısıtlı imkânlar dâhilinde de olsa mümkün olduğunu ifade edebiliriz. Zaten onun "*Keşke gelmeseydim.*" şeklindeki ifadesinden zihninde, uygulanabilecek bir ikinci alternatifin olduğunu çıkarmak zor değildir. Çünkü dirayetli bir asker, ileri görüşlü bir lider için, "*pişman olunmuştum*" bir karardan dönüş noktasında, bir başka çıkış yolunu bulabilmesi ve bu alternatif fikri çok daha önce düşünmüş olmasını varsaymak gayet tabiidir. Bu tür bir başlangıçta, ortaya çıkması muhtemel bütün zorluklarla (İstanbul'un engellemeleri vs.) Samsun'a çıkışından itibaren zaten karşılaşmıştır. İstanbul'a gitmeden Anadolu hareketini başlatması hâlinde mahrum olacağı tek imkan 9. Ordu Müfettişliği'nin kendisine başlangıçta kazandırdığı "*mülki ve askerî erkâna emir verebilme*" yetkisinin sağlayacağı avantajlardır.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'a gelir gelmez "*... ne yapıp yapıp Anadolu'ya dönmek için çaresine bakmalı*" dediyse de bir süre sonra, burada arka arkaya giriştiği politik teşebbüslerin tesiriyle bu fikirlerini geçici bir süre arka plana itmişti. Ancak o, Mütareke Döneminde İstanbul'daki politik teşebbüsleriyle, arzuladığı Harbiye Nazırlığı makamına hiçbir zaman gelememişti. Fakat, kendi kendine şu sonuca varmıştı: İşgal altında bir yerde, düşman kuvvetlerinin tesiri ve teh-

didi altında, memlekete ve millete faydalı hizmetlerde bulunmak ve millî menfaatları savunmak imkânsızdı. O hâlde memleketi ve milleti kurtarabilmek için, başka yollar aramak lazımdı. Çok geçmeden bu yolu buldu. Bu, İstanbul'a geldiği sırada düşündüğü ve bir süreden beri unutmuş olduğu *Anadolu'ya geçmek ve millî mukavemette bulunmak* fikriydi. Ancak, biraz önce yukarıda belirttiğimiz gibi onda millî mukavemet fikri Mondros Mütarekesinden az önce uyanmış, Antep ve Adana'da bu yolda "*fikrî*" faaliyetlerde bulunmuştu. Öte yandan İstanbul'a gelir gelmez arkadaşlarına Anadolu'ya dönmenin çaresini aramak gerektiğini söylemişti. Öyle anlaşıyor ki onun bu fikirleri, asıl fikirlerine temel teşkil etse de vaziyet karşısında, o anda düşünülmüş geçici tedbirlerdir. İstiklâl Savaşına başlangıç teşkil eden Anadolu'ya geçme ve millî mukavemet fikri onda, müfettişlik görevi ile Samsun'a hareket etmeden bir süre önce uyanmıştır. Bizim de asıl üstünde durduğumuz konu budur.

Zürcher, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçerek millî mukavemeti başlatma kararını Nisan 1919 ortalarında verdiğini belirtmekte³⁵¹ ve oldukça geç verilmiş bir karar olarak değerlendirmektedir. Bu durumu bir eksiklik olarak görmek yanlıştır. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa'da Anadolu'ya geçme fikrinin Nisan 1919'dan önce olmadığı kabul etmek gerekir ki bunun böyle olmadığı yukarıda yer alan kısımlarda izah edilmiştir. Geç verilen "*millî mukavemet*" kararı değildir. Bu kararın uygulanma şeklidir. Bu düşüncenin ne şekilde, ne zaman ve nasıl tatbik edileceği arayışı değişik teşebbüslerle ele alınmış, fakat sonuçta Anadolu'ya geçmek fikri ağırlık kazanmıştır.

30 Ocak 1919 tarihinde, içinde arkadaşlarının da bulunduğu 35 aydın kişinin tutuklanması, Mustafa Kemal'in siyasi faaliyetlerinin sonu, fikrî faaliyetlerinin başlangıcı olmuştur. Zira Fethi (Okyar), İsmail Canbolat ve Mustafa Kemal Paşa'nın en yakın politika arkadaşları tutuklanıp Bekirağa Bölüğü'nde hapsedilmiştir. Öte yandan muhalif gazetelerin tahrik ve teşviklerine rağmen, Mustafa Kemal ve Rauf (Orbay) Beylere dokunulmamıştır. O günleri Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey, Anadolu'ya geçmek ve orada Millî Mücadeleyi başlatmak fikrinde nasıl karar kıldıklarını şöyle anlatmaktadır: "*İşte bu devrede, kurtuluş için İstanbul'da bir şeyler yapıp yapıla-*

³⁵¹ ZÜRCHER, *Millî Mücadelede...*, s. 200.

*mayacağı düşüncesi ile çeşitli teşebbüslere girşerek bir mücadele temelinin atılması araştırıldığı günlerde, biz nihayet Mustafa Kemal Paşa ile hemen hemen yapayalnız kalmıştık. Ve bu yapayalnız gece gündüz, baş başa vererek bir neticeye varmak için adeta kıvrana kıvrana yaşadığımız en buhranlı ve nazik zaman içindedir ki, nihayet Anadolu'ya geçerek, orada mücadeleye atılmaktan başka çare kalmadığı kararını verdik*³⁵².

Bu gaye ile Mustafa Kemal Paşa, ileride iş birliği yapabileceği kişiler arasında fikir yoklamalarında bulunmuş; fakat arzuladığı ortamı bulamamıştır. O hatıralarında bu hususta şöyle demektedir: *"Bununla beraber, bu temaslarıma devam ediyorum. İçlerinde bir kısmında saf bir vatanperverlik hissinin coşkunluğundan başka ne fikir ne tedbir kabiliyeti vardı. Bir kısmının hâlâ hasis politikacılık menfaatinden başka bir şey düşündükleri yoktu. Kendi kendime şu kararı verdim: Münasip bir zamanda ve fırsatta İstanbul'dan kaybolmak, basit bir tertiple Anadolu içine girmek, bir müddet isimsiz çalıştıktan sonra, bütün Türk milletine felâketi haber vermek"*³⁵³.

Hatta o, bu düşünce ile bir gün İsmet (İnönü) Bey'i evine davet etmiş ve bir harita başında ona, *"... Hiçbir sıfat ve salahiyyet sahibi olmaksızın Anadolu'ya geçmek ve orada milleti uyandırarak kurtarma çarelerini aramak için en müsait mıntika ve beni o mıntıkaya götürecek en kolay yol hangisi olabilir."* diye sormuştu. O da herhâlde Mustafa Kemal Paşa'nın ciddiyetine inanmamış olacak ki *"Yollar çok, mıntikalar çok."*³⁵⁴ gibi genel bir ifade ile onun bu sorusunu geçiştirmiştir.

Diğer taraftan Rauf (Orbay) Bey de Mustafa Kemal Paşa'nın fikir yoklamalarına temasla şunları söylemektedir: *"Mustafa Kemal Paşa, gerek Harbiye Nezaretinde vazifeli, gerek cepheden dönerek İstanbul'da âdeta boş kalan birçok kumandanların hangilerinden istifade edeceğini düşünerek üzerinde durduklarını münasip şekilde yokladığı hâlde, hiçbirinin Anadolu'ya geçmek şöyle dursun, yerinden kıpırdamak niyetinde bile olmadığını, üzülererek görmüştü. Bu arada, bir gün Şişli'deki evinde kendisini ziyarete gelen İsmet (İnönü) Bey'i, tasavvur ve maksadını hemen hemen açıklarcasına*

³⁵² KANDEMİR, Rauf Orbay, s. 32.

³⁵³ ATAY, 19 Mayıs, s. 9.

³⁵⁴ ATAY, 19 Mayıs, s. 9 vd.

ihsas ederek (duyurarak) yokladığı hâlde, onda da: "Nafile... bir türlü kurtuluş yolunun ne olduğunu anlamıyorlar... Bilmem basiretleri mi bağlanmış. Yoksa cesaretleri mi, ümitleri mi yok... hepsi meşkenet (miskinlik) içinde" intibai ile ayrıldığını bana o gün söylerken, "Anlaşıyor ki, bunlardan hayır yok... Biz işimize bakalım."³⁵⁵ demiştir.

20. Kolordu Komutanlığına tayin edilmiş olan ve o günlerde izinli olarak İstanbul'da Ali Fuat (Cebesoy) da, Mustafa Kemal'in fikrî faaliyetlerine katılmaktaydı. O da Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin yukarıdaki açıkladıkları gerçeği bir kere daha ifade etmektedir: *"Zamanla şu kanaata vardık: Hükûmete, millî mukavemete taraftar genç ve enerjik kimselerin getirilmesi işi zannettiğimizden daha güçlü. Bilhassa Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerine sadrazam ve padişahın mutlak itimadına mazhar olan şahsiyetler tayin ediliyor ve edilecekti. Bunlar ekseriyetle yaşlı başlı paşalardan seçiliyordu. Bu vaziyet karşısında İstanbul'da mühim işler yapmaya imkân yoktu. Hadiseler açıkça bunu gösteriyordu. İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da mümessilleri ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası erkânı her gün biraz daha duruma hâkim oluyordu. Yeni yeni kararlar almaya ve bunu süratle tatbik sahasına koymağa mecburduk. Millî mukaveme-i İstanbul'dan değil, Anadolu'dan idare etmenin zarureti aşıkardı. Fa'iyetlerimizi bunun etrafında toplamalı idik.*

Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde yaptığımız sohbet ve müzakerelerde bunun da kolay olmadığı anlamıştık. Birçok yüksek mevki sahibi zevatla görüşülmüş ve konuşulmuştu. İçlerinden yalnız eski Bahriye Nazırı Rauf (Orbay), Jandarma Umum Kumandanı Miralay (Albay) Refet (Bele) Beylerle bazı fırka (tümen) kumandanları ve Erkân-ı harp reisleri (kurmay başkanı) Anadolu'da bilfiil (fiilî olarak) vazife almayı kabul etmişlerdi".³⁵⁶

Görüldüğü gibi, Mustafa Kemal Paşa fikrî temaslarından olumlu sonuç alamayınca kararından vazgeçmemiş ve bir ara tek başına Anadolu'ya geçmeyi bile düşünmüştür. O, Anadolu'ya geçmek ve millî mukavemet hareketine girişmek gibi bir karara varırken yanında Rauf (Orbay) Bey de bulunmuş; daha sonra onların kararlarına ve fikrî temaslarına Ali Fuat (Cebesoy) Paşa da katılmış-

³⁵⁵ KANDEMİR, Rauf Orbay, s. 32 vd.

³⁵⁶ CEBESÖY, Millî Mücadele..., s. 39.

tır. En yakın arkadaşlarının bazılarının bile kendilerine katılmak istemeyişi, onun azim ve iradesini kırmamış, “*Biz işimize bakalım.*” diyerek çalışmalarına devam etmiştir.

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, daha Anadolu’ya geçmeden, orada kendisine her türlü yardımda bulunabilecek iki önemli destekten ilkinin bulmuştu. Ankara’ya nakledilecek olan XX. Kolordunun başında bulunan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Mustafa Kemal Paşa için o dönemde fevkalade önemli konumdadır. Diğer destek ise Erzurum’da XV. Kolordu Komutanlığına tayin edilen Kâzım Karabekir Paşa’ydı.³⁵⁷ Her iki Paşa da İstanbul’dan ayrılmadan önce Mustafa Kemal Paşa’yı ziyaret etmişler ve ona gerekli teminatı vermişlerdir. Şimdi de bu son ziyaretleri ve verilen teminatları görelim:

Ali Fuat (Cebesoy) Paşa rahatsızlığı dolayısıyla tedavi için emir ve komuta ettiği XX. Kolordunun başında izinli olarak ayrılıp İstanbul’a gelmişti. Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’da bir Millî Mücadele temelini atabilmek için gece gündüz paralanırcasına çalıştığı bu günlerde ona katılmış ve İstanbul’a geliş gayesini unutmamıştı. O, İstanbul’da son gecesini de Mustafa Kemal Paşa’nın yanında geçirmiştir. O akşam Mustafa Kemal Paşa’nın evinde davetli olarak Rauf (Orbay) Bey de bulunmaktadır. Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, o akşam aralarında geçen konuşmayı hatıralarında şöyle nakleder: “*Akşam yemeğinden sonra saatlerce konuştuk. Kemal Paşa eğer bir vazifeye kendini tayin ettiremezse, Anadolu’da en itimat ettiği bir kumandanın yanına gideceğini ve ilk defa işe oradan başlayacağını söylüyordu.*

- *Paşam, ben ve kolordum daima emrindedir, dedim.*

Mavi gözlerinin nasıl bir ışıkla parladığını tarifedemem. Yerinden kalkıp hararetle elimi sıkıyordu.

- *Beraber çalışacağız Fuat.*”³⁵⁸ demişti.

³⁵⁷ Ali Fuat Cebesoy, “Mustafa Kemal Millî Lider”, *Belleten*, Cilt XX, (1956), s. 551. Rauf Orbay da hatıralarında Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların yardımlarından övgü ve takdirle bahsetmektedir: “*Mustafa Kemal ile Anadolu’ya geçtiğimiz zaman, Karabekir’le Ali Fuat Paşalar bütün varlıkları ve kuvvetleri ile bize bağırılarını açmamış olsalardı, zâten vaziyetin içyüzünden henüz habersiz olan Anadolu’da tek başımıza kime derdimizi anlatıp, ne yapabildik? Herkesin hakkını vermek lâzımdır. Karabekir ve Ali Fuat Paşalar Millî Mücadelenin iptidasında (başlangıcında), Anadolu 1919’da mevcut silâhlı kuvvetlerin başında idiler. Bize karşı cephe almış, hatta kayıtsız kalmış olsalardı, Anadolu’da tutunup iş görmek imkânını bulamazdık. Bunu kimse inkâr edemez.*” bk. (KANDEMİR, Rauf Orbay, s. 28).

³⁵⁸ CEBESÖY, Millî Mücadele..., s. 40 vd.

Veda sırasında Mustafa Kemal Paşa, *"Bu kolordunun başında bulunmalısın, bundan sonra ehemmiyetli şeyler olacaktır. Kolorduna hâkim ol etrafına emniyet ver. Hele halk ile yakından temas et."*³⁵⁹ gibi sözlerle son tavsiyesinde bulunduktan sonra, Ali Fuat Paşa'yı Anadolu'ya uğurlamıştır.

Öte yandan Kâzım Karabekir Paşa da Erzurum'a hareket etmeden önce, 11 Nisan 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya Şişli'deki evinde veda ziyaretinde bulunmuş, vaziyetin geniş bir değerlendirmesini yaptıktan sonra kararını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın, *"Bizim fikirlerimizle çok esaslı müşabeheti (benzerliği) vardır."*³⁶⁰ dediği bu önemli değerlendirmeyi aynen veriyoruz:

"Paşa Hazretleri, ben şarktaki ismi kolorduya tahvil olunan (değiştirilen) ordunun başına geçiyorum. Bu ordunun bir kolordusu benim Mütarekeden evvel kumanda ettiğimdir. Diğer kolordu fırkaları da vakit vakit emrimde bulunmuştur. Şarkın Ermenilerden istirdadında (geri alınmasında) bulunmağım dolayısıyla ordu kadar halkın da pek büyük emniyetine ve muhabbetine mazharım. Vaziyetimizin vahametini İstanbul'da durdurmak imkânsızdır. Burada ancak itilafın arzularını tatbikten başka bir şey yapılamaz. Hâlbuki şarkta millî bir hükûmetin esasını hazırlamak ve ordunun kuvvetini ve muhafaza ederek vahim sulh şartları karşısında millî istiklalimizi kurtarmak için mücadeleye girişmek mümkündür. İtilaf Devletleri'nin Anadolu istilâsına kalkışacaklarını ümit etmiyorum. Çünkü istila maksatları olsa ellerindeki büyük kuvvetlerin gerek Dicle ve gerekse Fırat boylarından ve her tarafı kuvvetsiz sahillerimizden muzafferane yürüyüşlerine ne mâni vardır? Bence muharebenin fazla devamına muktedir değildir. Gerek milletler gerek ordular artık yorgun bir hâlde istirahatata geçmişlerdir. Şarka kuvvet sevkine halk mânidir. Terhisler dolayısıyla şarktaki orduları zayıflatmıştır. Avrupa gazetelerindeki münakaşalar bunu gösteriyor. İngiltere'den şarka gönderilmek istenilen bir kıt'a itaat etmeyerek dağıldığını Paris gazetelerinden okudum. Bence mesele Ermeni ve Rumlarla boğuşmaktan ibaret kalacaktır. Şarktaki Ermeni ordusunu teslim-i silaha mecbur ettikten sonra, garptaki Yunan ordusunun teşebbüslerine göğüs gerebiliriz. Ümidim hilâfına İtilaf Devletleri'nin de işe karışmaları cihetine gelince: Bu fikir ziyade bir kumandanlara düşüyor. Çünkü henüz Anadolu'da müdafaa kudretini havi ordularımız vardır. Silahımız, cephanemiz bitmiş değildir. Son fişegi atmadan teslim olan bir kale kumandanı nasıl vatan haini addolunursa, biz de ona benziyoruz. Çünkü Anadolu bir kale, bir de onun kumandanlarıyız. Henüz ikmal-i namus etmiş sayılmayız. İşte bu düşüncelerle ben şarka gitmek için aylarca uğramıştım. İngilizlerin şarktaki ordu Kumandanı Şevki Paşa'nın kaldırılmasını istemeleri bu fırsatı verdi.

³⁵⁹ ATAY, 19 Mayıs, s. 10 vd.; ATAY, Çankaya, s. 158.

³⁶⁰ CEBESÖY, Millî Mücadele..., s. 44 vd.

Karanım şudur: Şarkta muhtelif nâmlar altında birtakım teşekküller başlamıştır. Medeni âlemin nazar-ı dikkatini celbe çalışan erbab-ı hamiyetten (iyilik ve yardım sevenler) de fiilen istifade edebiliriz. İstanbul'daki Millî Blok ve sair yerlerdeki bu kabil teşekküllerden de sonraları aynı istifade kabil olur. Evvela şark teşekküllerini Erzurum'da birleştirecek herhangi bir tehlikeye karşı bir millî taarruz hazırlamayı düşünüyorum. Yani bir millî Türk hükûmeti esas. Eğer istiklalimize dokunulmaz, yalnız şark vilayetleri tehlikeye düşerse, derhâl Erzurum'da bu millî hükûmet faaliyete başlar ve ben de millî hükûmetin emrinde bir ordu kumandanı olarak şarkın müdafasını deruhte ederim (üstüne alırım). Eğer tahminim vecchile tehlike bütün vatan için görülürse, çıkacak hükûmet yeni bir Türk millî devleti olur ve bizler de bütün vatanın müdafaa vazifesini deruhte ederiz. Böyle bir şekilde meselenin halli tabi daha güçtür. Bütün arkadaşlarımızın Anadolu'da kıtaları başlarında bulunmaları lazımdır. Derhâl ilk fırsatta şarktaki tehlikeyi bertaraf ederiz. Bütün kuvvetler garba tevcih olunabilir (yöneltilebilir). Ben bu vaziyette Şarktaki rolümü muvaffakiyetle yapabilirim. Garp meselesi açık kalmıyor. Zât-ı sâmililerinden ricam da bir an evvel sizin de Anadolu'ya geçmekliğinizdir. Her makamın namuslu siması, genç kumandanların Anadolu'ya atılmasına taraftardır. Bunun için derhâl sizin bir vazife ile gitmeniz mümkündür. Eğer mümkün olmazsa, hususi bir tarzda da gelebilirsiniz. Evvela Erzurum'da toplanalım ve millî hükûmet esasını kuralım. Ben Trabzon ve Erzurum'da siz gelinceye kadar bu esası hazırlarım.

Mustafa Kemal Paşa: "Evet bu da bir fikirdir", dedi.

Ben: "Paşam fikir değil, karardır. Ben işe başlayacağım ve ikmal-i namus için uğraşacağım. Eğer iş tasavvur ettiğim gibi basit çıkmaz da İtilaf devletleri işgalleri başlarsa bile şarktaki millî Türk hükûmeti kolay kolay mahvolmaz. Ve bu suretle Türklüğün ölümü mukadderse, pek pahalıya mal edilir. Erzurum dağlarında durmazsak Ermenistan dağlarında, bu yeni Türk hükûmeti yine yaşar. Paşa'm İstanbul'da çok kalmayınız ve buradaki diğer kumandanlar üzerinde de müessir olarak bir an evvel Anadolu'yu kuvvetlendirelim. Birçok batmış milletler istiklallerine kavuşurken, asırlar doldurucu muazzam tarihi olan Türk milletini kurtaralım".

Mustafa Kemal Paşa: "Vaziyet size hak verdiriyor. İyi olayım³⁶¹ gelmeye çalışırım".

Ben: "Paşam o hâlde tek dağ başı mezar olancaya kadar mücadele, şahsi ve millî namusumuzu imal için ya istiklal ya ölüm! Ahdında birleşik değil mi?"³⁶²

Görüldüğü gibi, Kâzım Karabekir Paşa, İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının fikrî faaliyetlerine katılmamış ve hatta onlardan habersiz olmasına rağmen, onlarla aynı karara varmıştır. Hatta, o, Anadolu'ya geçmek ve Millî Mücadeleyi oradan başlatmak kararına varmakla kalmamış, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarından çok önce vazife ile oraya geçmenin çaresini bulmuştur. Ancak o, "*diğer kumandanlar üzerinde müessir*" bir komutan olarak Mustafa

³⁶¹ Mustafa Kemal Paşa bu sırada Şişli'deki evinde kulağından rahatsız olarak yatmaktadır.

³⁶² Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbinin...*, s. 34 vd.; CEBESÖY, *Millî Mücadele...*, s. 43-45.

Kemal Paşa'nın "*vazife ile*" veya bu mümkün olmazsa, "*hususî bir tarzda*" Anadolu'ya geçmesini ve yapılmasını zarurî gördüğü Millî Mücadele hareketinin başına geçmesini istemektedir. Bu düşünce ile o, tıpkı Ali Fuat (Cebesoy) Paşa gibi Mustafa Kemal Paşa'ya gerekli destek ve yardımda bulunmayı vadettikten sonra Erzurum'daki kordusunun başına dönmüştür.

Anadolu'ya geçerek millî mukavemet kararına varmakla iş bitmemiştir. Bundan sonra o mümkünse resmî bir görevle, bu mümkün olmazsa, özel olarak Anadolu'ya geçme ve orada bir Millî Mücadele hareketini başlatmanın çarelerini aramaya başlamıştır. Bu hususta ona başta Ali Fuat Cebesoy olmak üzere arkadaşlarının büyük yardımı olmuştur. Önce Mustafa Kemal Paşa'ya Anadolu'ya bir görev verilmesi için kendisinin hükûmette etkili bir kişiye tavsiye edilmesi gerekmiştir. Bu işi yapan kişi Ali Fuat Cebesoy Paşa'dır. Ali Fuat Paşa, daha sonra Dâhiliye Nazırı olan Mehmet Ali Bey'e Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etmiş ve onu bu hususta ikna etmiştir. Mehmet Ali Bey Samsun ve çevresinde bir asayişsizlik durumu ortaya çıkıp, İngiliz İşgal Komutanlığının Osmanlı Hükûmeti'ne protestolu bir rapor verdiği sırada Dâhiliye Nazır'dır. Damat Ferit Paşa, Mehmet Ali Bey'e Dâhiliye Nazırı olarak meselenin halli hususunda fikrini sormuştur. O da bölgeye dirayetli ve geniş salâhiyetli bir komutanın gönderilmesi gerektiği ve bu komutanın da Mustafa Kemal Paşa olabileceği şeklinde fikrini beyan etmiştir. Mehmet Ali Bey meselenin halli için sadece Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etmekle kalmamış, aynı zamanda sadrazamı bu hususta ikna etmeyi de başarmıştır. Bu görüşmeden sonra Cercle d'Orient'te Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye Reisi Cevat Çobanlı ve Mustafa Kemal Paşalar ile yemek yiyen Damat Ferit Paşa, bir gün sonra Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya Samsun ve çevresindeki olayın araştırılmasına Mustafa Kemal Paşa'nın memur edilmesi emrini vermiştir. Bundan sonra, "*9. Ordu Müfettişliği*" olarak gerçekleşecek tarihi tayinin işlemlerine geçecektir.

Türk İstiklâl Savaşına başlangıç teşkil eden bu tayin tesadüfler sonucu olarak değil, Mustafa Kemal Paşa'nın Mütareke Döneminde gösterdiği şuurlu faaliyetleri sonucu gerçekleştirmiştir. Görüldüğü gibi, Mütareke Döneminde Mustafa Kemal Paşa memleket meselelerinin dışında veya gerisinde kalmamıştır. O, herkesin her şeyden ümidini kestiği bir dönemde kendisine, devletine ve milletine olan güvenini yitirmemiştir. Kurtuluşu başka bir devletin hi-

maye ve desteğinde değil, kendi gücümüzde görmüştür. Onun Mütareke Döneminde İstanbul'da gösterdiği faaliyetlerin temelinde bu inanç ve karar vardır.

Mustafa Kemal Paşa'nın fikrî faaliyetlerinin başlıca hedefi Anadolu'ya geçerek *Millî Mukavemet Hareketini* başlatmak olmuştur. O, bu gaye ile bir taraftan yakın arkadaşlarını bu fikir etrafında hazırlarken, diğer taraftan bunun tahakkuku için yollar aramıştır. Gerçekten de Mustafa Kemal Paşa, bu ideal için sadece önüne çıkan fırsatlar meydana getirerek bunlardan azamî ölçüde yararlanmıştır. Diğer bir ifade ile o, tarihin önüne çıkardığı fırsatlardan azami ölçüde yararlanmasını bilmiştir. Bu büyük liderlere mahsus bir özelliktir.

II. Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine Tayini³⁶³

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine tayini, Ali Fuad (Cebesoy) Paşa'dan başlayıp, zamanın Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Sadrazam Damat Ferit Paşa ve Sultan Vahideddin'e kadar uzanan bir tavsiye zinciri sonucunda gerçekleşmiştir³⁶⁴. Mustafa Kemal Paşa'yı uygun bir göreve tayin için, o zaman Hürriyet ve İtilaf Fırkasının ileri gelen şahsiyetlerinden Mehmet Ali Bey'e tavsiye eden Ali Fuad Paşa'dır. Mehmet Ali Bey'in Ali Fuat Paşa'nın ailesi ile "*dünür*" olması ve bu arada Ali Fuat Paşa'nın rahatsızlığı dolayısıyla Ankara'dan İstanbul'a gelmesi, ona bu tavsiyede bulun-

³⁶³ Bu kısım ayrı bir çalışma olarak Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nde yayınlanmıştır. bk. (Salim Koca-E. Semih Yalçın, "Mustafa Kemal Paşanın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayininde Osmanlı Genel Kurmayının Rolü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt X, Sayı 29 (Temmuz 1994), s. 401-416).

³⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine tayini için bakınız: Gotthard Jaeschke, Mustafa Kemals Sendurung nach Anatolien, nu: 1, *Geschichte des Islâmischen Orients*, Tübingen 1949; Gotthard Jaeschke, Auftrug und Öölmacht Mustafa Kemals vom 5 Mai 1919, nu: 62, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1969; Bietraege zur Geschichte des Kampfes der Türkei um ihre Unabha engigkeit, *Die Welt des Islams*, nu: 1, 1957; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1971, s. 96-118.; Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da* İstanbul, 1981, s. 91-110.; SELEK, *Anadolu İhtilali*, s.186-194.; AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 397-419.; Tahsin Ünal, "Millî Mücadele Başlarında Mustafa Kemal", *Türk Kültürü*, s. 73.; AKŞİN, *İstanbul Hükümetleri*..., s. 276-296.; D. A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *World Politics*, Cilt XI (1959), s. 537-538.; Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, Ankara 1973, s. 81-89.; Salim Koca, "Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliğine Tayininde Vahideddin'in Rolü", *Millî Kültür*, Sayı 50 (1985), s. 1-5.; Salim Koca, "Mustafa Kemal Paşanın 9. Ordu Tayininde Damat Ferit Paşanın Rolü Var mıydı?", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 41 (1990), s. 3-9.

makla kalmamış, aynı zamanda onun İttihatçı olmadığına Mehmet Ali Bey'i ikna etmiştir. Öte yandan, Samsun ve havalisinde asayişsizlik durumu ortaya çıkınca, Mehmet Ali Bey'in Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya meselenin halli için bölgeye Mustafa Kemal Paşa'nın gönderilmesini teklif etmiş ve ayrıca onu bu hususta ikna etmeyi de başarmıştır. Damat Ferit Paşa meseleyi padişaha arz ederken göreve Mustafa Kemal Paşa'yı çok iyi tanımakta olup şahsi kabiliyetini takdir etmek ve değerini bilmekte ve ona güvenmektedir³⁶⁵.

Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine tayininde başta Sultan Vahideddin olmak üzere, zamanın Sadrazamı Damat Ferit Paşa, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Harbiye Nazırı Şakir Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat (Çobanlı) Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi Diyarbakırlı Kâzım (İnanç) Paşa gibi büyük komutan ve devlet adamlarının etkili olduğu görülmektedir. Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesini müteakip 13 Kasım 1918 tarihinde cepheden İstanbul'a döndükten sonra, Sultan Vahideddin ile görüşme isteğinde bulunmuş ve 15 Kasım 1918'de huzura kabul olunmuştur. Bu görüşmede Vahideddin, "*Bilirim ki, ordunun zabıtları ve kumandanları sizi severler. Bana teminat verebilir misin ki onlardan bana bir fenalık gelmeyecektir.*" gibi bir ifade ile endişesini ihtiyatkâr bir dille belirttikten sonra ona güvenin bir belirtisi olarak, "*Siz akıllı bir kumandansınız. Tecrübesiz arkadaşlarınızı tenvir ede-*

³⁶⁵ Gotthard Jaeschke, Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişliğine tayininde "Padişahın kendisine olan büyük itimadını görmemezlikten gelmemek gerekir" derken Tefvik Bıyıklıoğlu da, "aksi takdirde bu tayini tasvip etmeyeceği muhakkaktır" diyerek, âdeta onun ifadesini tamamlamaktadır. bk. (G.Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara 1971, s. 96; Tefvik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, İstanbul 1981, s. 100). Mustafa Kemal, daha veliht iken Vahideddin'in 15 Aralık 1917-4 Ocak 1918 tarihleri arasında Almanya'ya yaptığı seyahatte refakatinde bulunmuştu. Vahideddin, Çanakkale savaşlarında gösterdiği başarılarından dolayı hayranlı! duyguları dolu olduğu Mustafa Kemal Paşa'yı, bu vesile ile daha yakından tanıma fırsatını bulmuş, fikirlerini ve şahsi kıymetini takdir etmişti. bk.(ATAY, *Çanakkaya*, s. 104.; JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile...*, s. 97). Mustafa Kemal Paşa Karlsbad'dan tedaviden döndükten sonra yeni bir göreve tayin edilinceye kadar İstanbul'a kalmış ve bu arada adet olduğu üzere Sultan Vahideddin'in Selâmlık törenlerine katılmıştır. 16 Aralık 1918 tarihli Selâmlık töreninde Sultan Vahideddin onu iki Alman generaline, "Çok takdir ve emniyet ettiğim bir kumandan" diye takdim etmiştir. Hatta o, bu güvenin bir nişanesi olarak 22 Eylül 1981'de cephede iken ona fahri yaverliğini (Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari) tevcih etmiştir. Mustafa Kemal de bu unvanı, uzun süre yazışmalarda bir iftihar vesilesi olarak kullanmıştır (JAESCHKE, *Kurtuluş Savaşı ile...*, s. 97.; JAESCHKE, *Auftrag und Vollmacht Mustafa Kemals vom 6 mai 1919*, s. 265).

ceğinize eminim."³⁶⁶ demiştir. Bu konuşmadan anlaşılacağı gibi, Sultan Vahideddin güvendiği bir komutan olarak Mustafa Kemal Paşa vasıtasıyla orduyu elinde tutmak istemektedir. Hiçbir olay Sultan Vahideddin'in Mustafa Kemal Paşa üzerindeki büyük güvenini sarsmamıştır. Mustafa Kemal Paşa, kendisine fikren yakın saydığı Ahmet İzzet Paşa ile birlikte iktidara gelebilmek için arkadaşları ile bazı politik teşebbüslerde bulunmuştu. Hatta bu gaye ile arkadaşlarıyla toplantılar bile düzenlemişti. Öyle ki, bir gün arkadaşları ile İttihat ve Terakki Hükûmeti Dâhiliye Nazırlarından İsmail Canbulat'ın evinde toplandıkları ve hükûmet aleyhinde kararlar aldıkları ihbar edildiğinde Sultan Vahideddin, -şüphesiz kendisine duyduğu büyük güvenin tesiriyle- onun böyle teşebbüslerin içinde olmasına ihtimal vermediğini o zaman sadrazam olan Tevfik Paşa'ya söylemiştir³⁶⁷. Söylemeye bile gerek yoktur ki, bu olay Sultan Vahideddin'in Mustafa Kemal Paşa üzerinde güveninin derecesini açıkça göstermektedir. Anlaşılacağı üzere, Sultan Vahideddin'in Mustafa Kemal Paşa üzerindeki güveni herhangi bir olay karşısında silinip gidecek kadar köksüz değildir. Sultan Vahideddin, Mustafa Kemal Paşa'ya duyduğu büyük güvenin bir diğer belirtisi olarak ona kızı Sabiha Sultanı vermek istemiştir. Fakat, Mustafa Kemal Paşa bu evliliği istememiş olacak ki karşı tarafdaki kabul edemeyeceği bir teklifte bulunmuştur³⁶⁸.

Yukarıdan beri izah etmeye çalıştığımız bu "*büyük güven*"ın tesiri ile Sultan Mehmet Vahideddin; "*Samsun'a bir müfettiş gönderileceğini öğrenince, yaveranımdan Erkân-ı Harp Mirdivası (Tuğgeneral) Mustafa Kemal Paşa'yı da namzetler meyanında nazarı itibara alınız.*" diye zamanın "*Hükûmetini ikaz*" etmiştir. Böylece, tarihin Türk milletine en büyük ihsanı olan bu tayin gerçekleşmiştir³⁶⁹. Devlet erkânından bazıları '*şahsi kaygılarını*', bazıları da '*millî menfaatleri*' gözeterek bu tayin üzerinde, şüphesiz, hepsi de müspet rol oynamışlardır. Her ne sebeple olursa olsun, Mustafa Kemal Paşa'nın tayini meselesi, başlangıçta normal bir idari ve askerî karar gibi gözükmüş, fakat sonuçları itibarıyla yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan bir milletin istiklal mücadelesinde hareket noktasını oluşturmuştur.

³⁶⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 12 Nisan 1926.

³⁶⁷ OKYAR, *Uç Devirde...*, (hızl. Cemal Kutay), İstanbul 1981, s. 263.

³⁶⁸ ŞAPOLYO, *Kemal Atatürk ve...*, Ankara 1958, s. 273 vd.

³⁶⁹ Salim Koca, "Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliğine Tayininde Vahideddin'in Rolü Var mıydı?", *Millî Kültür*, Sayı 50 (1985), s. 3.

Şahsi kaygı ve korkuların ön plana çıktığı günlerde “*millî mukavemet*” fikrini en üst düzeyde düşünen ve bunun uygulanması için çaba gösteren Mustafa Kemal Paşa’dır. O, daha İstanbul’a gelmeden önce sahip olduğu bu düşüncesini bir sır gibi vicdanında saklamış, Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa bu kararı Nutuk’ta şu şekilde dile getirmektedir: “*...ben milletin vicdanında ve geleceğinde hissettiğim büyük gelişme kabiliyetini, bir millî sır gibi vicdanımda taşıyarak yavaş yavaş bütün bir topluma uygulamak mecburiyetinde idim*”.³⁷⁰

Başta Harbiye Nazırı Şakir Paşa olmak üzere Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey, Bahriye Nazırı Avni Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Cevat (Çobanlı) Paşa ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi Diyarbakirli Kâzım (İnanç) Paşa gibi büyük devlet erkânı, Mustafa Kemal Paşa’nın müfettişlik görevi ile ilgili işlemlerini görülmemiş bir sürat ve çabuklukla tamamlamışlar ve Paşa’yı 15 gün içinde Samsun’a uğurlamışlardır. Eğer adlarını zikrettiğimiz büyük devlet erkânından biri veya birkaçı Paşa’ya karşı menfi bir tavır alsaydı veya en azından bu işe ilgisiz kalsaydı, Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya geçmesi tehlikeye düşebilirdi. Çünkü, zaman aleyhimize işliyordu. 15 Mayıs 1919’da Yunanlılar İzmir’e çıkmışlardı. İşgal sınırlarını nerelere kadar genişletecekleri insaflarına kalmıştı. Ayrıca, işgal komutanları Osmanlı idaresini her gün daha fazla kontrolleri altına alıyorlardı. Öte yandan, Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıktığı gün Kafkaslar’dan İstanbul’a dönen İngiliz Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, bu tayinden şüphelenmiş olmalı ki “*...Bu subayların ne gibi görevler yapacaklarını ve düşünülen tensikatin (düzenlemenin) mahiyetinin neden ibaret olduğunun lütfen açıklanmasını istirham ederim*.”³⁷¹ diye Harbiye Nazırlığından durumu sormuştur. General Milne 6 Haziran 1919 tarihli yazısında da, “*Kemal Paşa ile maiyetinin derhâl İstanbul’a dönmeleri için emir buyrulmasını talep ederim*.”³⁷² diyerek asıl niyetini açığa vurmuştur.

³⁷⁰ Nutuk, Cilt I, s.11.

³⁷¹ Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, s. 1, Belge Nu.: 15.; Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, TTK Yayını, Ankara 1989, s. 41.

³⁷² Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, s.1, Belge Nu.: 17.

General Milne'nin bu yazıları bize tayin ile ilgili işlemlerin tamamlanmasında acele edilmekle ne kadar isabetli davranıldığını göstermektedir. Aksi taktirde bu iş daha başlamadan bitebilirdi.

A. Harbiye Nazın Şakir Paşa ve Mustafa Kemal Paşa

Şakir Paşa da Mustafa Kemal Paşa'nın şahsi kabiliyetini takdir etmesine rağmen, onun ittihatçı olmasından çekiniyordu. Karakol Cemiyeti erkânından, daha sonra Halk Partisi İstanbul müfettişi olan Avukat Refik İsmail Bey, o zaman bir görüşme sonrasında onun bu endişesini ortadan kaldırmayı başarmıştır. Refik İsmail Bey'in anlattığına göre, Şakir Paşa ile aralarında geçen konuşma şöyle cereyan etmiştir: *"Mütareke esnasında, kurtuluş çareleri arayarak bir şeyler yapmak istediğimiz günlerde, pek yakın dostum olan Harbiye Nazır Şakir Paşa'yı ziyarete gitmiştim. Hoş beşten sonra şuradan buradan konuşurken sözü Anadolu'ya intikal ettirerek;*

"-Paşam, bu tezebzüb (karışıklık) ne olacak? Düşmanların bu hâlleri vesile edip her tarafa el uzatmalarından korkuyorum, dedim. Paşa da:

-Ya, hakkın var. Ama bu işleri kavrayıp layıkıyla düzeltecek adam yok, deyince ben de:

-Aman paşam, genç Anafartalar kahramanı ne güne duruyor?" dedim. Paşa hemen irkildi:

-Mustafa Kemal mi?... Evet, muktedir bir kumandandır; ama İttihatçıymış, öyle diyorlar.

-Ne münasebet paşam, dehşetli İttihatçılık düşmanıdır. En-ver'i bulsa, bir kaşık suda boğar...

-Sahi öyle mi?... Tabii sen daha iyi bilirsin, bu zatın İttihatçı olmadığını söylediğin iyi oldu. Bunun üzerinde duralım"³⁷³.

Herhâlde o günlerde Harbiye Nazırlığı, hükûmeti en çok meşgul eden Samsun ve havalisindeki asayişsizlik durumu üzerinde durmakta ve meselenin halli için çareler araştırmaktadır. Harbiye Nazır Şakir Paşa'nın son sözleri bu durumu belli ettiği gibi, aynı zamanda aradığını bulmuş bir insanın ifadesini de yansıtmaktadır. Öyle ki, o, son sözleri ile Samsun ve havalisindeki asayişsizlik olayının araştırılmasına Mustafa Kemal Paşa'nın görev teklifinde bu-

³⁷³ KANDEMİR, Rauf Orbay, s. 35.

lunmak üzere Mustafa Kemal Paşa'yı makamına davet etmiştir. Mustafa Kemal hatıralarında bu görüşmeyi şöyle nakleder: "*Büro-sunun tam karşısında oturdum. Bir tek kelime söylemeksizin bana dosyayı uzattı: "Bunu okur musunuz?" dedi. Dosyayı baştan niha-yete kadar gözden geçirdim. Hülasası şuydu: "Samsun ve havalisin-de birçok Rum köyleri Türkler tarafından her gün tecavüze uğra-maktadır. Osmanlı Hükûmeti bu vahşi tecavüzlerin önüne geç-me-mektedir. Bu havalinin emniyet ve huzurunu temin etmek insa-niyet namına borcumuzdur."* Raporlar İstanbul Hükûmeti'ne veri-lirken bir de protesto ilave edilmişti: "*Bu tecavüzleri menetmek lazımdır. Eğer siz âciz iseniz, vazifeyi biz üstümüze alacağız!*" Dos-yayı okuduktan sonra Harbiye Nazırının yüzüne baktım: "*Emriniz paşam*", dedim. "*Bu böyle midir, zannedersiniz?*" "*Zannetmiyorum, fakat bir şeyler olmak ihtimali vardır.*" Bunun üzerine asıl bahse geçti: "*İşte, böyle midir, değil midir, evvela bunu ortaya çıkarmak için oralara bir zatın gidip tetkiklerde bulunması lazımdır. Ben Sadrazam Paşa ile (Damat Ferit Paşa) görüştüm. Sizi münasip gör-dük. Oraya gidersiniz ve meselenin mahiyetini anlıyorsunuz.*" "*Memnuniyetle giderim. Ancak ben oraya Türkler Rumlara zulme-diyor mu etmiyor m, yalnız bunu anlamak için mi gideceğim, me-muriyetim bu mu olmak lazımdır?*" "*Evet, konuştuğumuz budur!"* "*Pekâlâ, yalnız müsaade buyurursanız, memuriyetime bir şekil vermek lazım!*" Sizi üzmemeyim, arzu ederseniz *Erkân-ı Harbiye Reisinizle görüşerek bunu tespit edeyim.*" "*Hay hay!*" dedi³⁷⁴.

Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nazırlığı makamından ayrıldıktan sonra *Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi* (Genelkurmay Başka-nı) *Fevzi (Çakmak) Paşa'yı* aramış; fakat makamında bulamamıştır. Ancak, hasta olduğunu ve yirmi günden beri gelmemekte olduğunu öğrenebilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın sonradan öğrendiğine göre, meselenin aslı şöyleymiş: "*Suriye fatihi General Allenby İs-tanbul'a geleceği zaman, Harbiye Nazırın Fevzi Paşa'yı çağırmış ve karışlamaya gitmesini istemiş. Fevzi Paşa:*

"*Ben bunu yapamam*" demiş. "*Yapmak lazımdır!*" cevabını a-lınca da: "*Hastayım, evime gidiyorum!*" demiş ve o günden beri evinden çıkmamıştır".³⁷⁵

³⁷⁴ ATAY, 19 Mayıs, s. 19.; *Yakın Tarihimiz*, Cilt III, s. 16.

³⁷⁵ ATAY, 19 Mayıs, s. 19.

Durum böyle olunca, Mustafa Kemal Paşa meseleyi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Diyarbakırlı Kâzım (İnanç) Paşa'ya açmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım (İnanç) Paşa'ya hükûmetin ve kendisinin isteklerinden meydana gelen bir talimatname hazırlatarak Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya hitaben *"Paşaoğlu, siz Üçüncü (9.) Ordu Müfettişliği değil, bütün Anadolu'da sahib-i nüfuz bir müfettişlik ihdas etmişsiniz, bu nasıl bir şey?"* demiştir³⁷⁶. Mustafa Kemal'in daha sonra *"bu, rahmetlide vicdanı seziş olmak lazımdı"* dediği Şakir Paşa, talimatname için *"İmza edemem"*, fakat *"Mühürümü basarım."* demiştir³⁷⁷.

Görüldüğü gibi Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Genelkurmay İkinci Başkanı Diyarbakırlı Kâzım (İnanç) Paşa'ya hazırlattığı 9. Ordu Müfettişliği ile ilgili talimatnameyi imzalamakta tereddüt geçirmiştir.

Ancak bu kadarını da yeterli bulan Mustafa Kemal Paşa, mühürlü talimatnameyi almış ve cebine koymuştur. Mustafa Kemal daha sonra hatıralarında, o andaki duygularını şu sözlerle dile getirmektedir: *"Ne âlâ şey ... Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamış ki, kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duydum, tarif edemem. Nezaretten çıkarken, heyecanımdan dudaklarımı ısırduğımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önünde geniş bir âlem, kanatlarını çarparak uçuşa hazırlanan bir kuş gibi idim"*.³⁷⁸

Mustafa Kemal'in bu sözlerinden, müfettişlik talimatnamesini alıncaya kadar çok endişeli ve zor günler geçirmiş olduğunu anlamak güç değildir. Mustafa Kemal'in Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Reisi Diyarbakırlı Kâzım (İnanç) Paşa'ya yazdırdığı ve Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya da ancak mühürletebildiği talimatname, 6 Mayıs 1919 tarihinde Meclis-i Vükelâ (Bakanlar Kurulunu) da okunup uygun görülmüş³⁷⁹ ve aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya

³⁷⁶ *Cumhuriyet*, 17 Mayıs 1933 (Kâzım İnanç Paşa'nın açıklaması).

³⁷⁷ ATAY, 19 Mayıs, s. 20 vd

³⁷⁸ ATAY, 19 Mayıs, s. 22.

³⁷⁹ 6 Mayıs 1919 tarihli vesikada talimatnâme Vükelâ Meclisinde müzakere edilmiş deniyorsa da 17 Mayıs tarihli vesika ise, bunun böyle olmadığını gösteriyor. Öyle anlaşıyor ki Harbiye Nazırı Şakir Paşa ilgili makamlara bir an önce Samsun'a hareket etmesini istemiş olmalıdır, talimatnamenin üst yazısında "Yola çıkmakta acele edilmesi rica olunur." denmesi, bunu açıkça göstermektedir. 7 Mayıs'ta ilgili makamlara tebliği yapılan talimatnâme, 17 Mayıs'ta yani Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a hareketinden bir gün sonra Bakanlar Kurulunda okunmuş ve uygun görülmüştür. Talimatname, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'in 18 Mayıs'ta yaptığı "Kayseri ve

resmen tebliğ edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya gönderilen bu talimatnamenin üst yazısında özellikle “*Yola çıkmakta acele buyrulması rica olunur.*”³⁸⁰ demektedir.

Mustafa Kemal, 6 Mayıs 1919 tarihli Talimatname'yi aldıktan sonra Şakir Paşa tarafından Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya 9. Ordu Müfettişi olarak takdim edilmek üzere tekrar makamına davet edilmiştir. Harbiye Nazırı Şakir Paşa davetine icabet eden Mustafa Kemal Paşa'ya, “*Çocuğum, beni utandırma, beni mesuliyet altında bırakma, şimdi seni Damat Ferit Paşa'ya götüreceğim. Kendini iyi tut. İyi konuş. Ona söz verdim.*” dedikten sonra, birlikte sadrazamın makamına gitmişlerdir. Şakir Paşa, “*Efendimiz, yeni vazife ile Anadolu'ya giden Mustafa Kemal Bey'i zat-ı devletinize takdim ederim.*” dedikten sonra oturup karşılıklı konuşulmuştur. Görüşme Şakir Paşa'yı endişelerinde haklı çıkarmayacak kadar iyi geçmiştir. Sadrazamın yanından ayrıldıktan sonra, Şakir Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın elini sıkarak “*Dikkatinize teşekkür ederim. Bu dikkat çok sürmeyecektir. Ben vazifeyi yaparım. Tarih bunu yazacaktır. Fakat senin de benim yaptıklarımı unutmamaklığını istiyorum.*” demiştir. Mustafa Kemal “bu namuslu adamın elini öpmüş” ve “*Yaptıklarınız büyüktür. Bunu bir gün gözle rinizle görmenizi temenni ederim.*” diye karşılıklı bulunmuştur.

Sadaret konağının koridorlarında birlikte yürürlerken Şakir Paşa Mustafa Kemal Paşa'ya: “*İster misiniz, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey'le sizi konuşturayım?*” demiş ve o da daha önce tanışmış olduğunu söylemeden: “*Çok münasip olur, efendim. Vazifemin o makamla alâkası vardır.*” diye karşılık vermiştir. Şakir Paşa, “Samsun'daki vakanın tahkikine memur Mustafa Kemal Paşa” deyince, Mehmet Ali Bey sevinç alametleri göstererek “*Sizi tebrik ederim. Çok isabetli bir intihapta (seçimde) bulundunuz. Ben zaten Paşa'yı tanıyıp, takdir etmiştim. Kanaatime siz de iştirak etmiş olduğunuz için bahtıyırım.*” diye konuşmuştur. Mehmet Ali Bey, bakanlığı ile ilgili işlerinde kolaylık sağlayacağından, doğrudan doğruya muhaberede bulunabileceklerinden bahsetmiş ve samimi olarak ayrılmışlardır³⁸¹.

Maraş müstakil mutasarrıflıklarının müfettişlik bölgesine eklenmesi teklifi ile birlikte Harbiye Nezaretine gönderilmiştir (Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, s. 1; Nu.: 4; Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 2).

³⁸⁰ Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, s. 1, Nu.:4.

³⁸¹ Asım Us, *Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım*, İstanbul 1964, s. 40 vd. ATAY, 19 Mayıs, s. 22 vd.

Pontusçuların hareketinden bir hayli endişeye düşen Şakir Paşa'nın, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey tarafından meselenin halli için tavsiye edilen Mustafa Kemal Paşa üzerinde sadrazam ile anlaşması oldukça kolay olmuştur. Onun, talimatnamenin üst yazısında Mustafa Kemal Paşa'nın yola çıkmakta acele etmesini istemesi, Pontusçuların hareketleri ile ilgilidir. Ancak Şakir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya verilen yetkinin genişliğinden tereddüde düşmüş; fakat yine de talimatnameyi daha müzakere edilip onaylamadan, alıp ilgili makamlara tebliğlerde bulunmuştur. Böylece, Mustafa Kemal Paşa'nın bir an önce Samsun'a hareket etmesini sağlamıştır.

B. Kâzım (İnanç) Paşa ve 6 Mayıs 1919 Tarihli Talimatname

Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik yetki ve sorumlulukları ihtiva eden 6 Mayıs 1919 tarihli Talimatname'yi Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) Fevzi (Çakmak) Paşa'nın o zaman raporlu olması dolayısıyla İkinci Başkan Diyarbakirli Kâzım (İnanç) Paşa'ya hazırlattırıp Harbiye Nazırı Şakir Paşa'ya mühürlettirmiştir. Profesör Gotthard Jaeschke'nin de belirttiği gibi, Mustafa Kemal'in 1926'da yazdırdığı ve 1944'te yayımlanan hatıralarında anlattıkları ile Kâzım İnanç Paşa'nın 1933 yılında Cumhuriyet gazetesine yaptığı açıklama, esas itibarıyla birbirine uymaktadır³⁸². Böylece her iki hatıra vasıtasıyla bu tarihî Talimatname'nin nasıl meydana getirildiğini ve bu arada Kâzım İnanç Paşa'nın bu konuda oynadığı rolü tereddütlere yer vermeyecek şekilde öğrenmek mümkün olmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa gerçekten, o zaman sık sık görüştüğü Kâzım (İnanç) Paşa'dan arzuladığı Talimatname'yi hazırlatmak hususunda büyük anlayış ve yardım görmüştür. Hatta o, Kâzım Paşa'yı fikren kendine yakın görmüş olmalı ki, ona düşüncelerini ihsas etmekten çekinmemiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırı Şakir Paşa'dan Samsun ve havalisindeki olayların araştırılmasına dair görev teklifi alınca, Genelkurmay Başkanlığı Dairesine gitmiş ve durumu Genelkurmay İkinci Başkanı Kâzım Paşa'ya açmıştır. Orada ona hemen hemen

³⁸² G. Jaeschke, Auftrag und Vollmacht Mustafa Kemals vom 6 Mai 1919, Cilt 62, s. 270.; G. Jaeschke, Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri, Ankara 1971, s. 270.

bütün düşüncelerini anlatan Mustafa Kemal, sözlerini, “*Ben zaten şu veya bu suretle Anadolu’ya geçmek fırsatını arıyordum. Mademki onlar teklif ettiler, fırsattan mümkün olduğu kadar istifade etmeliyiz.*” şeklinde cümlelerle bitirmiştir³⁸³.

İtilaf Devletleri’nin dikkatlerini üzerine çekmemek düşünceyle o günlerde orduyu küçültmek ve yeni makamlar ihdas etmekle meşgul olan Genelkurmay Başkanlığının, Mustafa Kemal Paşa’ya Samsun ve havalisindeki olaylara ilgili bir görev bulması pek güç olmamıştı. Öte yandan daha önce Mersinli Cemal Paşa’nın Konya’da Yıldırım Kıtaaatı Müfettişliğine tayin edilmiş olması (2 Şubat 1919), bu hususta önemli bir kolaylık sağlanmıştı. Fakat, Mustafa Kemal Paşa memuriyetin şekline değil, verilecek yetkinin mümkün olduğu kadar geniş olmasına önem veriyordu. Kâzım Paşa, “*Zaten ordu müfettişlikleri meselesi var. Sen o taraflara ordu müfettişi unvanıyla gidebilirsin.*” deyince, o, “*Unvanın ehemmiyeti yok. Şimdi Harbiye Nazırı ile konuş; benden ne istiyorlar tespit et; üst tarafını kendimiz yaparız.*” diyerek bu konuda asıl düşüncesini açığa vurmuştur.

Mustafa Kemal Paşa’nın arzuladığı talimatnameyi hazırlatıp imzalatmak hususunda Diyarbakirli Kâzım İnanç Paşa’dan büyük anlayış ve yardım gördüğünü söylemek mümkündür. Kâzım (İnanç) Paşa Harbiye Nazırı Şakir Paşa’nın görüşünü aldıktan sonra, Mustafa Kemal ona: “*Onlar ne istiyorlarsa, azamisini ilave ederek bir talimatname kaleme alınız; yalnız bir noktayı ben not ettireyim!*” demiştir. Mustafa Kemal 1926 yılında yazdırdığı hatıralarında zaman Talimatname’ye eklettirdiği maddeler hakkında şunları söylemektedir: “*Mümkün olduğu kadar Anadolu’nun her tarafına emir vermeliydim. İstedğim bir madde, Samsun’dan başlayarak bütün şark vilayetlerinde bulunan kuvvetlerin kumandanı olmaklığım ve bu kuvvetlerin bulunduğu vilayetler ve valilerine doğrudan doğruya emir vermekliğimdi. Bir başka madde, bu muntıka ile herhangi bir temasta bulunan askerî ve idari makamlara işarlarda (yazı ile bildirme) bulunabilmekliğimdi*”.

Mustafa Kemal Paşa Talimatname’de yer almasını istediği bu maddeleri dikte ettirdikten sonra, Kâzım Paşa’ya tekrar; “*Onların arzularını bir araya topla; fakat sonuna bu iki maddeyi ilave et.*” demiştir. Kâzım Paşa o zaman, onun esas gayesi hakkında bir şeyler

³⁸³ ATAY, 19 Mayıs, s. 19.

sezinlemiş olacak ki “*Bir şey mi yapacaksın?*” diye sormaktan kendini alamamıştır. Mustafa Kemal Paşa da, “*Evet.... Bir şey yapacağım. Bu maddeler olsa da olmasa da yapacağım.*” şeklinde karşılık vermiştir. Kâzım Paşa gülerek “*Vazifemiz, çalışacağız.*” demiştir³⁸⁴.

Mustafa Kemal bu sözleri söylediği sırada herkes her şeyden ümidini kesmiş bulunuyordu. Bu ortam içinde, onun söylediği bu sözler, Türklüğün azim ve iradesini göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Mustafa Kemal Paşa ertesi gün müsveddeyi okuyup, tekrar bazı tashih ve ilaveler de bulununca, Kâzım Paşa dayanamamış ve “*Salahiyetin bu kadarı da çok fazla olmaz mı paşam? Çünkü korkarım ki, nazır kabul etmemelik eder.*” diye onu ikaz etmek ihtiyacını duymuştur.

Kâzım (İnanç) Paşa son şeklini alan talimatnameyi Harbiye Nazırı Şakir Paşa’ya götürmüş ve imzasına arz etmiştir. Ancak Paşa “*İmzaya lüzum yoktur; yalnız mühürlersin.*” diyerek ona mühürünü vermiştir³⁸⁵. Mustafa Kemal Paşa bu kadarını yeterli bulmuştur. Ayrıca o, Kâzım Paşa’nın itirazlarına rağmen, son olarak Talimatname’ye “*Müfettişlik lüzum gördükçe doğrudan doğruya Sadrazam Paşa ile muhabere eder.*” kaydını koydurmuştur³⁸⁶.

6 Mayıs 1919 tarihli Talimatname âdeta Mustafa Kemal Paşa’nın eseri olarak ortaya çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa’yı tasavvur ve gayesine ulaştıracak olan Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi’nin 7 Mayıs 1919 tarihli talimatnamenin tam metni şöyledir:

“Dokuzuncu Ordu Kıtâatı Müfettişliğine verilecek talimat suretidir.

Dokuzuncu Ordu Kıtâatı Müfettişliğine ait vezaif zât-ı âlinizin Dokuzuncu Ordu Kıtâatı Müfettişliğine tayini İrade-i Seniyye-i Cenâb-ı Padişahi şeref-sudur (Padişah emri) buyrulmuştur. Ancak işbu müfettişlikteki vezaif-i alileri), yalnız askeri olmayıp müfettişliğin ihtiva eylediği muntaka dâhilinde aynı zamanda da mülktür.

1. İşbu müsterek vezâif (görevler) şunlardır:

a) Mınukada asayiş-i dâhilinin iade ve istikrarı ve bu asayişsizliğin esbab-ı husûsun (ortaya çıkış sebebinin) tespiti.

³⁸⁴ ATAY, 19 Mayıs, s. 20.

³⁸⁵ Cumhuriyet, 17 Mayıs 1933; Almanca tercüme için bk. JAESCHKE, *Mustafa Kemal Sendung nach Anatolien*, s. 23 vd.

³⁸⁶ ATAY, 19 Mayıs, s. 21.

b) Mıntıkada ötede beride müteferrik (ayrı ayrı) bir hâlde mevcudiyetinden bahsedilen esliha (silahlar) ve cephanenin bir an evvel toplattırılarak münasip depolara iddiharı (yığma) ve muhafaza altına alınması.

• c) Muhtelif mahallerde birtakım şuralar mevcut olduğu ve bunların asker toplamakta bulunduğu ve gayriresmî bir surette ordunun bunları himaye eylediği iddia olunuyor. Böyle şuralar mevcut olup da asker topluyorlarsa, katiyyen meni ile bu kabil (gibi) müteşekkil şuraların da lağvı.

2. Bunun için:

a) İki fırkalı olan Üçüncü ve dört fırkalı olan On Beşinci Kolordular müfettişlik emrine verilmiştir. İşbu kolordular hareket ve asayiş hususâtında doğrudan doğruya müfettişlikle ve muamelât-ı cariye (günlük işler), yani muamelat-i zatiye (özlük işleri) kuvve-i umumiye (genel kuvvet) vesaire gibi hususatta kemafissabık (eskisi gibi) Harbiye Nezaretiyle muhabere edeceklerdir. Fırka (tümen) veya hut mıntika (bölge kumandalığı veya bir vazife-i hususiyeye tayin edilecek zabitanın tayin ve tebdilleri (değiştirme) müfettişliğin muvafakat (onayı) ve talebiyle olacaktır. Maahaza (bununla beraber) sair (diğer) hususatta lüzum ve menfaat görerek müfettişliğin verdiği talimatı kolordu kumandanları aynen tatbik edeceklerdir. Bilhassa ahvâl-i sıhhiye pek mühimdir. Bu zemindeki tetkikat ve icraatın ahâliye de teslimi lazımdır.

b) Müfettişlik mıntıkası Trabzon, Erzurum, Sivas, Van vilayetleri ile Erzincan ve Canik müstakil livalarını (sancak) ihtiva eylediğinden müfettişliğin yukarıda tatad edilen (sayılan) vezaifi tedvir (idare) için vereceği bilcümle talimat işbu vilayetlerle

3. Mutasarrıflıklar doğrudan doğruya ifa edeceklerdir. Müstakile (bağımsız sancaklar) (Diyarbakir, Bitlis, Mamûretülaziz (Elazığ), Ankara, Kastamonu vilayetleri) ile kolordu kumandanlıkları da müfettişliğin ifa-yı vazife sırasında resen (doğrudan doğruya) vaki olacak müracaatlarını nazar-ı dikkate alacaklardır.

4. Müfettişliğin hususât-ı askeriyeye ait merci Harbiye Nezareti olarak beraber hususât-ı saire (diğer konular) için makamat-ı aliye-yi aidesiyle (yüksek makamlarla, yani başbakan) muhabere edecek ve işbu muhabereden Harbiye Nezaretine de haber verecektir.

Harbiye Nazırı Mehmet Şakir³⁸⁷

Görüldüğü gibi talimatnamede Mustafa Kemal Paşa'nın o zaman Kâzım (İnanç) Paşa'ya dikte ettiği maddeler açıkça belli olmaktadır. Diyarbakirli Kâzım (İnanç) Paşa, sadece 6 Mayıs 1919 tarihli talimatnameyi hazırlayıp Harbiye Nazırına onaylatmakla kalmamış, İngiliz işgal komutanlığının, Mustafa Kemal Paşa'nın

³⁸⁷ Atatürk ile ilgili Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1982, s. 23-24, (Belge-21).

beraberinde götürmek üzere teşkil ettiği karargâhındaki³⁸⁸ subayların çokluğu üzerinde uyanan şüphelerini de dağıtmayı başarmıştır. O, 1933 yılında Cumhuriyet gazetesine yaptığı açıklamada, bu hususta şunları söylemektedir. "*Gazi Hazretlerinin hareket ettikleri gün dairemdeki yerimde bulunmadım. Ertesi günü İngiliz irtibat zabitlerinin beni çok aradığını ve nihayet İngiliz Komutanlığının bir mektup bıraktığını söylediler. Mektup cevaplı bir protesto idi. Muazzam bir ordu karargâhı gönderdiğimizizden ve bunun Mütareke ile taban tabana zıt bulunduğundan ve hemen cevap talep edildiğinden bahsediliyordu.*

İngiliz irtibat zabitini gördüm. İngiliz ordusu karargâhında kaç zabıt bulunduğunu sordum. İyi hatırlamıyorsam da iki yüze yakın bir rakam söyledi. 'Hâlbuki muazzam gördüğünüz bu karar-

³⁸⁸ 9. Ordu Müfettişliği Karargâhında, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere 23 subay, asker ve askerî memur görev almıştır. Mustafa Kemal Paşa beraberinde götürdüğü Erkan-ı Harbiyesini, o zaman Genelkurmay İkinci Başkanı olan Diyarbakırlı Kâzım İnanç Paşa ile anlaşarak bizzat kendisi teşkil etmiştir. Bunların adları rütbe ve görevleri şöyledir: 1. Mustafa Kemal Paşa (IX.Ordu Müfettişliği), 2. Kurmay Albay Manastırlı Kâzım (Dirik) (Müfettişlik Kurmay Başkanı), 3. Dr. Albay İbrahim Tali (Öngören), (Müfettişlik Kurmay Başkanı), 4. Kurmay Yarbay Mehmed Arif (Ayıcı), (Kurmay Başkan Yardımcısı-1926 yılında İzmir'de idam edildi), 5. Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede), (Karargâh Erkan-ı Harbiyesi İstihbarat ve Siyasi Şube Müdürü 1939-1942 yılları arasında Berlin'de Büyükelçilik görevinde bulunmuştur), 6. Topçu Binbaşı Kemal (Doğan), (Müfettişlik Topçu Komutanı), 7. Dr. Binbaşı Refik (Saydam), (Sağlık Başkan Yardımcısı), 8. Yüzbaşı Cevad Abbas (Gürer), (Müfettişlik Başyaveri), 9. Yüzbaşı Mustafa Sabri (Süsoy), (Karargâh Komutanı), 10. Yüzbaşı Ali Şevket (Öndersev), (Müfettişlik Emir Subayı), 11. Yüzbaşı Mümtaz (Tünay), (Kurmay Mülhaki), 12. Yüzbaşı İsmail Hakkı (Ede), (Kurmay Mülhaki), 13. Dr. Behçet Feyzioğlu (Askerî Doktor), 14. Üsteğmen Hayati (Kurmaybaşkanı Emir Subayı ve Müfettişlik Kalem Subayı), 15. Arif Hikmet Gerçekçi (Hukukçu), 16. Teğmen Muzaffer (Kılıç), (Müfettişlik İkinci Yaveri) 17. Abdullah Bey (İşe Subayı), 18. Ali Rıza Bey (Adli müşavir), 19. Rahmi Efendi (Tabur Hesap Memuru), 20. Ahmed Nuri (Tabur Hesap Memuru), 21. Birinci Sınıf Katip Faik (Aybars), (Şifre Katibi), 22. Tahir Efendi (Zabıt Vekili), 23. Dördüncü Sınıf Katip Memduh (Atasev), (Şifre Katibi Yardımcısı). bk. (Murat Bardakçı, *Şahbaba, Osmanlıların Son Hükümdarı VI. Mehmet Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları*, Pan Yay., İstanbul 1998, s.590-593.) Murat Bardakçı'nın elde ettiği belgelere dayanarak tespit ettiği rakam 23'tür. Fethi Tevettoğlu bu sayıyı Mustafa Kemal Paşa ile birlikte 17 olarak göstermektedir. bk. (Fethi Tevettoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara 1987, s.16.) Sadi Borak ise 23 olarak vermektedir. bk. (Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919)*, İstanbul 1988, s. 270-271.) M. Bardakçı'nın yeni elde ettiği belgelerin gerçekliği göz önüne alındığında, Bandırma vapurunun kaptan ve personeli hariç olmak üzere, Samsun'a giden Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhının sayısının 23 olduğu hususunda şüphe yoktur. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhında yer alan 23 kişinin yanı sıra, gemide 25 er, 1 binek otomobil ve 3 binek atı bulunmaktadır. bk. (BARDAKÇI, *Şahbaba*, s. 603) Daha sonra Amasya'ya gelip Mustafa Kemal Paşa'ya katılanlar da şunlardır: 1. Hüseyin Rauf (Orbay), 2. İbrahim Süreyya (Yiğit), 3. Yüzbaşı Osman Nuri, 4. Asteğmen Recep Zühtü, 5. Teğmen Afganlı Abdurrahman.

gâhta 20 zabıt bile yok.' mukabelesinde bulundum ve o gün cevabı tehir ile ertesi sabah gönderdim".³⁸⁹

Gerçekten bu tayin, "şu veya bu suretle Anadolu'ya geçmek fırsatını" arayan Mustafa Kemal'e bu hususta büyük kolaylık sağlamıştır. O, yetki ve sorumluluklarını ihtiva eden 6 Mayıs 1919 tarihli Talimatname'yi" hazırlatmak ve ilgili makamında bulunan Diyarbakırlı Kâzım İnanç Paşa'dan büyük anlayış ve yardım görmüştür. Öte yandan O, bizzat Kâzım Paşa'ya Talimatname'de yer almasını istediği maddeleri dikte ettirmekle, işi tesadüflere bırakmayan, olaylar ve kişiler üzerinde kolayca hâkimiyet kurabilen büyük adam olma özelliğini daha o zaman göstermiştir. Böylece Talimatname hükûmetin değil onun eseri olarak ortaya çıkmıştır.

Talimatname üzerinde, onun daha o zaman neler yapmak istediğini, yani tasavvur ve gayesini anlamak güç değildir. Ancak onun, daha sonra yaptıklarının hepsini, Talimatname'nin kendisine tanıdığı yetkilere bağlamak doğru olmaz. Zira o, daha o zaman "bu maddeler olsa da olmasa da" bir şeyler yapmak azim ve kararındaydı. Talimatname'deki yetkiler, ancak Samsun'a çıkışının ilk aylarında kendisine büyük kolaylık sağlamıştır. Nitekim, Erzurum Kongresinden az önce görev ve yetkileri tamamen elinden alınmıştır.

C. Mustafa Kemal, Fevzi (Çakmak) ve Cevat (Çobanlı) Paşalar

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan ayrılmadan önce, ilerisi için, daha sonra Harbiye Nazırlığına getirilecek olan Fevzi (Çakmak) ve o zaman Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliğine tayin edilen Cevat (Çobanlı) Paşaların destek ve yardımlarını temin etmişti. Gerçekten, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başarıya ulaşmasında bu iki milliyetçi şahsın destek ve yardımlarının büyük payı vardır. Özellikle Fevzi (Çakmak) Paşa Harbiye Nazırı iken Mustafa Kemal Paşa'ya sağladığı büyük destek ve yardımla âdetâ Türk İstiklal Savaşının, başlangıçta İstanbul'daki "lideri" olmuştu.

Mustafa Kemal'in Fevzi (Çakmak) ve Cevat (Çobanlı) Paşalar ile karşılaşması ve ilerisi için aralarında plan yapmaları şöyle vukubulmuştur: 15 Mayıs 1919 tarihinde, Fevzi Paşa üzerindeki Genelkurmay Başkanlığı görevini devretmek üzere Cevat Paşa ile

³⁸⁹ Cumhuriyet, 17 Mayıs 1933.

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde buluşmuşlar ve uzun müzakerelerden sonra aralarında şunlara karar vermişlerdir:

1. Zaten kararlaştırılmış olan üç ordu müfettişliğinin bir an evvel teşkili ile ordunun emir ve kumandasının tanzimi.

2. Mümkün olduğu kadar çok miktarda silah ve mühimmatın Anadolu'da toplanması ve İtilaf Devletleri'ne teslim edilmemesi.

3. İstanbul Hükûmeti tamamen işgal kuvvetlerinin elinde esir olduğundan burada verilecek emirlerin icra edilmemesi için Anadolu'da bir millî irade vücuda getirilmesi.

4. Millî galeyandan istifade olunarak "Kuva-yı Milliye" teşkili ve millî iradenin buna istinat ettirilmesi.

5. Artık mutlak müdafaada kalınmayarak tecavüzkâr düşmanlarımız üzerinde mukabil taarruza geçilmesi.³⁹⁰

Bu beş maddenin tahakkuku için lazım gelen teşebbüslerin ayrıntılarına geçtikleri sırada, Samsun'a hareket etmek üzere bulunan Mustafa Kemal Paşa veda için Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesine gelmiştir.³⁹¹ Burada Mustafa Kemal Paşa'nın karşılaştığı manzara şudur: Masanın üzerinde bir harita bulunmaktadır. Fevzi Paşa'nın gözlerinden, yüzünden ve tavırlarından çok olgun olduğu anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, Cevat Paşa'nın ne düşündüğünü bir gece önce sadrazamın konağındaki buluşmada öğrenmiştir. Şimdi de Fevzi Paşa'nın ne düşündüğünü merak etmektedir. O bu düşünce ile Fevzi Paşa'ya "*Paşam vaziyeti nasıl mütalaâ ediyor-sunuz?*" diye sormuştur. Fevzi Paşa da âdeta gök gürler gibi bağırarak "*Anlamıyorum ki efendim, (Sağ elinin şehadet parmağı ile haritada İstanbul noktasını göstererek) buradaki rahatımız fedâ etmemek için koskoca memleketi veriyoruz.*" demiştir. Böylece Fevzi Paşa'nın da fikrini öğrenen Mustafa Kemal Paşa, "*içinden sevinmiş ve ferahlamıştır*".³⁹²

Herhâlde, Fevzi ve Cevat Paşalar da Mustafa Kemal Paşa'yı kendilerine yakın görmüş olmalı ki biraz önce aralarında tespit ettikleri beş maddelik kararlarını ona da açıklamışlardır. Mustafa Kemal Paşa da bu beş maddelik kararı tamamen uygun ve yerinde

³⁹⁰ Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, İstanbul 1987, s. 198.; CEBESÖY, *Millî Mücadele...*, s. 37.

³⁹¹ Süleyman Külçe, *Mareşal Fevzi Çakmak*, İstanbul 1953, s. 108.; *Akın*, 20 Mayıs 1948.

³⁹² ATAY, 19 Mayıs, s. 26.

bulmuştur. Aralarında, Anadolu'da millî iradenin nasıl yaratılabileceği konuşulurken Mustafa Kemal Paşa büyük bir metanetle; "*Ben bunu tahakkuk ettirmek üzere Anadolu'ya gidiyorum. Kahraman milletimin sinesinde hayatımı fedâ edinceye kadar çalışacağım.*" deyince bu sözlerden duydukları heyecanla ayağa kalkmışlar; "*Vatanın kurtarılması için beraber çalışacaklarına ve bu uğurda hiçbir şeyden çekinmeyeceklerine yemin etmişlerdir*"³⁹³.

Fevzi (Çakmak) ve Cevat (Çobanlı) Paşaların destek ve yardımlarını temin eden Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a gönül rahatlığı ile hareket etmiştir. Bunu takiben Mustafa Kemal, Fevzi ve Cevat Paşalara, "*Yalnız sizlerden bir şey bekliyorum, bana yardım edebilirsiniz...*" demiş ve onlar da, "*Tabii... Evet...*" karşılığında bulunmuşlardır. Bu defa Cevat Paşa'ya dönen Mustafa Kemal Paşa, "*Bilhassa siz paşam... Asıl salahiyet makamında siz bulunuyorsunuz. Beraber yürüyebilecek miyiz?*" diye sormuş ve ondan da "*Elbette..*" cevabını almıştır. Böylece Mustafa Kemal Paşa, "*O hâlde ilk iş olarak, Ulukışla tarafında bulunurken şimendiferle nakillerine müsaa-de olunmayan Yirminci Kolordunun yürüyerek Ankara'ya hareket etmelerini emir buyurunuz.*" diyerek ilk istekte bulunmuş ve Cevat Paşa da, "*Emir vereceğim.*" şeklinde bir cevapla onun bu arzusunu yerine getireceğini vadedmiştir. Mustafa Kemal Paşa son olarak Cevat Paşa'dan bizzat kendisi ile muhabere edebilmek üzere özel bir şifre istemiş ve o da bunu hemen temin etmiştir³⁹⁴. Çok faydalı geçen bu görüşmeden sonra Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarına veda ederek oradan ayrılmıştır.

Gerçekten Mustafa Kemal Paşa'nın Cevat Paşa'dan temin ettiği özel şifre, Samsun'a varışından kısa bir süre sonra çok işine yaramıştır; Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin aldatıcı vaatlerle Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'dan İstanbul'a çağırdığı zaman, O, gerçek sebebi bu şifre vasıtasıyla Cevat Paşa'dan sormuş ve İşgal Kuvvetleri Komutanlığı tarafından bunda ısrar edilmekte olduğunu öğrenmiştir³⁹⁵.

³⁹³ KÜLÇE, *Mareşal Fevzi Çakmak*, s. 108.; Akın, 20 Mayıs 1948.

³⁹⁴ ATAY, 19 Mayıs, s. 26 vd.

³⁹⁵ ATAY, 19 Mayıs, s. 27.

Öte yandan, Cevat Paşa'nın Ulukışla'dan Ankara'ya hareketini emrettiği 20. Kolordu, Mustafa Kemal Paşa'nın istiklal mücadelesinde en büyük güç kaynaklarından biri olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Erkân-ı Harbiyesinin başında bulunan Cevat ile Fevzi, Kâzım (Karabekir), Ali Fuat ve Diyarbakirli Kâzım (İnanç) Paşaların, ilerisi için yardım ve desteklerini daha İstanbul'dan ayrılmadan temin etmiştir. Ayrıca Şakir, Cevat ve Diyarbakirli Kâzım Paşalardan böyle bir anlayış ve yardım görmemiş olsaydı müfettişlik yetkilerini ihtiva eden talimatın yazılıp, İşgal Komutanlığının haberi olmadan, Osmanlı Vükela Meclisinin tasdikinden geçirilmesinin mümkün olmayacağı şüphesizdi³⁹⁶.

Böylece, arkasını bu iki milliyetçi şahsa dayayan Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a gönül rahatlığı içinde hareket etmiştir. Daha sonra Cevat Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile ilişkisi ortaya çıkınca görevinden alınmış ve üstelik Malatya'ya sürülmek suretiyle cezalandırılmıştır. Fevzi Paşa Harbiye Nazırlığı süresince (3 Şubat 1920-5 Nisan 1920) Anadolu'ya silah sevk etme işini büyük bir gizlilik ve sessizlik içinde başarıyla yürütmüş ve İstanbul'un işgalinden sonra da Anadolu hareketine katılmıştır.

III. Anadolu'ya Geçiş³⁹⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a hareket edebilmesi için kalan tek engel İngiliz vizesiydi. Zira o dönemde, hiç kimse İngiliz vizesi almadan İstanbul'dan ayrılamıyordu. Mustafa Kemal Paşa, İngiliz vize duvarını da Sultan Vahideddin'in "güveni" ile yarmayı başarmıştır. O dönemde vize işlerine bakan İngiliz memuru John Godolphin Bennett hatıralarında bu hususta şunları yazmaktadır: *"...Padişah Müttefik Yüksek Komiserleriyle Türk ordusunda harp hâline son vermek amacıyla Mustafa Kemal Paşa ile maiyetinin gönderilmesi hususunda anlaşmaya vardı.... Bir Türk kurmay subayı çalışma odama geldi ve Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için vize rica etti. Listeye bakınca 35 faal kurmay general ile albayı fark ettim. Vize vermek istemedim ve talimat rica ettim. İngiliz karargâhında görevli kurmay subayına, listenin bende sulh değil, daha zi-*

³⁹⁶ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, İstanbul 1981, s. 102.

³⁹⁷ Bu kısım "E. Semih Yalçın-Salim Koca, *Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya Geçiş*, Ankara 2005" adlı eserden iktibas edilmiştir.

yade harp yapacak bir heyet tesiri bıraktığını söyledim. İngiliz Yüksek Komiserliğine soruldu. Tahminen bir saat sonra vizelerin yapılması için talimat aldığım da bana: "Mustafa Kemal Paşa padişahın tam güvenine sahiptir."³⁹⁸ denildi. J. G. Bennett'in bahsettiği olayın doğruluğundan asla şüphe edilmemekle beraber, yer yer bazı bilgi hatalarına rastlanmaktadır. Mesela, Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyetinde 35 general ve albay değil, kendisi ile birlikte muhtelif rütbelerde 23 kişi yer almıştır.³⁹⁹ Ayrıca heyette tek general vardır; o da Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat kendisidir.

Vize işlemleri sonra, erdikten sonra Mustafa Kemal Paşa İstanbul'dan ayrılmadan önce Bekirağa Bölüğünü, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'yi (Osmanlı Genelkurmayını), Bâbıalî'yi, Sultan Vahideddin'i ve annesini ziyaret etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın önemseydiği görüşmelerinden birisi de Bekirağa Bölüğünde tutuklu bulunan arkadaşlarını ziyaretidir. Ziyaretinin amacı, İngilizler tarafından tutuklanan bütün arkadaşlarıyla vedalaşmaya yönelik olmakla birlikte, esas amacı, Anadolu'ya geçmeden önce Ali Fethi Bey'le bilgi alışverişinde bulunmaktan ibarettir. 1919 yılının Mayıs ayında iki defa ziyaret ettiği Bekirağa Bölüğünü son ziyaret edişi 15 Mayıs 1919 tarihidir⁴⁰⁰. Bu tarihte yaptığı ziyarette Fethi Bey'in bulunduğu koşutta baş başa görüşmüşler ve Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçişi ile ilgili arkadaşlarına bilgi vermiştir. Daha sonra koşulları dolaşarak tüm arkadaşlarını ziyaret ederek vedalaşmıştır.

Mustafa Kemal Paşa aynı gün Erkân-ı Harbiye-i Umumiye (Osmanlı Genelkurmayı)ni ziyaret ederek Fevzi ve Cevad Paşalarla görüşmüş, özellikle Cevat Paşa'dan Ulukışla tarafında bulunan 20. Kolordunun Ankara'ya hareket emri vermesini istemiştir. Cevat Paşa'nın bu talebe olumlu cevap vermesi üzerine Babıalî'ye geçen

³⁹⁸ John Godolphin Bennet, *Witness*, London 1974, s.14.; Gotthard Jaeschke, "Mustafa Kemal'i Alıp Götmek İsteyenler", *Belleten*, Cilt XXXII (1966), s. 501.

³⁹⁹ Fethi Tevetoglu, Mustafa Kemal Paşa'nın karargâhında bulunan görevlilerin sayısını, toplam 17 subay olarak göstermektedir. bk. (Fethi Tevetoglu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara 1987, s. 16.; Mehmed Arif, *Anadolu İnkılabı*, İstanbul 1924, s. 26.) Ancak ileride de açıklanacağı gibi M. Bardakçı'nın bulduğu son belgelerde bu sayının 23 olduğu tespit edilmiştir.

⁴⁰⁰ Sadi Borak, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919)*, İstanbul 1988, s. 214.; Bu ziyaret hakkında geniş bilgi için bk. (Yunus Nadi Abaloğlu, *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978). Fethi Okyar bu tarihi anılarında 14 Mayıs olarak vermektedir. bk. (Ali Fethi Okyar, *Fethi Okyar'ın Anıları (Atatürk, Okyar ve Çok Partili Türkiye)*, (yay.haz.Osman Okyar-Mehmet Seyitdanlioğlu), Türkiye İş Bankası Yay., Ankara 1997, s. 23).

Mustafa Kemal Paşa, burada Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ve Bahriye Nazırı Avni Paşa ile görüşmüş, Avni Paşa'dan Bandırma Kaptanına emir verme yetkisini yazılı olarak almıştır. Daha sonra Babıali'deki sivil ve askerî kişilere veda ederek buradan ayrılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan ayrılacağı gün yukarıda yer alan bölümlerde izah edildiği gibi, Sultan Mehmet Vahideddin'e son veda ziyaretinde bulunmuştur. Bu ziyarette bahsi geçen ve Mustafa Kemal Paşa'nın görevi sırasında "*padişaha bağlı kalacağına*" dair yemin etme hadisesi, sadece çok sonra kaleme alınan Avni Paşa'nın yayımlanmamış hatıralarında yer almaktadır. M. Bardakçı'nın aktardığı bu bilgiler⁴⁰¹ hiçbir belgeye dayanmadığı gibi, aynı zamanda bu dönem üzerinde çalışanların yorumlarını dikkate almayan tevatür hükmündeki iddialardan ibarettir.

Mustafa Kemal Paşa daha sonra Şişli'deki evine giderek annesi Zübeyde ve kız kardeşi Makbule (Atadan)⁴⁰² Hanımlarla vedalaşmış ve beraberinde götürüleceği erkân-ı harbiyesini yanına alarak, emrine verilen Bandırma vapuru ile 16 Mayıs 1919 tarihinde, Galata rıhtımından Samsun'a hareket etmek üzere İstanbul'dan ayrılmıştır. Hareketinden kısa bir süre sonra kendisini götüren vapur, işgal subayları tarafından Kız Kulesi önünde kontrol için durdurulmuştu. Kontrol sırasında Mustafa Kemal Paşa işgal subaylarını kastederek "*Ne ahmaklık! Eslihâ (silahlar) ile mühimmat arıyorlar. Biz ise, kafamızla imanımızı götürüyoruz. Bunlar bir milletin istiklal aşkını ve mücadele azmini takdir edemezler. Bütün güvendikleri maddi kuvvettir.*"⁴⁰³ demiştir. Bu sözlerle bakacak olursak Mustafa Kemal Paşa'nın o zaman nasıl bir kuvvetle yola çıktığını anlamak zor değildir.

Samsun'a geçiş hazırlıklarının son safhasında Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Muzaffer Kılıç, onun geçişteki niyetinin ne olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir: "*....çocuk; annen ve kardeşleriyle vedalaş, Anadolu'ya mücadele için gittiğimizi ve muvaffak oluncaya kadar dönmeyeceğimizi bilmelerini isterim*".⁴⁰⁴ Karargâhında bulu-

⁴⁰¹ BARDAKÇI, Şahbaba, s. 135-136.

⁴⁰² Makbule Atadan'ın ağabeyisi Mustafa Kemal'in evden son çıkışını detaylı olarak anlatması hususunda ayrıntılı bilgi için bk. (Niyazi Ahmet Banoğlu, *Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı*, Cilt I, İstanbul 1973, s. 70-74).

⁴⁰³ "Muzaffer Kılıç'ın Açıklaması", *Zafer*, 19 Mayıs 1960.; Yusuf Hikmet Bayur, *Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I. Dönüşünden Samsun'a Çıkışına Kadar*, Ankara 1990, s. 304.

⁴⁰⁴ Naşid Mengü, "Kaybettüğümüz Kıymetler, Atatürk'ün Yaveri Muzaffer Kılıç", *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1959.

nan isimlerden biri olan Hikmet Gerçekçi de hatıralarında, kendisinin de Anadolu'ya geçmek istediğini söylediğinde Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı aynı mahiyettedir: "*Hakiki maksadımızın millet ve memleketi esaretten kurtarmak olduğunu biliyorsun. Yapmak istediğimiz işin cesaretini bile bile böyle konuşman, beni memnun etti, mütehassis oldum. Ama iyi düşün Hikmet. Bu çok ulvi, çok büyük ve fakat çok tehlikeli bir iştir. Ya muvaffak olacağız ya öleceğiz*".⁴⁰⁵

Mustafa Kemal Paşa, Arif Hikmet Bey'e tehlikelerden bahsederken Anadolu'da meydana gelmesi muhtemel hadiselerle işaret etmekle birlikte, yola çıkacağı Bandırma vapurunun batırılacağı hususunda iki farklı kaynaktan almış olduğu gizli haberin de endişesini taşıyordu. Babanzade Fuat Bey'in verdiği bir ziyafette hazır bulunan İsmail Hakkı Okday, İngiliz İstihbarat Subayı J. G. Bennett'ten şu bilgiyi elde etmiştir: "...*Hükûmet Mustafa Kemal Paşa adında genç bir Türk generalini Umumi Müfettiş olarak Anadolu'ya göndermeye karar vermiş, Paşa da bir Türk vapuruyla Samsun'a gitmek üzere yola çıkacakmış amma Mustafa Kemal Paşa asla Samsun'a ulaşamayacak...*"⁴⁰⁶ Bu bilgi üzerine Sadrazam Tevfik Paşa'nın oğlu ve Sultan Vahideddin'in damadı olan İsmail Hakkı Okday⁴⁰⁷, yardımcısı Yüzbaşı Çopur Neşet (Bora) Bey vasıtasıyla konuyu Mustafa Kemal Paşa'ya intikal ettirmiştir. Bu bilgiyi Mustafa Kemal Paşa'ya ulaştıran ikinci şahıs ise Sadettin Ferit (Talay) vasıtasıyla Berc Keresteciyan'dır.⁴⁰⁸ Mustafa Kemal Paşa da hatıralarında "...*bir dostum aldığı bir habere göre benim ya hareketime*

⁴⁰⁵ Arif Hikmet Gerçekçi, "Atatürk'ü Samsun'a Götüren Gemide Kimler Vardı? Üç Günün Hikayesi", (Röportaj: Erman Mevlânağil), *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 9, Ekim 1967, s. 15.

⁴⁰⁶ İsmail Hakkı Okday, *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul 1994, s. 438.

⁴⁰⁷ İsmail Hakkı Okday, daha sonraları Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele hareketine katılmıştır. Hatta Millî Mücadele hareketindeki başarılı faaliyetlerinden "iki defa istiklal madalyası" almıştır. bk. (OKDAY, *Yanya'dan Ankara'ya*, s. 436, 446-452).

⁴⁰⁸ "Samsun Yolunda Mustafa Kemal'e Vapurunun Batırılacağını Kim Haber Vermişti?", *Tarih Konuşuyor*, Cilt I, Sayı 4 (Mayıs 1964), s. 279-280; Berc Keresteciyan (Türker), 1870 doğumlu idi. Galatasaray ve Robert Kolejde okumuştur. Osmanlıca dışında Fransızca, Ermenice, İngilizce, Rumca, Almanca, İtalyanca ve İspanyolca bilmekteydi. Osmanlı Bankası Birinci Müdürlüğü görevini yapmıştır. 1934-1942 yılları arasında ise Afyonkarahisar milletvekili olarak mecliste bulunmuştur. Berc Keresteciyan, Millî Mücadele hareketine Osmanlı Bankasındaki görevinden yararlanarak para yardımıyla bulunduğu gibi, Anadolu'ya Kızılây yoluyla ilaç vs. kaçırmak suretiyle de büyük katkılarda bulunmuştur. Türker soyadı Atatürk tarafından kendisine verilmiştir. bk. ("Samsun Yolunda Mustafa Kemal'e Vapurunun Batırılacağını Kim Haber Vermişti?", *Tarih Konuşuyor*, Cilt I, Sayı 4 (Mayıs 1964), s. 279; *Anatürk Ansiklopedisi*, (hızl. Kemal Zeki Gençosman-Niyazi Ahmet Banoğlu), Cilt 4, s. 270; BORAK, *Anatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, s. 270.

*müsaade edilmeyeceğine yahut vapurun Karadeniz'de batırılacağını söyledi...daha sonra yanında çalışan bir erkân-ı harp de gelerek maiyetinde çalıştığı bir damattan aynı şeyleri öğrendiğini bildir-di..."*⁴⁰⁹ diyerek yukarıdaki bilgileri doğrulamaktadır.

Bandırma vapurunun takip edilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ulaşmasından hemen sonra İngiliz savaş gemisinin Samsun limanına gelerek demirlemesi, Mustafa Kemal Paşa'ya ulaşan bu gizli bilgiyi, fiili anlamda da doğrulamaktadır. İngiliz savaş gemisinin Bandırma vapurunu takip etmesinde, iki farklı niyetin olması muhtemeldir. Bunlardan ilki Bandırma vapurunun batırılması, ikincisi ise Mustafa Kemal Paşa'nın gemiden alınarak İstanbul'a götürülmesidir⁴¹⁰. Ancak bu sorunun cevabı, bugün dahi İngiliz belgeleri de dâhil olmak üzere hiçbir kaynakla çözülememiştir. İngilizlerin bu görevlendirmeden haberleri olduğu hâlde, bu tür bir niyet beslemelerini anlamak oldukça zordur. Ancak İngiliz İstihbarat Servisinin kendi hükûmetinden habersiz bu tür bir niyet beslemiş olması ihtimali, en akla yatkın yorum şekli gibi görülmektedir. Ancak İngiliz İstihbarat Servisi yetkililerinin Bandırma vapurunu batırmaktan vazgeçmeleri, hükûmetlerinden habersiz, bu tür bir harekete cesaret edememelerinden kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Mustafa Kemal Paşa'nın 16 Mayıs'ta İstanbul'dan Samsun'a hareketine basın geniş yer vermişti⁴¹¹. Arif Hikmet Gerçekçi'nin günlüğünde 19 kişinin bulunduğu Bandırma vapurunun⁴¹² İstanbul'dan 16 Mayıs saat 17.55'te hareket ettiği kayıtlıdır. Samsun'a varış ise 19 Mayıs sabahı saat 06.00'da gerçekleşmiş⁴¹³, heyet Sam-

⁴⁰⁹ Fahri Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, İstanbul 1998, s. 14.

⁴¹⁰ OKDAY, *Yanya'dan Ankara'ya*, s. 438.

⁴¹¹ *İleri*, 17 Mayıs 1918.; *Vakit*, 17 Mayıs 1918.; *İkdam*, 17 Mayıs 1918.; *İstiklal*, 17 Mayıs 1918.; *Memleket*, 17 Mayıs 1918.

⁴¹² 1919 yılında 41 yaşında olan ve 1925 yılında çürüğe çıkarılan Bandırma Vapurunun kütüyesi şöyledir: Geminin adı: S/S Bandırma, Eski adı: S/S Panderma, Daha eski adı: S/S Kymi, En eski adı: S/S Trocadere, Grosstonu: 279, Net tonu: 192, Boyu: 157-4 kadem (47.07 m), Genişliği: 27.9 kadem (8.5 m), Derinliği: 21.2 kadem (6.46 m) Güver-teli demir gemi, İnşa Tarihi: 1878, Teknenin yapıldığı tezgâh: H.M. Intyre Paisley İngiltere. Bandırma ile ilgili bilgi ve yazılar için bk. (Meydan Larousse, Cilt 2, s. 133.; BORAK, *Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları*, s.272.; Mümtaz Soysal, *Milliyet*, 19 Mayıs 1981.; Hasan Pulur, *Milliyet*, 7 Aralık 1995.; Ayrıca Bandırma Vapuru ile ilgili tartışmalar hakkında geniş bilgi için bk.; Turgut Özakman, *Vahidettin, M.Kemal ve Milli Mücadele*, Bilgi Yay., Ankara 1997, s. 285-297.)

⁴¹³ Arif Hikmet Gerçekçi, "Atatürk'ü Samsun'a Götüren Gemide Kimler Vardı? Üç Günün Hikayesi", (Röportaj: Erman Mevlânağil), *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 9, Ekim 1967, s. 17.; TEVETOĞLU, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, s. 16.; Zeki Sarıhan varış saatini 07.00

sun'un askerî ve mülki ileri gelenleri tarafından karşılanmıştı. Mustafa Kemal Paşa öncelikle Mintaka adlı bir Rum oteline karargâh kurarak⁴¹⁴ teftiş bölgesinde bulunan idareci ve komutanlardan böl- gelerindeki asayiş durumunu bir telgrafla sormak suretiyle Samsun'daki çalışmalarına başlamıştır⁴¹⁵.

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a varır varmaz, müfettişliğin kendisine yüklediği vazifeleri yerine getirmek amacıyla hazırladığı 22 Mayıs 1919 tarihli Rapor, bir ordu müfettişinin talimat sınırlarında ötesinde, bütün memleketin kaderi ile ciddi bir şekilde uğraştığını göstermesi bakımından fevkalade önemlidir. Millî Mücadele hareketinin ne anlam ifade ettiğini ve ne yapacağını çok önceden tasarlamış olan Mustafa Kemal Paşa'nın kararlılığını gösteren ve bu kararlılığın ilk belirtilerini ortaya koyan rapor, özetle şu fikirleri kapsamaktadır:

- Samsun bölgesi Rumları siyasi emellerinden vazgeçerlerse, asayiş kendiliğinden düzelir.

- Türklüğün yabancı mandasına ve kontrolüne tahammülü yoktur.

- Yunanlıların İzmir'de hakları yoktur. İşgal geçicidir.

- Millet, millî hâkimiyet esasını ve Türk milliyetçiliğini kabul etmiştir. Bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır⁴¹⁶.

Millî Mücadelenin ana programını teşkil eden bu rapor, gerçekte, bir direniş hareketinin habercisi olup İngilizlerin geçiş sırasındaki endişelerini haklı çıkarır niteliktedir.

İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'yı önceleri bir ittihatçı veya ittihatçılık fikirlerini benimseyen bir şahsiyet olarak görüyorlar ve eski ittihatçıların da kendisiyle iş birliği yaptıklarını kabul ediyorlardı.⁴¹⁷ İngiliz Haber Alma Örgütünden Yüzbaşı Hoyland, İstanbul'da İngiliz Askerî Haber Alma Merkezine verdiği Rapor'da,

olarak vermektedir. bk.(Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), Cilt I, Ankara 1993, s. 255).

⁴¹⁴ Tayip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, I. Kitap, Ankara 1959, s. 85.

⁴¹⁵ *Harb Tarihi Vesikaları Dergisi*, s. 4, Vcsika.62.; Enver Behnan Şapolyo, *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, Ankara 1944, s. 209.

⁴¹⁶ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Ankara 1959, s. 30.; Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, Ankara 1990, s. 114-115.; Mustafa Keskin, "Mustafa Kemal'in IX. Ordu Müfettişliğine Atanmasıyla Bu Görevinden Azledilmesi Arasında, İstanbul Hükümetiyle Yaptığı Yazışmalar", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2002*, (Yay. hzl. Hale Şıvgın-Semih Yalçın), Ankara 2003, s. 57.

⁴¹⁷ BİYIKLIOĞLU, *Atatürk Anadolu'da*, s. 13.

Mustafa Kemal, Fevzi, Halil, Kâzım Karabekir Paşalarla İsmet Bey'in de içinde bulunduğu bazı kişilerin İstanbul'dan sürülmesini istemesi ve bu yazının⁴¹⁸ 12 Nisan 1919'da İngiltere'ye gönderilmesi, bu durumun en önemli göstergesidir. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişinden ilk önce şüpheye düşen Karadeniz Ordusu Başkomutanı General Milne, Harbiye Nezâretine gönderdiği 19 Mayıs 1919 tarihli yazıda⁴¹⁹ 9. Ordu lağvedilmiş olduğu hâlde, Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyetiyle birlikte neden Samsun ve Sivas'a gönderilmekte olduğunu sorgulaması ve bu subayların görevlerinin neler olduğu hususunda bilgi istemiş olması da aynı anlamda değerlendirilmesi gereken bir gelişmedir.

İngilizler Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçiş vizesini vermekle aldandıklarının farkına, ancak üç hafta sonra varabilmişlerdir. General Milne'nin Harbiye Nezaretine 6 Haziran 1919 tarihinde yazmış olduğu yazıda⁴²⁰, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının geri çağırılması istenmiştir. Harbiye Nezareti ise İngilizlerin bu isteğine uymuş 15 Haziran 1919 tarihli yazısıyla⁴²¹ Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a geri çağırmıştır.

Bu gelişmeler sonrasında vurgulanması gereken nokta, İngilizlerin bilgileri olduğu hâlde, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a geçmesiyle birlikte yapmış olduğu faaliyetlerinden rahatsız olmalarıdır. Samsun'da görevli İngiliz yüzbaşı Hurst'un 12 Haziran 1919 tarihli yazısında⁴²² Mustafa Kemal Paşa hakkında "...kurduğu telgraf iletişimi öylesine büyük boyutta idi ki neredeyse telgrafhaneyi tekeline almış gibi görünüyor... Yunanlılara karşı bir direniş hareketinin düzenlenmekte olduğuna eminim..." demektedir. Dikkat çeken bir diğer nokta da İngilizlerden gelen bu talep üzerine Mustafa Kemal

⁴¹⁸ Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt I, Ankara 1973, s. 3-4.

⁴¹⁹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K.14, G. 85, Belge 85-1.; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999, s. 100.

⁴²⁰ Genelkurmay ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K. 10, G. 135, Belge 135-1.; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler*, s. 152.; Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri çağırılması hususunda İngiliz Askerî Ataşesi Deedes'in Sadrazam vekili Sabri Efendi ve Dâhiliye Nazırı ile görüşmesinden sonra hazırlanmış olduğu raporda, Osmanlı kabinesinin Mustafa Kemal Paşa'yı geri çağırmaya karar verdiğini ifade etmektedir. bk. (ŞİMŞİR, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt I, s. 11-13).

⁴²¹ Genelkurmay ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi, K. 24, G. 83, Belge 83-1.; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler*, s. 178.

⁴²² Andrew Mango, *Atatürk*, London 1999, s. 225-226.; ŞİMŞİR, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, Cilt I, s. 24-25.

Paşa'nın bizzat kendilerinden izin alınarak gönderilmiş olmasına rağmen, vakit kaybetmeksizin Harbiye Nezareti tarafından 15 Haziran 1919'da İstanbul'a çağrılmasıdır. Harbiye Nezaretinin bu talebini, sadece İngiliz isteklerine bir boyun eğiş olarak düşünmemek gerekir. İstanbul Hükûmeti'nin siyaseti, ister İngiliz taleplerine bir boyun eğiş, ister İngiliz korkusu olarak düşünölsün, Harbiye Nezaretinin verdiği karar, İstanbul'un da gönöl rızasıyla kabulü anlamındadır. Çünkü Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkar çıkmaz ortaya koyduğu davranış biçimi, barış görüşmelerini tehlikeye düşürdüğü gerekçesiyle, İstanbul Hükûmeti tarafından da rahatsızlıkla karşılanmış ve kendileri tarafından görevden alınmasını meşrulaştırmıştır.

Daha sonra meydana gelen gelişmeler, Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa tarafından İstanbul hükûmetinin kararına dayanarak 11 Haziran 1919 tarihli yazısıyla geri çağrılmasıyla başlamış, Harbiye Nezaretinin 15 Haziran 1919 tarihli yazısında ise, "İstanbul'a çağırılma isteklerinin İngilizler tarafından talep edildiğı" ⁴²³ açıkça bildirilmiştir. Hemen arkasından Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa'nın 21 Haziran 1919 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'ya yazdığı ⁴²⁴ ve Mustafa Kemal Paşa'nın yerine kimin atanacağını sorması, onun ilk görevden alınma teşebbüsüdür. 23 Haziran 1919'da ise Calthorpe'in isteğıyle, Mustafa Kemal Paşa'nın "hakkında meydana gelen şikâyetlerden dolayı İstanbul'a davet edilmesine icabet etmediğı, dolayısıyla hükûmetin çağrısına uymadığı, bu sebeple kendisinin azledilerek hiçbir resmî sıfatının kalmadığı" ⁴²⁵ karar altına alınarak, görevinden azledilmiştir.

Bu tarihten sonra Mustafa Kemal Paşa, artık Türk milletinin sinesinde dir. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali onun planladığı Millî Mücadelenin milleti tarafından kolayca benimsenmesini sağlamaya hizmet edecek ve faaliyetlerinin önünü açacaktır. Artık onun bu tarihten sonraki faaliyetleri yeni bir devletin kuruluşunun müjdecisidir.

⁴²³ Genelkurmay ATASE Arşivi, İstiklal Harbi, K. 24, G. 83, Belge 83-1.; Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler, s. 177-179.

⁴²⁴ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, (Yay. hzl. Faruk Özerengin), Cilt I, Emre Yay., İstanbul 1995, s. 187.

⁴²⁵ Meclis-i Vükela kararı için bk. *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2003, s. 44.

V. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN LİDERLİĞİNDE TÜRK MİLLÎ MÜCADELE HAREKETİ VE KUVA-YI MİLLİYE RUHU

XX. yüzyıl başları, bu tarihe kadar devam edegelen mücadele ve muharebelerin, Türk milleti aleyhinde cereyan ettiği bir zaman dilimidir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, Trablusgarp ve Balkan Savaşları akabinde oluşan gruplaşmada tarafsız kalamamış ve Almanya'nın yanında I. Dünya Savaşına girmek zorunda kalmıştır. Çünkü, Osmanlı Devleti'nin hem zayıf durumda olması hem de Avrupa siyaseti dâhilinde tarafsız kalması, o günkü şartlarda pek mümkün gözüküyordu.⁴²⁶

Mondros Mütarekesinden hemen sonra Anadolu, Müttefik Devletlerce işgal edilmeye başlanmıştı. İşgallere karşı başlayan Millî Mücadelenin başarıya ulaşabilmesi ve millî istiklalin sağlanabilmesi için verilen mücadelenin hukuken tasvip ve teyit edilmesi gerekiyordu. Bu yönde netice alınabilmesi için Mustafa Kemal Paşa liderliğinde sürdürülen mücadelenin, askerî olduğu kadar siyasi bir mücadele olması gerekiyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkmasından itibaren başlayan, Ankara Hükûmeti'nin kurulması ile devam eden çizgide temel amacın, hukuken temsili sağlamak olduğu görülür. Bu noktada en önemli mesele, Babıali ve İstanbul Hükûmeti'dir. İşgal kuvvetlerinin zorlayıcılığı ile İstanbul Hükûmeti'nin kendi yapısından kaynaklanan hantallık ve âcizlik, millî istiklali ciddi olarak tehlikeye sokuyordu. Bu durumda yapılması gereken Anadolu'da Millî Mücadelenin başlatılması ve millî hukuku temin etmektir. Ni-

⁴²⁶ Yavuz Ercan, "Blokler Arası Çatışmalarda Osmanlı Devleti Topraklarının Stratejik Önemi", *Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I., Değişen Dünya Dengeleri İçin- de Askerî ve Stratejik Açılardan Türkiye*, 23-25 Ekim 1995- İstanbul, Genkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1996, s. 122.

tekim, Müttefikler İstanbul Hükûmeti'ni muhatap alıyorlar, Kuva-yı Milliye'yi de "asî" olarak vasıflandırıyorlar ve Kuva-yı Milliye'nin önlemesi için sürekli baskıda bulunuyorlardı. Böyle bir ortamda Türk milliyetçilerinin verdikleri mücadele iki buçuk yıl kadar devam etmiş ancak, Ankara Hükûmeti hukuken temsil konusunda muhatap alınmamıştı. 1921 yılı Millî Mücadele tarihinde bu anlamda bir dönüm noktasıdır. Zira bu yıl içerisinde cereyan eden olaylar, silahlı mücadelenin gerçek amacının anlatılmasını ve Ankara Hükûmeti'nin Müttefik Devletler'ce kabulünü, en azından kabulün başlangıcını sağlayacak bir mahiyet arz edecektir.

I. Anadolu'nun İşgali Karşısında Türk Milletinin Tepkisi ve Millî Teşekküller

A. Anadolu'nun İşgali⁴²⁷

18 Ocak 1919'da Paris'te Osmanlı topraklarını paylaşmak için toplanan Müttefiklerin, Osmanlı mirası üzerinde anlaşmakta güçlük çektikleri asıl mesele, daha önce İtalya'ya vadedilen toprakların verilip verilmeyeceği meselesi olmuştur. 1917 yılında imzaladıkları St. Jean De Maurienne Gizli Anlaşması ile Batı Anadolu'nun İzmir'den Konya'ya kadar geniş bir bölgesi İtalyan nüfuz bölgesi olarak tespit edilmişti. İngiltere ve Fransa kendi çıkarlarına zarar vereceği düşüncesiyle bu anlaşmayı geçersiz saymayı uygun bulmuşlardır⁴²⁸. Amerika Cumhurbaşkanı Wilson bile, Batı Anadolu'daki Rumların Türklerin boyunduruğundan kurtarıldıktan sonra İtalya boyunduruğuna terk edilmemesi ve bu insanların yaşadığı Türk topraklarının Yunanistan'a bağlanması kanaatindeydi. 5 Mayıs 1919 tarihinde Paris Konferansında Üçler Konseyinde İngiliz Başbakanı Lloyd George'un önerisiyle İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi İtalyanların şiddetli itirazlarına rağmen Wilson ve Fransa Başbakanı Clemenceau tarafından kabul edilmiştir⁴²⁹.

⁴²⁷ E. Semih Yalçın-Mustafa Turan, *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, (Kolektif Eser), Ankara 2003, s. 111-139'dan iktibastır.

⁴²⁸ Mr. Balfour, 1917 uzlaşmasının hükmü kalmadığını 14 Ekim 1918'de açıkladı. bk. (Gottard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile ilgili İngiliz Belgeleri*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 60).

⁴²⁹ Selahattin Tansel, *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1965, s. 10-11.

Anlaşılan odur ki; Anadolu'da üstlenecek ve Doğu Akdeniz'i kontrol edecek kuvvetli bir İtalya, İngiltere ve Fransa için önemli bir tehdit oluşturabilirdi. Bu sebeple İngiltere ile Fransa, İtalya'nın Akdeniz'de kendileri için tehlikeli olabilecek yayılmasını engellemeyi mümkün kılacak vasıtayı Yunanistan'ın Anadolu üzerindeki emellerinde bulmuşlardır. Yapılan gizli anlaşmaların hiçbirisinde Yunanistan'ın adı dahi geçmemesine rağmen Türklere karşı savaşa katılma bedeli olarak Yunanistan'a Aydın vilayeti vaad edilmiştir. Bu, Yunan emelleri ve Megali İdeası⁴³⁰ için de büyük bir fırsattı. Yunan işgali sadece kendilerine vad edilen bu alanla kalmayacak, Megali İdea'nın gerçekleştirilmesi yönünde genişleyecektir⁴³¹.

Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos, 30 Aralık 1918 tarihinde Paris Barış Konferansına bir muhtıra vererek Yunan iddialarını ustalıkla savunmuştur. Bu muhtırada da dayanaksız tarihî iddialarda bulunuluyor, etnik ve mitolojik bağlarla klasik İyonya ve Truva'ya kadar uzanan topraklar isteniyordu. Konferans, Yunan işgalinin sadece İzmir ve Ayvalık'la sınırlandırmak istemesine karşılık Yunanistan, neredeyse Batı Anadolu'nun tamamını istiyordu⁴³². Yunanistan, ileri sürdüğü iddialarını iki konu üzerinde temellendirmeye çalışıyordu. Bunlardan biri Türklerin Hristiyanlara zulümler yaptığı, diğeri de hak iddia ettiği Batı Anadolu bölgesinde Rum nüfusun Türklerden daha fazla olduğu iddiasıdır. Venizelos ayrıca Paris Konferansında bu iddialarını desteklemek için İzmir'de, Türklerin Hristiyanlara korkunç zulümler yapmakta olduklarını, Hristiyanların tamamen imha edilmek üzere olduklarını ileri sürmüştür.⁴³³ Türklerin kötü idaresi, Hristiyanlar üzerinde devam ettikçe ardı kesilmez ihtilafların olacağını, bunun da barış üzerinde aksi tesirler yapacağını söyleyen Venizelos'a⁴³⁴ göre 300.000 Rum Türkler tarafından imha edilmiştir.⁴³⁵

⁴³⁰ Yunan Megaliidea (Büyük Ülkü)'sında, Yunanlıların hedefleri: Bizans İmparatorluğu'nun Yunanlılık bünyesinde diriltilmesi, Küçük Asya'nın Helenleştirilmesi, Balkanlar ve Anadolu'da Türk hâkimiyetine son verilmesi şeklinde belirtilmiştir.

⁴³¹ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 112.

⁴³² Yunanistan'ın bu muhtıra ile istediği topraklar için bk. (Türk İstiklal Harbi Ben Cephesi. C. II/Kısım 1, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1994, s. 191)

⁴³³ Bekir Sıtkı Baykal, "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", *Belleten*, Cilt. XXXIII, Sayı. 132, (Ekim 1969) s. 521.

⁴³⁴ Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt. V, İstanbul 1967, s. 1991.

⁴³⁵ Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, İstanbul 1963, s. 34.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 113.

Yunanistan, ilhakı haklı göstermek amacıyla hukuki bir dayanak olarak, Aydın vilayetinde Rumların Türklerden fazla olduklarını iddia ediyordu. Paris Konferansında, İzmir'in Yunanlılara işgal ettirilmesi kararının verilmesinde, Rum Patrikhanesinin tahrif edilmiş nüfus istatistikleri önemli rol oynamıştır⁴³⁶. Anadolu'nun batı kısmının nüfusunu gösterecek resmî istatistikler olmadığını söyleyen Venizelos, Rum Patrikhanesi tarafından hazırlanan rakamların doğruluğunu ileri sürüyordu. Patrikhanenin istatistiklerine göre, Batı Anadolu'daki Rum nüfusu 1.700.000'dir. Venizelos, Aydın ve Bursa illerinde ise 1.080.000 Rum nüfus bulunduğunu, buna yakındaki adaların nüfusu eklenirse bu rakamın 1.450.000'e yükseleceğini, Müslüman nüfusun ise 943.000 olduğunu, dolayısıyla bu bölgenin Türk bölgesi olamayacağını ileri sürüyordu⁴³⁷. Oysa bizatihi İngiliz raporlarında bile bölgede Türk nüfusu Rum nüfustan fazla görülmekteydi. Aydın vilayetindeki nüfus yoğunluğunu lehlerine çevirebilmek için imha ve tehcir siyasetini uygulayan Yunanistan, Türklerden boşalan yerlere başka yerlerden getirilen Yunan-Rum göçmenleri yerleştirmeye çalışmıştır. Bütün bu çabalarına rağmen İzmir bölgesinde Rum nüfus hiçbir zaman Türk nüfustan fazla olmamıştır⁴³⁸. Üç büyükler Aydın vilayetine ait nüfus istatistiklerini incelemedikleri gibi bölgede yaşayan yabancı unsurların konuyla ilgili yazılarına da önem vermemişlerdir⁴³⁹.

Anlaşılan o dur ki Paris Konferansı'nda toplanan galip devletler, Yunan iddialarının doğru olup olmadığına bakmaksızın işgal için haklı bir gerekçe olarak kabul etmişlerdir.⁴⁴⁰ Neticede 2 Mart 1919'da Lloyd George, Türkiye'deki Rumların güvenliğini ileri sürerek Yunanlıların İzmir'e 2-3 tümen asker çıkarmalarını teklif etmiş ve bu teklif Wilson ve Clemenceau tarafından kabul edilmiştir.⁴⁴¹

⁴³⁶ JAE SCHKE, *Kurtuluş Savaşı*..., s. 50.

⁴³⁷ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, TTK Yay., Ankara 1987, s. 35.; JAE SCHKE, *Kurtuluş Savaşı*..., s. 61.

⁴³⁸ Yunan iddiaları konusunda geniş bilgi için bk. Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999, s. 12 vd.

⁴³⁹ SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*..., Cilt I, s. 56.

⁴⁴⁰ 7 Mayıs 1919 günü Paris Konferansı'nda Wilson "Mütareke gereğince Türklerin direnmemeleri lâzımdır. Çünkü Mütareke hükümleri Müttefiklerden biri için, neredede tehlike bulunuyorsa oraya kuvvet göndermek hakkını bize veriyor. Yunanistan da müttefikimizdir" diyordu. bk. (Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlıkları*, İstanbul 1970, s. 213).

⁴⁴¹ TANSEL, *Atatürk*..., s. 11.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 114.

Gerek işgallerin başlamasından önce, gerekse işgaller başladıktan sonra Türklerin, Anadolu'da yapılacak işgallerde, Yunan kuvvetlerinin bulunmaması veya daha önceden diğer devletler tarafından asayiş sağlandıktan sonra Yunan kuvvetlerinin gelmesi yönündeki istekleri dikkate alınmamış ve ustaca yürütülen İngiliz siyaseti ile sonuçsuz bırakılmıştır. 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'un işgalinde⁴⁴² Müttefik Kuvvetler içinde Yunan askerlerinin yer alması Anadolu'nun işgalinde Yunanistan'ın önemli bir rol oynayacağını göstermekteydi.

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesi Türk milletinin kendi hukukunu, silahlı bir mücadele ile bizzatihi kendisinin gerçekleştirebileceği kanaatinin oluşmasını sağlamıştır. Bu gerçeği çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa'nın Havza'dan yayımladığı bildiride Yunan işgalinin protesto edilmesi yönündeki istekleri de bu kanaatin bir an önce oluşması amacına matuftur. Yunan işgali İzmir'le sınırlı kalmamış ve kısa sürede geniş bir alana yayılmıştır. Yunanlılar işgal ettikleri hemen her yerde, işgalleri süresince işgal siyasetlerinin bir gereği olarak İzmir'in işgali günü yaptıkları vahşeti planlı olarak hep tekrar etmişlerdir.

14 Mayıs 1919 sabahı İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceğinin öğrenilmesi üzerine özellikle genç aydınlar İzmir Valisi İzzet Bey ve 17. Kolordu Kumandanı Ali Nadir Paşa'ya giderek bu haberin doğru olup olmadığını öğrenmek istemişlerdir. Vali ve kolordu kumandanı gerçeği gizlemişlerdir. Bazı gençler, kendilerine silah dağıtılmasını istemişlerse de kolordu kumandanı bu isteği uygun bulmadığı⁴⁴³ gibi kışladaki silah ve cephanenin halk tarafından yağma edilmesi ihtimaline karşılık muhafazasını emretmiştir. Bunun üzerine düşmana karşı silahlı mukavemetin İzmir dışında mümkün olabileceği düşünülerek eli silah tutanların Ödemiş taraflarına çekilmesi ve kışladaki silah ve cephanenin halk tarafından elde edilmesine çalışılması kararlaştırılmıştır.⁴⁴⁴ Ancak bu kararlardan herhangi bir netice çıkmamıştır. Ayrıca 14/15 Mayıs gecesi, Redd-i İlhak Heyeti tarafından düzenlenen Maşatlık Mitingi yapılmıştır.

⁴⁴² İngilizler, şehrin asayişini daha çok Yunanlılara bırakmak amacıyla İstanbul Boğazı'nda, Anadolu sahilinin yukarı kısmını Yunanlılara işgal ettirmişlerdir. bk. (Fethi Okyar, *Uç Devirde Bir Adam*, (hzl. Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 264).

⁴⁴³ Fahrettin Altay, "İzmir Faciasının Muhâkemesi", *Belleken*, Cilt. XXII, Sayı. 89, (Ocak 1995), s. 144.

⁴⁴⁴ Haydar Rüştü Öktem, *Mütareke ve İşgal Anıları*, (hzl. Zeki Ankan), Ankara 1991, s. 66.

Anlaşılan odur ki İzmir'in işgaline karşı hiçbir tedbir alınmamış ve direniş için hiçbir teşkilatlanma cihetine gidilmemiştir. Mustafa Kemal Paşa İzmir'in savunmasından sorumlu olan Ali Nadir Paşa'yı tenkit ederek, İzmir'deki kuvvetin bilhassa kolordu kumandanının emriyle mukavemet ettirilmeksizin büyük hakaretler altında Yunanlılara teslim edildiğini belirtmektedir.⁴⁴⁵ Gerek İzmir'in işgali kararının bildiriliş tarzı, gerekse işgal sırasında vuku bulan olaylar karşısında İtilaf Devletleri temsilcilerinin kayıtsız kalmaları, işgale karşı herhangi bir tedbire imkân bırakılmadığını göstermektedir.⁴⁴⁶

İzmir'in işgaliyle başlayan Anadolu'daki Yunan işgali, kısa bir sürede geniş bir alana yayılmıştır. Anadolu'da Yunanlılar tarafından işgal edilen yerler, Ankara vilayetinden, Haymana kazasından ve Eskişehir havalisinden başlayarak, bir taraftan Marmara Denizi'ne, diğer taraftan Adalar Denizi'ne kadar uzanan geniş bir sahayı içine almaktadır. Bu arazi içinde bulunan şehir ve kasabaların çoğu köyleriyle beraber Yunan ordusu tarafından yakılmış, tahrip edilmiş ve çeşitli şekillerde mezâlime uğramıştır. Yunanlıların kısa sürede işgal sahalarını genişletmeleri isteklerinin daha ileriye olduğunu göstermektedir.

Birinci Dünya Savaşından galip çıkan İtilaf blokunun lideri durumunda bulunan İngiltere, savaş sonrasındaki yeni düzenlemede de liderlik vasfını koruyacak ve Türkiye ile ilgili alınacak bütün kararlarda en önemli rolü oynayacaktır. Dolayısıyla bu tarihlerde elde ettiği siyasi üstünlük İngiltere'nin Türkiye toprakları üzerinde daha fazla söz sahibi olmasını gerektirmekteydi. Böyle olmakla birlikte İngiltere stratejik mevkilerin elde edilmesini tercih ederek Anadolu'da fiilî işgale girişmekten imtina etmiştir. Bu bağlamda İngiltere, ekonomik ve siyasi nüfuzunu ve dünyaya yayılmış imparatorluğunun ulaşım yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla tedbirler almak peşinde olup, diğer Müttefiklerin fazladan bir şey elde etmelerini önlemeğe de özen göstermekteydi. İngiltere, İstanbul'un geleceği konusunda ise müttefikleriyle beraber hareket etmek istiyordu⁴⁴⁷.

⁴⁴⁵ Kemal Atatürk, *Nutuk, 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989, s. 301-302.

⁴⁴⁶ Mustafa Turan, "İzmir'in İşgali Üzerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. III, Sayı 36 (Kasım, 1996), s. 748.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 122.

⁴⁴⁷ İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un 4 Ocak 1920 tarihli muhtırasında, Amerika dâhil Müttefik Devletler'in, İstanbul'un gelecekte ortak bir yönetim altında idare edilmesi konusunda anlaştıklarını, İstanbul'un tamamen Türklerden temizlenmesi ve

İngiltere'nin petrolden dolayı Musul ve Mezopotamya üzerindeki emelleri, müttefikler arası anlaşmalarda olduğu gibi, Osmanlı Devleti ile yapılacak barış anlaşması tartışmalarında da göze çarpacaktır. Bunun yanında İngiltere'nin, Rusya'nın saf dışı edilmesiyle, Türkiye'nin güney doğusunda yerleşme amacı da komşu petrol bölgelerini denetim altında tutmaya yöneliktir. Savaş sonunda Fransızların, Suriye'de karşılaştıkları ilk zorluklar karşısında, İngiltere'den yardım istemeleri üzerine, Lloyd George'un Clemenceau'dan yardımları karşılığında Musul'u istemesi de İngiltere'nin bölgedeki isteklerini göstermektedir. Gerçekten Lloyd George'un istediği, Musul'u İngiltere açısından garanti altına alabilmektir. Ermenistan ve Kürdistan adı altında bağımsız bölgeler yaratmak için gösterilen özenin altında da Türkiye ile Musul arasında tampon bölgeler kurmak isteğinin yattığı açıktır. Sevr Antlaşmasının mali hükümlerinde görüleceği gibi İngiltere'nin amaçlarının daha çok ekonomik olduğu ve petrol konusunda da çok sistemli bir yaklaşım içinde bulunduğu anlaşılabacaktır⁴⁴⁸.

Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında savaştan çekilmesinden sonra, Fransa'yı hemen her isteğine razı ederek, Şark Meselesini tek başına çözmeye şansına sahip olan İngiltere'nin, 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile müttefikleri adına tek başına ateşkes imzalayarak, bütün isteklerini dikte ettirmesi ve Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkarmasını sağlaması İngiltere'nin Türklerle ilgili politikanın belirlenmesindeki rolünü göstermektedir. İngiltere, yaptığı yanlışlar ne kadar büyük olursa olsun kararı kendisi verecek ve kendisi uygulamak isteyecekti. İngiliz politikasına göre istenilen sonuç alınamadığı takdirde kaba kuvvete ve askerî harekâta başvurulması gerekiyordu⁴⁴⁹.

Birinci Dünya Harbi sırasında Türk kuvvetlerinin İngilizlere karşı kazanmış olduğu Kutül-Amare zaferinden sonra İngiliz birliklerinin ezici üstünlüğü karşısında 10 Şubat 1917'de Türk ordusu buradan çekilmek zorunda kalmıştı. Bölgede cereyan eden muharebeler İngilizlerin asıl hedeflerinin Musul'a yönelmek olduğunu

Boğazların kontrol altında tutulmasının ortak hedeflerden olduğu ifade edilmektedir. bk. (Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, TTK Yayını, Cilt. I, Ankara 1992, s. 304.)

⁴⁴⁸ Osman Olcay, *Sevrin Andlaşmasına Doğru, (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlgili Belgeler)*, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1981, s. XII-XIII.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 131-132.

⁴⁴⁹ Berthe George-Gaulis, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği*, İstanbul 1981, s. 41.

göstermişti. İngilizler mütareke masasına oturmadan önce Musul'u ele geçirmek istiyorlardı. Zira işgal edilmeyen bir yerin barış masasında talep edilmesi imkânsızdı. Nitekim 18 Ekim 1918 tarihinde Musul üzerine harekâta girişen üstün İngiliz birlikleri karşısında tutunamayan Türk kuvvetleri yine ricate mecbur kalmışlardır. 30 Ekim 1918 tarihinde mütareke imzalandığı hâlde ileri harekâta devam eden İngilizlere mütareke hükümlerine göre birliklerinin oldukları yerde kalmaları gerektiği bildirildiği hâlde bunu hesaba almamışlar ve 31 Ekim günü de ilerlemeye devam etmişlerdir. 1 Kasım 1918 tarihinde Hamam-ı Alil'e giren İngilizler, burada Musul'u işgal edeceklerini ve Türk kuvvetlerinin beş mil daha kuzeye çekilmelerini ihtar ederek yürüyüşlerine devam etmişlerdir⁴⁵⁰.

Anlaşılabileceği gibi mütareke imzalandığı sıralarda Türk birlikleri Irak cephesinde İngilizlerle karşı karşıya bulunmaktaydı. İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Marshall 7 Kasım 1918 tarihinde 6. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'dan Osmanlı birliklerinin 15 Kasım öğleye kadar Musul'u boşaltmalarını istemiştir. 8 Kasım günü şehrin boşaltılmasına başlanmış ve aynı gün Musul'a İngiliz bayrağı çekilmiştir⁴⁵¹.

Diğer taraftan Mondros Mütarekesinin imzalanması üzerine İtilaf Devletleri Kars, Ardahan ve Batum'un (Elviye-i Selâse: üç sancak) Mütarekenin 11. maddesi gereğince boşaltılmasını istemişlerdir. 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın, bu istek karşısında ağır davranması üzerine İngilizler baskılarını artırmışlardır. 1 Aralık 1918 tarihinde Hariciye Nezareti, hükûmetten Kars, Ardahan ve Batum'un boşaltılmasında acele edilmesini ve 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın değiştirilmesini istemiştir⁴⁵². 17/18 Aralık 1918 tarihinde Batum'a iki İngiliz savaş gemisi gelmiş ve 24 Aralıkta şehri işgal etmişlerdir⁴⁵³. İngiliz işgalleri Çukurova, Musul ve Batum'un işgaliyle sınırlı kalmamış Ardahan, Kars, Antep, Maraş, Urfa Konya istasyonu, Bilecik, Samsun ve Merzifon'u işgal etmişlerdir. İngilizler, işgal ettikleri yerlerde Ermeni unsurdan azami

⁴⁵⁰ Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1985, s. 76-80.

⁴⁵¹ Ayhan Aydın, *Musul Meselesi*, İstanbul 1995, s. 28.

⁴⁵² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt I, Ankara 1986, s. 58.

⁴⁵³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, MEB Yayını, İstanbul 1991, s. 51-52.

istifade etmişler, bu yerlerden bazılarından çekildikleri zaman da Ermenilere terk etmişlerdir⁴⁵⁴.

Fransa'nın Türk topraklarına dair istekleri ise savaş sırasında yapılan gizli anlaşmalarda açıklanmıştı. 26 Nisan 1915 tarihli gizli Londra Anlaşmasında Fransa, İngiltere ve Rusya, Anadolu'da toprak elde edecek olurlarsa İtalya'ya da belirli bir sınır içinde pay verileceği öngörüldüğüne göre Fransa, böyle bir ihtimali daha Türkiye'ye karşı savaş başladıktan altı ay sonra hesaplamaya başlamış demektir. Aynı hükme ertesi yılki Sykes-Picot Anlaşmasında da rastlanmaktadır. Bu anlaşmaya göre, Suriye kıyıları, Kilikya, Sivas, Elazığ, Maraş, Antep Fransa'nın olacak; Halep, Şam ve Musul da Fransız nüfuz alanı olarak tanınacaktı. Geri kalan topraklarda bağımsız bir Arap Devleti veya Arap devletleri konfederasyonu kurulacaktı. Ancak, bu bölgenin de Akka-Kerkük hattının kuzeyi Fransa, güneyi de İngiliz nüfuz alanı olarak belirlenmişti. Filistin'e uluslararası bir statü tasarlanırken İskenderun'un da serbest liman olması kararlaştırılmıştı.⁴⁵⁵

Bu anlaşmadan da anlaşılacağı üzere, İngiltere'den farklı olarak Fransa'nın istekleri Anadolu içlerindeki topraklara kadar uzanmaktaydı. Ancak savaş ilerledikçe ve özellikle savaş sonrasında, toprak istekleri, Anadolu toprakları dışındaki bölgelerde ve Suriye mandatu üzerinde toplanacaktır.⁴⁵⁶

Ayrıca Türkiye'nin dış borcunun % 60'ı ve Türkiye'deki yatırımların⁴⁵⁷ % 50'si Fransa'ya aitti. Türkiye, Fransız ekonomisi için önemli bir ham madde kaynağı ve pazar durumundaydı.⁴⁵⁸ Dolayısıyla Fransa, pek verimli toprakları olan Kilikya bölgesini elden kaçırmayıp alabildiğince yararlanmak istiyordu. Bölgenin verimliliğinin yanı sıra,

⁴⁵⁴ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 133-134.

⁴⁵⁵ Seçil Akgün, "Ankara Anlaşması-Hazırlanış ve Önemi", Prof Dr. Şükrü Esmer'e Armağan, A.Ü.Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1981, s. 3.

⁴⁵⁶ OLCAY, *Sevrès Andlaşmasına Doğru*, s. XIII-XIV.

⁴⁵⁷ Fransız Çıkarları Topluluğu'nun 20 Ekim 1919 tarihinde Fransız Başbakanı Clemenceau'ya verdiği muhtıradan, Türk dış borçlarının yüzde altmışını temsil eden Düyün-ı Umumiye'deki 2,5 milyar frank tutarındaki Fransız sermayesinin savaştan yeterince etkilendiği ifade ediliyordu. bk. (Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922*, TTK Yayını, Ankara 1994, s. 86).

⁴⁵⁸ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, İzmir 1984, s. 300; Fransa'nın yıllık ihtiyacı olan 250.000 ton pamuğun bir kısmının Anadolu ve Mezopotamya'dan karışanabileceği, Suriye ve Kilikya'da pamuk üretimi yapmak için yeterli işgücü bulunduğu düşünülüyordu. bk. (YAVUZ, ...*Türk-Fransız İlişkileri*..., s. 84-85).

Mersin gibi demir yolu bağlantılı bir limana sahip olması, Fransa'yı bölgeye göz dikmeyi sürükleyen nedenlerdendi⁴⁵⁹.

Güney ve Güneydoğu Anadolu'da bazı bölgeler, Mondros Mütarekesinin imzalanmasından hemen sonra İngiliz ve Fransız kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. İngiliz Komutanlığı, 28 Kasım 1918'de Türk birliklerinin Kilikya (Çukurova)'yı boşaltmasını istemiştir. Buna göre Türk birlikleri, 13 Aralık'a kadar Ceyhan'ın batısına, 17 Aralık'a kadar Seyhan'ın batısına, 21 Aralık'a kadar da Pozantı'nın batısına çekilecekler; geciken askerler esir alınacaktı. Odukça zayıf bir durumda olan Türk birlikleri 24 Kasımdan itibaren kuzeye doğru çekilmişlerdir. Türk birliklerinin çekilmesini müteakip 5 Aralıkta İngiliz Komutanlığı Fransızların Çukurova'yı işgal etmelerine izin vermiştir. Fransızlar, Çukurova'yı işgal işini üç Ermeni taburundan oluşan bir güçle yaptılar⁴⁶⁰. Ermenilerin işgallerde yer alması, bölgedeki tepkilerin de artmasına yol açacaktır.⁴⁶¹

Fransızlar, 11 Kasım 1918 tarihinde İskenderun'u ve 11 Aralık 1918'de de Ermeni gönüllü alayıyla birlikte Dört Yol'a girmişler, aynı kuvvetler, 17 Aralık 1918'de Mersin'i, 21 Aralık 1918'de Adana'yı ve 27 Aralık 1918 tarihinde de Pozantı'yı işgal etmişlerdir. Bu gelişmeler sonrasında, bölgede Fransız himayesinde Ermeni vahşeti yaşanmaya başlanmıştır.⁴⁶²

15 Eylül 1919'da İngilizlerle Fransızlar arasında imzalanan "Suriye İtilafnamesi" gereğince Fransızlar Çukurova dışında Güneydoğu Anadolu bölgesinde de bazı yerleri işgal etme fırsatı bulmuştur. Bu anlaşmaya göre Antep, Maraş ve Urfa şehirleri ve çevrelerini Fransızlar işgal edebileceklerdi. İngilizler, Türkler tarafından mutlaka savunulacağını düşündükleri bir toprak parçasını Fransızlara bırakarak hem onları ateşin içine atıyor hem de dikkatlerin Arap toprakları ve petrol üzerinden dağılmasını istiyordu. Bu politika çerçevesinde Suriye İtilafnamesi gereğince; 17 Aralık 1918'de İngilizler tarafından işgal edilen Antep, 26 Ekim 1919'da boşaltılarak 29 Ekim 1919'da, 22 Şubat 1919'da İngilizler tarafından işgal

⁴⁵⁹ AKGÜN, "Ankara Anlaşması...", s. 1-3.

⁴⁶⁰ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamucuyu, 1919-1922*, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 179.

⁴⁶¹ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 135-136.

⁴⁶² Mustafa Keskin - Mustafa Ekincikli, *Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Kolektif eser), Konya 2002, s. 115.

edilmiş olan Maraş boşaltılarak 30 Ekim 1919'da, 24 Mart 1919'da İngilizler tarafından işgal edilen Urfa da 1 Kasım 1919'da Fransızlar tarafından işgal edilmiştir.

Fransızların işgalleri sırasında Ermenilerle birlikte hareket etmeleri ve işgal politikalarını Ermeni istekleri üzerine temellendirmeleri, emperyalist emellerinin aynı zamanda hangi düşüncelerle gerçekleşeceğini açıkça göstermektedir.

Gizli anlaşmalarda kendisine bırakılan yerlerin büyük bir kısmının daha sonra Yunanistan'a bırakılmasından dolayı müttefiklerine kızgın olan İtalya, her şeye rağmen galip bir devlet olarak Türkiye topraklarında yerleşmeyi düşünmüştür. İtalya daha Birinci Dünya Savaşı sırasında bu hesabı yapmaktaydı⁴⁶³. İngiltere ve Fransa daha çok yönetime hâkim olmayı düşünürken İtalya Anadolu'da yerleşmeyi düşünmektedir. Birinci Dünya Savaşından sonra bu durum bir süre daha devam etmiş, Yunanlıların İzmir çıkarması sırasında İtalya da kendi alanını işgal kalkışmıştır.

Mondros Mütarekesinden sonra İstanbul'a gönderilen İtalyan Temsilcisi Kont Carlo Sforza, İstanbul'a geldiği ilk günlerle ilgili hatıratında, İngiliz ve Fransız temsilcilerinin kendisinin Türklere karşı tutumunu çok yumuşak bulduklarını ve Osmanlı Devleti'ni gerektiği biçimde silip atmadığından müşteki olduklarını, kendisinin onlar gibi Türkiye'nin yok olduğuna inanmadığını, dahası yok olmak bir yana Türkiye'nin bir düşüş dönemi yaşadığını ve bu dönemin geçici olduğunu hissettiğini ifade eder.⁴⁶⁴ Sforza'nın bu düşünceleri, esasen işin başından beri İtalya'nın Türkiye hakkındaki genel düşünce ve tavrını yansıtmaktadır.

Paris'te müttefiklerinin ihanetine uğrayan ve bu sebeple İngiltere'den intikam almak isteyen İtalya, savaşın başından beri Türkiye yanlısı bir politika izleyecektir. Ayrıca İtalya, Türk halkına iyi davranarak ekonomik çıkarlarını sürdürmeyi düşünüyordu. İtalya, Kuva-yı Milliye isteklerinin silahla kabul ettirilemeyeceğini gören ilk ülkeydi. Diğer yandan iç durumu da çok kötü olan İtalya'da savaş, ekonomik ve sosyal yapıyı bozduğu gibi işsizlik de had safha-

⁴⁶³ 12 Nisan 1917 tarihli B. Balfour'un imzasını taşıyan bir mektupta, İtalya'ya verilecek Güney Anadolu topraklarının İtalyan göçmenleri ile kısa sürede bir anavatan parçası hâline geleceği anlatılmaktadır. bk. (OLCAY, *Sevrès Antlaşmasına Doğru*, s. XIV.)

⁴⁶⁴ Cont Carlo Sforza, "Versay Antlaşması'ndan Sonra Avrupa Dış Politikası, Müttefik Devletler ve Türkiye", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı. 30, (Ağustos, 1987), s. 40.

ya ulaşmıştı. Bu sebeple İtalya Anadolu'da yeterince askerî kuvvet bulunduracak bir durumda değildi.⁴⁶⁵ Dolayısıyla İtalya, kısa sürede elde ettiği menfaatlerden koparabildiğiyle yetinmeye çalışacaktır.

Anadolu'da işgal için Yunanistan gibi çok aceleci davranmayan İtalyanlar, Marmaris'e 29 Aralık 1918'de bir muhrip ve 4 Ocak 1920 tarihinde de 3 savaş ve 2 nakliye gemisi göndererek buradaki askerî binaların, hastanelerin ve fırınların durumlarını gözden geçirmek, Rodos'ta fırtınadan dolayı barınamayan gemileri için kömür deposu kurmak gibi gerekçeler ileri sürmüşlerdi. Bu hareketlerinden Marmaris'e ilgi duydukları anlaşılmaktaysa da İtalyanlar burayı işgale kalkışmamışlardır. Antalya'nın işgali için de acele etmeyen İtalyanlar, önce mahallî hükûmetten İtalyan kontrol memuruna bir oda tahsis edilmesini sağlamışlar, bir telsiz istasyonu kurmuşlar, okul açmak üzere rahip, rahibe ve öğretmenler getirmişler sonra asayiş gerekçesiyle 28 Mart 1919 tarihinde 300 kişilik bir birlikle Antalya'yı işgal etmişlerdir. Bunun üzerine hükûmet, İtalyanların şehri işgale haklarının olmadığını bildirerek şehrin terk edilmemesini Antalya'daki birliklerden istemişse de herhangi bir teşebbüste bulunulmamıştır. Oysa İtalyanların bu kadarıyla yetinmeyecekleri anlaşılmaktaydı.⁴⁶⁶

Antalya'nın işgal edilmesi üzerine yapılan protestolara hiçbir kıymet vermeyen İtalyanlar takip eden günlerde kuvvetlerini devamlı artırmışlardır. İşgalden hemen sonra ağır silahlarla teçhiz edilmiş büyük kuvvetler sevk etmeleri İtalyanların Antalya havali-sinde yayılmak isteyeceklerini gösteriyordu. İtalyanlar 24 Nisan 1919 tarihinde de bir tabur askerle Konya istasyonunu işgal etmişlerdir. İtalyanlar Antalya'nın işgalinden sonra işgallerini genişletmek gayesiyle gerekli tespitlerde bulunmak için bölgeye siyasi memurlar gönderiyor, işgal için ön hazırlıkta bulunuyorlardı. Burdur'a doğru ilerlemeye başlayan İtalyanlar 25 Haziranda Burdur'un Bucak nahiyesine, ertesi gün de Çeltikçi'ye gelmişlerdir. Bu ileri hareketleri sırasında işgal siyasetlerinin bir gereği olarak köylülere karşı iyi muamelelerde bulunuyorlardı. Bu şekilde 27 Haziranda Burdur'a ulaşan İtalyan kuvvetleri 28 Haziran 1919 tarihinde Burdur'u resmen işgal etmişlerdir. İtalyanlar, Antalya ve Burdur'un işgal

⁴⁶⁵ AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s.303.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 138.

⁴⁶⁶ T'ANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt I, s. 210.

edilmesinden sonra aynı şekilde Isparta'yı da işgal etmek suretiyle Anadolu'daki nüfuz alanlarını genişletmek istemişler ve teşebbüslerde bulunmuşlarsa da bir netice alamamışlar ve elde ettikleriyle yetinmek zorunda kalmışlardır⁴⁶⁷.

B. Kuva-yı Milliye Ruhu ve Millî Teşekküllerin Kurulması

Mondros Mütarekesinin imzalanmasıyla İstanbul Hükûmeti ve buna bağlı olarak ordu İtilaf Devletleri'nin kontrolüne girmiş, devlet müesseseleri vazifelerini yerine getiremez duruma gelmişti. Türk milleti uğradığı haksızlıkların önüne geçilmesi hususunda resmî makamlara yapmış olduğu müracaat sonuç vermeyince vazifenin kendine düştüğünü kabullenip, işgal gören bölgelerde düşmana karşı harekete geçti. İşte bu direniş hareketini başlatanlara Kuva-yı Milliye (Millî Kuvvetler) adı verilmiştir.

Millî Mücadele tarihimizde "*Kuva-yı Milliye*" deyiminin biri dar, diğeri geniş olmak üzere iki ayrı manası vardır. Bunlardan ilki "*Millî*" teşkilatı adıyla da anılan millî kuvvetleri, yani silahlı mukavemet teşkilatını anlatmaktadır. Diğeri ise Millî Mücadeleyi bütünüyle içine alan daha geniş bir anlamı ifade eder. Bu geniş mana içerisinde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Kongreler, İlk Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Millî gibi dönemin temel gelişmeleri yer almaktadır.

Yakın tarihimizde Kuva-yı Milliye dönemi İzmir'in işgali ile I. İnönü Muharebesi arasında geçen yaklaşık bir buçuk yıllık (Mayıs 1919-Aralık 1920) dönemi ihtiva eder. Bu zaman zarfında fiilen yabancı işgaline karşı koyan Kuva-yı Milliye hareketi Osmanlı Devleti'ne bağlı bir kuvvet hüviyetinde değildir. Mevcut hükûmetten ayrı fakat Türk milletine dayanan ve onun adına faaliyet gösteren, dolayısıyla yalnız Anadolu Türk halkının bünyesinden çıkmış bir direniş hareketidir. Kuva-yı Milliye'nin ortaya çıkışı bir siyasi parti hüviyetinde de olmamış, taraftarlarını memnun edecek mevkileri ve memuriyetleri de vadetmemiştir. Buna rağmen az zamanda ülke genelinde samimi bir Türk birliği meydana getirmiş olmasını ancak halkın "*halel-i ruhiyyesi*", geçirdiği sıkıntılar ve istiklalini müdafaa hususunda ki hassasiyeti ile izah etmek mümkündür.

⁴⁶⁷ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 138.

Kuva-yı Milliye'nin Millî Mücadele döneminde birçok faydaları olmuştur. Sağladığı en önemli fayda, dünya kamuoyunda Türk halkının Yunan işgalini sükûnetle karşıladığı kanaatinin yerleşmesini önlemek ve Millî Mücadele hareketini mazlum bir milletin istiklal hareketi olarak göstermek olmuştur⁴⁶⁸.

Mustafa Kemal Paşa "*Anadolu'ya ayak bastığım zaman milleti bir istiklal cidaline hazır ve teşne bir hâlde buldum.*" derken mevcut olan bu ortamın geniş bir propaganda şebekesi vasıtasıyla sağlandığı anlamına gelmediği açıktır. Anadolu Türk'ünün bu noktaya gelmesini sahip olduğu "*cevher-i aslî*"sinden çıkan tabii ve ananevi bir netice olarak kabul etmek en isabetli görüş olacaktır. "*Kuva-yı Milliye*" ruhundan anlaşılması gereken mana da bu olmalıdır.

Kuva-yı Milliye ruhu sadece Millî Mücadele döneminde ortaya çıkan bir vakıa değildir. Kaynağını Türk milletinin bilinmeyen tarihinden bu tarafa sahip olduğu ve nesilden nesile intikal etmiş olan ilk cevherinden alan yeni bir Türk ruhudur. Yahya Kemal bu anlayışı şu şekilde dile getirmektedir: "*Anadolu'nun bu üç senelik tarihi yeni Türk ruhu olduğunu, en görmek istemeyen gözlere bile gösteriyor. Avrupalılar, Amerikalılar İstanbul'a geliyorlar. Bu hadisenin ne olduğunu bizden soruyorlar, daha yakından seçebilmek için Anadolu'ya kadar gidiyorlar. İnkârdan şüpheye, şüpheden tereddüde, tereddütten inanmaya doğru günden güne beliren bir hareket var. Bir gün gelecek ki bir Türklük, yeni bir Türk ruhu ta karşidan seçilecek*".⁴⁶⁹

Millî Mücadele dönemi aydınlarının eserleri incelendiğinde Kuva-yı Milliye ruhunun Türk milleti için yeni bir istiklal mücadelesini ifade ettiği hususunda müşterek bir görüşün ortaya çıktığı görülür. İstiklal mücadelesinden amaç ise; Türklerin ekseriyeti teşkil ettiği bir coğrafi alan içerisinde "*Türk milletinin gerek ırfanca ve gerek iktisadiyatça bilâ kayd ü şart her türlü haricî nüfuzlardan ve kayıtlardan azâde olarak kendi vesaitiyle azami inkişafına mazhar olmasıdır*"⁴⁷⁰.

⁴⁶⁸ Sabahattin Sele, *Anadolu İhtilâli*, İstanbul 1976, s. 122.

⁴⁶⁹ Yahya Kemal, "Yeni Türk Ruhu I", *Tevhid-i Efkâr*, Nu.: 334 (3362), 13 Mayıs 1338 (1922).; *Devrin Yazarlarının Kalemiyle Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal*, (Kolektif Eser), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s. 854'ten iktibas.

⁴⁷⁰ Yakup Kadri, "Bir Açık Söz", *İkdam*, Nu.: 8883, 8 Kânun-ı Evvel, 1337 (1921).

Millî İstiklal davasına atılmış olan Türk milleti bu dava devam ettiği sürece, bu istiklale inanan ve onu gerçekleştirmek için hesapsız fedakârlığı göze alan bir ruh hâleti içerisinde olmuştur. Bu esrareniz şuur hiçbir ilmin hiçbir eğitimin ve hiçbir propaganda-nın mahsulü değil, Türk karakterinin samimi bir tezahürüdür⁴⁷¹. Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Kuva-yı Milliye, “*millilik*” vasfının ön planda tutulduğu, millî istiklal ve iktisadi hürriyet mücadelesi-nin hareket noktasıdır. İstiklal Savaşında, millî heyecana dinî heyecanın da karıştığı, din ve milliyet fikirlerinin birbirinden ayrılmadığı şüphe götürmez bir gerçek olmakla beraber, o dönemin dinî duygularının millî bir karakter taşıdığı ve “*millilik*” vasfına hizmet ettiği söylenebilir⁴⁷². Millî Mücadelenin yayın organı olan Hâkimiyet-i Milliye gazetesi ilk sayılarından birinde Kuva-yı Milliye’yi kamuoyuna şu şekilde anlatmaktadır: “*Kuva-yı Milliye, milletin ruhundan ve ihtiyacı bekâ ve istiklalinden doğmuş bir vahdettir ki, onu hiçbir şey ihlal edemeyecektir*”⁴⁷³.

Sonuç olarak Kuva-yı Milliye ruhu yüksek bir siyasi olgunluk seviyesine gelmiş bir milletin, bu siyasi kudretini en azametli ve göz kamaştırıcı bir şekilde kullanmasından başka bir şey değildir. Kuva-yı Milliye’yi ortaya çıkaran “*ruh*” bu hareketin başlangıç dönemi ile de sınırlı kalmamıştır. Millî Mücadele dönemi boyunca Türk halkının müşterek ve hâkim anlayışını ifade etmiş, yeni Türk devletinin kurulmasında bir manevi kaynak olmuş, yaşatılmasında milletin tarihî teamüllerinden kaynaklanan manevi dayanağı temsil etmiştir. Kuva-yı Milliye’nin boz kalpaklı kahramanlarının o günkü ruh hâli bugün de Türk milletin benliğinde yaşamaktadır⁴⁷⁴.

Mondros Mütarekesinin imzalanması ülke üzerinde başlangıçta büyük bir ferahlık meydana getirmişti. 1911 yılından beri savaşın içinde olan Türk halkı bu durumdan umutlanmış ancak Mütarekenin uygulanış şekli bu ümitleri kısa sürede ortadan kaldırmıştır. Ortaya çıkan Anadolu’nun haksız işgali meselesi, ülkenin

⁴⁷¹ Samet Ağaoğlu, *Kuva-yı Milliye Ruhu*, Ankara 1981, s. 78.

⁴⁷² Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, Ankara 1981, s. 78.

⁴⁷³ *Hâkimiyet-i Milliye*, 24 Şubat 1336 (1920), Nu.:11.

⁴⁷⁴ Kuva-yı Milliye ile ilgili olarak ayrıca bk. (Ali Güler - Suat Akgül, *Atatürk’ün Düşünce Dünyası*, Ocak Yayınları, Ankara 1998, s. 168-178.) Bugünkü yeni nesil, bedeli can ve kan ile ödenmiş Türk vatanının muhafazasında fevkalade hassas olan sessiz çoğunluktur ve Millî Mücadele hareketinin Türk milleti adına gerçekleştirildiğini asla unutmamalıdır.

kurtuluşu için fevkalade ciddi düşüncelere ve teşebbüslere ihtiyaç olduğunun fark edilmesine yol açmıştır. Haksız işgallere karşı tepki olarak Kuva-yı Milliye ruhundan hareketle ortaya çıkan Millî Mücadele fikri, fiilî anlamda Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri vasıtasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. “Müdafaa-i Hukuk” kavramı; Türklerin millet olarak bağımsız bir devlet kurmak suretiyle yaşama hakkının, Osmanlı payitahtına imparatorluğun diğer unsurlarına ve bu hakkı tanımayan Birinci Dünya Savaşının galip devletlerine karşı fiilî bir mücadele sonunda elde etmeyi ifade etmektedir⁴⁷⁵. Türk topraklarını işgal eden “emperyalistlere” karşı kurulan bu tür idealist cemiyetlerden bazıları ise şunlardır;

† **Kars Millî İslam Şurası**; 5 Kasım 1918’de kurulmuştur. 30 Kasım 1918’de Kars’ta büyük bir kongre düzenleyerek Batum, Ordubat, Iğdır ve Ahıska’yı içine alan Türk bölgelerinde bir Millî İslam Şurası Hükûmeti kurulmuştur. İngilizler tarafından da tanınan bu Hükûmet, 17-18 Ocak 1919’da adını “*Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti*” olarak değiştirdi ve Türk bayrağını millî bayrakları olarak kabullendi. Ancak kısa süre sonra İngilizler tarafından 13 Nisan 1919’da parlamentosu basılarak ortadan kaldırılmıştır⁴⁷⁶.

Millî Kongre; Mondros Mütarekesi sonrası Rumların İstanbul’da teşkilatlanıp “*Megali idea*” uğrundaki çalışmalarına engel olmak için, göz hekimi Dr. Esat Paşa’nın çağrıları ile Türk Ocağı, Kızılay, Muallimler Cemiyeti, Baro ve her fakültenin mezunlar cemiyeti başta olmak üzere 70 kadar cemiyetten ikişer temsilcinin katılması ile 29 Kasım 1918’de “*Millî Kongre*” adı ile partiler üstü bir teşkilat kuruldu. Tüzüğünde belirtilen amacı, dünyada Türkler üzerinde yapılan haksız ve yalan yayınlara ilmi yoldan ve belgeler vasıtasıyla cevap vermektir. 1919 yılı içinde Millî Kongre, İngilizce ve Fransızca olarak “*Dünya Kamuoyu Önünde Türkiye*”, “*Ermenilerin Müslüman Ahaliye Yaptıkları Mezallim Hakkında Belgeler*” ve “*Avrupa’nın Ünlü Yazarlarına Göre Türkler*” gibi değerli eserler neşretti. 1919 yılı sonunda milletvekili seçimlerinde adayların tespit ve tanıtılmasında Türk milliyetçilerini destekleyen Millî Kongre, 28 Ocak 1920’de “*Misak-ı Millî*”nin hazırlanmasına da fikrî anlamda hizmet etmiştir. İstanbul’un 16 Mart 1920’de resmen işgali üzerine, çalışmalarını dur-

⁴⁷⁵ T. Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasî Partiler, 1859-1952*, İstanbul 1952, s. 435-437.

⁴⁷⁶ Bu konuda bk. (Fahrettin Kırzioğlu, *Millî Mücadelede Kars*, İstanbul 1969; Ender Gökdemir, *Cenubî Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkatesi*, Ankara 1990.)

durmuşsa da, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Ankara'da toplanan Meclisi fikren desteklemekten geri kalmamıştır.

Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk-ı Heyeti Osmaniyesi; 2 Aralık 1918'de, Edirne'de, Yunan istila ve işgaline, Magri Miracılarnın iddialarına direnme ve cevap vermek gayesiyle kurulmuştur. Trakya'nın ırk, kültür, ekonomi ve tarih bakımından Türklere ait olduğunu ispat için çalışmıştır. "*Yeni Edirne*" ve "*Ahali*" adlı iki gazete çıkarmıştır⁴⁷⁷.

İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti; Nurettin Paşa'nın gayretleri ile kurulan bu Cemiyet, Rum iddialarına karşı mücadele için 26 Aralık 1918'de kurulmuştur. 1918 yılının Aralık ayı sonunda İzmir'de kurulan "*Müdafaa-i Vatan Heyeti*" adlı cemiyet 14 Mayıs 1919 günü İzmir'e Yunan askerlerinin geleceği haberi için protesto için beyannameler bastırıp dağıtırken adını "*İlhak-ı Red Heyeti*"ne çevirmişti. İzmir'in işgalinin ertesini günü İzmir Müdafaa-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti ile birleşerek faaliyetlerini yürütmüştür.

Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti; Erzurumlu Raif Hoca ile Diyarbakırlı Süleyman Nazif cemiyetin merkezini 2 Aralık 1918'de İstanbul'da kurmuşlardır. Çıkardıkları Fransızca ve Türkçe "*Hadisat gazetesini*" ile doğu illerimizin Türklüğünü ve İslamlığını müdafaa ediyor, Ermenilerin hiçbir zaman çoğunluk teşkil etmediklerini belirtiyor ve Kürdistan Teali ve Teavün Cemiyeti ile de mücadele ediyordu. Mart 1919'da "*Albayrak gazetesini*"ni yeniden faaliyete geçirilerek cemiyetin fikirlerini yaymaya başladı. 3 Mayıs 1919'da Kâzım Karabekir Paşa'nın 15. Kolordu Komutanı olarak göreve başlaması ile birlikte cemiyet Kâzım Karabekir Paşa'nın şahsında bir baş, bir koruyucu ve kuvvetli bir el bulmuştur⁴⁷⁸. Cemiyet, Mustafa Kemal başkanlığındaki Erzurum Kongresini yaparak 7 Ağustos 1919'da Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine katıldı.

Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti; Cemiyet bölgesel bir amaca dayanarak ortaya çıkmış olmakla beraber Karadeniz kıyılarında hak

⁴⁷⁷ Geniş bilgi için bk. (Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Millî Mücadele*, Ankara 1955). Mavri Mira Cemiyeti için bk. (Ali Güler, *Dünden Bugüne Yunan- Rum Terörü*, Ocak Yayınları, Ankara 1999, s. 77-79).

⁴⁷⁸ Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Cilt I, Ankara 1959, s. 74.

iddia eden Pontusçu Rumlara, ayrıca Ermenilere karşı mücadele ediyordu. 12 Şubat 1919'da kurulan bu cemiyetin başkanlığını Trabzonlu Barutçuzade Ahmet Hoca yapıyordu. "*İstiklal Gazetesi*"ni çıkararak Rum iddialarının çürüklüğünü, Ermenistan hayalinin boş olduğunu yurttaşlara ve dünyaya duyurmaya çalışmışlardır⁴⁷⁹. Cemiyet mensupları Erzurum Kongresine iştirak ederek kongre sonunda kurulan Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyetine katılarak çalışmalarını genişletmişlerdir.

Kilikyalılar Cemiyeti; İstanbul'daki Adanalı, Maraşlı, Antep'li ve Tarsusluların Ermenilere karşı 20 Aralık 1918'de kurduğu bu cemiyetin başkanlığını Rıfat Bey yapıyordu. Cemiyet yayın yolu ile işgale ve "*Klikya Ermenistanı*" kurulmasına engel olmak istiyor, bunun içinde bölgede silahlı mücadeleyi planlıyordu. Daha sonra cemiyet, merkezini Adana'ya nakletmiştir.

Anadolı Kadınları Müdafaa-i Vatan Cemiyeti; 5 Kasım 1919'da Sivas'ta kurulan cemiyet memleketin bütünlük ve istiklalini müdafaa uğrunda bütün Anadolu'nun birliği için çalışmak gayesiyle mitingler tertip etti. İtilaf Devletleri temsilcilerine protesto telgrafları gönderdi.

Millî şuura sahip bütün bu dernekler Sivas Kongresinde 7 Eylül 1919'da birleşerek "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*" adını almışlardır.

II. Kongreler Dönemi

Mustafa Kemal Paşa için artık tarihî görev başlamıştı. Onun Anadolu'ya geçişi sonrasında başlattığı millî mukavemet hareketinden sonra Osmanlı Devleti bir süre âdeta iki merkezden idare edilmiştir. Mustafa Kemal Paşa her gittiği yerde halkın arasına girerek İstanbul Hükûmeti gibi halkı sükûnete değil, tersine onları harekete geçirmeye çalışmıştır. Yine o, sadece bir komutan gibi davranmamış, valiler ve millî teşekküllerle irtibata geçerek Türk milletini düştüğü kötü durumdan haberdar etmiş, memleketin dertlerini dert edinen, bunlara çare arayan, cemiyetleri toplayıp kararlar alan bir önder olmuştur⁴⁸⁰.

⁴⁷⁹ Pontus Meselesi, Pontus Cemiyeti ve faaliyetleri ile ilgili olarak bk. (GÜLER, *Dünden Bugüne*...., s. 95-139.)

⁴⁸⁰ TANSEL, *Mondros'tan*...., s. 241

Mustafa Kemal Paşa'nın hayatını adadığı vazife, o zaman için boyutlara sığmaz bir büyüklükte görünüyordu. Önünde sayısız güçlükler ve engeller yığılmıştı ve gelecekte daha da çetin meselelerin çıkacağını sezmektedir⁴⁸¹. Avrupa devletleri Boğazlar gibi, Suriye'ye doğru uzanarak stratejik mevkiileri ele geçirmektedirler. Yunanistan Batı Anadolu'yu, İtalya Güney Batı Anadolu'yu, İngiltere Adana bölgesini, Ermeniler ise Kars çevresindeki bölgeyi istila etmekte idiler. Müslüman olmayanlar ve Kürtler, her biri bir Avrupa devletinin menfaatine hizmet eder şekilde, bölücü faaliyetlerde bulunuyordu. Böylece Türk coğrafyasında üzerinde Ermenistan, Kürdistan ve Pontus Devleti çizilmişti. İzmir'in istilâsına kadar, müttefiklerin almış oldukları bütün tedbirlere karşı, Türk milleti tahammül göstermişti. Çünkü, uygar milletlerin adalet anlayışına karşı hâlâ inanç içindeydi. Bir de hiç bilmedikleri Wilson'un iyi niyetli vaatlerine güveniyorlardı. Ama nasıl kandırılmış olduklarını geçte olsa anladıklarında barışın gelmeyecek olması onları öfkelenmişti⁴⁸².

Böyle bir ortamda Samsun'a gelen Mustafa Kemal Paşa, ordu müfettişliği görevinin kendisine yüklediği görevleri yerine getirmek amacı ile hazırlamış olduğu 22 Mayıs 1919 tarihli rapor, Milli Mücadele hareketinin, Türk insanın hangi temel değerleri üzerine bina edildiğini göstermesi bakımından fevkalade önemlidir.

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dan sonra Havza'ya geçti ve burada ilk iş olarak 28 Mayıs 1919 tarihinde bütün ülkeye, kumandanlara, mülki amirlere "*millî teşkilat*" kurmaları ve "*mitingler*" düzenlemelerini isteyen bir tamim gönderdi⁴⁸³. Halkı Millî Mücadele fikri etrafında toplamaya ve hazırlamaya çalıştı. Türk İstiklal Harbinin ilk yıllarındaki bu tür teşebbüsler Millî Mücadelenin ordudan çok "Kuva-yı Milliye"ye dayanmasına ve Anadolu direnişini halka mal etmek amacına hizmet etmiştir⁴⁸⁴. Yayımladığı tamim doğrultusunda ülkenin her köşesinde İzmir'in işgaline tepki olarak yüzün üzerinde mitingler tertip edilmiş ve Anadolu Türk insanının sesi dünya kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır.

⁴⁸¹ Jorge Blanco Villata, *Atatürk*, (çev. Fatih Özsü), Ankara 2000, s. 210.

⁴⁸² VILLATA, *Atatürk*, s. 211.

⁴⁸³ *Nutuk*, Cilt I, s. 22-23.

⁴⁸⁴ Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1997, s. 2.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın görevlendirilme gerekçesine aykırı davrandığını gören ve gizli servis ajanları tarafından kendisinin en küçük bir hareketinden dahi haberdar edilen İngiliz yetkililer endişeye düşmüşlerdir. Bunun sonucu olarak da 6 Haziran 1919'da Karadeniz'deki İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanı General Milne, Üçüncü Ordu Müfettişinin faaliyetleri hakkında Osmanlı Harbiye Nezaretine şikâyetle bulunmuş ve karışıklıklara sebebiyet veren bu kişinin geri çağrılmasını talep etmiştir. Amiral Calthorpe da birkaç gün sonra aynı anlamda teşebbüste bulunarak Harbiye Nezareti vasıtasıyla Mustafa Kemal'e en kısa zamanda İstanbul'a dönmesi emredilmiştir.⁴⁸⁵

A. Amasya Tamimi

Millî propagandayı yayıp genişletmeye ve halkın heyecanını canlandırmaya başlayan Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkışından daha bir ay geçmeden Anadolu'nun ve Trakya'nın her köşesinde, hatta İstanbul'da, halk arasında vatanseverlik gösterilerine, toplantılar yapılmaya başlandı. Son derece heyecanlanmış topluluklara maneviyat yükseltici nutuklar veriliyor ve halk göz yaşlarını tutamıyordu. Türk milleti Anadolu'nun merkezine gözlerini dikmiş neyin doğacağını bekliyor ve böyle acı zamanlarda, geçmişi hakkında çok kimsenin fazla bir şey bilmediği Mustafa Kemal'e güvenmek ve inanmak ihtiyacı duyuyordu. Sözleri, hareketleri halka efsanelerle, gerçeklerle, abartmalarla karmakarışık bir şekilde yayıldı. Zaman zaman ilahlaştırıldı, zaman zaman gerçek bir insan olup olmadığı bile tartışıldı. Esasında gerçek olan şuydu: Türk milleti onun şahsında kendi arzularını teşhis ve temsil eden bir insan görüyordu.⁴⁸⁶

Samsun ve Havza'dan sonra Amasya'ya geçen Mustafa Kemal Paşa, 22 Haziran 1919 tarihinde Türk milletine hitaben Amasya Tamimini yayımladı. Amasya Tamimi, Türk inkılap tarihimize sahip olduğu hukuki ve siyasi önemi ile yeni Türk devletinin kuruluşunu hazırlayan bir temel vesika olması bakımından daima özel bir değer ifade etmiştir.

⁴⁸⁵ Mustafa Turan, "19 Mayıs'ın Türk İstiklâl Harbi'ndeki Önemi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 137 (Mayıs 1998), s. 11.

⁴⁸⁶ VILLATA, *Atatürk*, s. 213.

Amasya Tamimi şöyledir:

1-Vatanın bütünlüğü, milletin istiklali tehlikededir. *gereke*

2-İstanbul Hükûmeti üzerine aldığı sorumluluğun icaplarını yerine getirememektedir. Bu hâl milletimizi âdeta yok olmuş gösteriyor. *gereke*

3-Milletin istiklalini, yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. *bağımsızlık beyannamesi*

4-Milletin içinde bulunduğu durum ve şartlara göre harekete geçmek ve haklarını yüksek sesle cihana işittirmek için her türlü tesir ve kontrolden uzak millî bir heyetin varlığı zaruridir.

5-Anadolu'nun her bakımdan en emniyetli yeri olan Sivas'ta millî bir kongrenin acele toplanması kararlaştırılmıştır.

6-Bunun için vilayetlerin her sancağından milletin güvenini kazanmış üç temsilcinin mümkün olduğu kadar çabuk yetişmek üzere hemen yola çıkarılması icap etmektedir.

7-Her ihtimale karşı, bu meselenin bir millî sır halinde tutulması ve temsilcilerin, lüzum görülen yerlerde, seyahatlerini kendilerini tanıtmadan yapmaları lazımdır.

8-Doğu vilayetleri adına, 10 Temmuzda, Erzurum'da bir kongre toplanacaktır. Bu tarihe kadar diğer vilayetlerin temsilcileri de Sivas'a gelebilirlerse, Erzurum Kongresinin üyeleri Sivas Umumi Kongresine katılmak üzere hareket ederler⁴⁸⁷.

Tamimde belirtilen "*İstiklalin yine milletin azim ve kararıyla kurtarılacağı*" ifadesi istiklalin tehlikeye düştüğünü tespit ve mücadele için bir kararlılığı göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Yine tamimde ifade edilen "*İstanbul Hükûmeti üzerine aldığı sorumluluğun icaplarını yerine getirememektedir. Bu hâl milletimizi adeta yok olmuş gösteriyor.*" sözlerinden İstanbul Hükûmeti'ne karşı, daha henüz hiçbir hukuki oluşum olmadığı hâlde büyük bir cesaretle cephe alındığı anlaşılmaktadır. Bu itibarla Amasya Tamimi bir "bağımsızlık beyannamesi" olarak kabul edilecektir. Ayrıca Amasya Tamimi ile hukuki zemini hazırlayacak olan millî bir heyetin toplanması kararı da tarihî bir karar olmuştur⁴⁸⁸.

⁴⁸⁷ Nutuk, s. 21.

⁴⁸⁸ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 163-164.

Mustafa Kemal Paşa Amasya Tamimi'nden sonra milletin iradesinin ortaya çıkabilmesi için millî bir kurulun varlığının gerektiğini, bunun için de Anadolu'nun en güvenilir yeri olan Sivas'ta millî bir kongrenin toplanması ve bunun millî bir sır olarak saklanmasını istiyordu. Bu isteği doğrultusunda ülkenin her yerinden Sivas'ta yapılacak olan kongreye gönderilecek delegeler seçilmeye başlanmıştır⁴⁸⁹.

Anadolu'daki bu gelişmeler işgal kuvvetlerini endişeye düştürmüş, İstanbul Hükûmeti'ne baskı yapmaya ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a geri getirilmesini istemeye başlamışlardır. Harbiye Nezaretince Müttefiklerin talebine boyun eğilmiş ve Mustafa Kemal Paşa'ya en kısa zamanda İstanbul'a dönmesi emredilmiştir. İstanbul'dan azledildiğine dair telgraf yola çıktığı anda, o da Harbiye Nezaretine ve Sultana sadece müfettişlik görevinden değil, aynı zamanda ordudan da istifa ettiğini bildirmiştir⁴⁹⁰.

B. Erzurum Kongresi

Mustafa Kemal Paşa, Amasya'da millî istiklalin esaslarını tespit etmeye çalışırken Erzurum'da da Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, millî bir kongrenin toplanması için çalışıyordu. Amasya Tamiminde Anadolu'nun her bakımdan en emniyetli yeri olan Sivas'ta millî bir kongrenin acele toplanması kararlaştırılmış iken Erzurum'un davetini kabul eden Mustafa Kemal Paşa,⁴⁹¹ Millî Kongreyi toplamak üzere Erzurum'a hareket etti.

Mütareke şartlarının tatbikine nezâret ve Osmanlı ordusuna ait silahların teslim edilmesini sağlamakla görevlendirilen Alfred Rawlinson,⁴⁹² Erzurum Kongresinin toplanacağını düşünerek baskı yapmak amacıyla millî hareketin liderleriyle yaptığı temaslarda⁴⁹³

⁴⁸⁹ AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 165.

⁴⁹⁰ Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, (çev. Zeki Çelikol), Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1993, s.32.; Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa, müfettişlik görevinden ve askerlikten 8 Temmuz 1919'da istifa etmiştir. bk. (Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt. VII, Sayı 20 (Mart, 1991), s. 223.)

⁴⁹¹ Vilayet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukûk Cemiyetinin Erzurum şubesi, Temmuz ayı başlarında gönderdikleri tezkire ile Mustafa Kemal'e Cemiyetin başına geçmesini ve Heyet-i Faale Riyasetini kabul etmesini teklif etmiştir. bk. (Nutuk, s. 42.)

⁴⁹² Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (çev. Necdet Sander), İstanbul 1984, s. 276.

⁴⁹³ Alfred Rawlinson, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinden önce Kâzım Karabekir Paşa ile yaptığı görüşmelerinden birinde gözdağı verircesine "İngilizlerin elinde kaç zırhlı var biliyor musunuz? diye bir soru sormuş, Kâzım Karabekir Paşa da cevaben,

kongrenin yapılmamasını, yapılırsa Mustafa Kemal Paşa'nın katılmasını tavsiye ederek aksi hâlde doğu illerinin Mondros Mütarekesi gereği İtilaf Devletleri tarafından işgal edilebileceği tehdidinde bulunmuştur. Rawlinson, 9 Temmuz 1919 günü Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmede de Kongrenin toplanmamasının daha iyi olacağını ısrarla savunup bunun sakıncalarını tekrar etmiştir. Rawlinson'un bu küstahlığı karşısında hiddetlenen ve hayretler içinde kalan Mustafa Kemal Paşa, Kongrenin muhakkak toplanacağını, milletin buna karar verdiğini ne İngiltere Hükûmeti'nden ne Rawlinson'dan müsaade istemediğini söylemiştir. Kongre fikrinden vazgeçilmezse buna kuvvet kullanarak engel olunacağı tehdidine karşılık olarak da *"Türk milletinin mecburi ve zaruri olarak, kuvvete kuvvetle karşı koyarak milletin kararının yerine getirileceğini, ne pahasına olursa olsun kongrenin toplanacağını"* kesin olarak belirtmiştir.⁴⁹⁴

Bütün bu gelişmelerle birlikte Mustafa Kemal Paşa'nın General Rawlinson'a söylediği gibi Erzurum Kongresi olaysız açılmış ve tarihi kararlar alınmıştır. Kongrenin açılışında Mustafa Kemal Paşa yaptığı konuşmasında, istiklali uğrunda mücadele eden Türk milletinin Mondros Mütarekesi ile silahını bıraktığını fakat, millî izzet-i nefsin tecavüzlere uğradığını, Rum ve Ermeni unsurların gördükleri teşvik sebebiyle millî namusu yaralayacak taşkınlıklarda ve tecavüzlerde bulunduklarını belirterek, reva görülen bu haksızlıklardan müteessir olan millî vicdanın uyanarak Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye, Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye, Müdafaa-i Vatan ve Redd-i İlhak gibi adlarla aynı mukaddesatın temini için tebarüz eden millî akımın bütün vatana yayıldığını ve bu celadet ruhun mübarek vatan ve milletin mukaddesatını kurtaracağını ve son sözü söyleyeceğini ifade etmiştir.⁴⁹⁵

Erzurum Kongresinde alınan kararlar ise şunlardır:

1-Millî sınırlar içinde vatan bir bütündür.

2-Her türlü yabancı işgal ve müdahalesine karşı ve Osmanlı Devleti'nin dağılması hâlinde millet birlikte müdafaa ve mukavemet edecektir.

⁴⁹⁴ "Türk'ün her biri bir zırhlıdır. Milyonlarca zırhlıyı emri altına almaya kimin gücü yeter? demiştir. bk. (KINROSS, *Atatürk...*, s. 277.)

⁴⁹⁵ Ahmet Özgiray, "Millî Hâkimiyet Işığı Altında M. Kemal Paşa-A. Rawlinson Görüşmeleri (1918-1921)", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt. VI, EÜ Edebiyat Fakültesi Yayını, İzmir 1991, s. 44.

⁴⁹⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1919-1938)*, (hızl. Nimet Arslan), Cilt. I, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara 1981, s. 3-4.

3-Vatanın ve istiklalin muhafaza ve teminine İstanbul'daki hükûmet muktedir olmadığı takdirde maksadın temini için geçici bir hükûmet teşekkül edecektir. Bu hükûmet millî kongrece seçilecektir. Kongre toplanmış değil ise bu seçimi Heyet-i Temsiliye yapacaktır.

4-Kuva-yı Milliye'yi amil ve millî iradeyi hâkim kılmak esastır.

5-Hristiyan unsurlara siyasi hâkimiyetimizi ve içtimai muvazenemizi bozucu imtiyazlar verilemez.

6-Manda ve himaye kabul olunamaz.

7-Millî Meclisin derhâl toplanması ve hükûmet icraatının Meclisin denetimine konulması için çalışılacaktır⁴⁹⁶.

Erzurum Kongresinde alınan bu kararların yürütülmesi için seçilen Temsil Heyetinin başına Mustafa Kemal Paşa getirilmiştir. Heyet-i Temsiliye, Hükûmet vazifesini bizzat kendisi üstlenecektir. Bu aynı zamanda Heyet-i Temsiliyenin kongre namına idareyi ele alma kararı, Anadolu millî hareketinin fiilen başlaması demektir⁴⁹⁷.

Erzurum Kongresinin bitiminde, Ferit Paşa'dan sonra Harbiye Nezaretine gelen Nazım Paşa imzasıyla 15. Kolordu Kumandanlığına 30 Temmuz 1919 tarihli, Mustafa Kemal Paşa'nın hükûmet kararlarına muhalif davranışlarından dolayı yakalanarak İstanbul'a gönderilmesi istenen bir emir gelmiştir⁴⁹⁸. Bu emir de göstermektedir ki Anadolu'da yürütülen millî hareketten İstanbul yönetimi rahatsızlık duymaktadır. Ancak İstanbul yönetiminin bu emri yerine getirilmeyecek ve Erzurum'da alınan kararlar dâhilinde her tarafa ve yabancı temsilcilere gönderilecektir.

Erzurum Kongresi beyannamesi Türk milletinin kendi geleceğinin kendisi tarafından tayin edilmesi gerektiğini ortaya koymuş ve bu uğurda gerekli her türlü tedbiri almakta serbest olmasını ifade ederek millî iradeye dinamik ve pratik bir yön vermiştir.

C. Sivas Kongresi

Doğu ve batı illeri ile Trakya'nın yani bütün memleketin birleştirilmesi, vatanın istiladan kurtarılması, Türk istiklal ve hürriyeti ile millî hâkimiyetin sağlanması amacıyla Sivas'ta toplanması önce-

⁴⁹⁶ AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s. 172.

⁴⁹⁷ Naim Sönmez, *Siyasî Açısından Cumhuriyet Hükûmetleri, (Tek Parti Dönemi-1923-1946)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1992, s. 19

⁴⁹⁸ *Nutuk*, s. 48.

den kararlaştırılan Kongreye temsilci seçilmesi Amasya Tamimi ile her tarafa bildirilmişti. Anadolu'nun en güvenli yerlerinden biri olan Sivas'ta, başka yerlere göre, yabancı kuvvetlerin etkili olma ihtimali daha azdı. Bunun yanında Millî Mücadele açısından taşıdığı diğer bir önem de Mondros Ateşkesinin 24. maddesinde belirtilen Vilayat-ı Sitte'den olmasıdır. Bu illerde bir karışıklık çıktığı takdirde İtilaf Devletleri burasını işgal edebileceklerdi. Ermeni ve Rumlar böyle bir fırsatı kolluyorlardı. Sivas Valisi Reşit Paşa da ilin düzenini bozacak ve özellikle kendisini tedirgin edecek böyle bir toplantının başka bir ilde yapılmasını daha uygun olacağı düşüncesindeydi⁴⁹⁹. Hiçbir tereddüde mahal bırakmayan Mustafa Kemal Paşa, arkadaşlarıyla birlikte 29 Ağustos 1919'da Erzurum'dan Sivas'a doğru yola çıkmıştır⁵⁰⁰.

Çok az sayıda delegenin katılımıyla 4 Eylül 1919 tarihinde açılan Kongrenin gündemini, Erzurum Kongresinin nizamnâme ve beyannamesinin muhteviyatı ve Sivas'a gelmiş olan azaların hazırladıkları muhtıra olacaktır.

7 Eylül 1919'da görüşülmeye başlanıp 9 Eylül günü kurulması uygun bulunan Heyet-i Temsiliye, bundan sonra yürütme işlerini yavaş yavaş elinde toplamaya ve ülke içinde yetkilerini kaybetmeye başlayan Merkezî Hükûmet'in yerine yetkileri eline almaya başlamıştır. Erzurum Kongresinde oluşturulan Heyet-i Temsiliyeye Sivas Kongresi tarafından 11 Eylül günü seçilen üyelerle, Millî Kongre adına icabında muvakkat hükûmeti teşkil yetkisine sahip yarı teşri, yarı icrai bir teşekkül olarak seçilmiş ve kurulmuş olan Heyet-i Temsiliye, yapacağı çalışmalarla⁵⁰¹ bütün millî mücadele çabalarının tek hâkimi, Mustafa Kemal de tek idarecisi olacaktır.

Böylece Sivas Kongresinde, Erzurum Kongresi kararları kabul edilmiş, bununla birlikte bu kararlar bütün Anadolu ve Rumeli'yi kapsayacak biçimde genişletilmiştir.

Kongrede en çok tartışılan konulardan birisi de "manda meselesi" olmuştur. Erzurum Kongresinde her türlü mandanın kabul

⁴⁹⁹ ARIBURNU, *Sivas Kongresi*..., s. 110.

⁵⁰⁰ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 170.

⁵⁰¹ Bu hususta bk. (Uluğ İğdemir, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK Yayını, Ankara 1989; Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara 1969; Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, TTK Yayını, Ankara 1989; ARIBURNU, *Sivas Kongresi*..., s. 85 vd.; SÖNMEZ, *Cumhuriyet Hükûmetleri*, s. 26 vd.

edilemeyeceği hakkında açık ve kesin olarak verilen karara karşılık Sivas Kongresinde manda taraftarları, Milli Mücadeleyi, daha başlangıçta etkisiz kılmak için ciddi çaba sarf etmişlerdir.

* 8 Eylül günü İsmail Hami Bey tarafından hazırlanmış ve 25 delegenin imzasını taşıyan "Amerikan mandasını" isteyen önerge gündeme alınmıştır. Pek uzun ve münakaşalı devam eden bu manda müzakereleri, taraftarlarını susturacak tatmin edici bir çare ile tamamlanmıştır. Rauf Bey tarafından Amerika'da senelerden beri yapılmakta olan menfi propagandalar sebebiyle oluşan fikirleri tashih için her şeyden evvel Amerika Kongresinden hakikati görececek bir heyetin davet edilmesi teklif edilmiş ve bu teklif ittifakla kabul edilmiştir⁵⁰². Netice itibarıyla manda fikrini Mustafa Kemal Paşa, şiddetle reddedecek ve "Biz azınlıkta kalsak da mandayı kabul etmeyeceğiz. Parolamız tektir ve değişmez: "Ya istiklal ya ölüm!" diyecektir.⁵⁰³

Erzurum ve Sivas Kongrelerinden sonra Batı kamuoyunda ve özellikle Fransız basınında çıkan Türkiye ile ilgili haberlerde Anadolu harekâtının hafife alınamayacağı, onun siyasi ve askerî bir güç durumuna geldiği kabul edilmeye başlanmıştır.⁵⁰⁴

D. Amasya Mülakatı

Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın daha ordu müfettişi iken İstanbul Hükûmeti ile başlayan mücadelesi 1919 yılı sonlarına doğru Damat Ferit Hükûmeti ile şiddetlenerek devam ederken, 11 Eylül 1919'da Sivas Kongresince alınan kararla, meşru hükûmet kuruluncaya kadar Anadolu ile İstanbul arasındaki her türlü ilişki kesilmişti. Ekim ayı başlarında Damat Ferit Paşa'nın istifasıyla yeni hükûmeti kuran Ali Rıza Paşa, Temsil Heyeti ile iş birliği yapmak için teşebbüse geçerek Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurdu. Böyle bir ilişkinin, milletin hâkimiyetini tam anlamıyla bütün dünyaya tanıtmak gayesiyle faydalı olacağını düşünen Mustafa Kemal Paşa, Temsil Heyeti adına bir bildiri yayımlayarak Ali Rıza Paşa Kabinesinin destekleneceğini duyurmuştur. Sonuçta İstanbul Hükûmeti, Temsil Heyeti ile anlaşmak üzere Anadolu'ya Bahriye Nazırı Salih Paşa başkanlığında bir heyet göndermiştir.

⁵⁰² Nutuk, s. 77.

⁵⁰³ ARIBURNU, *Sivas Kongresi...*, s. 115.

⁵⁰⁴ Bu konuda Avrupa basınında çıkan haberler için bk. (İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921)*, Ankara 1981, s. 100-101.

20-22 Ekim 1919 tarihlerinde iki taraf arasında görüşmeler yapılmış, görüşmeler sonunda üçü açık ikisi gizli olmak üzere beş protokol imzalanmıştır. Amasya Protokolü'nde kararlaştırılan esaslar şöyledir:

1-Hükûmetle milli teşkilat arasında hiçbir anlaşmazlık kalmamıştır.

2-Vatan topraklarının bütünlüğü ve istiklalinin muhafazası esastır.

3-Müslüman olmayan unsurlara imtiyaz verilmeyecektir.

4-Milletvekili seçimi serbestçe yapılacaktır.

5-Hükûmetinin lehinde ve aleyhinde bir yazı yazılmayacaktır.

6-Sivas Kongresi kararları, Mebuslar Meclisinde tasdiki şartıyla esas itibarıyla uygun bulunmuştur.

7-Seçilecek milletvekillerinden oluşacak Meclisin güvenlikte olmayan İstanbul'da toplanması uygun değildir⁵⁰⁵.

Heyet-i Temsiliye ile İstanbul Hükûmeti arasında yapılan bu mülakatta 22 Ekim 1919 tarihli ikinci protokolde kabul edilen "Sivas Kongresi kararlarının uygun bulunması" hususu, Anadolu'daki millî hareketin, Merkezi Hükûmet tarafından kabulü anlamını taşıyordu. Gizli sayılarak imza altına alınmayan dördüncü protokole göre;

1-Komutanların ordudan çıkarılmasına ve bir kısım subayların Divan-ı Harb'e verilmelerine dair çıkarılan padişah iradeleri ve diğer emirlerin düzeltilmesi.

2-Malta'ya sürülmüş olanlar hakkında kendi memleketimizin ilgili mahkemelerinde kanunî kovuşturma yapılmak üzere İstanbul'a getirtilmeleri çarelerinin araştırılması.

3-Ermeni zalimlerinin de yargılanma işinin de Meclis-i Mebusana bırakılması.

4-İzmir'in boşaltılması için İstanbul Hükûmeti tarafından yeniden protesto yapılması ve gerekirse gizli bir talimatla halka mitingler yaptırılması.

5-Umum Jandarma Kumandanı, Merkez Kumandanı, Polis Müdürü ve Dâhiliye Müsteşarının Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerince değiştirilmeleri.

⁵⁰⁵ TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt II, s. 146.

6-İngiliz Muhipler Cemiyetinin kapı kapı dolaşıp halka kâğıt mühürletmelerine engel olunması.

7-Yabancı parasıyla satın alınmış cemiyetlerin faaliyetlerine ve bu gibi gazetelerin zararlı yayınlarına son verilmesi (Bilhassa subay ve memurların bu gibi cemiyetlere girmelerinin kesinlikle yasaklanması).

8-Aydın Kuva-yı Milliyesinin güçlendirilmesi ve işlerinin kolaylıkla sağlanması (Bu husus Harbiye Nezaretince düzenlenir. Donanma Cemiyetinin 400.000 lirasından lüzumu kadarı, hükûmet tarafından bu maksat için ayrılabilir).

9-Millî Mücadeleye katılmış memurların her tarafta tam bir sükûnet ve güvenlik sağlanıncaya kadar yerlerinden kaldırılmaları ve "millî dava"ya aykırı hareket etmelerinden dolayı millet tarafından işten el çektirilmiş memurlarla yeni memuriyetlere tayinlerinden önce özel olarak görüşülmesi.

10-Batı Trakya muhacirlerinin sevk ve nakillerinin sağlanması.

11-Acemi Sadun Paşa ve adamlarının desteklenmesi.

İmzasız beşinci protokolde de Barış Konferansına gidebilecek kimselerin isimleri yazılıydı. Bundan böyle bu konuda hükûmet esasa uymak şartıyla serbest bulunacaktı⁵⁰⁶.

Salih Paşa İstanbul'a dönünce, Amasya'da benimsenen esaslara uygun çalışmalara başlamışsa da Meclis-i Mebusanın nerede toplanacağı konusunda Heyet-i Temsiliye ile ihtilafa düşüldü. Amasya görüşmelerinde "Meclisin İstanbul'da toplanması, güvenli olmayacaktır." kararının alınmasına karşılık Meclisin İstanbul'da toplanması kararlaştırıldı.⁵⁰⁷ Bu karar millî hareketin yeni bir programla takip edeceği siyaseti belirlemesi açısından önemli bir karar olmuştur. Bu durum karşısında yapılabilecek iki husus vardı: "Millî teşkilat"ın düşünce ve faaliyetlerini İstanbul'da toplanacak Mecliste savunmak üzere bir grup kurmak ve halkın vatanın korunması konusunda silahlandırılıp teşkilatlandırılmasını sağlamak. Nitekim 16 Kasım 1919'da Heyet-i Temsiliye üyeleri ile kolordu kumandanları, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Sivas'ta toplanmışlar ve Millî Meclisin İstanbul'da toplanmasındaki mahzurlara rağmen Saltanat Hükûmeti'nin İstanbul

⁵⁰⁶ Nutuk, s. 163 vd.

⁵⁰⁷ KESKİN-EKİNCİKLİ, *Türk İnkılabı...*, s. 90.

dışında toplanmasını kabul etmemesi yüzünden ve memleketi buhrana sürüklemekten sakınmak gayesiyle İstanbul'da toplanması zaruri bazı tedbirlerin alınması⁵⁰⁸ lüzumlu görülmüştür. Bu toplantıda alınan kararlar içerisinde yer alan "*Millî Meclis İstanbul'da toplanıldıktan sonra mebuslar tam bir güvenlik ve serbestlikle yasama görevlerini yapmakta olduklarını ilan edecekleri güne kadar Heyet-i Temsiliye şimdiye kadar olduğu gibi İstanbul dışında kalarak millî vazifesine devam edecektir.*" kaydı Mustafa Kemal Paşa'nın ve Heyet-i Temsiliyenin İstanbul'da toplanacak olan Millî Meclisine pek de bel bağlamadıklarını gösterdiği gibi hareketin devamlılığını ve kararlılığını da göstermektedir.⁵⁰⁹

Amasya Protokolü'nde alınan kararlara uygun bir hareket tarzı ortaya konulamamış ise de Kuva-yı Milliye'nin meşruiyeti ve kabulü konusunda önemli bir adım atılmış oluyordu. Bu protokole rağmen İstanbul yönetimi Kuva-yı Milliye'yi tedip etmek yönünde İtilaf Devletleri'nin isteklerini yerine getirme gayreti içinde olacaktır. Her şeye rağmen bu gelişmeler, Heyet-i Temsiliye'nin Ankaraya gelmesine bir sebep teşkil ettiği gibi, Meclis-i Mebusan'da Misak-ı Milli'nin ilan edilmesini sağlayacaktır. Böylece Ankara, hukuki temsili haiz bir teşkilat kuracak ve müstakil hareket etmeye çalışacaktır.

Millî Mücadele döneminde, Osmanlı Devleti yıkılırken Anadolu'da yeni bir birliği ve devleti kurmak amacıyla pek çok kongre düzenlenmiştir. Ayrıca bu dönemde, çok çeşitli toplantılara "Kongre" adı verilmiştir. Bu sebeple Kurtuluş Savaşı sırasında herhangi bir amaçla yapılan toplantılarla, vatanın kurtuluşunu gaye edinen ve gerçekten de Millî Mücadele programına katkısı bulunan kongreleri⁵¹⁰ hareketinin ülke geneline yayılması ve destek görmesi bakımından kayda değer gelişmeler olarak değerlendirmek gerekir.

⁵⁰⁸ Bu toplantıda, alınması düşünülen tedbirlerle ilgili bk. (Nutuk, s. 183.)

⁵⁰⁹ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 176.

⁵¹⁰ Millî Mücadele döneminde Türkiye'yi kurtarmak amacıyla düzenlenen kongrelere mahalli bazı derneklerin ön ayak oldukları bilinmektedir. Bunları şöyle tasnif etmek mümkündür: 1-Üç Liva (Elviye-i selase) bölgesine giren Kars, Ardahan ve Oltu çevresinde, Kars İslam Şurası (5 Kasım 1918) ile başlayan ve Oltu İslam Terakki Fırkası Kongresi (21 Şubat 1920) ile sona eren, Oltu Şura Hükümeti'nin de TBMM Hükümeti'ne katılması (13 Mayıs 1920) sonucunu doğuran kongreler. 2-Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Heyet-i Osmaniyesi'nin 7 Kasım 1918'de kurulmasıyla başlayan ve 9-14 Mayıs 1920 Büyük Edirne veya Üçüncü Edirne Kongresiyle sona eren Trakya Kongreleri. 3-Trabzon Muhafaza-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti ve Vilâyet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin Trabzon (13 Şubat 1919) ve Erzurum (17-21 Haziran 1919) Vilayet Kongreleriyle başlayan, sonra Erzurum (23 Temmuz-7 Ağus-

Anadolu'da meydana gelen ve bir tepki olarak ortaya çıkan bütün kongrelerde "*millet*" ve "*milliyet*" kavramları ön plandadır. Bu kavramlar Türk tarih ve kültürünün gelişme seyri içerisinde kaçınılmaz bir netice olarak siyasi bir kimliğe bürünmüş ve yeni Türk devletinin kuruluşunun temel felsefesini oluşturmuştur.

Anadolu'daki bu gelişmeler karşısında İtilaf Devletleri 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u resmen işgal ederek Meclis-i Mebusanı dağıtmışlardır. Osmanlı Meclis-i Mebusanın dağıtılması ile artık Millî Mücadelenin ağırlık merkezi tamamen Anadolu'ya kaymış oluyordu.

III. Misak-ı Millî

Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919 tarihinde Sivas'tan Ankara'ya geldi ve Meclisin toplanması için hazırlıklara başladı. Sultan Vahideddin tarafından 21 Aralık 1918'den beri feshedilmiş bulunan Mebuslar Meclisinin toplanması için yapılan seçimlerde Mustafa Kemal Paşa ilk defa Erzurum mebusu olarak parlamento üyesi oldu. Meclis-i Mebusana seçilen 168 üyenin ancak 72'si İstanbul'da 12 Ocak 1920 günü açılan Meclise katılabildi.

Meclis-i Mebusanın faaliyet gösterdiği dönem içerisinde aldığı en önemli karar Misak-ı Millînin kabul ve ilanıdır. Müsveddeleri Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan Misak-ı Millî metni, Meclis-i Mebusanın 22 Ocak 1920 tarihli gizli oturumunda ele alınmış üzerinde çok az değişiklik yapılarak 28 Ocak 1920 tarihinde kabul edilmiştir. Gizli oturumda kabul edilen Misak-ı Millî esasları 17 Şubat 1920 tarihinde dünya kamuoyuna ilan edilmiştir.

Misak-ı Millî, İstiklal Harbimiz sırasında Türk milletinin maksatlarını özetleyen ve Millî Mücadelenin başından sonuna kadar değişmeyen bir programın adıdır. Mustafa Kemal Paşa, esasları-

tos 1919) ve Sivas (4-11 Eylül 1919) kongreleriyle memlekete mal olan Doğu Anadolu'daki büyük kongreler.4-Batıda İzmir Müdafaa-i Hukûk-ı Osmaniye Cemiyetinin 1 Aralık 1918'de kurulması ve onun ilk büyük kongresi (17-19 Mart 1919) ile başlayan ve Harekât-ı Milliye Redd-i İlhak adı altında Balıkesir (26-30 Temmuz 1919), Alaşehir (16-25 Ağustos 1919) ve Nazilli (6 Ağustos 1919) Kongreleriyle devam edip üçlü bir görünüm alan ve 6 Ekim 1919 Üçüncü Nazilli, 19-21 Kasım 1919 Üçüncü Balıkesir Kongreleriyle son bulan Batı Anadolu kongreleri. 5-Nihayet İstanbul'da düzenlenişi bakımından ayrı bir özellik taşıyan ve yeni bir teşkilât kurmaktan çok mevcut çeşitli kuruluşları bir araya toplayıp bir iş birliği amacı güden Millî Kongre. bk. (Şerafettin Turan, "Kurtuluş Savaşında Kongreler", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, Seminere Sunulan Bildiriler*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 148).

nı Millî Mücadeleden yıllar önce tespit ettiği ve bulduğu çıkış yolunu cesaretle ortaya koyduğu bu programın ilk müsveddelerini 1919 yılı Aralık ayı sonunda yazmıştır.

Misak-ı Millî metni üzerindeki ilk görüşmeler Ankara'da Mustafa Kemal Paşa'nın idare ettiği Heyet-i Temsiliye toplantılarında yapılmıştır. Bu özel toplantılar sonunda Türk istiklalinin esaslarını tanzim eden bir metin hazırlanmış ve bu metin başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından imzalanmıştır. Misak-ı Millî metni Trabzon Mebusu Hüsrev Gerde'ye verilmiş, o da bunu, Mecliste sulh programını tetkikle görevlendirilen komisyona ulaştırmıştır⁵¹¹. Yusuf Kemal Bey hatıratında komisyona gelen metinden söz etmemekte, buna karşılık Rıza Nur Bey, Misak-ı Millî esaslarının zaten daha önce İstanbul basınında çıkan çeşitli makalelerdeki cümleler ve hakikatler olduğunu ifade ederek, "*Misak-ı Millî adını düşünen ve onu yapan İstanbul Meclisidir.*" demektedir. Ona göre Meclis, bilinen esaslara bazı ilaveler yaparak yeni bir düzen vermiştir⁵¹².

Meclis-i Mebusana intikal eden metin, 22 Ocak 1920'de Felah-ı Vatan Grubunun gizli toplantısında Hüsrev Bey tarafından okunmuş⁵¹³, 28 Ocak 1920'de de resmî olmayan gizli toplantıda oylanarak mevcut bütün üyelerin ittifakı ile kabul edilmiştir.⁵¹⁴ Misak-ı Millî veya Ahd-ı Millî Beyanamesi olarak adlandırılan bu belge, İstanbul'un işgali ve Mebuslar Meclisinin tasfiyesi üzerine Ankara'da toplanan ve Türk milletinden feyz alan Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluşunun yegâne nedeni olmuştur. Toplandığı ilk gün Millî Misaka bağlılığını açıklayan Meclis, bu sadakatini sarsılmaz bir şekilde sürdürmüş ve onun gerçekleşmesini amaç bilmıştır.

Misak-ı Millî sınırları esasen, I. Dünya Savaşında İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesinin tatbikatından önce Osmanlı Devleti'ne teklif ettiği taahhütlerdir. Yenik olarak çıkan büyük savaşın sonunda dahi, Hatay, Musul-Kerkük, hatta Batum ve Halep Türk sınırları içerisindeydi. Batı Trakya Türkiye'ye katılmaya hazır, Boğazlar, bütün hukuku ile Osmanlı Devleti'ne aitti. Kıbrıs ise

⁵¹¹ Geniş bilgi için bk. (Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu da (1919-1922)*, Ankara 1959.)

⁵¹² Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, İstanbul 1968, s. 515.

⁵¹³ *Meclis-i Mebusan, Za bıt Ceridesi*, II. İnikat 17 Şubat 1336, İkinci Celse, s. 114-115.

⁵¹⁴ Hamdullah Suphi (Tanrıöver), *Dağ Yolu*, İstanbul 1929, s. 223

iade edilmek üzere İngilizlere kiralanmıştı. Yani, İngilizler ve Fransızlar, verdikleri sözden dönmesele, Türkler, İstiklal Savaşı olmadan dahi Millî Misak sınırlarını koruyacaktı.

İstiklal Harbinin sonunda ise, verilen o muazzam mücadeleye rağmen, içinde bulunulan şartların ağırlığı ve bazı önceliklerden dolayı, Lozan Barışı sırasında hedeflenen sınır tespiti gerçekleşmiştir. Ancak Lozan sonrasında Atatürk, Hatay'ı Türkiye'ye kazandırmış ve boğazlar üzerindeki Türk hukukunun sağlanmasında öncülük yapmıştır.

Ölümünden sonra, gözden ve gönülden çıkarılan ve yanlış algılanan Millî Misak ülküsü ile ilgili olarak Atatürk o dönemde şunları söylemektedir: *"Türk milletinin , kalbinden, vicdanından sahih ve mülhem olan en esaslı, en bariz arzu ve iman malum olmuştur: Kurtuluş...Erzurum ve Sivas Kongrelerinde arzu-yı millî tebellür ettirilmiş ve ifade olunmuştur... Milletın amal ve maksadını da kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda ifadesi de görüldü. Misak-ı Millî unvanı adı verilen bu programın ilk müsveddeleri de bir fikir vermek maksadıyla kaleme alındı. İstanbul Meclisinde bu esaslar, hakikaten toplu bir surette tahrir ve tespit olunmuştur...Malûmdur ki, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde tespit olunan esasat, son Osmanlı Meclis-i Mebusanınca kabul ve teyit olunup, Misak-ı Millî namı altında, züpte edilmişti. Bu esasat, Birinci Büyük Millet Meclisi tarafından da kabul edilerek, o daire dâhilinde memleketin tamamiyyetini ve milletın istiklalini temin ederek sulhu müsalemeti istihsale çalışıyordu"*.⁵¹⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın da yukarıda yer alan ifadelerinde de tespit ettiği gibi Misak-ı Millî, millî iradeyi temsil eden milletvekillerinin namüsaid şartlarda ortaya koyduğu bağımsızlık bildirgesidir. Misak-ı Millî ne bir efsane ne de tarihin derinliklerinden intikal etmiş bir destandır. Misak-ı Millî, Türklerin var olduğu devirlerden itibaren karakterinde mevcut olduğuna inandığımız istiklal fikrinin modern manadaki ifadesi ve tezahürüdür. Misak-ı Millî bölünmez bir Türk yurdunun sınırlarını tespit eden ve günümüzde de canlılığını muhafaza eden fevkalade öneme haiz hukuki ve siyasi bir vesikadır.⁵¹⁶

⁵¹⁵ Nutuk, Cilt I, s. 258.

⁵¹⁶ Misak-ı Millî konusunda bk. (Nejat Kaymaz, "Misak-ı Millî Üzerine Yapılan Tartışmalar Üzerine", VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Tebliğleri, Cilt III, Ankara 1993, s. 1941-1958; Ali Güler-Suat Akgül, Atatürk ve Türk İnkılabı, Ankara 1998, s. 170 vd.)

VI. BÖLÜM

BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN AÇILMASI VE YENİ TÜRK DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temelinde "*irade-i milliyenin istinatgâhı*" olan Büyük Millet Meclisinin bütün özellikleri ile bulunmaktadır. Yeni devleti kuran Büyük Millet Meclisinin açılışı ve yapısı, Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumundaki "*millî ve manevî değerler sisteminin*" ve Türk milletinin bütün yokluklara rağmen "*var oluş iradesini*" açıkça ortaya koymuştur.

I. Devlet Kuran Meclis

16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce resmen işgal edilmesi ile Osmanlı Devleti bilinen sona doğru hızla yaklaşmaya başlamıştı. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasının hemen ardından 1 Kasım 1918'de başlayan fiilî işgaller, 16 Martta "*payitaht*"ın resmen işgaliyle Türk milletinin tarihinde yeni bir sayfa açıyordu. Bu işgalden sonra Osmanlı Parlamentosunun özgürce çalışma ortamı kalmamıştı. Bunu gören milletvekilleri, 18 Mart 1920'de "*mebusluk vazifesinin yapılmasında emniyet verici bir halin gelmesine kadar*" Meclis çalışmalarının durdurulmasını kararlaştırdılar. Onların bu kararını, Padişah Vahideddin'in Meclis-i Mebusanı kapattığını belirten 11 Nisan 1920 tarihli "*irade-i seniyesi*" izledi.⁵¹⁷

Bu arada Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geçtiği 19 Mayıs 1919'dan sonra yaklaşık bir yıllık dönemde liderlik yolunda önemli

⁵¹⁷ Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve çalışmaları için bk. (Tariik Zafer Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Geçiş, 1919 Genel Seçimleri ve Osmanlı Parlamentosunun Son Toplantı Devresi", *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, İstanbul 1994, s. 181-207.)

mesafeler aldığı gibi; milletin bu işgallere karşı örgütlenmesi ve kuruluş iradesini ortaya koyması bakımından da büyük işler başarmıştı. İşgal'den bir gün sonra 17 Mart 1920'de ordu komutanlarına bir genelge göndererek Ankara'da bir "*Meclis-i Müessisan*"ın (Kurucu Meclis) açılacağını duyurarak seçim şartlarını bildirdi. Buradaki "*Kurucu Meclis*" sözüne bazı itirazlar gelince, 19 Mart tarihli yeni bir genelge yayımlayarak amacını şöyle ortaya koydu: "*İtilaf Devletleri tarafından devlet merkezinin bile resmen işgali, devletin yasama, yargı ve yürütmeden ibaret olan millî güçlerini işlemez duruma sokmuş ve bu durum karşısında görev yapmaya imkân bulunamadığını Hükûmete resmen bildirerek Meclis-i Mebusan dağılmıştır. Şu hâlde, devlet merkezinin korunmasını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünmek ve uygulamak üzere, millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan bir Meclisin (salâhiyet-i fevkaladeyi haiz bir Meclisin), Ankara'da toplantıya çağırılması ve dağılmış olan milletvekillerinden Ankara'ya gelebileceklerin de bu Meclise katılmaları zarurî görülmüştür...*"⁵¹⁸.

Ankara'da bulunan milletvekilleri ile 11 Nisan 1920'de yapılan görüşmeler sonunda Meclisin, 22 Nisan Perşembe günü açılması kararlaştırılmıştı. Fakat sonra bu karardan vazgeçilerek 23 Nisan 1920 Cuma günü açılmasının halk üzerinde önemli bir etki yapacağı düşünülmüş ve açılış cuma gününe ertelenmiştir. Bu değişikliğin millî ve manevî sebeplerini Yunus Nadi şöyle açıklamıştır: "*Hasımlarımız bizi mağlup edebilmek için müracaat ettikleri muhtelif silahlar içinde ezcümle, dine ve şeriata dahi istinat ediyorlar ve bizi şeran asi ilan etmek hususunda çok ileri gidiyorlardı. Meşihat-ı İslamiye makamının fetvaları hep bu esas ve maksatla tertip edilmişti. Halife beyannameleri de hep bu esas ve maksada istinat ediyordu. Damat Ferit bu yoldan yürüyordu. Hâlbuki Ankara'da vatan ve milletin halâs ve istiklali gayesi etrafında toplanan zevat din ve imandan tecerrüt etmiş kimseler değildi. Onların içinde hakiki din alimleri de bulunduktan başka, milletin halas ve istiklalinde elbette din ve şeriata dahi ağıyarın ayakları altında zelil ve perişan edilmekten kurtarılması hususu da vardı. Dine hizmet ve riayet bahsinde dahi en büyük hürmet mevkii elbette Ankara'da toplanan fedakârlar tarafın-*

⁵¹⁸ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, (1919-1920), (Yay. hzl. Zeynep Korkmaz), Ankara 1984, s. 288.; İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Ankara 1997, s. 55 vd.

daydı. İngilizler Yunanlıların lehine milleti boğmağa, parçalamğa, mahvetmeye alet olanların dinî ağızlarına almaları bile dünyanın en sefil alçaklığıydı. Hakikat bu merkezde iken İstanbul'un olanca nedameti ile Ankara aleyhine milletin mukaddesatını tahrik vesilesi yapmasına karşı, Ankara'nın dahi layık ve lazım olduğu veçhile mukabele etmesi zarureti hasıl olmuştur. Bu cümleden olarak Meclisin küşadı günü perşembeden cumaya" ertelenmiştir⁵¹⁹.

Ankara'ya gelebilen milletvekilleriyle birlikte Meclisin 23 Nisan Cuma günü açılmasına karar verildikten sonra bu karar, 14'ncü Kolordu Komutan Vekilliğine, 61'nci Tümen Komutanlığına, Refet Bey'e, Bütün Valiliklere, Bağımsız Sancaklara, Müdafaa-i Hukuk Merkez Heyetlerine, Belediye Başkanlıklarına "çok ivedi" kaydıyla, "Heyet-i Temsiliye Adına Mustafa Kemal" imzasıyla 21 Nisan 1920 tarihinde şu telgrafla bildirilmiştir:

1. Tanrının lütfuyla Nisanın 23'üncü Cuma günü, cuma namazından sonra, Ankara'da Büyük Millet Meclisi açılacaktır.

2. Vatanın istiklali, yüce hilafet ve saltanat makamının kurtarılması gibi en önemli ve hayati görevleri yapacak olan Büyük Millet Meclisinin açılış gününü cumaya rastlatmakla, o günün kutsallığından yararlanılacak ve bütün sayın milletvekilleriyle Hacı Bayram Veli Cami-i Şerifinde cuma namazı kılınarak Kur'an'ın ve namazın nurlarından da feyz alınacaktır. Namazdan sonra, Sakal-ı Şerif ve Sancak-ı Şerif alınarak Meclisin toplanacağı yere gidilecektir. Meclise girmeden önce bir dua okunarak kurbanlar kesilecektir. Bu merasimde Cami-i Şeriften başlayarak Meclis binasına kadar Kolordu Komutanlığınca askerî birliklerle özel tören düzeni alınacaktır. Açılış gününün kutsallığını belirtmek için bu günden başlayarak vilayet merkezinde, Vali Beyefendi Hazretlerinin düzenleyeceği şekilde, hatim indirilmeye ve Buhari-i Şerif okunmaya başlanacak ve Hatm-i Şerifin son kısımları uğur getirsin diye cuma namazından sonra Meclisin toplanacağı yerin önünde tamamlanacaktır.

3. Kutsal ve yaralı vatanımızın her köşesinde bu günden itibaren aynı şekilde Hatm-i Şerifler indirilmesine ve Buhari-i Şerif okunmasına başlanarak, cuma günü ezandan önce minarelerde sala verilecek, hutbe okunurken, Halifemiz, Padişahımız Efendimiz Hazretlerinin mübarek adları anılırken Padişah Efendimizin yüce varlıklarının, şanlı ülkesinin ve bütün tebasının bir an önce kurtulmaları ve saadete kavuşmaları için ayrıca dua okunacak ve cuma namazının kılınmasından sonra da hatim tamamlanarak yüce Hilafet ve saltanat makamı ile bütün vatan topraklarının kurtuluşu için girişilen Millî Mücadelenin önemini ve kutsallığını, milletlerin her bir ferdinin, kendi vekillerinden meydana gelmiş olan bu Büyük Millet Meclisinin vereceği vatanî görevleri yapmaya mecbur olduğunu anlatan vaazlar verilecektir. Daha sonra, Halife

⁵¹⁹ Yunus Nadi, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyanlar*, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 27.; GÜNEŞ, *Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı*, s. 65-66.

ve Padişahımızın, din ve devletimizin, vatan ve milletimizin kurtuluşu, selâmeti ve istiklali için dua edilecektir. Bu dinî ve vatani merasim yapıldıktan ve camilerden çıkıldıktan sonra, Osmanlı vilayetlerinin her tarafında, Hükümet konağına gelinerek Meclisin açılmasından dolayı resmî tebrikler yapılacaktır. Her tarafta cuma namazından önce uygun şekilde Mevlit-i Şerif okunacaktır.

4. Bu tebliğin hemen yayımlanarak her tarafa ulaştırılabilmesi için her vasıta başvurulacak, süratle en ücra köylere, en küçük askeri birliklere, memleketin bütün teşkilat ve kuruluşlarına ulaştırılması sağlanacaktır. Ayrıca, büyük levhalar halinde her tarafa asılacak ve mümkün olan yerlerde bastırılıp çoğaltılarak parasız dağıtılacaktır.

5. Yüce Tanrı'dan tam bir başarıya ulaştırması niyaz olunur".⁵²⁰

Meclisin toplanma yeri olarak, II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Cemiyeti Kulübü olarak yapılmış, tek katlı, uzunca bir koridorla, bu koridorun iki yanında birer salonla beş büyük ve üç küçük odadan meydana gelen ve o zaman henüz yapımı tamamlanmamış bina tespit edilmiştir.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi binası olarak seçilen bu bina, Enver Paşa'nın isteği üzerine 1915 yılında "*Numune Mektebi*" veya "*Fırka Kulübü*" olarak planlanmıştı. Birinci Dünya Savaşının getirdiği ekonomik darlık sebebiyle bina bitirilememişti. Mondros Mütarekesi sonrasında işgaller başlayınca küçük bir Fransız birliği bu binaya yerleşmişti. Başlarında Fransız İşgal Kumandanlarından Kurmay Yüzbaşı Buazo bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa 27 Aralık 1919'da Ankara'ya ilk defa geldiğinde Dikmen'de karşılandıktan sonra, Hacıbayram Camii ve vilayet binasına giderken, bu binada Fransız bayrakları asılıydı ve yanda Millet Bahçesi'ndeki barakalarda kalan Fransız askerleri yüksek bir duvarın üstünde oturuyorlardı. Aynı günlerde İstasyonda da başlarında Yüzbaşı Vitoli'nin komutasında bir İngiliz birliği bulunuyordu. Bu yabancı askerlerin bir kısmı

⁵²⁰ Nutuk, s. 294-295. Mustafa Kemal Paşa'nın yayımladığı bu genelge, Meclisin açılışının millî ve manevî değerlere dayandırılışını göstermektedir. Burada Padişah ve halife ile ilgili olarak belirtilen temenni ve görüşler ise, "inkılabın stratejisi" ile ilgilidir. Mustafa Kemal Paşa bunu 1927'de Nutku'irad ederken bu genelgeyi okumadan önce şu şekilde açıklamaktadır: "...Bu karar üzerine, 21 Nisan 1920 tarihinde bütün memleketlere yaptığım tebliğat metnini, o günün duygu ve düşüncelerine ne kadar uymak zorunda kaldığımı gösteren bir belge olmak bakımından aynen bilgilerinize sunmayı yerinde buluyorum". bk. (Nutuk, Cilt 1, s. 294). Genelgenin bu yönüyle bir değerlendirmesi için ayrıca bk. (GÜNEŞ, Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı, s. 67.)

Atatürk'ün Ankara'ya gelişinden az sonra, yani 1919 yılının son günlerinde, bir kısmı da 22 Mart 1920 tarihinde Ankara'yı terk ettiler⁵²¹.

Meclisin açılması kararlaştırıldıktan sonra boşalmış bulunan bu bina Meclis binası olarak seçildi. Yarım kalan işlerinin tamamlanması görevi, İttihat ve Terakki Partisinin temsilciliğini de yapmış olan Necati Bey'e verildi. Necati Bey'in çabaları ve Ankara halkının olağanüstü katkı ve fedakârlıklarıyla binanın eksiklikleri⁵²² giderildi⁵²³.

⁵²¹ Enver Behnan Şapolyo, **Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi**, İstanbul 1958, s. 374, 387-388.; Enver Behnan Şapolyo, **Mustafa Kemal Paşa ve Millî Mücadelenin İç Alemi**, İstanbul 1967, s. 97.

⁵²² İlk Meclisin açılacağı bu binanın en önemli eksikliği, çatısının kiremitlerinin yeterli olmaması idi. E. Behnan Şapolyo'nun anlatımına göre, "...O zamanlar Ulucanlar'da bir ilk mektep yapılıyordu. Bu bina için Marsilya kiremitleri getirilmişti. Bu kiremitler alınarak Meclisin orta kısmına yerleştirildi... Fakat yan taraflar açık kaldı. Kiremitlerin eksik kaldığını gören halk, evlerine koşarak damlarından kiremitlerini söktüler, kucak kucak yeni kurulacak devletin, yeni binasını ikmal ettiler. Bu görülecek bir tablo idi. Kadınlar, çocuklar, ak sakallı ihtiyarlar kucaklarında kiremit taşıyorlardı. Bu suretle binanın eksiklikleri tamamlandı...". (ŞAPOLYO, **Kemal Atatürk...**, s. 392-393. Ayrıca bakınız: Nezihe Araz, **Mustafa Kemal'in Ankarası**, İstanbul 1994, s. 34.) İlk Meclisin açıldığında otuz civarındaki memurlarından birisi olan Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, binanın bölümlerini anılarında şöyle anlatmaktadır: "...Müdür ve memurların toplamı 23 Nisan 1920'de 30 kişi kadardı...Bütün memurlar -Başkâtip Recep Bc; (Peker) müstesna olmak üzere- önceleri tek bir odada otururduk. Birkaç ay sonra memur kadrosu genişletildiğinde, iki odaya ayrıldık. Recep Bey'in odası bizim odanın karşısındaki küçük odaydı. Kendisi orada tek başına otururdu. Bu odaların bulunduğu koridordan Meclisin toplantı salonuna girilirdi. Bu salon, tablası kuzeye ve ayağı güneye bakan (T) biçiminde olup tabla kısmının iki yanında tahta merdivenlerle çıkılan ve ahşap direklere oturan dar ve uzun balkonlar biçiminde birer loca vardı. Bunlar, dinleyici localarıydı. Meclis toplantılarını, gazeteciler de buradan izlerdi. Toplantı salonunun geniş kısmının orta gerisinde, duvara yaslanmış birkaç basamakla çıkılan başkanlık kürsüsü ve hemen önünde biraz daha alçakla hitabet (konuşma) kürsüsü, onun önündeki yerde ise tutanak katiplerinin oturduğu sıra ve sandalyeler vardı. Milletvekilleri sıraları, yer darlığı yüzünden, kürsünün hemen dibine yakın bir yerden başlayarak geriye ve yanlara doğru dizilmiş, aralarında ancak bir insanın geçebileceği dar geçitler bırakılmıştı. Söz alan milletvekilleri konuşma kürsüsüne, bu geçitlerden âdeta sıyrılcasına geçerek ulaşırlardı. Toplantı salonunun, Ulus Meydanı tarafındaki koridorun iki yanındaki odalar, bizim kalemin bulunduğu bölümün benzeri idi; çünkü bina simetrik yapılmıştı. O tarafın büyük giriş kapısından Reis Paşa, Başkanlık Divanı üyeleri ve milletvekilleri işlerdi. Bu kapıdan girilince soldaki ilk oda Reis Paşa odasıydı. Onun yanındaki oda Encümen (komisyonlar) odası olarak kullanılırdı. Reis Paşa, önemli toplantıları da bu odada yapardı. Karşısındaki küçük odalarda ise yaverler ve özel kalem bulunurdu. Bu küçük odalardan biri de mescit olarak kullanılırdı. Binanın önünde, istasyona inen caddede yapılan geçit resimleri, bu yöndeki iki balkondan seyredilirdi...". bk. (Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, **İlk Meclis Millî Mücadele'de Anadolu**, TBMM'nin 70 Yılı 1920-1990, 2. Baskı, İstanbul 1990, s. 67-69).

⁵²³ GÜNEŞ, **Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı**, s. 68.

Binada başlangıçta elektrik tesisatı yoktu. Bir kahveden alınan kenarları avizeli petrol (gaz) lambası tavanın ortasına asılmıştı.⁵²⁴ Daha sonraları, bir lokomotifle aydınlatılan Fresko'nun Millet Bañçesi'nden Meclise çekilen elektrik hattı ile aydınlanma sağlandı. Fakat, gece saat 12.00 oldu mu ışık 3 kere yanıp söner ek işaretini verirdi. Bu elektrikliğin kesileceğı anlamına gelirdi⁵²⁵.

Küçük bir toplantı salonuna sahip olan bu Mecliste⁵²⁶ mobilya adına Ankara Valiliğı bürolarından, şuradan buradan derlenmiş kırık dökük bazı eşyalar vardı. Milletvekilleri, Ankara Öğretmen Okulundan ve Ankara Sultanisi (Lisesi)'nden getirilmiş öğrenci sıralarında oturuyorlardı. Sıraların bir kısmı Öğretmen Okulu ev işi dersinde öğrenciler tarafından yapılmış olup⁵²⁷ siyah renkliydi⁵²⁸.

23 Nisan Cuma günü, Ankara'da sabahın erken saatlerinde evlerinden ayrılan kadın, erkek, çoluk çocuk, genç, ihtiyar, kalpaklı, sarıklı, yöresel giysili bütün halk tabakalarını kapsayan insan kitleleri tören alanını doldurmaya başlamıştı. Yerli ve yabancı bütün Ankara halkı Meclis binası ile Hacı Bayram Camii arasına sığmamıştır. Arsalar, evlerin çatıları insanlarla dolmuştur. Hacı Bayram Camii'nde cuma namazını kılmaya gelenler öylesine çoğalmışlardı ki kapılardan taşmışlar, mermer avluya dolmuşlar, mezarların üzerlerine ilişmişler, sokaklarda yer bulmaya çalışmışlardır. Yunus Nadi'nin de belirttiğı gibi, "*bu şerait içinde usulü dairesinde*" yapılan bir ibadet olmaktan çok, milletin kendi yazgısını kendisinin çizeceğı bir dayanışma günü

⁵²⁴ Sacit Karaibrahimoğlu, *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Ankara 1968, s. 43.; ŞAPOI.YO, *Kemal Atatürk...*, s. 395.

⁵²⁵ Ergun Hiçyılmaz, "İlk Meclisten Bugüne", *Tercüman*, 24 Ekim 1981.

⁵²⁶ İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi, 15 Ekim 1925 tarihine kadar bu binada çalışmalarını yapmış, daha sonra şimdi Cumhuriyet Müzesi olan İkinci Meclis binasına taşınmıştır. Bir ara ilk Meclisin bu binasına Ankara Hukuk Fakültesi taşınmış, 1952 yılına kadar da bina Cumhuriyet Halk Partisinin merkez binası olmuştur. Daha sonra Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğüne devredilen bina, 1961 yılında "*İlk Büyük Millet Meclisi Müzesi*" olarak düzenlenmiş ve ziyarete açılmıştır. Bina, 1980 yılından sonra yeni bir düzenleme ile "*Kurtuluş Savaşı Müzesi*" olmuştur. Müzede Kurtuluş Savaşı ile ilgili belgeler ve eşyalar sergilenmektedir. Müze, İlk Mecliste de yer alan şu bölümlerden meydana gelmektedir: Riyaset Divanı (Bakanlar Kurulu) Odası, Şer'iye Encümeni Odası, Dinlenme Odası, Encümenler Odası, Toplantı (Genel Kurul) Odası, Reis Odası (Gazi Odası). bk. (Mehmet Önder, *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri*, Ankara 1993, s. 94-95. Ayrıca bu binanın müze hâline getirilişi ile ilgili anılar için bakınız: VELİDEOĞLU, *İlk Meclis...*, s. 64 vd.)

⁵²⁷ VELİDEOĞLU, *İlk Meclis...*, s. 15.; HIÇYILMAZ, "İlk Meclisten Bugüne", *Tercüman*, 24 Ekim 1981.

⁵²⁸ ŞAPOIYO, *Kemal Atatürk...*, s. 393.

olmuştur. Çünkü cuma namazı kılındıktan sonra, solgun ipeklerine yıpranmış satırlarla dualar yazılmış, eski sancaklar altında “tekbirler” getirilerek ihtiyar şeyhleri, fakir hacıları, hocaları ile Meclis binasına doğru yürüyen bu insan seli, Anadolu’da yeni bir düşünceyi karşılamaya çıkmıştı. O da kendi gücünün üstünde hiçbir güç tanımayan ve ülkesini tam bağımsızlığa kavuşturmayı amaçlayan inkılapçı Büyük Millet Meclisinin ülkenin kaderine el koyması düşüncesi ve onun hayata geçirilmesi olacaktır⁵²⁹.

Açılış töreni, Mustafa Kemal Paşa’nın yukarıdaki genelgesinde belirttiği esaslara göre icra edilmiştir: Cuma namazından sonra Kur’an-ı Kerim okundu. Kalabalık Meclise doğru bir insan seli halinde, tekbirler getirerek gitmeye başladı. En önde Hacı Bayram Veli’nin üzerinde ayetler yazılı sancağı ve Sinop Mebusu Hoca Abdullah Efendi’nin başı üzerinde taşıdığı yeşil örtülü bir rahlede Kur’an-ı Kerim ve Sakal-ı Şerif taşınıyordu. Bir manga kadar asker de bu rahlenin iki tarafında ağır ağır ilerliyordu. Ulema, şeyhler, milletvekilleri, şehrin ileri gelen yöneticileri, yüksek rütbeli askerler ve halk onları izliyordu. Meclisin önüne gelindiğinde kurbanlar kesildi. Bursa Mebusu Fehmi Hoca yüksek sesle Hatim duası okuduktan sonra; Mustafa Kemal Paşa tarafından Meclisin kapısındaki kurdeleler kesilerek içeriye girildi. İlk defa Meclise Yozgat Mebusu Süleyman Bey girdi. Arkadan bütün mebuslar içeri girerek sıralara oturdular. Bu sırada hoca olan mebuslar Mecliste hep bir ağızdan dua ediyorlardı. Bayraklarla süslenen kürsüye Hacıbayram Veli’nin sancağı dikildi. Kur’an ile Sakal-ı Şerif de kürsüye konuldu⁵³⁰.

Mecliste herkes yerini almıştı. Küçük toplantı salonunun iki yanındaki dar dinleyici locaları ve bunlara çıkan merdivenler hiç yer kalmamacasına doluydu. Başkanlık kürsüsünün önünde bulunan konuşmacı kürsüsünün hemen önünde, daha alçak bir sırada tutanak kâtipleri ve tutanak grubu şefi, yüzleri milletvekillerine ve arkaları kürsüye dönük olarak yerlerini almışlardı.⁵³¹

⁵²⁹ NADİ, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılış ve İsyamlar*, s. 31.; Hamdullah Suphi (Tanrıöver), *Günebakan*, Ankara 1929, s. 169.; GÜNEŞ, *Birinci TBMM’nin Düşünel Yapısı*, s. 68-69.

⁵⁴⁰ KARABRAHİMOĞLU, *Türkiye Büyük Millet Meclisi*, s. 42-43.; ŞAPOI.YO, *Kemal Atatürk...*, s. 395-396.; Mizyal Karaçam Şengil, *Birinci Dönem TBMM’nde Düşünce Akımları* (1920), İstanbul 1996, s. 75.; VELİDEDEOĞLU, *İlk Meclis...*, s. 15.

⁵⁴¹ VELİDEDEOĞLU, *İlk Meclis...*, s. 17.

O gün Mecliste İstanbul'dan gelebilenler ve 19 Mart tarihli genelge ile olağanüstü yetkilerle seçilmiş olanlardan ancak 120 (bazı kaynaklarda 115) milletvekili toplanabilmişti. Saat 13.45 (bazı kaynaklarda 14.00)'te, en yaşlı üye (1845 doğumlu) Emekli Millî Eğitim Müdürü Sinop Mebusu Şerif (Avkan) Bey, vakarlı ve yaşına göre çok dik bir yürüyüşle ağır ağır başkanlık kürsüsüne gelerek, "*Millîtimizin dâhili ve harici istiklal-i tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeye başladığını bütün cihana ilan ederek Büyük Millet Meclisini küşat ediyorum (açıyorum).*" diyordu. Şerif Bey'den sonra söz alan Mustafa Kemal Paşa, Meclisin hangi üyelerden kurulu olacağını açıkladı. Seçim tutanaklarını inceleme komisyonlarının (Encümen) seçimi yapılarak ertesi gün toplanmak üzere oturuma son verildi.

24 Nisan 1920 günü Heyet-i Temsiliye Başkanı ve Ankara Milletvekili Mustafa Kemal Paşa, Mondros Mütarekesinden Meclisin açılışına kadar geçen dönemin olaylarını içeren açıklayıcı bir konuşma yaptı. Ardından Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver)'in yaptığı duygulu ve coşkulu bir konuşmadan sonra, yasama çalışmalarına ve hükûmetin kurulması görüşmelerine başlandı. Mustafa Kemal Paşa'nın sunduğu konuyla ilgili önerge görüşmeler sonunda çoğunlukla onaylanarak, Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı. Mustafa Kemal Paşa, 110 oyla Meclis Başkanlığına, Celâlettin Arif Bey, 109 oyla Meclis İkinci Başkanlığına, Konya Mevlevi Çelebisi Abdülhalim Efendi ile Hacı Bektaş Çelebisi Celâlettin Efendi de Reis Vekilliğine seçildiler.

25 Nisan 1920 tarihinde "*Muvakkat İcra Encümeni*" adıyla geçici hükûmet; 2 Mayıs 1920'de çıkarılan yasaya uygun olarak da 3 ve 4 Mayıs'ta yapılan seçimlerle "*Büyük Millet Meclisi İcra Vekiller Heyeti*" (Hükûmet) kuruldu. Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Başkanı olduğu bu hükûmet onunla birlikte 12 kişiden oluşuyordu.⁵³²

Bu arada Büyük Millet Meclisi, ilk iş olarak çıkarttığı 29 Nisan 1920 tarihinde Hıyanet-i Vataniye Kanunu ile yurttan meydana gelen olumsuz cereyanları önlemek, ayaklanmaları kıskırtanları ve ayaklanmalara katılanları yola getirmeyi planlamıştır.

Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun çıkarılmasından hemen sonra Büyük Millet Meclisi, 3 Mayıs 1920'de şu 11 vekili seçerek prog-

⁵³² Nutuk, Cilt II, s. 299-302.; VELİDEDEOĞLU, *İlk Meclis...*, s. 15 vd.; ŞENGİL, *Birinci Dönem TBMM'nde...*, s. 76-80.

ramını yapmış ve yeni Türk Devleti'nin ilk hükûmetini I. İcra Ve-killeri Heyeti adıyla kurmuştur.

- Başkan: Mustafa Kemal Paşa,
- İçişleri: Cami Bey (Aydın),
- Adliye: C.Arif Bey (Erzurum),
- Bayındırlık: İ. Fazıl Paşa (Yozgat),
- Dışişleri :Bekir Sami Bey (Amasya),
- Sağlık: Adnan Adıvar (İstanbul),
- İktisat : Yusuf Kemal Tengirşenk (Kastamonu),
- Maliye: Hakkı Behiç (Denizli),
- Maarif : Dr. Rıza Nur (Sinop),
- Millî Müdafaa: Fevzi Paşa (Kozan-Adana),
- Erkân-ı Harbiye: Albay İsmet İnönü (Edirne).

II. İlk Büyük Millet Meclisi'nin Terkîbi

Meclisin “*adl*” konusunda ilk tartışma, daha Meclis açılma-
dan önce 11 Nisan 1920’de vilayette yapılan toplantıda başlamıştır.
Toplantıda, “*Meclis-i Kebir*”, “*Meclis-i Kebir-i Millî*”, “*Kurultay*” ve
“*Meclis-i Mebusan*” isimleri üzerinde durulmuştur. Şerif Bey’in
Meclis açılışında yaptığı konuşmada kullandığı “*Büyük Millet Mec-
lisini açıyorum.*” ibaresinden, milletvekillerinin açılıştan önce “*Bü-
yük Millet Meclisi*” adını kararlaştırmış oldukları anlaşılmaktadır.
Buradaki “*Büyük*” sıfatının bir Meclis kararı veya yasa ile değil,
teamül olarak ortaya çıktığı ve Meclisin “*kuruculuk*” özelliğini ifade
ettiği düşünülmektedir⁵³³.

Büyük Millet Meclisi adının başına “*Türkiye*” sözünün ne
zaman eklendiği konusunda farklı bilgiler bulunmaktadır. Nu-
tuk’taki belge ve bilgilere göre Kasım 1920’den itibaren Mustafa
Kemal Paşa’nın “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi*” unvanını
kullandığı, Tefvik Paşa’nın da 27 Ocak 1921 tarihli telgrafında
“*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretle-
rine*” diye yazdığı, Dâhiliye Vekâletinin bastırduğu yazışma kâğıtlar-
ında “*Türkiye Büyük Millet Meclisi Dâhiliye Vekâleti Memûrin
Müdûriyeti*” adının geçtiği Türkiye Büyük Millet Meclisi Karar

⁵³³ GÜNEŞ, Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı, s. 71.

Defteri'nde "*Türkiye Büyük Millet Meclisi*" adının anıldığı, Mustafa Kemal Paşa tarafından hazırlanan "*Halkçılık Programı*"nın çeşitli maddelerinde de "*Türkiye Büyük Millet Meclisi*" ibaresine yer verildiği görülmektedir. Fakat bu kullanım sürekli olmamıştır. Ancak, İcra Vekilleri Heyeti Kararnamesi'nde 8 Şubat 1921 tarihinden başlayarak kullanılan "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi*" unvanının kesintisiz kullanıldığı görülmektedir⁵³⁴.

Büyük Millet Meclisinin imzaladığı ilk antlaşma olan Gümrü Barış Antlaşmasında 2/3 Aralık 1920, Türkiye-Afganistan ve Türkiye-Rusya Antlaşmalarında "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti*" deyiminin geçtiği görülmektedir. Hatta, Türkiye-Rusya Antlaşması'nda "*Türkiye*" kelimesinin "*coğrafi*" anlamı da belirlenmiştir: "*Türkiye tabiriyle Kânun-ı sani 1336 (1920)'de İstanbul'da münakit Meclis-i Mebusan tarafından tanzim ve bilcümle devletlerle matbuata tebliğ olunan Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazi kastedilmiştir*" denilerek, yeni Türkiye'nin sınırlarının Misak-ı Milli ile belirlenen sınırlar olduğu vurgulanmıştır⁵³⁵.

İlk Meclis, milletvekillerinin sosyoekonomik özellikleri, yani yaşları, eğitim düzeyleri, meslekleri ve geldikleri yerler itibarıyla tam bir "*Millî Meclis*" kimliğine sahipti. Okul sıralarında; kılıkları, giysileri, yaşları, düşünce yapıları çok değişik, beyaz sarıklı, ak sakallı, cüppeli, eli tespihli hocalarla; pırl pırl üniformalı genç subaylar; yazma veya şal sarıklı aşiret beyleri; külahlı ağalar ve kavuklu çelebilerle; Avrupa'daki yükseköğrenimlerini bitirip, yeni dönmüş, Batı kültürüyle yetişmiş "*Kuva-yı Milliye*" kalpaklı gençler yan yana oturuyordu⁵³⁶.

Hamdullah Suphi'nin ifadesiyle, "*İç Anadolu'nun dört bin senelik kerpiç evi, koynunda ne varsa orada teşhir ediyordu*". Bu denli farklı olan bu kişilerin tek ortak yanları amaçlarıydı. Aynı dava uğruna bir ölüm kalım savaşı vermek için toplanmışlardı. Ya Anadolu'dan düşmanı kovacaklar ya da bu uğurda öleceklerdi.⁵³⁷

E. Hiçyılmaz'ın ilk Meclisin vekilleri ile ilgili tasviri dönemi anlayabilmek adına önemlidir: "*Kimi Adana'dan gelmişti, kimi*

⁵³⁴ GÜNEŞ, Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı, s. 72.

⁵³⁵ GÜNEŞ, Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı, s. 71-74.

⁵³⁶ VELİDEDEOĞLU, İlk Meclis..., s. 15.

⁵³⁷ ŞENGİL, Birinci Dönem TBMM'nde..., s. 76.

Erzurum'dan, kimi Hakkari'den. Diyelim ki, Kaymakam Nüzhet, Albay İsmet, Dava Vekili Hüseyin Avni, Hapishane Müdürü Ruşen ve diğerleri...Ne yiyecekleri ne giyecekleri...Biraz zeytin, biraz helva vardı heybelerinde...Ve inançları, yoklukları aşacak büyüklükteydi, yüreklerind... İlk Meclisin ilk milletvekili olmak hiç de kolay değildi. Seçilmek kadar, Ankara'ya ulaşabilmek de meseleydi. Mesela Batum'dan seçilen ama yurdunda başka bir ülkenin pasaportu ile okuyan Ahmet Fevzi Erdem'e, Ankara'ya gidebilmesi için Şavşat halkı 75 lira toplamıştı. Erdem Pontusçularla uğraşa uğraşa 8 günde Samsun'a gelebilmişti. Sonunda diğer illerden gelen 4 aday Samsun'da paralarını birleştirecek ve kendilerini Meclise ulaştıracak bir at arabasını kiralayabileceklerdi. "Makam" arabası istasyon çayırına girdiği zaman Meclis çalışmalarına başlayalı 3 gün olmuştu...Bir bölümü atlarıyla gelmişti. Doludizgin hürriyete koşar gibiydiler. Bazıları çevredeki birkaç otele yerleştirildi. Fakat büyük bir kısmı yatacak yer bulamamıştı.. Eğerler yastık, heybeler yatak yapıldı ve istasyon çayırı bir açık hava oteli oldu. Ve onlar böylece işbirlikçiler ve düşman kadar sıtma ile de boğuştu. Ama hiçbirisi yüreklerinden başka bir yerlerinin sızladığını söylemediler...Onlar, yani ilkler 8 ay maaş almadılar. Sonra 100 (bazı kaynaklarda 80 veya 75 lira) lira oldu maaşları... 1921'de ise bütçe açığının kapanması için, maaşlarının yüzde 20 oranında indirilmesini kabul ettiler... İlk Meclisin ilk oturumunda uzun süren görüşmelerden sonra, milletvekilleri acıkmıştı.. Yemek için oturuma ara verildi. Menü tahin helvasıydı...⁵³⁸

Milletvekillerinin büyük bir kısmı Darülmuallimin Mektebi (Öğretmen Okulu)nde yatıyorlardı. Eskişehir Mebusu Yeşil Efendi ile Kütahya Mebusu Muallim Cevdet İzrap Beyler, tabldota memur edildiler. Her öğün üç kap yemek olmak üzere yetmiş kuruşa çıkıyordu. Koridorda şöyle bir levha asılıydı: "*Tavla ve sair oyun oynamak yasaktır!*" Vilayet tarafından tutulmuş bir müezzin de bu binanın merdiven başında ezan okuyor, herkesi namaza davet ediyordu. Yataklar yerlere seriliyordu.⁵³⁹ Meclis açıldıktan sonra, Müezzin Hüseyin Efendi, Meclisin kapısında beş vakit ezan okurdu. Ayrıca akşamları da Meclisin bahçesinde İsmail Zühtü Bey'in idare

⁵³⁸ HİÇYILMAZ, "İlk Meclisten Bugüne", *Tercüman*, 24 Ekim 1981.

⁵³⁹ ŞAPOI.YO, *Kemal Atatürk...*, s. 391.

ettiği mızıka millî marşlar çalmaktaydı. Mecliste su olmadığından mebusların su içmeleri için küpler de konulmuştu.⁵⁴⁰

• Bütün bu olumsuz şartlara rağmen, “*İlk Türkiye Büyük Millet Meclisinin her yanında uyum var. Gerçi milletvekillerinin kılık kıyafetleri değişik, ve ren renk, öğrenimlerine ve yetiştirme ortamlarına göre düşünce yöntemleri değişik, ama gönülleri ve amaçları bir. Gerçi Meclis binası küçük ve eşyası gösterişsiz, ama dava büyük. Bu Türk ulusunun ölüm kalım savaşı davası. Tarihte bağımsızlığını hiç yitirmemiş olan Türk ulusu ya düşmanı yurdundan kovalacak ve özgür yaşayacak ya da son erine kadar ölecek. Parola bu. Gerçi silah, cephane ve düzenli ordu yok, ama Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Türk halkının birleşmiş çelik istenci var. Gerçi para yok, ama halkın cömertliği ve gönül zenginliği sonsuz. Gerçi düşman bir değil, pek çok; zayıf değil, çok güçlü; ama Türk'ün kükreşi ve bağımsız yaşama azmi daha güçlü...*”⁵⁴¹

İlk Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920 Cuma günü anlatıldığı gibi çalışmalarına başlamış ve 16 Nisan 1923 tarihinde “*dördüncü toplantı yılı*”nın son oturumunu yaparak dağılmıştır. Mecliste bu ilk dönemde kaç milletvekilinin görev yaptığı konusunda, hem dönemi yaşayanların anılarında hem de konuyla ilgili olarak sonradan yapılan araştırmalarda farklı verilmektedir. Son yapılan araştırmalar, ilk TBMM’de, 349’u yeni seçilen, 88’i Osmanlı Mebusan Meclisinden gelen olmak üzere toplam 437 mebusun Meclis üyeliğine hak kazandığını göstermektedir. Dolayısıyla üyelerin %79.9’u yeni seçilmiş, %20.1’i de İstanbul’dan gelmiştir. Bununla birlikte, yeni seçilenlerden 88, Osmanlı Mebusan Meclisi kökenlilerden de 12 olmak üzere toplam 100 mebusun TBMM üyeliği sıfatları, TBMM kapanmadan önce son bulmuştur. Dönemi 261’i yeni seçilen, 76’sı İstanbul’dan gelen toplam 337 mebus tamamlamıştır. Mebusluk sıfatını birinci toplantı yılı (23 Nisan 1920-1 Mart 1921) içinde kazanan ve dönem sonunda TBMM’nden ayrılmış bulunan 100 mebusun 14’ünün Meclis üyeliği “*ölüm*” nedeniyle son bulurken; “*istifa eden*” ya da “*istifa etmiş sayılanların*” sayısı 71, “*mebusluktan düşürülenlerin*” (ıskat) sayısı 5’tir. 49 kişinin milletvekilliği birinci toplantı yılı sonuna kadar, hiçbir TBMM

⁵⁴⁰ ŞAPOLYO, Mustafa Kemal Paşa..., s. 97.

⁵⁴¹ VELİDEDEOĞLU, İlk Meclis..., s. 16-17.

oturumuna katılmadan sona ermiştir. Ayrıca, birinci toplantı yılı sonunda TBMM'ye henüz katılmamakla birlikte mebuslukları sürmekte olan 2 mebus, ikinci toplantı yılı içinde Ankara'ya hiç gelmeden vefat etmiştir. Böylece TBMM albümlerinde adı geçen 437 mebusun 51'inin TBMM'ye hiç katılmadığı; buna karşılık oturumlara katılmış mebus sayısının 386 olduğu ortaya çıkmaktadır⁵⁴².

TBMM'deki mebuslar toplam 66 "*seçim çevresini*" temsil etmişlerdir. Seçim çevreleri livalardır ve bunlar da coğrafi açıdan 9 bölgeye ayrılabilir. Tüm Meclis üyelerinin en yoğun olarak temsil edildikleri bölge Güneydoğu Anadolu Bölgesi olmuştur. TBMM üyelerinin % 16.9'u bu bölgeyi temsil ederken, ikinci sırayı alan Ege bölgesinin oranı % 14.9, Orta-Kuzey Anadolu bölgesinin oranı % 14.4'tür. Akdeniz ve Karadeniz bölgeleri % 11.0 ile aynı oranda temsil edilirken, Orta-Doğu Anadolu bölgesi kökenli mebusların oranı % 10.5'tir. Bölge olarak düşük oranda temsil edilen bölgeler, % 7.3 ile Kuzey-Doğu Anadolu, % 7.1 ile Orta-Güney Anadolu ve % 6 ile Marmara'dır.⁵⁴³

Meclis üyeleri oldukça "*genç*" bir yaş ortalamasına sahipti. Gruplar kurulmadan önce, 1921 ilkbaharına kadar TBMM ile ilişkisi kesilen ve çoğunun yaşı hakkında bilgi bulunmayan 82 mebus kapsam dışında tutulursa kalan 355 mebusun yaş ortalaması 42.8'dir. İlk Mecliste yaşları, 40'tan küçük olanların oranı % 37.3; 40 ile 49 arası olanların oranı % 4.8; 50 ile 59 arasında olanların oranı % 14.6, 60'tan büyük olanların oranı % 4.8 ve bilinmeyenlerin oranı da % 8.5'tir⁵⁴⁴. TBMM milletvekillerinin bu yaş durumu itibarıyla, Batı Avrupa Millî Meclislerindeki milletvekillerinden

⁵⁴² Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 1995, s. 85vd.; GÜNEŞ, *Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı*, s. 75 vd.; ŞENGİL, *Birinci Dönem TBMM'nde...*, s. 85 vd. TBMM'nin hem "sayısal" hem de "sosyo-ekonomik" yapısı hakkında ülkemizde yapılan araştırmaların çoğu Frederick W. Frey'in (Frederick W. Frey *The Turkish Political Elite*, Cambridge, Mass.: M.I.T. Pres, 1965) eserine dayanmaktadır. Frey'in eserindeki bazı karşılaştırmalar, karşılaştırmalara temel oluşturulan listelerin taşıdığı zaafılar nedeniyle geçersiz olsa da, konuyla ilgili başka kaynak olmadığında burada verilen istatistiki veriler bugün için önemini muhafaza etmektedir. Buradaki karşılaştırma listelerinin zaafıları Ahmet Demirel'in eserinde giderilmeye çalışılmıştır. Bu konudaki değerlendirmeler için bk. (DEMİREL, *Birinci Mecliste Muhalefet...*, s. 133-136 ve Not: 36.)

⁵⁴³ DEMİREL, *Birinci Mecliste Muhalefet...*, s. 138-139. Tablo: 5. Eserde, milletvekillerinin "gruplara" göre bölgesel dağılımları da verilmektedir.

⁵⁴⁴ DEMİREL, *Birinci Mecliste Muhalefet...*, s. 142. Tablo: 8. Eserde, milletvekillerinin "gruplara" göre yaş durumları da verilmektedir. Mebusların yaş durumları için ayrıca bk. GÜNEŞ, *Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı*, s. 82, 84.

yaklaşık olarak 10 yaş, Osmanlı Mebusan Meclisinden de 15-20 yaş daha genç⁵⁴⁵ oldukları görülmektedir.

TBMM, ülkenin o günlerde içinde bulunduğu koşullar dikkate alındığında, genel olarak "*eğitim düzeyi*" yüksek kişilerden oluşmaktadır. Mecliste iptidaiden yüksekokullara kadar uzanan eğitim kurumları hiyerarşisi içinde yer alan tüm okullardan yetişmiş mebusların bulunduğu görülmektedir. Eğitim sistemindeki, geleneksel ve modern ikilem Meclisin yapısını da etkilemiştir. Birçok mebusun birkaç eğitim kurumunu bitirdiği görülmektedir. Örneğin, medreselerde öğrenim görenlerin % 24.4'ü aynı zamanda rüştiye, % 8.5'i yükseköğretim kurumu, % 7.1'i idadi mezunu iken; %7.3'ü de medrese öğrenimi yanında özel eğitim görmüşlerdir. Ayrıca, hem rüştiye hem meslek okulu, hem Harp Akademisi hem bir başka yükseköğretim kurumu, hem idadi hem de özel eğitim kurumu gibi birden çok okul mezunu olan mebuslar da vardır.

İlk Meclisteki tüm milletvekillerinin % 25.4'ü (111 kişi) bir yüksek öğretim kurumunu bitirmiştir. % 4.8'lik bir bölüm (21 kişi) Harp Akademisi, % 6.9'u (30 kişi) Harbiye mezunudur. Rüştiyeyi bitirenlerin oranı % 20.8 (91 kişi) iken medreselerde öğrenim görenler % 18.8 (82 kişi)'lik bir grup oluşturmaktadırlar. TBMM üyelerinin % 8.7'si (38 kişi) idadi, % 2.3'ü (10 kişi) sultani, % 1.6'sı (7 kişi) meslek okulu bitirmiş, % 7.3'ü (32 kişi) ise özel eğitim görmüştür. Herhangi bir eğitim kurumunu bitirmeyen ya da eğitim düzeyleri hakkında bilgi bulunmayan mebusların oranı da % 14.6 (64 kişi)'dir⁵⁴⁶.

"*Yabancı dil*" bilen mebusların ve bilinen dillerin dağılımı da TBMM üyelerinin o günkü koşullara göre oldukça yüksek bir eğitim düzeyine sahip olduklarını göstermektedir. Tüm mebusların % 58.8'i (257 kişi) yabancı dil bilmemektedir. Dil bilen % 41.2'lik bölüm içinde de birden çok yabancı dil bilenler önemli bir yer tutmaktadır. Fransızca, Arapça ve Farsça bilinen yabancı diller içinde başta gelmektedir. Fransızca bilenler tüm Meclis üyelerinin % 23.8'ini (104 kişi), Arapça bilenler % 19.2'sini (84 kişi), Farsça bilenler de % 13.5'ini (59 kişi)

⁵⁴⁵ ŞENGİL, *Birinci Dönem TBMM'nde...*, s. 90.

⁵⁴⁶ DEMİREL, *Birinci Mecliste Muhalefet...*, s. 143-145. Tablo: 9. Eserde, milletvekillerinin "gruplara" göre eğitim durumları da verilmektedir. Ayrıca bk. (GÜNEŞ, *Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı*, s. 88-89.; ŞENGİL, *Birinci Dönem TBMM'nde...*, s. 90.)

oluşturmaktadır. Bu üç dili % 4.8'lik (21 kişi) bir oranla İngilizce ve aynı oranla Almanca izlemektedir.⁵⁴⁷

Diğer bakımlardan olduğu gibi, “*meslek*” açıdan da, Türk milletinin bütün kesimlerinin temsilcilerinin TBMM’de yer aldığı görülmektedir. Milletvekillerinin seçilmeden önce uğraştıkları en son meslekleri göz önünde tutularak yapılan inceleme, bunların yaklaşık yarısının (% 46.9’u, 205 kişi) “*devlet memuru*” olduğunu ortaya koymaktadır. “*Profesyoneller*” başlığı altında toplanabilecek olan “*serbest meslek*” sahiplerinin oranı % 14.0 (61 kişi); “*eşraf*” olarak nitelendirilebilecek olanların oranı % 18.9 (83 kişi); “*din adamı*” olarak isimlendirilebilecek olanların oranı % 11.2 (49 kişi); “*İşçi*” % 0.2 (1 kişi); “*belediye başkanı*” % 1.6 (7 kişi) ve “*mesleği bilinmeyen*”lerin oranı da % 7.1 (31 kişi) dir.

Bu ana meslek gruplarını açtığımız zaman alt meslek sahiplerinin oranları ve sayıları şu şekildedir: *Memurlar*: Asker % 13.7 (60), Yüksek Memur % 8.7 (38), Mülkî Yönetici % 10.1 (44), Diplomat % 0.5 (2), Öğretim Üyesi % 0.9 (4), Öğretmen % 3.0 (13), Hakim-Savcı % 3.9 (17), Diğer Memur % 6.2 (27). *Profesyoneller*: Avukat % 6.6 (29), Gazeteci % 2.5 (11), Bankacı % 0.7 (3), Doktor % 3.7 (16), Mühendis % 0.5 (2). *Eşraf*: Çiftçi % 9.6 (42), Tüccar % 8.2 (36), Aşiret Reisi % 1.1 (5). *Din Adamı*: Müftü, Müderris, Şeyh % 11.2 (49). *İşçi*: % 0.2 (1). *Belediye Başkanı*: % 1.6 (7). *Bilinmeyen*: % 7.1 (31).⁵⁴⁸

İ. Güneş’in Frederick W. Frey’e dayanarak verdiği bilgilere göre, “*liderlik özellikleri*” bakımından milletvekillerinin durumu şu şekildedir: Üst düzey liderlik gücüne sahip olanlar Meclisin % 10’unu, orta düzey liderlik gücüne sahip olanlar % 12’sini, aşağı düzey liderlik gücüne sahip olanlar da % 78’ini oluşturmaktadır.⁵⁴⁹

Milletvekillerinin “*evlilik durumları*”na bakıldığında, “*medeni durumları*” bilinenlerin hemen hemen tamamına yakınının “*tek evli*”

⁵⁴⁷ DEMİREL, *Birinci Mecliste Muhalefet*..., s.146-147. Tablo: 10. Eserde, milletvekillerinin “gruplara” göre yabancı dil durumları da verilmektedir. İ. Güneş’in eserinde bu dillerin dışında dil bilen milletvekillerinin sayısı ve bildikleri dillerle ilgili rakamlar da bulunmaktadır. bk. (GÜNEŞ, *Birinci TBMM’nin Düşünsel Yapısı*, s. 89-91).

⁵⁴⁸ DEMİREL, *Birinci Mecliste Muhalefet*..., s. 147-150. Tablo: 11. Eserde, milletvekillerinin “gruplara” göre meslek durumları da verilmektedir. Bazı araştırmalarda milletvekillerinin meslek durumları ile ilgili olarak başka gruplanmalar ve bu gruplarla ilgili farklı sayılar vardır. Meselâ bk. (GÜNEŞ, *Birinci TBMM’nin Düşünsel Yapısı*, s. 81-85.; ŞENGİL, *Birinci Dönem TBMM’nde*..., s. 88-89).

⁵⁴⁹ GÜNEŞ, *Birinci TBMM’nin Düşünsel Yapısı*, s. 91.

oldukları görülmektedir. Tek evli olan 277 kişi, iki evli olan 3 kişi, bekar 12, dul 6 kişi, medeni durumu belli olmayan ise 88 kişidir⁵⁵⁰.

■ Tarık Zafer Tunaya, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ni; "*Osmanlı Devleti'nin asırlık hatalarından mesul tutulan, Mondros Mütarekesinin haksız tatbikatı ile zulüm ve adaletsizlik baskısı altında ezilmek, müstemleke hâlinde yaşatılmak suretiyle cezalandırılmak istenen Türklerin millet olarak ve bu topluluğun siyasi ifadesi olan millî, müstakil bir devlet kurarak yaşamak hakkını Osmanlı Hükûmeti'ne, İmparatorluğun diğer unsurlarına ve bu hakkı tanımayan Birinci Dünya Harbinin galip devletlerine karşı fiilî bir mücadele sonunda elde etmesi*" şeklinde tanımladığı "*Müdafaa-i Hukuk Hareketi*"nin gerçekleştirici organı olarak ifade etmektedir.⁵⁵¹

Bu tarihî hükümden de anlaşılacağı gibi, TBMM, ilk döneminde milletin kaderine el koymuş, düzenli bir ordu kuruluşunu gerçekleştirmiş, "*Başkomutan*" seçtiği Mustafa Kemal'in önderliğinde düşmanı yurttan atarak, vatani işgallerden kurtarmış, iç isyanları bastırmış, saltanatı kaldırarak "*Cumhuriyet*"e giden yolda ilk adımı atmıştır. Aynı TBMM, ikinci döneminden itibaren de, "*Cumhuriyet*"i ilan ederek kurduğu devletin yönetim biçimini belirlemiş, Lozan Antlaşmasını onaylayarak milletler arası hukuka göre yeni devletin "*bağımsızlığı*"nı tescil ettirmiş, hilafeti kaldırarak, Tevhid-i Tedrisat ve Medeni Kanun gibi önemli yasaları kabul ederek "*demokratik-laik Cumhuriyet*" yolunda atacağı adımlara başlamış, yapılan inkılaplarla da "*çağdaşlaşma*" iradesini ve hedefini ortaya koymuştur.

Bütün bu özellikleriyle ilk Türkiye Büyük Millet Meclisi cumhuriyet tarihimizde fevkalade önemli bir mevkie sahiptir. İlk Meclisin fevkaladeliliği farklı ve zıt fikirlere sahip milletvekillerinden meydana gelmiş olmasına rağmen ülke savunması ve bütünlüğü konusunda tek bir ses ve tek bir yürek olabilmesidir. Bu temel hassasiyetine bağlı olarak ilk Meclisin diğer özelliklerini de şu şekilde sıralayabiliriz;

⁵⁵⁰ GÜNEŞ, *Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı*, s. 85. TBMM'nin sosyoekonomik özellikleri ve siyasi karakteri için ayrıca Tarık Zafer Tunaya'nın şu önemli iki çalışmasına bakınız: "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Kuruluşu...", s. 208-230.; "Bağımsız Türkiye Kurucusu Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin 50. Yıldönümünde", *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, s. 231-262.

⁵⁵¹ TUNAYA, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin Kuruluşu ve ...", s. 209.

1. Bu Meclis her şeyden önce millî bir Meclistir. Meclis üyeleri tamamıyla Türklerden oluşmuştur. Bundan dolayı da “*Meclis-i Kebir-i Millî*” adını almıştır.

2. Meclis demokratik bir ruha sahiptir.

3. Olağanüstü hâl Meclisidir. Yasama, yürütme ve yargı kavramlarını temel güçler olarak benimsemiş olmakla beraber bu güçleri kendi bünyesinde toplamıştır.

4. İdealist ve fedakâr bir Meclistir.

5. Şüphesiz kahraman bir Meclistir.

Kısaca ilk Türkiye Büyük Millet Meclisi Türk milletinin tarihteki mevkiine paralel yüksek seviyeli bir Meclisti⁵⁵². Şu hâlde, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni kuran TBMM, millî ve manevi değerler temelinde yükselen ve “*millî hâkimiyet*”in tecelli ettiği en yüksek makam olduğu kadar; milletimizin çağdaş medeniyetler düzeyine ulaşma ve onu aşma azminin de en iyi ifadesini bulduğu bir mekân olmuştur ve olmaya da devam edecektir.

III. BMM'nin Açılmasından Sonra Meydana Gelen Askerî ve Siyasi Olaylar

Türk İstiklal Savaşında, girilen mücadeleyi başarısızlığa uğratmak için, ülke sınırları dâhilindeki çeşitli yörelerde iç isyanlar meydana gelmiştir. Bu tür isyanların bir kısmı saltanat ve hilafet adına, bir kısmı da Türk yurdunu parçalayarak yeni siyasi oluşumları gerçekleştirmek amacıyla çıkarılmıştır. BMM’nin meşruiyetine karşı çıkarılan ve ülke bütünlüğünü tehlikeye düşüren, askerî, siyasi ve sosyal yönlerden büyük zararlara yol açan bu isyanlar sonuç itibarıyla BMM Hükûmeti tarafından bastırılmıştır.

Anadolu’da meydana gelen iç isyanların yanı sıra Doğu Anadolu, Rus destekli Ermenilerin; Güney Anadolu ise İngiliz Ermeni ve Fransızların işgaline uğramıştı. Buna karşılık Türkiye Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Millî sınırları içindeki topraklarının bir bütün olduğunu kabuletmış ve bunu gerçekleştirmek için harekete geçmiştir.

⁵⁵² Refik Turan-E.Semih Yalçın, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, (Kolektif Eser) Ankara 1994, s. 138-141.

A. Askerî Mücadele*

a. Doğu Anadolu Cephesi

Rusların, 1777-1778 savaşı sonunda Berlin Antlaşması ile ele geçirdikleri Kars yöresi, 1917 ihtilalinden sonra geri alınmış ve halk oylaması ile Türkiye'ye katılmıştı. Ancak Mondros Mütarekesi ile Türk ordusu 1914 sınırı gerisine çekilince bir süre mahallî bir Türk Devleti kurulmuş, fakat daha sonra İngilizlerin askerî müdahalesiyle bu bölge Ermenilerin eline geçmiştir. Ermeniler, Erzurum ve çevresine göz dikmiş olduklarından Erzurum'daki kolorduya büyük önem veriliyordu.

Rus ordusunun, Menşevik Ermenistan ve Gürcistan'ı da Sovyetleştirmeye niyetli olduğu, böylece Kars, Ardahan, Batum'un Rusların eline geçeceği anlaşıldığından Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ermenistan'a taarruz etmeye karar verdi. 9 Haziran 1920'de doğu vilayetlerinde seferberlik ilan edilerek 15. Kolordu Kumandanlığı, "Doğu Cephesi Kumandanlığına" çevrildi. Bu bölgedeki bütün kuvvetler, komutanlığını Kâzım Karabekir Paşa'nın yaptığı 15. Kolorduya bağlandı. Kâzım Karabekir Paşa, 23 Haziranda Ermeniler üzerine yürümeyi kararlaştırmış fakat hükûmet kendisine, Rusların Ermeniler lehine bir harekete girişebileceği düşüncesiyle hemen hareket izni vermemişti. Ankara Hükûmeti'nin bu tereddüt-lü siyaseti, Ermenilerin daha cüretkâr hareket etmelerine yol açtı. Ermeniler, 12 Ağustos 1920'de Oltu bölgesindeki bazı köyleri işgal ettiler ve 20 Ağustosta Türk kuvvetlerine saldırdılar. Bu gelişmeler üzerine TBMM, 20 Eylül 1920'de Karabekir Paşa'ya Ermeniler üzerine taarruz edilmesi izni verdi⁵⁵³.

24 Eylül 1920'de Türk topraklarına karşı başlayan Ermeni taarruzu üzerine Türk birlikleri, 28 Eylül 1920'de karşı taarruza geçerek 29 Eylülde Sankamış'ı, 30 Eylülde de Merdenek'i aldılar. Fakat Türk ordusu, muhtemel tepkileri kontrol etmek için 28 Ekim 1920'ye kadar bir ay Sankamış Lâloğlu hattında kalmayı uygun bulmuştur.

* Bu bölümün oluşturulmasında Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri adlı eserden faydalanılmıştır. Bk. (E.Semih Yalçın- Mustafa Turan vd., *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, (Kolektif eser), Siyasal Kitabevi, Ankara 2004, s. 183-209).

⁵⁵³ E. Semih Yalçın-Mustafa Turan, *Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, (Kolektif Eser), Ankara 2003, s. 183.

28 Ekim 1920'de yeniden harekete geçen Türk Ordusu, çetin bir savaştan sonra 30 Ekimde Kars'ı geri alınarak büyük bir askeri başarı kazandı. Kars alınmakla Türkiye'nin doğu sınırları güven altına alınmış ve Misak-ı Milli sınırlarına ulaşılmış, Ermeni ordusu da Türkiye için tehlikeli olamayacak bir hâle getirilmişti. Amaca ulaşıldığı için Ankara Hükûmeti 1 Kasım 1920'de, Ermenilere barış teklif etti. Ermeniler ise Türkiye'ye değil Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne başvurarak sıkışık durumdan kurtulmayı denemişler, ancak Ruslardan ve Amerikalılardan umdukları yardımı görememişlerdir. Bu arada Türk askerî harekâtı Gümrü istikametinde hızla gelişmiş ve 6 Kasım 1920'de Gümrü çevresindeki istihkâmlar önüne gelinmişti. Bunun üzerine aynı gün Ermeniler, Kâzım Karabekir Paşa'ya mütareke isteklerini iletiler. Doğu Cephesi Komutanlığı, bir yandan bu başvuruyu Ankara'ya duyurmuş, diğer yandan da mütareke için şartlarını Ermenilere bildirmişti. Ermeniler geçici mütareke şartlarını kabul etmekle birlikte 8 Kasım 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin ileri sürdüğü esas mütareke şartlarını reddettiler.

İkinci defa yapılan teklif de Ermeniler tarafından kabul edilmediği için 14 Kasım 1920'de Türk ordusu yeniden taarruza geçmiştir. Türk ordusu karşısında bozguna uğrayan Ermeniler, 17 Kasım 1920 tarihinde, mütareke şartlarının kabul ettiklerini bildirdiler. 18 Kasımda başlamak üzere 7 günlük bir mütareke imzalandı ve barış görüşmelerine hemen başlandı.

Bütün bu gelişmelerden sonra 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Anlaşması imzalanmıştır. Ankara Hükûmeti'nin imzaladığı bu ilk anlaşma ile Türkler, vaktiyle kaybettikleri Kars, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır'ı yeniden topraklarına katmış, çok miktarda silah ve cephaneyi ele geçirmişlerdi. Bu antlaşma sonundadır ki, Türk askerlerinin bir kısmının ve çok sayıda silah ve malzemenin batı cephesine gönderilmesi imkânı hasıl olmuştur.⁵⁵⁴ Gümrü Anlaşması'nın en önemli sonucu Ermenilerin Misak-ı Milli'nin Doğu Anadolu'daki sınırını tanımış olmalarıdır.

Artvin-Ardahan dolayları, 1917'den sonra kurulmuş olan Gürcistan'ın elinde bulunuyordu. Gürcüler, kuzeyden gelen Sovyetlerin de tehdidi altında idiler. Kâzım Karabekir Paşa, 19 Şubat 1921'de bir ülti-

⁵⁵⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, MEB Yayını, İstanbul 1991, s. 231-236.

matom vererek Ardahan ve Artvin'in boşaltılmasını istedi. Türk kuvvetleri, bu boşaltılan yerlere 23 Şubatta girdiler. Hatta 11 Mart tarihinde Batum alınmışsa da Moskava Antlaşması ile Batum Sovyetlere bırakıldığından, 28 Martta bu şehir tahliye edilmiştir.

b. Güney ve Güneydoğu Anadolu Cephesi

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından hemen sonra Güney ve Güneydoğu Anadolu İngiliz, Fransız ve Ermeniler tarafından işgal edilmişti. Hükûmetin işgallere seyirci kalması İtilaf Devletleri'nin yeni taleplerde bulunmalarını kolaylaştırmıştır. İngilizler Türk kuvvetlerinin Pozanti'nin kuzeyine kadar çekilmelerini istediler. İstanbul Hükûmeti, bunu da kabul edince Çukurova bölgesinde yaşayan Türk ahali haklı olarak tedirginlik duymaya başladı. Adanalılar ilgili makamlara protestolarını bildirip bölgenin Türk yurdunun bir parçası olduğunu ve koparılamayacağını savundular. Fakat bu tepkiler, İngiliz, Fransız ve Ermenileri durdurmaya yetmedi.

Fransızlar, bu bölgede başlattıkları işgaller sırasında Ermenilerden hem askerî hem de idari bakımdan faydalanmışlardır. Ermenilerin işgallerde yer alması bölgedeki tepkilerin de artmasına sebep olacaktır. Fransız General Gouraud'un emrindeki altı taburdan üçü Ermenilerden meydana gelmişti. Bunların teşkiline 1916'da Başbakan Briand tarafından başlanmış ve bir Ermeni alayı kurulmuştu. Bu alay, dünyanın dört bucağından koşup gelen 5-6 bin Ermeni gönüllüsünden oluşuyordu. Fransızların böyle bir alay kurmalarındaki amaçları; Ermenileri Kilikya'nın kurtuluşuna iştirak ettirmek ve böylece onların millî emellerinin gerçekleşmesi için yeni deliller ve destekler sağlamaktı. Fransız bayrağı altında ve Fransız üniformaları ile çarpışan Ermeni gönüllülerinin özel bir bayrakları bulunuyordu. Fransa Hükûmeti, bu bölgenin idari işleri ve polis, demir yolları, posta vb. gibi önemli hizmetlere Ermenileri atamıştı⁵⁵⁵.

Fransızlar, Ermeni gönüllü alayı ile birlikte 11 Aralık 1918'de Dört Yol'a girdiler. Aynı kuvvetler 17 Aralık 1918'de Mersin'i, 21 Aralık 1918'de Adana'yı ve 27 Aralık 1918 tarihinde de Pozanti'yi işgal ettiler. Bundan sonra bölgede, Fransız himayesinde Ermeni vahşeti yaşanmaya başlandı.

⁵⁵⁵ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922*, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 121-122.

Bu işgallere rağmen İstanbul Hükûmeti bir şey yapmayınca bölge halkı kendi imkânlarıyla bu fiilî duruma karşı koymaya çalıştı. Fransız işgaline karşı durmak, Ermeni idaresinin kurulmasına engel olmak için önce 1918 yılı Aralık ayının sonlarında Adana Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti adıyla bir teşkilat kurulmasına karar verildi. İstanbul'da da Kilikyalılar Cemiyeti kuruldu. Bu faaliyetlerin yanı sıra bölgede fiilî direnişe geçildi.

19 Aralık 1918'de Dört Yol civarında Fransızlarla silahlı çatışmaya giren köylüler onları geri püskürttüler. Daha sonra Kara Hasan adında bir kişi, etrafına topladığı adamlarla birlikte 1919 başlarında dağa çıkıp Türkiye'de ilk direnişi başlattı.

1 Kasım 1919'da Adana Cephesi Kuva-yı Milliye Komutanlığına atanan Topçu Binbaşı Kemal Bey'in idareyi ele almasıyla Fransızlara karşı mücadele şiddetlendi. Pozantı'daki bir Fransız taburu 28 Mayıs 1920'de esir edildi. Bunun üzerine 29/30 Mayıs gecesinden itibaren yürürlüğe giren 20 günlük mütareke imzalanmıştır. Fakat mütareke iki taraf arasında bir sükûnet meydana getirememiştir. Onun için Mustafa Kemal Paşa, Fransızların Zonguldak'ı işgal etmelerini bir sebep sayarak 18/19 Haziranda mütarekeyi bozmuş, 20 Haziran 1920'de Nihat Paşa'yı Elcezir'den getirmişti. Mütarekenin bozulmasından sonra harekete geçen Türk birlikleri, 20/21 Haziran'da Kozan'ı, 3 Temmuzda da Şar kasabasını geri aldılar. 19 Temmuz 1920'de, İçel-Mersin ve havalisi kumandanı Şemseddin Bey, Tarsus'u Fransızlardan kurtarmak amacıyla ellerinde baltadan başka silahı olmayan insanlarla saldırıya geçmiş ve bu baskın sonunda Tarsus bağlarındaki Fransız askerlerini bozguna uğratarak Tarsus'un şehir merkezine sığınmak mecburiyetinde bırakmıştır. Fransızların bu savaşta kayıpları 1200 insan, 200 tüfek, 7 makineli tüfek ve 5 otomatik tüfektir⁵⁵⁶.

Adana cephesindeki savaş, Ankara İtilafnamesi gereğince 5 Ocak 1922'de Fransızların Adana'dan çekilmesi ile sona ermiştir.

Güney Cephesinde Maraş, 30 Ekim 1919 tarihinde Fransız Yüzbaşı Fouquet komutasındaki kuvvetler ve Ermeni alayı ile işgal edilmiş, Fransızların bölgeye gelmesinden hemen sonra olaylar başlamıştır. 31 Ekim 1919 Cuma günü Fransızlardan güç alan Ermeniler, Maraş sokaklarına dağılmışlar, önlerine gelen Türklere hakaret ediyorlar, millete, dine ve mukaddesata dil uzatıyorlardı.

⁵⁵⁶ TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt III, s. 224.

Ermenilerin taşkınlıkları ve Sütçü İmam'ın bir Ermeni askerini öldürmesi üzerine meydana gelen millî galeyan üzerine Fransız kuvveti, Maraş'ı terk ederek Antep istikametine çekilmiştir. 27 Kasım 1919 günü işgal kuvvetleri komutanı Yüzbaşı Andre'nin emriyle kale burcundaki Türk bayrağının indirilmesi karşısında tırmanan olaylar, Fransızların Maraş'ı terk etmelerine kadar aralıklarla devam etmiştir⁵⁵⁷.

20 Ocak 1920 günü Hafız Veliyüddin ve Mustafa Efendilerin öldürülmeleri çarpışmalara sebep oldu. Maraş havalisindeki millî kuvvetler şehri sarmış durumdaydılar. Fakat şehir yanmış, yıkılmış ve aynı zamanda açlık başlamıştı. 11 Şubat'ta Fransızlarla barış müzakeresi başladı. Bu yumuşak havadan faydalanan ve çok kötü durumda bulunan Fransızlar 11/12 Şubat gecesi Maraş'ı boşalttılar. Ermeniler ise Maraş'ın kuzeyindeki Zeytun havalisinde savunma tedbirleri aldılar. Fakat Zeytun'daki Ermenilerin büyük bir kısmı 22 Haziran 1921'de teslim oldu⁵⁵⁸.

Maraş'taki Türk direnişi, Londra Konferansında Fransızlar tarafından söz konusu edilerek, Maraş'taki kuvvetlerin takviye edilmesi gerektiği ifade edilecektir⁵⁵⁹. Bu da Fransızların Maraş'ta istedikleri işgali gerçekleştiremediklerini, buna Türk direnişinin mani olduğunu göstermektedir.

Millî Mücadelede Güney bölgesinde işgal edilen şehirlerden birisi de Urfa'dır. 24 Mart 1919'da İngilizler, daha sonra 1 Kasım 1919 tarihinde de Fransızlar tarafından işgal edilen Urfa'nın işgalinde Ermeniler de yer almışlardır. 13. Kolordu Kumandanlığının 21 Kasım 1919 tarihli şifresinde Urfa'daki işgal kuvvetinin içinde Ermenilerin de olduğu ve Urfa'da yağmaya başlandığı, İşgal kumandanının hükümet dairesine gelerck bütün memurların toplanmasını emrettiği ve mutasarrıfın makamını kendisine verdiği belirtilmiştir⁵⁶⁰.

İşgal süresince Urfa halkının Fransız işgal kuvvetleri içinde Ermenilerin de bulunmasından dolayı büyük bir tedirginlik yaşadıkları, millî teşkilat çalışmalarının da birçok sıkıntılarla yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Mesela, 27 Kasım 1919 tarihinde Dâhiliye

⁵⁵⁷ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 188.

⁵⁵⁸ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 188.

⁵⁵⁹ Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, Türk Tarih Kurumu Ankara 1973, s. 408.

⁵⁶⁰ TURAN, *...Siyasî Çözüm*, s. 102.

Nezareti tarafından Sadaret makamına gönderilen yazıda, Jandarma Kumandanı Ali Rıza Bey'in beş yıl müddetle Şimal Kıtaat-ı Askeriyesi tarafından işgal edilmiş olan yerlere girmesinin yasaklandığı ve hilafına hareketin en az bir yıl hapis ve para cezasına çarptırılacağı, bu kararın uygulanmasına Urfa Mutasarrıfıyla Jandarma Kumandanının mecbur olduklarının Urfa havalisi Fransız İşgal Kumandanı tarafından tebliğ edildiği ifade edilmektedir.

29 Aralık 1919'da Urfa'ya tayin olunan Jandarma Komutanı Yüzbaşı Ali Saip (Ursavaş)'in liderliğinde, Fransızlarla mücadele etmek üzere Kuva-yı Milliye teşkilatlandı. Siverek'ten Said Bey idaresinde Badıllı aşireti ile güneyde Anaze aşireti reisleri düşmanı kovmak için gönüllülerini bu teşkilata verdiler. 15 Ocak 1920'de başlaması düşünülen savaş ikmal zorlukları ile 8/9 Şubat 1920'ye tehir edildi. Ali Saip Bey, harekete geçmeden önce 7 Şubatta Fransızlara bir ultimatom vererek 24 saat içinde şehri terk etmelerini istedi. Fransızlar, Türkleri oyalayıp zaman kazanmaya çalıştılsa da, 9 Şubat 1920'de çatışmalar başladı ve millî kuvvetler Urfa'nın büyük bir kısmını ele geçirdiler. Urfa köylüleri de Suruç ve Birecik'teki Fransız birliklerini kuşattılar. 12 Şubatta şiddetli çarpışmalar oldu.

İki ay kadar zor durumda kalan ve cephaneleri de tükenen Fransız askerlerinin durumu Fransa kamuoyunda savaş aleyhtarlığını artmasına sebep olmuştur. Bu gelişmeler üzerine Fransızlar mütareke görüşmelerini kabul etmişler ve 1 Nisan 1920'de Urfa'yı terk etmişlerdir⁵⁶¹. Fransızlar buradaki savaşta 250 ölü 163 yaralı vermişler, kalan mevcutları ile de şehri koruyamayacaklarını anlamışlardı⁵⁶². 11 Nisan 1920'de Urfa kalesine Türk bayrağı çekilerek Türk milletinin bağımsız yaşamak istediği tüm dünyaya gösterilmiş oluyordu.

Suriye İtilafnamesi gereğince 26 Ekim 1919'da İngilizler tarafından boşaltılmasını müteakip 27 Ekim 1919'da Ermeni ve Fransızlardan oluşan 200 kişilik bir birlik Antep'e gelmiştir. Fransız Albayı Saint Marie 28 Ekim günü Ermeniler tarafından bando ile karşılandı. 29 Ekim 1919 tarihinde de 2000 kişilik bir Fransız kuvveti, Ermeni azınlığın sevinç gösterileri arasında Antep'e girmiştir⁵⁶³.

⁵⁶¹ İsmail Özçelik, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi (Urfa)*, (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992, s. 266-270.

⁵⁶² TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt III, s. 208.

⁵⁶³ Ayhan Öztürk, *Millî Mücadelede Gaziantep*, Kayseri 1994, s. 60-61.

İşgalin ertesi günü şehrin Türk halkı, 10 bin kişinin katıldığı bir hürriyet ve istiklal mitingi yapmıştır. Fransız işgali ile başlayan Ermeni taşkınlıkları Türklere yapılan zulüm ve hakaret, Türk kadınlarına yapılan tecavüzler Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin hızla gelişmesini sağlamış ve silahlı direnme zeminini hazırlamıştır.

Süratle silâhlanan Türk milis kuvvetleri Fransızları oldukça tedirgin ederek direnişi başlatmışlar ve Maraş yolu Fransızlara kapatılmıştır⁵⁶⁴.

Ancak çarpışmalar sonrasında Şahin Bey'in şehit olması ve Türk kuvvetlerinin yenilmesi Mustafa Kemal Paşa'nın Antep'e Kılıç Ali Bey'i göndermesine sebep olmuştur. Küçük Kızılhisar köyüne karargâhını kuran Kılıç Ali Bey, 1 ve 2 Nisan günlerinde Kilis'e dönen Fransız askerlerine taarruz ederek 54'ten fazla zayıat verdirmiştir. Aynı günlerde, Antep'in içinde de silahlı çatışmalar başladı. 4 Nisan 1920'de Kılıç Ali, şehre gelerek müdâfaa hatlarını tanımladı. 28 Nisanda Maraş'tan 9. Kafkas Alayının da Antep'e gelmesi savunmaya güç kattı.

Fransızlar şehir içinde Türkler karşısında zor durumda bulunan birliklerine yardım için teşebbüslerde bulunmuşlarsa da başarısız kalmışlardır. Bunların en şiddetlilerinden birisi 26 Nisan'da yapılmış, şehrin doğu kısmını kuşatan Albay Norman kıtalarının Mağarabaşı semtine yönelik taarruzları büyük başarısızlıkla neticelenmiştir⁵⁶⁵.

20 Mayıs 1920 tarihinde büyük bir Fransız nakliye kolunun Kilis'ten Antep'e hareket haberinin üzerine Akbaba mevkiine gönderilen Türk askerleri ile Fransızlar arasında 22 Mayıs'ta şiddetli çarpışmalar cereyan etmiştir. Fakat cephane yetersizliğinden Fransızların Antep'e girmesine mani olunamamıştır.

29 Temmuz 1920 tarihinde yapılan Türk taarruzuna Fransızlar şiddetli mukavemet göstermişlerdir. 9 Şubat 1921 tarihine kadar bin bir fedakârlıkla, Fransızlara karşı direnen ve sonunda teslim olmak zorunda kalan Antep, 20 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Ankara İtilafnamesi gereğince 25 Ekim 1921'de tahliye edilmiştir⁵⁶⁶.

⁵⁶⁴ ÖZTÜRK, *Millî Mücadelede Gaziantep*, s. 80-81.

⁵⁶⁵ ÖZTÜRK, *Millî Mücadelede Gaziantep*, s. 104.

⁵⁶⁶ ÖZTÜRK, *Millî Mücadelede Gaziantep*, s. 194.

Her türlü sıkıntıya ve baskıya rağmen millî kuvvetlerin gösterdiği başarılar üzerine Fransızlar, Mayıs 1920 başlarından itibaren mütareke yapmaya çalışmışlardır. Önce Ankara'ya, İstanbul'dan bir binbaşı ile bir sivil gelerek mülakatta bulunmuşlarsa da bir netice çıkmamıştı. Daha sonra, Suriye Yüksek Komiseri General Gouraud, bu amaçla kendi adına hareket eden Robert de Caix adında bir zatın başkanlığındaki heyeti Ankara'ya göndermiştir. 21 Mayıs'ta Büyük Millet Meclisi binasında Mustafa Kemal Paşa ile gerçekleştirilen görüşmede Mustafa Kemal, millî sınırlar içinde olan ve Fransız ordusunun işgalinde bulunan ülkenin tamamen boşaltılmasını istemiştir. Bu görüşmeler sonunda 23 Mayıs'ta Fransızlarla bir mütareke imzalamak üzere anlaşmaya varılmış, 28 Mayıs 1920'de Fransız yönetimi mütareke şartlarını onayladığını Amiral Lebon vasıtasıyla Bursa'dan Ankara'ya bildirmiştir. Mütareke şartları şöyledir:

1-İki taraf arasındaki düşmanca davranışlar, 29 Mayıs'ta gece yarısı 20 gün süre ile sona erecek,

2-Bu süre içinde Pozantı, Sis, Antep, Maraş ve Urfa boşaltılarak kamu güvenliği Türk jandarmasına bırakılacak,

3-Savaş tutsakları ve diğer tutuklular karşılıklı olarak mübadele edilecek,

4-Kilikya yönetimi ve iş adamlarına ayrıcalık hakları verilecek;

5-Buna karşılık Fransızlar, "Türk millî hareketi"ne karşı hiçbir davranışta bulunmayacaklar,

6-"Türk millî hareketi"nin siyasi amaçlarını gayriresmî olarak destekleyeceklerdir⁵⁶⁷.

Bu mütarekeden bir gün sonra 29 Mayıs 1920'de toplanan TBMM'nin 21. gizli oturumunda Mustafa Kemal Paşa, Fransızlara karşı yapılacak fedakârlıkların ancak millî menfaatin temin edileceği kanaati hasıl olduktan sonra olabileceğini belirtirken yapılan bu geçici sözleşmenin siyasi ve askerî açıdan pek çok şey kazandırdığını, bu mütarekenin Ankara Hükûmeti'nin resmen tanınması anlamına geleceğini ifade etmiştir⁵⁶⁸.

⁵⁶⁷ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt II, TTK Yayını, Ankara 1986, s. 71-72.

⁵⁶⁸ Nutuk, s. 304.; Benzer ifadeler için bk. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt I, 29 Mayıs 1920, İctima: 21, s. 46-47.

Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıdaki ifadesinden de anlaşıldığı gibi Ankara Hükûmeti ile Fransa arasında yapılan bu mütareke siyasi ve hukuki bakımlardan önem taşımaktadır. TBMM Hükûmeti'ni henüz tanımamış olan Müttefik Devletlerden Fransa, İstanbul Hükûmeti yerine, TBMM Hükûmeti ile görüşmeler girişmek ve adı geçen Hükûmet ile bir mütareke yapmakla Ankara Hükûmeti'ni zımnen tanımış oluyordu. Mustafa Kemal Paşa, mütareke süresi henüz bitmeden General Gouraud'a gönderdiği bildirmede, Fransızları, mütareke şartlarını yerine getirmemekle suçluyor ve 18 Haziran gecesi Fransız işgal bölgelerinde savaşın tekrar başlayacağını bildiriyordu⁵⁶⁹.

Mustafa Kemal Paşa'nın yukarıda zikrettiğimiz, konuyla ilgili söylediklerinden de bu tarihe kadar İtilaf Devletleri tarafından resmen tanınmayan Ankara Hükûmeti'nin Fransızlarca zımnen de olsa tanınması anlamı çıkmaktadır. Tabiatıyla Sevr Antlaşması arifesinde yapılan bu mütareke ile beklenen anlaşma hemen gerçekleşmemiş, ancak bu mütareke, önemi itibarıyla Ankara İtilafnamesi'nin hazırlanmasına bir zemin hazırlamıştır⁵⁷⁰. Bu antlaşma, Fransa ile Türkiye arasındaki savaş sona erdirmiş, Türklere karşı batılı devletlerin kurmuş oldukları ortak cephe yıkılmıştır.

c. Trakya Cephesi

İtilaf Devletlerinin, Birinci Dünya Harbi sonunda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü olduğu gibi korumak ve Boğazları, Osmanlı idaresinde bırakmayacakları muhakkaktı. Boğazlar meselesi, dünya politikasının kilit noktasıydı. Bu mesele, başta Rusya olmak üzere İtilaf Devletleri'ni yakından ilgilendiriyordu. Osmanlı Devleti, daha fiilen merkezî devletlerle savaşa girmeden önce Bulgaristan'ı kendi bloklarına çekmek ve Osmanlı Devleti'ne karşı harekete geçirmek için Midye-Enez hattının ötesindeki Doğu Trakya'yı Bulgaristan'a peşkeş çekmişlerdi. 29 Mayıs 1915 tarihinde de Sofya Hükûmeti'ne verdikleri notada Türkiye'ye karşı harekete geçecek olursa Bulgaristan'ın Midye-Enez hattını işgal edebileceğini bildirmişlerdir. Bu vaatlere rağmen Bulgaristan İttifak bloku içinde yer almıştır. Merkezî devletler yenilerek mütareke yapmak zorunda kalınca Osmanlı hâkimiyetindeki Doğu Trakya ile Bulgar

⁵⁶⁹ Nutuk, s. 304.

⁵⁷⁰ TURAN, ...Siyasi Çözüm, s. 107.

idaresindeki Batı Trakya'nın mukadderatı galip devletlerin kararına kalmış oluyordu. Türkler Wilson Prensiplerinde yer alan "Milletlerin kendi mukadderatlarını kendilerinin tayin ve salahiyeti" gibi bir teminata güvenerek Doğu Trakya'nın yanı sıra Batı Trakya'nın da geri alınabileceğini düşünüyorlardı. Kaldı ki zorla Türklerden alınan Batı Trakya'nın ezici bir çoğunluğu Türk'tü. En kötümser olanlarda bile Batı Trakya'da hiç olmazsa plebisit yapılarak müstakil veya muhtar bir idare kurulabileceği kanaati vardı⁵⁷¹.

Mondros Mütarekesinden hemen sonra, 4 Kasım 1918 tarihinde Doğu Trakya'ya bir Fransız alayı gelerek önce Uzunköprü-Sirkeci demir yolunu ele geçirdi. Ocak 1919 tarihinde de Trakya demiryolunun muhafazasını bir Yunan taburuna bıraktılar⁵⁷². Böylece Trakya Yunan işgaline bırakılmış oluyordu. Yunan işgalinin başlamasıyla birlikte çeteler kuran Rumlar taşkınlıklarını ve Türklerle karşı saldırılarını artırmışlardır.

2 Aralık 1918 tarihinde Edirne'de kurulmuş olan Trakya-Paşaeli Müdafaa Heyet-i Osmaniyeci tarafından kendisine Trakya Millî Kumandanlığı verilen Cafer Tayyar Paşa, bu Cemiyetle birlikte bölgede direnişi hazırlamaya çalışıyorlardı. 20 Temmuz 1920'de Meriç Nehri'ni geçerek Doğu Trakya'ya saldıran Yunanlılar, aynı zamanda Ereğli ve Tekirdağ kıyılarına da çıkarma yaptılar. Yunan çıkarması, Lüleburgaz-Hayrabolu güzergâhında gelişmiş, bölgedeki Türk birlikleri Yunan ilerleyişine karşı koymaya çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. Böylece 25 Temmuzda Edirne dâhil Çatalca'ya kadar bütün Trakya Yunanlıların eline geçirmiş oluyordu⁵⁷³.

İşgal süresince Trakya-Paşaeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından oluşturulan müfrezeler, Ankara'nın talimatları doğrultusunda, Yunan kuvvetlerini Anadolu dışında meşgul etmek maksadıyla Doğu Trakya'da önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır⁵⁷⁴.

Büyük Taarruz ve İzmir'in kurtarılmasından sonra Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya İzmir'de serbest kalan 1. ve 2. orduların Çanakkale ve İstanbul üzerine yürümeleri emrini vermiştir. Bunun üzerine Fransızların İstan-

⁵⁷¹ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da (1919-1922)*, Cilt I, Ankara 1959, s. 117-121.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 195-197.

⁵⁷² BİYIKLIOĞI, U., *Atatürk Anadolu'da (1919-1922)*, Cilt I, s. 145.

⁵⁷³ Refik Turan- E Semih Yalçın vd., *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, Ankara 1994, s. 160.

⁵⁷⁴ R. TURAN-YALÇIN, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, s. 161.

bul Yüksek Komiseri General Pelle, Boğazlarda tarafsız bölgeye tecavüz edilmemesini istemiştir. Kendisine İstanbul ve Doğu Trakya, hemen muharebesiz teslim edilmek şartıyla bu konu üzerinde konuşulabileceği bildirilmiştir. Müttefik Devletler'in 23 Eylül 1922 tarihinde verdikleri ortak notada da Doğu Trakya'nın barış konferansından önce Türkiye'ye verileceğine dair bir kayıt yoktu. Doğu Trakya'daki Yunan askerleri Türk zaferi karşısında isyan etmişler, buradan İzmir'e gönderilen bir Yunan tümeni de vapurdan karaya çıkarılamamıştı. Bunlarla Doğu Trakya'nın Türklere karşı savunulması imkânsız hâle gelmişti. Bu gelişmeler olurken 28 Eylülde İzmir'e gelen Franklin Bouillon'un Doğu Trakya'nın Türklere verileceğine dair teminatı üzerine Türk ve İtilaf birlikleri arasında silahlı bir çatışmanın önü alınmıştır. 3 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi görüşmeleri başladığı sırada 2. Ordu birlikleri tarafsız bölgeye girmiş ve Çanakkale şehri etrafındaki İngiliz tel örgülere kadar yanaşmış bulunuyordu. Burada İngilizler silahlı bir müdahalede bulunmaktan çekinmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, Doğu Trakya derhâl boşaltılıp Türklere teslim edilmez ise Trakya'ya geçen Yunan kuvvetlerinin peşinden Rumeli'ye geçmek konusunda kesin karar vermişti. Netice itibarıyla Edirne ile birlikte Doğu Trakya'nın Yunanlılarca boşaltılması Mudanya Mütarekesinde kabul edilmiştir. 14/15 Ekim 1922 tarihinde yürürlüğe giren Mudanya Mütarekesine göre Doğu Trakya'yı Yunanlılardan teslim almak üzere İngiliz, Fransız ve İtalyan birlikleri hazırlanmış, TBMM Hükûmeti adına Trakya Fevkalade Komiseri olarak tayin edilen Refet (Bele) Paşa teslim almaya memur edilmiştir. İşgal süresince Trakya'da verilen mücadelede çok önemli hizmetler gören Trakya-Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin oluşturduğu milis kuvvetleri de İstanbul'da hazırlanmakta olan İtilaf kuvvetleri yetişinceye kadar Yunan askerlerinin, özellikle silahlı Rum ve Ermeni çetelerinin yağma ve tecavüzlerini önlemeye çalışmışlardır⁵⁷⁵.

d. Batı Anadolu Cephesi

Doğu ve kısmen güney cephelerinde çarpışmalar başarıyla sona erince Ankara Hükûmeti bütün gücüyle Batı Cephesi'ne yönelme imkânı buldu.

⁵⁷⁵ BİYİKLİOĞLU, *Atatürk Anadolu'da (1919-1922)*, Cilt I, s. 436 vd.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 197.

1920 yılı sonlarında Anadolu'da Çerkes Ethem ve kardeşleri Millî Hükûmet'e karşı ayaklanmışlardı. Kütahya ve Gediz bölgesinde, Batı ve Güney Cephe Komutanlarının, asıl kuvvetleriyle, bu isyanı bastırmakla uğraşmaları Yunanlılar lehinde bir üstünlük meydana getirmişti. Bu sırada, İstanbul'da bulunan Yunan Askerî Heyetinden Yunan Karargâhına gelmekte olan haberlerde, Türklerin Aralık 1920 başlarından beri geniş bir faaliyette bulundukları, yakında taarruza geçecekleri bildiriliyordu. Bu sebeple Yunanlıların bir Türk taarruz hazırlığını şimdiden bozmaları gerekmektedir. Türklerin ulaştırma merkezi ve lojistik tesislerinin bulunduğu, stratejik bir öneme sahip Eskişehir üzerine yapılacak bir taarruz başarıya ulaştığı takdirde, asıl Türk kuvvetlerinin yok edilmesi de mümkün olabilecekti. Türk kuvvetlerinin Ethem'le uğraştığı bir sırada Türklerin savunma güç ve azminin kırılabileceği inancı Yunanlıları hazırlıksız bir harekete sürüklüyordu.

Yeni kurulmakta olan Türk ordusunun, önceden hazırlanmış bir harekât planı olmamakla birlikte, Batı Anadolu'da düzenli bir millî ordu teşkil edilinceye kadar Yunanlılara karşı stratejik savunmada kalmak en uygun bir yol olarak görülmektedir. Bu sıralarda yer yer baş gösteren iç ayaklanmalar da bunu zaruri kılmaktaydı.

6 Ocak 1921 tarihinde Bursa'dan Eskişehir yönünde, Uşak'tan Afyon yönünde ileri harekâta başlayan Yunanlılar, 9 Ocakta İnönü mevzilerine kadar geldiler. 9 Ocakta bazı kayıplara uğrayan Türk kuvvetleri, 10 Ocakta şiddetli bir taarruza geçen Yunan kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kalarak oldukça⁵⁷⁶ zor bir duruma düştüler.

Türk birliklerinin bu çekilişe rağmen ciddi bir direniş göstermeleri sebebiyle Yunan Kumandanlığı, Türklerin her ne pahasına olursa olsun savunmaya devam edeceklerini görmüş, dolayısıyla bugüne kadar olduğu gibi bundan sonra yapılacak taarruzdan da bir netice alamayacakları kanaatine varmıştır. Daha sonra Yunan Komutanlığı, üstün Türk birlikleriyle savaşmak zorunda kalınacağını ve yalnız başına yenilme ihtimalinin bulunduğu düşüncesiyle geri çekilme kararı vererek, bunu 11 Ocak 1921 sabahı uygulamaya

⁵⁷⁶ Muharebenin cereyanı hakkında geniş bilgi için bk. **Türk İstiklâl Harbi**, Cilt. II/Kısım 3, Batı Cephesi, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1994, s. 161 vd.

başlamıştır. Böylece iki taraf kuvvetleri birbirlerinden haberi olmadan, biri doğu, diğeri batı istikametine çekilmişlerdir.

Yunan kuvvetlerinin geri çekilmeye başladıkları haberini alan Batı Cephesi Kumandanlığı, takip kararı almışsa da iyi bir keşif yapılamaması ve temasın devam ettirilememesi yüzünden istenilen takip gerçekleştirilememiş ve Yunanlılar, kolayca muharebeyi keseerek İnönü mevzilerinden geri çekilmişlerdir⁵⁷⁷.

Yunanlıların İnönü'de savaş meydanını bırakarak çekildikleri haberi Ankara'ya ulaştığı zaman Mustafa Kemal Paşa, TBMM adına Batı Cephesi Komutanlığına şu tebrik telgrafını göndermiştir: *"İnönü Meydan Muharebesinde Batı Cephesi kıt'alarının uğurlu ve ezici komutanuz altında gösterdikleri kesin faaliyetten dolayı zât-ı devletlerine ve kahraman ordumuzun bütün komutanlarıyla subay ve erlerine Büyük Millet Meclisinin kalpten tebriklerini iletir ve bu başarının mukaddes topraklarımızı düşman istilasından büsbütün kurtaracak olan kesin zaferin hayırlı bir başlangıcı olmasını Tanrı'nın lütfundan diler ve işbu tebriklerin bütün Batı ordusu er ve subaylarına ulaştırılmasını rica ederim."*⁵⁷⁸

Gerçekten de bu telgrafta ifade edildiği gibi Birinci İnönüdeki başarı, kesin zaferin bir başlangıcını teşkil etmiştir. Birinci İnönü Muharebesi askerlik bakımından küçük bir muharebe olmasına⁵⁷⁹ rağmen dış görünüş itibarıyla Yunanlıların Türkler karşısındaki ilk başarısızlığıdır. Bu itibarla Birinci İnönü Muharebesi ve başarısı ile Türk milletin varlığı ve savaş gücüne sahip olduğu ispatlanmış ve TBMM Hükûmeti'nin içte ve dışta itibarı artmıştır. Bu bağlamda Birinci İnönü Savaşı, Müttefiklerin Londra Konferansının hazırlanmasında harekete geçmeleri için bir sebep teşkil etmiştir.

İngilizler ve Yunanlılar, Kuva-yı Milliye'den düzenli orduya geçen ve bunun ilk semeresini Birinci İnönü'de gören Ankara Hükûmeti'ni daha başlangıç aşamasında ezmek istiyorlardı. İngilizler, Londra Konferansında umduklarını bulamayınca Sevr Antlaşmasını bir an önce uygulamak için Yunanlıları ikinci ve esaslı bir taarruza geçirdiler. Birinci İnönü Muharebesi ile prestijleri sarsılan Yunanlılar

⁵⁷⁷ Türk İstiklal Harbi II/1, s. 212 vd.

⁵⁷⁸ Türk İstiklal Harbi II/1, s. 221.

⁵⁷⁹ Sabahattin Selek, bu savaşla ilgili olarak, yenen ve yenilenlerinin bulunmadığı yorumunu yapmaktadır. bk. Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1976, s. 496.

da bir taraftan bu başarısızlığı kendi istekleriyle geri çekildikleri şeklinde göstermeye çalışıyorlar, diğer taraftan gerek prestijlerini korumak ve gerek Sevr metni ile elde ettikleri menfaatlerini muhafaza edebilmek için daha büyük çapta bir taarruz hazırlığında bulunuyorlardı.⁵⁸⁰ Londra Konferansında olumlu bir sonuç elde edilemeyeceği anlaşılınca, hükümetlerinden aldıkları direktife uygun olarak Yunan Kumandanlığı, Bursa'daki yüksek rütbeli subaylarının katıldığı bir toplantı yaparak, taarruz harekâtına karar vermişler ve bu kararlarını 6 Martta bir emirle birliklerine duyurmuşlardır.⁵⁸¹

Asker, silah ve mühimmat bakımından çok üstün durumda bulunan Yunan ordusunun Bursa ve Uşak'taki kuvvetleri, 23 Mart 1921'de Eskişehir ve Afyon'a doğru taarruza geçtiler. 28 Martta İnönü mevzilerinde başlayan şiddetli Yunan saldırısı ve cereyan eden çarpışmalar sonucunda Yunanlılar, Kanlısirt ve Metristepe gibi bazı mevzilerin önemli kısımlarını ele geçirmişlerse de bu başarıyı daha ileri götürememişlerdir. 31 Martta karşı taarruza geçen Türk kuvvetleri, Yunanlıları, ağır zâyiata uğratarak, 1 Nisan 1921'de İnönü mevzilerinden çekilmek zorunda bırakmıştır. Yunanlılar, 7 Nisanda da Afyon'u boşaltmak mecburiyetinde kaldılar. Böylece İnönü mevzilerine kadar ilerlemiş ve Türk birliklerini bir hayli sıkıştırmış olan Yunanlılar bir kez daha yenilmiş oldular.⁵⁸²

2 Nisan 1921 tarihinde Fevzi Paşa TBMM'de yaptığı konuşmasında İkinci İnönü zaferi hakkında şunları söylemiştir:

"Muhterem Efendiler; Londra Konferansına davet edildiğimiz sırada yüksek heyetinize düşmanlarımızın son olarak bir defa daha askerlikçe başarı elde etmek isteyeceklerini arz etmiştim. Yüksek bilgileri olduğu üzere konferans, Yunanlıların başarısızlığı ile sonuçlandı. Bunu askerî bir başarı ile tamir ve tamamlamak istediler. Düşman birkaç günde Eskişehir'e ve sonra Ankara'ya gireceğini söylüyordu. Dış kanatlardan büyük bir çevirme hareketiyle ordumuzu batıya atmak suretiyle Türk ordusunu yok ederek Anadolu'yu istila etmek planını takip ediyorlardı. Biz de onların hare-

⁵⁸⁰ Türk İstiklal Harbi II/3, s. 277.; TANSEL, Mondros'tan..., Cilt IV, s. 78.; Özer Ozankaya, Cumhuriyet Çınarı, Ankara 1995, s. 284.

⁵⁸¹ Türk İstiklal Harbi II/1, s. 287.

⁵⁸² TANSEL, Mondros'tan..., Cilt IV, s. 78 vd.; Ergün Aybars, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, İzmir 1984, s. 279 vd.; R. TURAN-YALÇIN, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, s. 198-199; Savaşın cereyanı hakkında geniş bilgi için bk. (Türk İstiklal Harbi II/1, s. 363 vd.)

ketine evvelce elde ettiğimiz bilgilere göre durum almak suretiyle karşı koyuyorduk. Dumlupınar civarındaki birliklerimiz düşmanı oyaladılar. Düşman resmî yayınlarında bu ciheti biliyor, "millî ordu bizi oyalamak suretiyle yormak istiyor onların dersini vereceğiz" diyordu. Stratejileri akîm kaldı. Bu defa meydan muharebesiyle ordumuzu yenmek istediler. İnönü Muharebesi arzumuz üzere, bu maksatla meydana geldi. Yedi gün yedi gece devam eden muhârebeden sonra düşman bozuldu".⁵⁸³

Bu zafer sayesinde "büyük zafer"e giden yolun bir safhası da başarı ile geçilmiş oluyordu. Fransa, Türkiye'nin başarısı karşısında gerçekleri görerek Türkiye ile anlaşma zemini aramıştır. Ancak, başlayan Türk-Fransız görüşmeleri, Yunanlıların bu sıralarda tekrar saldırıya geçmeleri üzerine askıya alınacaktır.⁵⁸⁴ Fransızlar bir süre daha beklemek gereği duymuşlarsa da en azından Türk askerî başarılarının devam edebileceği yönünde bir kanaatin oluşması önemli bir husustur. Bu noktada Fransızların İngiltere desteğindeki Yunanlılara karşı Türk kuvvetlerinin ezici bir üstünlük elde edebileceklerine şüphe ile baktıkları da bir gerçektir.⁵⁸⁵

Yunanlıların İnönü'de iki defa ağır yenilgiye uğramalarına rağmen, Ankara Hükûmeti'nin reddettiği Sevr Antlaşmasını gerçekleştirmek amacıyla Anadolu topraklarına devamlı kuvvet çıkarıyorlar ve Türklere karşı yeni bir taarruza hazırlanıyorlardı. Sevr Antlaşmasını Türklere kabul ettirememeyi İngiltere'nin prestijine indirilmiş bir darbe olarak nitelendiren Lloyd George'un⁵⁸⁶ da desteğiyle Yunan kuvvetleri, 10 Temmuz 1921'de saldırıya geçtiler. Amaç, henüz gelişme hâlinde bulunan Türk ordusunun yok edilmesi idi. Bütün Batı Cephesi boyunca takviyeli kuvvetlerle ilerleyen Yunan kuvvetleriyle Türk kuvvetleri arasındaki çarpışmalarda Türk birlikleri tutunamamıştır. Gerek insan gücü gerekse araç ve gereç yönünde Türk kuvvetlerinden sayıca fazla durumda bulunan Yunanlılar birçok yerleri işgal etmeyi başarmışlar ve 13 Temmuzda Afyon, 17 Temmuzda Kütahya, 19 Temmuzda Eskişehir'i ele geçirmişlerdir.

⁵⁸³ Türk İstiklal Harbi II/1, s. 471-472.

⁵⁸⁴ AYBARS, Türkiye Cumhuriyeti ..., s. 281.

⁵⁸⁵ YALÇIN-TURAN, Türk İnkılap Tarihi..., s. 203.

⁵⁸⁶ Taner Baytok, İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970, s. 139.

Cepheden gelen bu kaygı verici haberler üzerine 18 Temmuz 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Ankara'dan Karacahisar'daki Batı Cephesi Karargâhı'na gelmiştir. 21 Temmuzda yapılan Türk karşı taarruzu da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Gelişen Yunan ilerleyişi karşısında, o günkü şartlarda, imkânları sınırlı Türk ordusu için daha da ileri kayıpları önlemek üzere yeni bir strateji tespitine gerek gören Mustafa Kemal Paşa, orduyu derleyip toparlamak ve güçlendirmek için Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmenin uygun olacağını Cephe Kumandanı İsmet Paşa'ya bildirmiştir⁵⁸⁷. Bu strateji gereği Batı Cephesindeki Türk ordusu yürüyüşe geçerek 25 Temmuz 1921'de tamamen Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiştir. Bu karar, harp yönetimi bakımından isabetli bir davranıştı. Zira kayba uğrayan, azalan kuvvetlerin, tutunduğu mevzilerde tazelenen taarruz gücüne karşı çekilmeksizin uzun süre direnmesi daha büyük kayıpların sebebi olacaktı. Eskişehir-Kütahya Savaşları adını alan ve Türk birliklerinin Sakarya'nın doğusuna çekilmesiyle sonuçlanan bu çarpışmalarda Türk ordusu kendisinden iki misli fazla düşman kuvvetleri karşısında oldukça ağır zayıt vermiş, gerek çarpışmalar gerekse geri çekiliş esnasında şehit, yaralı ve kayıp olmak üzere 40.000'e yakın silahlı kuvvetini kaybetmiştir.

Türk ordusunun Sakarya'nın doğusuna çekiliş günlerinde Bakanlar Kurulu tekrar gelişebilecek yeni bir Yunan taarruzuna karşı tedbir olmak üzere hükûmet merkezinin Ankara'dan Kayseri'ye nakline karar vermiştir. Ancak hükûmetin bu kararı Büyük Millet Meclisinin gizli oturumunda tepkiyle karşılanmış ve Ankara'nın müdafası için gerekli hazırlıkların yapılmasına karar verilmiştir.

Eskişehir ve Kütahya savaşlarında Türk kuvvetlerinin kendisinden çok üstün durumda bulunan Yunan ordusu karşısında tutunamaması ve Sakarya'nın doğusuna çekilmek zorunda kalması Türk kamuoyunda büyük bir hayal kırıklığı ve manevi çöküntüye yol açmıştır. Esasen Türk kuvvetlerinin Sakarya'nın doğusuna çekilmesi kararının en önemli gerekçesi Yunan kuvvetleri karşısında savaşılabilecek bir duruma gelebilmesi için eksikliklerin tamamlanmasıydı. Son derece zor şartlarda henüz oluşturulan bir ordunun Yunan kuvvetleri karşısında bir galibiyet alamaması tabii olmakla birlikte, bu-

⁵⁸⁷ Nutuk, s. 405.

nun kamuoyunda anlaşılması da beklenemezdi. Türkiye Büyük Millet Meclisinde bazı muhalif milletvekilleri Eskişehir ve Kütahya savaşılarından sorumlu tutmak amacıyla Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığı uhdesine almasını istiyorlardı. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa, 4 Ağustos 1921 tarihli gizli oturumda başkomutanlık konusunda yapılan teklifleri TBMM'nin sahip olduğu yetkileri üç ay süre ile fiilen kullanmak şartıyla kabul ettiğini ifade eden bir önerge vermiştir⁵⁸⁸. Bu teklife karşı çıkanlar olmuşsa da Mustafa Kemal Paşa'nın başkomutanlığına dair kanun 5 Ağustos 1921 tarihinde yapılan açık oturumda oy birliğiyle kabul edilmiştir⁵⁸⁹. Mustafa Kemal Paşa, başkomutan olduktan hemen sonra ordunun elzem ihtiyaçlarının karşılanmasına girişmiş bu amaçla 7-8 Ağustos 1921 tarihinde Tekâlif-i Milliye emirlerini çıkartılmıştır. Türk milletinden büyük fedakârlıkların istendiği kararlar şunlardır:

1- Her ilçede bir "Tekâlif-i Milliye Komisyonu" (Millî Vergiler Komisyonu) kurulacak, bu komisyonlarca toplanan malzeme ordunun çeşitli bölümlerine dağıtılacak,

2- Vatanın her ailesi birer kat çamaşır, birer çift çorap ve çarık hazırlayıp Tekâlif-i Milliye Komisyonuna teslim edecek,

3- Tüccarın ve halkın elinde bulunan çamaşırlık bez, Amerikan, patiska, pamuk, yıkanmış ve yıkanmamış yün ve tiftik, erkek elbisesi dikmeye yarayan her türlü kışlık ve yazlık kumaş, kalın bez, kösele vekata (ince meşin), taban astarlığı, sarı ve siyah meşin, sehtiyan, dikilmiş ve dikilmemiş çarık, potin, demir kundura çivisi, tel çivi, kundura ve saraç ipliği, nallık demir ile yapılmış nal, mih, yem torbası, yular, belleme, kolan, kaşığı, gebre, semer ve organ stoklarından yüzde kırkına bedeli sonradan ödenmek üzere el konulacak,

4- Buğday, saman, un, arpa, fasulye, bulgur, nohut, mercimek, kasaplık hayvan, şeker, gaz, pirinç, sabun, yağ, tuz, zeytinyağı, çay, mum stoklarından yüzde kırkına bedeli sonradan ödenmek üzere el konulacak

5- Ordu ihtiyacı için alınan taşıt araçları dışında halkın elinde kalan taşıt araçlarıyla, yüz kilometrelik bir uzaklığa kadar, ayda bir defa olmak üzere, parasız askerî ulaşım yapılması mecburi tutulacak,

⁵⁸⁸ Nutuk, s. 407.

⁵⁸⁹ Nutuk, s. 408-409.

6- Ordunun giyimine ve beslenmesine yarayan bütün sahip-siz mallara el konulacak,

7- Halkın elinde bulunan ve savaşta işe yarar bütün silah ve cephane üç gün içerisinde teslim edilecek,

8- Benzin, vakum, gres, makine, don, saat ve taban yağları, vazelin, otomobil ve kamyon lastiği, solisyon, buji, soğuk tutkal, Fransız tutkalı, telefon makinesi, kablo, pil, çıplak tel, yalıtkan maddeler ve bunlar türünden malzeme ve asit sülfirik stoklarının yüzde kırkına el konulacak,

9- Demirci, marangoz, dökümcü, tesviyeci, saraç, arabacı esnafları ve imalathaneleriyle, bu esnaf ve imalathanelerin iş çıkarmak güçleri ve kasatura, kılıç, mızrak ve ceyer yapabilecek ustaların adlarıyla birlikte sayıları ve durumları tespit edilecek,

10- Halkın elinde bulunan dört tekerli yaylı araba, dört tekerli at ve öküz arabalarıyla kağıt arabalarının bütün takım ve hayvanlarıyla birlikte binek ve top çeker hayvanlarının, katır ve yük hayvanlarının, deve ve eşek sayısının yüzde yirmisine el konulacaktır⁵⁹⁰.

Tekâlif-i Milliye emirlerinin yerine getirilmesi ve herhangi bir suistimale meydan vermemek için kurulan İstiklal Mahkemele-ri, Ankara, Kastamonu, Samsun, Konya ve Eskişehir bölgelerinde görev yapmıştır⁵⁹¹.

12 Ağustos 1921 tarihinde Fevzi Paşa ile birlikte Polatlı'ya cephe karargâhına gelen Mustafa Kemal Paşa, burada düşmanın Türk cephesinin sol kanadını kuşatacağı kanaatiyle gerekli tedbirleri almıştır. Nitekim Eskişehir ve Kütahya savaşlarında yenilse de Türk ordusunun tamamen zararsız hâle getirilemediğini bilen Yunanlılar 13 Ağustos 1921'de harekâta geçtiler. Bir meydan muharebesiyle Türk ordusunu tamamen yok etmeyi planlamışlardı. Yunan saldırısı karşısında Türk ordusu Sakarya'ya doğru çekilmeye başladı. 23 Ağustos 1921'de Yunanlıların Türk ordusuna hücumu ile başlayan meydan muharebesinde 26 Ağustos'ta Türk ordusu Yunan kuvvetlerinin çevirme teşebbüsleri ile çok sıkışık bir duruma düştü. Yüz kilometre uzunluğundaki hat üzerinde cereyan eden savaşta sol kanattaki Türk kuvvetleri Ankara'nın elli kilometre güneyine

⁵⁹⁰ Nutuk, s. 410-411.

⁵⁹¹ Nutuk, s. 411.

kadar itildi. İşte bu sıralarda Mustafa Kemal Paşa, büyük fedakârlıklarla oluşturulan savunma hattından gerilere çekilmek düşüncesini ortadan kaldırmak için şunları söylemiştir:

"*Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. O satıh bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanıyla ıslanmadıkça terk olunamaz. Önun için küçük büyük her birlik bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat küçük büyük her birlik ilk durabildiğı noktada yeniden düşmana cephe kurup savaş devam eder. Yanındaki birliğin çekilmeye mecbur olduğunu gören birlikler ona tâbi olamaz. Bulunduğı mevzide sonuna kadar dayanmaya ve karşı koymaya mecburdur*"⁵⁹². Sakarya Savaşı sırasında söylenmiş olan bu söz esasen Millî Mücadele ruhunun bir ifadesinden başka bir şey değildir. Zira Millî Mücadele boyunca fakrüzaruret içerisinde oluşturulan ordunun istenilen başarıyı ve zaferi kazanabilmesi için Mehmetçiğin vatanın her karış toprağını kanıyla savunması gerekecektir⁵⁹³.

10 Eylülde genel bir taarruza geçen Türk kuvvetlerinin başarsısı karşısında düşman mevzilerini bırakarak geri çekilmeye başladı. 12 Eylül 1921'de yapılan Türk taarruzundan sonra Yunanlılar bozgun hâlinde Sakarya'nın batısına çekilmekten başka çaresi kalmamıştır. 13 Eylül 1921 tarihinde Sakarya'nın doğusunda artık Yunan birlikleri bulunmuyordu. Böylece 23 Ağustos gününden itibaren 22 gün 22 gece aralıksız süren bu çetin savaşta Türk ordusu kesin ve büyük bir zafer elde ediyordu.

Sakarya Meydan Muharebesi Türk İstiklal Harbinin bir dönüm noktasıdır. Zira bu savaşla 1683'te Viyana önlerinde başlayan Türk bozgunu durdurulmuş, Haçlı düşüncesi ve gücü kırılmıştır. Sakarya Savaşının kazanılmasıyla büyük bir tehlike çözülmüş oldu. Ankara'nın boşaltılıp, Kayseri'ye taşınmak için başlayan çalışmalar ve birçok ailenin yollara düşmesi bu tehlikenin büyüklüğünü göstermektedir⁵⁹⁴.

Sakarya Zaferi, Batılı devletlerin Yunan ordusuna güvenini sarsmış, Türk ordusunun er geç kazanacağı anlaşılmıştır. İngiliz Dışişleri Bakanı, İngiltere ile Türkiye arasında barış yapılması gerektiğini söylerken Yunan başbakanına da aynı öneride bulunması, ayrıca İngi-

⁵⁹² Nutuk, s. 412.

⁵⁹³ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 207.

⁵⁹⁴ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 208.

liz Başbakanı Lloyd George'un, Yunanistan'a para ve ekonomik yardım yapamayacağını bildirmesi Yunanistan'a olan güvenin sarsıldığını göstermektedir⁵⁹⁵. Sakarya Savaşının Ankara Hükûmeti'ne sağladığı güven neticesi, 13 Ekim 1921'de Rusya ile doğu sınırlarını güvence altına alacak olan Kars Anlaşması, 20 Ekim 1921'de Fransa ile Ankara İtilafnamesi imzalanacak, 23 Ekim 1921'de İngiltere ile anlaşmaya varılarak Malta'daki Türklerle Anadolu'da tutuklu bulunan İngilizlerin değişimi sağlanacaktır. Ayrıca Yunan kuvvetlerine karşı kazandığı Sakarya Meydan Muharebesi, Türk millî kuvvetlerinin derlenip toplanması için gerekli zamanı da kazandırmıştır.

Sakarya Meydan Muharebesinde tarafların askerî güçleri şöyledi: **Yunanlılar:** 90.000 piyade tüfeği, 700 makineli tüfek, 300 top, 20 uçak ve 1500 kişilik süvari kuvvetine sahiptirler. **Türkler:** 2500 subay, 45.000 piyade tüfeği, 240 makineli tüfek, 175 adet çeşitli çapta top ve 4500 süvari ile 2 uçak⁵⁹⁶.

Bu rakamlarda göstermektedir ki Sakarya Meydan Muharebesinde Yunan kuvvetlerinin ezici bir üstünlüğü vardır. Artık yapılması gereken eksiklerin tamamlanması, yeni ve kesin sonuç alınacak bir savaşa hazırlanması gerekmektedir.

Sakarya Zaferinden sonra Batılı devletlerin Türkiye hakkındaki düşünceleri ve Yunanlılara karşı tutumları değişmeye başlamıştı. Sürekli Yunanlılar tarafını tutan İngilizler bile Sakarya Zafelerini küçümsemiyorlar, Yunanlılar marifetiyle Anadolu'daki arzularını gerçekleştiremeyeceklerini görüyorlardı. İngiliz basınında barışın ilk şartının Yunan ordusunun Anadolu'dan çekilmesi olduğu yönünde yazılar çıkıyordu. İngiltere ve müttefikleri Şark Meselesini görüşmek ve Türk askerî faaliyetlerini durdurmak amacıyla 21-26 Mart 1922 tarihinde Paris'te toplanmış ve 22 Martta Türklere ve Yunanlılara mütareke teklifinde bulunmuşlardır. Yunanlıları bir yıldan beri taarruz için hazırlık yapan Türk ordusu karşısında bırakmak istemeyen İtilaf Devletleri'nin bu teklifini Yunanlıların hemen kabul etmelerine⁵⁹⁷ karşılık, Türk tarafı mütarekeyi prensip

⁵⁹⁵ AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s. 289-290.

⁵⁹⁶ Sadri Karakoyunlu, "Sakarya Meydan Muharebesinin Yankıları (Melhame-i Kübra-Büyük Kan Seli veya Büyük Savaş Alanı)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 31 (Mart 1995), s. 94.

⁵⁹⁷ TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt IV, 129-130.

olarak kabul etmekle birlikte ateşkes anlaşmasıyla Anadolu'nun boşaltılmasını şart olarak ileri sürmeyi kararlaştırmıştı.

22 Mart 1922 tarihinde yapılan mütareke teklifine cevap vermeye vakit kalmadan İtilaf Devletleri'nin Dışişleri Bakanları barış şartlarını içeren 26 Mart 1922 tarihli ikinci notayı göndermişlerdir. Her iki notanın da taşıdığı ağır şartları göz önünde bulunduran Mustafa Kemal Paşa esaslı ve büyük bir savaşa hazırlanmak gerektiği kanaatindeydi. Nitekim her iki notaya 5 Nisan 1922 tarihinde verilen cevapta ilke olarak ateşkes anlaşmasının kabul edildiği ancak temel şart olarak Anadolu'nun boşaltılması işine hemen başlanmasının zaruri olduğu ifade edilmiştir. İtilaf Devletleri, 15 Nisan 1922 tarihinde verdikleri cevapta Türk teklifini kabul etmemişlerdir⁵⁹⁸. Esasen bu beklenen bir neticedir. Kesin sonuçlu bir savaşa hazırlanan Türk tarafı, verilen cevapta siyaseten haksız bir duruma düşmemek için ustaca bir diplomasi dili kullanmıştır.

Sakarya Savaşından sonra mütareke için bu gelişmeler yaşanırken ordunun eksikleri tamamlanmaya çalışılıyordu. Esasen Sakarya yenilgisinden sonra Yunan ordusu güvenliğini sağlayacak tedbirleri almıştır. Yunanlılar, Anadolu'da Eskişehir-Seyitgazi-Bolvadin hattından Ankara üzerine yürümeye karar verirlerken aynı zamanda Çatalca karşısında topladıkları kuvvetlerle Doğu Trakya'dan da İstanbul'u bir baskınla ele geçirmeyi planlıyorlardı⁵⁹⁹. Türk silahlı kuvvetleri de Eskişehir-Afyon hattına yerleşen düşman kuvvetleri karşısında toplanırken Yunan ordusunun toparlanıp güçlenmesine fırsat verilmeden taarruz edilmesi düşünülmüşse de çok kısa sürede yeterli hazırlıkların yapılmasına imkân bulunmadığından düşünülen taarruz planı gerçekleştirilememiştir. Bununla birlikte her an taarruz edilecekmiş gibi hazırlıklar sürdürülmüştür. 14/15 Eylül 1921 tarihinde seferberlik ilan edilerek⁶⁰⁰ ordunun muharip gücü artırılmaya çalışılmıştır. Çeşitli yerlerdeki ordu birliklerinin de kaydırılmasıyla Batı Cephesinde ilk defa 200 bine yakın insan toplanabilmiştir. Büyük çapta bir meydan muharebesi düşünüldüğünden çok sayıda silah ve cephaneye ihtiyaç vardı. Türk vatanseverlerinin kurdukları Karakol Cemiyeti, M.M.

⁵⁹⁸ Mütareke teklifleri için bk. *Nuruk*, s. 431-434.

⁵⁹⁹ BİYIKLIOĞLU, *Atatürk Anadolu'da (1919-1922)*, Cilt I, s. 414.

⁶⁰⁰ Kâzım Özalp, *Millî Mücadele, 1919-1922*, Cilt. I, TTK Yayını, Ankara 1988, s. 214 (Seferberlik emri).

Grubu, Hamza Grubu gibi adlarla faaliyet gösteren gizli teşkilatlar büyük fedakârlıklarla Müttefiklerin denetimi ve muhafazası altındaki depolardan kaçırdıkları silah, cephane ve diğer savaş malzemesini gizlice Anadolu'ya yolluyorlardı. İtilaf Devletleri'nce kamaları alındığı için çelik bir borudan başka işe yaramaz durumdaki Türk topları Anadolu'da Türk ustaları tarafından işler hale getiriliyordu. Sıkıntısı çekilen bazı silahlar ise Ruslardan, Fransızlardan ve İtalyanlardan sağlanmaya çalışılmıştır⁶⁰¹.

Eksiklerini büyük oranda tamamlayan Türk ordusu ile Yunan ordusunun Büyük Taarruzdan önceki güçleri şöyledir ⁶⁰²:

Türk ordusu : 8658 subay, 199283 er, 100352 tüfek, 2025 hafif makineli tüfek, 839 ağır makineli tüfek, 323 top, 5282 kılıç, 10 uçak, 198 kamyon, 33 oto ve ambulans.

Yunan ordusu : 6418 subay, 218205 er, 90000 tüfek, 3139 hafif makineli tüfek, 1280 ağır makineli tüfek, 450 top, 1280 kılıç, 50 uçak, 4036 kamyon, 1776 oto ve ambulans.

Taarruz için hazır hâle geldiğini düşünen Mustafa Kemal Paşa taarruzun başlaması kararını vermiş, bu kararını yalnızca Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa ve Millî Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp) Paşa ile görüşmüş ve harekât planı son derece gizli tutulmuştur⁶⁰³.

21 Ağustos'ta Akşehir'deki Batı Cephesi karargâhına varan Mustafa Kemal Paşa, burada komutanlarla, yapılacak savaş planını gözden geçirmiş, 24 Ağustos 1922 tarihinde de Başkomutanlık, Genel Kurmay Başkanlığı ve Batı Cephesi karargâhları taarruz cephesi gerisindeki Şuhut kasabasına nakledilmiştir.

⁶⁰¹ Fransa'dan 1000 adet makineli tüfek, 100 kamyon ve birkaç tane uçak satın alınmıştır. Parakini isminde bir İtalyan da Spad-13 tipinde 15 yeni uçak satmıştır. Almanya'dan silah, cephane ve uçak satın almak için yapılan gayretler ise boşa çıkmıştır. bk. BİYİKLİOĞLU, *Atatürk Anadolu da (1919-1922)*, Cilt I, s. 414; 1920-1922 tarihleri arasında Rusların verdikleri askerî malzeme, Cemal ve Sıtkı Beylerin İtalyanlardan ve Fransızlardan satın aldıkları askerî malzeme ile Fransızların Adana'yı tahliyeleri esnasında verdikleri ve sattıkları malzeme miktarları için bk. ÖZALP, *Millî Mücadele*, Cilt I, s. 219-221, Belge Nu.: 118.

⁶⁰² *Türk İstiklal Harbi*, II/6-2, s. 16.

⁶⁰³ 20 Ağustos 1922 tarihinde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin ilk sayfasında yer alan ilânda: "Gazi Paşa hazretleri Ağustosun 21. Pazartesi günü köşklerinde rical-i siyasiyeye bir çay ziyafeti verecekler" denilmekteydi. Bu tamamen uydurma bir ilândı. Mustafa Kemal Paşa o gece sabaha karşı Konya yolu üzerinden cepheye hareket etmişti. bk. ÖZALP, *Millî Mücadele*, Cilt I, s. 234.

26 Ağustos sabahı Türk topçusunun ateşiyle başlayan Büyük Taarruz, planlandığı gibi bir imha savaşı olacaktı. Düşmanın kaçmasına fırsat verilmemesi gerekmekteydi. Nitekim Türk kuvvetleri, Yunan ordusunun büyük bir kısmını Dumlupınar'da sıkıştırıp imha etmeyi başarmıştır. 30 Ağustos 1922 tarihinde Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat sevk ve idare ettiği meydan* muharebesinde⁶⁰⁴ tamamen kuşatılan Yunan askerleri imha olmaktan kurtulabilmek için süratle kaçmaya başlamışlardır. Yunan birliklerinin pek az bir kısmı Kızılağaç deresinden çekilebilmişlerdir. Eskişehir grubundan gelen bir Yunan tümeni de Gediz-Simav yoluyla çekilmeye çalışıyordu. Dumlupınar'ın doğusunda kalan Yunan birlikleri ise Uşak istikametine çekilmiş bulunuyordu. 1 Eylül 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, birliklerle "Ordular! İlk hedefiniz Akdeniz'dir İleri!" emrini vermiştir. 26 Ağustos 1922'de başlayan ve Afyonkarahisar-Aluntaş-Dumlupınar arasında cereyan eden muharebe beş gün beş gece devam etmiş, zalim ve mağrur düşmanın asli unsurları tamamen imha edilmiştir⁶⁰⁵.

Dağılmış hâldeki Yunan askerleri bir yandan kaçmaya çalışırken bir yandan da Yunan Başkumandan ve Batı Cephesi kargâhları Uşak'a nakledilmişti. Türk ordusunun taarruzu karşısında tutunamayan Yunan Başkomutanı General Trikopis de 2 Eylül 1922 tarihinde esir edilmiştir⁶⁰⁶.

Şaşkın ve perişan bir hâlde küçük gruplar hâlinde İzmir'e doğru kaçan Yunan askerlerinin bir kısmı güçlkle İzmir'e ulaşabilmişlerdir. 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e giren Türk kuvvetleri, Yunan kuvvetlerinin son döküntülerini de teslim almışlardır. Yunan askerleri çekilirlerken güzergâhlarındaki hemen her yeri yakmaktan geri kalmamışlardır. Türk ordusu İzmir'e girdikten sonra İzmir'de 11-13 Eylül tarihlerinde büyük bir yangın çıkmıştır. Ermeni mahallesinde çıkan ve müsebbipleri bilinmeyen yangının söndürülmesi ve asayişin sağlanması için Türk askerleri gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır⁶⁰⁷.

⁶⁰⁴ 30 Ağustos tarihindeki bu savaşa Başkumandan olarak bizzat Mustafa Kemal Paşa komuta ettiği için "Başkumandanlık Meydan Muharebesi" denilmiştir.

⁶⁰⁵ Nutuk, s. 449.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 212.

⁶⁰⁶ Sadiye Tutsak, "Millî Mücadelede Uşak", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Ege Ün. Yayını, İzmir 1995, s. 308.

⁶⁰⁷ İzmir yangını konusunda bk. (Mustafa Turan, "İstirdatta İzmir Büyük Yangını, 13-15 Eylül 1922", *Nihal A tısz ve Nejdet Sançar Armağanı*, Afyon 1995, s. 241 vd.)

İzmir'in kurtarılmasından sonra Yunan ordusunun Marmara bölgesindeki kolu da takip edilmiş böylece Batı Anadolu'da savaş esirlerinin dışında hiçbir Yunan askeri kalmamıştır. Türk ordusunun Büyük Taarruz'daki kaybı ise, 2318 şehit, 9360 yaralı, 101 esir ve 1697 kayıptan ibarettir.

İzmir'in alınmasından sonra 20 Eylül tarihinden itibaren 2. Ordu birlikleri, Çanakkale Boğazı ve İzmit Körfezi istikametinde ilerlemeye başlamıştır. Bölgeyi kontrol eden İngiliz askerleriyle karşı karşıya gelen Türk kuvvetleri ile herhangi bir arbede yaşanmamış ve İngiliz kuvvetleri bir süre sonra çekilmiştir.

Sıra barışın yapılmasına gelmişti. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti 20 Kasım 1922 tarihinde toplanan Lozan Konferansına İsmet Paşa başkanlığında bir heyet gönderdi. Görüşmeler 4 Şubat 1923'te kesildi. Ancak tarafların barış isteği ağır basınca 23 Nisanda görüşmeler yeniden başladı ve 23 Temmuz 1923 tarihinde XX. yüzyılın en önemli barış antlaşmalarından biri olan Lozan Antlaşması imzalanarak yeni Türk Devleti dünyaca tanınıyor, sınırları saptanıyordu⁶⁰⁸.

Türkler dışında, Birinci Dünya Savaşının bütün mağlûp devletleri, kendilerine zorla kabul ettirilen antlaşmalara boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Türk milleti ise Sevres Antlaşması gibi bir esaret belgesini kendi tarihinin şeref ve haysiyetine layık görmemiş, istiklalinin sona erdiğinin zannedildiği bir anda, vatanın müdafaası için neler yapabileceğini düşmanlarına önce savaş meydanlarında göstermiştir. Daha sonra bu başarılarını I. Dünya Savaşının galiplerine, karşılıklı eşitlik prensibine dayanan bir antlaşmayla tasdik ettirmiş kendi üzerinde oynanan bütün oyunları bozmuştur. I. Dünya Savaşının sonunda imzalanan adaletsiz antlaşmalar, Avrupa'da yeni bir savaşın çıkmasına sebep olup yürürlükten kalkmış fakat, gerçek barışın kurulmaya çalışıldığı Lozan Antlaşması ise I. Dünya Savaşı sonrasının günümüze kadar geçerliğini koruyan tek antlaşması olmuştur. Antlaşmanın Türk milleti bakımından önemini en güzel şekilde Mustafa Kemal Paşa açıklamıştır: *"Bu antlaşma, Türk milletine karşı, yüzyıllardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşmasıyla tamamlandığı zannedilmiş büyük bir suikastın, sonunda neticesiz bırakıldığını ifade eden bir vesikadır"*.⁶⁰⁹

⁶⁰⁸ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1989, s. 286.

⁶⁰⁹ Nutuk, Cilt II, s. 384.

B. Siyasi Mücadele⁶¹⁰

a. Sevr Projesi

* Mondros Mütarekesini acımasızca uygulamaya çalışan Müttefik Devletler, beklemedikleri bir Türk direnişiyle karşılaşmışlardı. Menfaatlerinin tahakkuku için bir an evvel antlaşma yapmak suretiyle Şark Meselesini kendilerince hükûken sona erdirmek istiyorlardı. Bu itibarla "Sevr Antlaşması, Ankara'da o günlerde yaşanan gerçeklerin bir sonucuydu"⁶¹¹.

Osmanlı Devleti'ne verilecek barış taslağı kararlaştırıldıktan sonra Müttefikler, 22 Nisan 1920'de Osmanlı Devleti'ni resmen konferansa davet ettiler⁶¹². 6 Mayıs'ta Konferansa bir heyetle katılan Tevfik Paşa'ya, 11 Mayıs'ta Fransız Dışişleri Bakanı ve Konferans Başkanı Millerand tarafından barış antlaşmasının metni verildi. Verilen metin çok ağır bir dille kaleme alınmış olup Osmanlı Devleti'ni neredeyse savaşın tek müsebbibi olarak ele almaktaydı.

Kendisine verilen metni inceleyen Tevfik Paşa, 17 Mayıs 1920 tarihinde Damat Ferit Paşa'ya, barış akdine imkân olmadığını bildiriyordu⁶¹³. Konferans delegasyonuna bir de muhtıra veren Tevfik Paşa, kendisine verilen barış şartlarını bağımsız bir devletin kabul edemeyeceği düşüncesiyle yurda dönmüştür.⁶¹⁴

Tevfik Paşa'nın dönmesinden sonra şartlar ne olursa olsun barışı imzalamakta kararlı olan Damat Ferit Paşa, heyet başkanı olarak Paris'e gitmiştir⁶¹⁵. Paris'te süren görüşmelere 19 Haziran 1920'de katılan Damat Ferit, hazırladıkları metni Barış Konferansı'na vermiş, konferansta yaptığı konuşmada da, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşına girmekle suç işlediğini, bu suçun İttihatçılara ait olduğunu ileri sürerek, Ermenistan kurulması konusunda görüşmelere hazır olduklarını söylemiştir⁶¹⁶.

⁶¹⁰ Bu bölümün oluşturulmasında Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri adlı eserden faydalanılmıştır. bk. (E.Semih Yalçın - Mustafa Turan vd., **Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, (Kolektif eser), Siyasal Kitabevi, Ankara 2004, s. 213-236).

⁶¹¹ Cont Carlo Sforza, "Versay Antlaşması'ndan Sonra Avrupa Dış Politikası, Müttefik Devletler ve Türkiye", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 30, (Ağustos, 1987), s. 44.

⁶¹² Tuncer Baykara, **Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, İstanbul 1991, s. 85.

⁶¹³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK Yayını, Ankara 1973, s. 60.

⁶¹⁴ Tahsin Ünal, **Türk Siyasal Tarihi 1700-1958**, 4. Baskı, Ankara 1977, s. 508'de Tevfik Bey'in Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından azledildiği kaydedilmiştir.

⁶¹⁵ BAYKARA, **Türk İnkılap Tarihi**, s. 85.

⁶¹⁶ TURAN-YALÇIN, **Türk İnkılap Tarihi**.... s. 215.

İtilaf Devletleri, 22 Haziranda Yunan ordusunun elde ettiği başarı sebebiyle, Osmanlı Devleti'nin isteklerini reddederek Damat Ferit'e verdikleri cevapta, "Türklerin yüzünden çok büyük kayıplara uğradıklarını, hazırladıkları metnin üzerinde hiçbir değişiklik yapmayacaklarını belirttiler. Barışı imzalamak veya reddetmek için 27 Temmuz'a kadar süre tanıdılar⁶¹⁷. Bu tavır, antlaşmayı imzalamaktan kaçınırlarsa, İstanbul'un kesin olarak Türklerin elinden alınacağı şeklinde yorumlanmıştır⁶¹⁸. Ayrıca Müttefikler, Osmanlı Devleti'nin antlaşmayı imza etmeyeceğini de göz önünde bulundurarak İstanbul'un Yunan askeri tarafından işgal edilmesini de kararlaştırdılar⁶¹⁹.

Sevr metni ana hatları ile şöyledir:

1- Osmanlı Devleti, İstanbul ve çevresi ile Anadolu'da küçük bir toprak parçasından ibaret olacak, fakat Osmanlılar, antlaşma hükümlerine saygı göstermezler ve uymazlarsa, İstanbul da ellerinden alınacaktır. Osmanlı sınırları Trakya'da, Midye'nin çok daha doğusundan başlayarak Büyük Çekmece Gölü'ne inecek, bu hattın batısında kalan Trakya Yunanistan'a verilecektir. Güney sınırı ise İskenderun Körfezi ile Antalya Körfezi arasında bulunan Karataş Burnu'ndan başlamak suretiyle Antep, Urfa ve Mardin'i dışta bırakarak Irak sınırına varacaktır.

2- Boğazlar savaş zamanında bile bütün devletlerin gemilerine açık bulundurulacak ve kendisine mahsus bayrağı ve bütçesi olan bir Avrupa komisyonu tarafından kontrol edilecektir.

3- İngiliz, Fransız, İtalyan ve Japonlardan kurulacak bir komisyonun Osmanlı adli kapitülasyonlarının yerine geçmek üzere koyacağı bir usulü Osmanlılar kabul edeceklerdi. Kapitülasyonlardan bütün Müttefik tebaası faydalanacaktır.

4- İngiliz, Fransız, İtalyan ve Osmanlılardan kurulacak bir komisyon, "Türkiye'nin servetini idame ve tezyit için" gerekli tedbirleri alacak, bütçe üzerinde son sözü söylemek yetkisine sahip olacak, Türk parasının cins ve miktarını düzeltecektir. Bu komisyonun muvafakati olmadıkça Osmanlılar içte ve dışta borç yapamayacaklardır. Türkiye'nin bütün servet ve varidatını emrinde bulun-

⁶¹⁷ AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 233.

⁶¹⁸ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991, s. 202; M. Cemil (Bilsel), *Lozan*, Cilt I, İstanbul 1933, s. 341.

⁶¹⁹ BİLSEL, *Lozan*, Cilt I, s. 42.

duracak olan bu komisyon, elde ettiği paraları sıra ile kendi masraflarını, işgal kuvvetlerinin masraflarını, savaş sırasında zarar görmüş olan Müttefik tebaasının zararlarını karşılamaya ayıracak, geri kalan kısmı da Osmanlılar için harcayacaktır. Bu komisyonda bulunacak olan Osmanlı üyesinin sadece istişari mahiyette bir konuşma hakkı olacaktır."

5- Azınlıklar her derecede okul açabileceklerdir.

6- Türkiye'nin askerî kuvveti on beş bini jandarma olmak şartıyla 50.700 kişiden ibaret olacak ve topları bulunmayacaktır. Subayların da yüzde on beşini Müttefik veya tarafsız devletler subayları teşkil edecektir. Türkiye'de mecburi askerlik hizmeti olmayacaktır.

7- Osmanlı Devleti'nin 600 tonilatondan aşağı olmak üzere 13 gambot ve torpidosu olabilecek fakat karada ve denizde askerî uçağı bulunmayacaktır.

8- Türkiye'de herhangi bir tahkimat yapılamayacak ve Türk silahlı kuvvetleri, Müttefik komisyonlarının kontrolü altında bulunacaktır.

9- Antlaşmanın uygulanmasına başladıktan bir yıl sonra Kürtler, Doğu Anadolu'da bağımsız bir kuruluş meydana getirmek isterlerse ve onların bu istekleri, Cemiyet-i Akvâm tarafından kabul edilip Osmanlılara tavsiye edilirse Osmanlılar bu tavsiyeyi yerine getireceklerdir.

10- Van, Erzurum, Bitlis ve Trabzon illerinin bulunduğu alanda bir Ermenistan devleti kurulacak, bu devletin sınırlarının tayini, Amerika cumhurbaşkanının hakemliğine bırakılacaktır.

11- Hicaz bağımsız bir devlet olacak, Osmanlılar Mısır üzerindeki bütün haklarından vazgeçecekler, Suriye, Irak ve Filistin alınacak bütün kararları da kabul edeceklerdir.

12- On İki Ada İtalyanlara, Akdeniz'deki diğer adalar da Yunanlılara bırakılacaktır.

13- İzmir şehri ile Tire, Ödemiş, Akhisar ve Bergama'yı da içine alan bir bölgedeki Osmanlı hâkimiyeti hakkının icrası Yunanistan'a bırakılacak, yalnız Osmanlı hâkimiyetini işaret olmak üzere İzmir kalelerinden birine Türk bayrağı çekilecektir. Fakat mahallî parlamento, beş yıl sonra çoğunluk kararıyla İzmir'in Yuna-

nistan'a katılmasını Cemiyet-i Akvâmdan isteyebileceği gibi aynı husus için plebisite karar verebilecektir.⁶²⁰

Bu gelişmeler üzerine 22 Temmuzda İstanbul'da toplanan Saltanat Şûrasında yapılan kısa bir görüşmede, antlaşmanın zorunlu olarak imzalanması kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine Hadi Paşa, Tevfik Bey ve Bern Elçisi Reşat Halis Bey'den mürekkep bir heyet Paris'e giderek 10 Ağustos 1920'de Sevr'de antlaşmayı imzalamışlardır⁶²¹.

Sevr metninin müzakereleri esnasında Türk heyetinin hareket ve asli maksadı, Wilson Prensiplerinden mülhem olarak "adil bir sulh tesis etmek" olmasına⁶²² rağmen Müttefikler bu prensibe karşılık kaçamak bir yol görmüşlerdir. Bernard Lewis, Sevr metni hakkında şunları söylemektedir:

"Sevr Antlaşması pek insafsızdı ve Türkiye'yi, en zengin illerini ilhak eden devletlerin ve ulusların insafına dayanarak yaşayabilecek, çaresiz, kötürüm ve gölge bir devlet hâlinde bırakacaktı. Yenilmiş Almanya'ya empoze edilenden çok daha ağırdı ve Türkiye'de bir ulusal yas günüyle karşılandı".⁶²³

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi Sevr metni barış antlaşması değil bir savaş antlaşmasıydı. Yakın tarihte bir millete ceza olarak kabul ettirilen en sert barış antlaşmalarından biriydi ve ülkenin savaş ganimeti olarak kasten ve oldukça cüretli bir biçimde bölüşülmesine yol açıyordu.⁶²⁴

Churchill'in ifade ettiği gibi, *"kuklalar hükûmeti tarafından imzalanan Sevr Antlaşması"*⁶²⁵, Anadolu tarafından kabul görmeyecek, bilâkis millî hisleri kamçılacak ve Müttefikleri beklemedikleri sıkıntılara sokacaktır. Ankara'da kurulan TBMM Hükûmeti, bir beyanname yayımlayarak "Osmanlı Hükûmeti ile akdedilecek bir barışın TBMM'de kabul edilemeyeceğini, Türklerce kabul edilebi-

⁶²⁰ TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt III, s.173-175; Tam metin için bk. (Seha L. Meray - Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977, s. 45 vd.; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasal Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara 1963, s. 524 vd.)

⁶²¹ *Kurtuluş Savaşımız*, Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1973, s. 341.

⁶²² ÜNAL, *Türk Siyasal Tarihi*..., s. 472.

⁶²³ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kırıralı), TTK Yayını, Ankara 1988, s. 247.

⁶²⁴ SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*..., Cilt II, s. 85-86.

⁶²⁵ Lord Kinross, *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (çev. Necdet Sander), İstanbul 1984, s. 279.

lecek olan barışın, onun tek mümessili olan TBMM Hükûmeti ile yapılmasının zaruri ve lazım olduğunu" ilan etmişti⁶²⁶. Nitekim, görüşmelerin cereyanı ve neticesi, "*Düşmandan nesafet ve merhamet niyaz etmekle devlet ve millet işleri görülemez...nesafet ve merhamet dilenmek gibi bir prensip yoktur*". diyen Mustafa Kemal'i⁶²⁷ haklı çıkarıyor, Ankara Hükûmeti de TBMM'de, 19 Ağustos 1920 tarihli toplantıda, "Sevr Barış Antlaşmasını imzalayanların ve Saltanat Şûrasında olumlu oy kullananların TBMM'ce vatan haini ilan edilmeleri" kararı alıyordu⁶²⁸.

b. Londra Konferansı

Sevr metni, İngiltere Başbakanı Lloyd George, Yunanistan Başbakanı Venizelos, bazı Ermeni ve Kürt liderleri dışında kimseyi tatmin etmemişti. Fransızlarla İtalyanlar da bu antlaşmadan memnun değillerdi. Metinde bazı değişiklikler yapılmasından yana olan Fransızlar, Sevr'in değiştirilmesi konusunda daha olumlu bir tavır takınırlarken İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'yı "asi bir general" olarak suçlamaya ve Yunanlıları desteklemeye devam ediyorlardı⁶²⁹. Ancak Sevr Antlaşmasından kısa bir süre sonra, Eylül ayında başlayan harekâta Türk millî kuvvetlerinin Ermenileri yenilgiye uğratmaları üzerine İngiliz yetkilileri, Yunanlıların İzmir bölgesinde yenilgiye uğramaları hâlinde antlaşmada esaslı değişikliklerin yapılmasının kaçınılmayacağını düşünmeye başlamışlardır. Fransız Başbakanı Briand İngiltere'yi Sevr metninin hafifletilmesi için zorlamaya başlamış, İtalya'nın da Fransa'yı desteklemesi ile Londra Konferansı hazırlanmıştır.⁶³⁰

Müttefik Devletler, Sevr metni üzerinde zaruri görülen değişikliklerin yapılması amacıyla 21 Şubat 1921'de Londra'da bir konferansın toplanmasını kararlaştırdılar⁶³¹.

İngiltere Başbakanı Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Fransa Başbakanı Aristide Briand ve İtalyan Dışişleri Baka-

⁶²⁶ ÜNAL, *Türk Siyasal Tarihi*..., s. 507.

⁶²⁷ Nutuk, s. 237.

⁶²⁸ ÜNAL, *Türk Siyasal Tarihi*..., s. 529.

⁶²⁹ Bige Yavuz, *Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922*. TTK Yayını, Ankara 1994, s. 105.

⁶³⁰ TURAN-YALÇIN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 218.

⁶³¹ TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt IV, s. 30.

nı Cont Sforza'nın katılımıyla 21 Ocak 1921'de yapılan Paris görüşmeleri sırasında Aristide Briand, Sevr metninde bazı değişiklikler yapılmasını önermiştir. Cont Sforza da Anadolu'daki Bolşevik tehlikesine değinerek, meselenin ancak Kemalistlerin de katılacakları bir anlaşmayla dayanıklı bir biçimde çözümlenebileceğini ifade etmiştir. Lord Curzon ise Sevr metninin esaslı bir biçimde gözden geçirilerek Türklere ayrıntı üzerinde taviz verilip verilemeyeceğinin araştırılmasını ifade etmiştir⁶³². Bu ifadelerden anlaşılan odur ki İngiltere, Fransa ve İtalya ile aynı kanaatte olmayıp, Sevr metni üzerinde yapılması düşünülen değişikliklerle ilgili politikanın, baştan beri destekledikleri Yunanlılar üzerine kurulmasını istiyordu. Dolayısıyla Mustafa Kemal'i ve Ankara'yı muhatap kabul etmeye yanaşmayacakları anlaşılmıyordu⁶³³.

Bu gelişmelerden sonra 25 Ocak 1921 tarihinde Paris Konferansında Anadolu meselesinin müzakeresi için 21 Şubat 1921'de Müttefik Devletlerin delegeleriyle Türkiye ve Yunanistan delegeleri arasında Londra'da bir konferansın toplanması kararı alınmıştır. Kararda görüşmelerin esasını da Sevr'in teşkil edeceği ve lüzum görülen değişikliklerin yapılacağı da belirtilmiştir⁶³⁴.

Bu karar Briand tarafından 26 Ocak 1921'de İstanbul Hükûmeti'ne bildirilmiştir. Sadrazam Tevfik Paşa da 27 Ocak 1921 tarihinde, durumu Mustafa Kemal Paşa'ya telgrafla bildirmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın veya uygun görülen delegelerin Osmanlı delegeleri meyanında bulunmalarının da istendiğini ifade etmiştir. Ankara Hükûmeti'nce tayin edilecek delegelerin Osmanlı Hükûmeti delegeleri ile birleşerek Londra'ya gitmek üzere karar ve cevabının beklendiği de ilave edilmiştir⁶³⁵.

Dolaylı olarak yapılan bu davete Mustafa Kemal Paşa tarafından aynı gün verilen cevapta "Millî iradeye dayanarak Türkiye'nin mukadderatını elinde tutan meşru tek hâkim kuvvetin Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğu; şayet İtilaf Devletleri'nin Şark Meselesini hak ve adaletle halletmeğe karar vermişlerse, davetlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne doğru-

⁶³² SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*..., Cilt II, s. 119.

⁶³³ TURAN-YALÇIN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 219

⁶³⁴ İzzet Öztoprak, "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 33 (Kasım, 1995), s. 578.

⁶³⁵ Nutuk, s. 370.

dan doğruya yapmaları gerektiği” belirtilerek söz konusu davet reddedilmiştir⁶³⁶. Bunun üzerine Sadrazam Tevfik Paşa, Müttefiklere “Şayet bir konferans tertip etmek istiyorlarsa, yapacakları tek şeyin doğrudan doğruya, Türkiye’nin yegâne meşru temsilcisi olan TBMM Hükûmeti’ne müracaat etmek olduğunu ve her hâlükârda milliyetçi delegelerin Osmanlı Heyetinin inisiyatifinde Londra’ya gitmelerinin söz konusu olamayacağını bildirdi”⁶³⁷.

Ankara’da, Londra Konferansına yapılan davet üzerine uzun tartışmalar⁶³⁸ cereyan etmiştir. TBMM’de cereyan eden bu görüşmelerde İstanbul Hükûmeti, “Bütün memlekette hiçbir hak ve salâhiyet temsil etmeyen düşük bir kuvvet” olarak nitelendirilmiştir⁶³⁹. Sonra Meclis, İstanbul’da kurulacak herhangi bir heyete katılmayacağını, bunun yerine kendi içinden seçeceği ve Türk milletinin tek temsilcisi olacak bir heyeti, Tevfik Paşa’nın heyetinden ayrı olarak Londra’ya göndermeyi kararlaştırmıştır⁶⁴⁰.

TBMM’de alınan karara uygun olarak, Bekir Sami Bey’in başkanlığındaki heyet, önce Antalya’ya, oradan da bir İtalyan torpido-su ile Brendizi’ye hareket etti. Brendizi’den Roma’ya geçen heyet, Türkiye’deki milliyetçi harekete karşı sempatisi olan İtalyan Dışişleri Bakanı Cont Sforza’nın aracılığıyla Lloyd George tarafından Londra Konferansı’na katılmaya davet edilmiştir⁶⁴¹.

Konferans, 21 Şubat 1921’de açılmıştır. İlk olarak Yunan Başbakanı Kalogeropoulos söz alarak, Sevr’in Yunanistan’ın hukuki ve millî haklarını belirleyen tarihî bir gerçek olduğunu, Yunan ordusunun Kemalist gücü dağıtacak ve Sevr’i zorla kabul ettirebilecek güç ve yeteneğine sahip olduğunu söylemiştir. Fransız Başbakanı Aristide Briand ise Türk ordusunun kolayca dağıtılamayacağını, Türklerin her karış toprak için mertçe dövüştüklerine bizzat tanık olduklarını söylemiştir⁶⁴². 23 Şubatta Türk heyetinin dinlenmesi için toplanan kon-

⁶³⁶ Nutuk, s. 371.

⁶³⁷ Paul Dumont, **Mustafa Kemal**, (çev. Zeki Çelikkol), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1993, s. 76.

⁶³⁸ Bu tartışmalar için bkz. **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Cilt I, 4 Şubat 1921, İctima: 144, s. 366-379; 5 Mart 1921, İctima: 145, s. 382-407.

⁶³⁹ KINROSS, **Atatürk**, s. 401-402.

⁶⁴⁰ Nutuk, s. 384.

⁶⁴¹ Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası, (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, (Kolektif eser), Ankara 1990, s. 25.

⁶⁴² SONYEL, **Türk Kurtuluş Savaşı...**, Cilt II, s. 127

feransta Tevfik Paşa Ankara Hükûmeti'ni Türk milletinin yasal temsilcisi olarak tanıtmış, Bekir Sami Bey de bütün konferans boyunca Türk görüşünü tek başına savunmuştur⁶⁴³. Tevfik Paşa'nın "Ben sözü Türk milletinin hakiki mümessili olan Büyük Millet Meclisi başdelegesine bırakıyorum". diyerek sözü Ankara'nın temsilcilerine bırakmasıyla İtilaf Devletleri'nin temsilcileri Ankara Hükûmeti delegesi Bekir Sami Bey'i muhatap almak zorunda kalmışlardır.

Bekir Sami Bey'e verilen talimat, Misak-ı Millîde ifadesini bulan milli sınırlar içinde ülke bütünlüğünü ve tam bağımsızlığı savunmaktı. İtilaf Devletleri ise Sevr Antlaşmasının özünü saklı tutan bazı önerilerde bulunuyorlardı. Bekir Sami Bey, İtilaf Devletleri temsilcilerinin Sevr Antlaşmasında yapılacak değişikliklerle ilgili görüşlerini Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir. Buna 29 Şubatta karşılık veren Mustafa Kemal Paşa, barış ilkelerinin Türklerin millî emellerini kesin olarak güvence altına alırsa antlaşmanın adının pek önemli olmayacağını, iktisadi ve mali meselelerde Türk ilkelerinin değiştirilemeyeceğini, İngiltere'yi incitmemek uğruna İngiltere tarafından aldatılmamaya dikkat gösterilmesini bildirmiştir⁶⁴⁴.

Türk Heyetinin, İzmir'in Yunanlılardan tahliyesi, İstanbul'dan yabancı güçlerin çekilmesi, Boğazların geri verilmesi, Avrupa Türkiyesi'ndeki hudutların Büyük Harpten önceki durumuna getirilmesi istekleri Sevr'in tamamen reddedilmesi anlamına geliyordu. İtilaf Devletleri'nin, bu teklifleri kabule yanaşmayacakları, Boğazlar, İstanbul ve Kürtlerle meskun yerlerle ilgili politikalarını devam ettirecekleri aşîkârdır. Buna göre, Türkler, İzmirli Yunanlılara bir nevi muhtariyet bahşedecekler ve Osmanlı tebaası Ermenilerin Doğu Anadolu hududunda bir millî toprağa sahip olma hakkını tanıyacaktı. Yirmi günlük müzakerelerden sonra bu, Lloyd George ve diğer Batılı temsilcilerin son sözü olacaktır⁶⁴⁵.

Konferans'ın 12 Mart 1921 tarihli son toplantısında, İzmir ve havalisinde Türklere daha geniş yetkiler tanınması hususunda Mütrefikler tarafından ileri sürülen tekliflere Türkiye'nin cevabını beklemeyen, Yunanlılar, 23 Mart 1921'de Anadolu'da ikinci bir taarru-

⁶⁴³ KINROSS, *Atatürk*, s. 402-403.

⁶⁴⁴ SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı...*, Cilt II, s. 128-129.

⁶⁴⁵ DUMONT, *Mustafa Kemal*, s. 77-78.; TURAN-YALÇIN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 222.

za girişmişlerdi⁶⁴⁶. Dolayısıyla Londra Konferansı, bir sonuç vermeden dağılmıştır.

.Londra Konferansı sırasında, genel barış görüşmelerinden başka, Bekir Sami Bey ile İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri arasında ayrı ayrı görüşmeler yapılmış ve anlaşmalar⁶⁴⁷ imzalanmıştır. Bekir Sami Bey, Londra Konferansı sırasında imzalamış olduğu anlaşmaları Ankara ile istişare etmeden ve TBMM'nin tasvibini almadan imzalamış olduğu için bir hayli tenkide uğradığı gibi yaptığı anlaşmalar Meclis tarafından kabul de edilmemiştir. İngiliz ve İtalyan temsilcileri ile yapılan anlaşmaların pek bir ehemmiyeti haiz olmadığı gibi düşünülse bile Millî Mücadelenin doğrudan olmasa da kabulü anlamını taşıdığını ve ileride yapılacak antlaşmalara iyi bir zemin hazırlamış olduğunu söylememiz gerekmektedir. Ayrıca Fransızlarla yapılan anlaşmanın Ankara Hükûmeti'nce reddedilmiş olmasına mukabil, Millî Mücadeleye bir ivme kazandırdığını ve çok önemli neticeler alınabilecek hareketlerde büyük faydalar sağladığını belirtmeliyiz.

Londra Konferansının Ankara Hükûmeti'ne sağladığı en önemli kazanç, Wilson'un meşhur prensiplerine uygun olarak hazırlanmış bulunan Misak-ı Millînin, Batılı devletlere ve dünya kamuoyuna daha iyi duyurulması olmuştur.

Londra Konferansında da amaçlarına ulaşamayan İtilaf Devletleri, bundan sonra aralarında akdettikleri Üçlü Sözleşmeyi kabul ettirmeye çalışacaklardır⁶⁴⁸.

c. Gümrü Antlaşması

24 Eylül 1920'de başlayan Ermeni saldırılarına karşılık Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki Türk birlikleri karşı taarruza geçerek önce Ermenilerin eline geçmiş olan Sarıkamış ve Merdenek'i, 30 Ekimde de Kars'ı geri aldı. Bu büyük askerî başarı ile Ermeni kuvvetleri Türkiye için tehlikeli olmayacak bir hâle getirildiği gibi, doğu sınırları emniyet altına alınmış ve Misak-ı Millî sınırlarına

⁶⁴⁶ GÖNLÜBOL-SAR, *Atatürk ve Türkiyenin...* s. 26.; Sadi İrmak, *Atatürk Devrimleri Tarihi*, İstanbul 1973, s. 88.

⁶⁴⁷ Londra Konferansı sırasında yapılan anlaşmalar için bk. TURAN, *...Siyasî Çözüm*, s. 118 vd.

⁶⁴⁸ *Nutuk*, s. 392-393. YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 221.

ulaşılmıştır. Türk kuvvetleri Gümrü çevresindeki istihkâmlara kadar ulaştığı bir zamanda Ermeniler Kâzım Karabekir Paşa'dan mütareke istediler. Mütareke sonrasında 3 Aralık 1920'de Ermenilerle Ankara Hükûmeti arasında Gümrü Antlaşması yapıldı. Antlaşma ile önceden kaybedilen Kârs, Sarıkamış, Kağızman, Kulp ve Iğdır Türk topraklarına katıldığı gibi birçok silah ve cephane de ele geçirilmiştir. Bu cephenin kapanması ile elde bulunan silah ve diğer mühimmatın Batı Cephesine gönderilmesi imkânı ortaya çıkmıştır⁶⁴⁹.

d. Moskova Antlaşması

Londra Konferansından önce başlayan Türk-Sovyet yakınlaşması, Müttefikleri sürekli olarak tedirgin ettiği için Sevr'in yeniden gözden geçirilmesinde önemli bir sebep teşkil etmişti. Mustafa Kemal'in Bolşevizme karşı olduğu yolunda söylediği sözlere de inanmıyorlardı⁶⁵⁰. Diğer taraftan İngiltere'nin Londra Konferansına katılması da Sovyetleri Türkiye'nin İngiltere ile anlaşmak üzere olduğu endişesine düşürecektir⁶⁵¹.

Londra Konferansından önce oluşan Türk-Rus yakınlaşması, esasen istenildiği gibi gelişmemiştir. Ermeni meselesi konusundaki görüş ayrılıkları zaman zaman ilişkilerin sertleşmesine yol açıyordu. Ankara Millî Hükûmeti'nin Türkiye'den hicret etmiş olan Osmanlı Ermenilerinin geri dönüşlerine mâni olmayacağı ve bu surette gelecek olanların her türlü azınlık haklarından yararlanabileceği Rusya'ya taahhüt edilmişti⁶⁵². Ancak, Sovyetlerin Kafkasya'yı ele geçirmek için ilerlemeleri karşısında daha fazla beklemenin lüzumsuz olduğunu gören Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa kumandasındaki Türk kuvvetlerine Ermenilere karşı harekâta girişmesi için emir vermiştir. Kâzım Karabekir Paşa'nın başlattığı harekât neticesinde Ermeniler mağlup olmuşlar ve akabinde bir antlaşma yapılmıştı. Bu gelişmelerden anlaşıldığı gibi Moskova ile Ankara arasındaki gerginliği Ermeni meselesi teşkil ediyordu.

⁶⁴⁹ TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt III, s. 244 vd.; AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s. 261-262.

⁶⁵⁰ YAVUZ, *Kurtuluş Savaşı Döneminde...*, s. 107.

⁶⁵¹ AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s. 299.

⁶⁵² Yusuf Kemal Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981, s. 185-186.

Bütün bu menfi gelişmelere rağmen Mustafa Kemal Paşa, Sovyetler Birliği ile dostluk ilişkilerinin Türkiye'nin tezi çerçevesinde sağlanması için Ali Fuat Paşa'yı Moskova elçiliğine atamıştır. Ancak Mustafa Kemal, Misak-ı Milli'den taviz verilmemesi için de Moskova'da bulunan Türk yetkililerine gerekli uyarıları yapıyor, emperyalizme karşı birlikte mücadele etme konusunda Ruslardan şüphelenildiğinin kendilerine bildirilmesini emrediyordu⁶⁵³.

Ali Fuat Paşa, Londra Konferansı toplandığı sıralarda, Moskova'da Sovyet idarecileriyle müzakerelere girişti. Müzakereler boyunca Sovyetlerin Milletler Komiseri Stalin ve Hariciye Komiseri Çiçerin bazı güçlükler çıkarmaya başlamışlardır. Fakat bir taraftan Ali Fuat Paşa'nın enerjik ve kararlı tutumu, diğer taraftan Lenin'in müdahalesiyle Stalin ve Çiçerin tavırlarını yumuşatmışlar ve Lenin'in kararıyla Sovyet Hükûmeti, Türk milletinin yanı sıra Polonya, Orta Avrupa ve Balkan milletlerinin de varlığını ve istiklallerini geniş ölçüde tanımayı, onlara dost ve yardımcı görünmeyi ve bu siyasetini bir antlaşma ile teyidini kabul etmiştir. Böylece Rusya, Batı proletaryasına karşı, milletlerin hürriyet ve istiklallerine batı demokrasisinden daha çok taraftar olduğunu ispat etmek istiyordu. Fakat zamanla, bu milletlerin içine girerek onları Moskova'nın nüfuzu altına almaya çalışacaktır. Türkiye'ye karşı da uygulanacak olan bu yeni siyasetle doğu ve Müslüman milletleri daha çok Sovyet rejiminin nüfuzu altına alınacaktı. Fakat Sovyetlerin bu gizli maksadını zamanında sezen Türk heyeti, Sovyet siyasetinin birinci kısmından azami surette istifade ve ikinci kısmına da mümkün olduğu kadar mâni olma kararlılığı içinde müzakereleri azimle yürütmeyi başarmıştır⁶⁵⁴.

Sovyetlerle TBMM Hükûmeti arasında diplomatik münasebetlerin başlamasını müteakip Sovyet yardımını temin edebilmek için Moskova'ya gönderilen Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyet, Sovyetlerin Ermenileri koruyan bir tavır takınmaları ve onlar lehine toprak talep etmeleri üzerine bir anlaşma imzalayamamış, fakat görüşmeler de kesilmemişti. Gelişen diplomatik ilişkiler çerçevesinde 16 Mart 1921'de Moskova Antlaşması imzalandı.

⁶⁵³ AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti ...*, s. 298.

⁶⁵⁴ Mehmet Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, İstanbul 1990, s. 59.

Antlaşmanın birinci maddesinde Türkiye tabiriyle Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazinin kastedildiği açık olarak belirtilmiş ve Türk-Rus sınırı çizilmiştir. Sekizinci madde ile de Türkiye arazisinin doğrudan doğruya TBMM Hükûmeti'nin mülki ve askerî idaresi altında olduğu tasdik edilmiştir. Böylece Türkiye'nin doğu sınırları güven altına alınmış oluyordu.

Batum Gürcistan'a terk edilmiş ise de orada yaşayan Türk halkının dinî ve kültürel hakları teminat altına alınmıştır. Üçüncü madde ile Nahcivan üzerinde Rusya'nın yanı sıra Türkiye'nin himaye hakkının kabul edilmesi ve üçüncü bir devletin müdahalesine izin verilmemesi önemli bir husustur.

Boğazlar Meselesinin Karadeniz'e sahili olan devletler arasında halledilmesi hususunda Sovyetlere taviz verilmiş olmakla birlikte Türkiye'nin mutlak hâkimiyetine hâle getirmemesi şartı Türkiye'yi daha avantajlı bir duruma getirmiş oluyordu. Bu taviz ileride Lozan Barış Antlaşması sırasında telâfi edilecektir.

Türklerin iktisadi bağımsızlığını zedeleyen kapitülasyonların kaldırıldığına Rusya tarafından kabul edilmesi en önemli hususlardan birisidir⁶⁵⁵.

Türk heyeti, Ankara Hükûmeti'nin acele ihtiyaç duyduğu bir miktar para ve silahı Sovyetlerden şartsız olarak alma başarısını göstermiştir. Fakat Rusya o sıra İngiltere ile imzalamak üzere oldukları ticaret antlaşmasında İngilizlerin vazgeçmeleri korkusu yüzünden Türklere vadettikleri bu yardımın antlaşmada zikredilmemesini istemişlerdir⁶⁵⁶.

Böylece, Bekir Sami Bey başkanlığındaki heyetin Ağustos ayında yaptıkları müzakereleri ve paraf edilen anlaşma ile talep edilen silah, cephane ve askerî malzeme konusunda Ruslar, Sakarya Savaşının sonuna kadar yeterli yardımda bulunmamışlar ise de cephelelerde elzem olan bir miktar silahın temini mümkün olabilmiştir⁶⁵⁷.

⁶⁵⁵ SARAY, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s. 62-64.

⁶⁵⁶ SARAY, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s. 59-60.; TURAN-YALÇIN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 226.

⁶⁵⁷ Rusya'dan talep edilen silâh ve askerî malzeme miktarı için bk. (Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, İstanbul 1982, s. 186-189); Rusya'nın gönderdiği silâh ve askerî malzeme miktarı için bk. (*Türk İstiklal Harbi, İdarî Faaliyetler*, (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923), Cilt VII, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1975, s. 405 vd).

e. Kars ve Afganistan Antlaşmaları

Rusya bir taraftan Türkiye ile münasebetlerini geliştirirken özellikle İngiltere'ye karşı politikalar da geliştirmeye çalışıyordu. Yıllardır Afganistan'da yerleşmiş olan İngiliz siyaset propagandası devam ederken Bolşevikler bu siyasetin aleyhinde Afganlılarla anlaşmak istemişlerdi. Afgan menfaatlerini temin etmek şartıyla bir dostluk antlaşması imzalayan Bolşevikler, vaatlerini yerine getirmediklerinden, bilhassa yardım kısmını yapmadıklarından Afganlıların güvenlerini kaybetmeye başlamışlardı. Bu hususu çok iyi tespit eden Kabil'deki İngiltere Sefiri, 20.000 kişilik bir orduyu teçhiz edecek silah, cephane vesairenin verilebileceğini, buna karşılık Afganistan'ın, Hindistan'daki İngiliz idaresine muhalif hareketlerde bulunmamasını ve Bolşevikliğe karşı müşterek bir cephe kurulmasını teklif etmiştir.

Rus-Afgan münasebetlerinin çok nazik bir safhaya girdiği böyle bir dönemde Kabil'deki Rus Sefiri Yoldaş Surits ve Cemal Paşa, durumun nezaketini anlamışlar, Afgan Emirinin İngiliz tekliflerini kabul etmeye meyyal olduğunu hissetmişlerdi. Eğer İngiliz teklifi kabul edilirse, İngiliz emperyalizmi Orta Asya'da önemli bir yarma hareketi yapmış olacak, bu hareket hem Anadolu'yu ve hem de Doğu Rusya'yı tehdit edecekti. Rus Sefiri ile Cemal Paşa, Afgan Emirini, İngiliz teklifinin kabulünün Afgan menfaatlerine uymadığına ve kardeş Anadolu mücadelesinin aleyhine olacağına ikna etmişlerdir. Neticede Rus-Afgan Antlaşması Afgan Meclisinde kabul edilmiş, bu suretle İngiliz teklifi önemini kaybetmiştir⁶⁵⁸.

Bu gelişmelerden sonra Türkiye gibi Sovyet Rusya'dan yardım ve destek sağlamak üzere Moskova'ya gönderilen Afganistan heyeti ile Türk-Sovyet Antlaşması'nı görüşmek üzere olan Türk heyeti arasında bir antlaşma imzalanmıştır. 1 Mart 1921 tarihinde imzalanan bu antlaşma ile iki ülke arasında bir dostluk ve iş birliğinin ötesinde, uzaklık ve zorluklar sebebiyle sözde kalsa da emperyalist devletlere karşı bir ittifak bağı oluşturulmuş oluyordu. Böylece Türkiye, Afganistan'ın bağımsızlığını açıkça tanıdığı gibi Afganistan da Türk Devleti'nin temsilcisi olarak Ankara Hükûmeti'ni tanımıştır. Bu tanınma Ankara yönetimi açısından önemli bir husustur. Bu antlaşma, esasen onaylanmamış olan Gümrü Antlaşması

⁶⁵⁸ CEBESÖY, *Moskova...*, s. 335-336.

bir yana bırakılırsa, TBMM Hükûmeti'nin hukuki açıdan geçerli ilk uluslararası bir siyasi antlaşmasıdır. Tarihte ilk defa bu antlaşma ile doğu milletlerinin uyanışından, onların hürriyet ve istiklallerinden söz edilmektedir⁶⁵⁹.

Moskova Antlaşmasının imzalanmasından yedi ay sonra Sovyetler Birliği'nin aracılığıyla Türkiye ve Kafkas Cumhuriyetleri arasında Kars Antlaşması imzalanmıştır.

26 Eylül 1921 tarihinde toplanan Kars Konferansında TBMM Heyeti Başkanı Kâzım Karabekir Paşa açılıшта yaptığı konuşmasında, Türk milletinin kapitalist ve emperyalistlerin kendisine tatbik etmek istedikleri Sevr Antlaşmasını tanımadığını, bu meşum antlaşmayı yapanların cebir ve tehditlerine boyun eğmediğini ve yeni bir hükûmet vücuda getirdiğini, batının zulmüne bütün kuvvetiyle göğüs geren Türk milletinin doğuda Şûralar Rusyasını gördüğünü, ona dostluk elini uzatarak onunla elele doğunun kurtuluşu ve refahı için çalıştığını söylemiştir. Devamla Kafkas milletlerine hitaben iltifatkâr sözler sarf eden Karabekir, "*Mosková'da temellerini attığımız dostluk antlaşmasınınun teyit ve takviyesi demek şarkta ebedi bir kardeşliğin tesisi demektir*". sözleriyle⁶⁶⁰ burada Moskova Antlaşmasının esas alınacağını ihsas etmiş oluyordu. Nitekim konferansta, ne Ermeniler bir hudut tashihi talebinde bulunmuşlar ne de Gürcüler Türk-Rus Antlaşmasına muğayir bir teklif ileri sürmüşlerdir⁶⁶¹.

Moskova Antlaşmasının hükümlerinin bir tekrarı olan bu antlaşma ile Türkiye'nin doğu sınırı kesinlik kazanmış oluyordu⁶⁶². Gerçekten de Kars Antlaşması, gerek Türkiye'nin sınırları, gerek koyduğu ilkeler bakımından Moskova'da imzalanan Türk-Sovyet Antlaşması'nın bir benzeridir. Bu antlaşma ile Türk sınırı ve ilkeler Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan milletleri adına kabul edilmiştir. Bu yeni bir güvence ortaya koymayabilir. Ancak tarihi bir gerçeği simgelemektedir.⁶⁶³

⁶⁵⁹ Antlaşma metni için bk. (İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt I (1920-1945), TTK yayını, Ankara 1989, s. 25-26.)

⁶⁶⁰ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, (sad. Faruk Özerengin), İstanbul 1993, s. 286.

⁶⁶¹ CEBESÖY, *Moskova...*, s. 338.; YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 227.

⁶⁶² AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 277.

⁶⁶³ Moskova Antlaşması ile Kars Antlaşmasının karşılaştırılması için bk. (SOYSAL, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 39.)

13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması⁶⁶⁴ TBMM'ce 16 Mart 1922 tarihinde onaylanacak ve onay belgeleri 11 Eylül 1922 tarihinde Erivan'da teati edilerek yürürlüğe girecektir⁶⁶⁵. Bu antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihi Büyük Zaferden sonraya kadar uzanmaktaysa da Moskova Antlaşmasında olduğu gibi doğu sınırıyla ilgili meseleler büyük oranda çözümlenmiş ve Türk kuvvetlerinin Batı Anadolu'ya çekilmesi mümkün olabilmıştır. Bu faydasının yanı sıra İtilaf Devletleri nezdinde Ankara'nın prestijini artırmış, Bolşevik tehlikesi ile birlikte mütalaa edilirse onların, Doğu Anadolu ve Kafkaslarda emperyalist gayelerini gerçekleştirme arzularını akım bırakmıştır.

f. Ankara İtilafnamesi

Londra Konferansından sonra da askerî mücadelenin devam etmesi, Türk-Fransız anlaşmasını geciktiren bir husus gibi görünürse de Fransızların kesin bir Türk başarısını görmek istemeleri, şayet bu yönde bir başarı olur ise anlaşmaya daha emin yanaşacakları anlaşılmaktadır.

Ankara'nın Londra Konferansında Bekir Sami Bey'in yaptığı anlaşmayı tasdik için "Fransa'ya verilen iktisadi bölgenin kaldırılması" şart olarak ileri sürdüğü Paris'te öğrenilince Franklin Bouillon 9 Haziran 1921'de Ankara'ya geldi⁶⁶⁶. 13 Haziranda resmen müzakereler başlamıştır. Müzakerelerde çoğu zaman Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalar da bulunuyorlardı⁶⁶⁷.

Görüşmelerde Sevr gerçeğinin göz ardı edilmemesi gerektiğini belirten Franklin Bouillon, Bekir Sami-Briand Anlaşması'nın esas alınmasını önerirken Mustafa Kemal de Misak-ı Millî üzerinde ısrar ediyordu⁶⁶⁸. Franklin Bouillon, 13 Haziran 1921'de başlayan görüşmeler geliştiği bir sırada imza yetkisi olmadığını bildirerek hükûmetine danışmak üzere Adana'ya gitti. Bu hareketin sebebi Yunan taarruzunun sonucunu beklemekten ileri geliyordu. Mustafa Kemal'in Sakarya'da gücünü ispat etmiş olması, savaşı kazanma şansı

⁶⁶⁴ Antlaşma metni için bk. (Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Cilt II, s. 296 vd.)

⁶⁶⁵ SOYSAL, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, s. 40.

⁶⁶⁶ JÄSCHKE, *Kurtuluş Savaşı...*, s. 213.; YAVUZ, *Kurtuluş Savaşı Döneminde...*, s. 134. ; Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 235

⁶⁶⁷ Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, s. 236.

⁶⁶⁸ Nutuk, s. 415-416.

konusundaki kuşkuları büsbütün silmeye yaradı. Franklin Bouillon çok geçmeden Ankara'ya döndü⁶⁶⁹. Franklin Bouillon'un bu gidişinde Mustafa Kemal'in Misak-ı Milli ve "istiklal-i tam" konusunda söyledikleri de etki etmiş olmalıdır. Özellikle bu kavramlardan iktisadi bağımsızlık isteği Fransızları ileride de rahatsız edecektir⁶⁷⁰.

Paris Hükûmeti, Anadolu'da geniş bir bölgeyi işgal için neticesi şüpheli yeni bir savaş açmanın imkânsızlığını anlamakta gecikmedi. Bunun için bir Ermeni Lejyonu'nun yardımıyla, Suriye'nin kuzeyinde bir emniyet kuşağı oluşturmanın mümkün olacağı düşünülmüştü. Fransızlarda, beklenenin aksine Kilikya'da, Maraş, Urfa ve Antep'te Türk Millî Mücadelesinin kuvveti hakkında bir kanaat oluşturmuş, Sakarya Zaferinden sonra da bu kanaat pekişmiştir. Artık Fransa, Anadolu'da elde ettiklerinin hukuken tescilinin mümkün olamaması, dolayısıyla savaşın uzaması ve askerî masrafların Fransız maliyesine oldukça büyük bir külfet hâline gelmesi sebebiyle kamuoylarının da baskısını göz önünde bulundurarak bu maceraya son vermeyi düşünmeye başlamıştır⁶⁷¹.

Mustafa Kemal Paşa ile Franklin Bouillon arasındaki görüşmelerden sonra Ankara'da, 20 Ekim 1921 tarihinde Ankara İtilafnamesi imzalanmıştır.

Ankara İtilafnamesi, İtilaf Devletleri'nden biriyle TBMM Hükûmeti'nin resmî bir anlaşma imzalamış olması sebebiyle diplomatik bir başarıdır. Ancak Türkiye-Suriye sınırı konusunda Misak-ı Milli hedeflerine ulaşılamaması yönünden olumsuz bir özellik taşımaktadır. Bundan dolayıdır ki Türk-Fransız görüşmeleri sürerken TBMM'nin gizli oturumlarında şiddetli tartışmalar cereyan etmiş ve Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere TBMM birçok tenkide maruz kalmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre de itilafnamenin birçok sakıncaları bulunmaktaydı. Fakat bu sakıncalar genel olarak Türk milletinin asıl davasını yok edecek bir nitelikte değildi. Aksine bu itilafnameyi Türkiye kabul etmekle genel çıkarlarına hizmet etmiş olmakla kalmayacak, batılı devletlere karşı izlemekte olduğu siyasette olumlu etkiler yapacak ve hatta, Rusya ile siyasetini de olumlu yönde etkileyecekti. Böylece Türkiye, bazı mahsurlara rağmen

⁶⁶⁹ KINROSS, *Atatürk*, s. 337.

⁶⁷⁰ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 228.

⁶⁷¹ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi*..., s. 229.

siyasi ve askerî açıdan ülke içinde ve dışında daha kuvvetli olacaktı. Türk-Fransız İtilafnamesinin bir müsamahaname olmadığını, bir anlaşma olduğunu belirten Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Türkiye anlaşma günü kuvvetli olursa şimdilik uzlaşılan konular dışındaki Türkiye'nin taleplerini elde etmek de mümkündü. Bunun için de Türkiye'nin kuvvetli ve tedbirli olması gerekmektedir. Meseleyi böyle değerlendiren Mustafa Kemal Paşa, bütün sorumluluğu üzerine alarak TBMM'nin memlekete, orduya, millete ve ülkenin geleceğine hizmet edeceği düşüncesiyle bu İtilafnamenin imzalanmasını istemiştir⁶⁷². Mustafa Kemal Paşa ve Ankara Hükûmeti İtilafnamenin imzalanmasından sonra gerçekten de daha rahat hareket imkânı bulmuştu.

Ankara İtilafnamesinin temel hedeflerinden biri, Fransızların işgali altında bulunan bölgelerdeki askerî birliklerin İzmir sınırına nakledilebilmelerini mümkün kılmak, diğeri de Fransa'nın daha önceden vadettiği şekilde Millî Hükûmet'in tanınmasını sağlayarak meşruiyet kazanmak olmuştur. İstanbul Hükûmeti, Ankara Hükûmeti'nin Fransa ile imzaladığı bu anlaşmanın basit bir diplomatik hileyi gösterdiği anlaşmanın politik ve ekonomik yükümlülükler bakımından hiç bir pratik değere sahip olmadığı değerlendirilmiştir⁶⁷³.

İskenderun Sancağı, Misak-ı Millî sınırları içinde mütalaa edilmesine rağmen Ankara İtilafnamesinin 8. maddesi ile millî sınırlar dışında kalmıştır. Bu durum zaruri ve Türkiye'nin menfaatleri açısından gerekli görülmüştür. İtilafnamenin 7. maddesine göre bölgede özel bir yönetim kurulması, Türk halkının kendi kültürlerini geliştirmeleri ve Türkçenin resmî dil olması öngörülmüştür. Bu maddeye Fransızlar tam olarak riayet etmemelerine rağmen Türklerin benliklerini koruyup Türkiye ile bağlarını güçlendirmelerinde ve ileride Hatay'ın Anavatan'a tekrar kavuşmasında önemli bir faktör olacaktır⁶⁷⁴.

Ankara İtilafnamesi ile Adana, Mersin, Tarsus, Kilis ve Antep tahliye edilerek Türkiye'ye iade edilmiştir. Kültürü, dili ve her şeyi

⁶⁷² Mustafa Budak, "Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 38, (Temmuz 1997), s. 423.

⁶⁷³ Ömer Kâzım, *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Ankara-Berlin Hatı*, (çev. Durmuş Yılmaz), Konya 1994, s. 17-18.

⁶⁷⁴ Yusuf Sarıncay, "Atatürk'ün Hatay Politikası-I-(1936-1938)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XII, Sayı 34, (Mart 1996), s. 6.

ile Türk olan Hatay halkının Misak-ı Milli sınırları dışında kalması, Türk halkının ümitlerini gelecek zamanlara atması ile Türklerde bir üzüntü yaratmıştır. Fakat Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da Tayfur Sökmen'i kabul ettiğinde ona özetle "*Sizleri ileride muhakkak kurtaracağız*". demesi gönüllere biraz da olsa su serpmiştir. Nitekim Türkiye ile Fransa arasında Hatay uyuşmazlığı 23 Haziran 1939 Ankara Antlaşması ile kesin bir biçimde çözülecek, 24 Temmuz 1939'da son Fransız askerinin çekilmesiyle Hatay ana vatana kavuşacaktır⁶⁷⁵.

g. Mudanya Mütarekesi

Büyük Zaferden önce İtilaf Devletleri, 22 Mart 1922'de, 26 Mart 1922'de ve 15 Nisan 1922'de olmak üzere üç kez ateşkes teklifinde bulunmuşlardı. İtilaf Devletleri, 23 Mart 1922'de verdikleri notada çatışmaların derhâl kesilmesini ısrarla tavsiye ederlerken Yakın Doğu'da barışı istediklerini açıklamışlardı. Hakeza 26 Mart 1922'de verdikleri ikinci ateşkes notasında da Anadolu'nun Yunan kuvvetleri tarafından tahliyesi ve Türk hâkimiyetinin tesisini temin etmek istediklerini bildirmişlerdi. Bu notalarda ifade edilen hususlara rağmen İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, teklif edilen mütareke kabul edildiği takdirde bunu Yunan kuvvetlerinin tedricen Anadolu'yu tahliyelerinin takip edeceğini 30 Mart 1922 tarihinde Lordlar Kamarasında beyan etmiştir. 15 Nisan 1922 tarihinde İtilaf Devletleri'nce verilen üçüncü notada da Lord Curzon'un beyanatına uygun bir ifade ile Müttefik Devletler'in mütareke ile beraber derhâl tahliyeyi kabul edemeyecekleri, tahliyenin barış şartlarının kabulüne bağlı olduğu belirtilmişti. 22 Nisan 1922 günü TBMM'nde yapılan gizli oturumda bu notaya verilecek cevabî nota tasarısı kararlaştırılmıştır. Bu notada, halkın Yunanlıların tahammül edilemez zalimane idaresinden kurtarılması için tahliye konusunda ısrar edilmiştir. TBMM'ce verilen bu nota cevapsız bırakılacaktır.

Büyük Zaferden sonra, 19 Eylülde Fransız birlikleri Çanakale Boğazı'ndan çekilme emri almışlardır. Paris'in bu kararına kızan Lloyd George, silahlı bir çatışma ihtimalini göze almış gö-

⁶⁷⁵ Bu konuda geniş bilgi için bk. (Abdurrahman Melek, *Hatay Nasıl Kurtuldu?*, Ankara 1986.; Ergünöz Akçora, "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 32 (Temmuz 1995), s. 379-404.; İsmail Soysal, "1937 Sadabat Paketi", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1994, s. 79 vd.; SARINAY, "Atatürk'ün Hatay...", s. 3 vd.)

zükmetedir. Fransızların çekilmelerini gizlemek için önemli miktarda İngiliz takviye gücü Boğazlara sevk edilmiştir. 1915'tekinden daha kanlı bir ikinci Çanakkale Savaşından korkan batı kamuoyu endişelidir. Bütün bunlara rağmen Londra Hükûmeti ultimatolar kaleme almayı ihmal etmez. Bununla birlikte İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı General Harrington müzakere tarafıdır⁶⁷⁶. İngiliz kabinesi 30 Eylülde üç defa toplanmış ve General Harrington ile Mustafa Kemal Paşa arasında Mudanya'da bir konferans toplanması yolundaki eğilim kabul etmiş ve bu konferansta izlenecek politikayı açıklayan direktifleri Harrington'a bildirmiştir⁶⁷⁷.

Bu arada Başkumandanlık İzmir'den kuzeye doğru harekât yapılmasına ve İngiliz kuvvetleriyle kesinlikle çatışmaya girilmesine karar vermiştir. Ancak tesadüfen İtilaf Devletleri ile silahlı bir çatışma bir emri vakiye yol açabilirdi. Amaç, Cihan Harbinin galiplerine, Türklerle barış müzakeresine girmek lazım olduğunu anlatmaktır. Türk ordusu İzmir ve Bursa'yı istirdat ettikten sonra Trakya'yı da Yunan işgalinden kurtarmak için İstanbul ve Çanakkale istikametinde yürüyüşlerine devam ederken İngiltere Başvekili Lloyd George, fiilen harbe karar vermiş bir tavırla dominyonlarına yardım kuvveti talebiyle müracaat etmiştir⁶⁷⁸. Ancak Lloyd George'un bu yöndeki gayreti bir netice vermemiştir. Dolayısıyla Türk kuvvetlerinin Çanakkale istikametindeki harekâttan hemen netice alınacak ve Müttefikler mütareke davetinde bulunacaklardır. Bütün bu olayların başlarında İstanbul'dan Fransız Yüksek Komiseri General Pelle İzmir'e gelmiş ve Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinde harekâtın durmasını istemiştir. Mustafa Kemal Paşa da General Pelle'ye Millî Hükûmetin tarafsız mıntıkayı kabul etmediğini ve Trakya'yı kurtarmadıkça Türk ordusunun durdurulmasına imkân olmadığını söylemiştir⁶⁷⁹. General Pelle'den sonra Franklen Bouillon, İngiltere, Fransa ve İtalya Hükûmetlerinin muvafakatıyla Mustafa Kemal Paşa ile görüşmek üzere İzmir'e gelmiştir.

Franklen Bouillon ile görüşmeler devam ederken 1922 yılı başlarında yeni bir savaş göze alamayan Müttefik Devletler, 23 Eylül 1922'de Fransa, İngiltere ve İtalya hariciye nazırlarının imzasını

⁶⁷⁶ DUMONT, *Mustafa Kemal*, s. 97.

⁶⁷⁷ TANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt IV, s. 211.

⁶⁷⁸ *Nutuk*, s. 450.

⁶⁷⁹ *Nutuk*, s. 451.

taşıyan bir nota⁶⁸⁰ ile İzmit veya Mudanya'da bir toplantı yapılmasını teklif etmişlerdir⁶⁸¹. Nota bir mütareke teklifi olmakla birlikte "Sulh Muahdesinde müşterek bir anlaşma ile iktiza eden tedbirleri almayı"⁶⁸² da ihtiva etmekteydi. Dolayısıyla bu nota biri askerî harekâtın durdurulması diğeri konferans ve barış olmak üzere iki meseleye şamildi. Bu notada, Barış Konferansının toplanmasından evvel Yunan kıtaatının İtilaf Devletleri'nce çizilecek olan bir hattın gerisine çekilmesi için gayret edecekleri vadediliyordu⁶⁸³.

İtilaf Devletleri'nin 23 Eylül 1922 tarihli notalarına, Hariciye Vekili Yusuf Kemal'in imzası ile 30 Eylül 1922'de cevabi bir nota verilmiştir⁶⁸⁴. Notada, müttefiklerin verdikleri teminat karşısında Türk ordusunun İstanbul ve Çanakkale yönünde ilerlemeyecekleri belirtilmiştir. Ayrıca, Edirne dâhil olmak üzere, Trakya'nın Meriç Nehri'nin batısına kadar derhâl boşaltılması şart koşularak, mütareke görüşmelerine 3 Ekim'de Mudanya'da başlanacağı belirtilmiştir. Ayrıca, Mudanya Konferansına Başkumandanlık namına Garp Cephesi Orduları Kumandanı İsmet Paşa'nın murahhas tayin edildiği bildirilmiştir. Bu notaya TBMM Hükûmetince ayrıca bir cevap verilmiş ve bu cevapta konferans yeri olarak İzmir teklif edilmiştir. Boğazlar Meselesi dolayısıyla Rusya, Ukrayna ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin daveti de talep olunmuş ve diğer meseleler hakkında da görüşler bildirilmiştir⁶⁸⁵. İtilaf komiserleri tarafından Hamit Bey kanalıyla 4 Eylül 1922'de mütareke akdi için yapılan teşebbüse, Başkumandan tarafından verilen 5 Eylül 1922 tarihli cevapta, 1914 hududuna kadar Doğu Trakya'nın boşaltılması şartı ileri sürüldüğü hâlde 29 Eylül 1922'de Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in imzasıyla verilen cevabî notada bu şart bir tarafa bırakılmıştır. Nihayet Türk kuvvetleri Çanakkale Boğazı'na dayandıktan sonra General Harrington vasıtasıyla yapılan mütareke teklifi kabul edilmiştir.

Mudanya Konferansında Türkiye'yi İsmet Paşa, İngiltere'yi General Harrington, Fransa'yı General Charpy, İtalya'yı General

⁶⁸⁰ TBMM Gizli Celse Zabıtları III, s. 117:142, 24 Mart 1922.; Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasal Hatıralarım*, Cilt II, İstanbul 1993, s. 99-100.

⁶⁸¹ *Nutuk*, s. 451.; Ali Türkogeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara 1948, s.154.

⁶⁸² ORBAY, *Cehennem Değirmeni*..., Cilt II, s. 99.

⁶⁸³ *Nutuk*, s. 451.

⁶⁸⁴ Nota için bk. (BIYIKLIOĞLU, *Atatürk Anadolu da (1919-1922)*, Cilt I, s. 439-440.)

⁶⁸⁵ *Nutuk*, s. 451-452.

Mombelli temsil etmiştir. Konferansa Yunanlılar katılmamışlardır. Yunan delegeleri General Mazarakis ile Albay Sarıyanis de Mudanya'ya gelmişler, ancak limanda bir Yunan gemisinde kalmayı tercih etmişlerdir⁶⁸⁶. Bu delegeler dışında Franklen Bouillon da İtilaf Devletleri'nin maksatları hakkında delegeleri aydınlatmak ve tarafların uyumunu sağlamak üzere Mudanya'ya gelmiştir⁶⁸⁷.

Mütareke görüşmeleri 3 Ekimde Mudanya'da başlamış, fasıllarla 11 Ekime kadar devam etmiştir. Konferansın başlıca konusunu, Doğu Trakya'nın Yunan kuvvetleri tarafından boşaltılarak, Türklere verilmesi ve barışın imzasına kadar Boğazlar ve İstanbul'un tabi olacağı hükümlerin tespiti teşkil etmekteydi⁶⁸⁸. Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın Doğu Trakya'nın Yunanlılar tarafından terk edilmesi teklifinin, Müttefiklerin reddetmesiyle, konferans görüşmeleri tehlikeye girmişti. Mütarekenin imzası 10 Ekimde Yunan delegeleri ile görüşmelerin uzaması nedeniyle gecikti. Müttefiklerin mütarekeyi Yunanlılardan sonra imzalanması mecburiyeti, Yunanlıların Trakya'nın terkini siyasi bir mesele addederek, buna yetkileri olmadığını ileri sürmeleri önemli bir engel teşkil etmiştir. Ancak Lord Curzon'un Paris'e gitmesiyle yapılan görüşmelerde, Müttefik Devletlerin temsilcileri, Türkiye'nin talebini kabul etmek zorunda kaldılar. 10 Ekimde bütün konularda anlaşmaya varılmış, 11 Ekim 1922 tarihinde mütareke imza edilmiştir⁶⁸⁹.

Böylece Ankara yönetimi askerî zaferi tamamlıyor ve Millî Mücadele süresince devam eden meşruiyet hakkını, verdiği silahlı mücadele ile elde etmiş oluyordu. Sıra askerî zaferin siyasi bir zaferle taçlandırılmasına gelmiştir.

h. Lozan Barış Konferansı⁶⁹⁰

TBMM Hükûmeti, Mudanya Mütarekesi görüşmeleri devam ederken İtilaf Devletleri'ne verdiği bir nota ile barış konferansının 20 Ekim 1922'de İzmir'de toplanmasını teklif etmişti. Müttefikler

⁶⁸⁶ BİYİKLİOĞLU, *Atatürk Anadolu'da (1919-1922)*, Cilt I, s. 445.

⁶⁸⁷ *Türk İstiklal Harbi II/6-4*, s. 100

⁶⁸⁸ T'ANSEL, *Mondros'tan...*, Cilt IV, s. 212.

⁶⁸⁹ YALÇIN-TURAN, *Türk İnkılap Tarihi...*, s. 233- 235.

⁶⁹⁰ Bu bölümün oluşturulmasında Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri adlı eserden faydalanılmıştır. Bk. (E.Semih Yalçın-Mustafa Turan vd., *Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri*, (Kolektif eser), Siyasal Kitabevi, Ankara 2004, s. 237-262).

ise İzmir'deki Yunan mezalim ve tahribatını görmezlikten gelmek için, bu teklifi kabul etmemişlerdir. Sonuçta barış konferansının, 13 Kasım 1922'de Lozan'da toplanması konusunda fikir birliğine varmışlar ve 27 Ekim 1922 tarihli bir nota ile de kararlarını hem TBMM Hükûmeti'ne hem de İstanbul Hükûmeti'ne bildirmişlerdir.

Konferansa hem TBMM Hükûmeti'nin hem de Osmanlı Hükûmeti'nin davet edilmesiyle Türk milletinin hangi hükûmetçe temsil edileceği meselesi ortaya çıkmıştır. Başkomutan ve Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın, TBMM'nin tek temsilci olduğunu ifade eden beyanlarına rağmen İstanbul Hükûmeti, TBMM'ye gönderdiği bir telgrafla konferansta izlenecek ortak ilkeleri tespit etmek istemiştir. Sadrazam Tevfik Paşa da dâhil olmak üzere İstanbul Hükûmeti'ni temsil eden organların, kazanılmış zafere ortak olma girişimleri saltanat makamını tartışılır hale getirmiştir. Bu arada sadrazam Tevfik Paşa birkaç kere kabineyi toplayarak, barış konferansına yalnız Ankara Hükûmeti'nin murahhas göndermesi gerektiğine karar verdirtmiş ve bunu da Ankara Hükûmeti'ne bildirmişti. Ankara, hemen Meclisi toplayarak 1 Kasım 1922 tarihinde iki maddelik bir kanun çıkarmak suretiyle saltanatın, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesinden itibaren hukuki bir varlığının kalmadığını ilan etmiştir. Saltanatın ilgası ile İstanbul'un sulh görüşmelerine katılmak için bir gerekçesi de kalmamış oluyordu.

Barış konferansı öncesinde TBMM, İstanbul Hükûmeti'nin barış konferansına katılmaması için çabalarken, aynı günlerde TBMM'yi temsil edecek heyetin ve heyet başkanının kimlerden oluşacağı meselesi gündemi işgal etmiştir. Heyet başkanlığı için Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey başta olmak üzere Yusuf Kemal Bey, Fethi Bey ve hatta Kâzım Karabekir Paşa gibi Millî Mücadelenin önde gelenlerinin isimleri gündeme gelmiştir⁶⁹¹. Bütün bunlara rağmen Mustafa Kemal Paşa'nın uygun gördüğü isim, Mudanya Mütarekesinden başarıyla çıkan ve kendisinin güvenini kazanmış

⁶⁹¹ Özellikle daha önce Mondros Mütarekesini imzalamış olan Rauf Bey, açısından Lozan'a gitmek son derece önemli bir olay hâline gelmiştir. Rauf Bey, barış konferansına katılarak hem Mondrosla ilgili olarak geriye dönük eleştirilerden kurtulabilecek hem de daha önce mağlup taraf olarak gördüğü batılılarla hesaplaşma imkânını bulabilecekti. Ancak Atatürk'ün Rauf Bey yerine İsmet Paşa'yı tercih etmesindeki etkenlerden biri, Rauf Bey'in Vekiller Heyeti Reisi görevinde bulunmasıydı. Çünkü Lozan Konferansı, Hariciye Vekilleri düzeyinde toplanacağından TBMM Hükûmeti'nin Hariciye Vekili düzeyinde temsil edilmesi açısından daha uygundu. bk. (E. Semih Yalçın, *Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti*, Ankara 2000, s. 164.)

olan İsmet Paşa olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat ve Fevzi Paşalarla Yusuf Kemal Bey, Rauf Bey ve İsmet Paşa'nın da görüşlerini aldıktan sonra İsmet Paşa'nın heyet başkanı olmasıyla ilgili kararını açıklamıştır.

24 Ekimde Yusuf Kemal Bey hariciye vekilliğinden istifa etmiş⁶⁹² ve yerine İsmet Paşa getirilmiştir. Vekiller Heyeti tarafından saptanan Türk delegasyonu şu kişilerden oluşmuştur: Hariciye Vekili İsmet Paşa I. Murahhas, Sağlık Vekili Dr. Rıza Nur 2. murahhas olarak tayin edilirken, mali müşavir olarak Hasan Saka, Celal Bayar görevlendirilmişlerdir. Bu isimlere ek olarak adli, siyasi, askerî, ticari ve bahri (denizle ilgili) müşavirler de tayin edilerek geniş bir danışmanlar grubu oluşturulmuştur. Bu isimlerin bazıları şunlardır: Zekâî Aydın, Muhtar Çilli, Veli Saltık, Zülfü Tigrel, Münir Ertegün, Tevfik Bıynkloğlu, Şükrü Kaya, Hikmet Bayur, Fuat Ağralı, Tahir Taner, Ruşen Eşref Ünaydın, Yahya Kemal Beyathı Beyler.

Lozan için tayin edilen heyetin TBMM tarafından onaylanmasından sonra söz alan İsmet Paşa konuşmasında “*Misak-ı Millî ile yapılmış anlaşmalar çerçevesinde haklarımızı savunacağız*”⁶⁹³ derken temel ilkenin Misak-ı Millî olduğunu ifade ediyordu. İsmet Paşa'nın gerek TBMM'de yaptığı söz konusu bu konuşmasında gerekse Sapanca'da trende iken gazetecilere verdiği demecinde Türk heyetinin amacının Misak-ı Millîyi gerçekleştirmek olduğunu ısrarla vurguladığı görülmektedir⁶⁹⁴.

Görüşmelere, 13 Kasım 1922 yerine, İngiltere'de kabinenin değişmesi sebebiyle 20 Kasım 1922'de, saat 15.30'da Lausanne'da, Casino de Montbenon'da başlanmıştır⁶⁹⁵. Türkiye'den başka İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Japonya, Romanya ve Yugoslavya

⁶⁹² Esasında bu istifa Mustafa Kemal Paşa'nın talebiyle gerçekleşmiştir. Yusuf Kemal Beyin 7 Şubat-3 Nisan 1922 tarihleri arasında gerçekleştirdiği Avrupa seyahatine giderken İstanbul'da Sultan Vahiddedin ile “sıradan birisi gibi” görüşmesi Ankara'nın hoşuna gitmemiş, TBMM'de sert tepkilere yol açmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bk. (Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde*, Ankara 1981, s. 270-271.; Yusuf Hikmet Bayur, “TBMM Hükûmeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk'in 1922 Martında Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar”, *Belleken*, Nu.: 160, (Ekim, 1976), s. 667; *Nutuk*, s. 462.; E. Semih Yalçın, “Mustafa Kemal Paşanın Yusuf Kemal Heyeti Vasıtasıyla Batılı Devletler Nezdinde Yaptığı Barış Teşebbüsü”, *Askerî Tarih Bülteni*, Sayı 40, Yıl 21 (Şubat, 1996), s. 40.)

⁶⁹³ Mustafa Yılmaz-Ayşe Aktaş, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Kolektif eser), Ankara 1998, s. 131.

⁶⁹⁴ Ali Naci Karacan, *Lozan*, İstanbul 1971, s. 63 vd.

⁶⁹⁵ Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafı I (1922-1923)*, TTK Yayını, Ankara 1990, s. 103-104.

(Eski Sırp-Karadağ, Hırvat, Makedon) gibi yedi devlet bütün maddeler üzerinde söz sahibi olarak; Sovyet Rusya ve Bulgaristan da ancak Boğazlar üzerindeki maddelerde konuşmak için Lozan Konferansına katıldılar.

Konferansın açılışında İsmet Paşa yaptığı konuşmasında Türk milletinin, hiçbir kurtuluş umudu kalmadığını anlayarak varlığını korumayı ve kendi kaynaklarıyla bağımsızlığını kazanmayı başardığını ifade etmiştir⁶⁹⁶.

ha. Sınırlarla İlgili Meseleler

Türkiye'nin sınırları meselesinin görüşülmesine 22 Kasım 1922 tarihinde, Lord Curzon'un başkanlığındaki Arazi ve Askerlik Komisyonunda başlandı. Türkiye'nin Sovyet Rusya ve İran ile zaten belli olan Asya sınırları görüşülecek değildi. Sınırlar meselesi, Asya'da: Irak ve Suriye dolayısıyla İngiltere ve Fransa ile; Avrupa'da Yunanistan ve Bulgaristan ile ve nihayet denizde Yunanistan ve İtalya ile görüşmeleri gerekiyordu⁶⁹⁷. Suriye'den dolayı Fransa ile sınır meselesi 1921 Ankara İtilafnamesi ile halledilmişti, ancak konferansta bunun teyidi gerekmekteydi. Bulgarlarla da bir mesele yoktu. Ancak Bulgarların Adalar Denizi'ne çıkışı meselesi sınırlar meselesine bağlı olarak konferansta görüşülmüştür. Irak ile ilgili sınır meselesinin halli ise Lozan'dan sonraya bırakılacaktır⁶⁹⁸.

Lozan'da Asya sınırları güneyde Suriye, dolayısıyla Fransa, Irak dolayısıyla İngiltere ile görüşülecekti. Suriye sınırları, 20 Ekim 1921'de imza edilmiş olan Türk-Fransız Anlaşması ile çizilmişti. Lozan'da bu konunun görüşülmesi gereksiz olacaktı. Bu düşünce ile Suriye sınırlarının Ankara Anlaşması üzerine temellendirilmesi kararlaştırıldı⁶⁹⁹.

Lozan Konferansında üzerinde çetin tartışmaların meydana geldiği konu "Musul Meselesi" olmuştur⁷⁰⁰. Türkiye için hayati bir

⁶⁹⁶ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt I, Kitap 1, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 1993, s. 3-4.

⁶⁹⁷ ŞİMŞİR, *Lozan Telgrafları I*, s. 122.; YALÇIN, *Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti*, s. 169.

⁶⁹⁸ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923)*, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1973, s. 16.; YALÇIN, *Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti*, s. 170.

⁶⁹⁹ *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923)*, s. 28.; YALÇIN, *Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti*, s. 170.

⁷⁰⁰ KARACAN, *Lozan*, s. 242.; ŞİMŞİR, *Lozan Telgrafları I*, s. 201 (İsmet Paşadan Mustafa Kemal Paşa'ya telg. Nu.:83).

öneme sahip olan Musul, müzakerelere ve müttefiklerine hâkim olan İngiltere için de gerek zengin “petrol kaynakları” gerekse “Hindistan yolunun emniyeti” bakımından ele geçirilmesi zorunlu görülen stratejik ve iktisadi öneme sahip bir bölgedir⁷⁰¹. Türkiye için ise asgari vatan sınırlarını ifade eden Misak-ı Millînin vazgeçilmez bir ilkesidir.

Musul Meselesi, ilk olarak Lozan Konferansının 23 Ocak 1923 tarihli oturumunda ele alındı. İsmet Paşa Türk tezini siyasi, tarihî, etnografik, coğrafi, ekonomik ve askerî açılardan geniş bir şekilde ilmi ve akli delillere dayanmak suretiyle izah etti. İsmet Paşa’nın bu konuşması incelendiğinde Musul’un bir Türk toprağı olarak telâkki edilmesindeki gerekçelerin yanı sıra İngiltere’nin ortaya koymaya çalıştığı iddiaları da çürüttüğü görülür. Esasında Türk tezinin dayandığı temel nokta etnografik sebeplerdir. Musul vilayetinde yerleşik nüfus 503.000 kişi olarak gösterilmiş ve Türk-Kürt ayrımı yapılmaksızın çoğunluğunun Türk olduğu vurgulanmış ve bölgenin Anadolu’dan ayrılamayacağı belirtilmiştir.

İsmet Paşa’nın ortaya koyduğu diğer sebepleri ise şu şekilde özetlemek mümkündür:

-Musul vilayetinde oturanlar yeniden Türkiye’ye bağlanmayı ısrarla istemektedirler; çünkü, sömürgeleşmiş bir halk olmaktan çıkarak, bağımsız bir devletin yurttaşları olacaklarını bilmektedirler.

-Coğrafi ve siyasi bakımlardan, bu vilayet, Anadolu’yu tamamlayan bir parçasıdır. Musul ancak Anadolu’ya bağlı kalmakla gerçek çıkış yerleri olan Akdeniz limanlarıyla sıkı ilişki kurabilecektir.

-Hukuki bakımdan hâlâ Osmanlı Devleti’nin bir parçası olan Musul için İngiltere’nin yapacağı bütün antlaşmaların ve sözleşmelerin hiçbir değeri olamaz.

-Anadolu’nun güney kesimlerini birleştiren yolların kavşak noktası olan Musul’un ticaret ilişkilerimiz ve bu bölgenin güvenirliliği bakımından Türkiye’nin elinde olması zorunludur.

-Musul vilayeti, Türkiye’nin birçok başka parçaları gibi, savaşın durmasından sonra ve yapılmış sözleşmelere aykırı olarak

⁷⁰¹ Kadir Mısıroğlu, *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1985, s. 83.

Türkiye'den alınmıştır. Bu yüzden, aynı durumda kalmış öteki bölgeler gibi, Musul'un da Türkiye'ye verilmesi gerekir⁷⁰².

İsmet Paşa'dan sonra söz alan Lord Curzon ise ortaya koyduğu karşı teziyle Türk taleplerini çürütmeye çalışmış ancak bunda başarılı olamayacağını anlayınca başka metotlardan istifade etmeyi düşünmüştür. Curzon'un ilk manevrası Musul meselesini normal seyrinden çıkartmak⁷⁰³ suretiyle İngiltere'nin Musul'u alıkoymak istemesinin "petrol tesiriyle" olduğu gerçeğini kamuoyundan saklamayı başarmasıdır. Böylece otel odalarında görüşülmeye başlanan Musul meselesinde Türkiye'nin haklılığını anlatabilme ve İngiltere'nin gerçek emellerini teşhir etme fırsatı kaçırılmış oluyordu⁷⁰⁴. Bu otel görüşmelerinin birinde Türk heyeti ikinci delegeşi Rıza Nur, Lord Curzon'a "Musul'un Türklere bırakılması hâlinde diğer ihtilâf konularında Ankara ile derhâl anlaşma sağlanabileceği garantisini dahi vermiş, daha da ileri giderek İngilizlere petrol imtiyazını teklif ederek⁷⁰⁵ Musul'un Türkiye'ye verilmesini⁷⁰⁶ istemiştir. Rıza Nur'un hatıraları incelendiğinde görüşmeler sırasında İngilizlerin Süleymaniye Sancağı'nın Türkiye'ye verilmesini teklif ettiklerini ancak buna Türk heyetinde askerî müşavir olarak bulunan Tevfik (Bıyıkhoğlu) Bey'in karşı çıktığını ifade etmektedir⁷⁰⁷.

İkinci celse görüşmelerinde meselenin iyice çıkmaza girmesi İsmet Paşa'nın yeni bir çözüm yolu önermesiyle aşılacak istenmiştir. İsmet Paşa'nın bölgede "plebisit" yapılması yönünde teklifi yine Lord Curzon tarafından kabul edilmemiştir. Gerekçe ise oldukça şaşırtıcıdır. Curzon'a göre, bölge halkının rey verme alışkanlığı yoktur. Bu konuda tecrübe sahibi olmadıklarından plebisitin ama-

⁷⁰² MERAY, *Lozan Barış Konferansı I*, s. 354-355.

⁷⁰³ İsmet İnönü, "İnönü'nün Hatıraları", *Ulus*, 12 Eylül 1968.

⁷⁰⁴ Mim Kemal Öke, *Kerkük-Musul Dosyası*, İstanbul 1991, s. 54.

⁷⁰⁵ İsmet Paşa, 6 Ocak 1923 tarihinde Heyet-i Vekile Riyasetine çektiği telgrafta, "Bizim için Musul bir vatan meselesi, kendileri için petrol meselesidir. Petrol hususunda kendilerini tatmin edecek surette beraber çalışmaya amade olduğumuzu söyledim. Lord Curzon Musul şehrini vermeyeceklerini söyledi. Londra'ya iki müşavir gönderdim. İngilizler'i petrolde tatmin edip araziyi iade ettirmeye teşebbüs edeceklerdir." demektedir. (bk. ŞİMŞİR, *Lozan Telgrafları I*, s. 338-339). Rıza Nur da Londra'ya gönderilen iki müşavirin başarılı olamadıklarını belirtmektedir. bk. (Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Cilt III, İstanbul 1968, s. 1307.)

⁷⁰⁶ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, İstanbul 1991, s. 73.

⁷⁰⁷ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, s. 68.

cını anlayamayacaklarını ileri sürerek⁷⁰⁸, koruduklarının ve haklarını savunduklarını iddia ettikleri bölge halkının âdeti “cahiller topluluğu” olarak kabul ettiklerini göstermişlerdir⁷⁰⁹.

Plebisit teklifi karşısında Lord Curzon'un ikinci önemli manevrası Musul Meselesinin Cemiyet-i Akvam'a havalesi ve kararın cemiyet tarafından verilmesi teklifidir⁷¹⁰. Bu teklif İngiltere'nin müttefikleri tarafından da desteklenmiştir. İsmet Paşa'nın, bir defa daha Türkiye'nin Musul'dan vazgeçmeyeceğini bildirmesi üzerine o günkü celse tatil edilmiştir.

Daha sonraki gelişmelerde herhangi bir sonuç elde edilmedi. 4 Şubatta yeni bir barış projesi hazırlayan İngilizler ve müttefikleri barış görüşmelerinin kesilmesi tehdidinde bulunarak bunu Türk heyetine kabul ettirmeye çalıştılar. Fakat İsmet Paşa bu teklifi kabul etmedi ancak 4 Şubat 1923 tarihinde yazılı bir teklif yaparak Musul meselesini Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içinde ortak bir anlaşmayla çözümlmek üzere konferans programından çıkarılmasını istedi⁷¹¹. Görüşmeler aynı gün sona erdi ve İsmet Paşa, Romanya üzerinden Türkiye'ye döndü⁷¹².

Lozan Konferansında Türk-Irak sınır meselesi görüşülürken Türk heyeti bölgenin Türkiye'ye terk edilmesi gerektiğini iddia etmiş, Irak'ı mandası altında bulunduran İngiltere ise Musul'un Irak sınırları içerisinde kalmasını ısrarla savunmuştur. Lozan'da halledilemeyen konu, anlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasında yer alan "Konu, Türkiye ile İngiltere arasında Lozan sonrasındaki dokuz ay zarfında görüşmeler yoluyla halledilecek, mümkün olmadığı takdirde Milletler Cemiyetine havale edilecektir" şeklindeki ibaresiyle Lozan sonrasına bırakılmıştır.

Trakya sınırları ile ilgili konu ise konferansının gündemine 22 Kasım 1922 tarihinde gelmiştir. Komisyon Başkanı Lord Curzon, Komisyon çalışmalarına, Türkiye'nin Avrupa sınırları; yani Trakya

⁷⁰⁸ MERAY, *Lozan Barış Konferansı I*, s. 360-364.

⁷⁰⁹ Lord Curzon'un konferans sırasında ortaya koyduğu bu yöndeki görüşlerin TBMM'deki tepkisi büyük olmuştur. Bu konuda bk. (TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt XXVI, s. 505-511).

⁷¹⁰ ŞİMŞİR, *Lozan Telgrafları I*, s. 218 (İsmet Paşadan Başbakanlığa telg. Nu.: 95, 96, 97, 98, 98/2, 99, 99/2).

⁷¹¹ Ercüment Kuran, "Musul Meselesi II", *Türkeli*, 5 Şubat 1997.; Suphi Saatçi, *Tarihî Gelişimi İçinde Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s. 161.

⁷¹² AYBARS, *Türkiye Cumhuriyeti...*, s. 355.

meselesi ile başlayacağını söyleyerek ilgili devletler delegelerini görüşlerini açıklamaya çağırdı. İlk olarak söz alan İsmet Paşa, Türk tezini özetle şu şekilde, ortaya koymuştur;

-Doğu Trakya için 1913 sınırını-yani Karadeniz'den Meriç dökümüne kadar olan Karaağaç-Mustafapaşa Köprüsü, Dimetoka-Semelin parçasını;

-Doğu Trakya'nın emniyeti için de Batı Trakya'da, halkın reyine başvurularak bağımsızlığını istedi.

İsmet Paşa, ileri sürdüğü bu isteklerini, tarihî, siyasi, ırki yönden izah ederek sebeplerini şöyle açıklamıştır.

-Müttefikler, Edirne dâhil olmak üzere Doğu Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesini 24 Eylül 1922 tarihli notalarıyla ve Mudanya Mukavelenesiyle kabul etmişlerdi.

-Meriç'in sol kıyısında bulunan Edirne'nin verilmesinin Edirne istasyonu ve Karaağaç'ın da geri verilmesini gerektirmektedir. İsmet Paşa, Edirne Türkiye'ye verilince şehrin emniyetinin, sınırları Edirne'den uzak tutulmasını gerektireceğinden, şehri İstanbul'a bağlayan demir yolunun Kuleliburgaz-Mustafapaşa parçasının da verilmesi gerekeceğini ileri sürdü.

-Meriç'in batı kıyısında istenilen bu topraklarda halkın çoğunlukla Türk olduğunu hatırlattı.

Ege adaları meselesi ise konferansta tarafları meşgul eden diğer önemli konulardan birisi olmuştur. İsmet Paşa, coğrafya bakımından, Küçük Asya'ya bağlı parçalar olan Akdeniz ve Ege Denizi adalarının, Anadolu'nun huzuru ve güvenliği için büyük bir önem taşıdıklarını söyledi; bu adalar, kıyıdan az uzaklıkta ve kara suları içinde bulunan ufak adalarla, büyük adaları kapsamaktadır. Kara suları içindeki ufak tamamlayıcı birer parçası olduklarından, bu adaların Türkiye'nin egemenliği altında konulmaları kesin olarak zorunludur. Kaldı ki, bunlar Türk kara suları içinde bulunduklarına göre, bunların, Türk egemenliği altında olmaları da gerekmektedir⁷¹³.

Büyük adalara gelince, kaderi 17/30 Mayıs 1913 tarihli antlaşma uyarınca büyük devletlerce tespit edilmesi gerekli olan Bozcaada ve İmroz üzerinde Türkiye'nin hakları, aynı devletlerin 14

⁷¹³ A. Afet İnan, *A History of the Turkish Revolution and Turkish Republic*, Ankara 1981, s. 130.

Şubat 1914 tarihli ortak notalarıyla doğrulanmıştır; bu yüzden, bu iki ada Türk egemenliği altına konulmuş bulunmaktadır.

Öte yandan, Türk kıyısı ile Boğazların yakınında bulunan Semadirek (Samothrace) Adası'nın da, Türkiye'de kalması gereklidir ve hak gözetirliğe uygundur.

Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikarya (Lemnos, Mitylène, Chio, Samos, Nikaria) adaları, büyük devletlerce Yunanistan'a bırakılmıştır; Türkiye'nin güvenliği bakımından bu adalar hayati bir önem taşımaktadırlar. Üstelik, bu yüzden, bu adaların ekonomik ihtiyaçlarının karşılanabilmesi de Küçük Asya ile birleşmelerini zorunlu kılmaktadır. İşte bu yüzden, (büyük) devletlerin bu adalara ilişkin olarak aldıkları kararı Türkiye kabul etmemiştir. Bu adaların kaderini saptama işinin büyük devletlere bırakılmış olması, bu işte ilgili tarafların çıkarlarına uygun bir karar alınması şartına bağlıydı. Büyük devletlerce teklif edilen çözüm, bu şartı yerine getirmediği için, Türkiye'yi tatmin etmemiştir.

İsmet Paşa'ya göre bu adalarda bulunan istihkamlar ve bataryalar yok edilmeli ve silahları sökülmelidir, gelecekte de oralarda hiçbir yeni tahkimat yapılmamalıdır. Bu adalardan hiçbirisi deniz üssü olarak kullanılmamalıdır. Bu adalara uçaklar getirilmemeli, uçaklar için buralarda sundurmalar (hangarlar) yapılmamalıdır. Söz konusu adalarda asayiş sağlamaya yetecek sayıda jandarmadan başka, hiçbir silahlı kuvvet bulundurulmamalıdır. Bundan başka bu adalar halkı, kışkırtıcılara yataklık etmemeli, kaçakçılara sığınak olmamalıdır. Son olarak bu konularda kabul edilecek yükümlerin her zaman yürürlükte tutulacağı konusunda Türkiye'ye garanti verilmelidir. İsmet Paşa'ya göre, bu adaların tarafsız ve bağımsız bir siyasi varlıkları olmalıdır⁷¹⁴.

hb. Türk Boğazları Meselesi

Boğazlar Meselesi, bir Rus-İngiliz tartışma konusu olarak diğer konulardan farklı bir mahiyet almış ve Lord Curzon, İsmet Paşa ile olduğu kadar Sovyet Rusya Hariciye Komiseri Çiçerin ile de çatışmıştır⁷¹⁵. Konferansta ilk olarak, Türk görüşünü açıklamaya davet edilen

⁷¹⁴ MERAY, *Lozan Barış Konferansı I*, s. 100-101.

⁷¹⁵ ŞİMŞİR, *Lozan Telgrafları I*, s. 248.

İsmet Paşa, genel bir konuşma yapmış, diğer delegelerin görüşlerini dinlemedikçe teferruatlı görüş açıklaması yapmaktan kaçınmıştır.

Boğazlarla ilgili genel görüşmede Lord Curzon, konferansa sunulan en önemli meselelerinden birinin, Boğazlar meselesi olduğunu belirtmiştir. Bu, sadece son zamanlarda savaşa tutuşmuş olan devletlerle Boğazların yakın komşuları olan bütün dünyayı ilgilendirmektedir. Uluslararası bu büyük yol, son yüzyıl içinde yapılmış çeşitli antlaşmalara konu olmuştur.

Ancak Çanakkale ve Karadeniz Boğazları, Türk Devleti'nin egemenliği altındaki topraklarda bulunduğu için, Türkiye'nin bu sorunla çok ilgili bulunduğu, bu konunun Türkiye için özel bir önemi olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Bu yüzden, TBMM Temsilci Heyeti, genel barışı sağlam bir temele oturtabilmek için, bu soruna söz konusu bütün meşru çıkarları uzlaştırabilecek bir çözüm bulunmasını dilemektedir. Bu konuda Türk Hükûmeti'nin görüşü, dört yıl önce Misak-ı Millide de belirtildiği üzere şöyledir:

Halifeliğin bulunduğu yer, sultanlığın başkenti ve Osmanlı Hükûmeti'nin merkezi olan İstanbul şehriyle Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü saldırıdan korunmuş olmalıdır. Bu ilke saklı kalmak şartıyla Akdeniz (Çanakkale) ve Karadeniz Boğazlarının dünya ticaretine ve uluslararası ulaşımına açık tutulmasına ilişkin olarak bizimle bütün öteki devletlerin oy birliği ile verecekleri karar geçerli olacaktır⁷¹⁶.

Boğazlar konusunda Misak-ı Millînin dördüncü maddesi şöyle diyor:

"Makarr-ı Hilafet-i İslamiye ve payitahtı Saltanat-ı Seniyye ve Merkez-i Hükûmet-i Osmaniye olan İstanbul şehri ve Marmara Denizi'nin emniyeti her türlü halden masun olmalıdır. Bu esas mahfuz kalmak şartıyla Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının ticaret ve münakalât-ı âleme küşadı hakkında bizimle sair bilumum alaka-dar devletlerin müttefikane verecekleri karar muteberdir." Böyle bir metnin, Boğazların harp gemilerine açıklığının derpiş etmediği aşikârdı.

Lozan'da Boğazlarla ilgili olarak üç farklı görüş çarpışmıştır. Birbirinden ayrı bu tezler şöyledir:

⁷¹⁶ MERAY, *Lozan Barış Konferansı* I, s. 133.

1-Müttefiklerin görüşü: Boğazların, hem ticaret hem de harp gemileri için mutlak olarak açık olması; bu açıklığın teminatı olarak Boğaz'ın iki tarafını askersizleştirilmesi; milletler arası bir idarenin bu işi idare ve kontrol etmesi.

2-Rusya'nın görüşü; Boğazların sadece ticaret gemilerine açık olması, bütün harp gemilerine kapalı tutulması; Türkiye'nin Boğazları tahkim etmesi.

3-Türk görüşü; Misak-ı Milli'nin dördüncü maddesine uygun olarak, İstanbul ve Marmara'nın emniyeti şartı ile Boğazlardan geçiş serbestisi.

İsmet Paşa, 8 Aralık 1922 tarihli oturumda Boğazlara tatbik edilmesini istediği usulü 3 esasta toplamıştır:

1-İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için, denizden ve karadan gelecek baskınlara karşı teminat verilmesi.

2-Harp gemilerinin, Boğazlarda ve Karadeniz'de bir tehlike yaratmamaları için tahdit edilmeleri.

3-Harp ve sulh zamanlarında ticaret gemilerinin serbest geçişi⁷¹⁷,

İsmet Paşa'nın bu sözleri üzerine Çiçerin, konuyla ilgili özetle şu görüşleri belirtmiştir: *"...Karadeniz Boğazı'nda Marmara Denizi'nde ve Çanakkale Boğazı'nda barışçıl deniz ulaşımının sürekli olarak serbest kalması kesin bir şekilde ve hiçbir kısıtlama konulmadan sağlanmalıdır. ...Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarının gerek barış zamanında gerekse savaş zamanında Türkiye'den başka bütün devletlerin savaş gemileriyle, silahlı gemilerine ve askerî uçaklarına sürekli olarak kapalı bulunması zorunludur.... kendülerinin teklif ettikleri sistem olarak, konferansta temsil edilmekte olan devletlerce, geçmişte her zaman kabul edilmiştir"*⁷¹⁸.

Boğazlarla ilgili olarak 6 Aralık 1922 tarihli oturuma ABD, İngiltere, Fransa, Yunanistan, İtalya, Japonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven krallığı, Bulgaristan, Rusya, Ukrayna, Gürcistan ile Türkiye katılmıştır.

Lord Curzon yaptığı konuşmada Müttefiklerin tekliflerini, ana çizgileriyle ve iki bölüme ayırarak ifade etmiştir:

⁷¹⁷ Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923), s. 53.

⁷¹⁸ MERAY, Lozan Barış Konferansı I, s. 134-135.

1-Ticaret gemileriyle savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin düzenlenmesi,

2-Boğazların kıyılarında askerlikten arındırılmış bölgeler kurulması.

Ticaret gemileri bakımından, Türkiye tarafsız kaldığı sürece, bayrak ve yük ne olursa olsun, hiçbir işleme, hiçbir resim ya da harca (taxe ou change) bağlı bulunmaksızın, hem barış hem de savaş zamanında tam bir geçiş serbestliği olacaktır. Savaş zamanında, Türkiye savaşa katılırsa -savaş kaçağı eşya, asker ya da düşman uyruğu sivil yolcular taşıyarak Türkiye'nin düşmanlarına herhangi bir yardımda bulunmamak şartıyla- tarafsız gemiler için tam geçiş serbestliği bulunacaktır.

Düşman gemilerinin Boğazları kullanmalarını önlemek üzere Türkiye'nin alacağı tedbirler, tarafsız gemilerin serbestçe geçmesini aksatacak nitelikte olamayacaktır.

Savaş gemileri bakımından, barış zamanında bir Türk limanında herhangi bir devletin savaş gemilerinin sayısını ve kalış sürelerini kısıtlama dışında, hiçbir formalite olmaksızın ve herhangi bir harç ya da resim alınmaksızın bayrağı ne olursa olsun, bütün gemiler için tam geçiş serbestliği olacaktır. İmzacı devletler, Boğazların sularıya Marmara Denizi'nde elçilik gemileri (stationnaires) bulundurmalarına ilişkin olarak savaştan önce yararlandıkları haktan eskiden yürürlükte olan şartlar içinde gene yararlanacaklardır.

Savaş zamanında Türkiye tarafsız kaldığı sürece savaş gemileri için barış zamanındaki gibi tam bir geçiş serbestliği olacaktır.

Savaş zamanında Türkiye savaşa katılırsa, yalnız tarafsız savaş gemileri için tam bir geçiş serbestliği olacaktır.

Askerlikten arındırma hususunda Müttefiklerin teklifi şöyledir: *"Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarıyla Marmara Denizi sularının deniz işaretleriyle donatılmasını ışıklandırılmasını ve sağlık bakımında korunmasını, askerlikten, arındırılmasını ve karadaki bölgelerin denetim ve teftişini sağlamak üzere, gerekli teknik servisleri de bulunan bir uluslararası komisyon kurulmalıdır. Bu komisyon, Karadeniz'de kıyısı olan devletlerden her birisinin ve Akdeniz ticaretinde özel olarak ilgili bulunan Fransa, İngiltere, Japonya, İtalya, Rusya, ABD, Türkiye, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Bulgaristan'ın atayacakları birer temsilcilerinden kurulu*

*olacaktır. Türk temsilcisi, komisyonun sürekli başkanı olacaktır. Bu komisyonunun tam olarak nasıl kurulacağı ve hangi kurumun (Milletler Cemiyeti ya da başka bir kurum) koruyuculuğu altında çalışacağı iferide düşünülecektir*⁷¹⁹.

Görüşmelerde ABD adına görüş bildiren M. Child, Boğazlar Meselesi konusunda öngördükleri çözümün, hükümet programları ile aynı olduğunu ve bu çerçevede hiçbir ulus için özel ayrıcalıklar olmaksızın, tam ve değişmez bir serbestlik istemekte olduklarını belirterek dünya ticaretini hiçbir ulusun engellememesi gerektiğini söylemiştir⁷²⁰. Ayrıca Karadeniz'in serbestliği hususunda silahsızlandırmayı ancak savaş gemilerinin barışçı dolaşımlarının gerekli olduğunu da vurgulamıştır. Yani Boğazlar Meselesi hususunda Müttefiklerin görüşü, Curzon'un ifadesiyle şöyle formüle edilmiştir: Bir yandan, ticaret gemileri için hiçbir işlem ve kısıtlama olmaksızın tam bir gidip gelme ve geçiş serbestliği; öte yandan da ilgili devletlerin güvenlik koşullarına ve egemenlik haklarına saygıyla birlikte, bu serbestliği sağlamak üzere zorunlu olan garantiler⁷²¹.

İsmet Paşa, ileri sürülen bu görüşlere cevap vermeyi, incelemelerini tamamladıktan sonrası için uygun görmüştür.

18 Aralık 1922 tarihli Boğazlar Rejimini inceleme komisyonunun oturumunda, İsmet Paşa, Boğazların askerlikten arındırılması konusundaki hükümleri, Türk temsilcilerinin şu kesin şartlarla kabul ettiklerini açıkça kullanmak istediği savunma araçları ve uygulamak istediği usuller bakımından bu hükümler dışında ne şekilde olursa olsun hiçbir sınırlama olmaması, öte yandan da Trakya'da askerlikten arındırılmış Türk sınırının tam bir garanti altına alınmış bulunması.

İsmet Paşa'nın askerlikten arındırma tasarısında yapılmasını istediği değişiklikler aşağıdaki düşüncelere ve ayrıntılara dayanmaktadır:

1-"Marmara Denizi" sözü "Boğazlar" teriminin kapsamından çıkartılmalıdır.

2-Askerlikten arındırılmış bölgeler dışında, Türkiye'nin Marmara Denizi'nde kullanmak isteyeceği savunma araçlarında hiçbir kısıtlama yapılmamalıdır.

⁷¹⁹ MERAY, *Lozan Barış Konferansı I*, s. 146-149.

⁷²⁰ MERAY, *Lozan Barış Konferansı I*, s. 151.

⁷²¹ MERAY, *Lozan Barış Konferansı I*, s. 153.

3-Semadirek, İmroz ve Bozcaada Adaları, Çanakkale Boğazı'nın tamamlayıcı parçalarıdır; böyle olunca bunlar ne yoldan olursa olsun, yabancı bir devletin egemenliği altına konulamazlar.

Bundan başka, Limni'de bir Yunan donanmasının bulunması Boğazlar rejimini tehdit edecektir. Bu yüzden Limni üzerinde egemenlik sorununu tartışma hakkını bütünlüyle saklı tutmakla birlikte Türk temsilci heyeti, bu adanın kıyılarında Yunan donanmasının bulunmasını hiçbir şekilde kabul edemez".

İsmet Paşa bu ifadeleriyle sadece geçiş serbestliğiyle askerlikten arındırma konularına ilişkin bulunduğunu söyledi. Boğazlar Komisyonu ile garanti sorunlarına ilişkin Müttefik tekliflerini gündeme getirmemiştir. Daha sonra ele alacaktır.

İsmet Paşa, Komisyonunun geçiş sorunundan başka bir sorunla uğraşmaması gerektiğini, Türk devletinin egemenlik alanına giren işlere karışmamasını belirtmiştir. İsmet Paşa, siyasal garanti- nin etkili olmasına büyük önem vermektedir. Çünkü Türkiye, Boğazların savunulmasından vazgeçmekle, genişliği kestirilemeyecek bir fedakârlığa katlanmaktadır. İstenilmekte olan askerlikten arındırmanın, Türkiye'nin güvenliğine zarar vermeyeceğini ve varlığına karşı bir tehlike kaynağı olmayacağını göstermek için devletlerin garantiler vermeleri gerekmektedir⁷².

Rusya'nın karşı önerileriyle birlikte Boğazlar Meselesi antlaşmanın imzalanmasına kadar devam edecektir.

hc. Azınlıklarla İlgili Meseleler

Azınlıklar meselesi, Lozan Konferansı İç Tüzüğü'nün 5.maddesi gereğince kurulan üç komisyondan ikincisi, yani "Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonunda" görüşülecekti. Ancak, meseleyi Lord Curzon'un ele almasıyla konu birinci komisyonda görüşülmüştür. Azınlıklar sorunu ilk defa, 12 Aralık 1922'de toplanan Arazi ve Askerlik Komisyonunda görüşüldü. Genellikle bir gün öncesinden heyetlere tebliğ edilen toplantı gündemi, bu defa Türk delegesine ancak o gece yarısı tebliğ edilebilmişti.

13 Aralık 1922 tarihli toplantıda söz alan İsmet Paşa azınlıklarla ilgili şunları söyledi: *"Türk milleti, azınlıklara medeni âlemin*

⁷² MERAY, *Lozan Barış Konferansı I*, s. 237-238.

kabul ettiği hakları tanır. Fakat kendi istiklalini, kayıt altına koyacak hiçbir yeni teklifi kabul edemez. Azınlıkları kurtarmanın en iyi yolu, onları hariçte lekeleyecek münasebetlere tahrik etmemek, bu münasebetlerden kurumdur. Bunlar hariçten gelecek bir şefkate dayanmamalıdır. O zaman hepsi sulhtan sonra Türk vatandaşları ile bir arada yaşarlar. Türkiye’de kalmak isteyen Ermeniler Türk vatandaşlarıyla kardeşçe yaşayabilirler. Ancak Türk toprakları herhangi bir Ermeni yurdu için parçalanamaz. Ne şark vilayetlerinde ne Kilikya’da ana vatandan ayrılması mümkün yer yoktur. Zaten Türkiye, bu gün mevcut Ermeni Cumhuriyeti ile muahedeler akdetmiştir. Diğer bir Ermenistan’ın vücut bulabileceğini Türkiye hayalinden bile geçirmez. Azınlıkların gidip gelmeleri ve malları meselesi ise, Türk kanunlarının halledeceği bir iştir. Azınlıklar için kontrol veya mümessil gönderilmesi Türkiye’nin dâhilî işlerine müdahale teşkil edeceği için asla kabul edilemez. Azınlıkların himayesini Türk bütünlüğüne ve istiklaline hanel verici bir bahane olarak kullandırmayız”⁷²³.

13 Aralık toplantısında bir Azınlıklar Alt Komisyonu kuruldu. Ertesi gün ilk toplantısını yapan Alt Komisyona, bir defaya mahsus olmak üzere bütün delegeler girdi ve İsmet Paşa’nın cevabı bu komisyonda dinlendi. Bu, konferansın o zamana kadar dinlediği nutukların en kuvvetlisiydi. Lord Curzon’un bir gün evvelki sözlerine cevap veren İsmet Paşa: “Cemiyet-i Akvama girmeyi hiçbir zaman reddetmedik, barış yapıldıktan sonra gireriz” dedikten sonra Lord Curzon’un Türkiye gibi büyük bir memlekette Ermeniler için bir parça yer yok mu? sözüne atfen memleketleri Türkiye’den çok büyük olan memleketler vardır. Hem de Türkiye’den yeni ayrılan topraklarda çok büyük yerler vardır. Türk olarak geriye kalan ülke hiçbir parçalanma kabul edemez. Şark vilayetlerindeki ahali yerlerini kimseye veremez. Lord Curzon, mühim azınlıkların yaşadığı birçok memleketleri bulunduğu, Milletler Cemiyetinden korkmadıklarından ve ellerinin temiz olduğundan söz etmiştir. Türkiye’nin de Milletler Cemiyetinden korktuğu ileri sürülemez. Türkiye sulhtan sonra Milletler Cemiyetine girecektir. Müslüman olmayan azınlıklara ise ancak Avrupa devletlerinin kabul ettiği

⁷²³ Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923, s. 94-95.; ŞİMŞİR, Lozan Telgrafları I, s. 215 (İsmet Paşadan Başbakanlığa tel. Nu.: 90)

esaslara göre hak tanıyacağız"⁷²⁴ sözleriyle Türk heyetinin bu konudaki düşüncesini özetlemiştir. Azınlıklara ait liseden mezun olanların, Türk üniversite ve yüksekokullarına girebilmeleri için bir Türk lisesinde olgunluk sınavına girme şartı getirildi. Anaokulu, ilkokul, ortaokul ve lise olmak üzere azınlık okullarının toplam sayısı⁷²⁵ 118 (1931 yılı itibarıyla) civarındadır.

hd. Mali ve İktisadi Meseleler

Lozan Antlaşmasının iktisadi hükümlerini kapsayan bölümü, diğer hükümlerden çok daha çetin mücadeleler neticesinde elde edilmiş olması dolayısıyla, antlaşmanın en önemli kısmını teşkil etmektedir.

İlk toplantıda, Osmanlı Düyyûn-ı Umumiyesi, işgal masraflarının ödenmesi, tamirat borçları gibi genel mali meselelerin bir alt komisyonda incelenmesine karar verildi. Lord Curzon tarafından kaleme alınan öneriler arasında, Türklerin Yunanlılardan isteyebilecekleri savaş tazminatının reddedilmesi de yer alıyordu. Curzon'un önerilerine karşılık Fransız Devlet Başkanı Raymond Poincare, "Türkiye'den savaş tazminatı isteğinde direnilmesini ve Yunanlıların Türklerden tazminat istemelerinden vazgeçmelerine karşılık Türklerin de Yunanlılardan tazminat istememeleri gerektiğini" öne sürmekteydi⁷²⁶. Tali Komisyon çalışmalarına başlamadan evvelki genel toplantıda, İsmet Paşa tamirat meselesiyle ilgili olarak Türk tezini izah etti. Türk delegesi özetle şöyle diyordu:

1-Türkiye'den askerî işgal masrafı istenemez; aksine, Türkiye, uğradığı hasarların tazminini istemekle haklıdır.

2-Sivil halkın uğradığı harp zararları tazmin edilmelidir.

3-Yunan ordusunun İzmir'i işgalinden yenilmesine kadar sebep olduğu bütün tahripler tamir ve tazmin edilmelidir.

İsmet Paşa'nın bu tezine cevap veren Venizelos, Yunanistan'ın İzmir'e kendi teşebbüsü ile değil, Müttefik Devletlerin isteği üzerine girmiş olduğunu, Anadolu ve Trakya'dan kaçan yüz binler-

⁷²⁴ Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923, s. 96.; ŞİMSİR, Lozan Telgrafları I, s. 215.

⁷²⁵ Cemal Avcı, III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931), Ankara 2000, s. 141-142.

⁷²⁶ SONYEL, Türk Kurtuluş Savaşı..., Cilt II, s. 299-300.

ce Rum'un işe, nakil ve iade masraflarının ise askerî alanda görülen zararların birkaç misline ulaştığını, 1916 yılından beri harp hâlinde bulunan Yunanistan'ın tazminat ödemesinin maddeten imkânsız olduğunu söyledi. Aynı günkü toplantıda, Fransız delegesi Barrère'in askerî işgalleri Mondros Mütarekesinin 7. maddesine dayandırmak istemesine karşılık olarak İsmet Paşa, Türkiye'nin Lozan'daki durumunu Mondros Mütarekesi'ne değil, Mudanya Mütarekesine müstenit olduğunu hatırlattı.

Maliye Alt Komisyonunun 2 Aralık 1922 tarihli oturumunda, Türk delegeleri Hasan ve Hamit Beyler, işgal masraflarının Türkiye tarafından ödenmesinin hiçbir şekilde mümkün olmadığında ısrar ederek, tamir masraflarının ancak müteakiliyet esasına dayanarak ve sadece kanunlara aykırı hareketlerden doğrudan doğruya doğan zararlara inhisar ettirilmek ve yalnız Türkiye'ye değil, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşan diğer devletlere de teşmil edilmesi şartıyla kabul edilebileceğini belirttiler. Yunanlılar tarafından Türklere ve mallarına verilen zararların tümünün ise tazmin edilmesi hususunda ısrar ettiler⁷²⁷.

İngiltere'nin temsilcisi tıpkı Lloyd George gibi Türk düşmanlığı ile bilinen ve o sırada Hariciye Vekili olan Lord Curzon'dur. Lord Curzon aynı zamanda Musul Petrol İşletme Şirketinin de idare heyeti başkanıydı. Lord Curzon ile Yunan temsilcisi Venizelos Türk heyetine çok zorluk çıkarıyorlardı. İki hafta dostça süren görüşmeler, ikinci haftadan itibaren çıkmaza girmeye başladı. İhtilafa düşülen konular Musul Meselesi ile İstanbul'un boşaltılması, Osmanlı borçları ve kapitülasyonlar meseleleriydi⁷²⁸. Bu anlaşmazlık had safhaya gelince Türk heyeti 4 Şubat 1923'te Ankara'ya döndü. Bu arada Yunanistan ile 30 Ocak 1923'te esirlerin mübadelesi hakkında bir anlaşma imzalandı.

Bütün bu gelişmelerin ışığında Lozan Konferansının birinci bölümünde Türkiye'ye kabul ettirilmek istenen şartlar şu şekilde özetlenebilir;

1-Edirne'nin istasyon mahallesi, Karaağaç, Yunanlılara bırakılacak,

⁷²⁷ Türkiye Dış Politikasında..., s. 104-105.

⁷²⁸ ŞİMSİR, Lozan Telgrafı I, s. 291 (İsmet Paşadan Başbakanlığa telg.Nu.:154, 155).

2-Karadeniz'den Akdeniz'e kadar Türkiye ile Bulgaristan ve Yunanistan sınırları askersiz hale getirilecek,

3-Türkiye-İrak sınırının nasıl olacağı hususu milletler cemiyyetine bırakılacak,

4-Türkiye'ye geri verilen İmroz (Gökçeada) ve Bozcaada ile, Yunanlılara verilen Sakız, Sisam, Limni, Midilli ve Nikarkarya (Semadirek) Adalarının askersiz olması kabul edilecek,

5-1912'den beri askıda bulunan Rodos ve On iki Ada'nın İtalyanlara bırakılması kabul edilecek,

6-İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının iki yakasından on beş kilometre derinliğindeki bölgelerin askersiz olması Trakya'daki sekiz binlik Türk jandarma sayısının beş bine indirilmesi kararlaştırılacak,

7-İstanbul'da on iki bin asker bulunduracak olan Türkiye'nin Boğazlar Komisyonuna başkanlık etmesi ve Boğazlardan geçişin serbest bırakılması kabul edilecek,

8-Kapitülasyonların kaldırılması kabul edilecek,

9-Azınlıklara verilen hakların Türkiye, Milletler Cemiyetinin kefaletinde tanıyacaktır,

10- Türkiye'nin Osmanlı borçlarından hissesine düşen on beş milyon altın lirayı otuz yedi yıl içinde ödeyecekti,

11-Türkiye, Yunanistan'dan harp tazminatı istemeyecekti.

20 Kasım 1922-4 Şubat 1923 arasındaki Lozan Konferansında İngilizlerin Yunanistan'ı açıkça himaye etmesi ve Türkiye üzerindeki baskısı, Batı Trakya'nın Yunanistan'a kalmasına ve milyarlarca lira maddi ve ondan daha acı manevi zararlar vererek Batı Anadolu, Marmara ve Doğu Trakya'yı harabeye çeviren Yunanlılardan harp tazminatı alınmasını imkânsız hâle getirdi.

Misak-ı Milliye göre milli hudutlar içinde kalan Musul-Kerkük bölgesi ile ilgili karar askıda kaldı. Ve Batı Trakya Meselesi de Türkiye aleyhinde neticelendi. Yine Misak-ı Milliye göre bizde olması icap eden Hatay, Halep ve civarı ise 20 Ekim 1921 Ankara Anlaşması ile Fransızlara bırakılmıştı.

Bu gelişmelerden sonra İngiltere ve Fransa'da kamuoyunun baskısı ile Türk heyeti yine Lozan'a davet edildi. Türk heyetinde sadece müşavirlerden bazıları değişmişti. İngilizlerle İtalyanların baş murahhasları değişmişti. Amerika bu sefer bir üye ile görüşmelere

katıldı. İkinci Lozan görüşmeleri üç komisyon hâlinde devam etti. 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Üniversitesi'nin salonunda imzalandı.

• Lozan Konferansı sırasında en büyük münakaşalardan biri de Ermeni Meselesi üzerinde oldu. Bilhassa İngiltere'nin öncülüğü ile Anadolu'daki yine bir kısım topraklar üzerinde bir Ermenistan kurulması istenmişti. Doğu Anadolu'da veya Suriye sınırlarında (Adana, Maraş ve Antep'te) dünyanın dört bir yanına dağılan Ermeniler için "yurt" verilmesinde Fransızlar da ısrar ediyorlardı. Türk heyeti böyle bir teklifi müzakere dahi etmeyeceklerini çok kat'î bir şekilde beyan ederek uzun münakaşalardan sonra konferans gündeminden böyle bir maddeyi çıkarmışlardı⁷²⁹.

Devletler, İsmet Paşa'ya barışın tehlikede olduğunu anlatarak, tazminat bedelinden vaz geçmesi gerektiğini şu gerekçelerle istediler:

1-Tamiratın verilmesi muahedeye yazılsa bile Yunanistan para veremeyecektir. Her yerde böyle olmuştur.

2-Türkiye'nin Meriç'i geçmesi, bütün Balkanlarda endişe ve itimatsızlık uyandırıyor.

3-Yunanistan Trakya'ya girmek ve İstanbul'u almak kararındadır.

4-Hayalî bir tazminata mukabil, maddi bir menfaat olarak Meriç'in ötesinde Karaağaç ve civarı Türkiye'ye verilmektedir. Manevi olarak da Yunanistan mesul olduğunu prensip itibarıyla kabul etmektedir⁷³⁰.

Yunan delegeleri, 24 Mayıs'ta konferansta, tamirat konusunda anlaşmaya varılamazsa, iki güne kadar konferansı terk edeceklerini açıklıyorlardı. Fakat iki gün geçmeden İtalyan ve Fransızlar Türkiye'den savaş tazminatı istemekten vazgeçtiklerini açıklamışlardır. Bu durum, İsmet Paşa'ya Yunan tazminatı konusunda, Ankara'nın talimatı dışında bir uzlaşma fırsatı veriyordu. Bu uzlaşmaya göre, İsmet Paşa, Yunanistan'ın Türkiye'ye savaş tazminatı ödemesi sorumluluğunu kabullenmesi ve Karaağaç'ı geri vermesine karşılık Yunan tazminatının nakit para olarak ödenmesini istemekten vaz geçiyordu⁷³¹.

⁷²⁹ ŞİMŞİR, *Lozan Telgrafları I*, s. 210 vd.

⁷³⁰ BİLSEL, *Lozan*, Cilt II, s. 211.

⁷³¹ SONYEL, *Türk Kurtuluş Savaşı*..., Cilt II, s. 344-345.

Meselenin bu şekilde halledilmesinin önemi, Yunanistan'a antlaşmada tamir mesuliyetinin yükletilmiş olması ile Karaağaç, Edirne durağı ve Bosna köyünün Türkiye'ye verilmesinin sağlanması olarak ifade edilebilir⁷³².

Lozan'da Türkiye'de yerleşmiş Rum Türk tebaası ile Yunanistan'a yerleşmiş Müslüman Yunan tebaasının mübadele edilmesi kararlaştırılmıştır. Mübadele edilen kimseler devletin izni olmadıkça Türkiye ve Yunanistan'a tekrar yerleşemeyeceklerdi. Mübadeleden İstanbul'daki Rum halkı ile Batı Trakya'daki Türk halkı istisna edilmiştir⁷³³.

Venizelos'un konferansta söylediğine göre, değişme 350.000 Türk almak için 1.600.000 Rum'un çıkarılmasından ibarettir. Yine konferansta Lord Curzon'un söylediğine göre: bu 1.600.000 Rum'dan konferans sırasında ancak 500.000 kişi kalmış; 900.000'i İzmir'in istilasına üzerine ve 200.000'i mütarekeye kadar olan müddette çıkmış, 250.000'i Trakya'dan kaçmıştır. Naklolanlar 384.000 Türk, 149.851 Rum'dur⁷³⁴. Savaşın önce nüfusunun %20'si gayrimüslimlerden oluşan Anadolu, Lozan Antlaşması sonucunda %98'i Müslüman bir toprak hâline gelmiştir⁷³⁵.

Zaferden sonra İzmir, iç ve dış göçler sebebiyle tam bir mülteteci şehri durumuna gelmiş, Rumlardan arta kalan terk edilmiş mallardan bir pay alabilme amacıyla İzmir'e yönelik yoğun bir göç yaşanmıştır. Mübadele edilinceye kadar Yunan baskı ve zulmünden kaçan Adalar ve Makedonya Türkleri Türkiye'ye iltica etmiştir. İzmir'e dışarıdan gelen bu insanların sayısı, İzmir'in nüfusunu bir iki kat artırmış, 32.000'e yakın mübadil göçmenin de İzmir çevresine yerleştirilmesi düşünülmüştü. Bu bilgilerden anlaşılacağı gibi Rumlardan kalan emval-i metruke tabiatıyla mübadil göçmenlerin iskânı için yeterli olmamıştır⁷³⁶.

Kara sularımız içindeki ufak bir kayalık olan Meis Adası'nın Türkiye'ye ait olduğunda ısrar edilmişse de İtalyanlar burayı işgal-

⁷³² BİLSEL, *Lozan*, Cilt II, s. 208.

⁷³³ BİLSEL, *Lozan*, Cilt II, s. 293.

⁷³⁴ BİLSEL, *Lozan*, Cilt II, s. 295.

⁷³⁵ William Hale, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, İstanbul 2003, s. 48.

⁷³⁶ Bu hususta geniş bilgi için bk. (Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de Emvâl-i Metruke ve Fuzûlî İşgal Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt V, Sayı 15 (Temmuz, 1989), s. 691 vd).

lerinde tutmakta direnmişlerdi. Ayrıca Tuna Irmağı yatağındaki Adakale'nin 1878 Berlin Antlaşması'nda Romanya'ya bırakılmayıp Türk nahiye müdürünce 1918'e kadar idare edilmesi ve Mütareke döneminde İstanbul'a gelen Nahiye müdürünün dönüşünde Romen Hükûmeti'nce Adakale'ye sokulmaması keyfiyeti dile getirilmişken ahalisi Türk ve beş bin nüfuslu olan Tuna ağzındaki Adakale'de Romanya'nın ısrarı üzerine ona bırakıldı.

Lozan Muahedesi'nin sırasıyla, Türkiye, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Bulgaristan, Portekiz, Belçika devletleri imzalamıştır. Boğazlara ait bölümünü ise Sovyet Rusya temsilcisi İstanbul'da imzalamıştır.

Bütün müzakerelere katılan Yugoslav heyeti Osmanlı borçlarından hissesine düşeni kabul etmemiştir. Konferans sırasında bütün Osmanlı borçlarını Türkiye'ye ödetmek isteyen Müttefiklere karşı sürülen teze karşı, Osmanlılar bu borçları aldığı zamanki topraklarının tamamı Türkiye'de olmadığına göre Türkiye de bütün borçlardan mesul olamazdı. Türk tezi *"Ya o toprakları bize verin biz de bütün borçları kabullenelim veya o borçlardan 1/3'ünü elimizde kalan topraklara göre hissemize düşeni öderiz."* şeklinde olmuştur. Müttefiklerin söz konusu toprakları Türkiye'ye vermeye yanaşmaları mümkün değildi. O zaman da ikinci şıkkı kabul etmek zorunda kaldılar. Fakat eski Osmanlı toprakları üzerinde kurulan yeni devletler bunu kabul etmediler. Osmanlı Devleti'nin 170.000.000 sterlin tutarındaki borcu iptal edilmişti. Osmanlı borcunun Türkiye'ye düşen payı 84.800.000 altın liraya (78.000.000 sterlin) sabitlenmişti⁷³⁷. Borcun geri kalan kısmı 1914 yılında Osmanlı Devleti dâhilinde olan diğer bağımsız devletler arasında paylaştırılmıştı. 1881 yılında kurulan ve yabancı denetiminde bulunan Duyun-ı Umumiye İdaresi de kapatılmıştı. Zaten batılıların borçlar ilgili olarak böyle bir konuda ısrarı da beklenemezdi.

Lozan Muahedesi maddeleri TBMM'de görüşülmeye geldiğinde Türkiye'de de bir kabine değişikliği oluyordu. Daha önce başvekil olan Rauf Bey Lozan görüşmeleri sırasında I. Murahhas İsmet Paşa ile arası açıldığından dolayı istifa etmişti. Lozan Antlaşması'nı görüşen Meclis nihayet 213 evet 14 hayır oyuyla antlaşmayı tasdik etti.

⁷³⁷ HALE, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, s. 48

he. Lozan Antlaşmasının Hükümleri

Yunanlılar ile İmzalanan Kısım:

1-Mudanya Mütarekesine göre sınır çizildi. İmroz ve Bozcaada Türkiye'ye verildi. Meriç'in iki kıyı ortasından geçen bir çizgi sınır kabul edildi. Harp tazminatı olarak Karaağaç Türkiye'ye verildi.

2-Sisam, Sakız, Midilli, Limni ve Semadirek Adaları askersiz olmaları şartıyla Yunanistan'a bırakıldı (Bugün bu şart Yunanlılar tarafından bozulmuş ve bu adalar silahlandırılmıştır).

3-İstanbul Rumlarına karşılık Batı Trakya Türkleri millî hars ve mekteplerini Türkçe olarak devam ettirecekler Yunanistan onları azınlık haklarına riayet edecektir.

4-İstanbul'daki Rum-Ortodoks Patrikhanesi yine İstanbul'da kalacak ve dokunulmazlığı olacaktır. İstanbul Rumları yayın, okul açma, hastane ve vakıf işlerinde serbest olacaklar, Türk mahkemelerinde kendi dilleri ile ifade vermelerine engel olunmayacak, dinî tatillerinde mahkemeye çağrılmayacaklardır. Bu hakların hepsi Batı Trakya'daki Türkler için de geçerlidir⁷³⁸.

Bulgaristan ile İmzalanan Maddeler:

Karadeniz'de Rezve deresi sınırına kadar gelen 1913 sınırın aynen kabul edilmiştir.

İtalya ile İmzalanan Maddeler:

1-1912'den beri işgal altındaki Rodos ve On İki Ada ile yanlarındaki adacıklar ve kara sularımızdaki Meis Adası'nın İtalyanlara verilmesi kabul edilmiştir.

2-Türkiye'nin Trablusgarp ve Bingazi (bugünkü Libya) üzerinde artık hiçbir hakkı kalmadığı ve oraların İtalyanlara verilmesi kabul edilmiştir.

İngiltere ile İmzalanan Maddeler:

1-Mısır ve Sudan üzerindeki Türk haklarından 5 Kasım 1914 tarihinden geçerli olmak üzere vazgeçilmiş ve buralar İngilizlere verilmiştir.

⁷³⁸ Bu da Batı Trakya'daki Türklere kat'iyen tatbik olunmamış hatta tam aksine hareket edilmiştir. Bir diğer husus da şudur: 1960 Yassıada Mahkemeleri sırasında bir mesele hakkında şahitlik yapması gereken Patrik Athenegoras, çok güzel İstanbul Türkçesi bildiği hâlde mahkemede Lozan Antlaşmasının bu maddesini hatırlatarak "Ben Bizans Rumcası ile ifade vereceğim." demiş ve dediğini de yaparak tercüman ücretini bile Türk Devleti'ne ödetmiştir.

2-Filistin, Sina, Yemen, Asir, Hicaz ve Irak ülkeleri üzerinde de artık Türkiye'nin hiçbir hakkının olmadığı kabul edilerek buralar İngilizlere verilmiştir. Ancak Misak-ı Milli'nin birinci maddesine giren Musul-Kerkük ve Süleymaniye ile Erbil üzerindeki Türk iddiaları barışın tasdikinden sonra Milletler Cemiyetinin kararına göre Türkiye-İrak sınırı çizilirken göz önüne alınacaktır.

3-Kıbrıs Adası 5 Kasım 1914'ten beri İngiltere'ye terk edilmiş sayılacaktır. Türk tebaasından olan ahali iki yıl içinde ya İngiltere'nin veya başka bir ülkenin tabiiyetine geçmede ihtiyari hakka sahiptir. İngiltere tabiiyetinden başka bir devletin tabiiyetini seçenler ise bir yıl içinde Kıbrıs Adası'nı terk edecektir.

Fransa ile İmzalanan Maddeler:

1-20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Anlaşması aynen kabul edilmiş Türkiye ve Suriye sınırı bu anlaşmaya göre çizilmiş İskenderun ve Antakya'daki Türklere kültür muhtariyeti tanınmıştır.

2-Türkiye'nin Tunus ve Fas üzerinde artık hiçbir hakkı kalmamıştır. Bu ülkeler Fransa'ya verilmiştir.

Genel Hükümler

1-Kapitülasyonlar kaldırılmıştır. Yabancı okullar, (İstanbul'daki Robert Kolej, İzmir, Tarsus ve Kayseri'deki Talas Amerikan Kolejleri ile Sen-Josef, Sen Benua, Sen Pulseri, Notre Dam De Sion Fransız mektepleri, İngiliz High School, İngiliz Kız Orta Mektebi, Alman Lisesi, Avusturya Lisesi, İtalyan Lisesi, Bulgar Lisesi) Türk Maarif Vekâleti müfettişleri tarafından teftiş edilebilecekler ve müdür muavinlerinden birisi Türk olacaktır. Yabancı hastaneler ise (Alman, Amerikan, Fransız, Bulgar) sağlık bakanlığına kontrol edilebilecektir.

2-Osmanlı borçları altın olarak değil, kâğıt para olarak ve ödeme şekli de daha sonra İngiltere ve Fransa ile kararlaştırılarak ödenecektir.

3-Çanakkale ve İstanbul Boğazları bir karma komisyon tarafından idare edilecek, Boğazlardan gemilerin geçme şartlarını bu komisyon düzenleyecektir⁷³⁹.

Bazı batılı yazarlar, Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak basması ile başlayıp Lozan Anlaşmasının imzalanması ile sona eren bağımsızlık mücadelesine "Türk Harikası" adını vermişlerdir. Osmanlı

⁷³⁹ YALÇIN, Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti, s. 193.

Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sonunda ne durumda olduğunu ve 1918-1922 yılları arasındaki dört yıllık dönemde Anadolu'da geçen olaylar göz önüne getirilecek olursa bu durumun, gerçekten "harka"dan başka türlü anlatmasına imkân yoktur⁷⁴⁰.

⁷⁴⁰ F. Perrone Di San Martino, *Ön Asya Diktatörü Mustafa Kemal ve Zaferleri*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s. 156.

VII. BÖLÜM

TÜRK AYDINLANMASI: MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN ÖNDERLİĞİNDE TÜRK DEVLETİ

I. Türk İnkılabı

Lozan Barış Antlaşması, Milli Mücadele hareketinin askerî ve siyasi açıdan başarıyla tamamlanmasını, yeni Türk devletinin milletler arası toplulukta tanınmasını sağlayan önemli bir vesikadır. Genel olarak Misak-ı Milli ilkelerinin gerçekleştirilme çabalarının ağırlık kazandığı Lozan sonrasında, millî devlet, siyasi, sosyal ve ekonomik alanda zorunlu hâle gelen yeni bir teşkilatlanmaya gidecektir.

Mustafa Kemal Paşa'nın, "*Türk milletini son asırlarda geri bırakmış olan müesseseleri yıkarak, yerlerine milletin en yüksek medeni icaplara göre ilerlemesini temin edecek yeni müesseseleri koymak.*" şeklinde tanımladığı Türk inkılabında esas amaç, millî modern bir devlet hâline gelmek olarak tespit edilmiştir. Türk inkılabında, Batılı anlamda millî bir toplum meydana getirme çabalarında, nazari de olsa, millîlik ile medeniliğin bir bütün olarak ortaya çıktığı ve birbirine bağlı iki kavram olduğu görülür⁷⁴¹.

Saltanatın kaldırılmasından sonra cumhuriyetin ilanıyla, Mustafa Kemal Paşa'nın "*Medeniyet yolunda yürümek, muvaffak olmak, hayatın şartıdır.*" prensibinin gerçekleşmesinde önemli bir adım atılmıştır. Cumhuriyetin ilanı ise her şeyden önce, kurulan yeni devletin bir "*Millî Türk Devleti*" olduğunu ve devlet kültürünün Türk benliği ve gelenekleri üzerine kurulması gerektiğini ortaya koymuştur.

⁷⁴¹ Kemal Karpat , "Türkler (Cumhuriyet Devri) ", *İslâm Ansiklopedisi* , Cilt 12, s. 392.

Cumhuriyet rejimi ve Türk millî devlet fikri Mustafa Kemal Paşa'nın en başta gelen temel inkılapları olmuştur. Onun yaptığı diğer inkılaplar, bu temel inkılapları tamamlayan yenilikler mahiyetindedir⁷⁴².

A. Saltanatın Kaldırılması

İtilaf Devletleri, 28 Ekim 1922'de Lozan'da toplanacak barış konferansına BMM Hükûmeti ile birlikte İstanbul Hükûmeti temsilcilerini de davet etmişlerdi. İtilaf Devletleri'nin bu davranışı Ankara ve İstanbul hükûmetleri şeklinde iki ayrı otoritenin varlığını kabul ettirerek, ülkede ikilik yaratmak suretiyle Millî Mücadele hareketini başarısızlığa uğratmak amacını taşımaktadır. Ancak bu teşebbüs, 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasıyla sonuçlanan Büyük Millet Meclisi kararının oluşmasına zemin hazırlamıştır.

Tevfik Paşa, sadrazam unvanıyla 29 Ekim 1922'de BMM Başkanlığına çektiği telgrafta Lozan görüşmelerine İstanbul Hükûmeti temsilcilerinin de katılımını talep etmişti. Mustafa Kemal Paşa, konuyu 30 Ekim 1922 tarihli BMM Genel Kurul görüşmelerine getirdi. Toplantıda iki ayrı görüş çarpışmıştır. Birinci grup milletvekillerinden Antalya Mebusu Rasih Bey (Kaplan), Hakkâri Mebusu M. Müfit (Kansu) Bey ve Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur Bey'in dile getirdikleri görüş: "*Bab-ı Âli ve padişahın hükümsüzlüğü*" şeklindeydi. İkinci grup liderlerinden Erzurum Mebusu Hüseyin Avni (Ulaş) Bey'in ifade ettiği görüş ise; "*Tevfik Paşa'nın telgrafına ret cevabı yeterlidir, başka bir işleme gerek yoktur.*" şeklindeydi.

Dr. Rıza Nur'un hazırladığı⁷⁴³, Mustafa Kemal Paşa'nın da aralarında bulunduğu 82 mebusun imzasını taşıyan önergede ise "*Osmanlı İmparatorluğu ve sultanlığın devrildiği, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile hükümlerlik haklarının millete ait bulunduğu*" görüşü yer almıştı. Oya sunulan bu önerge İkinci Grup milletvekillerinin toplantıya katılmaması nedeniyle yeterli çoğunluk sağlanamamış ve kabul edilmemiştir.

1 Kasım 1922'de tekrar toplanan Mecliste gerek Dr. Rıza Nur'un, gerekse aynı gün verilen 26 imzalı Hüseyin Avni Bey'in

⁷⁴² KARPAT, "Türkler (Cumhuriyet Devri)", s. 392.

⁷⁴³ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, İlaveli İkinci Baskı, İstanbul 1991, s. 9-11.

önergeleri üzerindeki tartışmalar sırasında Mustafa Kemal Paşa konuya müdahale ederek geniş bir konuşma yaptı.

Bu konuşmadan sonra konuyla ilgili önergeler, Teşkilat-ı Esasiye, Şeriye ve Adliye Komisyonlarına gönderildi. Bu komisyonlar ortak olarak hemen toplandı. Komisyon görüşmelerinde bir kısım mebusların hilafet ve saltanatın ayrılmasına karşı çıkmaları üzerine Mustafa Kemal Paşa söz alarak şu konuşmayı yaptı:

"... Türk milleti hâkimiyet ve saltanatını fiilen kendi eline almış bulunuyor. Bu bir oldu bittidir. Söz konusu olan, millete saltanatını hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele, zaten oldu bitti hâline gelmiş olan bir gerçeği kanunla ifadeden ibarettir. Bu mutlaka olacaktır. Burada toplananlar, Meclis ve herkes meseleyi tabii olarak karşılarsa, sanırım ki uygun olur. Aksi takdirde, yine gerçek, usulüne uygun olarak ifade edilecektir. Fakat belki de bazı kafalar kesilecektir" ⁷⁴⁴.

Bu konuşma üzerine komisyonda çözüme kavuşan konu, sü-ratle tasarı hâline geldi ve aynı gün ikinci oturumda genel kurula sunuldu. Tasarı oy birliği ile kabul edilerek 1 Kasım 1922 tarihinde kanunlaştı. 308 sayılı kanunla hilafet ve saltanat ayrılmış, hilafete dokunulmamış, saltanat ise kaldırılmıştır.

Gerçekte saltanatın kaldırılması, 16 Mart 1920'de sona eren, Osmanlı saltanat makamının sahip olduğu "*hâkimiyet*" mefhumunu çok daha önce 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile Türk milletine intikalini sağlayan inkılap hareketinin son halkasıdır.

Saltanatın kaldırılması ile İstanbul'da Tevfik Paşa Kabinesi 4 Kasım 1922'de toplanarak istifa etmiş, 17 Kasım 1922'de de son Osmanlı Sultanı Vahideddin İngiliz himayesinde ülkeyi terk etmiştir.

B. Cumhuriyetin İlanı

Mustafa Kemal Paşa, 1921 Anayasası'nın ilk maddelerinde yer alan "*Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir.*" ve "*Millî iradeyi millet namına temsil eden tek yetkili organ Türkiye Büyük Millet Meclisidir.*" ifadelerini daima "*cumhuriyet*" şekliyle yorumlamıştır. Gerçekten de 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile kurulmuş olan siyasi rejim geniş anlamı ile cumhuriyetten başka bir şey değildi.

⁷⁴⁴ Nutuk, Cilt II, s. 468.

Ancak cumhuriyet resmen ilan edilmemiş ve devlet başsız bir şekilde kurulmuştur .

26 Ekim 1923'te ortaya çıkan bir hükûmet buhranı sonucu Başvekil Fethi Bey istifasını vermişti. 28 Ekim akşamı Çankaya'da yeni hükûmet teşekkülü ile ilgili çalışmalar sırasında cumhuriyetin ilanı kararlaştırıldı. Toplantı sonrasında Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile birlikte 1921 Anayasa'sının bazı maddelerini değiştiren değişiklikleri tespit ettiler.

29 Ekim 1923 tarihinde konu önce Halk Fırkası grubunun öğleden sonraki oturumunda gündeme geldi. Mustafa Kemal Paşa'nın bir gün önce tespit ettiği değişiklikler uzun görüşmelerden sonra kabul edildi. Kanun teklifi, Kanun-i Esasi Encümeni tarafından usulen incelenerek Meclise sunuldu.

TBMM 29 Ekim 1923 tarihinde 364 sayılı kararla cumhuriyeti ilan etti. Cumhuriyetin ilanı ile 1921 Anayasa'sının 1, 2, 4, 10, 11 ve 12. maddeleri şu şekilde değiştirilmiştir.

Birinci maddeye "*Türkiye Devleti'nin şekli-i hükûmeti cumhuriyettir.*" cümlesi eklenmiştir.

İkinci madde; "*Türkiye Devleti'nin dini İslam, resmî lisanı Türkçedir.*" şekliyle tespit edilmiştir. Bu madde 1921 Anayasası'nda mevcut olmayıp Anayasa'mıza ilk defa girmiştir.

Dördüncü madde; "*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, hükûmetin ayrıldığı idare konularında Bakanlar Kurulu vasıtasıyla yönetir.*"

Onuncu madde; "*Türkiye Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu tarafından ve kendi üyeleri arasından bir seçim dönemi için seçilir. Cumhurbaşkanlığı görevi yeni cumhurbaşkanının seçilmesine kadar devam eder. Görev süresi biten cumhurbaşkanı yeniden seçilebilir.*"

On birinci madde; "*Türkiye Cumhurbaşkanı devletin başkanıdır. Bu sıfatla gerekli gördükçe Meclise ve Bakanlar Kuruluna başkanlık eder.*"

On ikinci madde; "*Başbakan, cumhurbaşkanı tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçilir. Diğer bakanlar, başbakan tarafından ve yine Meclis üyeleri arasından seçildikten sonra cumhurbaşkanı tarafından hepsi birden Meclisin onayına sunulur. Meclis toplantı hâlinde değil ise, onaylama Meclisin toplantısına bırakılır.*"

Yapılan bu önemli değişikliklerden sonra aynı gün cumhurbaşkanlığı seçimi yapılarak, Mustafa Kemal Paşa, yeni Türk Devleti'nin ilk cumhurbaşkanı olmuştur. 30 Ekim 1923'te ise Malatya Mebusu İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa tarafından başbakan olarak atanmış ve yeni kabine teşekkül ettirilmiştir.

C. Halifeliğin Kaldırılması

İslamda din ve devlet işleri birbirinden ayrılmaz parçalardır. İslam devletinin başı hem ülkesinde dinî koruyan bir "*imam*" hem de sınırların güvenliğini sağlayan bir "*devlet başkanı*"dır. Cismani ve ruhani olmak üzere her iki otoriteyi (iktidarı) uhdesinde toplamıştır. Hristiyanlıkta olduğu gibi "*kilise-devlet*" ayırımı yoktur. Bu temel farklılıktan dolayı İslam tarihinde "*dinî*" ve "*dünyevî*" görevleri bünyesine toplayan devlet başkanlarına "*halife*" denmektedir.

Bilindiği gibi saltanatın kaldırılmasından sonra hilafet muhafaza edilmiş, Abdülmecit Efendi halife olarak TBMM tarafından seçilmişti. Halife Abdülmecit Efendi seçilirken kendine sadece "*dinî reis*" olarak yetkiler verilmişti.

Ancak Lozan sonrasında halifelik konusunda gerek Mecliste, gerekse kamuoyunda tartışmalar yoğunlaştı. Basının önemli bir bölümü hilafetin korunmasını ısrarla savunmuştur⁷⁴⁵. Mecliste, Halk Fırkası mebusları tarafından halifenin yetkisini aştığı iddialarının ortaya atılmasına karşılık, aynı görüşte olmayan mebuslar da mevcuttu. Ortaya çıkan bu görüşlerden ilki; Mustafa Kemal Paşa'nın savunduğu gibi hilafetin yabancı güçlerce kullanılabileceği endişesinden hareketle artık zararlı bir niteliğe sahip olduğu şeklindedir. İkinci tavır ise asıl halifeliğin kaldırılmasının Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikasında İslam ülkeleriyle aralarındaki bağları keserek, devletin dış itibarını zedeleyebileceği mahiyette olduğudur⁷⁴⁶.

Esasında Mustafa Kemal Paşa çok daha önce, Şubat 1924'te İzmir'de iken hilafetin kaldırılması kararını almıştır. İsmet Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Fevzi Paşa ile birlikte aldığı hilafetin, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye ile Şeriye ve Evkâf Vekâletlerinin

⁷⁴⁵ Nurettin Güz, *Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)*, Ankara 1991, s. 111.

⁷⁴⁶ Mim Kemal Öke, *Hilâfet Hareketleri*, Ankara 1991, s. 112.

kaldırılma kararını daha sonra 1 Mart 1924'te Meclisi açış nutkunda açıkça dile getirecektir⁷⁴⁷.

Hilafetin kaldırılma meselesi önce 2 Mart 1924'te Halk Fırkasında görüşülerek kabul edildi. 3 Martta toplanan Meclis Genel Kuruluna ise üç ayrı kanun teklifi sunuldu ;

a) Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi'yle 53 arkadaşının hilafetin kaldırılması ve Osmanlı hanedanının Türkiye dışına çıkarılmasıyla ilgili kanun teklifi,

b) Siirt Mebusu Halil Hulki Efendi ve 50 arkadaşının Şer'îye ve Evkaf Vekâletiyile Erkân-ı Harbiye Vekâletinin kaldırılmasıyla ilgili kanun teklifi,

c) Manisa Mebusu Vasıf Bey ve 50 arkadaşının eğitim ve öğretimin birleştirilmesiyle ilgili kanun teklifi.

Bu kanunlarda yapılan görüşme ve tartışmalar beş saat kadar sürdü. Saat 18. 45'te TBMM söz konusu tasarıları 429, 430 ve 431 sayı ile kanunlaştırdı.

Buna göre "*Şer'iye ve Evkaf Vekâleti ile Erkân-ı Harbiye Vekâleti kaldırılmış, eğitim öğretim Millî Eğitim Bakanlığına bağlanarak birleştirilmiştir*". Hilafetin tamamen kaldırılmasıyla ilgili karar kanunlaştıktan sonra İstanbul valisi tarafından Abdülmecit Efendi'ye tebliğ edilmiş ve yurt dışına çıkması sağlanmıştır⁷⁴⁸.

Aslında halifeliliğin kaldırılmasının siyasi gayeden çok daha önemli kültürel ve tarihî manası vardır. On dokuzuncu yüzyılın başlarından beri sürüp gelen yenilikçi-laik grubun, dinci-muhafazakârlara karşı zaferini ifade etmiştir⁷⁴⁹.

Hilafetin kaldırılması yurt dışında büyük tepkilere yol açmıştır. Batı dünyası bu olayı şaşkınlıkla karşılayarak hayranlıklarını ifade etmişler, İslam dünyası ise olumsuz tepkilerini dile getirmiştir.

⁷⁴⁷ Nutuk, Cilt II, s. 573-574.; Yücel Özkaya, *Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara 1981, s. 173.

⁷⁴⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, II. Kısım, İstanbul 1960, s. 69.

⁷⁴⁹ Kemal Karpaz, *Türk Demokrasi Tarihi*, İstanbul 1967, s. 43. 3 Mart tarihinde çıkarılan bu üç önemli kanun ile ilgili görüşmeler ve bunların Türkiye Cumhuriyeti'nin yapısal özellikleri bakımından taşıdığı önem için bk. (Reşat Genç, *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, Ankara 1999).

D. Anayasa Hareketleri

23 Nisan 1920 tarihinden itibaren artık resmî bir hüviyet kazanan millî teşkilat gayelerini daha açık bir biçimde ortaya koymaya başlamıştır. Mustafa Kemal'in 19 Mart 1920 tarihinde askerî ve mülki erkâna gönderdiği seçim talimatında, Meclisin 23 Nisan 1920 tarihinde açılmasına karar verilmiş olduğu, 22 Nisan 1923 tarihli telgraf ile de söz konusu tarihten itibaren mülki ve askerî makamların ve bütün milletin müracaat edeceği makamın "*Meclis*" olacağı duyurulmuştur.

23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanan BMM, yeni Türk Devleti'nin ilk siyasi organı olarak faaliyete geçmişti. Aynı gün ilk oturumda en yaşlı üye sıfatıyla Şerif Bey, yaptığı konuşmada, "*Türk milletinin yabancı köleliğine karşı çıkarak, geleceğini tayin etme hakkına sahip olduğuna ve bağımsızlık yolunda direnmek azminde olduklarını*"⁷⁵⁰ açıkladı.

Açılışından hemen sonra çalışmalarına başlayan BMM'nin aldığı bir numaralı kararla İstanbul Meclis-i Mebusanından gelen milletvekillerinin kendi çatısı altında toplanmaları kararlaştırılmış, bununla birlikte kendi kuruluşunu da düzenlenmiştir.

24 Nisanda Mustafa Kemal Paşa söz alarak geniş bir konuşma yapmış ve hükûmetin kuruluşu ile ilgili temel ilkeleri açıklamıştır. Bu ilkeler Meclis tarafından kabul edilerek aynı günkü beşinci oturumda yapılan oylamada 110 rey alarak Meclis Başkanlığına seçilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın hükûmet kurulmasının lüzumuna işaret eden teklifi 25 Nisan 1920 tarihinde kabul edildi ve "*Kuvvey-i İcraiye'nin*" teşkiline karar verildi. Aynı gün yapılan görüşmelerde ayrıca Başkanlık Divanı seçimleri de tamamlandı.

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclise hükûmetin kurulması ile ilgili olarak verdiği teklifte, hükûmetin yapısına ilişkin ilkeler özetle şu şekilde belirtilmiştir:

1. Hükûmet kurmak zorunludur.
2. Geçici olarak bir padişah kaymakamı (vekili) ortaya çıkarmak uygun değildir.

⁷⁵⁰ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre: I., Cilt I, s. 2.; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "İlk Meclis'ten Cumhuriyete", *Cumhuriyet*, 27.12.1973, Nu.:177 44 vd.

3. İrade-i millîyenin vatanın kaderine hâkim olmasının kabul edilmesi zorunludur.

4. TBMM'nin üstünde güç yoktur.

5. Meclis, yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır⁷⁵¹.

Mustafa Kemal'in bu tekliflerinden de anlaşılacağı gibi dönemin zarureti gereği, "*Meclis Hükûmeti*" sisteminin uygun bulunduğu, ayrıca kuvvetler birliği prensibinin benimsenmesi lüzumu telkin edilmektedir.

23, 24 ve 25 Nisan günü alınan kararların "millî hâkimiyet" ilkesine dayanan bir Meclisi ve hükûmeti oluşturması bakımından Anayasa niteliği taşıdığı söylenebilir.

Bu önemli gelişmeler sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın 24 Nisan 1920'de kabul edilen anayasa niteliğindeki teklifi, 13 Eylül 1920'de TBMM'ye verilerek, 18 Eylülde Mecliste alınan ve siyasi, sosyal, askerî ve idari yönden düzenlemeleri öngören program, 20 Ocak 1921 tarihli Anayasa'nın hazırlanmasına temel teşkil etmiştir. 20 Ocak 1921 tarihli TBMM'de 85 sayı ile kabul edilen Anayasa, 23 madde ve bir de ayrı maddeden meydana gelmektedir. Bazı önemli maddeleri şunlardır:

"Madde 1: Hâkimiyet bilakayduşart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstennittir.

Madde 2: İcra kudreti ve teşriisalahiyeti milletin yegâne ve hakikî mümessili olan BMM'de tecelli ve temerküz eder.

Madde 3: Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur ve Hükûmeti Büyük Millet Meclisi Hükûmeti unvanını taşır".

Görüldüğü gibi kabul edilen bu maddelerle ayrı bir "*Türkiye Devleti*"nin varlığından bahsedilmektedir. Dolayısıyla 1921 Anayasa'sı Osmanlı Devleti'nin yok oluşunu ve yeni bir devletin kuruluşunu, hukuki yönden belgelemiştir. Yeni Anayasa aynı zamanda millî hâkimiyeti esas alan ve vatanın kaderine millî hâkimiyetin temsilcisi olarak BMM'nin el koymasını mümkün kılan bir siyasi ve hukuki vesikadır⁷⁵².

⁷⁵¹ TBMM Zabıt Cerideleri, Cilt I, s. 30-32.

⁷⁵² Hamza Eroğlu, *Atatürk ve Millî Egemenlik*, Ankara 1987, s. 29.

Bu temel kazanımların yanı sıra 1921 Anayasa'sı Millî Mücadelenin olağanüstü şartları içinde hazırlanmış geçici bir Anayasa özelliğini ihtiva eder. Meclisin ve Millî Hükûmet'in durum ve yetkisini, şekil ve niteliğini tespit ve ifade eden ilk kanundur.

1921 Anayasa'sında kuvvetler birliği sistemi hâkimdir. Türkiye'de bütün kuvvet ve yetkilerin kaynağı millettir. Millî iradeyi millet namına temsil eden tek yetkili organ, BMM'dir. Meclis ya-sama ve yürütme yetkilerine sahiptir.

Kuvvetler birliğine dayanan Meclis Hükûmeti sistemi 1921 Anayasa'sı ile ilk defa Türkiye'ye girmektedir. Reissiz bir cumhuriyet kuran bu anayasa ile millî irade Meclis tarafından temsil ve yürütülmekte, böylece kuvvetler birliği esası, millî kuvvetlerin şuurlu bir merkezde toplanmasını ve tek bir iradeye bağlanmasını da zorunlu kılmaktadır.

20 Ocak 1921 tarihli Anayasa'da yapılan en önemli değişiklik 29 Ekim 1923'te cumhuriyetin ilanı ile olmuş, devlet şekli bu ilanla cumhuriyet olarak değiştirilmiştir.

1921 tarihli Anayasa'nın kabul edilmesinden sonra siyasi alanda önemli inkılaplar gerçekleştirilmiştir. Kasım 1922'de saltanat kaldırılmış, Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilmiş ve Mart 1924'te ise halifelik kaldırılmıştır; ayrıca eğitim öğretim alanında birtakım yenilik hareketleri ile Türk milleti siyasi, sosyal ve kültürel alanında hızlı bir değişim içine girmiştir. Bu hızlı değişimde toplumun ihtiyaçlarına cevap verebilecek yeni bir anayasanın hazırlanmasını 1924 tarihinde 491 sayılı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu olarak TBMM'de kabul edilmiştir⁷⁵³.

Toplam 105 maddeden oluşan 1924 Anayasa'sının önemli maddeleri şunlardır:

1. Türkiye Devleti bir cumhuriyettir.
2. Türkiye Devleti'nin dini İslam dinidir. Resmî dili Türkçedir. Başkenti Ankara şehridir.
3. Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir.
4. TBMM milletin tek ve gerçek temsilcisi olup millet adına hâkimiyet hakkını kullanır.

⁷⁵³ Suna Kili-Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri, Tanzimattan Bugüne Kadar*, Ankara 1957, s. 111-131.

5. Yasama yetkisi ve yürütme gücü BMM'de toplanır.
6. Meclis yasama yetkisini kendi kullanır.
7. Meclis yürütme yetkisini kendince seçilmiş cumhurbaşkanı ve onun atayacağı bir Bakanlar Kurulu eliyle kullanır. Meclis, hükûmeti her vakit denetleyebilir ve düşürebilir.
8. Yargı hakkı, millet adına, usulü ve kanununa göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır

Yeni Türk devletinin ikinci anayasası olan 1924 Anayasa'sı 1921 Anayasa'sının dayandığı temel ilkelere esinlenmiş, millî hâkimiyet, tek Meclis ve kuvvetler birliği, Meclisin üstünlüğü prensipleri geliştirilerek kabul edilmiştir.

1924 Anayasa'sı, 1921 Anayasa'sından yumuşak bir kuvvetler ayırımına yer vermekle, parlamenter rejime geçişte bir adım daha ileri gitmiştir. Millî hâkimiyet ve Meclisin üstünlüğü sistemini geliştirmekle, anayasa alanını daha geniş ve yaygın bir şekilde düzenlemekte, kamu özgürlüklerine geniş bir şekilde yer vermektedir⁷⁵⁴.

1924 Anayasa'sı beş kez değişikliğe uğramıştır. Nisan 1928, Aralık 1931, Aralık 1934, Şubat 1937 ve Kasım 1937 tarihinde yapılan değişikliklerle devletin dini İslam'dır ibaresi kaldırılmış, seçmen yaşı 18'den 22'ye çıkarılmış, kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilmiş, Cumhuriyet Halk Partisi programındaki altı ilke Anayasa ilkeleri olarak kabul edilmiştir.

Ayrıca 1924 Anayasa'sı dil bakımından 1945 ve 1952 yıllarında mana ve mefhumuna dokunulmaksızın iki defa değişikliğe uğramış ve 1960 yılına kadar yürürlükte kalmıştır.

E. Hukuk, Eğitim ve Sosyal Alanlarda Yapılan İnkılap Hareketleri

Hukuk kuralları toplum yaşayışını düzenler. Fertlerin huzur ve güven içerisinde yaşamasını sağlar. En gelişmiş toplum düzeni olan devletle, fertler arasındaki ilişki modern hukuk kurallarının uygulanmasıyla arzu edilen seviyeye ulaşır.

Yeni Türk Devleti'nin kurulmasıyla birlikte başlayan Batılılaşma hareketi zorunlu olarak devlet, cemiyet ve hukuk hayatında laikliği bir temel prensip olarak öngörmüştür. Batı ülkelerinin ka-

⁷⁵⁴ Hamza Eroğlu, *Türk İnkılap Tarihi*, İstanbul 1982, s. 279.

nunları, önemsiz değişikliklerle kabul edilmiş ve Türk toplumunun kısa bir zamanda çağdaş hukuk sistemine girmesi sağlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa hukuk inkılabının gerekliliğini 1 Mart 1924'te TBMM'de şu konuşmasıyla ifade etmiştir: "... *adlî telâkki-mizi, adlî kanunlarımızı, adlî teşkilatımızı, bizi şimdiye kadar şuur-i gayr-ı şuuri tesir altında bulunduran, asrın icabatına gayr-ı mutabık revabitten (bağlardan) bir an evvel kurtarmaktır. Millet her mütemeddin memlekette (medeni memlekette) olan terakki-i adliyenin memleketin ihtiyacına tevakkuf eden (uyan) esasatını istiyor. Milletin arzu ve ihtiyacına tâbi olarak adliyemizde her güne tesirattan silkinmek ve seri terakkiyata atılmakta asla tereddüt olunmamak lazımdır. Hukuk-ı medeniyede, hukuk-ı ailede takip edeceğimiz yol ancak medeniyet yolu olacaktır. Hukukta idare-i maslahat ve hurafelere merbutiyet (bağlılık) milletleri uyandırmaktan men eden en ağır bir kâbustur. Türk milleti üzerinde kabus bulundurulamaz"*⁷⁵⁵.

Modern hukuk sistemine ulaşmanın bir gereği olarak, özellikle 1926 yılından itibaren, büyük yenilik hareketleri yapılmaya başlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Medeni Kanun: İsviçre'de 1907 yılında hazırlanan ve 1912 yılında yürürlüğe giren kanundan alınarak 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilmiştir.

Ceza Kanunu: 1889 tarihli İtalyan Ceza Kanunu'ndan alınarak 1 Mart 1926 tarihinde kabul edilmiştir.

Hâkimler Kanunu: 3 Mart 1926'da kabul edilen bir kanunla yargı organlarının bağımsızlığı ve halkın çıkarları gözetilmeye çalışılmıştır.

Ticaret Kanunu: Alman ve İtalyan kanun ve eserlerinden yararlanılarak hazırlanan kara ticareti ile ilgili kısım 29 Mayıs 1926'da deniz ticaretiyle ilgili kısım ise 15 Mayıs 1929'da yürürlüğe girmiştir.

İcra ve İflas Kanunu: 24 Nisan 1929 yılında İsviçre'den alınmış ancak faydalı olmaması neticesinde 30 Haziran 1932'de yeniden düzenlenerek kabul edilmiştir.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu: Eğitim, toplumsal bir ihtiyaçtır. Toplumun kültür ve karakterini muhafaza eder, hatta düzeltir. Bu

⁷⁵⁵ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, s. 329.

nedenle de devlet hizmetleri arasında yer alır. Türkiye'de eğitim ve öğretimin modernleşmesi Tanzimatla birlikte başlamış, gerçek anlamda modern eğitim öğretim sistemine geçiş Cumhuriyet Devrinde mümkün olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa, 16 Temmuz 1921'de Ankara Maarif Kongresinde millî kültürün önemini ve gerekliliğini şu konuşmasıyla ifade etmiştir: "... *Bir millî eğitim programından bahsederken eski devrin hurafelerinden ve fikri vasıflarımızla hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, Doğu'dan ve Batı'dan gelebilen bütün tesirlerden tamamıyla uzak, millî seciye ve tarihimize uygun bir kültür kastediyorum. Çünkü millî dehâmızın tamamıyla inkişafı, ancak böyle bir kültür ile sağlanabilir. Gelişigüzel bir yabancı kültür, şimdiye kadar takip olunan ecnebi kültürlerin yıkıcı sonuçlarını tekrar ettirebilir*".

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922'de TBMM'de yaptığı konuşmada eğitim öğretim alanında yapılacak yeniliklerin temel prensiplerini şu şekilde tespit etmiştir:

⇒ Hükûmetin en önemli görevi maarif işleridir.

⇒ Eğitim öğretim müesseseleri tek bir teşkilat tarafından idare edilmelidir.

⇒ Hazırlanacak eğitim programı milletimizin sosyal ve hayatî ihtiyaçları ile çağın icaplarına uygun olmalıdır.

⇒ Eğitimin hedefi milliyetçi, medeniyetçi ve ilmi zihniyete sahip bir nesil yetiştirmektir.

Bu gelişmelerin ardından Millî Eğitim Bakanı Saruhan Mebusu Vasıf (Çınar) Bey ve elli arkadaşının *Tevhid-i Tedrisat* (Eğitim-öğretimin birleştirilmesi) konusundaki önergesi görüşülerek benimsenmiştir. 3 Mart 1924'de ise tasarı TBMM Genel Kuruluna getirilmiş ve değişikliğe uğramadan kabul edilmiştir.

Eğitim ve öğretim kadrolarını Millî Eğitim Bakanlığı bünyesinde toplayan ve medreseleri kaldıran bu kanunla Türk eğitimine "millî"lik vasfı kazandırılmış, ayrıca millî kültür anlayışında birlik sağlanmak istenmiştir. Ayrıca, 2 Mart 1926'da kabul edilen maarif teşkilatı hakkında kanun ile de eğitim hizmetlerine yeni düzenlemeler kazandırılmıştır.

Harf İnkılabı: Harf İnkılabına kadar bu konuda birçok tartışmalar yapılmıştı. Yeni Türk Devleti'nin kurulmasından sonra,

1923 İzmir İktisat Kongresinde Latin harflerinin kabulü ile ilgili önerge verildiyse de kongre gündemiyle alakalı görülmemiş, tartışılmadan Maarif Vekâletine gönderilmiştir.

1927 yılı sonlarına doğru harf meselesinde ciddi çalışmalar başlatıldı. Öncelikle Maarif Vekâleti bünyesinde bir Alfabe Encümeni kuruldu. Kurul, Latin harflerine dayalı bir alfabe üzerinde çalışmalarda bulundu. Mustafa Kemal Paşa İstanbul Sarayburnu'nda yaptığı 8 Ağustos 1928 tarihli konuşmasında bu çalışmaların neticesi hakkında "*Yeni Türk harflerini kabul ediyoruz.*" diyerek ilk haberi verdi. 1 Kasım 1928 TBMM açış konuşmasında ise Latin esısından alınan Türk alfabesinin, Türk diline uygun olduğunu belirterek, okuma yazma oranı üzerinde olumlu etkiler sağlayacağını ifade etti. Daha sonra üç milletvekilinin TBMM'ye verdiği yeni Türk alfabesinin kabulü ile ilgili önerge Genel Kurulda görüşülerek 1 Kasım 1928 tarihinde 1353 sayı ile kabul edildi.

Yeni harflerin kabulü ile birlikte bütün yurttta eğitim-öğretim seferberliği başlatıldı. 1 Ocak 1929 tarihinde Millet Mektepleri açıldı. 31 Mayıs 1933'te İstanbul Darü'l-Fünunu kaldırılarak yeni bir üniversite kurulması kararlaştırıldı.

Türk Tarih Tezi: Tarih, insanların zaman ve mekân itibarıyla geçirdikleri gelişmeleri sebep sonuç ilişkisi içerisinde inceleyen ilim dalıdır. Tarih gerçeklerin ortaya çıkmasına yarar. Tarihi zengin bir millet güçlüdür. Güçlü bir milletin oluşması manevi miraslarına sahip çıkmasıyla mümkündür. "*Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır*".⁷⁵⁶

Mustafa Kemal Paşa eksik ve yanlış gördüğü tarih anlayışını değiştirerek yeni ve doğru bir tarih anlayışı getirmek istemiştir. Bu amaçla Türk tarihi üzerinde çalışmalar yapmak üzere 15 Nisan 1931'de "*Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu)*" kuruldu. 1932'de Ankara'da tarihçilerin katıldığı ilk "*Türk Tarih Kongresi*" toplandı ve "*Türk tarih tezi*" bu kongrede tartışıldı.

Kongre sonucu ortaya çıkan yeni tarih tezi şöyledir; "*Türk milletinin tarihi şimdiye kadar yazıldığı gibi yalnız Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Türk'ün tarihi çok daha eskidir ve temasta bulunduğu milletlerin medeniyetleri üzerine tesir etmiştir*".

⁷⁵⁶ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, İstanbul 1986, s. 89.

Mustafa Kemal Paşa'nın tarih ilmine bu kadar çok değer vermesinin nedeni, tarihi, devletin ilerlemesi ve modernleşmesi için manevi bir destek olarak görmüş ve kullanmış olmasıdır. Ona göre Millî Mücadele sonrasında Türk halkı benliğini bulabilmesi için en güvenilir vasıtayı tarih ilminden almıştır.

Türk Dili İnkılabı: Dil İnkılabı, Türk inkılabının temel prensiplerine de uygun olarak dilde millileştirme ve bu akıma güç kazandırma inkılabıdır.

Harf inkılabının olumlu sonuçlar vermesi üzerine 12 Temmuz 1932'de "*Türk Dili Tetkik Cemiyeti (Türk Dil Kurumu)*" kuruldu. Cemiyetin amacı Türkçenin sözlük, terim, dil bilgisi, cümle bilgisi, etimoloji konularını inceleyerek Türkçenin geliştirilmesine çalışmaktır. Cemiyetin çalışmalarıyla halk dilinde yaşayan kelimeler dilimize tekrar kazandırıldı. Konuşma dili ile yazı dili arasındaki ayrılıklar ortadan kaldırıldı. İnkılaplar içerisinde "*Türklük şuurunu*" en fazla geliştirmeye yarayan, dilimiz üzerinde yapılan bu çalışmalardır.

Mustafa Kemal Paşa, Türk dilindeki gerekli gelişmenin önemini 1932'deki şu konuşması ile ifade etmektedir: "*Millî kültürün her çıғırda açılarak yükselmesini Türk Cumhuriyeti'nin temel direği olarak temin edeceğiz. Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için, bütün devlet teşkilatımızın dikkatli, alakalı olmasını isteriz*".

Şapka İnkılabı ve Kılık Kıyafet Değişimi: 1925 yılında yurt gezisine çıkan Mustafa Kemal Paşa 24 Ağustos 1925'te Kastamonu ve İnebolu'ya yaptığı seyahatinde şapka, kılık kıyafet konusunda halkla konuştu. Halka giydikleri kıyafetin millî olmadığını, daha medeni bir görüntüye bürünülmesi gerektiğini anlattı. Giydiği şapkayı ve kıyafetini halka göstererek buna uyulmasının gereği üzerinde durdu. Çünkü Mustafa Kemal Paşa Batı medeniyetinin bir bütün olarak ele alınmasını ve bunun bir gereği olarak da medeni kıyafetin kabul ve tatbik edilmesini istiyordu.

2 Eylül 1925'de Bakanlar Kurulu memurlara şapka giydirilmesi için bir kararname yayımladı. Ancak, Meclis bu kararnameyi Anayasa'ya aykırı olduğu gerekçesiyle kabul etmek istememiştir. Bu gelişmelerin ardından TBMM, 25 Kasım 1925 tarihinde 671 sayı ile şapka giyilmesi hakkındaki kanunu kabul etti. Yine 2 Eylül 1925'te cübbe ve sarık giymek, din adamlarının dışındaki kimselere yasak edilmiştir. 3 Aralık 1934 tarihinde de 2596 sayılı Kanun'la din

adamlarının, dinî kıyafetlerini sadece ibadet yerlerinde giyecekleri tespit edilmiş, en yüksek düzeydeki din görevlisi bu uygulamanın dışında bırakılmıştır.

Tekke, Zaviye ve Türbelerin Kapatılması: Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos 1925'te Kastamonu'da yaptığı bir konuşmada tekke ve zaviyelerin kapatılmasını ve tarikatların kaldırılmasının lüzumundan bahsederek "*En doğru, en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir.*" şeklindeki sözleriyle halka akılcı olan yolu göstermiştir.

30 Kasım 1925 tarihli bir kanunla tekke, zaviye ve türbeler kapatılmış ve birtakım unvanların kullanılması yasaklanmıştır.

Milletlerarası Takvim ve Saatin, Yeni Rakamların Kabulü ve Ölçülerde Değişiklik: Osmanlı Devleti döneminde uygulanan hicri ve Rumi takvimler üzerinde Meşrutiyetle birlikte yeni düzenlemeler yapılmak istendiyse de başarı sağlanamamıştı. 26 Aralık 1925'te kabul edilen bir kanunla hicri ve rumi takvim kaldırılarak miladi takvim ve milletlerarası saat uygulaması kabul edilmiştir.

26 Mart 1931 tarihinde çıkarılan 1782 sayılı Kanun'la da arşın, endaze, okka, çeki gibi bölgelere göre farklılık arz eden birimler kaldırılarak Avrupa'dan alınan metre ve kilogram gibi uzunluk ve ağırlık ölçüleri kabul edilmiştir. Bu değişiklikler gerek ülke içinde, gerekse milletler arası ilişkilerde önemli kolaylıklar sağlamıştır.

Soyadı Kanunu'nun Kabulü ve Eski Unvanların Kaldırılması: Gerek toplumsal ilişkilerde gerekse nüfus işlerinde meydana gelen karışıklıkları önlemek amacıyla 21 Haziran 1934'te "*Soyadı Kanunu*" kabul edilmiştir. Soyadı Kanunu ile Türkler kendi adından başka bir de soyadı alacaktı. Soyadları Türkçe olacak, yabancı ırk ve millet adları ile ahlaka aykırı soyadı kullanılmayacaktı.

Bu Kanun'un bir gereği olarak da TBMM, Mustafa Kemal Paşa'ya 24 Kasım 1934'te "**ATATÜRK**" soyadını vermiş, 17 Aralık 1934'te ise bu soyadını başkası tarafından alınmamasını kararlaştırmıştır.

26 Kasım 1934 tarihinde ise "*Ağa , hacı, hafız, hoca, molla, efendi, bey, beyefendi, paşa, hanım, hanımefendi, hazretleri*" gibi lakap ve unvanlar savaş madalyası dışındaki madalya ve nişanların kaldırılması kabul edilmiştir.

Millî Bayramlar ve Genel Tatil: 23 Nisan 1921'de TBMM'ye verilen iki ayrı önergede 23 Nisan gününün, Türk milletinin ba-

ğımsızlığını elde etmesinin yıl dönümü olması nedeniyle resmî bayram olarak kabul edilmesi istenmişti. Önerge aynı gün Meclis Genel Kurulunda görüşülerek kabul edilmiş ve kutlanmıştır.

* 27 Mayıs 1935 tarihinde ise Millî Bayramlar ve Genel Tatiller Hakkındaki Kanun TBMM tarafından çıkarılmıştır. Bu Kanun ile cuma günü olan hafta tatili pazar günü olarak değiştirilmiştir. Dinî bayramlardan Ramazan Bayramı tatili 3 gün, Kurban Bayramı tatili 4 gün olarak tespit edilmiştir. 30 Ağustos bir gün Zafer Bayramı adıyla, 23 Nisan bir buçuk gün Millî Egemenlik Bayramı adıyla, 1 Mayıs bir gün Bahar Bayramı adıyla resmî bayramlar olarak kabul edilmiştir. 1 Ocak tarihi ise bir buçuk gün Yılbaşı tatili olarak tespit edilmiştir.

Kadın Haklarının Kabulü: Millî Mücadelenin kazanılması topyekûn Türk milletinin eseridir. Türk kadını savaş döneminde, erkeğinin yanında görev almış, sırtında çocuğu ile cepheye koşmuş, dolayısıyla toplumdaki haklı yerini bir defa daha ispat etmiştir. Ancak kadınlarımızın toplumdaki bu önemli yerine karşılık medeni ve siyasi haklarında birtakım eksiklikler vardı. Bu konu üzerinde en fazla duran Mustafa Kemal Paşa olmuştur. 21 Mart 1923'te Konya Kızılay Kadınlar Şubesinin bir toplantısında yaptığı konuşmada kadın haklarının tanınması ile ilgili birçok konuya temas etmiştir.

1926 yılından itibaren kadınlarımız kademeli olarak medeni, siyasi ve sosyal haklarına kavuşmuştur. İlk olarak 17 Şubat 1926'da "*Medeni Kanun'un*" kabulü ile Türk kadını medeni haklarına kavuşmuştur. 3 Nisan 1930'da çıkarılan "*Belediye Kanunu*" ise kadınlara belediye seçimlerinde oy verme ve seçme hakkını getirmiştir. Siyasi alandaki bu ilk hak daha sonra geliştirilerek Türk kadınlarına 26 Ekim 1933'te Köy İhtiyar Heyetlerine seçme ve seçilme hakkının tanınması sağlanacaktır. Nihayet 5 Aralık 1934'te yapılan Anayasa değişikliği ile Türk kadını milletvekili seçmek ve seçilmek hakkını elde etmiştir.

Türk Millî Mücadelesi maddi imkânsızlıklar içinde kazanılmış büyük bir zaferdir. Ancak bu zaferin kazanılmasından sonra yeni Türk Devleti büyük bir mücadeleye daha girmek zorunda kalacaktır. Mustafa Kemal Paşa bu mücadeleyi İzmir İktisat Kongresinde yaptığı şu konuşmasında "*ekonomik mücadele*" olarak tespit ve işaret etmiştir: "*...Siyasi, askeri zaferler ne kadar büyük olursa olsun, ekonomik zaferlerle taçlandırılmazlarsa, kazanılacak başarılar yaşayamaz ve sürekli olamaz. Yeni Türkiye'mizi layık olduğu kuvvete yükseltebilmek için*

birinci derecede ve en çok ekonomimize önem vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız tamamen bir ekonomi devrinden başka bir şey değildir. Millî hâkimiyet ise ekonomik hâkimiyetle kuvvetlenmektedir. Yeni devletimizin, yeni Hükûmetimizin bütün esasları, bütün programları ekonomi programından çıkmalıdır”.

Gerçekten de demir yollarının, dış ticaretin, bankacılığın yabancılardan elinde olduğu, sanayinin ise olmadığı ülkede devlet, ekonomik meselelere öncelikle el atarak iktisat kongresinde özetle şu kararlar almıştır:

- Devlet, özel sektörün gerçekleştiremediği teşebbüslere bizzat el atarak, iktisadi açıdan görevlerini yerine getirmelidir.
- Yurt içi ham madde üretimine dayalı sanayi dalları kurulmalıdır.
- Özel teşebbüsü kredilendirecek bir devlet bankası kurulmalıdır.
- Küçük imalattan, büyük işletmeye bir an evvel geçilmelidir.
- Yabancıların kurdukları tekellerden kaçınılmalıdır.
- Sanayi desteklenmeli ve millî bankalar kurulmalıdır.

Bu kararlar, Cumhuriyetin ilanı ile birlikte yeni Cumhuriyet hükûmetlerine ışık tutacak, ekonomik alanda önemli mesafeler kaydedilecektir. Cumhuriyetin ilanından sonraki ilk on yıl, Türk Devleti'nin ekonomik, sosyal ve kültürel kalkınmayı sağlaması bakımından hazırlık yılları olmuştur. Bu yıllarda yeni devlet derlenme toparlanma, alt yapıyı düzenleme, ekonomiyi yeniden organize etme çabalarında bulunmuştur. Tarım üretiminin ve tarımda verimliliğin artırılması çabasına yönelinmiş, demir yolu yapımına önem verilmiş, Türkiye'yi demir ağlarla örme politikası hedef olarak seçilmiştir. Ekonomideki yabancılaşmayı önlemek için imtiyazlı yabancı şirketler elinde bulunan demir yolları ve limanlar, maden işletmeleri ile büyük kentlerin su, elektrik, hava gazı, haberleşme ve taşıma ihtiyacını gideren işletmeler devlet tarafından satın alınarak millîleştirilmiştir. Ayrıca iktisadi kalkınmanın finansmanı için gerekli kredi müesseselerinin kurulması ve etkili bir organizasyona kavuşturulması çabalarında da bulunulmuştur.

1929 yılında bütün dünyayı sarsmış olan ekonomik bunalım Türkiye'nin iktisadi ve sosyal gelişmesinde yeni bir dönem açmıştır.

Bu politika doğrultusunda 1930'da "*Umumi Hıfzısıhha Kanunu*" çıkarılmış, 1921'de "*Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti (Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu)*" ve tıp odaları kurulmuş, Hemşire Okulu, Numune Hastaneleri, Doğum ve Çocuk Hastaneleri açılmıştır. Hastane, hekim, sağlık memuru ve ebe sayısında artış meydana getirecek tedbirlerin alınması ile ülkede sağlık alanında önemli gelişmeler sağlanmıştır.

II. Çok Partili Döneme Geçiş Denemeleri ve İnkılabı Karşı Tepkiler

A. İlk BMM'de Oluşan Gruplar ve Muhalefet

23 Nisan 1920 günü açılan BMM aldığı "1" numaralı kararla İstanbul Meclis-i Mebusanına katılan üyeleri de kendi çatısı altına almıştır. Böylece BMM üç ayrı şekilde katılmalarla meydana gelen bir Meclis olmuştur⁷⁵⁹.

- a) 19 Mart 1920 seçim talimatına göre seçilmiş üyeler
- b) Meclis-i Mebusandan gelen üyeler
- c) Yunanistan ve Malta'dan gelen üyeler

BMM'nin üye sayısı konusunda bazı ihtilaflar vardır. Bu üyeler 66 seçim çevresinden seçilmişlerdir. Çeşitli meslek gruplarına mensup olan milletvekilleri, değişik düşünce yapılarına, hayat tarzlarına ve kültürlere sahiptir. Misak-ı Millî ilkelerinin gerçekleşmesi bütün milletvekillerinin ortak ideali olmakla beraber bunun dışındaki konularda fikir birliği mevcut değildi. Farklı menşelerden gelmelerinden dolayı farklı düşüncelerin de sahibiydiler.⁷⁶⁰

Damar Arkoğlu, Meclisteki grupları "*İstiklal, Muhafazakâr ve Bolşevikler*" olmak üzere üçe ayırır. Julian E. Gillespie ise "*Kemalistler, İstiklal Grubu, Enver Paşa Taraftarları ve Bolşevikler*" şeklinde 4 grupta toplamaktadır.

Mustafa Kemal Paşa ise grupları beşe ayırmakla birlikte bu gruplardan başka isimlessiz olarak özel maksatlı bazı küçük grupların da faaliyet halinde olduklarını söylemektedir. Bu gruplar şunlardır:

⁷⁵⁹ Tarık Zafer Tunaya, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt XXIII, Sayı 3-4, (1957'den ayrı basım), İstanbul 1958, s. 4-5.

⁷⁶⁰ TUNAYA, "TBMM Hükümeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri", s. 5.; Yasin İlaşimoğlu, *Hatıralar, Cumhuriyetin 50. Yıldönümüne Armağan*, Ankara (Tarihsiz), s. 30-31.

1. Tesanüt Grubu (dayanışma grubu)
2. İstiklal Grubu (bağımsızlık grubu)
3. Müdafaa-i Hukuk Zümresi (hakları savunma grubu)
4. Halk zümresi(halk grubu)
5. Islahat grubu(reform grubu)

Tesanüt grubu üyeleri bir çeşit sendikalizmi savunan bir program etrafında toplanmışlardır. Sayıları 40 kadar olan İttihat ve Terakki yanlıları bu grup içerisinde yer almıştır. Halk zümresi mensupları ise Bolşevik olmaya meyilli, sol eğilimli milletvekillerinden meydana gelmiştir. İstiklal Grubu milletvekillerinin ekseriyeti ise ileri görüşlü gençlerden oluşmuştur.

1920 yılı sonlarına doğru ortaya çıkan bu grupların yanı sıra aynı dönemlerde kurulmuş "*Türkiye Komünist Fırkası*" ve "*Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası*" adlarında iki de parti mevcuttur. Ancak sol eğilimi temsil eden bu partilerin 1921 yılı Ocak ayından itibaren faaliyetlerinin sindirildiğini görüyoruz⁷⁶¹.

Mustafa Kemal Paşa, Mecliste oluşan bu grupları bir araya getirmek ve bir uzlaşma sağlamak için yoğun çaba sarf etmiştir. Ancak başarılı olamayınca da "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*" adıyla bir grup kurma çalışmalarına başlamıştır.

Yapmış olduğu çalışmalar neticesinde 10 Mayıs 1921 günü "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*"nu kurarak oluşturmayı başarmıştır. Bu teşekkül A-RMHC'nin Meclis grubunu oluşturmuştur. 10 Mayıs tarihli toplantıda ayrıca grubun iç tüzüğüyle ilgili maddeler ve Mustafa Kemal Paşa'nın hazırladığı A-RMHG'nin amaçlarını gösteren iki temel madde de kabul edildi. Bu maddeler şunlardır:

Birinci grup, Misak-ı Milli ilkeleri çerçevesinde memleketin bütünlüğünü ve milletin bütün maddi ve manevi kuvvetlerini gereken hedeflere yönelterek kullanacak, memleketin resmi ve özel bütün kuruluş ve tesislerinin bu ana gayeye hizmet etmeye çalışacaktır.

İkinci grup, devlet ve milletin teşkilatını Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun koyduğu ilkeler çerçevesinde sırasıyla şimdiden tespitte ve hazırlamaya çalışacaktır.

⁷⁶¹ Mete Tunçay, T.C. de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931), 2. Basım, İstanbul 1989, s. 42.; Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, Ankara 1984, s. 51.

A-RMHG, grup başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'yı, başkan vekilliğine de Edirne Milletvekili Mehmet Şeref Bey'i getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa Meclisteki bütün milletvekillerinin aslında A-RMHG'nin tabii üyeleri olduğunu belirtmiştir⁷⁶². Ancak bunun dışında kalanlar daha sonra "2. Grubu" meydana getirerek ciddi bir muhalefet hareketini başlatacaklardır.

Mustafa Kemal Paşa Ankara'da 1922 yılının Aralık ayında gazetelere verdiği demeçte "*Halk Fırkası*" adında bir siyasi parti kuracağını açıklamıştır. Ayrıca Halk Fırkasının dayandığı iki temel ilkenin "*tam bağımsızlık*" ve "*kayıtsız şartsız millet hâkimiyeti*" olduğunu ifade ederek, kurulacak partide bütün milletin temsil edileceğini belirtmiştir.

Bu arada TBMM, 1 Nisan 1923'te seçimin yenilenmesine karar vermiş, 3 Nisanda ise seçim kanununda birtakım değişiklikler yapmıştır. 8 Nisan 1923'te Mustafa Kemal Paşa yayımladığı "*seçim hakkında beyanname*" ile Mecliste mevcut olan A-RMHG'nin Halk Fırkası'na dönüşeceğini bildirdi. Aynı beyanname ile grubun programını 9 madde hâlinde yayımladı. Seçimlerden sonra TBMM'nin ikinci dönemi 11 Ağustos 1923'te açıldı. 9 Eylül 1923'te ise Halk Fırkası, kuruluşunu tamamlayarak Genel Başkanlığına da kurucusu Mustafa Kemal Paşa getirmiştir.

Bilindiği gibi, muhalefet, bütünüyle siyasi sürecin bir parçası ve unsuru, hükûmet veya iktidarın alternatifidir. İktidarın bir tamamlayıcısıdır. Nerede bir topluluk varsa orada değişik isim ve şekillerde siyasi çatışma vardır. Toplum ne kadar az gelişmişse, gruplar ve fertler arasındaki fikir ve çıkar çatışmaları da o kadar sert ve şiddetli olur. Gelişmiş toplumlarda ise bu çatışma birtakım usul ve kurallara bağlanmıştır. Siyasi anlaşmazlığın organize ifadesi "*Siyasi Muhalefet*" müessesisiyle nihai çözümü bulmuştur. Siyasi muhalefet, demokratik, liberal, parlamenter, anayasal çoğunluk, hürriyetçi gibi çeşitli isimler taşıyan bütünüyle müesseseseleşmiş bir siyasi toplumun temel kuruluşunu ve mihenk taşıını oluşturur⁷⁶³.

Osmanlı Devleti'nde meydana gelen ilk muhalefet hareketi Genç Osmanlıların 1865'te kurdukları cemiyet ve faaliyetleri olarak kabul edilir. Cumhuriyet Türkiye'sindeki ilk muhalif siyasi parti

⁷⁶² Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul 1988, s. 939-940.

⁷⁶³ Ghita Ionescu-Isabel de Madariage, *Muhalefet* (çev. Behzat Tanç), İstanbul 1988, s. 8-14.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası olmakla birlikte, ilk BMM'nin açılmasıyla, siyasi parti hüviyeti altında olmaksızın, başlayan ve gelişen bir muhalefet hareketi olduğu kesindir.

Mustafa Kemal Paşa'nın A-RMHG'yi kurmasından önce Erzurum Mebusu Hoca Raif Efendi, Yeşilzade Salih Hoca ve arkadaşları A-RMHC'den ayrılarak "*Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyetini*" kurmuşlardı. Bu cemiyetin muhalif olduğu konulardan birisi "*Komünist faaliyetlerinin artması*" diğeri ise "*Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinde meydana gelen değişiklikler*" olarak gösterilmiştir. Ayrıca mevcut cemiyet ilkelerinin başına da hilafet ve saltanat makamının ve devlet şeklinin olduğu gibi bırakılmasını sağlayıcı birtakım eklemeler yapmışlardır.

BMM'de A-RMHG'nin kurulmasıyla, bu grubun dışında kalan Erzurum Mebusu Celalettin Arif Bey, Hüseyin Avni Bey ve arkadaşları ikinci grubu meydana getirmişlerdir. Meclis çalışmaları arasında da Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti de bu grubu desteklemiştir⁷⁶⁴.

Temel amacı Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel egemenlik kurmasına karşı çıkmak olan ikinci grup, Başkumandanlık Kanunu'nun süresinin üçüncü uzatılışında resmen oluşmuş kabul edilmekle beraber, bu tür bir muhalefetin daha eskilere dayandığı açıktır.

Birinci ve ikinci Müdafaa-i Hukuk Grupları Mecliste sık sık birbirleriyle çatışmışlardır. Bu yüzden bir kısım vekiller (bakanlar) istifa etmek zorunda kalmışlardır. Vekil seçimi ile ilgili kanunda istekleri yönünde değişiklik yaptırarak Rauf Bey'in İcra Vekilleri Heyeti Reisi (Başbakan) seçmeleri grubun sayısal gücünün küçümsemeyeceğini gösterir. Ancak ikinci grup Meclisin ilk dönemi sonuna doğru bu gücünü kaybederek dağılmaya yüz tutmuş ve seçimlerin yenilenmesiyle de tamamen Meclisten uzaklaşmışlardır.

B. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Dönemi siyasi tarihinde kurulan ilk muhalefet partisi olarak kabul edilir. Mecliste gerek ikinci grubun oluşturduğu muhalefetin muhalefetin, gerekse Halk Fırkası sonrası ortaya çıkan muhalefetin hazırladığı zemin, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının oluşmasını sağlamıştır.

⁷⁶⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1952, s. 533.

Halifelüğün kaldırılmasına, Mustafa Kemal Paşa'nın yakın silah arkadaşlarından Rauf ve Adnan Beyler, Refet, Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Cafer Tayyar Paşalar tepki göstermişlerdir⁷⁶⁵. Kırılma noktası hilafetin kaldırılma tarihi olan ve giderek şiddetlenen muhalefet hareketi, 1924 yılının Ekim ayına gelindiğinde Refet Paşa, Dr. Adnan, İsmail Canbulat ve Rauf Beylerin etrafında toplanmaya başladı.

Bu arada hem milletvekili hem orduda görevli olan generaller ya ordudan ya da milletvekilliğinden uzaklaştırılarak, Türk Silahlı Kuvvetlerinin günlük politika cereyanları dışında kalması sağlanmıştı⁷⁶⁶. Askerlik görevinden Refet Paşa'dan sonra Kâzım Karabekir Paşa ve Ali Fuat Paşa istifa ederek siyasi hayatı seçmişlerdir.

Böyle bir siyasi ortamda ortaya çıkan muhalifler gerçek bir cumhuriyet rejimine ulaşabilme adına, Halk Fırkasının Meclis üzerindeki baskısını kaldırmayı başlıca zorunluluk olarak görmekteydiler. Nihayet 9 Kasım 1924'te Halk Fırkasından kopmalar ilk olarak on milletvekilinin istifasıyla başlamış, daha sonraki günlerde de bu ayrılmalar devam etmiştir. 17 Kasım 1924'te ise TCF'nin kurulması tamamlanarak genel sekreterliğine Ali Fuat Paşa, genel başkanlığına da Kâzım Karabekir Paşa getirildi. Dr. Adnan ve Rauf Beyler de ikinci başkan olarak görevlendirildi.

TCF'nin siyasi anlamda dayandığı çıkış noktası, muhalefet olmaksızın bütün kuvvetlerin Mecliste toplanmasının otoriter bir sistem doğuracağı fikriydi. Bu nedenle fırkanın demokratik usullerin benimsenmesine ve inkılaplara taraftar olmasına dikkat edilmiştir.⁷⁶⁷ Bu amaca ulaşmak için de fırka, mevcudunu 30 kişiyle sınırlandırmıştır. TCF'nin program ve nizamnamesi incelendiğinde; ferdi hürriyetlere taraftar, din düşüncesine ve inançlara saygılı bir tavır aldığı görülür. Cumhuriyet rejimi, liberalizm ve demokrasi yeni partinin kabul ettiği temel prensiplerdir.

İktidar olmak için değil de sadece iktidarla muhalefetin yan yana çalışmasını temin etmek amacıyla kurulduğu iddia edilen TCF, Meclisin siyaseten fevkalade karışık olduğu bir ortamda doğmuştur. Meclis görüşmeleri sırasında hükûmetle fırka üyeleri ara-

⁷⁶⁵ Seçil Akgün, "Halifelüğün Kaldırılması Olayının Çeşitli Tepkileri", VIII. Türk Tarih Kongresi, III. Ciltten ayrı basım, TTK, Ankara 1983, s. 21-88.

⁷⁶⁶ Avni Doğan, *Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası*, Dünya Yayınları: 8, İstanbul 1964, s. 161.

⁷⁶⁷ CEBESÖY, *Siyasi Hatıralar*, s. 111.

sında çok sert tartışmalar meydana gelmiştir. TCF yaklaşık yedi ay süren siyasi hayatı boyunca oldukça geniş taraftar kitlesine sahip olduğu söylenebilir.

Doğuda meydana gelen Şeyh Sait İsyanı, İstiklal Mahkemelelerinin kurulmasına ve Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasına sebep olmuştur. Diyarbakır İstiklal Mahkemesi, TCF mensuplarından eski Urfa Mutasarrıfı Fethi Bey'i isyanla ilgisi olduğu gerekçeyle hapse mahkûm etmiş, bu karara dayanarak da 25 Mayıs 1925'te bölgedeki TCF'nin şubelerini kapatmıştır. 3 Haziran 1925'te toplanan Bakanlar Kurulu, aldığı kararla TCF'nin ülkedeki bütün şubeleri ile birlikte kapatılmasını kararlaştırmıştır⁷⁶⁸.

Mustafa Kemal Paşa, TCF'nin kurulmasından önceleri memnun olduğunu bildirdiyse de, daha sonra muhalefet partisinin programını tenkit ederek, TCF'nin diktatörlükle ilgili dokundurmalarından memnuniyetsizliğini açıkça ifade etmiştir. Dönemin Başvekilisi İsmet İnönü ise TCF'nin çıkışını; "*Bu memlekette muhalefet ihtilal demektir.*" şeklinde yorumlamıştır.

C. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Serbest Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet Döneminde çok partili siyasi hayata geçiş için girişilen ikinci teşebbüstür. Mustafa Kemal Paşa ülkedeki mevcut tek parti yönetiminde, Hükûmetin eleştirisiz bir durumda olmasından dolayı yeni bir muhalif partinin kurulmasını istemiştir. Bu maksatla da yakın arkadaşlarından Ali Fethi (Okyar) Bey'i Paris Büyükelçiliğinden getirerek yeni bir parti kurmakla görevlendirmiştir⁷⁶⁹.

Kuruluşunu bizzat Mustafa Kemal Paşa'nın teşvik ettiği SCF, 12 Ağustos 1930'da İstanbul'da Ali Fethi Bey tarafından kurulmuştur. Meclis içinde 15 milletvekilinin partiye katılmasıyla kurulan SCF liberalizmi savunan bir parti programıyla siyasi hayata atılmıştır. Ayrıca SCF, "*cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik*" ilkelerini temel prensipler olarak kabul etmiş, seçimlerin tek dereceli olmasını ve kadınlara siyasi hakların verilmesini savunmuştur.

SCF, açıldıktan sonra, kısa dönemde büyük bir süratle gelişme gösterdi. Ekim 1930'da yapılan yerel seçimlerde, partinin yeni

⁷⁶⁸ Ergun Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, Cilt I-II, İzmir 1988, s. 364.

⁷⁶⁹ Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, (hzl. Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 392-393.

ve teşkilatsız olmasına rağmen büyük bir başarı göstererek 502 belediyeden 22'sini kazandığı görülmüştür. Üstelik SCF her bölgede seçime katılmamıştır. Ali Fethi Bey; "*Belediye seçimlerini aslında katıldığımız her yerde Serbest Fırka kazanmıştır. Halk Fırkası beklenmedik şekilde yenilmiştir*" derken, farkın bu derece fazla olmasının sebebini seçimler sırasındaki "*baskıya*" bağlamıştır.

· Ali Fethi Bey'in, yerel seçim öncesindeki Ege gezisi sırasında halkın hükümet ve inkılaplar aleyhine gösteriler yapması partinin sonunun gelmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca SCF'nin iktidar olma temayülünün yarattığı hava, CHF mensuplarını rahatsız etmiş, yerel seçimlerdeki yolsuzluk iddiaları Mecliste sert tartışmalara neden olmuş, giderek büyüyen bu tartışmalar Mustafa Kemal Paşa ile Ali Fethi Bey'i karşı karşıya getirmiştir. Bu olumsuz gelişmeler karşısında, Ali Fethi Bey, 17 Kasım 1930'da Dâhiliye Vekâletine verdiği dilekçede; "*...fırkanın, Gazi Hazretleriyle siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır*", diyerek SCF'nin feshine karar verildiğini açıklamıştır.

SCF'nin kendi kendini kapatmasıyla, TCF'ndan sonra çok partili siyasi hayata geçiş için yapılan ikinci teşebbüs de başarısızlıkla sonuçlanmıştır. SCF'nin kapanmasından sonra, CHF ileri gelenleri daha katı bir tek parti yönetimi anlayışıyla siyasi iktidarı 1950 yılına kadar ellerinde bulunduracaklardır.

TCF ve SCF'nin siyasi hayatımızda önemli izleri olmakla beraber bu partilerin dışında kurulmuş veya kurulma teşebbüsünde bulunulmuş partiler de mevcuttur. Ancak kurulan bu partilerin gerek Mecliste gerekse halkoyunda çok önemli etkileri olmadığı söylenebilir.

TCF ve SCF'nin yanı sıra 1930'da "*Ahali Cumhuriyet Fırkası*", "*Türk Cumhuriyet Amele ve Çiftçi Partisi*", "*Laik Cumhuriyetçi İşçi ve Çiftçi Fırkası*" gibi siyasi teşekküller kurulmuşsa da bu partilerin çalışmalarına izin verilmemiştir.

D. Şeyh Sait İsyanı

Şeyh Sait İsyanı, 13 Şubat 1925 günü Genç ilinin Ergani ilçesine bağlı Piran köyünde başlamıştır. Kısa zamanda genişleyen isyan hareketi bölgede etkili olmuştur. İsyancılar önce Genç'i, daha sonra Muş, Çapakçur, Elazığ ve Palu'yu ele geçirdiler. 7 Martta

Diyarbakır'ı kuşattılarsa da başarılı olamadılar. Daha sonra ordu birliklerinin olaya hâkim olmasıyla isyan hareketi gerilemeye başladı. Şeyh Sait ve isyanın elebaşları 15 Nisanda ele geçirilmiş ancak isyanın bastırılması Mayıs ayı sonunu bulmuştur.

Şeyh Sait İsyanı, diğer isyanlarda görülmeyen birtakım özellikler taşır. Her şeyden önce bu isyan Türk inkılabına karşı yapılmış bir hareket olma özelliğini ihtiva etmesinin yanı sıra hilafetin yeniden kurulmasını sağlama ve saltanatı geri getirme idealini de öngörür.

Şeyh Sait İsyanı'nın arkasında, İstanbul'da bulunan Kürt İstiklal Komitesi Reisi Seyyit Abdulkadir ile İngilizlerin etkisi görülmektedir⁷⁷⁰. Bu komite İngiltere'nin mandası altında bağımsız bir Kürt devleti kurmayı planlamaktaydı.

İngiltere ise kendi himayesi altında bir "*Kürdistan Devleti*"nin kurulmasını, bölgenin petrol yönünden taşıdığı önemden dolayı istiyordu. Bu amaçla bölgeyi ellerinde bulundurabilmek için Kürtleri, Türklere, Araplara hatta İran'a karşı kullanabileceklerdi. Ayrıca Musul Meselesinin görüşüldüğü bu dönemde bir taraftan Musul halkının Türkiye ile birleşmesini önlerken, diğer taraftan isyan hareketiyle Türkiye'yi siyasi istikrarı olmayan bir ülke şeklinde dünyaya tanıtmak istiyorlardı.

Dönemin Başbakanı Fethi Bey, Şeyh Sait İsyanını bir karşı ihtilal denemesi olarak değerlendirmiş ve sıkıyönetim tedbirlerini yeterli görmüştür. İsmet Paşa ise sert tedbirlerin alınmasında ısrar ederek, isyanı rejime yönelik ülke çapında bir hareket olarak değerlendirmiştir. 2 Mart 1925'te Fethi Bey'in Başbakanlıktan ayrılmasıyla 3 Mart 1925'te İsmet Paşa yeni hükûmeti kurmuş, ilk iş olarak Takrir-i Sükun Kanunu'nu TBMM'ye sunarak çıkmasını sağlamıştır.

Yapılan planlı bir askerî harekât sonrasında isyan tamamen bastırılmıştır. Şeyh Sait ve Seyyit Abdülkadir'in de dâhil olduğu isyanın elebaşları, Takrir-i Sükun Kanunu ile kurulan İstiklal Mahkemelerinde yargılanarak idama mahkûm olmuşlardır.

Cumhuriyet Döneminde meydana gelen en önemli isyan hareketi şüphesiz Şeyh Sait İsyanıdır. Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasına sebep olması bunun en çarpıcı delilidir. Ancak 1924 ile 1938 yılları arasında meydana gelen ve genelde Kürt kaynaklı isyan

⁷⁷⁰ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973, s. 315.

hareketleri de vardır. Bu ayaklanmaların hedefi daima rejime yönelik bir mahiyet arz etmiştir. Bu ayaklanma hareketleri şunlardır⁷⁷¹ :

1. Nesturi Ayaklanması : 12-28 Eylül 1924
2. Şeyh Sait Ayaklanması: 13 Şubat- 31 Mayıs 1925
3. Raçkotan ve Raman Tedip Harekâtı: 9-12 Ağustos 1925
4. Sason Ayaklanması : 1925-1937
5. Birinci Ağrı Ayaklanması: 16 Mayıs-17 Haziran 1926
6. Koçuşığı Ayaklanması: 7 Ekim -30 Kasım 1926
7. Mutki Ayaklanması: 26 Mayıs-25 Ağustos 1927
8. İkinci Ağrı Harekâtı: 13 -20 Eylül 1927
9. Bicar Tenkil Harekâtı: 7 Ekim -17 Kasım 1927
10. Asi Resul Ayaklanması: 22 Mayıs - 3 Ağustos 1929
11. Tendürek Harekâtı : 14 -27 Eylül 1929
12. Savur Tenkil Harekâtı: 26 Mayıs - 9 Haziran 1930
13. Zeylan Ayaklanması: Haziran - Eylül 1930
14. Oramar Ayaklanması: 16 Temmuz - 10 Ekim 1930
15. Üçüncü Ağrı Harekâtı: 7-14 Eylül 1930
16. Pülümür Harekâtı: 8 Ekim -14 Kasım 1930
17. Menemen Olayı: 23 Aralık 1930
18. Tunceli (Dersim) Tedip Harekâtı: 1937-1938

Bu ayaklanma hareketleri içerisinde Nesturi Ayaklanması ve Menemen Olayı, Kürt kökenli bir hareket değildir.

E. Takrir-i Sükûn Kanunu ve İzmir'de Suikast Girişimi

Takrir-i Sükûn Kanunu, Şeyh Sait İsyanının yarattığı tehlikelere ve ülkede Türk inkılabının gerçekleşmesine karşı çıkan bütün unsurları ortadan kaldırmak amacıyla çıkarılmıştır. 4 Mart 1925'de, İsmet Paşa Hükûmeti'nin Meclise verdiği önergenin 578 sayı ile kanunlaşması sonucu, iki yıllık bir süre için yürürlüğe konmuştur. Ancak daha sonra iki yıl daha uzatılarak 4 Mart 1929 tarihine kadar yürürlükte kalması sağlanmıştır.

⁷⁷¹ Geniş bilgi için bk. (Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938, (hızl. Reşat Halli), Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara 1972).

Üç maddeden oluşan Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılması sırasında muhalefet, kanunun "*Anayasa'ya aykırılığı*" ve "*temel hak ve hürriyetleri ortadan kaldırmaya yönelik olduğu*" gerekçesiyle tepki göstermiştir. Muhalefetin rahatsız olmasındaki esas neden hükûmetin Meclise şundığı teklifle, birisi isyan bölgesinde diğeri ise Ankara'da kurulması öngörülen "*İstiklal Mahkemeleri*" konusu olmuştur. Görüşmeler sonunda yapılan oylamada kanun, 22 ret oyuna karşılık 122 kabul oyu ile kabul edilmiştir. Bununla birlikte 117 Nolu Meclis kararıyla Ankara İstiklal Mahkemesi ve ayaklanma bölgesinde de Şark İstiklal Mahkemesi kuruldu. Şark İstiklal Mahkemesinin vereceği idam kararlarında TBMM'nin onayı gerekmiyordu. TBMM, 7 Mart 1925'te ise her iki mahkemenin başkan, üye ve savcılarının seçimini yapmıştır⁷⁷².

Mustafa Kemal Paşa'nın kanun ile ilgili görüşleri şöyledir: *"Takrir-i Sükun Kanunu'nu ve İstiklal Mahkemelerini bir baskı vasıtası olarak kullanacağımız düşüncesini ortaya atanlar ve bu düşüncüyü benimsetmeye çalışanlar oldu. Biz, alınan fakat kanuni olan bu olağanüstü tedbirleri, hiçbir zaman ve hiçbir şekilde kanunun üstüne çıkarmak için bir vasıta olarak kullanmadık. Aksine memlekette huzur ve güveni sağlamak için uyguladık"*.

Bu arada TBMM ilk dönem milletvekillerinden Ziya Hurşit ile Çopur Musa, Lâz İsmail ve Gürcü Yusuf'un 17 Haziran 1926 günü Mustafa Kemal Paşa'ya bir suikast girişiminde bulunacaklarının ihbar edilmesi üzerine, suikastı yapmakla görevli olanlar yakalandılar.

İzmir suikastı, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı girişilen bir teşebbüs olmakla birlikte, Ziya Hurşit'in savunmasında reddetmesine rağmen, Mustafa Kemal Paşa ve İstiklal Mahkemelerinin kabul ettiği gibi, rejime ve Anayasa'ya yönelik bir olay olarak görülmüştür. Olaydan hemen sonra eski TCF milletvekilleri ve isyanla ilgili görülen herkes tutuklandı. Tutuklananlar arasında Ali Fuat Paşa, Refet Paşa, Cafer Tayyar Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa da vardı. Kâzım Karabekir Paşa, İsmet Paşa'nın girişimiyle tutuklanması kaldırılarak serbest bırakılmıştır.

Ankara İstiklal Mahkemesi üyelerinin İzmir'e giderek başlattığı sorgulamalar 13 Temmuz 1926'da sona erdi. Mahkeme 15 kişi

⁷⁷² AYBARS, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 279.

hakkında idam kararı verdi. Yakalanamayan Kara Kemal ve Abdulkadir'in dışındaki 13 kişinin idam kararı 14 Temmuz'da infaz edildi. Mustafa Kemal Paşa'nın etkisiyle Kâzım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat ve Refet Paşalar beraat ettirildi.

İzmir Suikastı ile ilgili olarak, eski İttihatçıların mahkemesi ise 18 Temmuz 1926'da Ankara'da yapılmış ve 4 idam kararı da bu mahkeme sonunda verilmiştir. Böylece mahkeme sonucu eski İttihatçılar ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca ülkedeki muhalefet susturulmuştur⁷⁷³.

III. Atatürk Dönemi Dış Politika Gelişmeleri

A. Lozan Antlaşmasından Milletler Cemiyetine Girişe Kadar Olan Süreç (1923-1932)

Millî Mücadele hareketinden başarıyla çıkan Türk Devleti, Lozan Antlaşmasını Birinci Dünya Savaşının galip devletleri ile eşit şartlarda imzalamış ve milletler arası alanda, bağımsız bir devlet olarak yerini almıştır. Lozan sonrasında, Yeni Türkiye bağımsızlığına sınırlama getirecek milletlerarası bağlardan uzak kalacak, barışçı bir politika takip etmek suretiyle, komşularıyla dostluk ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.

Türkiye'nin bu dönemde barışçı bir siyaset takip etme gayretlerini çeşitli sebeplerle izah etmek mümkündür. Ancak, bu sebepler arasında toplum hayatında köklü değişiklikler yapan inkılap ve kalkınma hareketlerine girişmenin önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Mustafa Kemal Paşa bu gerçeği Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı bir konuşmada şu şekilde izah etmektedir; *"...esaslı ıslahat ve inkişaf içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde, hem de muhitlerinde sulh ve huzuru cidden arzu etmesinden daha kolay olunabilecek bir keyfiyet olmaz..."*.

Türkiye'nin Lozan sonrası dış politikasına Mustafa Kemal Paşa fikir ve düşünceleri ile yön vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın uyguladığı dış politika, millet menfaatine dayalı bir *"millî siyaset"* ilkesini temel alır. Millî siyasetin uygulamasında esas olan ise millî

⁷⁷³ AYBARS, *İstiklal Mahkemeleri*, s. 452-453, 467.

bağımsızlık, millî misak, milletler arası hukuka saygı ile "*yurtta barış, dünyada barış*" ilkelerinin titizlikle tatbik edilmesidir.

Türkiye'nin Lozan sonrası dış politikada gösterdiği barışçı politikaya rağmen zaman zaman birtakım engellemelerle karşılaşmıştır. Batılı devletlerin Osmanlı Devleti döneminden kalma "*devletin iç işlerine karışma*" alışkanlıklarını yeni Türkiye üzerinde de tatbik etmeye çalışmışlar, ancak her defasında Türkiye'nin direnmesiyle karşılaşmışlardır.

1923-1932 dönemi dış politikası, Türk millî siyaset anlayışına uygun olarak daha çok Lozan'dan arta kalan meselelerin halli ve Lozan esaslarının uygulanması yönünde bir seyir takip etmiştir.

a. Türk-İngiliz Münasebetleri ve Musul Meselesi

Musul, 15 Kasım 1918'de İngilizler tarafından işgal edilmiş ve Millî Mücadele sırasında ise düşman işgalinden kurtarılamamıştır. Misak-ı Milli'nin birinci maddesine göre 30 Ekim 1918'de fiili işgal altında bulunmadığından Musul, Türk sınırları içerisinde yer almaz.

Lozan Konferansında Türk-İrak sınır meselesi görüşülürken Türk heyeti bölgenin Türkiye'ye terk edilmesi gerektiğini iddia etmiş, Irak'ı mandası altında bulunduran İngiltere ise Musul'un Irak sınırları içerisinde kalmasını ısrarla savunmuştur. Lozan'da halledilemeyen konu, anlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasında yer alan, "*Konu, Türkiye ile İngiltere arasında Lozan sonrasındaki dokuz ay zarfında görüşmeler yoluyla halledilecek, mümkün olmadığı takdirde milletler cemiyetine havale edilecektir.*" şeklindeki ibareyle Lozan sonrasına bırakılmıştır.

Uyuşmazlığı gidermek amacıyla 19 Mayıs 1924'te İstanbul'da İngiltere ile başlatılan görüşmelerde İngiltere'nin Irak lehine Hatay üzerinde de hak iddia etmesi üzerine konferanstan bir sonuç alınamamıştır.

Tarafların ikili görüşmelerinden sonuç alınamayınca, Musul Meselesi Lozan Antlaşmasının ilgili maddesi gereği Milletler Cemiyetine havale edilmiş; cemiyet, konuyu 20 Eylül 1924'te görüşmeye başlamıştır. Görüşmelerde Türk tarafı daha önceki görüşünde ısrar ederek Musul'da bir plebisit yapılmasını istediye de İngiltere bu

talebi de "bölgede yaşayan halkın cahil olduğu ve sınır işlerinden anlamadığı" gerekçesiyle kabul etmemiştir⁷⁷⁴.

İngiltere, Musul konusundaki uzlaşmaz tavrını bölgede organize ettiği kışkırtma hareketleriyle desteklemeye çalışmıştır. Özellikle Lozan'dan sonra Kürtleri, Asurlu kabilelerini ve Arapları sürekli olarak Türkiye aleyhine tahrik etmiştir. Milletler Cemiyetinde Musul Meselesi görüşülürken, Türk-İngiliz kuvvetleri arasında ufak çapta sınır çatışmaları meydana gelmiştir⁷⁷⁵.

Milletler Cemiyetinin konuyu incelemek üzere bölgeye gönderdiği Tahkik Komisyonunun Eylül 1925'te Cemiyet Meclisine sunduğu raporda Musul'un Irak'ta kalması yönünde görüş beyan etmesi, gerek Türk temsilcileri, gerekse Türk halkı tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Türk tarafının itirazlarına rağmen Milletler Cemiyeti, komisyon raporuna uyarak bölgeyi, 16 Aralık 1925 tarihli toplantısında Irak'a bırakma kararı alacaktır.

Türkiye, Misak-ı Milli sınırları içinde olmasına rağmen Milletler Cemiyetinin verdiği bu karara uymak zorunda kalarak, 5 Haziran 1926'da yapılan bir anlaşmayla Musul'u Irak'a bırakmıştır. Türkiye'nin Musul'dan vazgeçmesinin karşılığı olarak bölgedeki petrol gelirinin %10'u 25 yıl süreyle Türkiye'ye verilmiştir⁷⁷⁶.

Musul'un kaybedilmesinde bölgenin stratejik önemi, petrol kaynakları açısından zengin oluşu ve İngiltere'nin imparatorluk yolları üzerinde olması önemli sebeplerdendir⁷⁷⁷. Bölgenin sahip olduğu bu özellikler İngiltere'nin, ısrarcı, uzlaşmaz ve baskıcı tutumuna neden olmuştur. İngiltere'nin görüşmelerdeki bu uzlaşmaz tavrının bir diğer sebebi de 1926'lı yıllarda hâlâ Türk milletinin hayat hakkını tanımak istememesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca meselenin daha önceki görüşmelerde halledilmeyerek, Milletler Cemiyetinin kararına kalması Türkiye açısından ayrı bir talihsizlik-

⁷⁷⁴ E. Semih Yalçın, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, (Yay. hzl. Berna Türkdoğan), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s. 317.

⁷⁷⁵ Mehmet Gönülobul-Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, Cilt 1, (Kolektif Eser), 5. Baskı, AÜSBF Yayınları, Ankara 1982, s. 75.; Mim Kemal Öke, *Kerkük-Musul Sorunu*, TDAV Yayını, İstanbul 1991, s. 76.

⁷⁷⁶ Musul Petrolleri ile ilgili olarak bk. (E.Semih Yalçın, "Musul Petrolleri Meselesi", 2023, Sayı 22 (Şubat 2003), s. 42-49.)

Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi*, Ankara 1991, s. 126.; YALÇIN, "Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", s. 326.

ti. Çünkü bu tarihte Türkiye, Milletler Cemiyetinin üyesi değildir. Buna karşılık İngiltere, cemiyetin asli ve kurucu üyesidir. İngiltere'nin Cemiyet Meclisindeki bu konumu Musul Meselesinde diğer devletlere baskı yapmasını kolaylaştıracaktır.

Ayrıca Türkiye, Musul Meselesinden dolayı yeni bir savaşı göze almak istemeyerek, dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşdü Aras'ın 7 Haziran 1926 tarihli Meclis konuşmasında da belirttiği gibi "*fedakârlık*" yapmıştır.

b. Türk-Yunan Münasebetleri ve "Établi" Uyuşmazlığı

Lozan Antlaşması sırasında 30 Ocak 1923'te Türkiye ile Yunanistan arasında azınlıklar konusunda bir anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmada Yunanistan'da bulunan Müslüman-Türk azınlıkları ile Türkiye'de bulunan Rumların mübadelesi öngörülmüştür. Ancak, uygulama safhasında anlaşmanın ikinci maddesinde yer alan "*Batı Trakya Türkleri ile İstanbul'da sakin (établi) Rumların bu mübadeleden hariç tutulması*" iki ülke arasında uyuşmazlığa sebep olmuştur.

Mübadeleden İstanbul'da yaşayan Rumları hariç tutmak isteyen Yunanistan'ın bu tutumu iki ülke arasında uzun süren bir gerginlik yaratmıştır. "*Etabli*" kelimesinin yorumundan kaynaklanan bu anlaşmazlığın dışında, tarafların münasebetlerini olumsuz yönde etkileyen bir diğer olay da "*Patrik*" meselesidir. Türkiye mübadele kapsamına dâhil ettiği Ortodoks Patriği Arapoğlu Konstantin'i sınır dışı etmiş, bu olaya Yunanistan tepki göstermiştir. 19 Mayıs 1925'te Patrik Konstantin'in görevinden istifa etmesiyle konu halledilmiş, 1 Aralık 1926'da iki ülke arasında Atina'da yapılan anlaşmayla da iki ülke azınlıklarının emlak konuları görüşülerek bir düzenleme yapılmaya çalışılmıştır. Ancak, 1926 Antlaşması ülkeler arasındaki meselelerin halli için yeterli olmamıştır⁷⁷⁸.

1930 yılında İtalya Doğu Akdeniz'de bir dostluk ve güvenlik sistemi kurma çabası içine girmişti. Mustafa Kemal Paşa ile Yunanistan Başkanı Elefteros Venizelos'un bu sistemin gelişmesinde olumlu tavırlar alması, Türk-Yunan münasebetlerindeki huzursuzluğu ortadan kaldırmıştır. 10 Haziran 1930'da Ankara'da iki ülke arasında imzalanan Dostluk Antlaşmasıyla Lozan'dan arta kalan

⁷⁷⁸ GÖNLÜBOL-SAR, *Olaylarla...*, Cilt I, s. 67-68.

mübadale konusu halledilmiş, komşu ülkeler arasındaki dostane ilişkilerde önemli bir adım atılmıştır.

Yunanistan Başbakanı Venizelos'un, 27-31 Ekim 1930'da Ankara'yı ziyareti sırasında imzalanan üç vesikadan oluşan 30 Ekim 1930 tarihli Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Anlaşması, Türk-Yunan münasebetlerinin bu tarihten itibaren süratle gelişmesini sağlamış ve ileride yapılacak Balkan Antantının imzalanmasına yol açmıştır⁷⁷⁹.

1930 tarihli Türk-Yunan Dostluk Antlaşması, iki ülke arasında yüz yıldır süregelen düşmanca ilişkilerin sona ermesi anlamını taşır. 1830'da bağımsızlığını kazanan Yunanistan, bu tarihten itibaren Türkiye üzerindeki macera dolu emperyalist emellerine 1930 anlaşması ile son vermiş olmakla birlikte, kurulan bu dostluk ancak Kıbrıs Meselesinin çıkışına kadar devam edebilecektir.

c. Türk-Sovyet Münasebetleri

Millî Mücadele döneminde, gerek Sovyet Hükûmeti'nin, gerekse TBMM Hükûmeti'nin Batılı devletlere karşı savaş hâlinde olması 1921 Moskova Antlaşmasının imzalanmasına sebep olmuştu. Moskova Antlaşması ile başlayan Türk-Sovyet İttifakı Lozan sonrası döneminde de Batılı devletlerin Türkiye'ye karşı davranışlarının etkisinde gelişmiştir.

Birinci Dünya Savaşının galipleri Almanya'yı saflarına alarak 1925'te "*Locarno Sistemi*"ni kurmaları Sovyetler Birliği'ni rahatsız etmişti⁷⁸⁰. Ayrıca Musul Meselesinde Milletler Cemiyetinin tutumu Sovyetler Birliği ile Türkiye'yi birbirine yaklaştırmış ve iki devlet 17 Aralık 1925'te Paris'te bir Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma iki ülke arasındaki iktisadi münasebetlerden daha çok siyasi münasebetlerin gelişmesine sebep olmuştur. Yine iki ülke arasında 11 Mart 1927'de Ankara'da bir ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması imza edilerek ticari iş birliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır.

Amerika Birleşik Devletleri ile Fransa'nın girişimleriyle 28 Ağustos 1928'de Paris'te 9 Batılı devlet tarafından Briand-Kellogg

⁷⁷⁹ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920-1945)*, Cilt I, Ankara 1989, s. 392.

⁷⁸⁰ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara 1991, s. 111.

Paktı oluşturulmuştu. Türkiye tecavüzi savaşı yasaklayan bu belgeyi 19 Ocak 1929 günü Türkiye Büyük Millet Meclisinde onaylamıştır. Sovyetler Birliği Briand-Kellogg Paktı imzalayan ilk devlet olmakla birlikte bu antlaşmayı daha önce yürürlüğe koymak amacıyla Doğu Avrupa'daki komşuları ile 9 Şubat 1929'da Litvinof Protokolü'nü imzalamıştır. TBMM, Litvinof Protokolünü de 1 Nisan 1929'da onaylamıştır.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile 1925 Antlaşmasını teyit eden ve iki yıl daha uzatan 17 Aralık 1928 tarihli bir dostluk antlaşmasını imzalaması, Türkiye'nin Batılı devletlere yaklaşmasındaki Sovyet endişesinden kaynaklanmıştır. Gerçekten de Türkiye, 1930 yılına doğru eski düşmanları İngiltere, Fransa, Yunanistan'la meselelerini hallederek normal münasebetler içine girmiştir. Dolayısıyla bu dönemde Sovyetler Birliği artık Türkiye'nin dayandığı tek büyük devlet olmaktan çıkacaktır.

d. Türk-İtalyan Münasebetleri

Millî Mücadele döneminde Batılı devletler arasında Türkiye'yi işgal hareketinden ilk vazgeçen devlet İtalya olmuştur. Ancak, 1922 yılında faşist Mussolini yönetimine giren İtalya, saldırgan ve sömürgeci bir politika izlemeye başlamış, Türkiye üzerindeki emellerini de tekrar gündeme getirmiştir. İtalya'nın bu yayılma politikasındaki amacı "*Roma İmparatorluğu*"nu tekrar canlandırma hayalinden kaynaklanmaktaydı.

Türkiye'nin, Musul Meselesini halletmesinden sonra Batılı devletlerle olan ilişkilerinin düzelmeye başladığı söylenebilir. Bu düzelmenin etkisiyle İtalya da Türkiye ile münasebetlerini yumuşatmıştır. İtalya'nın Arnavutluk üzerindeki emellerinden endişe duyan Yugoslavya'nın 1927 yılında Fransa, Çekoslovakya ve Romanya'nın oluşturduğu "*Küçük Antan*"a katılması İtalya ve Yugoslavya münasebetlerinin gerginleşmesine sebep olmuştur. Ayrıca, Türk devletinin gittikçe kuvvetlenmekte olan durumu karşısında yayılma politikasında başarılı olamayacağını anlayan Mussolini Ankara'ya karşı bir dostluk politikası takip etmek zorunda kalmıştır⁷⁸¹.

Gerek Türkiye'nin Batılı devletlerle münasebetini geliştirme arzusu, gerekse İtalya'nın Doğu Akdeniz'de kuvvetli bir ittifak oluş-

⁷⁸¹ Ahmet Şükrü Esmer, *Siyaset Tarih (1919-1939)*, Ankara 1953, s. 199.

turma çabaları iki devlet arasında 30 Mayıs 1928 tarihli Tarafsızlık ve Uzlaşma adlı tasfiye antlaşmasının imzalanması ile sonuçlanmıştır.

1930 Türk-İtalya Antlaşması iki ülke arasında mevcut olan huzursuzluğu kaldırmış olmasına rağmen daha sonraki dönemlerde münasebetlerin dostane bir seyir takip ettiği söylenemez. Özellikle 1936'dan itibaren Türk-İngiliz yakınlaşması Türk-İtalyan münasebetlerinin zayıflamasına sebep olacaktır.

e. Türk-Fransız Münasebetleri

20 Ekim 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi, Türk-Fransız münasebetlerinde bir yakınlaşma doğurmuştu. Ancak, Lozan görüşmelerinde Fransa'nın Osmanlı borçları ve Türkiye'deki yatırımlar konusundaki olumsuz tavrı, Yusuf Kemal-Franklin Boullioun Antlaşmasının getirdiği yakınlaşmayı zedelemiştir.

Lozan sonrasında Türkiye-Suriye Sınır Meselesi, Osmanlı borçları, yabancı okullar, Adana-Mersin Demir Yolu Meselesi ve Bozkurt-Lotus Davası, Türkiye ile Fransa arasındaki uyuşmazlık konularıdır.

1921 tarihli Ankara İtilafnamesinin sekizinci maddesinde antlaşmadan sonraki bir aylık dönemde Türkiye-Suriye sınırının, kurulacak karma komisyon tarafından tespit edileceği öngörülmüştür. Fakat komisyon ancak 1925'te toplanabilmiş ve meseleyi halledemeden dağılmıştır. Daha sonra 18 Şubat 1926'da Halep'te parafe edilen ve 30 Mayıs 1926'da imzalanan Türk-Fransız Dostluk Antlaşması, Türkiye-Suriye sınırını tespit ettiği gibi, Türkiye ile Fransa arasındaki genel konularda da bir uzlaşma sağlanmasına imkân vermiştir.

Lozan Konferansında görüşüldüğü hâlde çözümlenemeyen konulardan birisi de Osmanlı borçlarıdır. Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlere vermiş olduğu imtiyazlardan en fazla faydalanan Fransa olmuştu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti en fazla Fransız vatandaşlarına borçlu kalmıştı. Konu, 13 Haziran 1928'de Paris'te yapılan bir antlaşma ile halledilmiş Osmanlı borçlarının ödenmesi belirli bir sisteme bağlanmıştır. Fakat 1929 dünya iktisadi bunalımı Türkiye'nin ödeme güçlükleriyle karşılaşmasına sebep olmuştu. Bu sırada Amerika Cumhurbaşkanı Hoover'in 1931'de kendi adını alan Hoover Moratoryumunu ilan etmesi borçların ödenmesini geciktirme imkânını gündeme getirmiş, Türkiye de bundan istifade et-

mek istemiştir. Paris'te yapılan görüşmeler sonunda ilkinden daha uygun ödeme şartlarıyla yeni bir antlaşma 22 Haziran 1933'de imzalanarak Osmanlı Borçları Meselesi halledilmiştir⁷⁸².

* Türk-Fransız münasebetlerinde sıkıntı yaratan bir diğer konu da Türkiye'deki Fransız "*misyoner okulları*" meselesidir. Türk Hükûmeti bu okullarda tarih ve coğrafya derslerinin Türk öğretmenler tarafından Türkçe olarak okutulmasını istemişti. Fransa bu isteğe karşı çıkmıyorsa da Türkiye'nin kararlı tutumu karşısında meseleyi Türk Hükûmeti'nin isteği yönünde kabullenmek zorunda kalmıştır.

Yine Türkiye'nin Adana-Mersin demir yolunu satın almak istemesi ve Türk bayrağı taşıyan "*Bozkurt*" adlı gemi ile Fransız bayrağı taşıyan "*Lotus*" adlı geminin Midilli açıklarında Ağustos 1926'da çarpışmasıyla ortaya çıkan hukuki sorunlar iki ülke arasında sürtüşme yaratmıştı. Bozkurt-Lotus Davası 1927 yılında Milletlerarası Daimî Adalet Divanında Türkiye lehine sonuçlanmış, demir yolu meselesi de 1929'da yapılan bir anlaşmayla yine Türkiye lehine halledilmiştir.

Türkiye ile Fransa arasındaki bu meseleler çözüldükten sonra iki ülke arasında gelişme gösteren münasebetler 1936-1939 yılları arasında ortaya çıkan Hatay Meselesi yüzünden tekrar bir gerginlik dönemi yaşanmasına yol açacaktır.

f. Türkiye'nin İslam Ülkeleri ile Münasebetleri

Türkiye'nin, İslam ülkeleri içinde ilk ve yakın münasebetler kurduğu devlet Afganistan olmuştur. Yusuf Kemal Bey başkanlığındaki Türk delegeleri Moskova'da Bolşevik yöneticileri ile görüşmeleri sürdürürken Afganistan'ın Moskova Büyükelçisi Muhammed Veli Han ile de bir görüşme yaptılar⁷⁸³. Sonuçta 1 Mart 1921'de Türk-Afgan Dostluk Antlaşması imzalandı. Antlaşma ile iki ülke arasında ciddi bir dostluk sağlandığı gibi Türkiye'nin eğitim alanında Afganistan'a yardım yapması öngörülmüştür. Bu antlaşma gereğince Sultan Ahmet Han 21 Nisan 1921'de Ankara'ya gelmiştir⁷⁸⁴. Daha sonra 25 Mayıs 1928'de Ankara'da imzalanan Türk-Afgan Dostluk Antlaşması esas itibarıyla 1921 Antlaşması'nı teyit

⁷⁸² Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasal Tarihi (1914-1980), Cilt I, Ankara 1992, s. 324.

⁷⁸³ Yusuf Kemal Tengirçenk, Vatan Hizmetinde, Ankara 1981, s. 206-207.

⁷⁸⁴ Gotthard Jaeschke, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya kadar), TTK Yayını, Ankara 1970, s. 148.

eder nitelikte olup iki ülke arasında "ebedî" bir dostluk ilişkisi sağlanmıştır. Daha sonraki yıllarda taraflar arasındaki dostluk ve iş birliği bozulmadan devam edecektir.

Cumhuriyetin ilanından sonra Türk-İran münasebetlerinin iki ülke arasındaki sınır meseleleri yüzünden olumlu bir gelişme seyri göstermiştir. Daha çok Türk-İran sınır bölgesinde yaşayan kabile ve aşiretleri kontrol edememekten kaynaklanan sınır meselesi 22 Nisan 1926'da Tahran'da imzalanan güvenlik ve dostluk antlaşmasıyla giderilmek istenmişse de yeterli olmamıştır. Diplomatik münasebetlerin kesilme noktasına geldiği bir dönemde 15 Haziran 1928'de Tahran'da imzalanan antlaşma ile 1926 Antlaşması daha etkili hâle getirilmiştir. Nihayet 23 Ocak 1932'de Tahran'da imzalanan iki antlaşma Türk-İran Sınır Meselesini de çözüme kavuşturmuştur. Bu antlaşmalar aynı zamanda iki ülke arasında münasebetlerin gelişmesine ve dostluğun kurulmasına sebep olmuştur.

Türkiye'nin Arap ülkeleri ile olan münasebetleri dinî meseleler yüzünden uzun süre gelişme gösterememiştir. Türkiye'nin Batılılaşma hareketi bu ülkelerde memnuniyetsizlik yaratmıştı. Esasın da Türkiye, Millî Mücadele sonrasında bu ülkeler üzerinde eski Osmanlı ülkesi olmasından dolayı bir hak iddiasında bulunmamıştı. Dolayısıyla ülkeler arasında çıkar çatışması mevcut değildi. Ancak, Arap ülkelerinin bu dönemde batı sömürgesi altında bulunması Türkiye ile olan münasebetleri batılı devletlerin etkisi altında kalmıştır. Ayrıca hilafetin kaldırılması özellikle İran ve Mısır gibi ülkelerde tepkilere yol açmıştır.

Bu tür anlaşmazlıklara rağmen Türkiye'yi emperyalizme karşı savaşı ve kazanan bir ülke olarak gören Arap ülkeleri diğer İslam ülkeleri ile birlikte Türkiye'ye dost olarak kalmayı tercih etmişlerdir.

Görüldüğü gibi Lozan sonrasındaki on yıllık devrede Türkiye Batılı devletlerle olduğu gibi İslam ülkeleri ile de dostane münasebetler kurmuş oluyordu.

B. Milletler Cemiyetine Giriş ve Atatürk'ün Ölümüne Kadar Olan Süreç (1932-1938)

a. Türkiye'nin Milletler Cemiyetine Katılması

1932 yılına gelindiğinde Türkiye komşularıyla münasebetlerini büyük ölçüde hallederek milletlerarası münasebetlerde oldukça

güçlü bir konuma gelmiştir. Türkiye'nin elde ettiği bu konum dış münasebetlerde bağımsız ve eşit bir statü kazanmasından dolayı önemlidir. Türkiye 1932-1938 devresinde daha çok elde ettiği statüyü yine barışçı bir politika takip ederek korumaya çalışacaktır.

1932-1938 devresi milletlerarası münasebetlerin siyasi ve iktisadi olmak üzere iki yönü vardır. 1929-1930 iktisadi buhranı devletlerin dış politikalarını tekrar gözden geçirme zorunluluğunu doğurmuştur. İktisadi mücadelenin devletlerin siyasi münasebetlerinde önemli rol oynaması, birtakım gruplaşmalara ve gruplar arası ilişkilerin sertleşmesine neden olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı galip devletleri Versailles, Saint Germain, Trianon, Neville Antlaşmaları ile sağlanan durumun (Status Quo) korunmasına çalışarak "*antirevizyonist grubu*" meydana getirmişlerdi. Buna karşılık Almanya ve Birinci Dünya Savaşının galip devletlerinden olmasına rağmen umduğunu bulamayan İtalya, Versailles Antlaşmasında kaybettiklerini tekrar alma çabasına girerek revizyonist grubu oluşturmuşlardır.

Türkiye, Lozan'da Misak-ı Milli ilkelerini tam manasıyla gerçekleştiremediği hâlde antirevizyonist devletlerin yanında yer almayı tercih etmiştir. Bu politik kararda iki sebep etkilidir. İlki "*Türkiye'nin emniyetini gaye tutan hiçbir milletin aleyhinde olmayan bir sulh istikameti bizim düsturumuz olacaktır.*" ilkesinin benimsenmiş olmasıdır. Diğeri ise Milli Mücadele döneminden itibaren Türkiye'nin kuvvetli bir müttefiki olan Rusya'nın Alman ve Japon tehlikelerine karşı antirevizyonist gruba yönelmesidir. Bu yöneliş Türkiye'yi de bu istikamette etkilemiştir.

Milletler Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında milletlerarası barışın korunması ve iş birliğinin sağlanması için galip devletler tarafından kurulmuştur. Cemiyetin kuruluş amaçlarından bir diğeri ise Versailles Antlaşması ile sağlanan durumun devamını sağlamaktır. Türkiye başlangıçta gerek Musul Meselesinde Milletler Cemiyetinin tarafı tutumunun, gerekse Sovyetler Birliği'nin Cemiyete bakışının olumsuzluğu yüzünden cemiyete giriş için müracaat etmemiştir. Ancak, 1930'dan sonra Türkiye'nin milletler arası politikada ağırlığını attırması, kolektif barış anlayışının, statükocu devletlerle meselelerini halletmesi Milletler Cemiyetine üyelik için davet edilmesine yol açmıştır.

Teskilatın 6 Temmuz 1932 tarihli genel kurulunda İspanya temsilcisinin teklifi ve Yunan temsilcisinin desteği ile daveti öngören bir tasarı kabul edilmiştir. TBMM, 9 Temmuzda daveti kabul etmiş, 18 Temmuz 1932'de alınan genel kurul kararıyla Milletler Cemiyetine giriş tamamlanmıştır.

b. Türkiye'nin Balkan Devletleri ile Münasebetleri ve Balkan Antantı

Türkiye, Balkan Antantı öncesinde Balkan Devletleri ile ikili dostluk antlaşmaları yapmıştı. Arnavutluk ile 15 Aralık 1923'te Ankara'da imzalanan Dostluk Antlaşması; Bulgaristan'la 18 Ekim 1925'te Ankara'da imzalanan Dostluk Antlaşması; Yugoslavya ile 28 Ekim 1925'te Ankara'da imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşmaları, Balkan devletleriyle münasebetlerinin düzelmesini sağlamıştır. Fakat, bu antlaşmalar arasında 1930 tarihli Türk-Yunan iş birliği, Balkan Antantının anlaşmasındaki esas unsurdur. Türkiye, Yunanistan'la ayrıca 14 Eylül 1933'te Ankara'da ortak sınırları karşılıklı korumaya alan bir Samimi Antlaşma Paketi imzalamıştır.

Diğer yandan Locarno Antlaşmaları, Kellog Paketi ve Litvinov Protokolü gibi barışçı teşebbüslerle "*küçük antant*" gibi statükocu ittifakların ortaya çıkması da Balkanlardaki iş birliğinde teşvik edici etkenler olmuştur. 1933'te Nazi Partisinin Almanya'da iktidara gelmesi ise iş birliği çalışmalarını hızlandırmıştır⁷⁸⁵.

İlk Balkan Konferansı 1930'da Atina'da Arnavutluk, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Türkiye temsilcilerinin katılmalarıyla toplanmıştır. Bulgaristan'ın daha sonraki tarihlerde revizyonist bir dış politikaya yönelişi Balkan iş birliği çalışmalarından çekilmesine sebep olmuştur. Arnavutluk ise İtalya'nın etkisiyle çalışmalardan uzaklaşacaktır.

Türkiye'nin kurulmasında ve başarılı olmasında öncü rolü oynadığı Balkan Antantı, Atina'da 9 Şubat 1934'te Yunanistan, Bulgaristan, Türkiye ve Romanya dışişleri bakanları tarafından imzalanmıştır.

Balkan Antantı, tarafların Balkanlardaki sınırlarının bölgedeki revizyonist devletlere karşı korumak için alınmış bir tedbir olduğu gibi Balkanlar'da barışın kuvvetlendirilmesine yardımı ön-

⁷⁸⁵ ARMAOĞLU, 20. Yüzyıl..., Cilt I, s. 337.

görülmüştür. Antant tarafların birbirlerine danışmadan herhangi bir Balkan devletiyle beraber siyasi harekette bulunmamayı veya siyasi antlaşma yapmamayı şarta bağlamıştı.

Türkiye, İtalya'nın yayılma politikasının oluşturduğu tehlikeye karşı bir engel olarak gördüğü Balkan Antantını yaşatmak için büyük çaba sarf etmiştir. Ancak İtalya'nın antantı bozmak amacıyla uyguladığı siyasi manevralar ve Almanya'nın Balkanlar'daki ekonomik etkisi balkan devletlerini bu iki devlete yaklaştırmıştır. Ayrıca Yugoslavya'nın 1937'de Bulgaristan'la dostluk antlaşması yapması Balkan Antantının 1940 yılında dağılmasına yol açan sebeplerdir.

c. Sadabat Paktı

Türkiye, 1930'lardan sonra İslam ülkeleri ile çok taraflı bir iş birliğine gitmiştir. İran'la 5 Kasım 1932'de Dostluk, Güvenlik, Tarafsızlık ve Ekonomik İş Birliği Antlaşması, 1937'de de iş birliğini sağlayan çeşitli antlaşmalar imzalamıştır. Irak'la Bağdat'ta 1936'da nota teatisi ile 5 Haziran 1926'daki Sınır ve Komşuluk Antlaşması'nın bazı bölümlerini uzatmışlardır. Irak'la ayrıca 1932'de Suçluların Geri Verilmesi ve Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Yine Mısır ile 7 Nisan 1937'de Ankara'da Dostluk Antlaşması imzalanmıştır.

Ayrıca, Türkiye Orta Doğu'da bölgesel bir iş birliği faaliyeti başlatarak 2 Ekim 1935'te Cenevre'de İran ve Irak'la üçlü bir antlaşma parafe etmiştir. Bu gruba daha sonra Afganistan da katılmıştır. Türkiye, İran, Irak ve Afganistan bu iş birliğini daha da geliştirerek 8 Temmuz 1937'de Tahran'daki Sadabat Sarayı'nda, Sadabat Paktının imzalanmasını gerçekleştirmişlerdir. Sadabat Paktı tarafların dostluk ilişkilerini devam ettirmeyi, ortak sınırlara saygı göstermeyi, birbirlerine karşı saldırmamayı ve iç işlerine karışmamayı taahhüt altına almıştır.

Balkan Antantında olduğu gibi Sadabat Paktının oluşmasında Türkiye'nin önemli rolü vardır. Revizyonist devletlerden İtalya'nın Etopya'yı (Habeshistan) işgal etmesi paktın meydana gelmesindeki en önemli etkidir. Sadabat Paktı, İkinci Dünya Savaşından sonra önemini kaybetmiştir.

Türkiye, Balkan Antantı ve Sadabat Paktı ile batıda ve doğuda bir güvenlik sistemi oluşturarak kendisi için önemli olan bu iki bölgede barış politikasını kuvvetlendirmiş oluyordu.

d. Türk-Sovyet Münasebetleri

1933 yılının sonuna kadar zaman zaman görüş ayrılıkları ortaya çıkmasına rağmen sıklaşarak devam eden Türk-Rus ilişkileri 1934 yılından itibaren erişilen doruk noktasından aşağıya inmeye başlayacaktır⁷⁸⁶. Türkiye, Batılı devletlerle iş birliğine gittikçe Sovyetler Birliği'nden belirli bir ölçüde uzaklaşmaya başlamıştır. Bu uzaklaşma özellikle Montreux (Montrö) Boğazlar Sözleşmesi'nden sonra artarak devam edecektir.

Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin de 1934'te Cemiyete üye olması iki ülke arasındaki doğabilecek muhtemel çatışmayı da önlemiştir. 1934 Balkan Antantı konusunda birtakım endişelere sahip olan Sovyetler Birliği'ne Türkiye'nin güvence vermesi ile iki ülke arasındaki münasebetlerin tamamen koparılmasına özen gösterilmiştir.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile münasebetlerinin dostane bir şekilde devam etmesi yönündeki çabalarına rağmen, Sovyetler Birliği'nin tutumu Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nden sonra 1939 yılına gelindiğinde değişmiştir. Sovyetler Birliği, can düşmanı kabul ettikleri Hitler Almanyası ile antlaşma yaparak dış politikasında önemli bir değişikliğe gitmiştir. Daha sonra Sovyetler Birliği kuzeyde Finlandiya'ya saldırdı. Arkasından Baltık Devletlerini ilhak etti. Sovyet politikasında meydana gelen bu değişiklik 1945'te Türk-Sovyet dostluk münasebetlerinin iflas etmesine neden olacaktır. Bu tarihte Sovyetler Birliği, Boğazlar ve doğudaki üç ilimiz üzerinde hak iddia etme cesaretini göstermiştir.

e. Türk-İtalyan Münasebetleri

İtalya ile imzalanan 1928 Antlaşmasının iki ülke münasebetlerinde meydana getirdiği dostluk bir müddet devam etmiştir. 4 Ocak 1932'de İtalya ile Ankara'da imzalanan bir antlaşma ile Meis ve Anadolu sahillerindeki birkaç küçük ada üzerindeki ihtilaf halledilmiştir. Bunun yanı sıra 1928 Antlaşmasını 5 yıl süreyle uzatan ek protokolde taraflar arasındaki dostluğun gelişmesi ümidini doğurmuştu. Ancak, İtalya'nın 1934'te Orta ve Yakın Doğu'ya yayılma emellerinin ortaya çıkması, münasebetlerin bir anda bozulmasına yol açmıştır.

⁷⁸⁶ GÜRÜN, *Türk-Sovyet*..., s. 133.

İtalya'nın 3 Ekim 1935'te Etopya'ya saldırması, Türkiye'nin İngiltere ile sıkı bir iş birliği yapmasına neden olmuştur. 1936 yılında İtalya'nın On İki Ada'yı, özellikle Leros Adası'nı tahkim etmesi, Türk-İtalya münasebetlerinde gerginliğin had safhaya ulaşmasına sebep teşkil etmiştir. Ayrıca İtalya, Türkiye'nin talebi ile toplanan Montreux Konferansına katılmamıştır.

İtalya ile yaşanan gerginlik bu devletin; Temmuz 1936'da Türkiye'ye 1928 Antlaşmasına bağlı olduğunu bildirmesi ve İngiltere ile 2 Ocak 1937'de Akdeniz konusunda yaptığı bir antlaşma yeni bir yakınlaşmaya sebep olmuştur. Türk-İngiliz yakınlaşmasından çeken İtalya'nın İngiltere ile yaptığı antlaşma, Türkiye ile olan münasebetlerinin de düzelmesine yol açmıştır.

Türk-İtalyan münasebetlerinde meydana gelen bu düzelmeye, Hatay Meselesi yüzünden Fransa ile arası açılan Türkiye'nin de işine gelmiştir. 2-3 Şubat 1937'de Tevfik Rüştü Aras ile Kont Ciano arasında yapılan Milano Görüşmeleri yeni bir iş birliği havası yaratmakla birlikte İtalya ortamdan istifade etmek yoluna gitmiş ve Türkiye'yi İtalya-Almanya safına çekmeye çalışmıştır.

10-11 Eylül 1937'de Avrupa devletlerinin katılması ile Nyon'da gerçekleşen konferansa Almanya, İtalya ve Arnavutluk katılmamışlardı. Nyon Konferansı, Akdeniz'de meydana gelen korsanlık olaylarının önlenmesi için düzenlenmişti. Bu olaylarda İtalya'nın rolü olduğu iddia edilmiştir. Türkiye, konferansta Fransa ve İngiltere'yi desteklemiştir⁷⁸⁷.

Türkiye'nin bu devrede yavaş yavaş statükocu gruba kayması İtalya'nın Türk ülkesi üzerindeki emellerinden kaynaklanmıştır. Çünkü, İtalya'nın davranışlarında Türk dış politikasını etkileyen önemli talepler mevcuttur⁷⁸⁸.

f. Türk-Alman Münasebetleri

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'ya zorla kabul ettirilen Versay (Versailles) Antlaşması, bir müddet Almanya'nın Avrupa diplomasisinden uzak kalmasına sebep olmuştur. 1919-1932 yılları arasında Türk-Alman münasebetleri normal siyasi temastan öteye geçmemiştir. 1933 yılında başlayan Nazi iktidarıyla birlikte

⁷⁸⁷ AKŞİN, *Atatürk'ün Dış Politika...*, s. 232-233.

⁷⁸⁸ GÖNLÜBOL-SAR, *Olaylarla...*, Cilt I, s. 120.

Almanya, siyasi ve iktisadi nüfuzunu arttırmıştır. 1934 yılından itibaren Türkiye, Almanya ile sıkı bir iktisadi iş birliğine girmiştir. Almanya, Türkiye üzerindeki iktisadi nüfuzunu kullanarak Türk-Sovyet ve Türk-İngiliz münasebetlerinde gerginlik yaratıp Türkiye'yi revizyonist gruba çekmeye çalışmıştır.

Almanya stratejik önemi haiz Boğazların kendisi tarafından uygun görülmeyen bir statüye bağlanacağı endişesiyle, Montrö Sözleşmesi'ne katılmadığı gibi tasvip etmediğini de açıklamıştır.

Bu tür olumsuzlukların yanı sıra Türkiye, Almanya ile olan iktisadi iş birliğinden vazgeçmeyecektir. 1938 yılında Alman Ticaret Bakanı Funk'un Türkiye'yi ziyareti sırasında üzerinde mutabakata varılan; Türkiye'ye on yıl süreyle 150 milyon mark kredi verilmesini öngören antlaşma 16 Ocak 1939'da Berlin'de imzalanmıştır. Yine 25 Temmuz 1938'de Berlin'de iki ülkenin imzaladığı bir Ticaret Antlaşması ile de Türk-Alman ticari münasebetlerinin geliştirilmesine çalışılmıştır⁷⁸⁹.

Almanya, iktisadi gücünü kullanarak Türkiye'ye karşı gerçekleştirmek istediği politikada başarılı olamamıştır. İtalya-Almanya tehlikesi, Türkiye'nin kararını 1939 yılında kesinleştirecek ve antirevizyonist, statükocu devletlerin yanında yer almasına yol açacaktır⁷⁹⁰.

g. Türk-İngiliz Münasebetleri

Lozan görüşmelerinde İngiltere'nin olumsuz tutumu ve 1926'da Musul Meselesinin Türkiye aleyhine neticelenmesi, iki ülke arasındaki münasebetlerin bir müddet dostane olmayan bir seyir takip etmesine sebep olmuştu. Ancak, Türkiye'nin Batılı devletlerle iş birliğine yönelik bir dış politika takip etmesi, 1932'den itibaren Türk-İngiliz münasebetlerinin yavaş yavaş gelişmesinde rol oynayan önemli faktörlerden birisidir.

Almanya ve İtalya'nın Doğu ve Akdeniz politikası, 1934'ten itibaren Türkiye'nin İngiltere'ye daha da yakınlaşmasını sağlayacaktır. 1936'da gerçekleşen Montreux Boğazlar Sözleşmesi, Türk-İngiliz yakınlaşmasında bir dönüm noktasıdır. Montreux'de İngiltere, Türkiye'yi desteklemiştir.

⁷⁸⁹ GÖNLÜBOL-SAR, *Olaylarla...*, Cilt I, s. 121-123.

⁷⁹⁰ ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl...*, Cilt I, s. 353

1938 yılına gelindiğinde Türkiye ve İngiltere arasındaki iktisadi münasebetlerin gelişme gösterdiği görülmektedir. 27 Mayıs 1938'de iki devlet arasında, Türkiye'ye 10 milyon sterlinlik kredi açılmasını öngören bir antlaşma imzalanmıştır.

1937 tarihli Nyon Konferansında Türkiye İngiltere'yi desteklemiş, 19 Ekim 1939'da ise Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan karşılıklı yardım antlaşması ile de Türkiye-İngiltere iş birliği kesinlik kazanmıştır⁷⁹¹.

h. Montrö (Montreux) Boğazlar Sözleşmesi

Misak-ı Milli'de, Boğazlar konusu "*...İstanbul kenti ve Marmara Denizi'nin güvenliği her türlü tehlikeden uzak kalmak şartıyla, Akdeniz ve Karadeniz Boğazlarının dünya ticaret ve ulaşımına açılması konusunda, bizimle birlikte, öteki tüm devletlerin oy birliği ile verecekleri karar geçerlidir.*" şeklindeki ifadeyle esasa bağlanmıştı. Lozan görüşmelerinde, Boğazların durumu ile ilgili olarak İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Sovyetler Birliği ve Türkiye'nin imzaladığı bir Boğazlar Sözleşmesi hazırlanmıştı. Bu sözleşmede geçişlerle ilgili esaslar genel olarak Misak-ı Milli esasına uygun olmakla birlikte sözleşmeye ısrarla Boğazların silahtan arındırılmasıyla ilgili hükümlerin konması, Türkiye'nin güvenliğini tehlikeye düşüren bir durum meydana getirmiştir.

Lozan'da Boğazlar Sözleşmesi üç esası ortaya çıkarmıştır:

1. Boğazlar asker ve silahtan arındırılmıştır.
2. Boğazlardan geçişi kontrol etmek ve Milletler Cemiyeti'ne geçişle ilgili bilgiler vermekle yetkili bir Boğazlar Komisyonu kurulmuştur.
3. Boğazların asker ve silahtan arındırılmasıyla, ileride Türkiye için herhangi bir tehlike teşkil edecek duruma karşı Milletler Cemiyetinin özellikle de İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın garantisi sağlanmıştır.

Ancak, Milletler Cemiyeti güvenlik sistemi başarı ile uygulanamamıştır. Revizyonist devletlerden İtalya, Cemiyetin bir üyesi olan Etyopya'yı işgal etmiş, Almanya, Versailles Antlaşmasına uy-

⁷⁹¹ GÖNLÜBOL-SAR, *Olaylarla...*, Cilt I, s. 125.; SOYSAL, *Türkiye'nin Siyasal...*, s. 591.

mayarak Ren bölgesini silahlandırmış, Japonya ise Milletler Cemiyetinden ayrılmıştır. Milletler arası münasebetlerin bozulmasına yol açan bu gelişmeler, silahtan arındırılmış Boğazlar konusunda Türkiye'yi endişeye sevk etmiştir.

Türkiye, Boğazlar Sözleşmesi'nin değiştirilmesini ilk olarak 23 Mayıs 1923'te talep etmişti, ancak Sovyetler Birliği'nin dışında diğer Batılı devletler tarafından olumlu karşılanmamıştı. 1934'te Balkan Antantının kurulmasıyla, Boğazlar konusundaki Türk talebi Antant üyeleri tarafından uygun görülmüştür. Almanya'nın 1936'da Ren bölgesini silahlandırması üzerine, İngiltere de Türk Hükûmeti'nin isteğine olumlu cevap verecektir.

Türk Hükûmeti 11 Nisan 1936'da Lausanne (Lozan) Boğazlar Sözleşmesine taraf olan devletlere birer nota göndererek sözleşmenin değiştirilmesi teklifini tekrarlamış, bunun üzerine 22 Haziran 1936'da İsviçre'nin Montreux kentine bir konferans düzenlenmiştir.

Montreux Boğazlar Sözleşmesi, 20 Temmuz 1936'da Türkiye, İngiltere, Fransa, Sovyetler Birliği, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya arasında imzalanmıştır. İtalya, sözleşmeyi daha sonra 2 Mayıs 1938'de imzalamıştır.

Montreux Sözleşmesi ile; Boğazlar Komisyonu kaldırılmıştır. Askerden arındırılması ile ilgili tedbirler de kaldırılarak askerî hâle gelebileceği hükme bağlanmıştır. Böylece, Boğazların emniyeti Türkiye'ye bırakılarak, bölge üzerinde hâkimiyetini koruması sağlanmıştır.

Ayrıca Boğazlardan geçiş ve seyrüsefer, Türkiye'nin ve Karadeniz'e sahili olan devletlerin güvenliği sağlanacak şekilde düzenlenmiştir. Ticaret gemileri için tam geçiş serbestliği tanınmıştır. Savaş gemileri için ise; herhangi bir savaş hâlinde Türkiye savaş içerisinde değilse, savaşan devletlerin savaş gemileri Boğazlardan geçemeyecekti. Türkiye savaşın içinde ise veya kendisini savaş tehlikesi karşısında görürse, geçiş kararı kendisine bırakılıyordu.

Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin, Karadeniz'e geçebilecek savaş gemileri cinsi, büyüklüğü ve tonajı sınırlandırılmıştır. Karadeniz devletlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişi için de oldukça geniş serbestlik tanınmıştır.

Sözleşmenin süresi 20 yılla sınırlandırılmakla birlikte taraf devletlerden hiçbirisi süre sonunda sözleşmenin feshi yönünde bir talepte bulunmadıklarından, sözleşme hâlâ yürürlüktedir.

Türkiye'nin Montreux Sözleşmesi'yle, Boğazlar üzerinde hâkimiyetini tesis etmesi, milletler arası münasebetlerde prestijini artırmıştır. Sözleşme, Türk-İngiliz ve Türk-Sovyet münasebetlerinde bir dönüm noktasıdır. Sözleşmeyle oluşan Türk-İngiliz yakınlaşması, Sovyetleri rahatsız etmiş ve Türk-Sovyet münasebetlerinde soğukluk meydana gelmiştir⁷⁹².

1. Türk-Fransız Münasebetleri ve Hatay Meselesi

Lozan'dan arta kalan Osmanlı Borçları Meselesinin 1933'te yapılan bir antlaşma ile halledilmesi, Türk-Fransız münasebetlerinin dostane bir mahiyet kazanmasına sebep olmuştu. 1932-1939 döneminde Türkiye ile Fransa arasında münasebetleri etkileyen olay, Hatay Meselesi (İskenderun Sancağı) olacaktır.

İskenderun Sancağı, ekseriyetinin Türk olması nedeniyle Misak-ı Milli sınırları içindeydi. Ancak 1921 tarihli Ankara İtilafnamesi Sancak'ın Türk sınırları dışında bırakılmasını öngörmüştü. İtilafname, Sancak'a özel bir statü vermekle birlikte, bölgedeki Türk unsurunun çıkarlarını da gözetmiştir. Lozan da Sancak'ın bu yapısı aynı şekilde teyit edilmiştir. Dolayısıyla Sancak, Suriye gibi Fransız mandası altına girmiş oluyordu.

Fransa'nın, 9 Eylül 1936'da Suriye'ye bağımsızlığının verilmesi yönünde bir antlaşma yapması, Suriye sınırları içinde yer alan Sancak Meselesinin tekrar gündeme gelmesine yol açmıştır. Çünkü, Sancak da Suriye'nin yönetimine girecekti. Bu mesele 1936'dan 1939'a kadar Türk-Fransız münasebetlerinde gerginlik yaratacaktır.

Türkiye, 9 Ekim 1936'da Fransa'ya verdiği bir notada Suriye'ye yapıldığı gibi İskenderun sancağına da bağımsızlık verilmesini talep etti. Fransa verdiği cevabi notada konuyu Milletler Cemiyetine havale etmeyi teklif etti. Türkiye bu teklifi kabul etti.

Türkiye, Sancak Meselesine büyük önem vermiştir. Atatürk bu önemi şöyle ifade etmektedir; "...*Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca mesele, hakiki sahibi öz Türk olan "İskenderun-Antakya" ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde, ciddiyyet ve kat'iyetle durmaya mecburuz.*"

⁷⁹² SOYSAL, *Türkiye'nin Siyasal...*, Cilt 1, s. 496-497.; ARMAOĞLU, 20. Yüzyıl..., Cilt 1, s. 345-346.; AKŞİN, *Atatürk'ün Dış Politika...*, s. 293-301.

14-16 Aralık 1936'da toplanan Milletler Cemiyeti, Sancak Meselesi için üç kişilik gözlemci heyeti tayin etti. 20 Ocak 1937'de tekrar toplanan Konsey, İngiltere'nin Türk tezini desteklemesi sonucunda Sancak'ta ayrı bir statünün oluşturulmasını kararlaştırdı.

Bu yeni statüye göre; İskenderun ve Antakya iç işlerinde tam bağımsız, fakat dış işlerinde Suriye'ye bağlı kalacak, ayrı bir anayasası olacak, resmî dili ise Türkçe olacaktı. Daha sonraki görüşmelerde resmî dil Türkçe ve Arapça olarak kabul edilmiştir. Sancak'ın ülke bütünlüğü Türkiye ve Fransa tarafından teminat altına alınacaktı. Fransa ile 29 Mayıs 1937'de bu teminatı sağlayan ve Türkiye-Suriye sınırını tespit eden bir antlaşma yapılmıştır.

1937 yılında, yeni sistem Sancak Meselesini tamamen halledememiş, birtakım sıkıntıların meydana gelmesine neden olmuştu. Suriye halkı Hatay'a bağımsızlık verilmesini protesto etti. Fransızlar ise Sancak'taki Arapları ve diğer azınlıkları kışkırtma yoluna gitti. Milletler Cemiyeti gözetiminde hazırlanan Sancak Anayasa'sına göre, 1937'de seçimlerin yapılması gerekirken bölgedeki olumsuzluklar yüzünden seçimler ertelendi. Türkiye, Sancak'taki Fransız valisi ve memurların davranışlarının yarattığı gerginlik üzerine Hatay sınırına 30.000 kişilik bir kuvvet yığdı.

Avrupa'nın içinde bulunduğu gerginliğin artması ve İkinci Dünya Savaşının eşiğine gelinmesi, Fransa'yı Hatay Meselesinde Türkiye'ye karşı daha yumuşak bir politika takip etmesine sebep olmuştur. 3 Haziran 1938'de Türkiye ve Fransa arasında yapılan askerî antlaşma ile Sancak statüsünün korunması öngörülmüştür. Bu antlaşma gereğince Türkiye ve Fransa Sancak'a 2.500'er kişilik bir kuvvet göndermiştir. Askerî antlaşmanın imzalanmasından sonra iki ülke arasında 4 Temmuz 1938'de bir Dostluk Antlaşması daha imzalanarak Sancak Meselesinin hallinde önemli bir adım daha atılacaktır.

Sancak'ta Ağustos 1938'de yapılan seçimlerde, Türk topluluğu 40 milletvekilliğinden 22'sini kazanmıştır.

2 Eylül 1938'de toplanan Sancak Meclisi, İskenderun Sancağı'na Türkçe adıyla "Hatay Devleti" ismini vermiştir.

Hatay Meselesinin halledilmesinden sonra Türk-Fransız münasebetleri hızlı bir şekilde gelişme göstermiştir. 23 Haziran 1939'da Ankara'da iki ülke arasında imzalanan antlaşma, karşılıklı

yardımı öngördüğü gibi, Hatay'ın Türkiye'ye katılma talebinin Fransızlar tarafından kabul edilmesine sebep olacaktır. Nihayet, 29 Haziran 1939'da son toplantısını yapan Hatay Meclisi oy birliği ile ana vatanı katılmaya karar vermiştir⁷⁹³.

Hatay'ın kazanılmasında, Avrupa'nın içinde bulunduğu buhranlı dönemin etkisi, İngiltere'nin Türkiye'yi destekler mahiyette tavır alması önemli faktörler olarak gösterilebilir. Ancak, en önemli faktör, 1936'dan sonra daha güçlü bir Türkiye'nin var olması ve Türk dış politikasının bu dönemde kararlı ve tavizsiz bir şekilde tatbik edilmesidir.

⁷⁹³ SOYSAL, *Türkiye'nin Siyasal...*, Cilt I, s. 539-540.; ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl...*, Cilt I, s. 349-351.

VIII. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN VEFATI

I. Atatürk'ün Hastalığı

“Büyük insanların hayattan kopuşu, ulu ağaçların topraktan sökülüşü gibi çetin, heybetli, direnişli olur. Çünkü, ulu ağaçların köklerini toprağın derinliklerine yaymaları gibi büyük insanlar da ihtirasları, çabaları, zaferleri ile toplumun yapısına derinliğine işlemişlerdir. Onlar hayata bizim anladığımızdan daha başka haklar ve ihtiraslarla bağlıdır. Bu büyük insanlardan biri olan Atatürk, yıllar boyu engeller, baskılar, zorluklar ile karşılaştı, yolunu iradesi, ihtirası, alın teri ve Türklük gururu ile açtı. Bunu yaparken her türlü fedakârlığa katlandı ve nihayet doruğa ulaştı”⁷⁹⁴.

Mustafa Kemal çocukluk çağlarında sıtmanın dışında bilinen ve yaygın olan çocuk hastalıklarından başka önemli bir hastalık geçirmemiştir⁷⁹⁵. Ancak, hayatının ilerleyen devrelerinde sağlığının aynı güzelliğini koruduğu da söylenemez. Falih Rıfkı Atay bu konuyla alakalı olarak şunları nakletmektedir: “Atatürk'ün ilk bezginliğini cumhuriyetin onuncu yıl dönümünde sezmiştim. Hepimiz bu yıl dönümünü heyecanla kutlamaya hazırlanıyorduk. Akşam sofralarından birinde Atatürk: *Bana gelince, ben hiçbir şey hissetmiyorum, demişti.*

Büyük hareketlerin adamıydı. İnkılaplarını da bitirdikten sonra sanki artık hiç işi kalmamışa döndü. Acaba hastalığının başlangıcı mı idi? Ben bir aralık: Atatürk! dedim. Cumhurreisi olmadan önce halk ile temas ediyordunuz. Yıllar var ki sizi yalnız biz, sofranızdakiler dinliyoruz. Milletin sesinizi işittiği yok. Yalnız meclis açılışlarında hükûmetin verdiği raporu okuyorsunuz. Bütün temasınız bu”⁷⁹⁶.

⁷⁹⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal*, Cilt III, İstanbul 1995, s. 537.

⁷⁹⁵ Hamza Eroğlu, *Atatürk'ün Hayatı*, Ankara 1986, s. 136.

⁷⁹⁶ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 1961, s. 458.

Falih Rıfka Atay'ın bu sözlerini haklı çıkaracak somut olaylar olmakla beraber, Atatürk'ün halk ile olan temasını tamamen kaybetmediğini yine yazarın sözlerinden anlıyoruz: *"Tarihlerimize geçen Onuncu Yıl Dönümü Nutku'nu söylediği akşam yine sofrada idik. Nutkun halkı ve gençliği nasıl coşturduğundan bahsediyorduk. Yakınlarından bir hanıma döndü: Çocuğum bilmiş olasin ki bana bu nutku söyleten şu arkadaşdır, dedi ve beni gösterdi".*⁷⁹⁷ Görülüyor ki, ulu önder rahatsızlığına rağmen F. Rıfka Atay'ın sözleriyle kuvvet bularak "Onuncu Yıl Nutku"nu yazmıştır.

Mustafa Kemal ilk ciddi hastalığını henüz binbaşı iken Trab-lusgarp'ta göz ve böbrek rahatsızlığına yakalanarak çekmiştir. Hatta geri dönüş nedeni yakalanmış olduğu hastalığıdır. Bu nedenle Vi-yana'da muayene ve tedavi görmüştür. I. Dünya Harbinin sonlarında da Karlsbad'a gönderilerek orada uzunca bir tedavi dönemi geçirmiştir. Böbrek rahatsızlığı nedeniyle Havza'ya kaplıcalara gitmiştir. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktığı zaman beş altı saatte bir sıcak banyo ile ancak rahat edebilecek kadar hasta olduğu bilinmektedir. 1924'te kalp krizi teşhisi konan bir göğüs ağrısı çekmiş, iki ay kadar perhiz yapmıştır. Daha sonra 1925 ve 1927'de iki defa enfarktüs krizi geçirmiştir⁷⁹⁸.

1927 yılı Haziran ayında Atatürk'ün kriz geçirmesinin ardından tedavisi ile meşgul olan Dr. Refik Bey ve Dr. Asım Arar bu durumun önce *"hunnak-ı sadır"* nöbeti olacağına ihtimal verirler. O dönemde bu tür hastalıklar ileri düzeyde etüt edilmemiş olduğundan, bu çeşit krizlere *"tütünden mütevellit anjin"* ismi verilmekteydi. Bu bahsin gerisini Asım Arar eserinde şöyle anlatmaktadır: *"...Gazi'nin geçirdiğini tahmin ederek büyük endişeye düştüğümüz bu kalp krizi hakkındaki görüşünü almak üzere davet ettiğimiz Neşet Ömer Bey de bizim zannımızı teyit etti. Bunun üzerine ne yapılması lazım geldiği hakkında uzun uzadıya müşâvere ettik. Vaziyet ciddi idi. Tütünün suistimalinden zannettiğimiz bu anjin nöbetinin -tekrar ediyorum şimdi olsa enfarktüs derdik- sonunda ne gibi cilveler göstereceğini ve başımıza neler açacağını tahmin etmek mümkün olamazdı. Gazinin bizzat anlattığına göre hasta olduğu gece fevkalade büyük bir sıkıntı ve göğsünde bir darlık, ağrı*

⁷⁹⁷ ATAY, Çankaya, s. 458.

⁷⁹⁸ ATAY, Çankaya, s. 459.

*hissetmişti. Yarının neler göstereceğini kimse tahmin edemezdi. Bütün millete ve memlekete karşı ağır mes'uliyet karşısında idik. Teşhislerimizden ve yapılan tedavinin doğruluğundan şüphe etmemekle beraber kanaatlerimizi teyit edecek ve ileride yapılacak şeyleri tavsiye edecek daha büyük otoriteler tarafından hastamızın görülmesine ihtiyaç olduğu hususuna karar verdik...".*⁷⁹⁹ Doktorların koymuş olduğu teşhisi Alman doktorları da doğrulayıp, alkol ve tütünün asgari dereceye indirilmesini, hastanın kendisini fazla yormamasını ısrarla söylemişlerdir. Atatürk'ün daha sonraki yıllarda kalp krizi geçirmemesi için gerekli tedbirler alınmaya çalışılmış ancak Ata'nın ihmalkârlığı ve tıbbın o günkü kifayetsizliği yüzünden yanlış ve geç teşhisler koyulmaya devam edilmiştir.

Atatürk, sağlığıyla ilgili konularda her tavsiyeyi çok ciddiyetle dinleyen ve lüzumsuz endişe ile korkulara kendisini kaptırmayan azimkâr bir karaktere sahiptir⁸⁰⁰. Ne var ki, onun etrafını telaşa vermeyen, soğukkanlı ve sabırlı tavrı onun yanlış anlaşılmasına sebep olmuştur. Bazı kişilere göre o sıhhat mefhumu ile kat'iyen alâkadar olmadığı gibi en basit bir insan kadar olsun kendi sıhhati-ne ve vücuduna taalluk eden meselelere aldırış etmezdi⁸⁰¹.

Atatürk her şeyden önce realist bir insandı. Ne hastalıklara ne de ölüme karamsarlık ile çare bulunamayacağını elbet idrakin-deydi. O soruna değil, çözüm yoluna bakmaktaydı. Onun ölüm felsefesi de sadedir. O, "*Ölümü istemek bir cesaret değildir ama, ölümden korkmak ahmaklıktır*".⁸⁰² Atatürk, ölümü; tabiatın en tabii bir kanunu olarak nitelendirmektedir.⁸⁰³

Dr. Nihat Reşat Belger, Atatürk'ün hastalığıyla meşgul olduğunu, hatta Türkçe olmayan bir tıp ansiklopedisinin bu hastalığa ait olan kısmını tercüme ettirmiş, Dr. Fisenger ile hastalığın mahiyeti etrafında görüşme yapmıştır.⁸⁰⁴

Onun yakın çevresinde bulunanlar 1930'lu yıllara gelindiğinde Atatürk'te belirgin bir şekilde durağanlığın başladığına dikkat çekmektedirler. Bu dönemde Atatürk'ü meşgul eden konuların

⁷⁹⁹ Asım Arar, *Son Günlerinde Atatürk*, İstanbul 1958, s. 15-18.

⁸⁰⁰ ARAR, *Son Günlerinde...*, s. 24.

⁸⁰¹ AYDEMİR, *Tek Adam...*, s. 540.

⁸⁰² ATAY, *Çankaya*, s. 407.

⁸⁰³ Utan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 1984, s. 330.

⁸⁰⁴ *Ulus*, 27 Kasım 1938.

başında dil ve tarih çalışmaları gelmektedir. Türk milletinin tarihini ve kültürünü derinliğine incelemek, Türklerin dünya medeniyet dairesindeki yerini araştırmak elbette ki asil bir endişeydi. Fakat bu işler artık aksiyon işi değil, masa başı işidir. Gerçi Atatürk bir vazife mecburiyeti olmasa dahi geceleri bazen sabaha kadar süren türlü çalışmaları veya diğer sofra toplantıları, onun günlük resmî ve devlet çalışmalarına engel olmamıştır. Özellikle son dönemlerinde ortaya çıkan Hatay Meselesine mesaisinin tamamını vermiş ve yorgunluğu gittikçe derinleşmiştir⁸⁰⁵.

Atatürk'ün dış görünüşünde, az çok her görenin fark edileceği değişimler 1930-1933 yılları arasında başlamıştır. Bu değişikliklerin bir kısmı mizaç ve görünüş değişiklikleri, diğer kısmı da çalışmalarının ağırlık merkezini teşkil eden konulara aittir. Evvelce insana ve hayata açık mizaç yerine, gittikçe içine dönük, resmî bir vakara büründüğü görülmektedir. Atatürk'te görülen dalgın, düşünceli ve hatta bir iç çatışmadan kaynaklanan kapalı mizaç, 1930'lu yıllardan itibaren bu değişikliğin ilk kısmını teşkil eder. Bu durumun kendisine zindelik veren hayati faaliyetlerin bir nevi zayıflaması ve hatta sönüşü ile izah etmeyi doğrulayan belirtiler ve nakiller mevcuttur. Uzun ordu hayatının yıpratıcılığının yanı sıra yorucu yalnızlığının da etkisiyle Atatürk'te meydana gelen bu değişiklikler daima göze çarpmıştır⁸⁰⁶.

1936 Kasım ayına gelindiğinde Atatürk'ün Zatürre başlangıcını atlattığı görülmektedir. Hemen bir yıl sonra 1937 yılında ise karaciğer yetmezliğinden kaynaklanan ilk belirtiler ortaya çıkmıştır. Bununla beraber yine 1937 yılından sonra asabi muvazenesi gitgide bozulmuş, oldukça alıngan olmuştur. Devamlı bir boşalma ihtiyacı içinde kıvranan sinirlerini güç tuttuğunu F. Rıfka Atay nakletmektedir⁸⁰⁷. Bütün bu olumsuz gelişmelerin sebebi Atatürk'ün karaciğerindeki rahatsızlıktır. Önce hafıza zayıflamasından başlayan hastalık daha sonra sık sık burun kanamaları ile kendini göstermiştir. F.R. Atay, "Çankaya" isimli eserinde bu durumu şu şekilde anlatmaktadır: "...Giderek sıklaşan aralıklarla burun kanamaları devri geldi. Daima yanında bulunan hekimlerin neden bu

⁸⁰⁵ KOCATÜRK, *Atatürk'ün...*, s. 321.

⁸⁰⁶ AYDEMİR, *Tek Adam...*, s. 538.

⁸⁰⁷ ATAY, *Çankaya*, s. 464.

*arâza ve umumi çöküntüye dikkat etmediklerini ve hepsini basit bir sebebe bağlayarak geçıştirdiklerini doğrusu hâlâ anlayamıyorum. Burnu kanadıkça biraz sonra geçer, derlerdi..."*⁸⁰⁸. Gerçekten yazanın bu sözleri oldukça düşündürücüdür. Bir o kadar da tıbbi bilginin yetersizliğini apaçık ortaya koymaktadır.

Atatürk'ün vücudunda kaşıntıların ortaya çıkması da aynı devreye rastlamaktadır. Osmanlı tabiri ile pek "*müeddeb*" bir efendi olan Atatürk, bu rahatsızlığı esnasında Meclisten hususi bir ihtiyaç yüzünden kalkması lazım geldiği zaman yakınlarında birine: "*Gali-ba sen bana bir şey söyleyecektin.*" gibi bir bahane bulur, beraberce oda veya salondan çıkarlardı. Atatürk işini halledince yine salona beraber dönerlerdi. Atatürk'ün bu davranış biçimi çevresindekilere rahatsızlıklarını sezdirmemek için gösterdiği gayreti, hassaslığı ve belki de asi yapısından kaynaklanan hastalığı kabul etmez soğukkanlı tavrını göstermektedir⁸⁰⁹.

O dönemde Ankara Numune Hastanesinde görevli bulunan Alman cilt uzmanı Profesör Marchhionini'ye muayene olan Atatürk'e kaplıca tedavisini tavsiye etmiştir⁸¹⁰. Atatürk bir müddet Ankara'yı terk etmiş, geri döndüğünde ise hastalığı daha da ilerlemiştir.

1938 Ocak ayında kaplıca sularından faydalanmak ümidiyle müdürlüğünü Nihat Reşat (Belger) Bey'in yaptığı Yalova kaplıcalarına gitti. Dr. Nihat Reşat Bey burada hastalığına karaciğer rahatsızlığı teşhisini koymuş, bu durum, Atatürk'te sürpriz etkisi yapmıştır. Bu devrede sağlık durumunun neden bozulmakta olduğunun anlaşılmasında bu kadar gecikilmiş bulunulması, Atatürk'ün bu büyük hastalığında karşılaştığı ilk büyük talihsizliktir⁸¹¹. Prof. Dr. Fissenger (Fisenje) Atatürk'ü muayene ettiği zaman hastalığının on sene evvel başlamış olduğunu söylemesi onda büyük bir can sıkıntısı meydana getirmiştir. Çünkü Dr. Neş'et Ömer her muayenesinde, "*Paşam, kalbiniz ve ciğerleriniz yirmi beş yaşında bir gencin kalbi ve ciğerleri gibi sağlam.*"⁸¹² demiştir.

⁸⁰⁸ ATAY, Çankaya, s. 464-465.

⁸⁰⁹ ATAY, Çankaya, s. 465.

⁸¹⁰ Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet*, İstanbul 1974, s. 303.

⁸¹¹ Ruşen Eşref Unaydın, *Atatürk'ün Hastalığı*, "Prof. Dr. Nihat Belger'le Mülakat", Ankara 1959, s. 11-12.

⁸¹² EROĞLU, *Atatürk'ün Hayatı*, s. 138-139.

Fransız Doktor Prof. Fissenger'in Atatürk'e tayin etmiş olduğu tedavi usulü fayda vermiş, ayaklarındaki şişlikler tamamıyla geçmiştir. Ancak mevcut hastalığın tamamen iyileştiği zannedilerek yapılması gereken rejime eski ciddiyeti ile devam edilmemiştir.

Yine Dr. Reşat Bey'in kaşıntılar için uygulamış olduğu tedavi de Atatürk'ü memnun etmiş, ancak karaciğer hastalığı olan sirozun önü maalesef alınamamıştır. Sirozun ağırlık safhası 1938 yılının Mart ayından başlayarak 10 Kasım'a kadar devam etmiş ve bu tarihten sonra alkol almamış, hiç sevmediği hâlde çok sıkı bir kontrolden kaçmamıştır. Yakup Kadri de onun güçlü iradesini şu sözlerle doğrulamakta ve "*Mustafa Kemal çetin mücadele günlerinde yani taşkın enerjisinin kendisine layık bir faaliyet sahası bulduğu zamanlar ağzına bir damla içki koymazdı.*"⁸¹³ demektedir.

1938 senesi Şubat ayının sonu ile Mart başlangıcına kadar süren bu tedavi süresinde Atatürk, hastalığının ilk devresindeki gelip geçici iyiliklere güvenerek normal hayatında bir değişiklik yapmamıştır. Dr. Asım Arar eserinde bu hususta şunları söylemektedir: "... *İspirtolu içkiler kullanması memnuniyetini biraz istihza ile telâkki ve kabul etmesine, içimizde daima bu memnuniyete riayet etmeyeceği şüphesi mevcut bulunmasına rağmen muayene gününden itibaren o bir damla bile içki içmemiştir. Bunun haricinde, kat'î bir istirahatla bulunması hakkındaki tavsiyeleri dinlemek istemiyor ve her vesile ile köşkte, şehirde veya şehir haricinde gezmek ve dolaşmak âdetinden vazgeçmiyordu...*"⁸¹⁴.

Bu esnada 7 Şubat 1938 tarihinde yapılan bir muayenede Atatürk'ün zatürre hastalığına yeniden yakalanmış olduğu anlaşılmıştır. Ertesi günü Atatürk ilk kez yatağa düşmüş, hastalık ateşi günlerce sürmüş, iyileşme süresi uzamıştır. Atatürk'ün hastalığı önemsemez görünen tutumu da sürenin uzamasına ayrı bir etken olmuştur. Atatürk tedavisi henüz tamamlanmadan, Ankara'ya gelecek olan Balkan Devletleri temsilcilerini kabul etmek üzere 24 Şubat 1938'de Ankara'ya döner. 25 Şubat 1938'de Ankara'ya varıp Yugoslav Başbakanı Stodyonoviç'i, Yunan Başbakanı Metaksas'ı, Romanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşarını kabul ederek⁸¹⁵ devlet işlerine devam etmiştir.

⁸¹³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, Ankara 1981, s. 114.

⁸¹⁴ ARAR, *Son Günlerinde...*, s. 37-38.

⁸¹⁵ GOLOĞLU, *Tek Partili...*, s. 305.

1938 yılının Ağustos ayı içinde Atatürk, artık tamamıyla siroz hastalığına yakalananlara mahsus karakteristik bir dış görüntü içerisinde. Karın içinde toplanan su miktarı günden güne artmış yorgunluğu ve hâlsizliği had safhaya ulaşmıştır. Karındaki birikip gün geçtikçe çoğalan asitin mevcudiyeti Atatürk'ün rahat nefes almasını engellemeye başlamış ve boşaltılmasını zaruri hâle gelmiştir. Durumunun kötüleşmesi üzerine Almanya'dan birkaç uzmanın çağrılması gerektiği hükmüne varılarak Berlin Tıp Fakültesi II. Dâhiliye Direktörü Prof. von Bergman ile Viyana Tıp Fakültesinden Prof. Eppinger'in davetleri uygun görülmüştür⁸¹⁶.

Yapılan müdahale sonrasında Atatürk'ten 12 litre asit çıkarılması onu oldukça rahatlatmış, neşesi yerine gelmiştir. Ancak Eylül ayının sonlarına doğru parmakları arasında sigarasını tutamayacak kadar takatsiz ve dirençsiz kalışı⁸¹⁷ Mayıs ile Eylül ayları arasındaki üç aylık zaman zarfında ne derece çöktüğünü göstermesi bakımından önemlidir. Eylül ayının onun için getirdiği en büyük teselli, uğrunda çok emek sarf ettiği Hatay'ın bağımsızlığa kavuşması ve Hatay Millet Meclisinin açılmasıdır.

Hastalığın süratle ilerlemesi Atatürk'ün iştahını büsbütün kesmiş bu durum ilk defa 26 Eylülde komaya girmesine yol açmıştır. Kendine geldiği vakit uyumuş olduğunu söylerler. Atatürk buna pek inanmamış fakat ne olduğunu da anlamamıştır⁸¹⁸.

Kafası yorgun ve ona rağmen yoğun olan Atatürk'ü, birinci komadan önce ve son defa gören en eski arkadaşı Ali Fuat Paşa'ya Alemdağ hayallerinden bahsederek şunları söylemiştir: *"Bu harp neticesinde dünyanın vaziyeti ve muvazenesi baştan başa değişecektir. İşte bu devre esnasında doğru hareket etmesini bilmeyip en küçük bir hata yapmamız hâlinde, başımıza mütareke senelerinden daha çok felâketler gelmesi mümkündür... Bu ikinci harp beni yaktan kımıldanamayacak hâlde yakalayacak olursa memleketin hâli ne olacaktır? Ben devlet işlerine mutlaka müdahale edecek vaziyete gelmeliyim..."*⁸¹⁹.

⁸¹⁶ ARAR, *Son Günlerinde...*, s. 51.

⁸¹⁷ ARAR, *Son Günlerinde...*, s. 54.

⁸¹⁸ ATAY, *Çankaya*, s. 465.

⁸¹⁹ AYDEMİR, *Tek Adam...*, s. 555.

Atatürk'ün ilk komadan kurtuluşu hekimler tarafından mucize olarak görülmekle beraber, ikinci komanın gelmesi fazla gecikmemiştir. Atatürk'ün karnında yeniden toplanan mayi kendisini oldukça rahatsız etmesi üzerine Dr. Nihad Reşat Belger'i çağırıp nefes almakta zorluk çektiğini söyleyerek karnından suyu çekmelerini emretmiştir. Doktorunun sakıncasını söylemesine rağmen ponksiyon için ısrar etmiş ve işlemi Dr. Mehmet Kâmil Berk'e yaptırmıştır. Reşat Belger suyu çekmek için ağır davrandıklarını, su çekildiği takdirde yeni bir koma riskini oluşturduğunu bu nedenle suyu çekmeyi mümkün mertebe geciktirmeye çalıştıklarını söylemektedir⁸²⁰. Nitekim onun emriyle su çekildikten yedi sekiz saat sonra "*inti hai koma*" başlamıştır.

İkinci komaya girmeden ponksiyon esnasında doktorlardan Reşat Bey'in aldığı tedbir de maalesef sonucu değiştirmemiştir. Vücudunda ne kadar su varsa çekilmesini isteyen Atatürk'e saydıkları litrenin iki katını söylemek suretiyle alınan tedbir fayda etmemiştir⁸²¹.

Atatürk'ün durumu kamuoyuna şu şekilde hazırlanmış bir bültenle duyurulmuştur⁸²²:

İstanbul 8. aa.

Riyâset-i Cumhur Kâtipliğinden:

1. *Bugün İkinci Teşrinin Sekizinci Salı günü, saat 23'te Reisicumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipler tarafından verilen rapor ikinci maddededir:*

2. *Bugün saat 18.30'da hastalık birden bire normal seyrinden çıkarak şiddetlenmiş ve sıhhi vaziyetleri yeniden ciddiyyet kesbetmiştir. Hararet derecesi: 36.4, nabız muntazam 100, teneffüs 22'dir.*

Müdavi Tabipler:

Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp

Prof. Dr. Mim Kemal Öke

Müdavi Tabipler:

Dr. Nihat Reşat Belger

Dr. M. Kâmil Berk

Müşavir Tabipler:

Prof. Dr. Âkil Muhtar Özden

Prof. Dr. Hayrullah Diker

Müşavir Tabipler:

Prof. Dr. Süreyya H. Serter

Dr. Abravaya Marmaralı

⁸²⁰ ÜNAYDIN, *Atatürk'ün Hastalığı*, s. 47.

⁸²¹ ATAY, *Çankaya*, s. 469.

⁸²² *Ulus*, 9 Kasım 1938.

II. Atatürk'ün Vefatı

Büyük ölçüde “*beslenme tarzı ve daimi peklilik*”ten kaynaklanan “*karaciğer iltihabı*”⁸²³ rahatsızlığı, özellikle ölümünden yaklaşık kırk gün öncesi itibarıyla şiddetini artırmış, mukadder akıbet belli olmuştu. Konuyla ilgili yazışmalar incelendiğinde, hastalığın Ekim ayı içinde zaman zaman iyileşme belirtileri gösterdiği; zaman zaman da ağırlaştığı anlaşılmaktadır. Hastalık özellikle Kasım ayının başından itibaren iyice şiddetini artırmış görünmektedir.⁸²⁴

Bilindiği gibi Atatürk, devam eden hastalıktan kurtulamayarak 10 Kasım 1938 Perşembe günü saat 09.05'te Dolmabahçe Sarayı'nda vefat etmiştir. Atatürk'ün vefatı, “*müdavi tabipler*” Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. Mim Kemal Öke ve Dr. Nihat Reşat Belger ile “*müşavir tabipler*” Prof. Dr. Âkil Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya H. Serter, Dr. Kâmil Berk ve Dr. Abravaya Marmaralı tarafından yazılan şu raporla tespit edildi: “*Reisicumhur Atatürk'ün umumî hâllerindeki vehamet dün gece saat 24'te neşredilen tebliğden sonra her an artarak bugün, 10 İkinciteşrin 1938 Perşembe sabahı saat dokuzu beş geçe Büyük Şefimiz derin koma içinde terk-i hayat etmişlerdir. 10 İkinciteşrin 1938*”⁸²⁵.

Atatürk'ün ebediyete intikali, “*Başvekil emri ile Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya*” imzası ile Dâhiliye Vekâletinden yayınlanan 10 Kasım 1938 tarihli “*Hükûmet Tebliği*”nde şu sözlerle duyuruldu: “*Müdavi ve müşavir tabiblerin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir. Bu acı hadise ile Türk vatanı büyük yapıcısını Türk milleti ulu şefini insanlık büyük evladını kaybetti. Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmaz ziyandan dolayı en derin taziye-lerimizi sunarız. Kederlerimizin tecellisini anarak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkta ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız. Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki ölmez olan onun büyük eseri Cumhuriyet Türkiye'sinde hükûmetimiz içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır...Bugün ayrılığına ağladığımız büyük Şefimiz Atatürk her vakit Türk milletine güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İçmesi esbabının istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedî Türk milleti*

⁸²³ Prof. Dr. Noel Fissenger'in teşhisi ve bu konuda bilgiler için bk. (Can Dündar, “Rakıdan Ölmedi”, *Sabah Gazetesi*, 10 Kasım 1999, s. 19.)

⁸²⁴ *Belgelerle Atatürk*, Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 59-64.

⁸²⁵ *Belgelerle Atatürk*, s. 77; *Aynı Tarihi*, Sayı 60 (Mükerrer), 1-30 Kasım 1938, s. 20.

onun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır. Türk gençliği onun kıymetli vedası olan Türkiye Cumhuriyeti'ni daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır".⁸²⁶

Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak da 10 Kasım 1938 tarihinde yayımladığı "Orduya Tamim"de taziyesini şu sözlerle ifade ediyordu: "Büyük Türk Ordusu, Sevgili Arkadaşlarım: Hükûmetin beyannamesinden anlaşıldığı üzere Cumhuriyetimizin kurucusu olan Atatürk her fanî gibi gözlerini hayata kapadı. Baki olan Türk vatanı ile Türk milletini her teşebbüsünde muzaffer kılmak umdemizdir. Türk ordusunun vazife ve disiplin aşkı aziz vatanımızın en büyük istinatgâhı olarak yaşayacaktır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu dairesinde teşekkül eden hükûmetimiz yükselmesine devam ederken ordumuz dâhili ve haricî tehlikeye karşı vatanı kurtarmaktan ibaret olan vazifesini her yerde güvenilir bir kuvvet olarak takdir edileceğine eminim. Bütün orduyu taziye eder hiçbir uyumsuzluğa meydan kalmayacak surette mahallî hükûmete zahir olmanızı dilerim".⁸²⁷

Aynı gün Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp tarafından yayımlanan bir tamimle, "Ulu Önderimiz Reiscumhur Atatürk'ün bütün milleti derin kederlerde bırakan vefatı münasebetiyle resmî binaların bayrakları hemen usulü vechiyle yarıya kadar çekilecek ve geceleri de indirilmeyecektir. Mümkünse geceleri bayrağın tenvir edilmesi. Bayrakların indirilmesi hakkında ayrıca emir verilecektir."⁸²⁸ denilerek cenaze töreni ile ilgili ilk uygulamalara ve bu arada resmî törenin esaslarının tespitine başlanmıştır.

Atatürk'ün vefatından hemen sonra Başbakan Celâl Bayar, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak'a yeni cumhurbaşkanı seçimi ve yeni hükûmetin kurulmasına kadar, "tahniî" işlemlerinin yapılması emrini vermiştir. Naaşın uzun süre bekleyebileceği düşünülerek ciddi bir tahnit işlemi yapılmıştır. Atatürk'ün naaşı, tahnit işlemine başlanmadan önce o zaman İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyelerinden olan Ord. Prof. M. Şerafettin Yalçın'a'nın

⁸²⁶ Belgelerle Atatürk, s. 79.

⁸²⁷ Belgelerle Atatürk, s. 83.

⁸²⁸ Belgelerle Atatürk, s. 89.

nezareti altında İslam ananesine uygun olarak “*ykanmış*”tır⁸²⁹. Tahnit işlemi, hastalığı süresince müşavir hekimleri teşkil eden beş kişilik kurulun iki üyesi olan, devrin ünlü doktorları Prof. Dr. Mustafa Hayrullah Diker ve Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter tarafından titizlikle yapılmış, Münir Hayri Egeli de kendilerine yardım etmiştir. Atatürk’ün yüzünün ve ellerinin “*maskını*” da alan doktorlar, tahnit işlemini 11 Kasım 1938 günü akşamı tamamladılar⁸³⁰.

Başbakan Celâl Bayar “*cenaze töreni*” hakkında, İnönü’den sonra Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak ile de görüşerek mutabık kaldıktan sonra aynı gece İstanbul’a hareket etti. Mareşal Çakmak, İstanbul’da Birinci Ordu Müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay’a ordu adına gerekli direktifleri vermiş ve İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ’ın hükümet adına başkanlık edeceği kurulda alınacak kararların itina ile tatbikini bildirmişti.

12 Kasım 1938 Cumartesi günü Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün tasdik ettiği 2’nci Celâl Bayar Kabinesi, 13 Kasım Pazar günü İnönü’nün başkanlığında ilk toplantısını yaptı. Gündemde, Atatürk’ün “*cenaze programı*” ve bilhassa “*muvaakat kabir*” olarak adlandırılacak olan yerin tespiti vardı. Etnografya Müzesi’nin adını muvaakat kabir olarak ilk teklif eden Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp oldu. Bu teklifi, kabinenin yeni İçişleri Bakanı olan Dr. Refik Saydam da destekledi. Başka bir alternatif de zaten yoktu. Vekiller Heyetinin toplantısından sonra Hükümet adına yayınlanan tebliğde; “*muvaakat kabir*” tabiri de kullanılarak, Ata’nın aziz naaşının “*Anıtkabir*”in inşasına kadar, Etnografya Müzesi’nde, “*fakat aslında Türk milletinin vefakâr kalbinde muhafaza edileceği*” bildirildi⁸³¹.

Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp Paşa, 13 Kasım 1938 tarihinde yayımladığı bir tamimle; “*Atatürk’ün cenaze töreni hakkındaki Heyet-i Vekile kararı üzerine hazırlanacak mufassal program ve kroki Hariciye Vekâletince bastırılmasını müteakip gönderile-*

⁸²⁹ R. Ahmet Sevensil, “Atatürk’ün Cenaze Törenine Ait Hatıralar”, *İnkılap Gençliği Dergisi*, Yıl 1, Cilt I, Sayı 5 (10 Kasım 1952), s. 18-19.

⁸³⁰ Cemal Kutay, *Atatürk’ün Son Günleri*, İstanbul 1981, s. 163 vd. Asım Arar ve B. Şehsuvaroğlu’nu kaynak gösteren Gazeteci N. Kayış, “tahnit işleminin Gülhane Askeri Tıp Akademisinden Patolog Profesör İ. İrfi Aksu tarafından yapıldığını” belirtmektedir. bk. (Sabah, 10 Kasım 1999, s. 18.)

⁸³¹ Cemal Kutay, *Atatürk’ün Son Günleri*, İstanbul 1981, s. 178-181. Atatürk’ün ölümünden sonraki bu siyasî gelişmeler için ayrıca bk. (Nurşen Mazi, *Celal Bayar Başbakanlık Dönemi (1937-1939)*, İstanbul 1996, s. 113 vd).

cektir. İlgili makamlar vaktiyle haberdar olmak ve hazırlıklarını yapabilmek için programın esas hatları aşağıdaki maddelerde hülâsa edilmiştir.” diyerek cenaze tören programının ana hatlarını açıkladı. Bu tamimde, resmî cenaze töreninin 21 Kasım 1938 Pazartesi günü yapılacağı, Atatürk’ün cenazesinin Dolmabahçe Sarayı Merasim (Muayede) Salonu’nda bulundurulacağı, 6 general veya albay, yarbay tarafından ihtiram nöbeti yapılacağı, 19 Kasım 1938 tarihinde saat 08.30’da cenazenin Ankara’ya nakil işlerine başlanacağı ve İstanbul, Ankara ve yolda cenaze alayına Birinci Ordu Müfettişi Orgeneral Fahrettin Altay’ın komuta edeceği bildirilmiştir⁸³².

Atatürk’ün naaşı, tahnit işlemleri bitirildikten sonra, kurşunlu tabuta konulmuş, katafalka yerleştirilmiş, üzerine ‘uğrunda yıllardır mücadele ettiği Türk bayrağı örtülmüş bir şekilde Dolmabahçe Sarayı’nın Muayede Salonu’na alınmıştı. 16 Kasım 1938 Çarşamba günü sabah saat 10.00’da naaş ziyarete açıldı. Yapılan İstanbul programına göre saat 14.00’e kadar askerî ve mülkî erkân, arkasından halk ziyaret edecekti. Bu ziyaret 17 ve 18 Kasım günleri de saat 10.00’dan başlayarak 24.00’e kadar sürecekti⁸³³. Fakat, kısa sürede protokol kaidelerini alt üst eden bir halk seli ile karşı karşıya kalındı. Dolmabahçe’ye 17 Kasım 18’e bağlayan gece saat 24.00’e kadar ardı arkası gelmeyen insan seli akmıştır. Halkın yoğun ilgisini gören Orgeneral Fahrettin Altay ve Vali Muhittin Üstündağ’ın kararı ile Sarayın kapıları kapatılmayarak ziyaretin sabaha kadar sürdürülmesi sağlandı. İzdihamın fazla olması sebebiyle alınan bütün tedbirlere rağmen on bir kişi kalabalık içinde ezilerek hayatlarını kaybetti. Olayın şahitlerinden birisi olan Cemal Kutay bu sevgi selini şu şekilde anlatmaktadır: *“Zerrece protokol, merasim, telkin; hiçbir fâni hissin izi yoktu: Bir millet, evet bütün bir millet, bir vatandaşı için kendisine başta haysiyet ve istiklal, bütün güzel ve iyi şeyler armağan etmiş, bu uğurda nefsinin fedâ etmiş şefkatli bir babadan öksüz kaldığında nasıl göz yaşı döker? Asrın büyük hadisesine şahit olmayanlara yazı, söz, fotoğraf, beste, tablo hiçbir şeyle anlatmak müm! in değildir bu vefa ve minnet selini... Kadınlar çoğunluktaydı: Her türlü hayat şartları içindeki, her semtten kopup gelen on binlerce insan arasında Türk kadını, kendisine hürriyet ve hak eşitliği getirmiş, Atasını hıçkırarak, ama örnek vekar içinde tavaf etti”*⁸³⁴.

⁸³² Tam metin için bk. (Belgelerle Atatürk, s. 129-131).

⁸³³ Belgelerle Atatürk, s. 135.; Aynı Tarih, Sayı 60(Mükerrer), 1-30 Kasım 1938, s. 28-31.

⁸³⁴ KUTAY, Atatürk’ün Son Günleri, s. 179.

Muayede Salonu'ndaki katafalkın yanında sönmeyen meşaleler altında silah arkadaşları nöbet tutmuşlardır. İlk nöbeti, Millî Mücadelede kolordu ve tümen komutanlıkları yapan dört general arkadaşı tuttu: Fahrettin Altay, Hâlis Bıyıktaş, Cemil Cahit Toydemir ve Ali Sait Akbaytogan. Nöbet, yirmi dört saat aralıksız sürdü. Üzerlerinde apoletli tören üniformaları, kılıçları vardı. Esas duruştaki paşaların hepsinin gözleri yaşlıydı⁸³⁵.

Başbakan Celâl Bayar, 18 Kasım 1938 Cuma günü 12.30'da Ankara'dan İstanbul Haydarpaşa'ya gelmiş ve Dolmabahçe'ye geçerek katafalktaki son gününde olan Atatürk'ün naşını vatandaşlarla birlikte ziyaret etmiştir. Daha sonra İstanbul Valisi Muhittin Üstündağ, Fahrettin Altay Paşa ve Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ile bir araya gelen Başbakan, ertesi gün yapılacak *"Ankara'ya Nakil"* programı hakkında bilgi aldı. Konuyla ilgili hazırlıklar, 19 Kasım Cumartesi sabahına kadar sürdü. Kortej, Galata Köprüsü'nü geçecek, tabut Sarayburnu rıhtımına yanaşmış, Zafer Torpidosu'na, oradan Yavuz Zırhlısı'na çıkarılacaktı. Daha sabahın ilk ışıklarından itibaren çok sayıda vatandaş güzergâhı doldurmuş bulunuyordu.

Atatürk'ün naaşının yer aldığı tabut Dolmabahçe'den çıkarılmadan hemen önce, bu büyük insana bir *"son görev"* daha yerine getirildi: *"Cenaze namazı"* kılındı. Kardeşi Makbule Hanım, daha önceden ağabeyinin cenaze namazının nerede kılınacağını, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak'a sormuştu.

Cenazenin bir camiye götürülmesinin dinen şart olup olmadığı, devrin büyük din âlimlerinden, İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi hocalarından Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yalıtıkaya'dan sorulmuş, Yalıtıkaya, böyle şeri bir zorunluluk olmadığı, fakat bir kere de Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Rıfat Börekçi'ye sorulmasını istemişti. Millî Mücadelenin ilk günlerinden beri, Atatürk'ün yanında yer almış, Cumhuriyetin ilk Diyanet İşleri Başkanı olan Rıfat Börekçi, Yalıtıkaya'nın kanaatini paylaşarak, *"Onun cenaze namazı tertemiz hâle getirdiği bütün vatanda bu farızın yerine getirilebileceği her yerde kılınabilir."* demiştir⁸³⁶.

Cenaze namazı, o sırada töreni takip etmek üzere Ankara'dan İstanbul'a giden resmî görevlilerden birisi olan Anadolu Ajansı me-

⁸³⁵ KUTAY, *Atatürk'ün Son Günleri*, s. 182.

⁸³⁶ KUTAY, *Atatürk'ün Son Günleri*, s. 187, 190.

murlarından Cemal Kutay tarafından şu şekilde anlatılmaktadır: “Cenaze namazı, resmî tören başlamadan, saat 8’i 10 geçe, salonun ortasındaki büyük avizenin altına konmuş iki masa üzerine tabutun yerleştirilmesinden sonra kılındı. İmamlığı Rıfat Börekçi’nin 1942’de ölümünden sonra Diyanet İşleri Başkanlığına getirilecek ve bu hizmeti ölümüne kadar ifa edecek olan Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yaltkaya Hoca yaptı. Namaza yetmişmiş olan, Mustafa Kemal Heyet-i Temsiliye Reisi olarak Ankara’ya geldiği zaman 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara Defterdârı ve Vali Vekili olan Yahya Galip (Kargı), sayısı mütevazî olan cemaatin başındaki yerini alıp son telkinin verilmesinden sonra yüreğinin derinliğindeki acıya dayanamamış, bir köşeye çekilmiş, gür sesi ile hıçkırığa hıçkırığa ağlıyordu”.⁸³⁷

Cenaze namazı ve hemen sonrasındaki gelişmeler, Anadolu Ajansının 19 Kasım 1938 tarihli bülteninde şu şekilde anlatılmıştır: “...Dolmabahçe Sarayı’na gelince, burada hazırlıklar erkence başlamıştı. Büyük ölünün son ihtiram nöbetini bekleyen yaverleri ve dostları, büyük üniformalı subaylar, vali ve belediye reisi, bu hazırlıklara nezaret ediyorlardı. Sarayın büyük kapısı önünde yüzlerce çelenk var. Dolmabahçe’nin ağaçlı caddesi iki sıra çelenklerle bir çiçek sergisi hâlinde. İçeride merasim başlamadan, ailesinin talebi ile büyük ölünün namazı kılınmak suretiyle hususî merasim yapılıyor. Tekbir Türkçe verilmiş, namazı İslam Tetkikleri Enstitüsü Direktörü Ordinaryüs Prof. Şerafettin Yaltkaya tarafından kıldırılmıştır. Cenazeyi taşıyacak top arabası saat sekizi çeyrek geçe merasim salonunun mermer basamaklı medhâline yanaşılıyor. Arabaya üç çift siyah katana koşulu. Başta gözleri ağlamaktan kızarmış Başvekil Celâl Bayar olduğu hâlde generaller, kâtib-i umumileri ve yaverleri hep orada. Merasim başlıyor. Sekizi çeyrek geçe en yakın silah arkadaşlarından on iki tümgeneral cenazenin baş ucunda toplandı. Sandukayı kaldırdılar ve eller üstünde, vakur adımlarla top arabası önüne getirdiler...”⁸³⁸

Görüldüğü gibi cenaze namazının saati, Cemal Kutay tarafından 08.10, Anadolu Ajansının haberinde 08.15 civarı olarak belirtilmektedir. Aynı gün akşam baskısı yapan Haber Akşam Postası gazetesi ise, “Atamızın Tabutu Arkasından Bütün İstanbul Ağladı”

⁸³⁷ KUTAY, Atatürk’ün Son Günleri, s. 190.

⁸³⁸ Ayın Tarihi, 1-30 Kasım 1938, s. 44.

başlıklı haberinde, “*sabahleyin saat 07.45’te kılınan Türkçe tekbirlerle kılınan cenaze namazından sonra tabutun, saraydan alınarak üç çift hayvanın çektiği top arabasına konulduğu*”nu yazmıştır⁸³⁹. Hakkı Tarık Us, ertesi günü yayımlanan makalesinde 19 Kasım 1938 tarihinde saraydaki gelişmeler ile ilgili izlenimlerini anlatırken, yazıya “*19 İkcinciteşrin 1938. Saat yedi buçuk...*” diyerek başlamakta ve Hafız Yaşar’ın sandukanın başında Türkçe ezan okuduğunu söylemektedir⁸⁴⁰. O sırada orada bulunan Gazeteci Refik Ahmet Sevengil ise saat vermeden, “*Şerafettin Yaltkaya namazı kıldırılmış, duayı okuyordu...*” demektedir⁸⁴¹.

Bu durumda Atatürk’ün cenaze namazının, tabutun saraydan çıkarılmasından, yani resmî törenin başlamasından hemen önce, saat 07.30 ile 08.15 arasında müzayede salonunda kılınmış olduğunu söylemek mümkündür. Namazın imameti Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yaltkaya tarafından yapılmış, namaza cemaat olarak orada hazır bulunanlar katılmış ve Türkçe “*telkin*” ve “*tekbirler*” getirilmiştir.

Naaşın bulunduğu tabut, 8.30’da, Dolmabahçe’den çıkarılarak top arabasına kondu. Atatürk, Milli Mücadeleden sonra 1 Temmuz 1927’de, kurtardığı İstanbul’a geldiğinde ilk gecesini geçirdiği Dolmabahçe’den on bir yıl sonra, “*son*” olarak çıkıyordu. Resmî nakil törenini oluşturan “*cenaze alayı*”, 09.00’da hareketle, tramvay yolunu takiben Tophane, Karaköy, Köprü yolu ile Eminönü Meydanı, Bahçekapı, Sirkeci ve Salkımsöğüt üzerinden Gülhane Parkı ve park içindeki yolu takiben Sarayburnu’na vardı. Saat 12.42’de Zafer torpidosuna, 13.20’de de Yavuz zırhlısına konulan naaş Ankara yolculuğuna uğurlandı⁸⁴².

Yavuz Zırhlısı, 19.30’da İzmit Mayın iskelesine yanaştı. Buradaki nakil işlemi ve resmî tören önceden belirlenen programa göre icra edildi⁸⁴³. Tabut, saat 20.23’te, daha önceleri Atatürk’ü yurt gezilerine götüren trenin beyaz renkteki vagonuna konuldu. Ankara’ya hareket eden tren ertesi gün, 20 Kasım 1938 Pazar saat 10.03’te Millî Mücadelenin başlarında Ata’ya karargâh olarak ev sahipliği yapan Ankara garına girdi. Peronda başta Cumhurbaşkanı

⁸³⁹ Haber Akşam Postası, 19 Kasım 1938.

⁸⁴⁰ Hakkı Tarık Us, “19 İkcinciteşrin 1938”, *Kurun*, 20 Kasım 1938.

⁸⁴¹ SEVENGİL, “Atatürk’ün Cenaze Törenine Ait Hatıralar”, s. 19.

⁸⁴² KUTAY, *Atatürk’ün Son Günleri*, s. 190 vd.

⁸⁴³ Bu program için bk. (Belgelerle Atatürk, s. 147-160.)

İsmet İnönü, Meclis Reisi Abdülhâlık Renda, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, bakanlar, milletvekilleri, komutanlar olmak üzere protokolde bütün devlet erkânı bulunuyordu. Başbakan Celâl Bayar, beyaz trende, tabutun arkasındaki vagona Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak ve bazı eski arkadaşları ile beraber İstanbul'dan gelenler arasındaydı. Türk bayrağına sarılı tabut Millet Meclisi önünde hazırlanan katafalka konularak saat 12.10'dan itibaren halkın ziyareti açılmıştır. Aynı gün gece 23.50'ye kadar Ankara'lılar Atatürk'ün gözyaşları içinde ziyaret etmişlerdir.

Millî Müdafaa Vekili Kâzım Özalp Paşa tarafından 18 Kasım 1938 tarihinde yayımlanan "*Büyük Atamızın Cenazeleri Başındaki İhtiram Nöbetine Dair*" başlıklı bir tamimle, "*Büyük Atamızın cenazeleri Büyük Millet Meclisindeki mahsus mahalline konduktan sonra beklenecek ihtiram nöbetine her rütbedeki subayların katılması münasip görülmüştür.*" denilerek bu nöbetin şekli belirlenmiştir. Bu tamimin eki olarak "*Nöbet Sırasını Gösterir Liste*" yayımlanmıştır. Nöbet 20 Kasım 1938 Pazar günü saat 10.30'da başlamış, 21 Kasım 1938 Pazartesi törenin başlayacağı 09.00 saatine kadar devam etmiştir. Her rütbeden 6 subayın yer aldığı 45 "*nöbet postası*" ile bu ihtiram nöbeti gerçekleştirilmiştir⁸⁴⁴.

Resmî devlet töreni, 21 Kasım 1938 Pazartesi günü sabah saat 09.42'de 12 milletvekili tarafından tabutun bir top arabasına konulması ile başladı. 12 generalin refakat ettiği cenaze korteji, Chopin'in matem marşı ile 10.45'te "*muvakkat kabir*" olarak seçilen Etnoğrafya Müzesi'ne saat 13.35'te ulaşabilmiştir. Müzenin giriş salonundaki mermer satıh üzerine konan tabutun etrafından başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Meclis Başkanı Abdülhâlık Renda, Başbakan Celâl Bayar, Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak olmak üzere protokolde ön saflarda yer alanlar "*son tazim duruşu*"nu yapmışlardır⁸⁴⁵. 21 Kasım'da yapılan bu resmî cenaze törenine Alman, İngiliz, Bulgar, Fransız, Yunan, İran, Romen, Sovyet, Yugoslav ve İtalyan heyetleri ve "*kıt'aları*" da katılmıştır⁸⁴⁶.

⁸⁴⁴ Bu tamim ve nöbet listesi için bk. (Belgelerle Atatürk, s. 186-199).

⁸⁴⁵ Törenin Ankara programı ve icrası için bk. (Belgelerle Atatürk, s. 164 vd.; Aynı Tarihi, 1-30 Kasım 1938, s. 37-40.; KUTAY, Atatürk'ün Son Günleri, s. 191 vd).

⁸⁴⁶ Bu yabancı heyetler ve cenaze programına katılışları için bk. (Belgelerle Atatürk, s. 203-219).

Atatürk'ün naaşı, bu resmî törenden yaklaşık dört ay sonra, 31 Mart 1939 Cuma günü saat 14.00'te "*Hâlen bulunduğu Etnografya Müzesi dâhilinde muvakkaten yaptırılan medfene... konulmuştur*". Abdülhâlık Renda, Dr. Refik Saydam, Mareşal Fevzi Çakmak, Kemal Gedeleş, Binbaşı Celal Üner ve Nevzat Tandoğan tarafından imzalanan konuyla ilgili "*protokol*" aynen şu şekildedir: "*Ebedî şef Atatürk için inşası mukarrer anıt-kabrin hitamına kadar hâlen bulunduğu Etnografya Müzesi dâhilinde muvakkaten yaptırılan medfene 31 Mart 1939 Cuma günü saat 2de Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhâlık Renda, Başvekil Dr. Refik Saydam, Genel Kurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, Riyaset-i Cumhur Umumi Kâtibi Kemal Gedeleş, Riyaset-i Cumhur Başyaveri Binbaşı Celâl Üner ve Ankara Vali ve Belediye Reisi Nevzat Tandoğan'ın huzurlarıyla konulduğunu gösteren bu protokol tanzim ve imza edilmiştir*"⁸⁴⁷. Burada yapılan işlem şudur: Atatürk'ün kurşunlu tabutu, salonun ortasında açılan mezara yerleştirilmiş, üzerine de beyaz mermerlerle bir set yapılmıştır⁸⁴⁸. Yapılan bu geçici mezarda tabutun altına tüm ülkeyi temsilen "*Ankara toprağı*" konulmuş, tabut bu toprağın üzerine yerleştirilmiştir⁸⁴⁹.

Etnografya Müzesi, Ankara'nın "*Namazgâh*" adı ile anılan semtinde, Müslüman Mezarlığı olan tepede kurulmuş, 15 Kasım 1925 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, Millî Eğitim Bakanlığına müze yapılmak üzere bağışlanmıştır. 15 Nisan 1928 tarihinde müzeyi ziyaret eden Gazi Mustafa Kemal Paşa, müze hakkında bilgi aldıktan sonra, Afgan Kralı Emanullah Han'ın Türkiye'yi ziyaretleri nedeniyle açılmasını emretmesi üzerine müze 18 Temmuz 1930'da halkın ziyaretine açılmış ve 1938 yılının Kasım ayında müzenin iç avlusu, "*geçici kabir*" olarak ayrılınca kadar açık kalmıştır⁸⁵⁰.

⁸⁴⁷ Belgelerle Atatürk, s. 255.

⁸⁴⁸ Mehmet Önder, Atatürk Evleri, Atatürk Müzeleri, Ankara 1993, s. 105.

⁸⁴⁹ KUTAY, Atatürk'ün Son Günleri, s. 198.

⁸⁵⁰ Atatürk'ün naaşı, 1953'te Anıtkabir'e nakline kadar burada kalmıştır. Bu bölüm hâlen Atatürk'ün anısına hürmeten sembolik bir kabir şeklinde korunmaktadır. Üzerinde beyaz mermerle yazılmış şu yazı bulunmaktadır: "*Burası 10.11.1938'de sonsuzluğa ulaşan Atatürk'ün 21.11.1938'den 10.11.1953'e kadar yatdığı yerdir*". Etnografya Müzesi, 15 yıl süreyle "*Anıtkabir*" görevini görmüştür. Devlet başkanlarının, elçilerin, yabancı heyetlerin ve halkın ziyaret yeri olmuştur. 6-14 Kasım 1956 tarihinde müze tekrar halkın ziyaretine açılmıştır. Müze önünde, 1927 yılında Millî Eğitim Bakanlığı tarafından İtalyan Sanatçı P. Cononica'ya yaptırılan at üzerinde bronz bir Atatürk heykeli bulunmaktadır. Müzede Selçuklu döneminden günümüze devam eden Türk sanatının nadide eserleri sergilenmektedir. bk.(Belgelerle Atatürk, s. 253-254).

Atatürk'ün naaşının "*muvakkat kabir*"e konulmasından sonra hükûmet, "*anıt mezar*"ın nereye ve nasıl yapılacağı üzerinde çalışmalara hemen başladı. Yer tespiti için önce aralarında Ankara şehir planını da yapmış ünlü Avusturyalı Prof. Jansen ile Prof. Holmsmayer'in de bulunduğu bir ihtisas komisyonu kuruldu. Bu komisyon Şubat 1938'e kadar çalışmalarını sürdürdü. Hazırlanan raporda anıt mezarın yeri olarak "*Çankaya*" öneriliyor, gerekçeleri de açıklanıyordu. Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubu, konunun bir de kendi bünyelerinde kurulacak bir komisyon tarafından incelenmesini istedi. Bu maksatla, Ankara Milletvekili Falih Rıfkı Atay, Partinin Genel Yönetim Kurulu Üyesi ve kültür işlerine bakan Sekizinci Büro Şefi İçel Milletvekili Ferit Celâl Güven ve sanat konularında uzman olan İstanbul Milletvekili Salah Cimcoz'dan oluşan üç kişilik bir heyet teşkil edildi. Bu heyetin raporunda da anıt mezar yeri için "*Çankaya*"nın önerildiği görülmüyordu⁸⁵¹.

Yapılan uzun çalışmalar sonucunda, anıtkabir yeri olarak Ankara'nın hâkim bir yerinde bulunan "*Rasattepe*" belirlendi. Hükûmet, 1 Mart 1941 tarihinde inşaat için milletlerarası bir proje yarışması açtı. Yarışmaya Türk ve yabancı 49 proje katıldı. Milletlerarası jüri, bu eserlerden Alman, Türk ve İtalyan mimarlara ait 3 projeyi ödüle layık buldu. Hükûmet yarışma şartnamesine uygun olarak, bu projelerden Türk Profesör Emin Onat ve Doçent Orhan Arda'ya ait olan projeyi seçerek, uygulamaya karar verdi. 9 Ekim 1944 tarihinde inşaata başlandı. Anıtkabir, Türk tarihini, özellikle Kurtuluş Savaşı'nı, Atatürk'ün büyüklüğünü, onun asker, inkılapçı ve devlet adamı yönlerini temsil edecekti.

Yapı tamamlandıktan sonra Atatürk'ün aziz naşı, 10 Kasım 1953 tarihinde yapılan büyük bir devlet töreni ile Etnografya Müzesi'ndeki "*muvakkat kabir*"den alınarak; Anıtkabir'deki "*ebedî istirahatgâhı*"na tevdi edildi⁸⁵². Atatürk'ün naşı, bu nakil işlemi başlamadan önce yeniden kontrol edildi. Vücudunun hiç bozulmadığı, aynen öldüğü andaki gibi durduğu belirlendi. Sadece kaşlarının bir bölümü göz kapaklarının üzerine düşmüştü. Bu sırada bir

⁸⁵¹ KUTAY, Atatürk'ün Son Günleri, s. 206 vd.

⁸⁵² ÖNDER, Atatürk Evleri..., s. 198-99.; Belgelerle Atatürk, s. 267. Kemal Bağışgil, "Anıt-Kabir İnşaatı", İnkılap Gençliği Dergisi, Yıl 1, Cilt I, Sayı 5, (10 Kasım 1952), s. 26-27.

grup uzman doktor tarafından yeni bir tahnit işlemi daha gerçekleştirildi⁸⁵³.

Anıtkabir'e nakil törenine Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, Başbakan Adnan Menderes, İsmet İnönü, TBMM. Başkanı Şükrü Saraçoğlu ve Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan Hanımefendi başta olmak üzere; bütün mülki ve askerî erkân ile kalabalık bir halk topluluğu katıldı. Kortej, Opera, Ulus, TBMM, Gar, Tandoğan Meydanı güzergâhını takiben Anıtkabir'e ulaştı. Burada yapılan törende Cumhurbaşkanı Celâl Bayar çok duygulu bir konuşma yaptı. Töreni milyonlarca insan radyodan yapılan naklen yayından dinledi. Atatürk'ün naaşı, "*Şeref Holü*"nde tek parça mermerden yapılan "*mozole*"nin tam altında yer alan sekizgen odanın içinde hazırlanan mezarda, tamamen İslami ölçülere uygun olarak, dualarla "*vatan toprağı*"na defnedildi. O zaman altmış yedi olan bütün vilayetler ile Kıbrıs'tan getirilen ve harmanlanan vatan toprağı mezarına kondu. Bugün bu vilayet toprakları ile sonradan vilayet olan yerlerden getirilen toprakların numuneleri birer vazo içerisinde, Atatürk'ü mezarının etrafını yer almaktadır.

Aynı gün, Anıtkabir'den ve Kore'deki Türk Şehitliği'nden alınan toprak numuneleri Selanik'te Atatürk'ün doğduğu eve götürülmüş ve törenle konulmuştur. Yine aynı gün, Kore'de Türk Şehitliği'nde yapılan bir törenle, "*Ata'nın kabrinden alınan toprak, Türk Sancağının altına konulmuştur*"⁸⁵⁴.

III. Atatürk'ün Vasiyeti

Atatürk, durumunun iyice kötüleştiğini öğrenince, her ihtimale karşı vasiyetnamesini yapacağını bildirmişti. Hasan Rıza Soyak'a "...*şu vasiyet meselesi. Bugün, yarın o işi bitirmeliyiz. Nasıl olsa bir gün karnımdan su alınacaktır. Ne olur, ne olmaz. Bağıraklardan biri delinebilir, başka bir arıza olabilir, ihtiyatlı olalım...*" diyerek kişisel servetinin bir listesinin hazırlanmasını istedi⁸⁵⁵. Hazırlanan listede Türkiye İş Bankası kurucu ve nemayazılı hisse senetleri, Maden Kömürü TAŞ senetleri, Çankaya'daki ev ve eşyaları, ayrıca bankadaki bir miktar paradan meydana geliyordu. Bu listede

⁸⁵³ "Naaşı Hiç Bozulmadı", *Sabah*, 10 Kasım 1999, s. 18.

⁸⁵⁴ *Hürriyet*, 11 Kasım 1953.

⁸⁵⁵ Geniş bilgi için bk. (Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973).

Atatürk'e ait olan Ankara, Yalova, Silifke, Dörtöyl ve Tarsus'ta bulunan çiftlikler, 1937 yılında millete bağışlanmış olması nedeniyle yer almamıştır.

Vasiyetname, Dr. Neş'et Ömer ile Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'ın tanıklığında, vefatından tam altmış altı gün önce, 5 Eylül 1938 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'nda karından su alınmadan evvel Atatürk'ün arzusu üzerine hazırlanmıştır. Hazırlanan vasiyetname 6 Eylül 1938 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'na davet edilen Beyoğlu 6. Noteri İsmail Kunter'e bizzat Atatürk tarafından teslim edilerek gereğinin yapılması istenmiştir. Bu vasiyetname vefatından 18 gün sonra, 28 Kasım 1938 tarihinde saat 15.30'da Ankara III. Sulh Hukuk Mahkemesinde açılmış olup aynen şu şekildedir⁸⁵⁶:

Malik olduğum bütün nukut(para) ve hisse senetleri ile Çankaya'daki menkul ve gayrimenkul emvalimi(ev, dükkân, tarla gibi taşınamayan mallar) Cumhuriyet Halk Partisine atideki şartlarla terk ve vasiyet ediyorum:

- Nukut ve hisse senetleri şimdiki gibi İş Bankası tarafından nemalandırılacaktır.

- Her seneki nemadan, bana nispetleri şerefi mahzufkaldıkça yaşadıkları müddetçe Makbule'ye ayda 1000, Afet'e 800, Sabiha Gökçen'e 600, Ülkü'ye 200 lira ve Rukiye'ye şimdiki gibi 100'er lira verilecektir. Nebile'ye de 100 lira verilecektir.

- Sabiha Gökçen'e bir ev alınacak, ayrıca para verilecektir.

- Makbule yaşadığı müddetçe Çankaya'da oturduğu ev emrinde kalacaktır.

- İsmet İnönü'nün çocuklarına yüksek tahsillerini ikmal için muhtaç oldukları yardım yapılacaktır.

- Her sene nemadan müteakbil miktar yarı yarıya Türk Tarih ve Türk Dil Kurumlarına tahsis edilecektir⁸⁵⁷.

Vasiyetnamenin açılışı sırasında başta Hâkim Osman Selçuk olmak üzere Makbule Atadan, Adliye Bakanı Hilmi Uran, İçişleri Bakanı Refik Saydam, Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Kütahya Milletvekili Mehmet Somer ve basın mensupları hazır bulundu.

⁸⁵⁶ Ankara 3. Sulh Hukuk Mahkemesi, Sayı 938/95 T.

⁸⁵⁷ Ulus, 29 Kasım 1938.; Son Posta, 29 Kasım 1938.; Cumhuriyet, 29 Kasım 1938.; Akşam, 29 Kasım 1938.; GOLOĞLU, Tek Partili..., s. 355.

Atatürk'ün aslında tek mirasçısı Makbule Atadan'dır. Fakat daha 19 Mayıs 1932 tarihinde kendi isteği üzerine çıkarılan 2307 numaralı özel bir kanunla, Medeni Kanun'un mirasçılara "*mahfuz hisse*" hakkındaki kaydı Atatürk için kaldırılmış, bu suretle de kimseye miras hakkı tanınmamıştı. Bu Kanun'a göre Atatürk mirasını dilediği gibi dağıtabilmiştir⁸⁵⁸.

Vasiyetnamede isimleri geçen Makbule, Afet, Sabiha, Ülkü, Rukiye ve Nebile'ye 1957 yılına kadar tespit edilen aylıklar ödenmiştir. 1 Ocak 1957 tarihinden itibaren aylıkları bir katı oranında artırıldı. Makbule ve Nebile Hanım bu karardan önce vefat ettikleri için yapılan zamdan yararlanamamışlardır⁸⁵⁹.

Atatürk, ölümünden sonra İsmet İnönü ile ayrılışının türlü tahriklere sebep olacağını düşünmüş olmalıdır. Bu endişesi sebebiyle, "*İsmet İnönü'nün çocuklarına yardım vasiyet etmiştir.*" şeklindeki yorumlar oldukça fazladır. Farklı bir yorumda "...Atatürk'e İnönü'nün öldüğünü söyleyip inandırmışlar, o da vasiyetine böyle bir madde koymuştur..." şeklindedir. Atatürk'ün yakın çevresinden elde edilen bilgiler incelendiğinde onun: "*İsmet'in parası yok. Bir kardeşi var, zenginse de ona hayrı dokunmaz.*" dediği bilinmektedir. Atatürk'ün İnönü'nün çocuklarıyla ilgili bu nevi bir yardımı vasiyetine koymasının gerçek sebebinin de bundan ibaret⁸⁶⁰ olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Atatürk'ün kendisine İsmet İnönü'yü halef tayin etmesi gibi bir düşüncesinin olduğu mevzubahis olamaz.

IV. Atatürk'ün Vefatının Yurtiçindeki ve Yurt Dışındaki Yankıları

"Son Türklerin son topraklarında da mücadele başlarken her şey nereden bakılsa ümitsiz gibidir. Ama şartlar öyle gelişmeliydi ki son Türkler isteseler de istemeseler de beliren karanlık akıbete toptan teslim olamazlardı. Er geç bir davetçi çıkacaktı... Askerler yeniden silahlarını kuşanacaklardı... Son Türkistan gene kahramanını yaratacak ve bu kahraman bir Bozkurt olacaktı. Hulasa ufuklardan bir Bozkurt bekleniyordu. Bu Bozkurt çıkmalıydı. Bu bayrak

⁸⁵⁸ AYDEMİR, *Tek Adam*..... s. 563.

⁸⁵⁹ Ertan Ünal, "Atatürk Vasiyetini Nasıl Yazdırdı?", *Popüler Tarih*, Sayı 61, (Eylül 2005), s.71.

⁸⁶⁰ ATAY, *Çanakkale*, s. 479.

*açılmalı, bir devlet kurulmalı, emirler verilip emirler alınmalıydı. Nitekim bir gün, bütün bunları, yapacak olan Bozkurt, yani beklenen kahraman çıktı da: Mustafa Kemal Paşa*⁸⁶¹.

Ş. Süreyya Aydemir'in yukarıda yer alan ifadeleriyle bütünleşmiş böyle bir liderin ölümü hem Türkiye hem dünya için büyük bir olay olmuştur. Ölümü dolayısıyla Türkiye'de söylenenler ve yazılanlar heyecan, duygu yüklü ifadelerle doludur. Yurt dışında yeni dünya çapında yazılan ve söylenenler ise onun şahsiyeti ve eseri hakkındaki olayların objektif tarzdaki izahı şeklindedir.

Atatürk'ün ölümü ile Türk milletinin içine düştüğü ızdırabın, fevkaladeliği Türk birliğinin, Türk kudretinin azametiyle orantılı olmasından kaynaklanmaktadır. Duyulan ıstırapın çok büyük oluşu, büyük millet olmanın bir gereği olan sevinç ve kederde aynı tepkiyi gösterebilme özelliğini, Türk milletinin Atatürk'ün ölümü ile ortaya koymuş olmasıyla izah etmek mümkündür. İsmet İnönü'nün de belirttiği gibi "*Atatürk aşkındaki bu birlik Büyük Ölü'nün kurduğu rejimin remzidir (işaretidir)*".⁸⁶²

Atatürk'ün ölümünün yabancı ülkelerdeki yankıları, Atatürk için söylenen sözlerde, saygı duruşlarında, ülkelerinde matem ilan etmekle, büyük yasımıza ortak olmakla, Atatürk'ün cenaze törenine katılmakla görülmüştür.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü Atatürk'ün ebedi istirahat yerine tevdi edilmesinden sonra, Türk milletine hitap ederek şöyle demektedir: "*Devletimizin bânisi ve milletimizin fedakâr, sadık hadimi, insanlık idealinin âşık ve mümtaz siması, eşsiz kahraman Atatürk! Vatan sana minnettardır. Bütün ömrünü hizmetine verdiği Türk milleti ile beraber senin huzurunda tazimle eğiliyoruz. Bütün hayatında bize ruhundaki ateşten canlılık verdin. Emin ol, aziz hatıran sönmez meşale olarak ruhlarımızı daima ateşli ve uyumnak tutacaktır*".⁸⁶³ Bu sözleri ile İsmet İnönü Türk milletinin duygularına da tercüman olmuştur.

Peyami Safa ise Atatürk'ün ölümünden dolayı acısını şu ifadelerle anlatmıştır: "*Türk'e ait her şeyin içinde o vardı. Onun gölgesi meydanları dolduruyor, onun karaltısı dağ başlarını tutuyor,*

⁸⁶¹ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 521-522.

⁸⁶² *Ulus*, 23 Kasım 1938.

⁸⁶³ EROĞLU, *Atatürk'ün Hayatı*, s. 152.

onun bakışı en uzak dalların ucuna, en geniş ovaların sonuna, içimiz kadar kapalı ve kuytu köşe bucaklara uzanıyordu. Kımıldayan, fırlayan, sıçrayan her şeyde onun şimşeğinden bir çizgi vardı".⁸⁶⁴

Faruk Nafiz Çamlıbel ise duygularını şöyle dile getirmiştir: "...Bugün o gitti. Fakat kendisini bize verdikten, bizi kendisinin birer maskesi yaptıktan sonra gitti. Gitmeseydi, kim bilir daha ne olacaktık! Ondan bahsederken "öldü" diyen dil ve kalem tutuluyor. Ölüm kelimesi, ona nispet edildiği zamanki kadar hiçbir vakit acı bir ifade almamıştır. Milyonlara can veren birinin cansız kalışı, zekânın çözemeyeceği bir muamma oluyor... Bugün bizim duyduğumuz acı, hiçbir asırda, hiçbir millete nasip olmamıştır. Bu acıya tahammül edecek kadar metin olan bir milletin iradesi karşısında hangi kuvvet boy ölçer?"⁸⁶⁵

"Halktan biri olarak doğdu. Bir adsızdı. Adını kendi yaptı. Ama öldüğü gün ona: "Milletin en büyük evladı" dediler... Şimdi hem soydaşları hem bütün dünya onu öyle anarlar."⁸⁶⁶ diyerek Şevket Süreyya Aydemir de hissiyatını belirtmiştir.

Falih Rıfkı Atay ise, "Bırakınız, son kanlı damlasına kadar, gözyaşlarınızı onun yasında tüketiniz, Atatürk'ün ölümünü görmüş olanlar, bir daha kime ağlayacaksınız?"⁸⁶⁷ diyerek teessürünü en güzel şekilde dile getirmektedir.

Uyanış gazetesinde Halit Ozansoy şöyle diyor: "Atatürk'üm öldü. Atatürk'ümüz... O öldü mü? Buna inanılır mı hiç? Üzüntümüz sadece artık aramızda bulunmayacağı içindir. Yoksa onun için ölüm denen bir şey düşünülemez. Her varlık ebediyete geçer. Fakat ebediyetin de başka bir âleme geçtiğini, siz hiç işittiniz mi? Hayır! Atamız ölmedi. Isıttıcı bakışları, gözlerimizde yaşıyor. Sesi kulağımızda, mevcudiyeti tâ içimizde, bizimle beraber. Sevgili milletim, kardeşlerim, kalplerinizin atışındaki harikulade esere kulak verdiniz mi? 18 milyon kalbin anlattıklarını dinleyin. Hürmetle, sevgiyle, güzel olan bütün hislerinize dinleyin. Orada konuşan Atatürk'tür. Kalbimizde o var, biz değil; biz göz yaşlarımızdayız".⁸⁶⁸

⁸⁶⁴ Onun İçin Yazılanlar ve Söylenenler, CHP Fatih Halkevi, İstanbul 1939, s. 44.

⁸⁶⁵ ATAY, Çankaya, s. 143.

⁸⁶⁶ AYDEMİR, Tek Adam....., s. 463.

⁸⁶⁷ Ulus, 11 Kasım 1938.

⁸⁶⁸ Onun İçin Yazılanlar ve Söylenenler, s. 6.

Hüseyin Cahit Yalçın, Yeni Sabah gazetesinde duygularını şu sözlerle ifade etmektedir: “...Bugün vatan kendisini Atatürk’e candan bağlı hisseder. Onun içindir ki şimdi Atatürk’ü kaybetmekle bir yetimlik hüznüne bürünmüştür. Her Türk şu dakikada gözlerini vicdanına çevirerek orada Atatürk’ün dehasına, iradesine, çalışmasına borçlu olduğu istiklali, şerefi, inkılap ve tealiyi büyük bir minnettarlık ve bağlılıkla görecektir ve duçar olduğu matemin sızısını bütün şiddetiyle duyacaktır”.⁸⁶⁹

Ekrem Talu ise Son Posta’da acısını şöyle haykırıyor: “Atam sen böyle vakitsiz, henüz olgun çağında bizi bırakıp gidecek mi idin? Binanı kurmuş, eserini tamamlamış, aziz milletinin istiklalinde seciyesine kadar hepsini icazkâr kudretinle çeliğe, artık hiçbir fena tesirden korkmayan pulat bir zırha bürümüş, Cumhuriyetin istikbalini mükemmel bir hâle getirmiştin. Artık mutmain ve müsterih bu ulvi manzaranın zevkini sürecektir ve işini bitirmiş hassas bir sanatkâr gibi onu doya doya seyredip dinlenecektin...Mel’un ecel! Sana mutlaka bir can mı lazımdı? Beni görmedin mi? Bizi görmedin mi? On binimiz, yüz binimiz, milyonumuz, milyonlarımız birden, ona seve seve, güle güle feda olurduk!..Yat Atam! Ebedî sükûn ve huzur içinde bizden, milletinden emin olarak yat! Yoktan var eylediğin bu millet, bu devlet ona layık gördüğün Cumhuriyetle birlikte, senin hatıran yaşadıkça payidar olacaktır. Yani ebediyete kadar!”.⁸⁷⁰

Yaşar Nadi, Ulus gazetesinde şöyle demektedir: “... Ölüler top-rağa verildikleri gün hatıra olurlar. Fakat o bir istisna halinde yaşadı. Ölümde de bu istisnayı muhafaza edecektir. O içimizde bir hatıra gibi değil, her zamankinden daha diri bir hakikat halinde yaşıyor. Daima daha hür, daima daha refahlı, daima daha kuvvetli Türkiye’yi yaratan Atatürk”.⁸⁷¹

Nizamettin Nazif, duygularını şu şekilde dile getiriyor: “Pencereleri açtık, yelelerinden tutuşmuş bir kerem gibi çılgınlık atarak koşan trenden ovalara bakıyoruz. Bu buz gibisoğuk gece bizi donduramıyor. Bu buz gibi soğuk gece ateşten insanlarla karşı karşıyadır. Ateşten insanlar ki bağrından tutuşmuş bir ülke içinden, her an tavi artan birer çelik gibi, dövülerek geçmektedir. Zonklayışı durmadan

⁸⁶⁹ Onun İçin Yazılanlar ve Söylenenler, s. 57.

⁸⁷⁰ Onun İçin Yazılanlar ve Söylenenler, s. 123.

⁸⁷¹ Ulus, 11 Kasım 1938.

vuruşu artan nabızlarımızla vuruşları durur gibi olan kalplerimiz ve dinmeyen hıçkırıklarımızla biz, şimdi bambaşka insanlarız. Gözyaşından bir sel gibi, hem alev alev yanan ormanlar gibiyiz. Kâh gözyaşından bir sel olup gönlümüzün yangınına akıyoruz; kâh bir yangın olup göz pınarlarımızı sarıyoruz. Ne yanan sönüyor, ne akan kuruyor. Bir mucizedir ki bu ilk defa görülüyor. Tek damla bir yangına ve tek kıvılcım bir sele dayanıyor. Alevleri çiğneyerek geçiyoruz. Alev alev yanan ovalardan kanatlı bir alev gibi geçiyoruz. Sakarya'da mekkârelik etmiş ne kadar bacı varsa ve ne kadar onlardan üreyip türemiş varsa, hepsi ocaklarından yanar kütleleri kapmışlar, içlerini yakan ateşi de ona katmışlar koşuyorlar. Nereye? Yakmaya koşuyor, dağları, bayırları, ovaları yakarak daha çok yanmaya koşuyorlar ve bu içli dışlı yangının aydınlığında, diri millet yaratmak sevgisinden tahta ayak kazanmış Mehmetlerin göz yaşlarını görüyoruz. Danya'nın yalınayak ateş çiğneyişi bir masaldır. Yalın yalın alev içinden geçen ilk insanlar bizleriz. Ne usta demirci imişsin ki Mustafa Kemal... Bizi tam tavında bir çelik yapıp öyle bıraktın elinden⁸⁷².

Sabiha Zekeriya Sertel, Tan gazetesinde duygularını şöyle aktarmıştır: "Hiçbir ölünün arkasından bu kadar gözyaşı dökülmemiştir. Atatürk hayata gözlerini yumduğu dakikadan itibaren, on yedi milyon Türk ağlıyor. Ateş düştüğü yeri yakar derler, fakat bu düşen ateş yanardağ boyunda bir kıvılcım gibi, Türk milletinin kalbine düştü, bütün bir millet birden yanıyor. Mektep dersanelerinde Atatürk'ün ölüm haberini alan çocukların duydukları yeis, döktükleri gözyaşı, bu masum kalplerin hıçkırıkla ifade ettikleri müsterek matem, ne derin bir sevginin hürmetin ifadesidir. Sokaklarda kadın erkek, genç, ihtiyar bütün bir halkın vakarla, minnetle gözlerine dolan yaşlar, ağır bir matemle eğilen başlar, varlığının içinden canına en yakın bir şeyin çekildiğini, ona hayat veren bir hayatın söndüğünü gösteren ne matemli bir manzaradır. Yine sokaklarda vakur üniformaları içinde yüzleri sararmış askerlerin, zabitlerin gözlerindeki yaşlar, ağlayışlar, ordunun kaybettiği Büyük Başkumandanın kumandasından mahrumiyetin elemlerini haykırıyor. Çocuk ağlıyor, genç ağlıyor, asker ağlıyor, ihtiyar nineler ağlıyor, vekiller ağlıyor. Diyebilirim ki bu toprakta yaşayan her fert, ayağı-

⁸⁷² Sabiha - Zekeriya Sertel, Tan Evi, (Neşr. Ziya Şakir), İstanbul 1938, s. 84-85.

*nın altından toprak kaymış gibi ağlıyor. Bu ağlayan bir millet manzarasıdır. Ne hüznü ne acıklı manzara..."*⁸⁷³

Muhittin Birgen Son Posta'daki yazısında: "...Atatürk siyaseti sevdi, siyasi faaliyet yaptı; ancak asker olarak da hiçbir zaman askerî disiplin ile hareket etmedi. Bir kelime ile bu büyük insan, asker olmak lazım geldiği zaman tam asker ve sivil olmak lazım geldiği zaman da tam sivil ve tam politikacıydı. Hayatının bütün kesif bir faaliyet içinde geçen seneleri esnasında hiçbir zaman bir tarafı diğer tarafa karıştırmadı. Atatürk'ün en orijinal tarafı bundan ibarettir demek belki doğru olur. Fakat bu onun asıl orijinal tarafı değil, belki de orijinal tarafının nüvesi, çekirdeği yahut da kaynağıdır. Çünkü onun bu karakteri inkişaf ede ede Atatürk'ü Millî Mücadele esnasında büsbütün başka bir ruh, büsbütün başka bir şahsiyet haline getirdi. 1918'den sonra onu büsbütün başka bir insan olarak gördük. Dünyanın en büyük askerî ve siyasi dehâlarından biri olarak tanınmış bulunan Napolyon, birçok emsalsiz muzafferiyetlerden sonra başına imparatorluk tacının geçirebilmesi için ordunun kılıç çekmesi ve süngüsünü kullanması lazım gelmişti. Hayır! Atatürk, bütün Millî Mücadeleyi Millet Meclisi ile yaptı ve onu takip eden birtakım içtimâî inkılapları da halk arasına girerek ve kendisini millete alkışlata alkışlata başardı! Şu hâlde Atatürk'ün içinde iki büyük kahraman yaşıyor ve önünde iki müthiş aslan yatıyordu: Ordu kahramanı ve askerlik aslanı, cemiyet kahramanı ve kütle aslanı! Ordu safları arasına karıştığı zaman bir aslan kükrer, halk kütleleri arasına daldığı zaman da öteki aslan harekete gelirdi. Bundan dolayıdır ki Napolyon'un bütün hayatı harp etmekle geçmiş olmasına mukabil Atatürk, hayatını harp ile sulh arasında taksim etti. Hatta dahası var: Türk milletinin en düşkün, en kuvvetsiz olduğu ve silahtan mahrum, parasız ve hattâ yiyeceksiz bulunduğu zamanda harp etmekten korkmadı ve Türk milletinin gittikçe kuvvetlendiği, gittikçe ordusunu mükemmel bir hâle sokmuş bulunduğu yeni devirlerde, Atatürk sulhun en büyük taraftarı oldu. Dünya bu Büyük Adamı bizimle beraber teşyi ederken onu hem bir harp hem de sulh kahramanı olarak tanıyacaktı. İşte, bence Atatürk'ün en orijinal tarafı, onun şahsî karakterinin en emsalsiz ciheti budur. Onda iki insan yaşadı. Her iki insan da insanlar için mümkün olan

⁸⁷³ Onun İçin Yazılanlar ve Söylenenler, s. 73-75.

en yüksek derecelere kadar tekamül etmiş bir çehre göstediler. Dünya, bugüne kadar çok kahramanı ve çok inkılapçı görmüştür. Bundan sonra da elbet büyük adamlar yetişecektir. Fakat bütün tarihte ben, Atatürk gibi iki muhtelif şahsiyeti ve iki muhtelif kemali nefsinde bu kadar kuvvetle cem etmiş bir insan tanımadım. Bunu alelade bir milli iftihar duygusuyla söylemiyorum. Bu benim çok samimî ve çok objektif olan bir kanaatimdir”⁸⁷⁴

Salih Bozok'un da Atatürk'ün ölümüne dayanamayıp, kalbine bir kurşun sıkarak kendisini öldürmek istediğini kaynaklar bildirmektedir⁸⁷⁵.

Atatürk'ün ölümünün yabancı ülkelerdeki tesirleri de değişik ifadelerle açıklanmış, birçok yabancı ülkenin yetkilileri üzüntülerini dile getirmişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır:

• Amerika Birleşik Devletleri

“Benim teessürüm iki türlüdür. Evvela böyle büyük bir adamın kaybindan dolayı bütün dünya gibi müteessirim. İkinci teessürüm ise bu adamla tanışmak hususundaki şiddetli arzusunun husulüne artık imkân kalmamasıdır.”

Franklin ROOSEVELT

ABD Cumhurbaşkanı

10 Kasım 1938

“Asker – devlet adamı, çağımızın en büyük liderlerinden biri idi. Kendisi, Türkiye'nin dünyanın en ileri memleketleri arasında hak ettiği yeri almasını sağlamıştır. Keza o, Türklere bir milletin büyüklüğünün temel taşı teşkil eden kendisine güvenme ve dayanma duygusuna ermiştir. Ben Atatürk'ün sadık arkadaşlarından biri olmakla büyük iftihar duyuyorum.”

General Mc. ARTHUR

Emekli Orgeneral

10 Kasım 1938

⁸⁷⁴ Onun İçin Yazılanlar ve Söylenenler, s. 100-101.

⁸⁷⁵ Lord Kinross, *Atatürk Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, (çev. Nejdet Sander) Sander Yayınları, İstanbul 1984, s. 740. Kinross, S. Bozok'un kendisini öldürdüğünü ifade eder.

- Afganistan

"Roma'da evimizde radyo dinliyorduk. 'Kara Haberi' öğrenince ne hâle geldiğimizi tasavvur edemezsiniz. Kalbimizden vurulmuş gibi olduk. Deli olacağımızı zannettik. Gazetelerin verdiği malumat matemimizi büsbütün artırdı. Çocuklarım siz kalınız, ben gidip Büyük Ata'nın kaybı karşısında elem ve teessürlerimi ona kendi huzurunda izhar etmek istiyorum, dedim. İstanbul'a bu maksatla tamamen hususi mahiyette geldim. Gelir gelmez Saray'a gittim. Büyük arkadaşımın tabutu huzurunda durdum, eğildim ve ağladım. Elemim Türk milletinin elemi kadar büyüktür. Çok sevdiğim Türk milletine taziyelerinin arzına tavassutunuzu rica ederim".⁸⁷⁶

Emanullah Han

Eski Afgan Kralı

16 Kasım 1938

- Almanya

"Mustafa Kemal bir millet bütün vasıtalarından mahrum edilse dahi kendini kurtarabilecek vasıtaları yaratabileceğini ispat eden bir adamdır. Onun ilk talebesi Mussolini, ikinci talebesi de benim".

Adolphe HİTLER

"O şahsi kazanç ve şöhret peşinde koşan basit bir diktatör değil, nesiller için sağlam temeller atmaya uğraşan bir kahramandı".

Prof. Walter L. WRIHT Jr.

"Almanya Türk milletinin ölçülmez derecede büyük ziyanından mütevellid acısına samimi olarak iştirak etmektedir. Gazi 1918'de ölen, milletler grubu arasından azimli bir hareketle milletini tahammül edilmez bir akıbetten kurtaran ve bütün dünyanın hayran kaldığı bir kalkınma yapan ilk devlet reisi olmuştur. Atatürk tarihin büyükleri arasında ebedî bir suretle gözükecektir. Türk milletine yeni bir medeniyet, kuvvetli ve feyizli yeni bir devlet miras bıraktı. Türkiye'nin Almanya'da haset edilmeksizin takdir ve teslim edilen bu mirası korunmasını temenni ediyor".

Volkische Beobachter gazetesi

Berlin, 12 Kasım 1938

⁸⁷⁶ Muzaffer Ender, *Ağlayan Dünya*, İstanbul 1964, s. 15-23.

"Atatürk, şahsiyetinin kuvvetiyle milletleri dâhilen ve hari-cen değiştiren, harp sonları şefleri arasında daima hususi bir yer işgal edecektir. O, yeni Türkiye'nin yaratıcısı ve kurucusu olmuştur. Yakın Doğu'nun şimdiki çehresini bu adam tespit etti".

Germania gazetesi-Berlin, 1938

"Atatürk Türkiye'yi kılıcı ile meydana getirdi, dehasıyla ten-sik etti. Almanya Atatürk'ün eserine ve mücadelesine hayrandır. Onda tarihi, eseri ve hürriyet severler için bir sembol olarak kala-cak kudretli bir şahsiyet görmektedir".

Kurun gazetesi-15 Kasım 1938

• Arnavutluk

"Bütün Türk milleti matemdedir. Çünkü yeni Türkiye'nin yara-tıcısı olan eşsiz şefini kaybetmiştir. Atatürk nispeten pek kısa bir za-man zarfında memleketin çehresini tamamen değiştirmiş, eski Türki-yeden modern bir devlet çıkarmıştır. Türk milleti kendisine maddi ve manevi refahını borçludur. Arnavut milleti, bu büyük elim ve ziyan-dan dolayı Türk milletinin duyduğu acıya iştirak etmektedir".⁸⁷⁷

Stipi gazetesi-Tiran, 1938

• Belçika

"Atatürk'ü şahsen tanımak şerefine nail olmuştur. Kendileri-ne karşı beslediği hürmet ve hayranlık sonsuzdur. Ankara'da bu-lunduğum zaman güneşe bakar, fakat bu güneşi ufukta değil, Çan-kaya'da görürdüm. Samimiyetle diyebilirim ki; hakikî güneş, Çan-kaya'daki güneşti. Atatürk'ün elim ziyanı dünya için büyük bir kayıptır. Onun yüksek deha ve azimkâr karakterine karşı büyük bir hayranlık besleyen Belçika kralı, bu duygularını fiilen de izhar etmek için beni Büyük Ölü'nün cenaze merasiminde bulunmaya memur etti. Bütün Belçikalılar millî matemimize samimi bir surette iştirak ediyorlar. Mebusan Meclisinde Atatürk'ün hatırasını taiz için yapılan tezahürat bunun bir delilidir."

De. RAYMOND

Belçika Eski Ankara Elçisi

20 Kasım 1938

⁸⁷⁷ ENDER, Ağlayan Dünya, s. 41.

• Bulgaristan

“Türkiye, mevcudiyetinden beri en büyük ıslahçısını kaybetmiştir. Atatürk Türkiye’de ihya ve teceddüdün temellerini attı. Bazıları Bulgaristan’a teveccüh gösteren sadık ve zeki arkadaşlarının da yardımıyla adını yeni Türkiye’nin en büyük başarılarına bağladı. Ankara’yı resmen ziyaret ettiğim zaman Atatürk bana Sofya’daki ikametine ait çocuk iken birçok güzel hatıralar anlattı. Selanik’te çocuk iken birçok Bulgar dostları mevcut olduğunu söyledi. Bulgaristan hakkında en iyi hisleri besliyordu. Bana dedi ki: Bulgaristan ve Türkiye dost olmalıdır. Bulgaristan’a hasım olan Türkiye’ye de hasımdır”.

B. MUŞAROF

Bulgaristan Eski Başvekili

Utro Gazetesi 1938

“Kemal Atatürk, açık kıvılcımlı gözlerini hayatını kapadı. Politik sahneden kudretli bir sima tükenmez bir enerji çekiliyor. Büyük Türk ıslahatçısının eseri muazzamdır. Eserinin ebedî kalacağından kimse şüphe edemez. Fakat kendisi ile birlikte giden birkaç şey var: Alevli mizacı, kuvveti, tükenmez enerjisi, hareketli, daima uyanık hâlde olan düşüncesi ile eğrilmez iradesi”⁸⁷⁸

M. KRAPÇEF

Zora gazetesi

Sofya 1938

• Çekoslovakya

“Atatürk’ün şahsında yeni Türkiye’ye ruh veren bir adam kaybolmuştur. Bu derece yüksek hilkatte bir adama sahip olduğlarımızdan dolayı Türklere gıpta ediyoruz. Çünkü biz de bugün Mustafa Kemal’in dünya sahnesinde görüldüğü zamandaki Türkiye’nin vaziyetine benzer bir mevkiide bulunmaktayız. Hulasa Atatürk modern Türkiye’nin yaratıcısıdır. Türkiye Müslümanlık âleminde bir mucize manzarası arz etmektedir. Türkler ilelebet Atatürk’e minnettar kalacaklardır.”

Çekoslovakya gazetesi

Prag, 12 Kasım 1938

“Atatürk, arkasında istikbalinden korkmayan kuvvetli millî bir devlet bırakmaktadır”.

Bohemia gazetesi
Prag, 12 Kasım 1938

• Çin

“Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk’ün ölümünün 25. yıl dönümü münasebetiyle, memleketim ve milletim adına memleketini hürriyet ve demokrasiye kavuşturmak uğrunda mücadele ederek başarı kazanan büyük Türk önderi hakkındaki engin duygularımı ve hayranlığımı iletmek isterim. Atatürk’ün hayatı ve eseri sadece Türkiye için değil dünyanın bütün hür milletleri için bir ilham kaynağı olmakta devam edecektir”.

Çang Kay ŞEK
Çin Cumhurbaşkanı
10 Kasım 1963

“Bu dâhi iki büyük şef birbirlerini severler, birbirine şahsî fotoğraflarını gönderirlerdi. Bizim mareşalin başardığı eserler çok büyüktür. Milletimizi Japon ordusunun istilasından kurtarmak için daha birçok gayretler bekliyoruz. Çang Kay Şek’in fevkalade kabiliyeti Atatürk’ü hatırlatır. Mareşalimizin dehası ve kabiliyeti bizi nihai zafere götürmek için emin bir garantidir”.

Tokung Pao gazetesi
Hong Kong, 1938

• Danimarka

“Atatürk, tarihi bir iş başarmıştır. O Müslümanlık dünyasını modern medeniyete yaklaştırdı. Büyük ıslahat başardı. Kadının sosyal vaziyetini düzeltti”.

Postimees gazetesi
Tallin, 1938

• Finlandiya

*"Büyük Atatürk'ün ölümü Finlandiya'da derin ve umumi bir teessür uyandırdı. Türk inkılabını büyük bir alaka ile takip eden Finlandiyalılar aynı ırka mensup kardeş sıfatıyla büyük Türk milletinin büyük acısına iştirak ederler".*⁸⁷⁹

Ekselans Onnı TALAS

Finlandiya Heyeti Reisi

18 Kasım 1938

*"Atatürk'süz Türkiye büyük bir devlet olamazdı"*⁸⁸⁰.

Uusi Suomi gazetesi

Helsinki, 1938

• Fransa

*"Tarihte büyük bir diplomatın veya meşhur bir kumandanın hayatını duyduğumuz zaman onun yükünü, sözünü, bakışlarını tahayyül etmekten zevk duyar ve kendi kendine: "Onu görsek ve tanısak ne iyi olurdu.", der. Bugün Türkiye'nin mukadderatını idare eden büyük diplomat, büyük asker ve büyük inkılapçı Kemal Atatürk'ün heyecanlı hayatını yıllar geçtikten sonra hayranlıkla öğrendikleri zaman hiç şüphesiz çocuklarımızda büyük düşüneceklerdir. Ateşli bir inkılapçı olduğu için haftalarca müddet sultanların zindanlarında yatan, kumandanlık yaptığı zaman galip gelerek ülkesine istiklalini kazandıran devlet reisi sıfatıyla cumhuriyeti ilan edip kurumlandıran Atatürk'ün hayatı elbette ki heyecanlıdır.... Fakat Kemal Atatürk'ün karakterinin bir cephesini göstermek itibariyle bir noktayı hatırlatmak isterim. Bize savaşlardan birini anlatıyordu. Birden bire durdu: Görüyorsunuz ya, dedi. Birçok zaferler kazandım. Fakat bunların en büyüğünden sonra bile her akşam, savaş alanlarında ölen bütün askerleri düşünerek içimde derin bir keder duyuyorum. Cesaret ve zekâsından başka yüreği bu kadar alicenap olan böyle bir şefin yurdu için mucizeler yaratmış olmasına şaşılabilir mi?"*⁸⁸¹

LE JOURNAL gazetesinden

⁸⁷⁹ ENDER, *Ağlayan Dünya*, s. 79.

⁸⁸⁰ ENDER, *Ağlayan Dünya*, s. 80.

⁸⁸¹ ENDER, *Ağlayan Dünya*, s. 85.

13 Kasım 1938 tarihli Kurun gazetesinin naklettiğine göre: “Bütün dünyanın hayran kaldığı ilk Devlet Reisi Mustafa Kemal’dir”.

Jour-Echo de Paris gazetesinde B. Courson diyor ki: “Bu karışıklıklarla dolu zamanımızda belki Atatürk’ün şöhreti kadar büyük şöhretler vardır, fakat hiçbir zaman bir tek muvaffakiyetsizlik bile kaydetmemiş yegâne şöhret, onun şöhretidir. Atatürk uful ederken serbest, müstakil, modern ve sağlam bir ordu tarafından iyi muhafaza edilen bir Türkiye bırakmıştır”.

• Avusturya

Viyana Eski Devlet Nazırı Prof. Oswald MENGİN Atatürk’ten hatıralarda şöyle demektedir: “1937 Eylülünde Türkiye Hükûmeti’nin misafiri sıfatıyla İkinci Türk Tarih Kongresine gittiğim vakit, beni fevkâlade büyük bir merakla dolduran şey, yalnız boğaz kenarındaki emsalsiz şehri görmek değil aynı zamanda modern Türkiye’nin kurtarıcı ve yaratıcısını tanımaktı. Toplantılar esnasında kendisini bizzat görmek, onu dinlemek, onunla konuşmak fırsatına nail olduk. Atatürk kongrenin yalnız açılış toplantısını ziyaret etmekle kalmadı, müteakip günlerdeki beş umumi toplantıyı da ziyaret etti. Yerli ve yabancı âlimlerin saatlerce süren izahatını da gergin bir dikkatle takip etti. Daima meseleleri takip ettiği her şeyi gördüğü, işittiği ve hiç yorulmadığı gözlerinden okunuyordu. İstirahat zamanlarında diğer hazırunla beraber Dolmabahçe’nin merasim salonunu terk ediyor ve yan odalarda, dinleyicilerin arasında serbestçe dolaşıyordu. Öyle ki herkes onun pek kuvvetli şahsiyetinin manzarasını içine sindirmek ve onunla şahsî temasta bulunmak fırsatını elde ediyordu. Kemal Atatürk olduğundan genç görünüyordu; Onu pek erken alıp götüren ağır hastalığı kimse hâlden sezemezdi. Jestlerinin her biri onu dolduran müthiş irade kuvvetini tebarüz ettiriyordu ve gözleri şimdiye kadar az kimsede müşahade ettiğim derecede hayat ve ateşle dolu idi”⁸².

⁸² Oswald Menghin, “Kemal Atatürk’ten ve Eserinden Hatıralar”, *Belleten*, Cilt 3, Sayı 10 (1 Nisan 1939), TTK Basımevi, Ankara 1994, s. 195.

• Hindistan

Times gazetesinin Delhi'deki özel muhabiri telgrafla bildiriyor: "*Meclis bugün Atatürk'ün ölümü dolayısıyla müttefikan bir taziye teklifini kabul etti ve büyük liderle hürmet nişânesi olmak üzere o günlük meclisi tatil etti. Teklifi Kongre Partisi Lideri Bay Bhulabhai Desai tarafından yapıldı ve Meclisteki bütün liderler tarafından mücaharet gördü. Meclisin Reisi Sir Abdürrahim her ne kadar Meclis ecnebi devlet reislerinden normal olarak bahsetmemişse de: "Atatürk günün dünya siyasetinde hâkim ve büyük tesiri olan bir adamdı ve Asya halkının büyük bir kısmının hayatı üzerindeki nüfuz ve tesiri modern zamanda bir eşine tesadüf edilmeyecek kadar büyüktü" demiştir. Mecliste Atatürk'e karşı yapılan ihtiramın bir safhasını da bilhassa bu münasebet için bir Müslüman aza tarafından hazırlanmış olan ordu şürlerinin okunması teşkil etti*"⁸⁸³.

Delhi, 14 Kasım 1938

• Yunanistan

"*Uzun olmasa bile çok dolu hayattan Perşembe günü gözlerini hayata kapayan adam büyük ıslahatçıların küçük zümresine mensup bulunuyordu. Biz Yunanlılar, onun Türk-Yunan dostluğuna olan sarsılmaz inanını heyecanla hatırlayacağız. Eğer Türkiye büyük kurucusunu kaybediyorsa, Yunanistan da büyük ve emin dostunu kaybediyor. Yunan milleti dost ve müttelik Türk milletinin matemine bütün kalbiyle iştirak etmektedir*".

Proyoda gazetesi

Atina, 12 Kasım 1938

"*Atatürk, bütün dünya modern tarihinin en büyük çehrelerinden biri olmuştur. Büyük Türk, Büyük Balkanlı, Büyük Adam ... Bir İngiliz biyografi onu haklı olarak ve "Tabiatın Kuvveti" diye tavsif etmiştir. O eserini tamamen tesis ettikten sonra öldü. Derin bir matem hissediyoruz. Zira onun büyük faziletlerini Balkan ülküsüne olan muazzam hizmetini müşahade ve tespit etmiştik*"⁸⁸⁴.

Etniki gazetesi

Atina 12 Kasım 1938

⁸⁸³ ENDER, *Ağlayan Dünya*, s. 100.

⁸⁸⁴ ENDER, *Ağlayan Dünya*, s. 188.

"Yunan gazeteleri ayrıca Atatürk'ün hayat ve eserini sayfa-
larla tebarüz ettiriyorlar"⁸⁸⁵.

• Yugoslavya

"Tarih, silinmez harflerle bu devlet adamının adını hakkede-
cektir. Atatürk bir halk adamıdır. Kırılmaz azmi, kuvvetli zekâsı ve
kudretini kendisini mağlup ettiği mukadderatın önüne getirmiş, bu
suretle yeni Türkiye'nin mubadii olmuştur".

Politika gazetesi
Belgrat, 12 Kasım 1938

• Suriye

"Atatürk'ün ölümü yalnız Türk milleti için değil, onun emsa-
line çok muhtaç olan bütün şark milletleri için en büyük kayıptır".

Eleyyam gazetesi
Şam, 1938

• İran

İran, Atatürk'ün ölümü dolayısıyla bir ay resmî matem ilan
etmiştir. 21 Kasım 1938'de Tahran'da yayımlanan İran gazetesi
"Atatürk yalnız kahraman milletin büyük bir şefi olmakla kal-
mamıştır. O, aynı zamanda beşeriyetin de en büyük evladı olmuştur."
Aynı gazete devamla, "Atatürk'ün milletine yapmış olduğu
hizmetler çok büyüktür ve bir milletin tarihinde misli görülmuş
değildir." diyerek İran milletin duygusunu dile getirmiştir.

21 Kasım 1938 tarihli Tahran gazetesi de: "Bu gibi dehalar
ancak zahiren ölürler. Çünkü hakikatte, milletlerinin telakkilerinde
derin ve silinmez izler bırakan eserleriyle daima berhayattırlar.
Böyle insanlar bir nesil doğmadıkları gibi muayyen bir devre için
de doğmazlar. Bu gibi insanlar, milletlerinin bu nimetler kaynağın-
dan mütemadiyen müstefid olmalarına imkân bahşetmek suretiyle
asırlarca milletlerinin tarihlerinde hâkim olacak insanlardır."⁸⁸⁶
diyerek Atatürk'ün bütün insanlığa ışık tutan yönüne değinmiştir.

⁸⁸⁵ Ulus, 13 Kasım 1938.

⁸⁸⁶ EROĞLU, Atatürk'ün Hayatı, s. 154.

• Lübnan

Lübnan'da Atatürk'ün ölüm haberi Ankara Radyosundan işitilince, Lübnan halkı ve cemaatler temsilcileri, Başkonsolosluğumuza gelerek Atatürk'ün matemli bayrağımıza sarılı resmi üzerinde eğilerek gözyaşı dökmüşlerdir⁸⁸⁷.

• Hollanda

*"Çağımızda uzak görüşlü, cesur, siyasi, sosyal ve ekonomik reformlarla Türkiye'yi bugünkü modern cumhuriyet hâline getiren Kemal Atatürk'tür. Aynı zamanda bugün Türkiye'nin Avrupa Ortak Pazarına girebilecek seviyeye gelmesini sağlayan modern ekonominin temelini hazırlayan da yine odur. Atatürk şahsiyetiyle, sorumluluk duygusu ve medeni cesaretiyle örnek olmuştur. Bu meziyetlerin, vatandaşlarımızın birçoğunda da mevcut olduğunu müşahade etmiş bulunuyorum. Atatürk ve arkadaşları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan bugüne kadar elde ettiği itibarın temelini atmışlardır. Kemal Atatürk'ün dediği gibi, Türk milleti durmadan ve korkmadan medeniyet yolunda ilerlemeye hazır ve karardır. Bende bu ilerlemenin ekonomik kuvvet ve zenginlik alanında da aynen müşahade edildiğini ilave etmek isterim"*⁸⁸⁸

LUNS

Hollanda Dışişleri Bakanı

10 Kasım 1963

• İngiltere

"Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün 25. yıl dönümü dolayısıyla hatırasını tazimle anarım. Atatürk'ün adı bizce hemen hemen 50 yıl önce parlak bir Türk askerî kumandanı olarak biliniyordu. Barışı takiben ona büyük millî liderler arasında tarihteki daimi yerini kazandıran devletçilik sıfatlarıyla Atatürk'ü tanıdık. Bugün, Türkiye batı ittifakı içinde İngiltere ile ortaklık yapmaktadır. İngiltere ve Türkiye aynı genel politikayı uygulamakta ve çeşitli alanlarda fayda sağlayan işbirliğinde bulunmaktadır. Mutlu iş birliği, büyük anlamda Atatürk'ün çalışmalarının neticesidir. Atatürk'ün

⁸⁸⁷ EROĞLU, *Atatürk'ün Hayatı*, s. 155.

⁸⁸⁸ ENDER, *Ağlayan Dünya*, s. 103.

ölümünün 25. yıl dönümünde onu kahraman asker olarak saygı ile yâd eder, modern Türkiye'nin Atasını, devlet adamı Atatürk'ü takdir ve şükranla anarız."

SIR. A. DOUGLAS HUME

İngiltere Başbakanı

10 Kasım 1963

"Bazı kimseler Atatürk'ü diktatörler arasında saymıştır. Bence bu görüş yanlıştır ve yanlış yola götürür. Her ne kadar hiç kimse bu tabiri Hitler ve Mussolini'ye yakıştırmakta tereddüt etmezse de "diktatör" ün ne demek olduğunu zamanımızda salahiyyetle tarif edebilen yoktur. Şu hâlde sorabiliriz! Atatürk'ü niçin bu sıfattan tenzih ediyorsun? Bunun birçok sebepleri var. Başlıcası şudur ki, Atatürk şuurla kendisinin bulunmayacağı zamanlar için çalışıyordu. Kendisinden sonra dahi yaşayacak bir hükûmet sistemi ve idare kurmaya gayret ediyordu. Kendi görüşlerine uymaya halkı mecbur etmek değil de inançlarını öğretmeye ve ideallerini açıklamaya uğraşıyordu. Kurtuluş Savaşında mesai arkadaşlarıyla birlikte işleri planlarken, milletin hakimiyetini Büyük Millet Meclisinde toplamıştı. Meclisin üyeleri halk tarafından seçiliyordu. Cumhurbaşkanı da dört yılda bir seçiliyordu ve meclis, teşne olduğu gibi muayyen icrai kuvvetlere de sahipti. Atatürk'ün Büyük Millet Meclisine karşı saygısı dikkate değer. İç işleri bahsinde Atatürk'ün başlıca endişesi yalnız o zamanlar için değil, her vaziyetin ihtiyacına uyacak ve gelişecek bir intibak kabiliyeti ile işleyebilir, canlı bir siyasi bir organizma yaratmaktır. Eğer yaşasaydı (zannederseniz) gelecek cumhurbaşkanlığı seçiminde kendisine ait teklifi kabul etmez, özel hayatına çekilir ve mekanizmanın aynı kifayyetle işleyip işlemediğini görmek isterdi. Arkadaşları buna razı olur muydu? Orasını kestiremem" ⁸⁸⁹.

SIR. Percy LORAIN

İngiltere Büyükelçisi

Ankara, 1939

"Atatürk Türkiye'yi hesaba katılması icabeden kuvvetli bir memleket hâline getirdi".

Daily Express gazetesi

Londra, 12 Kasım 1938

• Irak

"General Mustafa Kemal'in Atatürk namı ile adlandırılması, kendisinin Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Cihan Harbini kaybetmesini müteakip Türkiye Devleti'nin haysiyetini kurtarmak gayesiyle atılmış olduğu cüretkâr savaştan sonra yeni Türkiye'nin kalkınmasının Ata'sı olduğuna delalet eder. Yirminci yüzyıl tarihinin Atatürk'ün şahsına önem vermesi kadar tabii bir şey olamaz, zira Atatürk, milletin mağlubiyetini zafere, çöküşünü yükseltmiş olduğu vecibelerini yerine getirmek için, durumu memleketin lehine çevirmeye hazır bulunan cesur subayların canlı bir örneğidir. Modern Türkiye'nin şarklı olmaktan fazla garplılaşmasına kararlı bulunması her ne kadar Atatürk'ün iş programının en belirli vasfını teşkil ediyorsa da memleketin asrın icaplarıyla bağdaşacak siyasi bir nizama kavuşturmak, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden kalkındırmak uğrunda Atatürk'ün sarf etmiş olduğu gayretlerin kıymeti inkâr kabul etmez bir gerçektir. Gerek Irak, gerekse Arap memleketlerinin çoğunluğu, inanç birliği, müşterek tarih ve yurt komşuluğu gibi asil ve kuvvetli rabitalarla Müslüman ve dost Türk milletine bağlanmıştı. Bundan dolayı Atatürk'ü ebedileştirmenin yegâne çaresinin Türk Hükûmeti ve Türk milleti olarak onun çizmiş olduğu yolda ilerleyerek, maddi alanda ise tekrar doğuya ve bilhassa Müslüman doğuya uymak prensipleri arasında tam bir muvazene kurmakla gerçekleşecek olduğuna inanmaktayız. Bunun bir sonucu olarak da Türkiye'nin Irak'la ve Arap İslam kitleleriyle karşılıklı yaygınlaşma ve bu milletlerden her birinin diğerinin hukuksuna saygı duyması esasına uygun, siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel temasların artmasını temenni ederiz ⁸⁹⁰."

Abdüsselam Arif

Irak Cumhurbaşkanı

10 Kasım 1963

• İsrail

“Mustafa Kemal Atatürk, şüphesiz 20'inci asırda Dünya Savaşından önce yetişen en büyük devlet adamlarından biri, hiçbir millete nasip olmayan cesur ve büyük bir inkılapçı olmuştur. Bu satırların yazarı I. Dünya Savaşından önce İstanbul Üniversitesinde iki yıl öğrencilik yapmış, II. Abdülhamit'in Genç Türklerin ve İttihat Terakkinin Türkiye'sini çok iyi tanımak fırsatını bulmuştu. 1936 yıllarında İstanbul'u ziyaretinde ise memleketi değişmiş bir durumda görmüştür.... Kadınların ayak basmadığı üniversite, kız ve erkek öğrencilerle doluydu. Ancak üstü çarşafı örtülü kadınlar yollarda gezebilirken şimdi erkekler gibi yüzleri açık gezebiliyorlardı. Dilleri dahi değişmişti. Babıali kütüphanelerinde Arap harfleri ile yazılı kitapların yerini yeni Türkçe kitaplar almıştır. Devletin ismi de değişmiştir. Osmanlı Devleti, Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. 1920 yılı başlarında, dostları yüzyıldan daha fazla “hasta adam” olarak tanınan Türkiye'nin yok olacağından ve memleketin Avrupa devletleri arasında paylaşılmasından korkuyorlardı. Hâlbuki Türkiye, Yunan tecavüzünü defederek, gençleştirmiş bir adam olarak yeniden ortaya çıkıyordu. Memleketi dört bir yandan saran kin yerine, yeni Türkiye bütün komşularının dost ve müttefiki oluyordu. Son asırlarda bu kadar kısa zamanda bir milletin kültüründe, toplum hayatında, iş yapısında ve uluslararası durumunda bu kadar köklü değişikliğe sahne olmuş, Türkiye gibi bir devlete rastlamak pek zordur. Milletler tarihinde pek az rastlanan bu yenileyici ve kuvvetlendirici inkılapları yapan, haklı olarak “Atatürk” soyadını taşıyan Mustafa Kemal olmuştur. Askerî bir deha, cesur ve ileriye görür bir devlet adamı, fedakâr aynı zamanda dikkatli lider Atatürk, milletini ve istikbalini ve ilerlemesi için hiçbir mâniadan yılmamış, kazandığı başarı ve zaferler başını döndürmemiştir. O milletin hürriyeti ve vatanın bütünlüğünü tehdit eden düşmanı yok etmesini ve çünkü düşmanla, intikam ve kin hislerine kapılmadan bir dost ve müttefik yapılmasını bilen kudretli bir savaşçı tek başına bütün dünyaya karşı direnmekten korkmayan sadık ve hakiki bir vatanperverdi. Mecabiz idareciler bölünmüş, ezilmiş ve terkedilmiş milletini yüksek bir birlik ve kendine güven noktasına erdirmiştir. Türk milletine Türk milletinin itimadını ve desteğini kazanan büyük lider, memleketinin istiklal ve bütünlüğünü muhafaza etmiş,

milletini Orta Çağın çürümüş geleceğinden kurtararak onu iç ve dışta ileriye götürecek emin ve parlak bir yol çizmiştir"⁸⁹¹.

Ben GURİON

Eski İsrail Başbakanı

10 Kasım 1963

• İsveç

"Modern Türkiye'nin yaratıcısı Kemal Atatürk'ün eserleri, memleket için yaptıkları İsveç'te çok iyi bilinmektedir. Atatürk'ün liderliği altında Türkiye'nin kalkınmasını fevkalade iyi hamlelerini hayranlıkla takip ettik. Atatürk'ün, hukuk sahasında olduğu gibi, diğer sahalarda da getirdiği reformlarla Türkiye, içinde bulunduğu çok zor durumdan kurtarılıp kuvvetli ve emin temeller üzerine yerleştirilmiştir".

ERLANDER

İsveç Başbakanı, 10 Kasım 1963

"Atatürk, yalnız memleketinin hâkimi değil, bir devlet adamı ve mükemmel bir teşkilatçı idi. İsveç'te onu modern İsveç Devleti'ni kuran Wasa ile mukayese etmektedirler. Bu mukayese her cihette muhiktir. Yüksek bir eser bırakan büyük adam için İsveç'te gösterilen takdir ve büyük hayranlığı izhar hususunda bundan daha iyi bir belge olamaz".

Stockholms Tidningen gazetesi

Stockholm, 1938

• İsviçre

"Yalnız bir asker değil, aynı zamanda asrımızın bir daha göremeyeceği bir dâhi idi. İnsaniyet onun ziyanından pek çok müteessirdir. Türk talebelerine candan taziyetler sunarım".

Prof. Sekretan

Lozan, 26 Kasım 1938

⁸⁹¹ ENDER, *Ağlayan Dünya*, s. 130.

- İtalya

*"İnhitat etmiş bir memlekete mazisinin tarihi kıymetlerini iade eden Atatürk olmuştur. Yalnız bu iş bile Atatürk adının modern zamanların en cür'etli islahatçıları arasına kaydedilmesi için kâfidir".*⁸⁹²

- Kanada

"Kemal Atatürk'ün ölümünün 25'inci yıl dönümü olan 10 Kasım günü Türkiye Cumhuriyeti, kurucusu ve ilk cumhurbaşkanının manevi huzuruna saygı duruşunda bulunacaktır. Bu münasebetle Kanada Hükûmeti adına Türk milletine bu büyük devlet adamının hatırası önünde hürmetle eğildiğimizi bildirir, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceği için başarı dileklerimizi sunarım".

Lester B. PEARSON

Kanada Başbakanı

10 Kasım 1963

- Macaristan

"Muhterem Meclis,

Modern Türkiye'nin yaratıcısı Kemal Atatürk önceki gün gözlerini dünyaya kapadı. Ülkesinin toplumsal, askerî, idari ve kültürel hayatının şekillerini temelden yenileyip değiştirerek başka bir devrin hayat anlayışı temelden geri kalmış ve uyuşmuş olan Türk milletinden o modern bir millet yarattı.

Gazi unvanını hakkıyla taşıdı. Çünkü bütün düşmanlarını yendi ve askerî dehası ile kurucu kudreti, kısa zamanda millî bün-yeyi son parçalanmaktan kurtardı.

Büyük savaştan sonra, galip devletler tarafından dikte edilmiş olan bir barışın haksız davacılarına, yenilmez bir irade ile ilk önce karşı koyan o oldu. İnsafsız barışın "Sevr" olup vatanın kururunu kıran antlaşma milletin yükselen yumruğu altında ezildi. Gevşemiş olduğunu bildiği, fakat bütün işlerin yapılacağına ve sonsuz bir gelişmeye muktedir olduğuna inandığı milletin yüce kudretine sarsılmaz bir inancı vardı.

"Savaşların Savaşı"ndan sonra devlet adamlarının içinde ilk olarak o, unutulmuş halkın kendini göstermemiş olan maddi ve ma-

⁸⁹² ENDER, Ağlayan Dünya, s. 130.

nevi kuvvetlerine dayanarak, yok edilmeye mahkûm bulunan devleti yenileştirdi ve bunda, parçalanmamış eski Türkiye'nin köylü halkının derin tabakalarında, yeni bir devrin yenilik unsurlarını bulup çıkararak inatla izlenin bir gayretle, on iki yıllık bir sürenin bitiminde başarılı oldu: Önce askerî şef olarak karışıklık içinde düzen sağladı. Siyasi şef sıfatıyla da millete kendi kuvvetlerini benimseterek milletin fikrini yükseltti.

Bir milletin gelecekteki inkılaplarını düzenleyen bütün bu çabuk fakat derin değişikliklerin ve yenilik hareketlerinin kaynağı hep tek bir adamın hürriyetçi ruhu ve yaratıcı iradesidir.

Çetin bir asker olan Atatürk hiçbir zaman siyaset entrikalarının "Ulyessi" olmamıştır; o belki bütün engellerin gelişi "Acihille" olmuştur.

Atatürk adı onun hakkıdır. Çünkü o milleti için gerçekten iyiliklerle dolu, sevgiye değer bir baba idi. Hayret edilecek derecede kısa bir zamanda, millet mutluluk ve gelişme yoluna yöneltti.

1918 yılı sonbaharında Türkiye tapınaklarının büyük kısmı düşman altında ezilerek çaresiz görünen bir çöküşe terk edilmiş, mağlup bir ülke idi. 20 yıl sonra bugün, Avrupa ve Asya'nın sınırlarında, ekonomik ve kültürel bakımdan imar edilmiş milletler arası değerini tekrar kavramış bütün komşularıyla sürekli barış durumundan faydalanan bir devlet manzarası göstermektedir.

Muhterem Meclis,

Büyük Türk ölüsünün hatırasını saygıyla anarak Türk milletinin matemine kardeşçe katılalım".⁸⁹³

Gyula KORNİS

Macar Parlamentosu Başkanı

13 Kasım 1938

"I. Dünya Savaşı sonrası olaylarının ezdiği Macar milleti, kardeş Türkiye'nin Atatürk yönetiminde canlanmasından güç kazanmış ve örnek almıştır. Bunun için bu türlü zorluklara rağmen geleceğe güvenle bakmaktadır."

De CİNDRIE

Macar Elçisi ,1938

“Atatürk’ü anma, çağdaş Türk Devleti’nin ve çağdaş Türk ulusunun daima canlılığını koruyacak bir kutlama törenidir. Ulusal egemenliği ve bağımsız Türk Devleti’ni korumak ve ülkesinin ekonomik, kültürel durumunu çağdaş bir düzeye getirmek suretiyle ismini sonsuza dek ölümsüzleştirmiş ve bütün dünyanın saygısını kazanmıştır.

Onun fikirlerinin güncelliğini koruması, bu fikirlerin çağdaşlığının göstergesidir. Bu düşünceler şimdi de barış, karşılıklı güvenlik ve uluslararası işbirliği davasına hizmet etmektedir.

Biz Macarlar Mustafa Kemal’i büyük saygıyla anarken, Kemalist mirasın geçerliliğini halen koruduğundan eminiz ve onun Macar-Türk halkları arasındaki ilişkilerde ve iş birliğinde bunları gelişiminde de geçerli olduğuna inanıyoruz.

Birbirimizle ve diğer ülkelerle aramızdaki ilişkilerde, bilim, ekonomi, teknik, kültür alanlarında eşit ve her bakımdan gelişmiş ülkeler olarak yer almak için bütün gücümüzle çalışmaktayız. Bize göre Atatürk’ün mirasının ana fikri budur”⁸⁹⁴.

Dr. Lajos SZLAI

Macaristan Büyükelçisi, 1988

• Mısır

“Atatürk, yüzyılımızın en büyük devlet adamlarından biridir. Hürriyet ve emperyalizme karşı savaş veren millet için bir ışık olmuştur. Nitekim biz Mısır ihtilalinin yapan genç subaylar onu iyice okuyarak, anlayarak bu ihtilali gerçekleştirmiş bize rehber olmuştur!”

Enver SEDAT

Mısır Devlet Başkanı

25.3.1981

“Atatürk’ün ünü kendi ülkesinin sınırlarını aşmaktadır. O, Avrupa dünyasından imparatorluk çekilmelerine ve geri ülkelerin sömürülmesi imkânlarını kaldırmıştır. Atatürk bize kültürce “Batı’nın etkileri altında kalıp boğuluyoruz” diye duyduğumuz korkuların temelsiz olduğunu göstermiştir. O, doğru milletlere, millî bü-

⁸⁹⁴ Atatürk’ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu, (31 Ekim–1 Kasım 1988), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989, s. 19.

tünlüklerini yitirmeden kendi değerlerini yeni durumlara nasıl uygulayacaklarını göstermiştir”.

M. M. Moussharrafa

Mısırlı Yazar 1944

• Norveç

*“Bir adam, yeni bir; Türkiye yarattı, dikkate değer etkili hareketi ile devlet başkaları arasında biricik özelliğe sahip olan Atatürk’tür.”*⁸⁹⁵

• Pakistan

“O, Türkiye’yi kurmakla bütün dünya milletlerine, Müslümanların sözlerini okuyacak kudrette olduğunu ispat etti. Kemal Atatürk’ün ölümüyle Müslüman dünyası en büyük kahramanını kaybetmiştir. Atatürk gibi bir önder, önlerinde bir ilham kaynağı olarak dikildiği hâlde, Hint Müslümanları bugünkü durumlarına hâlâ razı olacaklar mı?”

Muhammed Âli CİNNAH

Pakistan Devlet Başkanı, 1954

• Endonezya

“Güzel dilinizle size hitap edemediğim için özür dilerim. Fakat konuşulandan daha iyi olan bir dil vardır ki, o da kalplerimizin dilidir ve ben şimdi ifade edebilirim ki kalplerimiz aynı duygu ile çarpmakta, aynı yönde düşünmektedir.

Türkiye’ye 88 milyon Endonezyalının selamlarını getirmek ve Türkiye ile Endonezya arasındaki dostluğu kuvvetlendirmek üzere geldim. Şu anda, çok kutsal bir toprak üzerine basmış bulunduğum düşüncesindeyim. Büyük bir insanın, Büyük Önderiniz Kemal Atatürk’ün kabri önündeyim.

Kemal Atatürk, sizin önderinizdir. Kemal Atatürk, sizden birisiydi, sizindi. Fakat, kız kardeşlerim ve erkek kardeşlerim; bütün büyük insanlar, yalnız kendi milletlerine atı değil, bütün insanlara aittir. Her büyük milletin kendisine ait büyük insanları vardır. Fa-

⁸⁹⁵ ENDER, *Bütün Dünyada Atatürk*, s. 180.

kat bunların da üstünde insanlar vardır ki onlar, göğüslerinin içindeki idealle bütün insanlığa ait olanlardır.

*Kemal Atatürk'e karşı hepimiz, derin bir saygı ve takdir duygusu beslemekteyiz. Çünkü onun içinde yaşayan fikirler, hepimize ait ortak fikirlerdir. Ben şahsen genç iken, ilhamımı Kemal Atatürk'ten almıştım. Gözlerinizdeki bu alev, bu ateş, Kemal Atatürk'ün alev ve ateşidir. Sizin gibi bir millet, kalbinde ateş taşıyan bir millet asla ölmeyecektir, sonsuza dek yaşayacak, payidar olacaktır!"*⁸⁹⁶

Ahmet SUKARNO

Endonezya Cumhurbaşkanı

• Ürdün

"Burada dünyanın büyük bir kahramanı yatmaktadır. Bu zat, kahramanlığında ve büyüklüğünde çeşitli özelliklere sahip öyle büyük bir şahsiyettir ki, hiç kimse ile mukayese edilemez. Onun için Türkiye'yi tam anlamıyla yeni baştan meydana getirdiğini söylemek mümkün... Çünkü o tarihlerde nasıl ulaşılabileceğini, gayelere ne şekilde varılabileceğini bilmiş ve gidilecek yolu çizmiştir. İşte onun için ilerde kahramanlara örnek gösterilecek insan odur.

Onun kahramanlığı, savaş günlerinde düşmanları, istila etmiş oldukları ülkesinden çıkarmasını, kurtuluş ve hürriyeti sağlamasını bilmiştir. Sulh zamanında ise yeni baştan bayındır bir ülke kurarken ve ülkesinin şansını yüceltirken o, yine bir kahramandır!

*Yüce Tanrı, onun yerini cennet eylesin".*⁸⁹⁷

Hüseyin İbn-i TALLÂL

Ürdün Kralı

Anıtkabir Özel Defteri, Ankara, 15. 9. 1967

• Tunus

"Tunus milleti bugün, asırlık bağlarla bağlı bulunduğu kardeş ve asil Türk milleti ile Mustafa Kemal'in unutulmaz hatırasını canlandırmak ve saygıyla anmak üzere hürmetkâr bir düşünce içinde birleşmektedir.

⁸⁹⁶ ENDER, *Bütün Dünyada Atatürk*, s. 83.

⁸⁹⁷ ENDER, *Bütün Dünyada Atatürk*, s. 212.

Milletimiz, Gazi'nin ölmez eseri için en büyük hayranlığı, onun şahsında, savaş meydanlarında büyük bir asker olduğunu ispat ettikten sonra, her şeyin tamamen kaybolduğu sanıldığı bir anda, milletinden ümidini kesmeyi ve yenilgiyi kabul etmeyi şiddetle reddeden, Tanrı'nın seçtiği Büyük İnsan'ı kutluyor.

O, güçleri birleştirmeyi, kurılmış cesaretleri yükseltmeyi bilmiş ve kaderi zorlayarak millî ülkenin bütünlüğünü tekrar kurup ülkesinin bağımsızlık ve egemenliğini iade etmeyi başarmıştır. Atatürk, böylece ölümü esarete tercih eden bir milletin neler yapabileceğini hayretler içinde bulunan dünyaya göstermiştir. Bu örnek, unutulmayacaktır.

Ülkesinin egemenliğinin mimarı olarak biz Atatürk'ün şahsında parçalanmak yolunda olan bir imparatorluğun enkazı üstünde ilerlemeye yönelmiş, etkili ve modern bir devlet kurmuş inkılapçıya hayranlık duymaktayız.

*Onun ölmez eseri, egemenliklerini elde etmiş milletlerin kaderlerine hükmedenler için ışıklı bir örnek ve bir ilham kaynağı olarak kalacaktır”.*⁸⁹⁸

Habib BURGİBA

Tunus Devlet Başkanı

10 Kasım 1963

• SSCB

“Mustafa Kemal, sosyalist değil.. Fakat görülüyor ki iyi bir teşkilatçı, yüksek anlayışlı, ileri, iyi düşünceli ve akıllı bir önder...”

LENİN

“Şöhreti bütün dünyaya yayılmış olan tecrübeli Başkan'ın yönetimi, herkesin sevgi ve saygısını çeken Büyük Türk milletinin millî bağımsızlığını devamlı başarıyla kuvvetlendirmiş ve yeni millî yapısını yaratmıştır...”

KALİNİN

SSCB Başbakanı, 1935

“Türk milletinin hürriyeti ve Türkiye’nin milli kalkınması için çetin savaflara adı karışan Kemal Atatürk’ü ülkemiz çok iyi tanır. Atatürk, Türk milletini kışkırtıcı kuvvetlere, emperyalistlere ve silah zoru ile bir milleti ezerek büyük devletlerin bir sömürgesi hâline getirmek isteyen gerici kuvvetlere karşı savaşa girmesi için uyandırmıştır. Yakın ve Orta Doğu’da ilk “cumhuriyet” doğuşunu ona borçludur. Bu cumhuriyet, birçok milletin hürriyet hareketlerine ışık tutmuştur. Atatürk’ün kutsal saydığı emperyalizmle savaşını, yalnız Türk milleti değil, diğer doğu ülkeleri de takdirle karşılıyordu. Türkiye’nin asırlık geriliğinden kurtulması için Atatürk, pek çok şey yapmıştır. Gerçekleştirdiği reformlar, ülkenin ekonomik hayatının endüstriyel ve tarımsal kalkınmasının hızla ilerlemesini hedef tutmuştu. Atatürk idaresi zamanında Türkiye’nin milletler arası otoritesi yükselmiş ve ülke, dünya siyasetinde önemli rol oynamaya başlamıştır”.

Nikhita S. KRUCHEFF

SSCB Başbakanı

10 Kasım 1963

• Romanya

“Sayın Celâl BAYAR

Türkiye Başbakanı – ANKARA (Telgraf)

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Büyük Şef, Cumhurbaşkanı Atatürk’ün ölümünden derin bir şekilde etkilenmiş olarak kendi adına, gerekse Romanya Kraliyet Hükûmeti adına, dost ve müttefik milletin acı bir şekilde uğradığı mateme katıldığınızı ekselanslarına arz ve çok elemli duygularımı kabul buyurmalarını rica ederim.

*Aynı zamanda Romen milletinin Büyük Cumhurbaşkanı’nın hatırasını saygıyla anmakta olduğunu büyük Türk milletine duyurmalarını kendilerinden rica ederim”.*⁸⁹⁹

MIRON

Romanya Başbakanı

Bükreş, 12 Kasım 1938

"Ankara, bir şeye inanan insanların neler yapabileceklerini gösteren kutsal bir eserdir. Ankara insanlığa güven ve inanç dağıtan bir volkandır".

TATARESCO

Romanya Eski Başbakanı, 1938

"Atatürk, dünya üzerinde yeni bir devir açmış olan insandır. Ben onun Türk kadınlarına hak vererek bir ülkede anayı, yakışır olduğu yüceliğe erştirip batıya ders verdiğini nasıl unuturum?..."

Prenses Alexandrina CANTACUZENE

Uluslararası Kadınlar Birliği

Romanya delegesi 1935

"Eseriyle insanlığın üstüne çıkan bu inkılapçı, karakteri ve hayatı itibarıyla insanlara en yakın olanlardan biriydi. Esasen, kişiliğinin çekiciliği ve hayatının sonuna kadar koruduğu otoritesinin sırrı bundadır. Bugün, insan ve ham madde itibarıyla kuvvetli olan Akdeniz'de birinci derecede önemli bir mevki bulunan Türkiye Cumhuriyeti, geleceğe emin olarak bakabilir".

Vittorol gazetesi

Bükreş, 12 Kasım 1938

• Polonya

"Türkiye, Atatürk'ün yönetimi altında yeniden, Yakın Doğu'da bir anahtar görevini almıştır. Türkiye ile Polonya, ekonomik alanda birbirlerini tamamlamaktadırlar. Siyasi alanda ise, Doğu Avrupa'da dengeli ve dünyanın bu kısmında sakin olan milletlerin bağımsızlığını korumakta çıkarları vardır. Bu gaye, iki milleti birbirine yaklaştırıyor ve onları birleştiren karşılıklı saygı ve dostluk bağlarını derinleştiriyor."

SOKOLNİSKİ

Polonya Eski Ankara Elçisi

Expressporanny gazetesi, Varşova, 1938

"Atatürk'ün ölümü milletlerarası bir olaydır. Atatürk, on beş yıl içinde Türkiye'yi modern bir devlet yapmış; Türk ordusunu düzene sokmuş, Balkanların ve Yakın Doğu'nun en kuvvetli ordusu haline getirmiştir. Hâkim dış politikası sayesinde Türkiye, dünya politikasında dünya politikasında çok önemli bir unsur olmuştur."⁹⁰⁰

Goniec Warsszawski gazetesi

Varşova, 1938

• Meksika

"Cesaret, zekâ, kararlılık, dirayet liderliği oluşturan birtakım temel vasıflardır. Tarih boyunca kimi simalar bu vasıfları haiz olmakla ebedî bir şöhretle mükâfatlandırılmışlardır. Ancak bütün bu hasletlerin yanı sıra büyük insanlarda bulunması gereken bir başka özellik daha vardır ki bu talih kendilerine yüz çevirdiği zaman tatbiki mümkün çözümler yaratabilme ve soğukkanlılığını kaybetmeksizin kendine hâkim olabilmektedir. Türkiye için ne büyük şanstır ki Atatürk bütün bu meziyetlere (hem de en fazla ihtiyaç duyulduğu bir dönemde) sahip bir liderdi. Askerî dehası onu kendi kuşağının insanları arasından ayırıp farklı bir yere getirmiştir. Aynı şekilde siyasete olan olağanüstü istidadı da şayanı dikkattir".⁹⁰¹

Roberto CASELLAS – LEAL

Meksika Büyükelçisi, 1988

• Şili

"Türklerin gerçekleştirebilecekleri büyük yiğitliğe olan inancı iç güçleri dışarı vurmaksızın, özgürlüğüne sahip bağımsız birlik olamayacağına olan güveni Kemalizm'in ana temellerinden biridir.

Atatürk ileriye görme gözü ile Türk milletinin emellerini ve yeteneklerini değerlendirmeyi bilen bir insan olmuştur. Realist, rasyonalist ve milliyetçidir. Mustafa Kemal Atatürk, bağımsızlığın kazanılması için hiç kimsenin kendisini savaşın dışında hissetmemesi ve bütün ülke halkı askerî cephelerin desteğidir, şeklindeki görüşleriyle Türk halkını teşvik ederek içinde bulunduğu durumda

⁹⁰⁰ ENDER, Bütün Dünyada Atatürk, s. 185.

⁹⁰¹ Atatürk'ün Ölümünün..., s. 24.

gerekli olan savaş organizasyonuna dönüştürmeyi başarmıştır. Olağanüstü yönlendirme yeteneğine sahip...

İç politikada da cumhuriyeti oluşturma faaliyetleri sırasında amacına ulaşmak için bu alandaki kabiliyetlerini ve yeteneğini ancak üstün bir devlet adamında olabilecek mantığı ve akıllığı ile göstermiştir⁹⁰².

• Azerbaycan

Paris'teki Azerbaycan Millî Delegasyonu Başkanı Dr. Mir Yakup, beş arkadaşı ile birlikte 12 Kasım 1938 tarihinde Türkiye Büyükelçiliğine aşağıdaki duygulu mektubu göndermiştir: "*Büyük Dâhi Atatürk'ün, tarihi şeref dolu asil milletin yetiştirdiği ve Türk ırkına has bütün büyüklük ve cesareti kendi benliğinde birleştiren, bütün Türk halklarının manevi önderi olan Büyük Şef'in ölümü dolayısıyla en heyecanlı ve kardeşçe tazimlerimizi Türk Hükûmeti'ne ve Türk halkına ulaştırılmasını bütün Azerbaycanlılar adına rica ederiz. Onun şerefli ve ölümsüz hatırası bütün Türklerin kalbinde ebediyyen yaşayacaktır ve kaybına yalnız Türkiye'de değil, bütün Azeri Türklerince de acı gözyaşı dökülmektedir.*

Onun verdiği örnek, çizdiği yol hiçbir zaman unutulmayacaktır. Biz şu inançtayız ki Atatürk'ün büyük zekâsının tasarladığı ve girdiği muazzam eser hiç duraklamadan devam edecek ve tamamen gerçekleşecektir.

Bugün yabancı boyunduruğunda, hürriyetten mahrum olan Azerî halkının, bu büyük mateme istediği gibi katılamayışını, duyduğu muazzam acıyı ve şaşkınlığı bütün ölçüleri ile açıklama imkânlarından mahrum bulunmasını derin bir üzüntü ile karşılıyoruz. Ama Büyük Şef'in ölümü üzerine damarlarında Türk kanı taşıyan bütün insanların döktükleri gözyaşlarını, duydukları büyük acıyı Azerî Türkleri de yürekten paylaşırlar".⁹⁰³

• Bengal

Atatürk'ün ölümüyle en fazla sarsılan bölgelerden biri Bengal olmuştur. Bugünkü Bangladeş'i kapsayan Doğu ve Batı Bengal'de Atatürk'ün kaybı çok yoğun hissedilmiş ve yaşanmıştır. Bengal aydınları

⁹⁰² Atatürk'ün Ölümünün..., s. 43.

⁹⁰³ Atatürk'ün Ölümünün, s. 86, 90-91.

Atatürk için yas tutmakla yetinmek de istemezler. Ona gösterilecek gerçek saygının “*onun izinde yürümek*” olacağını söylerler.

Doğu Bengal’de lise düzeyindeki yeni bir okula “*Atatürk Lisesi*” (Atatürk High School) adı verilir. Okulun ilk müdürü Mizanur Rahman bu kararın nedenini şöyle açıklar: “*Rahmetli Atatürk’ün yalnız Türkiye’ye değil aynı zamanda bütün İslam dünyasına yaptığı değer biçilmez hizmetleri minnetle anmak için okula “Atatürk Lisesi” adı verildi*”.

Okul yönetimi 10 Kasım gününün özel tatil günü olmasını kararlaştırmıştı. Her yıl 10 Kasım’da Atatürk Lisesinde Kemal Atatürk’ün anısını, başarılarını, ideallerini canlı tutmak için törenler yapılacağı bu nedenle o gün okulda ders yapılmaması haber veriliyordu.

6 Ocak 1939’da Doğu Bengal’in Deganbhuya kasabasında açılmış olan Atatürk Lisesi bildiğimiz kadarıyla Türkiye sınırları dışında bu adı taşıyan ilk lise olmuştur.

• Madagaskar

Atatürk’ün ölümü Afrika’da yalnız Cezayir’de değil, kıtanın hemen hemen her köşesinde derin yankılar yapmıştır. Matem havası Cezayir’den Madagaskar’a oradan da Güney Afrika’ya kadar her tarafı sarmıştır. Madagaskar Adası’nın Doğu kıyısındaki Tamatave (Toamasina) şehrinden Türkiye’nin Paris Büyükelçiliği’ne çekilen 12 Kasım 1938 günlü bir telgraf şöyle diyor: “*Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’in ölümünü, Tamatave Müslüman topluluğu büyük bir üzüntü ile öğrenmiştir. BMM’ne sempatilerinin iletilmesini diler, İslam davasının muzaffer kahramanı için Allah’a dua ederiz*”.⁹⁰⁴

• Arnavutluk

“*Artık Atatürk sağ değil! Tüm bir ulus, tek bir nabızla onun etrafında toplanmış, ona ağlıyor. Onu muarızları da hicranla anıyor. O öldü ama ruhu ebediyyen sağ kalacaktır. Atatürk bir ideal için yaşadı, bir ideal için öldü. Arkasında altınlar ve saraylar bırakmadı... Sadece sevgili ulusu için bir yurt ve ekmek bırakıp gitti fani dünyadan...*”⁹⁰⁵

Perpjekja Shaiptare dergisi

⁹⁰⁴ Atatürk’ün Ölümünün..., s. 85.

⁹⁰⁵ Necip Kaçı, “Atatürk Arnavutluk’ta Nasıl Değerlendiriliyor?”, *Atatürk’ün Ölümünün 50.Yıl Sempozyumu*, (31 Ekim - 1 Kasım 1988), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989, s. 53.

“Atatürk Türk ulusu için âdeta bir mabut idi.”

Agjencia Alba gazetesi

• Görüldüğü gibi Atatürk'ün ölümü ile Türk milleti gözyaşlarına boğulmuş, dünyanın bütün ülkelerinde ölümü büyük üzüntüyle karşılanmıştır. Ölümüyle dünyayı yasa boğan ender şahsiyetlerden birisi de Atatürk'tür. Cenazesinde savaş meydanlarında karşı karşıya geldiği pek çok kumandan, devlet adamı dahi bulunmuştur. Bu durum milletlere mal olmuş büyük şahsiyetlerin ebedî yolculuğuna uğurlanışında ki ortak özelliştir.

IX. BÖLÜM

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN KİŞİLİĞİ

I. Atatürk'ün Askerî Kişiliği

Mustafa Kemal Atatürk, her şeyden önce askerlik mesleğinde yetişmiş bir asker ve bu alanda dehasını ispat etmiş seçkin bir komutandır. Tanınmış Alman Profesörü Gotthard Jaeschke Atatürk'ü "*Doğuştan Asker*", "*Yaradılıştan Komutan*"⁹⁰⁶ olarak tanımlamaktadır. Gerçekten de komutanlık bir askerî sevk ve idare sanatıdır. Komutan ise; bilgisiyle, ileri görüşlülüğü ile cesaretiyle, iradesiyle, adaletiyle, tutum ve davranışlarıyla birliğine sahip çıkan; onu en kritik anlarda dahi, peşinden sürükleyerek, bu sanatı icra eden kişidir.⁹⁰⁷

"*Dünya tarihi çağlar boyunca, üstün nitelikli askerlerin ve yüksek yetenekli devlet adamlarının etkin yaşamlarını dile getirir. Fakat asker ve devlet adamı nitelik ve yeteneklerini bir bütün olarak kendi kişiliğinde toplamış bulunan pek az örnek insanın varlığından söz eder*".⁹⁰⁸ Bu anlamda düşünüldüğünde Atatürk bu müstesna insanlardan birisi olarak ortaya çıkmaktadır. Belgesel özelliğe sahip Ecyropaedia Britannica, Atatürk'ü "*seçkin bir Türk askeri, reformcu ve devlet adamı*"⁹⁰⁹ olarak tanımlamaktadır.

Askerî deha olarak tanımlanan hususiyetler kişinin özünde olduğu taktirde kıymet ifade eder. Atatürk, bu özelliği taşıyan ender şahıslardan birisidir. Bu görüşü teyit edecek tanıklardan birisi ve Atatürk'ün silah arkadaşı olan İsmet İnönü (1884-1973)'ye göre;

⁹⁰⁶ Cemal Enginsoy, "Asker ve Devlet Adamı Atatürk", *Belleten*, Cilt XLVI, Sayı 181 (Ankara 1983), s. 196.

⁹⁰⁷ Ünal Dereli, "Komutan Atatürk", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, (10-11 Kasım 1980), Cilt II, Boğaziçi Üniversitesi Yay., s. 562.

⁹⁰⁸ ENGINSOY, "Asker ve Devlet Adamı Atatürk", s.134.

⁹⁰⁹ *Encyclopaedia Britannica*, Cilt II, s. 255.

"Atatürk'ün genç zabitliğinde bilmediğimiz, meydana çıkmamış vasıfları büyük vazifeler karşısında bulundukça kendisini göstermiştir. Büyük hassaları vardır. Karar sahibidir, kararları açıktır ve bir defa karar verdikten sonra onu tatbik ettirmek için şahsiyeti çok tesirlidir. Mesela kumandanlıkta bu hassası bilhassa dikkati çeker. Muharebe meydanında yürütmek istediği muharebe şeklini, tertipleri en uzak yerde bulunan askere kadar duyurur, onun üzerinde kendi iradesini ve azmini behemehal sirayet ettirdi. Bu bir kumandan için en büyük hasletlerden biridir. Askerlik vasıfları hakikaten yüksektir. Her millette, her devirde yüksek vasıfta kumandan sayılır".⁹¹⁰

Amerika Birleşik Devletleri Genelkurmay Başkanı Amiral Grove bir konuşmasında Atatürk'ün yüzyılımızın en büyük askeri olduğunu söyleyerek yapmış olduğu değerlendirilmesi şu tespitlere dayandırmaktadır: *"Savaşın tozu dumanı ardında, belirgin olmayan çok şey vardır. Ben, Kemal Atatürk'ün hayranıyım. Muazzam kaynaklar ve üretim yeteneği ile desteklenen generallerin kazanması olağandır. Ancak çok az kaynağa sahip olmasına karşılık Atatürk, hem Türkiye'nin kontrolünü padişahlardan söküp almış ve hem de Yunanlıları memleketinden atmıştır. Yüzyılın en büyük askerî adayı Atatürk'tür.... Atatürk, askerî harekât yönetimi ile birlikte harp yönetiminde, genel politikanın tespitinde ve aynı zamanda uygulamalarında sorumluluklar alan, son yüzyılın yetiştirdiği ender asker ve devlet adamlarından birisidir".⁹¹¹*

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'na göre, *"Atatürk her şeyden önce bir askerdir ve inkılapçılığı, milliyetçiliği, kahramanlığı, dâhiliği, devlet kuruculuğu hatta insanlığı bütün usarelerini bütün kudretlerini bu ana vasıftan, bu kökten, bu asil cevherden almıştır".⁹¹²* Aynı konuya değinen Şevket Süreyya Aydemir'de Atatürk'ün *"asker ama, militarist olmadığını, bir savaş adamı fakat barışı sevdiğini"* söylemektedir.

Askerî deha ve üstün devlet adamı özelliğini kendi şahsında birleştiren ender liderlerden olan Atatürk'ün her şeyden önce bir asker, başarılı bir komutan olduğunu görüyoruz. Askerî alandaki ustalığını Türk İstiklal Harbinde ortaya koyan Mustafa Kemal bunu

⁹¹⁰ Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem Yayınevi, İstanbul 1968, s. 35.

⁹¹¹ Suat İlhan, "Atatürk ve Askerlik", *Atatürkçü Düşünce*, (Kolektif Eser), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 303-304.

⁹¹² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Atatürk*, İstanbul 1964, s. 103.

üstün devlet adamı özelliğiyle de birleştirerek en büyük eseri olan Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur. Bütün bunlardan hareketle “*Asker Atatürk'ü*” anlamak için onun askerliğine yön veren etkenleri ve askerî niteliklerini bilmek gerekmektedir.

A. Askerî Kişiliğinin Oluşması

a. Yetiştigi Kültür Çevresi

*“Her kültür çevresi kendi tipini yetiştirir. Değişik kültür ortamlarında yetişen kişiler, yetiştikleri kültür ortamlarına özgü özellikleri taşırlar. Üstün kişiliğe sahip olanlarda mevcut kültür ortamını etkileyebilirler. Bu sebeple insanları yönlendiren kültür ortamı ile olayları yönlendiren insan birlikte değerlendirilmelidir”.*⁹¹³

Atatürk'ün yetiştiği dönemde özgün bir kültür ortamı bulunuyordu. Her kültür çevresinde olduğu gibi onun döneminin hakim kültürü, çeşitli kültürlerle alış veriş içerisinde olmuş, aynı zamanda bünyesinde çeşitli kültürleri barındırmış, yüzyılların süzgecinden geçerek belirginleşmiş ve yaşam tarzına dönüşmüş birikimleri içermektedir.

Atatürk, yıkılmakta olan bir imparatorluğun uç kesiminde, devleti ile birlikte yurdunu ve ocağını kaybetme tehdidi altında bulunan bir bölgede yetişmiştir. Atatürk'ün yetiştiği dönem varolmakla yok olmanın sınırında yaşanan bir tarih kesitidir. Atatürk'ün çocukluğu yenilgilerin en büyüklerinden birisi olan 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi ile ilgili anıların, yüz binlere varan göç ve Türk katliamlarının henüz unutulmadığı bir dönemde geçmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son devrinde, özellikle Rumeli'de ordu ve askerî merkezlerde yaşayan Türk çocuklarının en büyük ideali asker ya da subay olmaktır. “*Rumeli'nin asker merkezlerinde, şehir ve kasabalarında çocuklar, gözlerini sabahları dünyaya, talim borularını asker mızıkları, yahut da kapılarının önünden geçen süvarilerin nal sesleriyle açarlardı*”⁹¹⁴ Mustafa Kemal'in de çocukluğu ve gençliği, askerin ve askerliğin ön planda olduğu ve gözlemlerini yapabildiği bu ortamda geçer.

⁹¹³ Suat Ilhan, *Harp Yönetimi ve Atatürk*, TTK Yay., Ankara 1987, s. 2.

⁹¹⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt I, İstanbul 1993, s. 57.

Selanik, çok kültürlülüğün hâkim olduğu ve bu duruma bağlı olarak hep farklı fikirlerin ortaya çıktığı coğrafyadır. Halkın ekseriyetinin gayrimüslim olması padişaha ve İstanbul'a karşı çıkan muhaliflerin genellikle bu bölgede toplamaları Selanik'i âdeta bir muhalefet merkezi haline getirmiştir. "*Jöntürk*", "*İttihat ve Terakkî*", "*Osmanlı Burjuvazisi*" gibi isimler altında oluşan muhalefetin Avrupa ile irtibatını buradan sağlaması Selanik'e ayrı bir hüviyet kazandırmıştır. Onun fikrî yapısındaki şekillenme Selanik'te bu değişik ortam içinde ve gençlik yıllarına tesadüf eden dönemde meydana gelmiştir. Ancak Mustafa Kemal'in bu kadar farklı fikirler arasında yetişmesine rağmen düşünce yapısındaki tutarlılık, tamamen lise ve Harbiyede kendisini yetiştirmiş olmasıyla izah edilebilir.

Osmanlı Devleti'nin genel durumuna bakıldığında ise: sınırlarının Bosna'dan Basra Körfezi'ne, Ağrı Dağı'ndan Orta Afrika'ya kadar uzanmasına rağmen idari yapının iflas etmiş durumda olduğu bilinmektedir. Yine son yıllarda ortaya çıkan sosyal ekonomik ve politik yetersizlikler Osmanlı Devleti'nin tarihindeki en zor günlerini yaşamasına hatta İmparatorluğun fiilen çökmesine yol açmıştır. Fransız İhtilali sonucu yayılan milliyetçilik fikirlerinin etkisiyle içerideki azınlıkların ayrı birer millet gibi hareket etmeleri, kapitülasyonların devletin mali, iktisadi, adli istiklaline son vermesi çöküş ile alakalı çarpıcı örneklerdir⁹¹⁵.

Bu olumsuz gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önlemek, yok olmaktan kurtarmak için ihtiyaç duyulan gücün "ordu" olduğu görüşü yönetici-aydın grubu için başlangıçta tek çıkar yol gibi görülmüştür. Bu ortak kanaatin halk arasında da kabul görmesi, Osmanlı sosyal dilimlerini oluşturan bütün kesimleri askerliği ve askerî ihtiyaçları ön planda tutan ve öncelik veren davranış biçimlerine yönlendirmiştir.

Mustafa Kemal ve ailesi için de durum farklı değildir. Mustafa Kemal, ilk gençlik yıllarında politik kayıplarla sonuçlanan 1897 Türk-Yunan Savaşının yakınında bulunmuş ve sadece askerî başarıların, batının birleşen gücü karşısında kurtuluş için yetmediğini görmüştür. O, asker kişiliğiyle Osmanlı aydınının yapması gereken fikrî gelişmeyi öncelikle askerî alanda yapmaya çalışmış ve yanlış uygulamaların ortaya çıkaracağı hatalara dikkat çekerek, asıl ya-

⁹¹⁵ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 60.; İLHAN, *Harp Yönetimi*..., s. 3.

pılması gerekenin askerî harekât tarzlarındaki değişiklikler olduğunu her fırsatta dile getirmiştir. Bu yüzden olgunluk döneminin önemli bir gelişmesi olan I. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle getirilen yönetim şeklinin modern bir devlet için yeterli olmadığını sağlam ve köklü değişikliklerin gerekli olduğunu defalarca ifade etme gereği hissetmiştir.

b. Askerlik Mesleğine Yönelik Aldığı Eğitim

Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitim hayatına baktığımızda onun bir mesleğe yönelik sistemli ve kesintisiz bir eğitim aldığını görülmektedir. *"Eğitimine her yönüyle yetersiz bir mahalle (Hafız Mehmet Efendi) mektebinde 1886 yılında başlamıştır. Mahalle mektebine birkaç gün devam etmiş, buradan daha modern eğitim veren Şemsi Efendi Özel Okuluna geçmiştir"*.⁹¹⁶

Mustafa Kemal'in öğrenime başladığı Selanik Askerî Rüştiyesinin diğer sivil orta mektepler arasında ders programı ve öğretimi bakımından pek fark olmamakla birlikte, askerî rüştiyelerin daha askerî tarzda eğitim vermesi temel farklılık olarak görülmektedir. Askerî Rüştiyelerde bazı dersler için sivil hocalar çalıştırılsa bile asıl hoca kadrosu askerlerden oluşmakta ve bu subay hocalar ordu tarafından gönderilmekteydi. Bu okullarda yetişen çocuklar askerî nizamı uymayı ve askerce düşünüp askerce cevaplar vermeyi öğrenirlerdi. Osmanlı Devleti'nde askerliğin, kanunu olan *"Daima hareket, savaş kumanda kanunu daha askerî rüştiyenin kapısından başladı. Bu kanun 10-12 yaşlarında bir küçük asker olarak kaderini orduya bağlayan küçük mektepliden, subaylara, kurmaylara, ordu büyüklere, generallere, mareşallere kadar herkesin rûluına hâkimdir"*.⁹¹⁷

Bu okullardaki öğretmenlerin çoğunluğu kışlalardan, sınırlardan, iç savaşlardan veya çete takiplerinden gelmiş tecrübeli ve vatansever subaylar olduğu için memleketin hâlini tanıyan ve gidişin kötülüğünü görebilen öğretmenlerdi. Bu öğretmenler derslerde uçuktan olmasa da çocuklara vatan sevgisini ve gerçekleri anlatmaya çalışırlardı. Yasak olması sebebiyle *"vatan"* kelimesi derslerde söylenmezdi. Vatan kelimesi o devirde şiirleri yasak edilen ve ancak

⁹¹⁶ İ. HAN, *Harp Yönetimi...*, s. 306.

⁹¹⁷ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 58.

yüksekokullarda gizlice elden ele dolaşan şair Namık Kemal'in getirdiği yeni ve cazip bir kavramın ifadesiydi⁹¹⁸.

• Mustafa Kemal Atatürk "1896'da dört yıllık Manastır Askerî İdadisi imtihanını kazanmıştır". Askerî idadiler ordu merkezlerinde kurulurdu. Amaçları harp okullarına öğrenci hazırlamaktı. Bu okullarda tam bir askerî disiplin ve ordu havası eserd. Memleketin gelecekteki ordu kadrosu ilk olarak askerî idadilerde birbirlerini tanır, birbirleriyle karşılaşır, bu okulların hocaları daha dikkatli seçilirdi. Bu hocaların içinde kendi dersinin programının içinde kalmayıp ordu ve memleket meselelerine kayanlar daima bulunurdu.⁹¹⁹

Bütün askerî idadiler arasında en hür ve memleket meselelerine kaşı en çok ilgili olanı da Manastır Askerî İdadisiydi. 1897 Türk-Yunan Harbi de Mustafa Kemal'in Manastır İdadisinde öğrenci bulunduğu sırada patlamıştı. Manastır'ın hareket sahasına yakın olması mektepteki havayı daha da dalgalandırmış, harbin gelişmesine ait tahminler, olayların tartışılması, sonuçların değerlendirilmesi, mektepte çeşitli tartışmalara yol açmıştır⁹²⁰. Yunan Harbinin Manastır Askerî İdadisinde uyandırdığı bu dalgalanmalara Mustafa Kemal daima heyecanla katılmıştır.

Mustafa Kemal için Manastır İdadisinde yeni bir düşünce ve görüş ufku açılmıştır. O, Manastır Askerî İdadisinde yalnız bir Osmanlı değil, aynı zamanda Namık Kemal havasında bir vatansever ve hürriyetçidir. Mustafa Kemal'in manastırdaki öğrencilik hayatındaki bu şahsiyet ve yön tayin edici gelişmesini onun hayat yolunu izlerken önemli bir olaydır. Onun ve onun kuşağına vatan ve hürriyet aşkını aşılayan Namık Kemal ve vatan edebiyatıdır.⁹²¹

Mustafa Kemal'in öğrencilik hayatı 1899-1902 yılları arasında İstanbul Harbiyesinde devam eder. Mustafa Kemal, Harbiyeye Manastır Askerî İdadisindeyken etkisi altında kaldığı hürriyet fikirleri ve memleket meselelerine karşı ilgisiyle gelmiştir. Dolayısıyla Harbiye, onu hem bir subay olarak hazırlamış hem de vatan ve hürriyet duygularını geliştirmiştir.⁹²² Çünkü en coşkun vatanseverlerin, en gözü pek kahramanların yetiştiği Harbiyede, Namık Kemal'in eserleri

⁹¹⁸ İLHAN, *Harp Yönetimi...*, s. 306.

⁹¹⁹ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 67.

⁹²⁰ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 68.

⁹²¹ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 72-73.

⁹²² AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 75.

umumi bütün kütüphanelerden kaldırılmasına rağmen Harbiye Mektebinin derslane sıralarından bir türlü yok edilememiştir.⁹²³

“*Manastır İdadisinden beri liyakatle konuşmağı ve yaşından üstün, başından aşun birtakım yüksek fikirler beyan etmeğı severdi.*”⁹²⁴ Edebiyata, şiire, musikiye olan büyük ilgisi bu sıralardayken daha da gelişmiştir. O bu hâlinin yanı sıra okul idaresinin siyasi ve askerî inzibat namına tatbik ettiğı zulme karşı en çok kafa tutanlardan ve kendisini hiç ezdirmeyenlerden biri olmuş, daima zamanın şartlarına uygun bir Harbiyeli özelliğı taşımuştur.

Mustafa Kemal 1902 yılında Erkân-ı Harbiye Mektebine girince derslerinden ziyade memleket meseleleri ve siyasi bilgilerle daha çok alakadar olmaya başlamıştır. İstibdat idaresini daha yakından hisseder. Harp Akademisinin yeni hür fikirler etrafında toplanan genç subaylarıyla bir gazete çıkarmaktan çekinmemiştir. Bu haliyle “Hocaların verdiğı problemleri çözerken, âdeta istikbalin meydan muharebelerini idare eden bir kumandan gibidir.”⁹²⁵

Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “*Türk zabitini, Türk kumandanını işbaşında mucizeli bir mahlûk hâlinde gösteren şeyin mihnet ve meşakkate insan üstü tahammülünün değıl; kendisinden sayı ve teçhizatça iki misli düşmanlara karşı gösterdiğı mukavemet ve kazandığı zaferlerin değıl en ziyade kafasının işleyiş, düşünüş ve biliş tarzındaki hususiyet olduğunu söyler. Bu kafanın nazariyat sahasında çok durmasını sevmeyen, daima abstreetden konkrete, mürekkepten basite hareket halinde olduğunu söyleyerek onların zekasına bu riyazi hamleyi veren şeyi Erkân-ı Harbiye mektebinin programındaki teknik hassada aramak lazım geldiğini*”⁹²⁶ belirtir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı üzere Mustafa Kemal Atatürk ilkokul, ortaokul ve dört yıllık lise eğitiminden sonra 6 yıl daha eğitim görmüştür. Görüldüğü gibi Atatürk’ün eğitimi daha ziyade askerlik mesleğine yöneliktir.

Gelecekteki “*Büyük Komutan*”ın ortaya çıkmasında Atatürk’ün şahsi özelliklerinin yanı sıra bu özelliklerinin gelişmesinde önemli bir etkisi olan Harbiye ve Erkân-ı Harbiye okullarındaki öğ-

⁹²³ KARAOSMANOĞLU, *Atatürk*, s. 103-104.

⁹²⁴ KARAOSMANOĞLU, *Atatürk*, s. 105.

⁹²⁵ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s. 1.

⁹²⁶ KARAOSMANOĞLU, *Atatürk*, s. 107-108.

retim kadrosunun seçilmesinde gösterilen özen bu eğitim yuvalarını zamanın en üst düzeyde eğitim veren kurumları hâline getirmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak da *“Bu dershanelerde ve bu sıralarda Türk milletinin ve Türk tarihinin altın bir kuşağı yetişmiştir”*.⁹²⁷

“Harp akademileri ile askerî eğitimini tamamlayan Atatürk bütün önemli rütbelerinde harp tecrübesi kazanacağı görevlerde bulunmuştur. Sağlam ve sistemli bir askerî eğitimden sonra kazandığı muharebe harp tecrübeleri ve başarıları onun mesleğin en üst notasına, mareşallik rütbesine ve gazilik unvanına ulaştırmıştır”.⁹²⁸

B. Kişisel Özelliklerinin Askerliğe Uygunluğu

Atatürk, her türlü nitelikleri kişiliğinde toplayabilmiş çok ender insanlardandır. Onun kişiliğinin askerlik yönü de bunlardan biridir. Millî Mücadelenin lideri, zaferler yaratan insanı her şeyden önce meslekten yetişmiş bir asker ve büyük bir komutandır. Bu vasıflarıyla o, komutanlık niteliklerinin tamamına sahiptir. Bunu askerlik hayatının bütün kademelerinde ve katıldığı bütün muharebelerde örnekleriyle ortaya koymuş ve komutanlık dehasını açıkça ispat etmiştir.

a. İleri Görüşlülüğü

Mustafa Kemal Atatürk'ün evvel emirde işaret edilmesi gereken niteliği ileri görüşlülüğüdür. O, Türk milletinin felaket uçuşuna yuvarlanışını uzak görüşü ile sezmiş ve bu durum karşısında alınması gereken tedbirleri değerlendirebilmiştir. Onun bu niteliğini savaş meydanlarında ve Türk milletinin geleceğiyle ilgili kararlarda açıkça görmek mümkündür.

Daha yüzbaşı rütbesinde Şam'a gitmeden önce *“Asıl mesele yıkılmak üzere bulunan imparatorluktan bir Türk devleti çıkarmaktır”* diyerek *“Hasta Adam”*a ilk teşhisi koymuştur. Ona göre bu hastalığın teşhisi de yeni bir devlet, yeni bir idare ve yeni bir orodur.

Trablusgarp Savaşından döndüğünde İttihat ve Terakki Cemiyetinin 2. Kongresinde ileri sürdüğü *“ordunun politikadan çe-*

⁹²⁷ İLHAN, *Harp Yönetimi*..., s. 307.

⁹²⁸ İLHAN, *Harp Yönetimi*..., s.3.

kilmesi" fikrine itibar edilmemiş ve Balkan Harbi felaketi önlenememiştir.

Mustafa Kemal Atatürk I. Dünya Harbi içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nun felakete doğru süratle sürüklendiği teşhis edip çareler aramış ve fikirlerini cesaretle ortaya koymuştur.

Tuğgeneral ve ilk kez 7. Ordu Komutanıyken 3 Ekim 1917 tarihinde Başkomutanlığa sunduğu raporda; Suriye ve Irak cephesindeki askerî durumu, düşmanın bu cephelerdeki niyetini ve Türk kuvvetlerinin kullanılması hakkındaki değerlendirmelerini anlatmıştır. Olayların Mustafa Kemal'in aynen değerlendirdiği biçimde gerçekleşmiş olması onun ileri görüşlülüğünün açık bir göstergesidir.

*"Yarbay Mustafa Kemal'in Çanakkale Cephesinde, düşmanın amacını ve asıl çıkarma bölgelerini, harekâtın başlamasından önce tam bir doğrulukla teşhis etmesi; ve gerekli tertip ve tedbirleri teklif etmesine rağmen, üst komutanlıkça bu tekliflerin dikkate alınmaması harbin uzamasına ve çok miktarda insan zayıyatına yol açmıştır"*⁹²⁹.

Mustafa Kemal Atatürk'ün ileri görüşlülüğünün bir kanıtı da Mondros Mütarekesinden önce Osmanlı Devleti'nin bir mütarekeye gideceğini, ordunun dağıtılacağını, düşmanın Anadolu'yu işgal edeceğini düşmanla halkın karşı karşıya kalacağını ve erkenden gerekli tedbirlerin alınması gerektiğini söylemesi ve uygulamaya geçmesidir.

Atatürk, Mondros Mütarekesinin Osmanlı Devleti'ni kayıtsız şartsız düşmanlara teslim edecek bir belge olduğunu vurgulayarak, galip devletlerin gizli amaçlarını önceden görebilen bir komutan olmuştur.

Ancak Atatürk bu öngörülerindeki isabetliliğe rağmen, *"savaşın kazanılmasını yeterli görmeyen, gerçek kurtuluşun ancak bütün toplum hayatını aklın ve bilimin önderliğinde düzenlemekle sağlanabileceğini gören insandır"*⁹³⁰.

General McArthur'un 1931 yılında Atatürk'ü ziyaret ettiği sırada, dünyanın genel durumu üzerinde bir görüşme yapmışlardı. Görüşme sırasında, Avrupa'nın durum hakkındaki düşüncelerini soran

⁹²⁹ DERELİ, "Komutan Atatürk", s. 563.

⁹³⁰ Turhan Feyzioğlu, "Ve Mustafa Kemal'in Berraklığı", (dr. Turhan Feyzioğlu), *Atatürk Yolu*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 29.

Mc Arthur'a Atatürk şunları söylemiştir: "*Versay Anlaşması, Birinci Dünya Savaşının etmenlerinden hiçbirini gideremediği gibi, dünün başlıca rakipleri arasındaki uçurumu büsbütün derinleştirmiştir. Zira, galip devletler mağluplara barış şartların zorla kabul ettirirken bu ülkelerin etnik, jeopolitik ve iktisadi özelliklerini asla göz önünde tutmamışlar ve sadece düşmanlık duygularından esinlenmişlerdir. Böylece, bugün içinde yaşadığımız barış dönemi, sadece Mütareke'den ibaret kalmıştır. Eğer siz Amerikalılar, Avrupa işleriyle ilgilenmekten kaçınmayarak, Wilson'un programını uygulamakta direnseydiniz, bu Mütareke Dönemi uzar ve bir gün sürekli bir barışa dönüşebilirdi. Bence dün olduğu gibi yarın da Avrupa'nın kaderi, Almanya'nın alacağı duruma bağlı bulunacaktır. Olağanüstü bir dinamizme malik olan bu yetmiş milyonluk çalışkan ve disiplinli millet, üstelik millî ihtiraslarını kamçulayabilecek siyasi akıma kendini kap-tırdı mı er geç Versay Antlaşmasının kaldırılmasına kalkışacaktır*".⁹³¹

Mustafa Kemal Atatürk, Almanya'nın İngiltere ve Rusya hariç olmak üzere bütün Avrupa'yı ele geçirecek bir orduyu kısa bir zamanda sahip olabileceğini, bundan ötürü savaşın 1940-1945 yılları arasında başlayacağını, Amerika'nın geçen savaşta olduğu gibi, bu savaşta da tarafsız kalamayacağını ve Almanya'nın ancak bu Amerikan müdahalesi dolayısıyla yenileceğine işaret etmiştir.

Atatürk'ün kehanet olmayan ancak ne derece ileriye görebilen bir lider olduğunu tartışmaya yer vermeksizin ortaya koyan şu tespitleri fevkalade önemlidir: "*Avrupa devlet adamları, başlıca anlaşmazlık konusu olan önemli siyasi sorunları her türlü millî bencillikten uzak ve yalnız genel yarara uygun olarak, son bir çaba ve tam bir iyi niyetli ele almazlarsa korkarım ki, felaketin önü alınamayacaktır. Zira, Avrupa sorunu İngiltere, Fransa ve Almanya arasındaki anlaşmazlıklar sorunu olmaktan artık çıkmıştır. Bugün Avrupa'nın bütün maddi ve manevi olanaklarını tüm olarak dünya ihtilali amacı uğruna seferber eden bu korkunç kuvvet, üstelik Avrupalılar ve Amerikalılarca henüz bilinmeyen yepyeni siyasi yöntemler uygulanmakta ve rakiplerinin en küçük hatalarından bile en iyi olarak yararlanmasını bilmektedir. Avrupa'da olacak bir savaş, başlıca galibi İngiltere, ne Fransa ne de Almanya'dır, sadece*

⁹³¹ Atatürk, Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle, T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1980, s. 492.

*Bolşevizm'dir. Rusya'nın yakın komşusu ve bu ülke ile en çok karşılaşmış olarak biz Türkler, oradaki olayları yakından izliyor ve tehlikeyi bütün çıplaklığı ile görüyoruz. Uyanan doğu milletlerinin zihniyetlerini çok iyi sömüren, onların millî ihtiraslarını okşayan ve kinleri depreştirmesini bilen Bolşevikler, yalnız Avrupa'ya değil Asya'yı da tehdit eden başlıca kuvvet hâlini almışlardır”*⁹³²

Gerçekten Atatürk'ün düşüncelerindeki büyük isabet, İkinci Dünya Savaşını sebep ve sonuçlarıyla kanıtlanmıştır. Savaş sonrasında ise Atatürk'ün ortaya koyduğu dış politikaya dair bu görüşleri olayların oluş biçimiyle bire bir örtüşmektedir.

b. Sorumluluk Alabilmesi ve İnisiyatif Kullanma Yeteneği

Atatürk'ün en belirgin niteliklerinden birisi de inisiyatif sahibi bir komutan olmasıdır. Atatürk bu özelliğinin örneklerini savaş meydanlarında göstermiştir.

*“Ağustos 1908'de yüzbaşı rütbesinde Trablusgarp'a giderek buradaki ayaklanmayı kendi inisiyatifini kullanarak bastırması ve devlet otoritesini yeniden tesis etmiştir. Çanakkale'de ordu ihtiyatı 19. Tümen ile emir almadan Arıburnu'na çıkan düşmana taarruz etmiş ve muharebenin ve harbin mukadderatına etkili olmuştur. Ocak 1917'de Kafkas Cephesinde komutan olduğu 2. Orduyu, kışın tahribatından kurtarmak için Bitlis-Muş hattına çekmiştir. Eylül 1918'de Suriye cephesinde komutan olduğu 7. Orduyu, önce Şam'a sonra Halep'e çekmiştir. İstiklal Savaşında, Büyük Millet Meclisindeki muhaliflerin karşı çıkmalarına ve kamuoyunda doğabilecek tepkilere rağmen, orduyu Sakarya doğusuna çekmiştir”*⁹³³

Atatürk'ün bir başka özelliği de, sorumluluktan çekinmeyen ve sorumluluğu üstlenebilen bir insan olmasıdır. Onun hürriyet kavramı ile ilgili fikirleri incelendiğinde sosyal ve modern bir fert özgürlüğünü temel aldığı görülür. Sahip olduğu bu hürriyet anlayışının bünyesinde saklı bir başka temel ilke ise milletin ortak özgürlüklerinin ferdi özgürlükler tarafından zedelenmeyecek bir uygulama biçiminin benimsenmesi gereğidir. Erken cumhuriyet döne-

⁹³² Atatürk, Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle, s. 493.

⁹³³ DERELİ, “Komutan Atatürk”, s. 564-565.

minin toplum yapısı düşünüldüğünde bu tip modern çıkışların sorumluluk alabilecek bir lidere ihtiyaç duyması aşikardır.

Atatürk'ün hürriyet kavramıyla alakalı fikirlerini Afet İnan şu şekilde izah etmektedir: "*Çağdaş demokraside ferdi hürriyetler hususi bir kıymet ve önem almıştır. Ancak bu kadar yüksek ve kıymetli olan ferdi hürriyetin medeni ve demokrat bir millette neyi ifade ettiği, hürriyet kelimesinin mutlak manası ile anlaşılmaz. Söz konusu olan hürriyet içtimai ve medeni insan hürriyetidir. Bu sebeple ferdi hürriyeti düşünürken her ferdin ve nihayet bütün milletin müşterek menfaati ve devlet mevcudiyeti göz önünde bulundurmak lazımdır. Diğerinin hak ve hürriyeti ve milletin müşterek menfaati ferdi hürriyeti tahdit eder*".⁹³⁴

Atatürk hayatına bakıldığında sorumluluk alabilmesiyle ilgili örnekleri çok sık olarak görebilmek mümkündür. O, "*Mes'uliyet yükü her şeyden, ölümden de ağırdır*".⁹³⁵ derken bu sözlerini ispat edercesine devlet hayatındaki uygulamalarında "... *daima mes'uliyeti üzerine almıştır. Çünkü herhangi bir işte mes'uliyeti müdrik kimselerin başarılarına inanmıştır*".⁹³⁶

Atatürk'ün sorumluluktan çekinmemesi ve sorumluluk anlayışı asker kişiliğine de yansımıştır. Bunun delillerine muhtelif cep-helerde yaptığı savaşlarda rastlamak mümkündür. Atatürk'ün Kütahtya-Eskişehir muharebelerinden sonra düşmanla araya 100 km'lik mesafe koyarak orduyu Sakarya Nehri doğusuna çekmesi bu duruma verilebilecek en iyi örneklerden biridir.

Atatürk'ün bu özelliğinin bir diğer örneğini Çanakkale muharebeleri sırasında görebilmek mümkündür. 3 Ağustos 1915 tarihinde Kuzey grubu bölgesinde durum oldukça karışıktır. 9. Tümen Komutanı yaralanmış, 16. Kolordu Komutanı ise zor duruma düşmüş İtilaf Devletleri kuvvetleri ise Conkbayın istikametinde ilerlemektedir. 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal durumu Ordu Kurmay Başkanına bildirir ve tedbir alınması ister. Ordu hiçbir tedbir almamış ve Conkbayın'daki durum çok kritik bir hâle gelmiştir. Mustafa Kemal tekrar Kurmay Başkanını arar ve durumu

⁹³⁴ İsmet Giritli, "Atatürk'ün Hürriyet ve Sorumluluk Anlayışı", *Atatürk Yolu*, (Kolektif Eser, drl. Turhan Feyzioğlu) TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 117.

⁹³⁵ Nejdet Ezgü, "Atatürk'ün Askeri Kişiliği", 100. Yıl *Atatürk Konferansları*, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 102.

⁹³⁶ GİRİTLİ, "Atatürk'ün Hürriyet ve Sorumluluk Anlayışı", s. 117.

izah eder. Kurmay başkanının “Çare kalmadı mı?” sorusuna “Bu dakikaya kadar çok elverişli tedbirler vardı ama bu dakikada tek bir tedbir kalmıştır.” der. Bunun üzerine Kurmay Başkanı “Nedir o tedbir?” diye sorunca, Mustafa Kemal “Komuta ettiğiniz bütün birlikleri emrim altına vermenizdir.” cevabını verir. Kurmay Başkanını “Çok gelmez mi?” şeklindeki alaylı sorusuna da çekinmeden “Az gelir.” cevabını verir.⁹³⁷ Dikkat edilirse Atatürk burada sorumluluktan çekinmeden daha üst görevleri yürütmeye talip olmuştur.

c. Cesaretli Oluşu ve Gerçekçiliği

Bir liderin başlıca özelliklerinden olan cesaret Atatürk'ün tartışma götürmez özelliklerinden biridir. Tehlikeleri göze alabilmesinin yanı sıra yüksek bir medeni cesarete de sahiptir. Medeni cesaretinin fevkaladelîği, her ortamda kişilik özelliklerini ortaya koyabilmesi ve doğru bulmadığını hiçbir zaman kabul etmemesinde görebilmek mümkündür.

Askerlik hayatı boyunca, bulunduğu her rütbe ve makamda gördüğü aksaklıkları en üst düzeydeki amirlerine kadar çekinmeden, yazılı raporlar halinde sunmak cesaretini daima göstermiştir. Bu konuyla alakalı cesaretinin belirgin şekli, 1917'de amirlerine gönderdiği raporlarda savaşın Osmanlı Devleti ve Müttefikler için kaybedilmiş olduğunu, Mondros Mütarekesinin ülke için getireceği felaketleri haber vermesi ve Amasya Genelgesi'nde “Yurdun bütünü, ulusun bağımsızlığı tehlikededir.” diye ilan etmesinde görülmektedir. Bu raporlardan biri de Balkan Harbi sırasında görevli bulunduğu Bolayır Gelibolu Yarımadası Cephesinde Binbaşı Fethi Okyar'la Başkomutanlığı ve Harbiye Nezaretini uyarmak için doğrudan doğruya bu makamlara gönderdikleri bir uyarı belgesidir. Bu belgede, Edirne düşmeden Edirne'nin kurtarılması için harekete geçilmesi istenmektedir. Bu da yapılmadığı takdirde Babıali baskınının lüzumsuzluğu, hatta bir suç olduğu noktalarına değinilmektedir. Buna rağmen bu baskını yapanların mükâfatlandırılması cihetine gidilmesi tenkit edilmektedir.⁹³⁸

Atatürk cesaret dolu fikirlerini “Zabit ve Kumandan ile Hasbihâl” ve “Cumalı Ordugâhı” gibi yapıtlarında uygulamalı ola-

⁹³⁷ DERELİ, “Komutan Atatürk”, s. 565- 566.

⁹³⁸ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt I, s.177.

rak göstermiştir. Atatürk savaş alanlarında, bulunmaması gereken yerlerde bulunmuş, tehlikelere göğüs germiştir. Ancak kendisi böyle davrandığı hâlde herkese olan öğüdü daha dikkatli davranmaları gerektiğidir. Atatürk, kişisel bir olay üzerindeki eleştirici görüşünü "Zabit ve Kumandan ile Hasbihâl"inde Nuri Conker'e yazdığı bir mektupta şu şekilde ifade etmiştir: "*Mesela: Senin yaralandığın bir muharebede, sağ cenah olaylarından birinin cesur komutanı, düşman topçu ateşi altına girdiği huduttan "Doğan Arslan" sırtlarında piyadesinin tekasüf eden ateşleri altında, alayının geri dönüp kendisini yalnız bıraktığı noktaya kadar, daima palası elinde ve kendi, avcı hattının önünde bulunmuştu... Bu cesaretin hayranıyım; fakat, maatteessüf bu cesaret ve kahramanlık, alayın muzaffer olmasını temin edemedikten başka perişan olmasını da önleyemedi.*"⁹³⁹

Mustafa Kemal Atatürk korkaklığa karşı olduğunu kendisine, "*Bir komutanın, cephede bu kadar ileri saflarda bulunmasının sakıncalı olduğunu söyleyenlere savaşta yağın mermi yağmuru, o yağmurdan ürkmeyenleri ürkenlerden daha az ıslatır.*"⁹⁴⁰ sözleriyle dile getirmektedir.

Atatürk'ün cesaretli oluşuna bir diğer delili de Sivas Kongresine giderken yaşanan bir olayda görüyoruz. "*O, Erzincan batısında yolun eşkıyaca tutulmuş olduğu, bu yüzden yolun açılmasının beklenmesi gerektiği durumdan tehlikeyi göze olarak yola devam etmiştir.*"⁹⁴¹

Atatürk'ün cesareti, ulusal bir amaç için vazifenin emrettiği yerde tehlikeyi yok saymaktır görüşündedir. O, bunu "*Ölmek ancak öldürmek maksat ve gayesine yönelmiş olmak lazım gelir. Fakat öldükten sonra hiçbir gaye sağlayamayacaksa neye yarar.*"⁹⁴² sözleriyle dile getirmektedir.

Atatürk'ün cesareti gerçekçiliğini gölgeleyecek tarzda bir anlayışın ifadesi değildir. Çünkü o, aklı ve bilimi önder yapmasının tabii sonucu olarak gerçekçiği yakalayabilmiştir. Almış olduğu eği-

⁹³⁹ Celâl Erikan, *Komutan Atatürk, Okuldan Kurtuluş Harbine*, TTK Basınevi, Ankara 1964, s. 17.

⁹⁴⁰ DERELİ, "Komutan Atatürk", s. 567.

⁹⁴¹ EZGÜ, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", s. 103-104.

⁹⁴² Şükrü Erkal, "Atatürk'ü Askerî Yönüyle Tanımak ve Anlamak", T.C. Genelkurmay Başkanlığı Atatürk Haftası Armağanı, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1992, s. 119.

tim sonucu incelemenden ve aklı yatmadan hiçbir sonucu kabul etmeyen özelliği onu gerçekçi yapmış ve ömrü boyunca da böyle davranmıştır. Onun gerçekçiliği, amaçlarla araçlar arasında makul bir denge gözetmeyi, eldeki araçlarla gerçekleştirilmesine imkân olmayan hayali hedefler peşinden koşmamayı gerektirir⁹⁴³. Atatürk'ün milletiyle ilgili büyük ideallerinin olmasına rağmen yurt ve dünya gerçeklerini çok iyi değerlendirerek kendisini boş hayallere kaptırmaması onun gerçekçiliğinin “akılcılıktan” ayrıldığını göstermektedir.⁹⁴⁴

*“Tarih boyunca, birçok kahramanın, zafer sarhoşluğuna kapılarak gerçekçilikten uzaklaştığı görülmüştür. Atatürk, muzaffer bir komutan olarak nerede duracağını bilmiştir. Milliyetçi bir lider olarak, milletini ölçsüz hırslara, sonu meçhul maceralara sürüklenmemiştir.”*⁹⁴⁵

Atatürk, ince zekâsı sayesinde Alman davasının kaybedildiğini ve bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiğini çok çabuk anlamıştır. Gerçekçi bir sınırlamayla Doğu Trakya ve Anadolu toprakları üzerinde çağdaş bir Türk Devleti kurmayı amaçlamış ve bunu gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla işgal altındaki Anadolu'nun sınırlarını Misak-ı Milli ilkelerini ortaya koyarak çizme gayreti başlı başına gerçekliğinin, cesaretinin ve ileri görüşlülüğünün ifadesidir.

Alman şairi Goethe'nin “*Deha için gerekli olan ilk ve son şey gerçeğe duyulan aşktır.*”⁹⁴⁶ tanımlaması karşısında Atatürk'ün geliştirdiği görüş: “*Gerçek ne kadar acı olursa olsun olduğu gibi kabul edilmelidir.*” şeklindedir. Bu görüşü bir örnekle vurgulamak gerekirse: “*Türk İstiklal Savaşında, Türk Batı Cephesi Kuvvetleri, Kütahya-Eskişehir Muharebesi sonucu, Eskişehir doğusuna çekilmek zorunda kalmıştı. Beliren bu kritik durum üzerine, 18 Temmuz 1921'de muharebe alanına gelen TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, durumu yakından inceledikten sonra, ordunun Sakarya Nehri gerisine çekilmesi emrini verdi. Bu, gerçekten cür'etli bir karardı. Çünkü esasen Kütahya yenilgisi ve Afyon, Kütahya, Eski-*

⁹⁴³ Ergun Özbudun, “Siyasî Lider Olarak Atatürk”, *Atatürkçü Düşünce* (Kolektif Eser) Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992, s. 1131.

⁹⁴⁴ Turhan Feyzioğlu, “Atatürk'ün Gerçekçiliği”, *Atatürk Yolu*, TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 56.

⁹⁴⁵ FEYZİOĞLU, “Atatürk'ün Gerçekçiliği,” s. 56.

⁹⁴⁶ ENGİNSOY, “Komutan ve Devlet Adamı Atatürk”, 100. Yıl Atatürk Konferansları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 137.

şehir'in kaybedilmesi, ülkede moral gücünü sarsmıştı. Şimdi de, Eskişehir doğusu bölgesinden Sakarya kesimine kadar 100 km çekilmekle geniş bir yurt parçası daha, bile bile düşmana bırakılmış oluyordu. Bunun sonucu olarak ordunun ve halkın morali daha da bozulabilirdi. Fakat fiziksel ve ruhsal cesareti kadar gerçekçi bir karakter sahibi de olan Mustafa Kemal Paşa, sorumluluğu üzerine olarak "Askerliğin icaplarına uyalım..." demiş ve bu cür'etli kararı vermiştir".⁹⁴⁷ Aslında Atatürk'ün bu kararı, demagojiye itibar etmeksizin içinde bulunulan koşullara uygun ve gerçekçi bir durum muhakemesine dayanmaktadır.

"İlerlemek gerektiği zaman yıldırım hızıyla ilerlemesini bilen ve Dumlupınar'dan sonra dokuz günde İzmir'e ulaşan Mustafa Kemal, Mütareke olmadan Trakya'ya asker geçirmem."⁹⁴⁸ diyecek kadar gerçekçidir.

Atatürk, çok arzuladığı "*Hatay'ın Anavatana Katılması*" konusunda da hesabını iyi yapmış, kararlı davanmış ve gerekirse bir çatışmayı göze alabileceği inancını karşısındakilerde uyandırmıştır. Hatay probleminin çözüme kavuşmasında başından sonuna kadar gerçekçi bir tavır sergilemiştir. Bu somut örneklerin yanı sıra onun gerçekçiliği şu sözlerinde de açık ifadesini bulmaktadır: "...Bizim yolumuzu çizen, içinde yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti ve bir de milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaybeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir".⁹⁴⁹

d. Otoriter Oluşu ve Kararlılığı

Atatürk disiplinli, kararlı ve otoriter bir komutandır. Ancak onun otoritesi hiçbir zaman zora ve şiddete değil; bilgi, saygı ve sevgiye dayalıdır. Onun sahip olduğu otoritenin kaynağında sevginin mevcudiyeti, emrindeki bütün insanların, onun için canını seve seve vermeye hazır olmalarını sağlamıştır. Nitekim, Çanakkale Savaşı sırasında Conkbayırı'ndaki birliklere, "*Ben size taarruz etmeyi değil; ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman içerisinde yerimize başka kuvvetler ve komutanlar gelebi-*

⁹⁴⁷ ENLİNSOY, "Komutan ve Devlet Adamı Atatürk", s. 137-138.

⁹⁴⁸ FEYZİOĞLU, "Atatürk'ün Gerçekçiliği", s. 57.

⁹⁴⁹ FEYZİOĞLU, "Atatürk'ün Gerçekçiliği", s. 59.

lir. ⁹⁵⁰ diyerek askerin ruhuna nüfuz edebilmiş ve disiplinli bir şekilde düşmana taarruz edilmesini sağlamıştır.

İnatçı ve kararlı, şana şusamış bir kişi olarak görüşleri isabetli ve büyük askerlere has süratli bir muhakeme kabiliyeti vardır. Kendisine itaat ettirmekte asla sıkıntı çekmemiştir. Kendisine saygı telkin ettiren bir kişilik sahibidir.⁹⁵¹ Atatürk'ün bu denli keskin bir otoriteye sahip olmasına rağmen uygulamaları, basit ve sıradan bir komuta etme ve emir verme şekliyle mütalaa edilmez. Komutan olan kişi insanları tanımak, yetiştirmek, sevk ve idare etmek zorundadır. Bütün bu vasıfları uhdesinde bulundurmuş olan Atatürk'e göre *"İnsanlar ancak emelleri, fikirleri teşhis ettirilerek sevk ve idare olunabilir"*. Onun bu konudaki fikirleri açıktır: *"Şimdi bizim, sevk ve idare edeceğimiz insanların emelleri, fikirleri, ruhlarında gömülü hassaları nedir? Biz komuta edeceğimiz insanların hangi emellerini şahıslarımızda tecelli ettirerek ve cisimlendirecek onların kalplerini, güvenlerini kazanacak ve onlara güven kazandıracakız ve onlara manevi kuvvetler ilham etme araçlarını belirteceğiz?"*⁹⁵²

Dikkat edilirse Atatürk'ün yukarıdaki tespitlerinde iki vurgunun yapıldığını görmekteyiz. Birincisi insanların emellerinin ve hedeflerinin ortaya konması, ikincisi buna karşı her birinin bu emel uğruna gerekirse canını verecek şekilde yetiştirilmesidir. Nitekim kendisi de bu gerçeği "askerin ruhunu kazanmak bir komutan için bir vazife olduğu gibi onlarda bir ruh, bir emel yaratmanın Tanrı'dan ve Cenâbıpeygamber'den sonra komutanlara düşen bir görev olduğunu" söyleyerek ifade etmiştir.

Hayatı boyunca Türk milletinin ortak emelini bulmayı amaç edinmiş olan Atatürk'e göre bir komutan "...sevk ve idaresinde öğreti koyar ya da kabul ettiği öğretiye kişiliğini katar, tasarısını bildirir, emreder ve kuvvetini tespit ettiği amaca yöneltir ve iter".⁹⁵³ Hatta ona göre otorite sahibi bir komutan *"komuta ettiği birliğin, harışta ve savaşta hem eğitici, hem yöneticisi ve hem de gözeticisidir. Komutan birliğin beyni ve itici gücüdür"*.⁹⁵⁴

⁹⁵⁰ DERELİ, "Komutan Atatürk", s. 567.

⁹⁵¹ Paul Dumont, **Mustafa Kemal**, (Çeviren Zeki Çelikkol), Kültür Bakanlığı, Ankara 1993, s. 27.

⁹⁵² Mustafa Kemal Atatürk, **Zâbit ve Kumandan ile Hâshâh**, 2. Baskı, Ankara 1962, s. 17-18.

⁹⁵³ EZGÜ, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", s. 103.

⁹⁵⁴ DERELİ, "Komutan Atatürk", s. 562.

Atatürk'ün otorite, sevk ve idare konularındaki fikirlerini doğrulayan Mareşal von der Goltz, "Milleti Müsellâha" adlı eserinde, "*Komutan olan kimse tehlikeli anlarda kıtalarını, iradesine uyacak gibi sevk ve idare etmek zorunda olduğundan beğenilmekten çok, onlara emir verme ve hükmetmeğe eğilimli bir yaratılıştadır. bulunmalıdır.*" diye yazmaktadır.⁹⁵⁵

Atatürk'ün yukarıda işaret edilen özelliklere sahip olduğunu Sakarya Meydan Muharebesi sırasında tespit eden Kâzım Özalp onun tutumunu şöyle anlatmaktadır: "*Başkumandan, İsmet Paşa ile beraber taarruz hareketini yakından takip ediyordu. Bu sırada topçu ateşinin daha tesirli bir şekilde düzenlenmesi için 15. "Tümenin yanına gitmeye karar verdi. Benim bulunduğum yerden ayrılmalığımı ve muharebeyi zafer tepesinden idare etmemi uygun görerek daha ileri hatta geçti. Başkumandanın böyle önemli bir durumda en ileri hatta taarruz eden kıtaların yanında görülmesi ve muharebeyi fiili harekât hattında takip etmesi subay ve erlerin maneviyatları üzerinde büyük tesir yaptı.*"⁹⁵⁶

Atatürk'ün sevk ve idareciliğinin tipik örneklerini Anafartalar muharebesinde görebilen General Fahri Belen onu, "*...kuvvetleri yerinde ve zamanında, en iyi tarzda kullanmak bakımından yüksek bir sevk ve idare abidesi*"⁹⁵⁷ olarak değerlendirilmiştir. Atatürk'ün askerî öğretisinde taarruz en önemli yeri işgal eder. Ona göre harp taarruzdur. Dolayısıyla ordu, taarruz ordusu olmalıdır. Atatürk, karşı karşıya bulunduğu askerî durumlarda çözümü daima taarruzda aramış ve en güç şartlarda taarruz kararı vermiş ve başarı sağlamıştır.⁹⁵⁸

Atatürk, Türk İstiklâl Harbinde meydana gelebilecek bir top-
rak kaybını ölüm kalım meselesi olarak değerlendirerek: "*Hattı müdafaa yoktur, sathı müdafaa vardır; bu sathı bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanı ile ıslanmadıkça, terk olunamaz. Onun için küçük büyük her birlik bulunduğu mevziden atılabilir. Fakat, küçük büyük her birlik, ilk durabildiği noktada*

⁹⁵⁵ ERIKAN, *Komutan Atatürk, Okuldan Kurtuluş Harbine*, s.18-19.

⁹⁵⁶ İLHAN, *Harp Yönetimi*..., s. 318-319.

⁹⁵⁷ Hamza Eroğlu, *Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği*, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara 1994, s. 207.

⁹⁵⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, TTK Basımevi, Ankara 1952, s.171.; İLHAN, *Harp Yönetimi*..., s. 18.

tekrar düşmana karşı cephe teşkil edip muharebeye devam eder..."⁹⁵⁹ diyerek bu tarihi direktifini bizzat uygulamıştır.

Buradan hareketle komutanlık niteliklerinden birisi olan "emir verme" ve "kararlılık" Atatürk'ün askerî kişiliğinin yanı sıra şahsiyetinde olan bir özelliktir. Onun hayatında ne bir kararsızlığa ne de bir dalgalanmaya rastlanmaz. Onda her şey hâkim bir mantıkla zincirlenmektedir.⁹⁶⁰

Atatürk, mevcut ve gelişen durumların içine girerek en doğru karara varır ve aldığı kararları da durum ve koşullar ne olursa olsun sonuna dek azimle uygulayan üstün bir askerdir. O, verdiği kararlar doğrultusunda alınması gereken düzenleri emreder ve bu emirleri tüm gerekleriyle icra ederdi.

Atatürk "emir verirken astlarınca beğenilip beğenilmemeyi düşünmezdi."⁹⁶¹ O, "*Komutan emir verendir.*" derken "komutanın emir vermiş olmak için emir vermemesini, kendisini o emri uygulayacak olanın yerine koymasını ve emrin nasıl yerine getirileceğini de düşünmesi"⁹⁶² kastetmektedir.

e. Zekâsı, Olaylara Yön Verişi ve Muhakeme Gücü

"Akıllıca bir ihtirasın ölçüleri, mantık ve yüksek bir amaca hizmet edici olması gerekir. Zaten ihtirastan yoksunluk atıl bir güç olmak demektir."⁹⁶³ Atatürk'ün ihtirası daima zamanın olgunlaştırdığı şartların mantığına uyumuş ve halkın arzuları istikametinde onların arzularına cevap vermiştir.

"Eski Osmanlı İmparatorluğu'nun bir şeyler beklediği ve bu beklenenlere, kendisinin cevap vermesi gerektiği yolundaki ilk sezileri daha çocuk denecek yaşta ve Manastır Askerî İdadisindeki Namık Kemal edebiyatı ile başlar. Harbiyede artık bir ülkü sahibidir. Arkadaşları arasında öncü ve mücadeleci fikirler yayar ve bunları savunur. Kurmay akademisinde ise, bir gizli örgütün başıdır. Gizli yayınlar yapar. Yakalanır, hapsedilir. Mahkûm olur. Ama

⁹⁵⁹ ENGİNSOY, "Komutan ve Devlet Adamı Atatürk", s. 47.

⁹⁶⁰ EROĞLU, *Atatürk...*, s. 214.

⁹⁶¹ EZGÜ, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", s. 104.

⁹⁶² ERKAL, "Atatürk'ü Askerî Yönüyle Tanımak ve Anlamak", s. 120.; Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", *Ulular Arası Askerî Tarih Dergisi*, Atatürk Özel Sayısı, Sayı 111, Nu: 50, Türkçe Basım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1982, s. 110.

⁹⁶³ EZGÜ, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", s. 104.

pişman değildir. Sonra birtakım şartlar içinde Suriye'ye sürülünce, orada hâlâ mücadelecidir...Bu uğurda ölümü göze alacağız, diye haykıran arkadaşının ise hemen kolundan tutar: Hayır, mesele ölmek değil yaşamaktır."⁹⁶⁴

Onun en büyük hırsı, vatanını işgal eden düşman kuvvetlerinin mağlup edilmesi ve vatanın düşman işgalinden kurtarılmasıdır. Hırsının hasımlarınca gözü doymazlığının bir örneğini kendisinin şu sözlerinde buluruz: "*Tam istiklal denildiği zaman bit-tabii siyasi, malî, iktisadi, adlî, askerî, harsî ve ilh... her hususta istiklal-i tam ve serbest-i tam demektir. Bu saydıklarımın herhangi birinde istiklalden mahrumiyet, millet ve memleketin, mana-yı hakikisiyle bütün istiklalden mahrumiyeti demektir.*"⁹⁶⁵ Atatürk için bu düşünce millî meselelerde ya hep ya hiç anlamına gelmektedir. Hırsın millî çıkarlar için kullanılması gerektiğini bir başka sözünde şöyle ifade eder: "*Hırstan vazgeçilemez fakat hırs şahsî olmamalıdır, hırs millî menfaati gaye edinen objektifler üzerine tevcih edilmelidir. Şef, büyük kararları son derece dikkatle takip etmesi lazım gelen millî hayat varlığının üzerinde olmalıdır.*"⁹⁶⁶

Komutan olan kişi aynı zamanda öğretmen olmak zorundadır. Öğretmenliği sayesinde savaşa hazırladığı "Kışlası sadece bir harp öğretim yeri değil, aynı zamanda bir kültür ocağı, bir sanat okuludur ve böyle olmakla da komutanın yurda yaptığı hizmet ölçülmeyecek kadar büyüktür."⁹⁶⁷

Büyük bir asker, büyük bir devlet adamı ve büyük bir inkılapçı olan Atatürk'ün önde gelen meziyetlerinden biri de söz söyleme sanatıydı. Hatip Atatürk, insan yığınlarını bir bakışıyla kucaklayarak sarfettiği sözlerle karşısındaki kitlelerin ruhlarını rahatlıkla fethederdi. Atatürk'ün milletini yönlendirmesi sırasında kullandığı vasıta nutuk, hitabet ve beyanatlarının kudretinden ibaretti. Türk inkılabı onun nutkuyla başlamış, hürriyet ve İstiklal Savaşı onun nutku ve hitabetiyle zafere ulaşmıştır. Atatürk'ün savaş meydanındaki hatipliğine güzel bir örnek de, 1920 Temmuzunda milis kuvvetlerinin, yer yer bozguna uğrayarak Eskişehir'e çekildiği sırada gerçekleşmiştir. Atatürk bu şehre

⁹⁶⁴ EZGÜ, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", s. 104.

⁹⁶⁵ Semih Yalçın, "Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 41 (Temmuz 1998), s. 578.

⁹⁶⁶ EZGÜ, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", s. 104.

⁹⁶⁷ EZGÜ, "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", s. 13.

geldiği sırada istasyon dolayında gördüğü geri çekilen gönüllülere: “...Sizler kahramansınız, Arslanlar gibi döğüşttünüz. Çok üstün düşman karşısında elbet çekilecektiniz. Şimdi, yeni kuvvetler vereceğim. Toplu olacağız ve düşmanı yeneceğiz. Buna benim imanım vardır.”⁹⁶⁸ diyerek ideal bir insanın uhdesindeki hitabet kudretini, güç ve zeka belirtisini göstermiştir.

Atatürk olağanüstü ince bir zekâya sahipti. “Her zaman karşısındakini sabırla dinler, Socrates gibi sorgular, söyletir ve sonuç olarak olayları gözlemlerdi.”⁹⁶⁹ Bunu yaparken iki özelliğinin ortaya çıktığı görülmektedir: Bunlardan ilki; sonsuz denilebilecek derecede bir olurluk anlayışı, ikincisi ise bu olurluk bilincini her an kontrolü altında bulunduran bir zaruret anlayışıdır.”⁹⁷⁰

Atatürk’ün olaylara yön veriş özelliğinin askerî terminolojideki yeri arandığında karşılığının “strateji” olduğu söylenebilir. Yukarıda vurguladığımız zekâ, cesaret, ileri görüşlülük, sevk ve idare, sorumluluk, inisiyatif kullanabilme, disiplin, hatiplik vb. genel nitelikler bir strateji için yeterli değildir. Strateji için gerekli olan ülkü, olayların derinliğine nüfuz ve ihata gücü, irade gücü gibi nitelikleri Atatürk’de görmek mümkündür.

Atatürk ülküsünü, daha genç yaşta şaşmaz bir doğrulukla çizmiştir. Bu duruma örnek olabilecek Selanik’te ve yüzbaşı olduğu dönemdeki şu hadise oldukça ilgi çekicidir. Arkadaşlarıyla sohbet ettiği bir sırada gölgede bir kabine kurarak her birine bakanlık verir. Orada bulunan Nuri Conker uzun uzun gülererek biraz da alaylı bir şekilde kendisine şu soruyu sorar: “Yani sen ne olacaksın? Mustafa Kemal karşılık verir: Sizleri bu yerlere getirecek adam”.

Atatürk I. Dünya Harbinden önce Sofya’da ateşemiliter bulunduğu bir sırada, dostlarından birisine yazdığı bir mektupta çok genç yaşta sahip olduğu büyük fikir diye ifade ettiği millî ülküsünden bahsetmiştir. Ancak bunun mahiyetini İstiklal Savaşından sonra 1927’de Türk inkılabıyla ilgili bir açıklama yaparken şu suretle ortaya koymuştur: “... Ben milletimin vicdanında ve istikbalinde ihtisas ettiğim büyük tekamül istidadını, bir millî sır gibi vicdanın-

⁹⁶⁸ Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara 1959, s. 105.

⁹⁶⁹ ERIKAN, *Komutan Atatürk, Otkndan Kuruluş Harbine*, s. 10.

⁹⁷⁰ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Atatürk, Yetiğmesi, Kipliği, Devrimleri*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1973, s. 32.

da taşıyarak sıraları geldikçe bütün içtimai heyetimize tatbik ettirmek mecburiyetinde idim."⁹⁷¹

Atatürk'ün stratejide ileriye gören, en zor koşullarda bile durumun derinlik ve ayrıntılarına kadar nüfuz edebilen geniş bir ihata gücü vardı. Bunun yanı sıra "*çelik*" gibi bir irade gücüne sahiptir. Bu özelliğini müharebe alanlarında olduğu gibi her davranışında görmek mümkündür.

Millî Mücadelede, herkesinin umudunu yitirdiği 5 Ağustos 1921'de Büyük Millet Meclisinde şunları söylemiştir: "*Efendiler, zavallı ulusumuzu tutsak etmek isteyen düşmanları behemehâl yeneceğimize olan güven ve inancım bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada bu inancımı yüksek kurulumuza karşı ve bütün dünyaya karşı ilan ederim.*"⁹⁷²

Onun bu sözleri iradesini ve sahip olduğu bu iradenin tek kaynağı olan inancının ne denli yüksek düzeyde olduğunu ispat eden örneklerden sadece bir tanesidir.

II. Atatürk'ün "Devlet Adamlığı" Vasıfı

Devlet adamı olmak, belli bir durumda imkân dâhilindekinin en iyisini yapmak ve ulaşılması imkânsız olan şeylerden ise aynı kararlılıkla vazgeçmek demektir. Bu husus göz önünde bulundurulduğunda Atatürk, gelmiş geçmiş zamanların ve ulusların en büyük devlet adamlarından biridir.⁹⁷³

Atatürk, her şeyin büsbütün kaybolduğu sanıldığı bir anda Türk milleti hakkında verilen esaret ve ölüm kararına ve bu kararın uygulanışına Türk milletinin iradesi doğrultusunda karşı gelen, isyan eden; bir ulusun kurtarıcısı yeni bir devletin kurucusudur. Kurduğu müesseseler ve yaptığı yenilikler ile eserini "*Büyük Devlet Adamlığı*" nı en güzel örnekleriyle ortaya koyan kişidir.

⁹⁷¹ Enver Ziya Karal, "Benim İhtiraslarım Var", *Her Yönüyle Atatürk, Ata'nın 100. Doğum Yılı İçin Özel Banımı*, Bakış Kütüphanesi Yay., İstanbul 1981, s. 365.

⁹⁷² ERKAL, "Atatürk'ü Askerî Yönüyle Tanımak ve Anlamak", s. 122.

⁹⁷³ Gerhard Doerfer, "Atatürk Kişiliği ve Hizmetleri", (çev. Musa Yaşar Sağlam), *Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 119.

A. Devlet Kurucusu Atatürk

Mustafa Kemal Atatürk'ün "*devlet adamı*" niteliği çökmekte olan bir imparatorluktan çağdaş, millî ve bağımsız bir devletin yani Türkiye Cumhuriyeti'nin tarih sahnesine çıkış süreci içinde ortaya çıkmıştır. Bu özellikleriyle Atatürk "*Modern Türkiye*"nin kurucusudur. Dolayısıyla o, yalnız bir devlet adamı değil, ondan çok daha önce bir devlet kurucusudur.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni siyasi, ekonomik ve sosyal açılardan şekillendirirken ortaya koyduğu tavır ve düşünceleri onun "*devlet adamı*" ve "*lider*" olarak vasıflarını anlamamızı sağlamaktadır. Atatürk'ün "*büyük devlet adamı*" olma niteliği, olayların gelişimi içerisinde oynadığı roller vurgulandığında ortaya çıkmaktadır.

Her şeyin bittiği sanıldığı bir dönemde, 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması yeni Türk devletinin kuruluşu müjdelemişti. Yeni devleti meşru temellere dayandıran, ona hukuki bir nitelik veren ilk Meclisti. 20 Ocak 1921 tarihli ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 3. maddesi: "*Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisince yönetilir ve hükûmeti Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti adını taşır.*"⁷⁴ demekle, Osmanlı Devleti'nden ayrı farklı bir adla yeni devletin kurulduğu açıklanmış olmaktadır. Kurulan yeni devletle birlikte Atatürk Türk milliyetçiliğini, Türk millî davasının temel taşı yaparak millî duygu ve hasletleri tam bir olgunluğa eriştirmiş, milletin şuur ve benliğini hissettirerek millî bir devlet kurmuştur.

Atatürk'ün devlet adamlığı vasfı aynı zamanda onun askerî kişiliğinde ifadesi anlamına gelir. Bu sebeple Atatürk'ün komutanlık nitelikleri, devlet yönetiminde üstün liderlik yeteneklerine dönüşmüştür. En yakın silah arkadaşı olan İsmet İnönü Atatürk'ün siyasi vasıflarının askerî dehasıyla birleştirence onun gerçek şahsiyetinin büyük ölçüde ortaya çıktığını söyler ve şöyle devam eder: "*Siyasi vasıfları hakikaten çok yüksektir. Millî Mücadelenin askerî safhada idaresi kadar siyasi idaresi de nazikti. Hatta daha nazikti denebilir. Atatürk siyasi safhanın idaresinde de aynı derecede maharetli, daha maharetli olmuştur. Mesela benim kanaatimce Millî Mücadele'nin bir Millet Meclisi kurularak onunla beraber yürütülmesi son derece güç, fakat harikulade isabetle bir karar olmuştur.*"

⁷⁴ Nutuk, Cilt II, s. 414.

Padişah idaresi bütün tarihten gelen mekanizma hayatı bir mücadele de karşı tarafta bulunuyor. Bunun karşısında Millet Meclisi kurulabiliyor ve Millet Meclisinde ihtilalciler bir hükûmet teşkil ederek mücadeleyi devam ettirebiliyorlar. Askerî sahada, idari sahada, iç ve dış siyaset sahasında bu harikulade bir buluştur. Emsali de hemen hemen yok gibidir. Zannediyorum, anlattığım meziyetlerden sadece bir tanesi bir insanın hayatını donduracak kuvvette ve ehemmiyettedir.”⁹⁷⁵

Atatürk'ün devlet adamlığı vasfında hem sivil ve hem de askerî vasıfların en iyi bir şekilde birleştiğini gösteren bir örneği yine İsmet İnönü şu şekilde anlatmaktadır: *“Büyük Millet Meclisi yeni kurulmuş ve 1921 Anayasa'sı hazırlanmaktadır. Atatürk de Anayasa'yı yazmakla meşguldür. Her ne kadar komisyonlarda konuyla ilgili ihtisas sahibi kimseler anayasa hazırlığı ile uğraşmış iseler de Atatürk de geceli gündüzlü bu çalışmalara fiilen katılmıştır. Atatürk bu sırada hem muharebede alanlarında savaşı yönetir ve hem de anayasa hazırlıklarıyla bizzat ilgilenirdi. Özellikle devletin esaslarıyla ilgili maddeleri kendisi harf harf, cümle, cümle yazardı. Meydana çıkacak idari, siyasi sistemi de tespit etmeye çalışırdı.”⁹⁷⁶*

Görüldüğü gibi Atatürk'ün seçkin komutanlık niteliklerinin devlet yönetiminde üstün liderlik yeteneklerine dönüşmesinin en belirgin hâli ileri görüşlü olmasıdır. Atatürk bir dehayı simgeleyen bu özellikleri sayesinde yeni bir devletin kurucusu sıfatını almıştır.

Bir İngiliz tarihçisi ve düşünürü Maculley *“büyük adam ”* ı şöyle tanımlar: *“Yüksek bir tepeye çıkan ve güneşin doğuşunu herkesten önce görebilen insandır.”⁹⁷⁷* Bu tanımla da bu tür kişilerin sezgi gücü ve ileriye görebilme yeteneği belirtilmek istenmektedir.

Atatürk de bu nitelikleri taşıyan bir kişidir ve yeni Türk Devleti'nin kuruluş süreci içinde, insanlığın çağdaş gelişiminde izlenen yola yönelmenin gereğini herkesten önce görmüş ve bu yolu Türk milletinin bulabilmesi için uygun ortamı hazırlamıştır. Zaman zaman tek başına kalmasına rağmen, gerçeğe dayandığı ve doğruyu seçtiği için azim ve iradesi ile inandığı yolda, çevresini

⁹⁷⁵ İPEKÇİ, İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, s. 35-36.

⁹⁷⁶ İsmet İnönü, “Devlet Kurucusu Atatürk”, *Atatürk Konferansları*, 1969, Ankara 1970, s. 17.

⁹⁷⁷ Özer Ergenç, “Atatürk'ün Büyük Devlet Adamı Niteliği”, *100. Yıl Atatürk Konferansları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay.*, Ankara 1981, s. 90.

gittikçe genişleterek ilerlemiştir. Atatürk'ün gücü ve üstünlüğü de buradadır. Yani müstesna sezgi gücü, ileriye görebilme yeteneğidir.

Atatürk, Erzurum Kongresinin toplanmasından önce 7-8 Temmuz 1919'da sabaha karşı Mazhar Müfit Kansu'ya şu cümleyi yazdırmıştır. "*Zaferden sonra şekl-i hükûmet, cumhuriyet olacaktır*". O yıllarda dünya üzerindeki devletlerin siyasi sistemleri incelenecek olursa totaliter devletlerin çoğunlukta olduğu dikkati çekmektedir. Böyle bir dünya siyasi ortamında demokrasiyi ve cumhuriyeti bir devlet sistemi olarak 1919 Temmuzunda düşünebilen Atatürk kendi yakın arkadaşları tarafından dahî çok iyimser olarak değerlendirilmisti. Hâlbuki Atatürk, 23 Nisan 1920'de hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız millete ait bulunduğunun simgesi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılmasını sağlayarak hem, Millî Mücadele fikrine siyasi ve hukuki yönden destek sağlamış ve hem de devletin kuruluşunu aksiyon haline dönüştürmüştür.⁹⁷⁸

Atatürk, hükûmet şeklinin cumhuriyet olacağı fikrini olgunlaştırırken bir başka gerçek de ülkenin içerisinde bulunduğu olumsuz sosyoekonomik yapıdır. Türkiye'nin o sırada içinde bulunduğu ekonomik ve sosyal yapıdan çok daha iyi durumda bulunan birçok Avrupa devleti demokrasi fikrini hatırlarına getiremezken; Türkiye Devleti'nin kurucusu, eğitim düzeyi düşük, düzenli bir ordusu olmayan ve ekonomik açıdan tükenmiş bir ülkede cumhuriyet rejimini kurmak konusunda kararını vermişti. Çünkü ona göre "*Türk milletinin tabiat ve şiarına en uygun olan yönetim, cumhuriyet yönetimidir*".⁹⁷⁹

Atatürk'ün dış politika ve diğer dünya devletleriyle ilgili uzak görüşlülüğü de dikkate değerdir. 1932 senesinde McArthur'un Atatürk'ü Ankara'da ziyareti sırasında konu, dış politikaya yöneldiğinde Atatürk, Mc Arthur'a Almanya'nın geleceği ile ilgili olarak şöyle söyler: "*Eğer Alman milliyetçiliği kıskırtılacak olursa, bu millet Avrupa'ya ve dünyaya dert açabilir*". Bu cevap verildiği sırada henüz Hitler tarih sahnesine çıkmış değildi. Nitekim, Atatürk'ün kehanete benzer tespiti gerçekleşmiş, Hitler Alman ırkının üstünlüğüne dayanarak Alman İmparatorluğu'nu kurma denemelerine girmiştir.⁹⁸⁰

⁹⁷⁸ Eyüp İsbir, "Atatürk'ün Devlet Adamlığı Vastfı", 100. Yıl Atatürk Konferansları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 119.

⁹⁷⁹ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 137.

⁹⁸⁰ İSBİR, "Atatürk'ün Devlet Adamlığı Vastfı", s. 120.

Atatürk'ün devlet adamlığı vasfını, ileri görüşlülüğünün yanı sıra vermiş olduğu kararlardaki isabetliliği de ortaya koymaktadır. Atatürk, kararlarının isabetli oluşunun sebebini ilhamlarını gökten ve gâipten değil doğrudan doğruya hayattan, içinde yaşadığı yurt ve bağrından çıktığı Türk milleti ve milletler tarihinin yapraklarından çıkardığı sonuçlar⁹⁸¹ olarak açıklamıştır.

Devlet adamlığının gereği olan akıl ve sağduyu ile çeşitli çözüm yollarından en uygununu seçebilmek Atatürk'ün kişiliğinde en üst noktaya ulaşmıştır.

Atatürk, tarih boyunca bağımsız yaşamış olan Türk milletine güvenerek aklın ve bilmin gösterdiği yolda yürümek suretiyle gerçekçilikten ayrılmayarak, en güç engellerin aşılabileceğini göstermiştir. Atatürk, olayları değerlendirirken his ve telkinlere kapılmamayı daima kendisine esas almıştır. Gerçeklik, Atatürk'ün siyasi liderliğinin ister iç politika ister dış politika alanında olsun, en belirgin prensiplerinden biridir. Politika, *"mümkün olanın sanatı"* olduğuna göre gerçekçilik vasfının bir siyasi liderde bulunması gereken en önemli niteliklerden biri olduğu açıktır.

Fikir insanları Atatürk'ün gerçekçiliği ile çağdaşı Enver Paşa'nın hayalciliğini ve maceracılığını karşılaştırma ihtiyacını hissetmişlerdir. 1923'te Atatürk'le Ankara'da görüşen Amerikalı bir gazetecide bu konuda şu gözlemlerde bulunuyordu: *"Enver Paşa'nın başarısızlığı ile Kemal Paşa'nın başarısını karşılaştıracak olursanız, bunların strateji yönünden ne kadar farklı olduklarını görebilirsiniz. Enver, amacını gerçekleştirmek için dosdoğru gider, bir duvara çarptığı zaman onu yıkmaya çalışırdı. Sonunda yenik düştü. Kemal ise bir engelle karşılaştığı zaman, onu aşana kadar sabırla bekler; genellikle de amaçlarına ulaşır."*⁹⁸¹

Atatürk'ün devlet adamlığı vasfının gerçekçi yönüne onun kaleme aldığı Nutuk'ta rastlamak mümkündür: *"Değişik uluslararası ortak ve genel bir ad altında toplamak ve bu çeşitli ulus topluluklarını eşit haklar ve koşullar altında bulundurarak güçlü bir devlet kurmak parlak ve çekici bir siyasi görüştür. Ama aldattıcıdır. Dahası hiçbir sınır tanımayarak, dünyadaki bütün Türkleri de bir devlet olarak birleştirmek, ulaşılmayacak bir amaçtır. Bu, asırların ve asırlarca yaşamakta olan insanların çok acı, çok kanlı olaylarla ortaya koyduğu*

⁹⁸¹ ÖZBUDUN, "Siyasi Lider Olarak Atatürk", s. 1131.

*bir gerçektir. İslamcılık ve Turancılık siyasının başarı kazandığına ve dünyayı uygulama alanı yapabildiğine tarihte rastlanmamaktadır. Soy ayrımı gözetmeksizin bütün insanları kapsayan tek bir dünya devleti kurma hırslarının sonuçları da tarihte yazılıdır. "Baskıncı ve yağmacı" olmak hevesleri, konumuzun dışındadır. İmkanlara her türlü özel duygularını ve bağlantılarını unutturup, onları kardeşlik ve tam eşitlik içinde birleştirerek, insancı bir devlet meydana getirme kuramının kendine özgü koşulları vardır. Bizim aydınlık ve uygulanabilir gördüğümüz siyasal yöntem "ulusal siyasa"dır... Tarihin dediği budur; ilmin, aklın, mantığın dediği böyledir. Ulusumuzun, güçlü, mutlu ve sağlam bir düzen içinde yaşabilmesi için, devletin bütünüyle ulusal bir siyasa gütmesi ve bu siyasının iç örgütlerimize tam uyumlu ve dolaylı olması gereklidir. Ulusal siyasa demekle anlatmak istediğim şudur: Ulusal sınırlarımız içinde, her şeyden önce kendi gücümüze dayanarak varlığımız koruyup ulusun ve yurdun gerçek mutluluğuna ve bayındırlığına çalışmak; gelişigüzel, ulaşılamayacak istekler peşinde ulusu uğraştırmamak ve zarara sokmamak; uygarlık dünyasının uygarca ve insanca davranışını ve karşılıklı dostluğunu beklemektedir."*⁹⁸²

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Atatürk'ün dış politikası, bugünkü millî sınırlarımız içindeki Türk Devleti'nin güçlendirilmesi amacına yöneliktir. Atatürk Misak-ı Millî ile yeni Türk Devleti'ne kazanılması ve korunması mümkün gerçekçi bir sınır çizerek bu sınırlar dışında ise hiçbir maceraya atılmamıştır.

24 Nisan 1920 tarihli konuşmasında Atatürk bunu şöyle açıklamaktadır: "*Yalnız her ihtimale karşı hayat ve varlığımızı korumak için haricтен kuvvet, bir kuvvet kaynağı aramak lazım gelirse, yine daima kendi görüşlerimiz baki kalmak şartıyla her kaynaktan istifade etmeyi caiz gördük.*"⁹⁸³ Atatürk bu görüşü çerçevesinde Millî Mücadele sırasında Sovyetler Birliği ile yakın münasebette bulunmuş bu ülkenin yardımı sağlanmıştır. Ancak dış politika alanındaki bu yakınlık iç politikayı etkilememiştir.

Atatürk'ün devlet adamlığı vasıflarından bir tanesi de kurulan devletin Türk milleti ve medeniyeti vasıflarına dayandırılması fikridir. Bunu isimlendirmek gerekirse Türk milliyetçiliği diyebiliriz.

⁹⁸² Nutuk, Cilt II, s. 323.

⁹⁸³ ÖZBUDUN, "Siyasî Lider Olarak Atatürk", s. 1135.

Atatürk'ün milliyetçiliği, ümmetçilik ve Osmanlılık düşüncesine karşıdır. Onun hedefi Türkiye Cumhuriyeti'nin bugünkü sınırları içinde Türklüğün korunması ve özgün bir Anadolu Türk kimliğinin oluşturulmasıdır. Sınıf ve din farkı gözetilmeksizin bütün Türkler bu kurulmuş olan devlet içinde Türk milliyetçiliği etrafında kenetlenmeli fakat bu dünyanın hiçbir ülkesini tehdit etmemelidir.⁹⁸⁴

Atatürk 20 Mart 1923'de Konya'da Türk Ocağı Salonu'nda yaptığı konuşmada Türk milliyetçiliği konusunda şöyle demiştir: *"Bâ-husûs bizim milletimiz, milliyetinden tegafûl edinişin çok acı cezalarını gördü. Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki akvam-ı muhtelif e hep millî akidelere sarılarak, milliyet mefkûresinin kuvvetiyle kendilerini kurtardılar. Biz ne olduğumuzu, onlardan ayrı ve onlara yabancı bir millet olduğumuzu sopa ile içlerinden, koğuhunca anladık. Kuvvetimizi zaafa uğradığı anda bizi tahkir, tezlil ettiler. Anladık ki kabahatimiz kendimizi unutmamızmış, Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak evvelâ bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fikren fiilen bütün ef'al ve harekâtımızla gösterelim; bilelim ki millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin şikârdır."*⁹⁸⁵

Atatürk'e göre İstiklal Savaşının ve Türk inkılabının başarıya ulaşmasının sebebi, Türk milletin yüksek siyasi ve medeni karakteri ile memleket meselelerinde şuurlu birliğe dayanmasıdır.

B. İnkılapçı Atatürk

Savaş sonrasında sıra devletin tam anlamı ile kurulmasına gelmiştir. Atatürk'ün asıl büyüklüğü ve devlet adamı kişiliği bu dönemde belirgin olarak ortaya çıkar. Bu dönem, millet egemenliğine dayanan ulusal devletin kuruluşunun geliştirildiği, sosyal, ekonomik ve politik sorunların çözümü ve birlikte, bunlara ek olarak ulusun çağdaşlaşması, çoğa ulaşması için girişilen inkılapların yapıldığı dönemdir.

⁹⁸⁴ JSBİR, "Atatürk'ün Devlet Adamlığı Vasi", s. 212.; Hamza Eroğlu, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", *Atatürk Yolu*, (dr. Turhan Feyzioğlu), TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 147-148.

⁹⁸⁵ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 147.; Ahmet Bican Ercilasun, "Atatürk'ün Milliyetçilik ve Dil Anlayışı" 100. Yıl *Atatürk Konferansları*, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay., tarihsiz, s. 69.

Bir Batılı düşünürü göre “Gerçek devlet adamlığı bir milleti olduğu biçimden olması gereken biçime dönüştürme sanatıdır”⁹⁸⁶. Bu tanımlama Atatürk’ün inkılap ve reformlarını ifade etme adına bire bir örtüşmektedir. Çünkü Atatürk’e göre inkılap, Türk milletini son yüzyıllarda geri bırakmış olan kurumları yıkarak yerlerine milletin en yüksek uygarlık gereklerine uygun ilerlemesini sağlayacak yeni kurumları koymuş olmaktadır.

Batı kültürüne doğru yönelen ve ilerleyen yeni Türk cemiyetini kendisinden birkaç yüzyıl ileri gitmiş bulunan öteki medeni milletlere çok az bir zaman zarfında yetişerek Türk toplumunu medeniyet seviyesine ulaştırmak hamle yapmak ve tam bir dinamizmle hareket etmek için bir sıçramaya lüzum vardı. Asırlarca geri bırakılmış bir cemiyeti çağdaş uygarlık seviyesine ulaştırmak için inkılaplar yapmak, hamle yapmak sosyal ve siyasi bir zorunluluktur.

“Atatürk, Türk milletinin tarihinden çıkarttığı gerçeklerden onun medeni vasıflara malik olduğuna inanıyordu.”⁹⁸⁷ Atatürk inkılap yapılması zorunluluğu gören ve aynı zamanda başarabilen insandır. Atatürk, inkılap fikri ile inkılap gerçeğini en dahiyane bir şekilde birleştirildiği için büyük bir devlet adamıdır. Şevket Süreyya Aydemir, “Atatürk’ün bir inkılapçı olduğunu” belirttikten sonra, “onun bir inkılap dervişi, inkılap hastası ve bağnaz bir inkılap softası olmadığını” söyler ve şöyle devam eder: “Onun inkılapçılığına, kontrol edilemeyen içgüdüler, sınırlar, belirsiz, baş döndürücü hedefler, duygu ve heyecan unsuru değil, mantık hâkimdir. Hem de yalnız akıldan gelen ruhi bir heyecanın mantığı da değil. Aynı zamanda tarihî mantık..”⁹⁸⁸.

Atatürk, tarihin akışı içinde Türk milletinin yönünü, kaderini değiştirmiş, ancak bunu yaparken tarihin akışına, zorlama yoluyla müdahale etmemiştir. Bütün inkılaplar onun cesaret gösterdiği olağanüstü kararlarıyla gerçekleşmiş, tarihî şartlar ise bu değişimleri zorunlu kılmıştır. Millî hâkimiyet anlayışına dayalı cumhuriyet rejiminin bünyesinde saltanat, hilafet ve ümmet müessesesini yaşatabilmesi mümkün değildi. Atatürk, hamlelerini bu şartla yapmıştır. Ama bütün bunları yaparken tarihî şartları görmesini, hesaplamasını

⁹⁸⁶ Cemal Enginsoy, “Komutan ve Devlet Adamı Atatürk”, 100. Yıl Atatürk Konferansları, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay., Ankara 1981, s. 51.

⁹⁸⁷ Hamza Eroğlu, Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği, s. 219.

⁹⁸⁸ AYDEMİR, Tek Adam, Cilt III, s. 527.

bilmiştir. Bütün bunlardan çıkan sonuçla Şevket Süreyya Aydemir, "Atatürk'ün inkılapçılığı sınırlıdır." demiştir. Ona göre, "bu sınır, çağının akımlarına gözü kapalı kendini kaptırmadan bir taraftan ülkesinin ve milletinin imkânları, diğer taraftan mantığın ve bir üstün kurmaylık hesabının çerçeveleri ile çevrilmiştir. O, soyut bir fikir ve cezbe çabasına kaymadan, hareketleri, icrası kabil olan fikirlerin mantığına dayanan bir inkılapçı, yahut ıslahatçı, reformcu bir aksiyon adamı olarak kaldı. Kendi yapabileceği ile kendinden sonrakilerin yapması lazım gelenlerin sınırını zorlamadı ve aşmadı." ⁹⁸⁹

Toplumların çağdaş gelişmenin dışında kalmayacağı, bu gelişmenin dışında kalanların yoklamaya mahkum olacağı gerçeğini gören Atatürk'te inkılap fikirlerinin ortaya çıkması Afen İnan'a göre 1908 İkinci Meşrutiyet inkılabının eksik kalması karşısında Mustafa Kemal'in direnişi ve inkılapları, ikmal etmek gayesidir. Hürriyetin ilanı ile yapılan harekette, Türk inkılabının eksik kaldığı ve inkılabı bizzat tamamlayacağını bir Erkân-ı Harp Kolağası iken söylemiş olan Mustafa Kemal, idealinin mahreki üzerinde hiç sapmadan yürümüş ve bütün siyasi hayatı boyunca daima inkılapları ikmal etmek gayesini gütmüştür.

Atatürk'te inkılap yapma fikrinin daha Millî Mücadele başlamadan önce ortaya çıktığına dair diğer bir vesikayı da onun Hatıra Defteri'nde kaleme aldığı yazıdan çıkarmak mümkündür. 6 Temmuz 1918'de günlük hatıra defterinde Atatürk o anda duyduklarını şöyle yazmıştır: "Benim elime büyük salahiyyet ve kudret geçerse ben hayat-ı içtimaiyemizde arzu edilen inkılabı bir anda bir "Coup" ile tatbik edeceğimi zannederim." ⁹⁹⁰

Atatürk'ün asıl özlemi olan çağdaş bir devlet kurmak istemesi Atatürk'ün gördüğü, diğerlerinin sezemediği, "toplumların çağdaş gelişmenin dışında kalanların yok olmaya mahkûm olduğu" gerçeğidir. Atatürk'ün bu konudaki sağlam ve tutarlı yorumu Atatürk'ün "büyük" diye nitelenmesinin başta gelen etkenidir.

"Devletin siyasi ve içtimai bünyesi temelinden değişmek, milletin ferdî ve umumi hayatı modern üslupta kökünden düzenlemek fikrî seviyesi modern kültürün terakki merhalesine ulaştırmak lazımdı. Bu bütün manasıyla yeni bir Türk Rönesansı olacaktı.

⁹⁸⁹ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 528

⁹⁹⁰ EROĞLU, *Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği*, s. 220.

Yeni devlet ve yeni millet en taze bir ruh yenileşmesinden doğabilirdi. Dünya felaketleri bütün milletlere öğretmişti ki, ruhi yeni bir doğum olmaksızın kurtuluş çaresi yoktu. Burada yapılacak iş yeni Türk Devleti'yle birlikte ve aynı zamanda yeni Türk tipini, yeni Türk insanını ve yeni Türk cemiyetini de yaratmaktır"⁹⁹¹.

Atatürk'ün birbirini tamamlayan ve yeni hayatın tohumlarını taşıyan inkılap hamleleriyle tatbikine çalıştığı büyük siyasi yenileşme programı bu yüksek maksat ve gayeyi gerçekleştirmek içindir. Nitekim Atatürk Türk inkılabını şöyle tarif eder: "Türk inkılabı nedir ? Bu inkılap, kelimenin ilk anda akla getirdiği ihtilal manasından başka, ondan daha geniş bir değişme ifade etmektedir. Bugünkü devletimizin şekli asırlardan beri gelen eski şekilleri bertaraf eden en mütekmil tarz olmuştur. Milletın varlığını devam ettirmesi için efradı arasında düşündüğü müşterek bağ yüzyıllardan beri gelen şekil ve mahiyetini değiştirmiş yani millet dinî ve mezhebi bağ yerine Türk milliyeti rabıtasıyla efradını toplamıştır. Millet, milletlerarası umumi mücadele sahasında hayat sebebi ve kuvvet sebebi olacak ilim ve vasıtanın ancak muasır medeniyette bulunabileceğini, bir değişmez gerçek olarak umde ittihaz eylemiştir. Velhasıl, millet saydığım değişmeler ve inkılapların tabii ve zaruri icabı olarak umumi idaresinin ve bütün kanunlarının ancak dünyevi ihtiyaçlardan mülhem ve ihtiyacın değişme tekamülüyle mütemediyen değişme ve tekamül etmesi esası olan dünyevi bir zihniyeti idare-i mabihilhayat addetmiştir."

Atatürk "*asrileşmeyi*" ve "*çağdaşlaşmayı*", her girişimin ön şartı olarak görmüştür. 1922'de savaşın yeni bittiği bir sırada millettine şöyle seslenmiştir: "*Memleket behemehâl asri, medeni, müteceddid olacaktır. Bizim için bu hayat davasıdır*"⁹⁹². 1927'de sürdürülen inkılapların sonuçlarını şu şekilde değerlendirmiştir: "*Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılapların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asri ve bütün mana ve eşkâliyle medeni bir heyet-i içtimaiyye hâline isal etmektedir. İnkılabımızın umde-i asliyesi budur. Beş altı sene içinde kendimizi kurtarmışsak, bu zihniyetimizdeki tebeddüldendir. Artık duramayız. Behemehâl ileri gideceğiz*".

⁹⁹¹ Hasan Cemil Çambel, *Makaleler, Hatıralar*, TTK Yayını, Ankara 1987, s. 62-63.

⁹⁹² ERGENÇ, "Atatürk'ün Büyük Devlet Adamı Niteliği", s. 91.

Özer Ergenç'e göre⁹⁹³ Türk inkılabının dayandığı temelde ve Atatürk'ün düşünce sistemi içinde "*Hiçbir uygarlık tek bir dinin, tek bir ulusun eseri değildir. Uluslararası tüm insanlığın katıldığı bir çabanın ürünüdür*". Ona göre, insanlığın çeşitli dönem ve mekanlarındaki tüm gelişmelerden yararlanarak o noktaya gelmiştir ki; ondan üstün, ona rakip, ona karşı koyacak başka bir uygarlık yoktur.

Atatürk'e göre Türkler de geçmişte yaratıkları değerlerle uygarlığın gelişmesinde katkıda bulunmuşlardır ve bu nedenle o gelişmenin ulaştığı son noktada yararlanmaya hakları vardır. Onun için gelişmeyi engelleyen bütün şartlar ortadan kaldırılarak uygarlığın ulaştığı son aşamaya varılmalıdır.

Atatürk, yalnız maddi ve teknik unsurlarda değil, Türk toplumunun dünya görüşünde, bir bütün olarak modernleşmesinin gereğine inanmıştır. Bunun için daha önceleri geleneksel toplumun direnmesi nedeniyle modernleşmenin yalnız teknik ve usullerde gerçekleşebileceğini düşünenlerin başarısızlığına düşmemiştir. Onun istediği Türk toplumunun düzenini, sosyal, kültürel ve hukuk yapısını Batı uygarlığı tipine çevirmektedir.

Atatürk'ün başlattığı Türk inkılabı Batı kültür çevresi ile Türk kültür çevresinin uyumunu kendi özelliklerini koruyarak gerçekleştirmeye yönelik. Bu özelliği ile farklı kültür çevrelerinin uyumunu sağlayan bir atılımın ilk örneğidir. Bu haliyle Türk toplumuna yeni bir zihniyet, yeni bir görüş ve yeni bir düşünce getirmiştir. Orhan Burian'ın deyişiyle Atatürk, Türk rönesansını başarmış, köhneyi atarak yerine mükemmeli getirmiştir.⁹⁹⁴

Atatürk, insanlığın çağdaş gelişimi içinde ulusunu yönlendirmektedir. Ancak o, yalın bir Batı hayranı değildir. Onun için Batılılaşmak körü körüne bir taklidin, fantezi bir beğenişin sonucunda değildir. Gelişmelerin çok hızlı olduğu bir çağda Türk insanının da batılı insan gibi onurunu ve ulusal varlığını, başka egemenliklerin baskısı altına koymadan özgür bir düzen içinde gelişme olanaklarına kavuşabilmesidir.

Bu nedenle Atatürk aynı anda millî bilincin ve bütünlüğün sağlanması yolunda büyük çaba göstermiştir. Türk inkılabının temelinde, millî kurtuluş ve millî egemenlik mücadelesinin özüne,

⁹⁹³ ERGENÇ, "Atatürk'ün Büyük Devlet Adamı Niteliği", s. 91.

⁹⁹⁴ EROĞLU, *Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği*, s. 222.

milliyetçilik prensibini yerleştirmekle üstün başarıyı sağlamıştır. Mümtaz Turhan bu başarısının sırrını şöyle açıklamaktadır: *"Atatürk'ün büyük dehası burada da kendisini göstermiş, milliyetçiliğin modern bir millet olma ve millî bir kültüre kavuşma hususundaki mühim rolünü sezmiş, onu umdelerinin başına koymuştur."*⁹⁵

Ünlü İngiliz Tarihçisi Arnold J. Toynbee, Atatürk'ün inkılapçı yönünü ve başarısını takdirle, hiçbir ülkede rastlanmayacak şekilde kısa bir zamanda inkılapçı bir programı uyguladığını, batı dünyasının geçirdiği gelişmeleri, rönesans, reform, aydınlanma çağı ile Fransız Devrimi ve sanayi devriminin hepsini Türk inkılabının bir insan ömrü gibi kısa bir zamana sığdırdığını ifade eder.

E. Herriot'a göre *"Türk inkılabı bir ruh eseridir. Onu idare eden şahsiyet, asri hayatın, siyasi ve sosyal meselelerin halli çaresini ancak ilimde bulabileceğine vakıftır, milletleri sevk ve idare eden insanların ahlak yollarında ayrılmamalarının vahim bir ihtiyatsızlık olduğunu da bilmez değildir."*⁹⁶

Türk inkılabının çeşitli girişimlerine yani siyasal, eğitim, hukuk ve ekonomi alanındaki girişimlere daha yakından bakarak Atatürk'ün devlet adamı niteliklerini olaylar içinde saptamak mümkündür.

Türk inkılabının ilk belirtileri siyasi alanda görülür ve safhalara bölünmüş olarak *"millî, demokratik ve laik"* bir devletin oluşumuna yöneliktir. Örneğin; Amasya Kararları (21/22 Haziran 1919), Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919), Sivas kongresi (4-12 Eylül 1919), Heyet-i Temsiliye, Türkiye Büyük Millet Meclisinin kurulması (23 Nisan 1920), Saltanatın Kaldırılması (1 Kasım 1922), *"Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir."* ilkesine dayalı cumhuriyetin ilanı (29 Ekim 1923), Osmanlı Devleti'nin son kalıntısı olan Halifeliğin Kaldırılması (3 Mart 1924) bu yolda atılan temel adımlardır. Dolayısıyla saltanatın kaldırılması cumhuriyetin ilanı ve hilafetin kaldırılması birbirine bağlı üç olaydır.

Yıkılan Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine bütün kurumları maddi ve manevi, iç ve dış siyaseti ile zamanın istek ve ihtiyaçlarına uygun yeni bir devletin varlığının dayanakları olmuştur. Teokratik ve monarşik bir devlet yönetim biçiminin modern adalet kav-

⁹⁵ EROĞLU, "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", s. 149.

⁹⁶ EROĞLU, *Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği*, s. 223.

ramı içinde yer almadığını Atatürk saptamıştı ve sultanlık kurumu devam ettiği sürece medeniyet içinde insanlığın ulaştığı son aşamaya varılamayacağını biliyordu. Bunun için Lozan, saltanatın kaldırılması işinin bitirilmesini sağlamıştır. *"Çünkü saltanat hanedanı, tamamen milletten kopmuştu, hanedanın fertleri ne milletle ne de kendi aralarında bağını içindeydiler. 1908 İhtilalinden sonra ise saray artık bir gölge idi. Sonra, hanedân mensuplarının kültür seviyeleri çağın akışını izlemek için yetersizdi. Hulasa bu gölge müessesenin ömrü artık tarihen sona ermişti. Söz artık halkın olacaktı ve halkın olmalıydı."*⁹⁹⁷

Atatürk kesin tavrını ortaya koyarak bu meselenin çözümünü sağlamıştır. Çünkü, Türk inkılabının başarı şansı kazanması için bu konunun çözümü ön şartı 29 Ekim 1923'te *"Hâkimiyet-i milliye, kayıtsız şartsız milletindir."* ifadesiyle Cumhuriyet ilan edilmişti.

Saltanatın kaldırılması, ardından Cumhuriyetin kurulmasından sonra ilk hedef hilafetin tasfiyesi olmalıydı. Nitekim öyle de olmuştur. Hilafetin tasfiyesi zaten tarihî ömrünün tüketmiş bir müesseseni ortadan silinmesi bakımından önemli değildir. Ancak devletin benimseyeceği laik yapı, dinin siyasetten ayrılışı Cumhuriyetin bu laikliği bakımından önem taşımaktadır.

"Atatürk millî ve askerî başarıyı cumhuriyetle mühürlemiştir. Halife olmak, padişah olmak kendisi için kolay bir şey olduğu hâlde bunlara iltifat etmemiştir."⁹⁹⁸

Büyük devlet adamı Atatürk, gerçekçi bir davranışla yeni kurulan devletin ihtiyaçlarını öngörerek halkına huzur ve refahı sağlayacak bir politika uygulamıştır. Padişah olmak, halife olmak yeni devletin yapısı ile bağdaşamazdı, inkılabın prensiplerine aykırıydı. Medeni ve ileri bir toplum anlayışının karşısındaydı. Halkın idaresine dayanarak cumhurbaşkanı olmak onun daima ideali olmuştur. Başarılı inkılap hamlesi, Atatürk'ün inkılapçı yönünü belirttiği gibi Türk toplumunun gerçek ihtiyaçlarını görerek ona yönelmesi, üstün politika ve devlet adamı olarak da özelliğini ortaya koymaktadır.

Siyasi alanda yapılan inkılap hareketlerini hukuk alanına ilişkin İnkılap hareketleri izlemiştir. 1927 yılında kanuni değişikliklerin en önemlileri ele alınmış ve bu suretle de doğu hukukundan ayrılış

⁹⁹⁷ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 47.

⁹⁹⁸ EROĞLU, *Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği*, s. 227.

tamamlanmıştır. Devletin kanun yapısı muamelat bahsinde de Batı esaslarına göre düzenlenmiştir. Bu durum toplum düzenine devletin önemli bir müdahalesini ve toplum münasebetlerinde şark mevzuatından Batı mevzuatına kanunî bir müdahale ile geçişi ifade eder.

Atatürk, 1925 yılında Ankara Hukuk Fakültesini açarken hukuk alanındaki düzenlemelerin dayanağı olan düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *"...Senelerdir devam eden Türk inkılabı, mevcudiyetini ve zihniyetini, hayat-ı içtimaiyenin membaşı olan yeni esasât-ı hukukiyede tespit ve teyit etmek çaresine tevessül etmiştir. Velhasıl efendiler, millet saydığım tahavvülat ve inkılabatın tabli ve zaruri icabı olarak idare-i umumiyesinin ve bütün kanunların ancak dünyevi ihtiyaçtan mülhem ve ihtiyacın tebeddül ve tekemmülüyle mütemadiyen tebeddül ve tekamül etmesi esas olan dünyevi bir zihniyeti idare-yi mabit'ül-hayat addeylemiştir."*⁹⁹⁹

Atatürk yukarıdaki konuşmasında yeni kanunlar meydana getirerek eski hukukun esaslarını temelinden kaldırmak teşebbüsünü de dile getirmiştir. Ayrıca bu ifadeler modern devlet kavramı ile sıkı sıkıya ilgilidir. Avrupa'nın yüzyıllık gelişimi sonucunda ulaşılan düşüncenin ürünüdür. Batı'nın küçümsediği ve arasına almak istemediği bir dönemde Doğu düşüncesinin sahiplerince asla kabul edilemeyecek bir ortamda Atatürk tarafından söylenmiştir ve bu yönde girişilen çalışmalar başarı ile sonuçlanmıştır. Bu durum, Atatürk'ün büyüklüğünün kanıtı olabilecek iyi bir örnektir.

Atatürk'ün önderliğinde girişilen diğer inkılap hareketlerinden biri de eğitim ve öğretim alanında gerçekleşmiştir. Eğitim ve öğretim alanında yapılması gereken yenilikler Atatürk'ün Kurtuluş Savaşının en bunalımlı günlerinde bile üzerinde durduğu, düşündüğü, çözüm yolları aradığı bir sorundur.

Daha 16 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan Maarif Kongresini açarken; *"Asırların mahmul olduğu derin bir ihmali idarenin bünye-i devlette vücuda getirdiği yaraları tedaviye masruf olacak himmetlerini ve büyüğünü hiç şüphesiz irfan yolunda ibzal etmemiz lazımdır."*¹⁰⁰⁰ diyerek eğitim ve öğretim alanındaki aksaklıkları gidermek için birtakım yenilikler yapılması gerekliliğini dile getirmiştir.

⁹⁹⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, s. 251.

¹⁰⁰⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, s. 19.

Bu çalışmalar 3 Mart 1924 tarihinde “Tevhid-i Tedrisat Kanunu” ile ilgili yasanın çıkarılması ile başlamıştı. Bundan sonra 22 Mart 1926’da “Maarif Teşkilatı Hakkındaki Kanun” yürürlüğe girmiştir.

• 1 Kasım 1928 tarihinde eski alfabe değiştirilerek 1 Ocak 1929’dan itibaren yeni Türk alfabesi kullanılmaya başlamıştır. Atatürk bu konuda daha 1922’de Garp Cephesinde Halide Edip ve Adnan Adıvar’a Türkiye’nin gelecek günlerdeki Batılılaşmasından söz ederken şöyle demişti; “*Sen, tıbbiye ile ordunun, en önce Garblılaşmasından dolayı ilerlediğini söylerdin. Biz şimdi bütün memleketi Garplılaştıracağız*”. Hatta bu konuşmada, Latin harflerinin kabul imkânından da bahsetmiş, bunu yapmak için sıkı tedbirler gerektiğini sözlerine eklemiştir.¹⁰⁰¹

31 Mayıs 1933’te ise “İstanbul Üniversitesi Kurulması Hakkında Kanun” çıkarılmıştır.¹⁰⁰² Üniversite düzeyinde düzenlemeler 1946 yılına kadar sürmüştür. Artık medrese ve ona dayalı eğitim sistemi tarihe karımıştır. Atatürk bu konuda en ufak bir ödün vermeyecek kadar kararlıydı.

Atatürk medreselerin yerine mekteplerin açılmasını isterken pozitif bilimlere dayalı öğretim yapan üniversitelerin mevcut olduğu eğitim sistemini kastediyordu. Çünkü modern dünyanın sistemi, sadece bilgi nakletmekle kalmıyor, bilgi üretiyor, araştırmayı, gözlemeyi ve deney yapmayı öğretiyordu. Batı bu sebeple uygarlığın en ileri noktasına gelmiştir. Atatürk, batı kültürünün dışında yetiştiği hâlde bunun farkındaydı.

Görüldüğü gibi kalkınmanın akıl ve bilimin önderliğinde gerçekleşeceğine inanan Atatürk millî eğitime büyük önem vermiştir. Hiçbir devlet kurucusu, “*Cumhurbaşkanı olmasaydım, Millî Eğitim Bakanı olmak isterdim*.”¹⁰⁰³ diyen Atatürk kadar, eğitim konusunun hayati önemi üzerinde durmamıştır.

Bu arada Atatürk kültür alanında, özellikle Türk tarihinin ve Türk dilinin özleştirilmesine ve güzel sanatlara büyük önem vermiştir. Atatürk dil ve millî duygu arasındaki yakın alakayı daima savunmuştur. Bu konuyla ilgili olarak 2 Ocak 1930 tarihli demecinde şöyle der:

¹⁰⁰¹ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 313-314.

¹⁰⁰² ERGENÇ, “Atatürk’ün Büyük Devlet Adamı Niteliği”, s. 97.

¹⁰⁰³ Turhan Feyzioğlu, “Atatürk Yolu: Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol”, *Atatürk Yolu*, (Kolektif Eser, drl. Turhan Feyzioğlu), TTK Basımevi, Ankara 1995, s. 47.

*"Millî duygu ile dil arasındaki bağ çok kuvvetlidir. Dilin millî ve zengin olması, millî duygunun gelişmesinde başlıca müessirdir. Türk dili, dillerinden zenginlerindendir. Yeter ki bu dil şuurla işlensin. Ülkesini, yüksek istiklalini korumasını bilen Türk milleti dilini de yabancı diller boyunduruğundan kurtarmalıdır."*¹⁰⁰⁴

Atatürk ekonomik alandaki kalkınmayı özellikle millî güvenliğini ve sosyal gelişmelerin temel unsuru sayar. Atatürk'ün ekonomi politikası çok sevdiği ulusunun çağdaş uygarlık düzeyine çıkarılması hedefine yöneliktir. Onun şu sözleri ekonomiye verdiği önemi açıkça belirtir: *"Tarih milletlerin yükseliş ve yıkılış sebeplerini ararken, birçok siyasi, askerî ve sosyal nedenler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok bütün bu sebepler, sosyal olayları etkilerler. Fakat bir milletin doğrudan doğruya hayatı ile yükselişi ile çöküşü ile ilişkili olan millet ekonomisidir. Yeni Türkiye'mizi layık olduğu seviyeye ulaştırabilmek için, ne olursa olsun, ekonomimize birinci derecede önem vermek zorundayız".*

Atatürk bu amaçla ekonomik alanda girişimlerde bulunmuştur. 4 Mart 1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi millî ekonomik siyasetin belirlenmesi bakımından dikkatleri çeker. Bu tarihten itibaren izlenen ekonomi politikası bir tanım evreler gösterir. 1923 ile 1929 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hedefi Osmanlı Devleti zamanında yabancıların ellerinde olan bütün sektörlerde millî zümreler yaratmak olmuştur. Bu gerekçeyle 1929'a kadar yabancılara tanınan gümrük bağışıklıkları tamamıyla kaldırılmış, toplumun temel gereksinimlerini karşılamak üzere devlet doğrudan birtakım girişimleri yüklenmiştir.¹⁰⁰⁵

Atatürk'ün toplumsal yaşayışı düzenlemek amacıyla giriştiği diğer yenilikleri ise 26 Aralık 1925 tarihinde kabul edilen kanunla takvim, saat ve rakamlarda yapılan yenilik, 1928 yılında çok önemli bir reform olarak Anayasa'da laiklik ilkesinin kabulü, 1 Nisan 1931 yılında onlu esasa dayanan uzunluk ve ağırlık ölçülerinin kabul edilmesi, 21 Haziran 1934 tarihli Soyadı Kanunu'nun kabulü, şeklinde sıralamak mümkündür.

¹⁰⁰⁴ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 321-322.

¹⁰⁰⁵ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt II, s. 337.

Atatürk Türk Devleti'ni kurarken ve onu muasır medeniyetler seviyesine çıkarmak ve ondan üstün kılmak için gösterdiği azim ve kararlıktan dolayı "büyük devlet adamı"dır.

* Onun önderliğinde başarılan inkılap, milletimizi kendi köklerinden koparmamış, Türk milleti için akla ve bilme dayalı evrensel bir medeniyet ile kaynaşma, zengin bir senteze ulaşma yollarını açmıştır.¹⁰⁰⁶

Atatürk'ün giriştiği inkılap hareketleriyle, batı medeniyetine Türkiye'nin kapılarını açması, bir kısım Osmanlı aydınlarını sarmış olan "*aşağılık kompleksi*"nin sonucu değildir. Son dönem Osmanlı ricalinde görülen "*aşağılık kompleksi*" Türk olmaktan gurur duyan büyük milliyetçi Atatürk'te asla yoktur.¹⁰⁰⁷

C. Siyaset Adamı Olarak Atatürk

'Büyük siyasetçi, bağımsız bir devlette halkın huzur ve refahı ile o devletin devletler arası güvenliğini sağlamak için tutulan yolu en başarılı şekilde yöneten devlet adamıdır.'¹⁰⁰⁸

Kararlılıkla geleceğe yönelmeyi, icraatının prensibi, eyleminin teorisi sayan Atatürk'te sahip olduğu siyaset bilinciyle yaşadığı dönemin politik kurallarını analiz edebilmiştir.¹⁰⁰⁹ Atatürk'ün bir siyasetçi olarak üstün başarısı, karşılaştığı en çetin ve zor problemler karşısında en doğru ve ülke için en isabetli olan yolu görebilmesi, imkânları değerlendirebilmesidir. Milleti kültürel değerleriyle donanmış, çağdaş niteliklere bürünmüş bir biçimde görmeyi mutluluk sayan Atatürk; dış politikadaki tutumu ile de "büyük devlet adamı" için gerekli olan donanımlara sahip olduğunu göstermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin çıkarları söz konusu olduğundan hiçbir ödün onun için düşünülemez. O, bütünlükleri için aynı düşüncededir. O, bütün ülkeleri için aynı düşüncededir. Bunun için hiçbir ülkenin, bir diğerinin çıkarlarına göz dikmemesi gerektiğine inanır. Şu sözler ona aittir: "*Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin sabit, müsbet ve maddi bir siyaseti vardır. O da Tür-*

¹⁰⁰⁶ FEYZİOĞLU, "Atatürk Yolu: Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol", s. 55.

¹⁰⁰⁷ FEYZİOĞLU "Atatürk Yolu: Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol", s. 56.

¹⁰⁰⁸ EROĞLU, *Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği*, s. 224.

¹⁰⁰⁹ Alexius J. Bucher, "Atatürk, Muhtemel Geleceği Hatırlama", (çev. Rezzan Kızıltan), *Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 94.

kiye'nin belirli millî sınırları içinde, hayatını ve istikbalini sağlamaktadır."¹⁰¹⁰ Mustafa Kemal'in çağında yaşayan dünya liderleri içinde, kendi memleketinin dış siyaseti için böyle bir sözü, yalnız Mustafa Kemal Atatürk söyleyebilmiştir. Çünkü, diğer liderlerin hemen hepsinin gözleri kendi sınırlarının dışında.

Atatürk, milletler arasında birliğin, dayanışmanın daima hareketli savunucularından biri olmuştur. Millî Mücadele sonrasında intikam peşinde koşan bir revizyonist de değildir.¹⁰¹¹ Bu sebeple onun hiçbir milletle anlaşmazlığı olmamıştır. Ölümünden önce ve Misak-ı Millî sınırları içinde olan Hatay davasını bile, dostça ve hukuki anlaşma yolları ile sonuçlandırdı. Önce Hatay'ı istiklaline kavuşturmuş, sonra Hatay kendiliğinden anavatana katılmıştır. Atatürk, Milletler Cemiyetinin emperyalist devletlerin nüfuz ve hâkimiyeti altında bulunduğunu da hiçbir zaman gözden kaçırmamıştır. Ama bu cemiyetin dışında kalınamayacağı da şu sözleriyle dile getirmiştir: *"Manda dağıtan Milletler Cemiyetinin dışında kalan milletler arasında bulunmaktansa Milletler Cemiyetine bir Âli Komiser göndermeyi tercih ederim."*¹⁰¹² Türkiye bu birliğe girdikten sonra Cemiyet Misakına sadık kalmış ve fakat Milletler Cemiyeti siyasetinin bazı emperyalist çabalarına destek olmamıştır.

Siyaset adamı olarak Atatürk, geleceğini ancak Avrupa topluluğu içinde güvence altında görüyordu. O, coğrafi ve kültürel bakımdan iki farklı dünyada yaşayan ülkesini, öz kimliğini tehlikeye atmadan, Avrupa'ya yakınlaştırmak ve farklılıklarla birlikte insanlara, birlikte mutlu bir geleceğe ulaşacakları yolu göstermek gibi güç bir görevin üstesinden gelmiştir.¹⁰¹³

Atatürk son nefesine kadar insanlığa, milletlerin birbirlerine yaklaşmaları, aralarında anlaşmaları gerektiğine inanmıştır. Atatürk için millî düşmanlık yoktu. Türk vatanına saldırılmadıkça, onun için her millet muhteremdi. Bu sebeple *"Yurtta sulh, cihanda sulh"* Atatürk'ün en büyük düsturu olmuştur. Romanya Dışişleri Bakanı

¹⁰¹⁰ AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 401.

¹⁰¹¹ Dietrich Schlegel, "Atatürk'ün İslam Dünyasındaki Yenilikçi Adımı", (çev. Rezzan Kızıltan), *Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 49.

¹⁰¹² AYDEMİR, *Tek Adam*, Cilt III, s. 407.

¹⁰¹³ Harm Jörg Fellner, "Kemal Atatürk'ün Türkiye İçin Taşındığı Önem ve Fikirlerinin Dünya'da Uyandırdığı Etki", (çev. Murat Ünlü), *Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 11.

Titulesko'ya 17 Mart 1937'de Ankara'da söylediği bazı sözleri belirterek onun bu anlayışına açıklık getirmek isabetli olacaktır: *"Dünyanın filan yerinde bir rahatsızlık varsa, bana ne dememeliyiz. Böyle bir rahatsızlık varsa tıpkı kendi aramızda olmuş gibi onunla meşgul olmalıyız. Hadise ne kadar uzak olursa olsun bu esastan şaşmamak lazımdır. Beşeriyetin hepsini bir vücut ve her milleti, bunun bir uzvu saymak lazımdır. Bir vücudun parmağının ucundaki acıdan, bütün vücut müteessir olur... İnsan, mensup olduğu milletin varlığını ve saadetini düşündüğü kadar, bütün cihan milletlerinin, huzur ve refahını düşünmelidir. Kendi milletinin mutluluğuna ne kadar kıymet veriyorsa, bütün dünya milletlerinin saadetine hizmet etmeğe de o kadar çalışmalıdır."*¹⁰¹⁴

Atatürk'ün bu düşünceleri neticesinde 1934'de Balkan Antantı 1937'de Sadabat Paktı gerçekleşmiştir. Atatürk, cumhuriyetin ilanından sonra Balkanlar'la ilişki kurmayı daima düşündü. Bunun için de hatta Yunan düşmanlığını ortadan kaldırarak Yunanistan'la anlaşıp bu suretle dünyaya milletler arası dostluğun bir misalini vermek istemiştir.

Bir siyaset adamı olarak Atatürk'ün dış politikada ki amaçları şu şekilde özetlenebilir: *"Devletler topluluğunda şerefli, haysiyetli, namuslu bir mevki sahibi olmak ve mutlaka istiklaline riayet ettirmek. Devlet için istiklal kelimesinin muadili hayattır. İstiklali olmayan bir devlet gerçek manada bir devlet değildir."*¹⁰¹⁵

Bu doğru ve açık düşünce kurulan yeni devletin de dış politikasına temel taşı olmuştur. Atatürk'ün siyaset alanındaki büyük dehası ile milletlerin özgürlük ve bağımsızlık mücadelelerine yaptığı tesir de dikkat çekicidir. Atatürk, milliyetçi olmakla birlikte emperyalizme de karşıydı. O milliyetçiliği nispetinde en mükemmel bir emperyalizm karşıtıydı.

Dünya tarihinde, devlet adamı ve başkumandan olarak icraat ve mücadelelerini fikriyata istinat ettirenlerin sayıları sınırlıdır. Zira sosyal ilimlere dayanarak analiz yapmak ve senteze varmak demek olan fikriyat, hem bilgi ve kültür hem de istidat ister.¹⁰¹⁶ Bir

¹⁰¹⁴ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, s. 325.

¹⁰¹⁵ Enver Ziya Karal, "Atatürk'ün Siyaset Üzerine Düşünceleri", **Atatürk Hakkında Konferanslar**, Ankara 1946, s. 123.

¹⁰¹⁶ Aydın Taneri, **Atatürk'ülüğün Tanımı**, Ankara 1983, s. 5.

devlet ve siyaset adamı, başkumandan ve fikir adamı olarak temayüz eden Atatürk bu özelliklere sahip olarak: "...sözleri ve yaptıklarını daha iyi bir cihan istikbaline doğru göz kamaştırıcı bir meşale gibi parlamaktadır. Öyle bir istikbale doğru ki biz onun ufuklarını bile görmeğe muktedir değiliz." ¹⁰¹⁷

Atatürk'ün 1937 yılında söylediği: *"Türkiye bu dersi, dünya tarihi sayfalarına geçmiş sayısız trajediden almıştır."* derken Türk milletinin ödediği bedeli hatırlatmakta, *"Türkiye'nin artık düşmanı yok. Olacak olursa bunun bir insanlık düşmanı olması gerekir."* ¹⁰¹⁸ derken ise kendisi ve milleti adına ulaştığı noktayı işaret etmektedir.

Türkatası, soylu bir kişi, bir asilzade değildi ama asil bir milletin evladıydı. Türk milletinin onu sevmesinin temel sebebi ise onun kişiliğinde kendini yeniden tanımasında, meziyetlerini ve karakterini onun bünyesinde görmesinden kaynaklanmaktaydı.

Bugün gelinen noktada onun hakkında özellikle Batılı yazarlar tarafından geçmişte yapılan eleştirilerin haksızlığı ve isabetsizliği ortaya çıkmıştır. O, sahip olduğu insani değerleriyle bütün dünyada kabul gören ve örnek alınan bir liderdir. O hâlde Atatürk'ü farklı bir dönemde yaşamış liderlerle kıyaslamadan, manasız benzetmeler yapmadan ve yanlış istikametlere çekmeden yaşadığı vetirede onu hak ettiği yere koymak suretiyle "tarih" mutlak hakem olarak tayin edilmelidir. Çünkü tarih, onu bugün hak ettiği yere koyduğu gibi gelecekte de yerini muhafaza edecektir.

III. Atatürk'ün Evlilik Hayatı

Mustafa Kemal'in evlenme hadisesi, normal bir evlilik seyri içinde gerçekleşmemiş, farklı sebepler rol oynamıştır. "Bir ideal uğruna evlenen" ¹⁰¹⁹ Atatürk, kadını toplum hayatına, iş hayatına sokmanın sosyal ve ekonomik yararlarını, daha Sofya'da Ateşemiliteri iken görmüş, savunmuştu. Kadını, erkeğin yardımcısı yapacaksa, önce kendi hayatında bunu ispat etmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu konuyla ilgili düşüncelerini şu sözleriyle dile getirmiştir: *"Ben sadece*

¹⁰¹⁷ FROĞLU, *Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği*, s. 235.

¹⁰¹⁸ Herbert Melzig, "Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusunun 100. Doğum Yılı Münasebetiyle Yayınlanmamış Taslaklar", (çev. Rezzan Kızıltan), **Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 114.

¹⁰¹⁹ Jorge Blanco Villalta, *Atatürk*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 427.

evlenmek için evlenmek istemiyorum. Vatanımızda yeni bir aile hayatı yaratmak için önce kendim örnek olmalıyım. Kadın böyle umacı gibi kalır mı? ”¹⁰²⁰

Bu arada çok sevdiği annesi kendi hayatının bir düzene girmesi hususunda ısrarlıydı. Çok sevdiği annesi, güvendiği arkadaşları Fevzi ve İsmet Paşalar, evlenmesi üzerinde duruyorlar, Latife ile yapacağı bir evlenmenin uygun olacağını hissettirmeye çalışıyorlardı.¹⁰²¹

Atatürk'ün evliliğinde rol oynayan Dr. Tevfik Rüştü, Uşakızadelerle, Evliyazadeler arasında bir akrabalık olduğundan Uşakızade Muammer Bey'i ve kızlarını iyi tanıyordu. Atatürk, Selanik'te Sıhhiye Müfettişliği yaptığı günlerde tanıdığı ve yakın arkadaş olduğu Tevfik Rüştü'den hem arkadaş olduğu hem de aileyi yakından tanıdığı için İzmir'e yapacağı seyahatte yanında bulunmasını ve yapmayı planladığı evlilik hakkında görüşlerinden faydalanmak istemiştir.¹⁰²²

Annesi ve silah arkadaşlarının Mustafa Kemal'e eş olarak uygun gördükleri Latife Hanım 1898 yılında İzmir'de doğmuştur. Latife Hanım, İzmir'de iki kez belediye başkanlığı görevinde bulunan Uşakızade Muammer Bey'in kızıdır. Muammer Bey, İzmir'e ilk otomobil ve vapuru getirmiş, havagazı fabrikasını kurmuş, tanınmış bir armatördür¹⁰²³. Latife Hanım, İzmir Lisesini bitirdikten sonra Paris'te Sorbonne Üniversitesinde hukuk okumuş, Londra'da dil öğrenimi görmüş, Kurtuluş Savaşı henüz bitmeden Türkiye'ye dönmüştü. 11 Eylül 1922'de, Türk ordusunun İzmir'e girişinin ikinci günü Mustafa Kemal Paşa'nın şehre geldiğini duyunca, karargahına giderek kendisiyle tanışmış ve güvenlik gerekçesi ile karargahını babasının Göztepe'deki köşküne taşımaya davet etmiştir. Bu dönemde Uşakızadeler, Atatürk'ü 20 gün köşklerinde ağırlamıştır. Bu tanışmadan sonra haberleşmeleri devam etmiş ve bir süre sonra Mustafa Kemal'in annesi Zübeyde Hanım da sağlık sorunları nedeniyle İzmir'e gittiğine köşkte ağırlanmıştır.

¹⁰²⁰ Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 1986, s. 351.

¹⁰²¹ İsmet Bozdağ, *Gazi ve Lâ tife*, Tekin Yayınevi, İstanbul 2001, s. 110.

¹⁰²² BOZDAĞ, *Gazi ve Lâ tife*, s. 70.

¹⁰²³ H.C. Armstrong, *Bozkurt*, Arba Yay., İstanbul 1998, s. 40-141.

Atatürk, Köşkte beraber bulundukları süre içerisinde, hizmet edenlere sözünü bu denli geçiren genç kızıdan oldukça etkilenmişti. Onun ihtiyacı olan bütün hizmetleri üstlenmiş, kısa süre içinde yaverler arasına katılmıştı. Birçok Avrupa dilini çok iyi bilmesi nedeniyle emsalsiz bir tercümanlık görevi yapan Latife Hanım, onun sekreterliğini de yapmaya başlamıştı. Birlikte çalışırken fikir alışverişinde bulunuyor, pek çok konuyu tartışıyorlardı.

Latife Hanım'ın Mustafa Kemal ile ilişkisi giderek bir sekreter ya da yaver konumunu aşacaktır. İzmir'de geçen günlerin tanığı yaver Salih Bozok, Beyaz Köşk'te o günlerde yaşananları yıllar sonra İsmet Bozdağ'a şöyle anlatmıştı: *"Latife görevimin bir bölümünü hemen fark ettirmeden elimden almış ve kendisi yapmaya başlamıştı. Köşkte en geç yatan o, en erken kalkan yine o idi. Avrupa gazetelerine abone olmuştu. İstanbul gazeteleri ile birlikte gelen Avrupa gazetelerini Latife Hanım alıyor, hepsini büyük bir dikkatle gözden geçiriyor ve gerekli bazı haberleri işaretliyordu. Mustafa Kemal Paşa uyandıktan sonra sabah kahvesi ile birlikte odasına giriyordu. Bir yandan Paşa ağır ağır kahvesini yudumlarken Latife günün önemli haberlerini özetliyor, yorumları aktarıyor, kendisine ait yazıların kopyalarını Paşa'ya veriyordu. Paşa, bu duruma kısa bir süre içinde alıştı ve bu işin tiryakisi oldu."*¹⁰²⁴ Atatürk, Latife Hanım'ın kişiliğinde ideal hayat arkadaşını bulduğunu düşünmeye başlamıştı. Çünkü, bu güzel genç kızın yeni evine getireceğinden şüphe etmediği mutluluk yanında, öğretimi iyi, tavır ve hareketleri de mükemmeldi¹⁰²⁵.

Latife Hanım'ı tanıyan herkes onu Mustafa Kemal'e yakıştıırıyordu. İsmet (İnönü), Kâzım (Karabekir), Salih (Bozok), Ahmet Emin (Yalman), Ruşen (Eşref Ünaydın) Latife'yi beğenmişlerdi. Yeni Türkiye'yi temsil ve değiştirme yolculuğuna Latife Hanım gibi bir kadınla çıkması pek çok şeyi kolaylaştırabilirdi. Savaş ve politikayla yoğrulmuş olan Mustafa Kemal Paşa, karargâhın bir parçası hâline gelen ve ansızın karşısına çıkan bu genç kadınla evlenmeye karar verdi.¹⁰²⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın annesi Zübeyde Hanım ise, bir ay misafir olduğu Karşıyaka'daki Uşakızade köşkünde 14 Ocak 1923 tarihinde vefat etmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa, 27 Ocak 1923

¹⁰²⁴ BOZDAĞ, Gazi ve Latife, s. 16.

¹⁰²⁵ Jorge Blanco Villalta, Atatürk, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 427.

¹⁰²⁶ İpek Çalışlar, "Sırlarıyla Latife Hanım-3", Milliyet, 12 Kasım 2005.

günü İzmir'e gitti. Annesinin mezarını ziyaret ettikten sonra Baş-yaver Salih Bey'e Uşakîzade Muammer Bey'i bulmasını istedi. Latife Hanım'ı babasından isteyen Mustafa Kemal Paşa, 29 Ocak 1923 tarihinde yakın arkadaşlarını "Beyaz Köşk"te vereceği çay partisine davet etti. Görünüşte çay partisi olan bu davet aslında nikah merasiminden başka bir şey değildi. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine kimsenin nikâhtan haberi olmamış hatta İzmir Kadısı nikâh için çağrıldığını başyaverden, Köşkün kapısında öğrenmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın şahitleri Fevzi (Çakmak) ve Kâzım (Karabekir) Paşalardı.¹⁰²⁷ Latife Hanım'ın şahitleri ise İzmir Valisi Abdülhalik (Renda) Bey ile Salih (Bozok) Bey'di. Ayrıca dini nikâhı da Pazartesi günü kıyılmış ve nikâhta Latife Hanım da yer almıştı. Gazi nikâh sırasında arkadaşı Asım (Gündüz) Bey'in kulağına eğilerek: "*İnşallah zaman olur, nikâhı Vali bey kıyar.*" demekle medeni nikâh düşüncesini ortaya koymuştur.¹⁰²⁸

Latife Hanım'la, Mustafa Kemal'in hayatlarını birleştirmesine Türk basını gelinin niteliklerini öne çıkarıp öven haberler yayımlarken, Batı basını yeni Türkiye'nin lideri Mustafa Kemal Paşa'nın Avrupa'da eğitim görmüş bir kadın hakları savunucusu ile evlendiğini duyuruyordu. Lozan görüşmelerinin çıkmaza girdiği günlerde kıyılan nikâh, Mustafa Kemal'in geleceğe dair planlarına ilişkin dünyaya verilmiş mesaj gibiydi.¹⁰²⁹ Bu nikâhın en büyük özelliği Medeni Kanun'un kabulünden çok önce yapıldığı hâlde, sonradan Medeni Kanun'a girecek olan nikâh biçimini başlatması, ayrıca nikâhı bir dinî bağlantıdan çıkarıp bir hukuki bağlantı haline getirmesiydi. Bu nedenle nikâh merasimi için şehrin müftüsü değil kadısı davet edilmişti.¹⁰³⁰

İzmir'de kaldıkları süre içinde Latife Hanım ile Mustafa Kemal, İzmir çevresini kapsayan kısa bir yurt gezisine çıktılar. Lozan Konferansının kesintiye uğraması üzerine Türkiye'ye gelen İngiliz Daily Mail gazetesinin muhabiri Ward Price, dünyanın merak ettiği gelinle damadı Eskişehir tren istasyonunda görmüş ve gelinin kılık kıyafetine şaşırıp kalmıştı. Extra-Special Correspondant adlı kitabında bu karşılaşmayı şöyle anlatmıştı: "*Ocak 1923'te Lozan Konferansı kesildiğinde, Türkiye'nin başdelegesi İsmet Paşa, hükûmetine danış-*

¹⁰²⁷ Kemal Anburnu, *Atatürk'ten Anılar*, Ankara 1976, s. 373.

¹⁰²⁸ Asım Gündüz, *Hatıralarım*, İstanbul 1973, s. 210.; BOZDAĞ, *Gazi ve Lâtife*, s. 110.

¹⁰²⁹ İpek Çalışlar, "Sırlarıyla Lâtife Hanım-4", *Milliyet*, 13 Kasım 2005.

¹⁰³⁰ BOZDAĞ, *Gazi ve Lâtife*, s. 110.

mak için Ankara'ya dönüyordu. Isıtması ve aydınlatması olmayan, camları kırık bir vagonla Konstantinople'dan Ankara'ya gidiyorduk. Türk delegasyonu, birkaç hafta önce İzmir'de evlenen millî lider Mustafa Kemal ve karısıyla buluşacaktı. Tren küçük bir istasyon olan Eskişehir'de durdu. Gazi'nin yeni evlendiği karısı Latife Hanım'ı, binici pantolonu, mahmuzlu çizmeleriyle görmek şaşırtıcıydı. Saçlarını parlak renkli ipek bir eşarpı ile örtmüş, yüzüne ise peçe takmamıştı. Kılığıyla istasyondaki Türkleri çok şaşırttığı ortadaydı. O günlerin Türkiye'sinde böyle giyinmeye cesaret edebilecek bir başka Türk kadını daha olamazdı". Latife Hanım, o günlerin toz deryası Ankara'ya yedi deve yükü çeyiziyle geldi. Yalnız kılık kıyafetiyle değil, düşüncü ve davranışlarıyla da modern bir kadındı.¹⁰³¹

Mustafa Kemal, yakın dostu Fransız gazeteci Berthe Georges-Gaulis'e, Çankaya'ya yaptığı bir ziyaret sırasında balayı günlerini anlatmıştı: "Şimdi size balayı seyahatimizi ben anlatacağım... Halka ve subaylarıma bir aile kurmak için olmayan paramızı törenlerle hediyelerle harcamamızın lüzumsuzluğunu göstermek istedim. Birlikte hemen yurdu gezmeye başladık. Her yerde kitlelerin içine giriyor, onlarla konuşuyor, sorunlarını dinliyor, onlardan ne beklediğimizi anlatıyorduk. Ah cesur insanlar! Nasıl da dinliyor, nasıl da anlıyorlardı. Şehirden şehre, köyden köye gittik. Bu en güzel balayı seyahati değil mi? Alaylarını teftişe gittiğimde, benim gibi o da at üstünde, yaverim gibi teftişe katılıyordu. Ondan sonra da gidiyor köylülerin ortasına oturuyorduk. Bana manalı sorular soruyorlardı. Sizin de çok beğendiğiniz o sağduyulu incelikleriyle..."¹⁰³²

Latife Hanım, Köşk'e gelince evin idaresini üstüne alarak kısa sürede mükemmel bir düzen kurdu. "Aslında bu bir devlet başkanlığı sarayında görülenden çok, herhangi bir yeni evli çiftin sürdürdüğü yaşamdı." diyen Mustafa Kemal'in baldızı Vecihe Hanım şöyle anlatıyor evdeki havayı: "Çok muntazam, düzgün bir evdi. Ablam her şeyle kendisi ilgilenirdi, evi idare eden hep oydu, herhangi bir ev kadını gibiydi. Ben bile Atatürk'ün gömleklerini pantolonlarını ütülerimdir. Günde iki üç kere kıyafet değiştirirdi. Mustafa Kemal çok titiz bir insandı, üstüne başına şıklığına meraklıydı, ablam da buna göre davranırdı. Mustafa Kemal evle fazla ilgilenmezdi. Köşk'ün bü-

¹⁰³¹ ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Lâtife Hanım-4", *Milliyet*, 13 Kasım 2005.

¹⁰³² ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Lâtife Hanım-4", *Milliyet*, 13 Kasım 2005.

tün idaresini eşine bırakmıştı. 'Sen en iyisini yaparsın' derdi". Latife Hanım'ın kendisine şiir okumasından, piyano çalmasından hoşlanıyordu. Zola'nın bir kitabını Fransızca aslından birlikte okumuşlardı. Latife uzun konuşmalar ve görüşmelerle geçen yorucu günlerin akşamında kocasına Byron'dan Hugo'dan romantik şiirler okuyordu. Mustafa Kemal, Byron'dan okunanları beğenir, insana garip bir musiki gibi tesir ediyor diyerek iltifatını esirgemezdi. Çankaya'da sık sık davetler veriliyor, bu davetlere hem yabancı konuklar hem de o yılların Ankara'sının önde gelen isimleri katılıyordu. Latife Hanım Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nün yönetim kurallarını belirlemek için uğraşmış ve sonunda bir protokol kuralları listesi hazırlamıştı. Çankaya'nın yeni sahibesi, hizmetkârlara ve yaverlere kendi protokol kaidelerini kabul ettirirken, biblolar, halılar, yeni duvarlar ve buketlerle köşkün havasını tamamen değiştirmişti.¹⁰³³

Latife Hanım, Atatürk'ün yardımcısı gibi çalışıyordu. Atatürk'ün, evliliği süresince çıktığı bütün yurt gezilerine eşi Latife'yi de yanında götürmeyi ilke edinmişti. İki buçuk yıl süren beraberlikleri sırasında gittikleri yerlerde büyük törenler ve sevgi seliyle karşılandılar. En güzel evler onlar için hazırlandı, pek çok yerde yataklarına çeyizler serildi. Özellikle Sivas gezisi sırasında karı-kocayı çeken atların yerini insanlar almıştı.¹⁰³⁴

Alman yazar Dagobert von Mikusch, 1929 yılında yayımlanan Gazi Mustafa Kemal adlı biyografi kitabında Latife'nin Mustafa Kemal Paşa'nın yanındaki işlevini tarif ederken ilginç bir ifade kullanmaktadır: "*Latife Hanım iki yıl süreyle önemli bir rol oynadı; Türkiye'nin bir numaralı kadınıydı, yönetime ortak, sosyal reformlarda, özellikle de kadının özgürlüğüne kavuşmasında önemli katkıları oldu. Latife yalnızca bir eş değil, büyük adamın çalışma arkadaşıydı da. Mustafa Kemal, herkese, kendi üzerinden kadına ilişkin doğunun köhne sınırlamalarının kalktığını, kadının bundan böyle erkeğin yanı başına sosyal bir varlık olarak, insan olarak eşit haklarla yer alacağını göstermek istiyordu.*"¹⁰³⁵

¹⁰³³ Alexandre Jévakhoff, *Kemal Atatürk Batı'nın Yolu*, (çev. Zeki Çelikkol), İstanbul 1998, s. 230.

¹⁰³⁴ ÇALIŞLAR, 'Sırlarıyla Lâtife Hanım-5', *Milliyet*, 14 Kasım 2005.

¹⁰³⁵ Geniş bilgi için bk. (Dagobert von Mikusch, *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam, 1874-1950*, (çev. Esat Nermi Erendor), İstanbul 1981); ÇALIŞLAR, 'Sırlarıyla Lâtife Hanım-4', *Milliyet*, 13 Kasım 2005.

Kuramsal olarak gelişmiş özgür düşünceye sahip, çağdaş bir kadın olmakla birlikte, Latife Hanım Atatürk ve çevresindekileri rahatsız edecek kadar kıskançtı. Zamanla yeni evli çift kavga etmeye başladılar. Ayrıca Latife Hanım'da Atatürk'e yönelik, muhalefete ilişkin birtakım ihtiraslar geliştirmeye, özel yaşamında olduğu gibi sosyal yaşamında da onu eleştirmeye ve kararlarına müdahale etmeye başlamıştı. Bu tür müdahalelere kadınlarla yaptığı toplantılarla yetindiği sürece, Mustafa Kemal Paşa'nın bir itirazı yoktu, fakat her ikisi de güçlü iradeli sert ve altta kalmaz kişilerdi. O da kendisi gibi zeki, hazırcevap ve keskin dilliydi. O da en az kendisi kadar eleştirilere tahammülsüzdü.¹⁰³⁶

Lord Patrick Kinross'e göre; "*Latife Hanım Batılı bir kadın gibi baskı altında tutulmaya karşı geliyordu. Üstelik duygularını gizlemek ve Gazi'yi belli etmeden çekip çevirmek için gerekli olan kadınca incelikten de yoksundu. Gazi'yi eleştiriyor, canını sıkıyordu*". Artık karı kocanın karşılıklı birbirlerini incitmeye başlamışlar, Latife Hanım'ın kıskançlıkları dayanılmaz bir hâl almıştı.¹⁰³⁷

Süreyya Ağaoğlu, Atatürk'ün Latife Hanım ile ilişkilerini Güneş gazetesinden Selma Selçuker'e ölümünden (1988) kısa süre önce şöyle anlatmıştı: "*Her şeyden önce Latife Hanım, Atatürk'e âşık bir kadındı. Ve her kadın gibi kıskançtı. Atatürk'ü kıskanıyordu, buna hiç şüphe yok. Herkes diyor ki; düşünmesi lazımdı. Ben aynı fikirde değilim. Latife Hanım onun sağlığını düşünüyordu. Mesela on ikide yatağına girmesini istiyordu. Etrafındakiler de Latife Hanım'ı bunun için sevmiyorlardı. Latife Hanım içki içmesini istemiyordu. Babamın bir tabiri vardı: 'Onun Latife Hanım'dan ayrılması memleket için bir felaket olmuştur' diye. Biz ailece Latife Hanım'a hayrandık, çok severdik. Bir kadın gözüyle ayrıca söylemek isterim ki Atatürk evli kalsaydı, Latife Hanım'dan ayrılmasaydı... Hem daha uzun yaşayabilirdi... Hem de daha başka şekilde örnek olacak hareketlerde bulunabilirdi.*"¹⁰³⁸

Latife Hanım, ayrıca siyasete katılma konusunda istekliydi ve siyasetle ilgili düşünceleri vardı. Kız kardeşi Vecihe İlmen: "*Atatürk onun bir kadın olarak toplantılarda, derneklerde konuşmasını arzu*

¹⁰³⁶ ARMSTRONG, *Bozkurt*, s. 178-179.

¹⁰³⁷ Lord Kinross, Atatürk A Biography of Mustafa Kemal Father of Modern Turkey, London 1964, 442.; ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Latife Hanım-6", *Milliyet*, 15 Kasım 2005.

¹⁰³⁸ ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Latife Hanım-6", *Milliyet*, 15 Kasım 2005.

ediyordu." diyor. Ancak dönemin erkekleri Latife'nin gezilerde nutuk atmasına hiç de sıcak bakmıyordu. Hüsrev Gerede anılarında, Latife Hanım'ın siyasi isteklerini çocukça bulduğunu belirterek şöyle diyor: "*Bilindiği gibi Latife Hanım siyasal hırsa da kapılmış, Gazi'nin yurt gezilerinde çarşafı ve peçesi ile halka nutuklar söylemeye kalkışmıştır. Eski Çankaya Köşkü'nün bahçesinde sesini, davranışlarını eğitip düzeltmek için Demostenes gibi hitabet çalışmaları yapmış. Bir bakıma Atatürk'le eşit olma, rekabet etme gibi çocukça davranışlara girmiş*". Gerede, Latife'nin eşit olma isteğini komutanın önüne çıkmak olarak yorumlamaktadır. Türkiye'de kadınların siyasi haklara sahip olmadığı o yıllarda Latife Hanım bu denli cesur davranıldığı için erkeklerin tepkisini çekmiştir. Latife Hanım'ın, alınan Meclisi yenileme kararı üzerine, "*Ben de milletvekili olacağım.*" demesi üzerine o günlerin tanığı yaver Salih Bozok, ortaya çıkan durumu şu şekilde anlatmaktadır: "*Bu geziden sonra Latife, milletvekili olacağım diye tutturdu. Kadınların oy verme hakkı yoktu ve elbet seçilemezdi! Fakat Gazi Paşa'yı sıkıştırıyor, kadınlara oy hakkı tanınmasını ve seçme hakkı ile birlikte seçilme hakkı da verilerek milletvekili olmasının sağlanmasını istiyordu.*"¹⁰³⁹

Türkiye'nin Avusturya Elçiliğinden, Dışişleri Bakanı Dr. Heinrich Mataja'ya 20 Ağustos 1925 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın boşanmasına ilişkin olarak İstanbul'daki maslahatgüzardan gönderilen raporda şöyle denilmişti: "*... evlilik ilişkisinin ahenksizlik ve geçimsizlik nedeniyle yürümediği söylentileri dolaşıyordu; hatta, gene oldukça ihtiyatlı bir biçimde bu evliliğin kısa zamanda sona ereceğinden söz ediliyordu... Nihayet vukubulan boşanmanın da, yalnızca resmî bir tebliğle duyurularak, Türk kesiminde yayımlanan hiçbir gazetenin bu tebliğe tek bir hece eklemeye cesaret edememesi, bu konuda kamuoyunun ağzının ne denli sıkıca bağlandığını işaret ediyor. Türkiye'nin iç siyasi gelişmeleri bakımından gayet anlamlı olan bu olay, hiçbir yorum yapılmadan sineye çekildi.*"¹⁰⁴⁰

Raporda daha sonra da şu yoruma yer verilmişti: "*Latife Hanım zengin bir ebeveynin evladı olarak, örnek bir eğitim görme fırsatı bulmuştur. Dünyanın bütün önemli kültür dillerini konuşup yazabilmekte, Avrupa'yı bizzat kendi görgüsüyle tanımaktadır;*

¹⁰³⁹ ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Lâtife Hanım-4", *Milliyet*, 13 Kasım 2005.

¹⁰⁴⁰ ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Lâtife Hanım-6", *Milliyet*, 15 Kasım 2005.

bunların ötesinde, gerçekten son derece zeki, akıllı ve güzel bir kadındır. Kendisiyle tanışma fırsatı bulan bütün Avrupalılar, bilgiliğini övmektedirler. Elbette kişiliği, bu iyi niteliklerin büyük bölümüyle paralellik arz eden birtakım eğilimlerle bütünlenmektedir: Egemenlik isteği, kendisine antipatik gelen kişilere karşı hak-sızca tavırlar alması ve alaycılığı, kuşkusuz, kocasıyla ve kocasının yakın çevresiyle olan ilişkileri açısından tehlikeli özelliklerdi. Şu da var ki, haklı olarak, Gazi'ye kötü etkide bulunabileceğini sezinlediği insanlara karşı çıkışları nedensiz değildi."¹⁰⁴¹

"Ölümsüz Atatürk" kitabının yazarlarından Vamuk Volkan, Latife Hanım ile Mustafa Kemal'in karakter olarak birbirlerine çok benzediklerini düşündüğünü belirterek, sık sık çatışmalarını da buna bağlamıştır. İlk büyük çatışma, 1924 yılı Ağustos ayında çıktıkları uzun yurt gezisi sırasında yaşandı ve karı koca boşanmanın eşiğinden döndüler. Mustafa Kemal, İsmet Paşa'ya 9 Ekim 1924 tarihinde Erzurum'dan "ayrılıyorruz" diye bir mektup göndermişti. *"İki senelik tecrübe beraber yaşamak imkânı olamayacağına kanaat hasıl ettirdi."* diyen bu mektup daha sonra yırtılmış, karı-koca gezi bitmeden barışmışlardı.¹⁰⁴²

S. Eriş Ülger'in "Latife Gazi Mustafa Kemal" kitabına göre, Atatürk'ün ilk kez kalp krizi geçirdiği 10 Kasım 1923'te, Latife Hanım Ankara'da değil İstanbul'dadır. Salih Bozok, bir kavga sonrasında Atatürk'ten aldığı talimat üzerine Latife Hanım'ı İstanbul'a götürmüş ve o sırada İstanbul'da bulunan anne ve babasına teslim etmiştir. Atatürk'ün ikinci ve ciddi kalp krizi ertesinde, Latife Hanım gerekirse zorla ve tek başına Ankara'ya döneceğini söyler. Salih Bozok bunu Atatürk'e duyurunca, o da itiraz etmez. Böylece bu kavga geride kalır ve Latife Hanım, doktorların kesin istirahat verdiği kocasına bir hemşire gibi bakar. Daha önce de denizden Hamidiye zırhlısı ile başlayıp, sonra Samsun'da karaya çıkılan Karadeniz-Doğu Anadolu gezisi de büyük bir kavga ile ve Atatürk'ün ayrılma kararı ile bitmiştir. Tokat, Sivas ve Erzurum illerinin her birinde, Latife Hanım'ın Atatürk'e 'Kemal' diye başlayan bağırımları duyulmuş ve sonunda Atatürk seyahate devam ederken Latife Hanım, Salih Bozok eşliğinde Ankara'ya geri gönderilmiştir. Salih Bey'in yanında İsmet İnönü'ye

¹⁰⁴¹ ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Lâtife Hanım-5", *Milliyet*, 14 Kasım 2005.

¹⁰⁴² Salih Bozok- S.Cemil Bozok, *Hep Atatürk'ün Yanında*, İstanbul 1985, s. 220 vd.; ÇALIŞLAR, "Sırlarıyla Lâtife Hanım-5", *Milliyet*, 14 Kasım 2005.

verilmek üzere yazılmış ve Latife Hanım'ın İzmir'e gönderilme şeklinin bulunmasını isteyen mektup bulunmaktadır.

• Ancak Atatürk'ün öfkesinin geçmesi üzerine ve Latife Hanım Kayseri'de durdurulur. Barışrılar ve Sivas, Yozgat, Kırşehir ziyaretlerini birlikte yaparlar. 1925 yılının yazında aynı huzursuzlukların tekrar etmesi üzerine evlilik Atatürk tarafından bitirilmiş ve Latife Hanım geri dönmek üzere İzmir'e gönderilmiştir. Salih Bozok'un anılarında, Latife Hanım'ın boşanma ertesinde Bozok'a yazdığı mektuplardan biri bulunmaktadır. 11 Kasım 1925 tarihini taşıyan ve İzmir'den gönderilen bu mektupta, Latife Hanım, hâlâ evliymiş gibi "Latife, Gazi Mustafa Kemal" imzasını kullanmaktadır. Latife Hanım'ın Salih Bozok'a yazdığı mektup şöyle bitmektedir: "... *Bundan üç yıl önce, bana babalık görevi yapacağınızı, babama vaad etmişsiniz. O şimdi Avrupa'da, işlerine mâni olmamak için burada olduğumu haber bile vermedim. Artık bir teessür yığını gibi her tesadüf ettiği koltuğa çöken bir annem ve ihtiyar hâlinde benim yüzümden fena bir muameleye duçar olan büyükanнем var. Öksüzüm. Kimsem yok. Onun için ikinci babalık vazifesini deruhte eden ve sözünün eri olan Salih Bey'e yazıyorum. Ben kocamdan eminim. Çünkü kadirşinastır. Yüksek ruhludur. Aramızdaki gerginliğe nihayet vermesini, güzel bir mazinin vereceğini kuvvetle rica et.. Ben kendisine yazdığım mektupta seni refikanla göndermesini rica ettim. Bir haftadır uykusuz, gıdasız, idama mahkûmum. Esbabı çocukluk. Hâlbuki çocuklar bu ağır cezadan muafır. Salihsin. Salah ve sulh getireceğine eminim. Latife Gazi Mustafa Kemal.*"¹⁰⁴³ Görüldüğü gibi Latife Hanım, olup bitenleri "çocukluk" a yormakta ve boşanmanın çok ağır bir ceza olduğunu söyleyerek, işin düzeltilmesini istemektedir. Bilindiği kadarıyla Latife Hanım, boşandıktan sonra Atatürk'e de mektuplar yazmış fakat cevap alamamıştır. Geçmişteki deneyimleri hatırlayan Salih Bozok da, çifti birleştirmek için girişimde bulunamamıştır.¹⁰⁴⁴

Fakat ne var ki evlilikteki bu çalkantılar bu şartlar, Mustafa Kemal'in alıştığı hayatın ve onun mizacının lügatında yoktu.¹⁰⁴⁵ Aralarındaki gerginliklerden sonra Atatürk iki kez Latife Hanım'dan ayrılmaya teşebbüs etmiş, ama sonra ortam yumuşatılmış,

¹⁰⁴³ BOZDAĞ, Gazi ve Lâ tife, s. 239-240.

¹⁰⁴⁴ ÇALIŞLAR, 'Sırlarıyla Lâ tife Hanım-4', *Milliyet*, 13 Kasım 2005.

¹⁰⁴⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam, Mustafa Kemal*, Cilt 3, İstanbul 1983, s. 484.

evlilik devam etmiştir En son kavga 1925'in yaz akşamı patlayınca bu evlilik Atatürk tarafından bitirilmiş ve Latife Hanım geri dönmek üzere İzmir'e gönderilmiştir. Atatürk kısa süren bu evliliğin ardından, 5 Ağustos 1925'te Latife Hanım'dan boşanmıştır.¹⁰⁴⁶

Latife Hanım'ın Atatürk'ten ayrıldıktan sonra, Atatürk'ün hatırasına olan ruhi sadakatini ve vakarlı bağlılığını saygıyla anmak lazımdır. Ayrıldıktan sonra hem yakın çevrelerine hem de içeride ve dışarıda umumi efkâra karşı gelişigüzel hatırat nakillerine gitmemek, kendi hüznü ve elemi ile de olsa kendi içine kapanarak kendi dar çevresinde, kendi hayatını yaşamak bu değerli şahsiyetin içi dokunaklı belirtileridir.¹⁰⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa her ne kadar hayat arkadaşını bulduğuna inansa da, Latife Hanım'ın Avrupa'da aldığı eğitim, onun kendisini kocası ile eşit duruma getirmesine ve onu etkisi altına alarak politikada faal bir rol oynayabileceğini düşünmesine sebep olmuştu. Cumhurbaşkanı'nın eşi olarak yetkilerini ve inkılapların gerçekleşmesinde yardım olarak oynayacağı rolün sınırlarını aşmıştı. Yapacak çok şeyi olmasına rağmen bunlarla yetinmeyen razı olmayan Latife Hanım'ın görüldüğü kadar zeki olmadığını düşünmek isabetli olacaktır. Ailesinin ve kendisinin devlet hayatı ile bağdaşmayan insan kayırmaya dayalı isteklerde bulunması¹⁰⁴⁸ Atatürk'ü kızdırmaktaydı. Her meselede kendisine itaat edilmesi gerektiğine inanan ve kocasının hayatını ve âdetlerini kendi arzuladığı istikamete sokmak isteyen Latife Hanım, şaşılacak derecede otoriter bir tavır sergilemeye başladı. Nihayet daha da ileri giderek Atatürk'ün takip ettiği siyasetin Türkiye için uygun olmadığını ifade etmeye başladı. Kısaca, kendisini Atatürk'ün yapmış olduğu uygulamaların karşısında imiş gibi gösterdi. Atatürk, sabrı tükenince yapmış olduğu evliliği "*Hayatımda yaptığım hatalardan biri evlenmektir.*" diyerek, meseleyi sessizce gözden geçirdi. Kararını kısa zamanda vererek Latife Hanım'ın ailesinin yanına İzmir'e dönmesi için gerekli işlemlerin yapılmasını sağladı.¹⁰⁴⁹ Mustafa Kemal Paşa, hayal ettiği yuvayı gerçekleştirememiş kendisi ve milleti için düşündüğü bu ızdıvaçtan sonra yine milletinin bağrına dönmüştü.

¹⁰⁴⁶ Mehmet Önder, *İzmir Yollarında*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1989, s. 13.

¹⁰⁴⁷ AYDEMİR, *Tek Adam*, s. 485.

¹⁰⁴⁸ Lâtime Hanım erkek kardeşini Hariciyeye memur yaptırmıştı. bk.(Hikmet Bil, *Atatürk'ün Sofrası*, Toplumsal Dönüşüm yayınları, İstanbul 1999, s. 141).

¹⁰⁴⁹ VİLLALTA, *Atatürk*, s. 427.

AÇIKLAMALI ATATÜRK KRONOLOJİSİ

- **1881** Atatürk'ün Selanik'te doğumu.
- **1886** Atatürk'ün ilköğrenimine başlaması (Kısa bir süre mahalle mektebine devam etmiş, daha sonra çağdaş eğitim yapan Şemsi Efendi Okuluna geçerek ilkokulu burada bitirmiştir.)
- **1893** Atatürk'ün Selanik Askerî Rüştiyesine girişi (Atatürk kısa bir süre Selanik Mülkiye Rüştiyesine gitmişse de öğrenimine daha sonra Askerî Rüştiye'de devam etmiştir.
- **1896** Atatürk'ün Manastır Askerî İdadisine girişi (1899 yılında bitirmiştir)
- **13 Mart 1899** Atatürk'ün Manastır Askerî İdadisini bitirerek İstanbul'da Harp Okulunun piyade sınıfına yazılışı.
- **1901** Atatürk'ün teğmen rütbesiyle Harp Okulunu bitirişi ve öğrenimine Harp Akademisi'nde devam etmesi.
- **11 Ocak 1905** Atatürk'ün kurmay yüzbaşı rütbesiyle Harp Akademisinden mezun oluşu.
- **5 Şubat 1905** Atatürk'ün (kurmaylık stajı için) Şam'da 5. Ordu emrine atanması.
- **10 Şubat 1905** Atatürk'ün Şam'a gitmek üzere İstanbul'dan hareketi.
- **Ekim 1905** Atatürk'ün Şam'da bazı arkadaşları ile gizli *olarak "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti"*ni kuruşu.
- **20 Haziran 1907** Atatürk'ün kolağası (kıdemli yüzbaşı) oluşu.
- **13 Ekim 1907** Atatürk'ün Şam'dan, merkezi Manastır'da bulunan 3. Ordu Karargâhına atanması (Bu karargâhın Selanik'teki şubesinde çalıştırılmıştır.)
- **23 Şubat 1908** Atatürk'ün General Litzmann'dan çevirdiği "*Takımın Muharebe Talimi*" adlı -askerî eğitimle ilgili- kitabın Selanik'te yayımlanması.

▪ **22 Haziran 1908** Atatürk'e, 3. Ordu Karargâhındaki görevi-
nin yanı sıra Üsküp-Selanik arasındaki Demir Yolu Müfettişliği
görevinin de verilmesi.

▪ **23 Temmuz 1908** İkinci Meşrutiyetin ilanı.

▪ **Eylül 1908** Trablusgarp'e gönderilişi

▪ **13 Ocak 1909** Atatürk'ün Üçüncü Ordu Selanik Redif Tü-
meni Kurmay Başkanlığına getirilişi.

▪ **3 Nisan 1909** İstanbul'da İkinci Meşrutiyete karşı -avcı ta-
burlarının ayaklanmasıyla- büyük isyan çıkması (31 Mart İsyanı)

▪ **15/16 Nisan 1909** Atatürk'ün Hareket Ordusuyla beraber -bu
ordunun Kurmay Başkanı olarak- Selanik'ten İstanbul'a hareketi.

▪ **19 Nisan 1909** Atatürk'ün Hareket Ordusuyla beraber İs-
tanbul'a gelişi.

▪ **16 Mayıs 1909** Atatürk'ün 31 Mart Olayının bastırılmasın-
dan sonra tekrar Selanik'e hareketi.

▪ **30 Ağustos 1909** Atatürk'ün -kolağası rütbesiyle- Cumalı
Karargâhı'ndaki askerî manevraya katılımı.

▪ **8 Eylül 1909** Cumalı Karargâhındaki askerî manevranın so-
na erişi ve Atatürk'ün Cumalı'dan ayrılışı.

▪ **22 Eylül 1909** Selanik'te "*İttihat ve Terakki Büyük Kongre-
si*"nin toplantısı (Atatürk, bu kongrede bir konuşma yaparak ordu-
nun siyasetten çekilmesi gereğini savunmuştur.)

▪ **5 Kasım 1909** Atatürk'ün -Selanik Redif Tümeni Kurmay
Başkanlığından- tekrar Üçüncü Ordu Karargâhına atanması.

▪ **1909** Atatürk'ün "*Cumalı Ordugâhı*" adlı kitabının Sela-
nik'te yayımlanması (Bu küçük kitap, 30 Ağustos-8 Eylül 1909 ara-
sında Cumalı Karargâhında yapılan askerî manevra esasında tutulan
not ve krokilerden oluşmuştur.)

▪ **6 Eylül 1910** Atatürk'ün Üçüncü Ordu Subay Talimgâhı
Komutanlığına atanması.

▪ **Eylül 1910** Atatürk'ün orduyu temsilen, Pikardie Manevra-
larını izlemek amacıyla Fransa'ya gönderilişi.

▪ **1 Kasım 1910** Atatürk'ün Üçüncü Ordu Subay Talimgâhı
Komutanlığından tekrar Üçüncü Ordu Karargâhına atanması.

▪ **15 Ocak 1911** Atatürk'ün, 5. Kolordu Karargâhına atanma-
sı. Bu sırada Selanik'te bulunan 38. Piyade Alayı komutan vekilliği
yapması.

▪ **Mart 1911** Atatürk'ün Arnavutluk'ta çıkan isyanı bastırmak üzere düzenlenen harekâta Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa'nın yanında görev alışı.

▪ **19 Nisan 1911** Atatürk'ün 5. Kolordunun Selanik-Kılık arasında yaptığı manevralara -kolağası rütbesiyle- katılması (Manevra 20 Nisan 1911 akşamı sona ermiştir.)

▪ **13 Eylül 1911** Atatürk'ün, Selanik'te 38. Piyade Alay, Kumandanlığındaki görevinden alınarak İstanbul'da Genelkurmay I. Şubede bir göreve atanması.

▪ **29 Eylül 1911** İtalyanların Trablusgarp'ta Osmanlı Devleti'ne harp ilanı. Mustafa Kemal'in Trablusgarp Fırkası Kumandanlığına atanması.

▪ **5 Ekim 1911** İtalyanların Trablusgarp'a saldırıya geçmesi Atatürk'ün, 15 Ekimde Trablusgarp'a gönüllü gitmek üzere "*Gazeteci Mustafa Şerif*" kimliği ile bir kısım arkadaşlarıyla beraber İstanbul'dan ayrılışı (İskenderiye üzerinden Trablusgarp'a geçmiştir.)

▪ **27 Kasım 1911** Atatürk'ün binbaşılığa terfi edilişi

▪ **8 Aralık 1911** Atatürk ve arkadaşlarının Bingazi'ye gelişi (Atatürk, burada Tobruk Bölgesi Komutanı Ethem Paşa'nın Kurmay Başkanı olarak göreve başlamıştır.)

▪ **19 Aralık 1911** Atatürk'ün (Ethem Paşa'nın yerine) Tobruk Bölgesi Komutanlığına getirilişi

▪ **30 Aralık 1911** Atatürk'ün Derne'ye gelişi ve Derne doğusundaki Şark Gönüllüleri Komutanlığını üzerine alışı.

▪ **1911** Atatürk'ün, "*Tâbiye Tatbikat Seyahatı*" adlı kitabının Selanik'te yayımlanması (Bu küçük kitap, 5. Kolordunun 19-20 Nisan 1911 günleri yaptığı ve Atatürk'ün de kolağası rütbesiyle katıldığı bir askerî tatbikatın not ve krokilerinden oluşmuştur.)

▪ **12 Mart 1912** Atatürk'ün Derne Komutanlığına atanması

▪ **8 Ekim 1912** Karadağ'ın harp ilanı ile Balkan Harbinin başlaması

▪ **24 Ekim 1912** Atatürk'ün Trablusgarp'tan İstanbul'a hareketi

▪ **25 Kasım 1912** Atatürk'ün Gelibolu'da bulunan Bahr-i Sefid (Akdeniz) Boğazı Kuvay-ı Mürettebesi Komutanlığı Harekât Şubesi Müdürlüğüne atanması

- **1 Aralık 1912** Atatürk'ün İstanbul'dan Bolayır'a hareketi
- **1912** Atatürk'ün, General Litzmann'dan çevirdiği "*Bölüğün Muharebe Talimi*" adlı -askeri eğitimle ilgili- kitabın İstanbul'da yayımlanması.
- **23 Ocak 1913** Bab-ı Âli Baskını
- **21 Temmuz 1913** Kolordu Kurmay Başkanı olarak Edirne'nin kurtarılmasına katılması
- **27 Ekim 1913** Atatürk'ün Sofya Ataşemiliterliğine atanması
- **20 Kasım 1913** Atatürk'ün Sofya'ya gelişi.
- **11 Ocak 1914** Atatürk'e, Sofya Ataşemiliterliğine ilaveten Belgrat ve Çetine Ataşemiliterliklerini de yürütme görevi verilmesi.
- **1 Mart 1914** Atatürk'ün yarbaylığa terfi edişi.
- **Mayıs 1914** Atatürk'ün, Nuri (Conker)'in "*Zabit ve Kumandan*" adlı, konferanslardan oluşan eseri üzerine, -onunla sohbet şeklinde "*Zabit ve Kumandanla Hasbihâl*" adlı kitabını yazması (Bu kitap, bir süre gecikme ile 1918 Aralık ayında İstanbul'da yayımlanmıştır).
- **1 Ağustos 1914** Almanya'nın Rusya'ya harp ilanı ile I. Dünya Savaşının başlaması.
- **29 Ekim 1914** Osmanlı Devleti'nin, I. Dünya Savaşına girişi.
- **20 Ocak 1915** Atatürk'ün, Tekirdağ'da teşkil edilecek 19. Tümen Komutanlığına atanması.
- **2 Şubat 1915** Atatürk'ün Tekirdağ'a gelişi ve 19. Tümeni kurma çalışmalarına başlaması.
- **25 Şubat 1915** Tekirdağ'daki 19. Tümen Komutanlığının Maydos (Eceabat)'a nakli ve Atatürk'ün 19. Tümen Komutanlığı üzerinde olmak üzere Maydos Bölgesi Komutanı olarak görevini sürdürmesi.
- **18 Mart 1915** Çanakkale Boğazı'nı geçmeye teşebbüs eden İngiliz donanmasının, ağır zayıat vererek başarı kazanamaması.
- **23 Mart 1915** Gelibolu'da 5. Ordunun kurulması kararı ve komutanlığına Alman Generali Liman von Sanders'in atanması (26 Mart 1915 günü Gelibolu'ya gelmiştir.)
- **18 Nisan 1915** Atatürk'ün komutasındaki 19. Tümenin, 5. Ordunun genel ihtiyatını oluşturmak üzere Bigalı'ye gönderilişi.

▪ **25 Nisan 1915** Çanakkale'de İngilizlerin Seddülbahir ve Arıburnu bölgesinde çıkarma hareketine başlaması; Bigalı'dan gelen Atatürk komutasındaki 19. Tümen kuvvetlerinin taarruzu ile geri çekilmeye mecbur edilişi (Düşman çıkarması 26 ve 27 Nisan günleri de devam etmiş; ancak Atatürk komutasındaki askerlerimizin kahramanca savunması karşısında başarısız kalmıştır.)

▪ **1 Haziran 1915** Atatürk'ün albaylığa terfi edişi.

▪ **15 Temmuz 1915** Atatürk'e harp madalyası verilisi.

▪ **6 Ağustos 1915** Düşmanın Çanakkale'de takviyeli kuvvetlerle yeni bir taarruzu (Bu taarruz, 7 Ağustos 1915 tarihinde de devam etmiş, ancak Atatürk'ün aldığı önlemler sayesinde gelişme imkânı bulamamıştır.) Düşmanın akşam Anafartalar bölgesine asker çıkararak bu bölgeden de ilerleme girişimi.

▪ **8 Ağustos 1915** Atatürk'ün, General Liman Von Sanders'in emri ile "Anafartalar Grubu Komutanlığı"na getirilişi.

▪ **9 Ağustos 1915** Atatürk komutasındaki kuvvetlerin, Anafartalar bölgesinde İngilizlere taarruzu; düşmanın tekrar çıkarma yaptığı kıyılara itilmesi.

▪ **10 Ağustos 1915** Atatürk komutasındaki kuvvetlerin, Conkbayır'ında İngilizlere taarruzu ve düşmanın ilerlemesine imkân verilmemesi (Bugünkü muharebeler esnasında Atatürk'ün kalbini hedef alan bir kurşun, göğüs cebindeki saate çarpıp geri döndüğünden, kendisi mutlak bir ölümden kurtuldu.)

▪ **1 Eylül 1915** Atatürk'e, Anafartalar Grubu Komutanlığındaki üstün başarıları sebebiyle "*Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası*" verilisi.

▪ **10 Aralık 1915** Atatürk'ün, "Anafartalar Grubu Komutanlığı"ndan istifası (Bu istifa, 5. Ordu Komutanı General Limon Von Sanders tarafından kabul edilmemiş, kendisi izinli olarak İstanbul'a dönmüştür.)

▪ **19/20 Aralık 1915** İngilizlerin gece Çanakkale'yi tahliye etmeleri.

▪ **17 Ocak 1916** Atatürk'e, "Anafartalar Grubu Komutanlığı"ndaki üstün başarıları sebebiyle "*Muharebe Altın Liyakat Madalyası*" verilisi.

▪ **28 Ocak 1916** Atatürk'ün, karargâhı Edirne'de bulunan 16. Kolordu Komutanlığına atanması (Edirne'deki bu Kolordu, Kafkas

Cephesinin önem kazanması üzerine bir süre sonra aynı adla Diyarbakır'a nakledilmiştir.)

▪ **11 Mart 1916** Atatürk'ün, Karargâhı Diyarbakır'a nakledilmesi kararlaştırılan 16. Kolordu Komutanlığına atanması (Başkomutan Vekili Enver Paşa, bugün Atatürk'e telgraf çekerek Kolordu Karargâhıyla Resûlayn (Ceylanpınar) üzerinden hemen Diyarbakır'a hareket etmesini istemiştir.)

▪ **12 Mart 1916** Atatürk'ün, -16. Kolordu'nun Edirne'den Diyarbakır'a kaydırılması üzerine- Edirne'den İstanbul'a hareketi.

▪ **16 Mart 1916** Atatürk'ün, Diyarbakır'daki görevine gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışı.

▪ **26 Mart 1916** Atatürk'ün Diyarbakır'a gelerek 16. Kolordunun komutasını üzerine alması.

▪ **1 Nisan 1916** Atatürk'ün Mirliva (General)'lığa terfi edişi.

▪ **Haziran 1916** 16. Kolordu Karargâhının Diyarbakır'dan Silvan'a nakledilmesi.

▪ **3 Ağustos 1916** Atatürk komutasındaki kuvvetlerin Bitlis ve Muş yönünde taarruza geçişi.

▪ **8 Ağustos 1916** Atatürk komutasındaki kuvvetlerin sabah Muş'u, akşam Bitlis'i düşman işgalinden kurtarışı.

▪ **13 Aralık 1916** Atatürk'ün, (Ahmet İzzet Paşa'nın izinli olarak kısa bir süre İstanbul'a gitmesi üzerine) vekâleten karargâhı Diyarbakır'da bulunan 2. Ordu Komutanlığına atanması.

▪ **16 Aralık 1916** Atatürk'ün, Silvan'dan hareketle Sekerat'ta 2. Ordu Karargâhına gelerek Komutan Vekilliği görevini üzerine alışı.

▪ **3 Ocak 1917** Atatürk'ün, -Ahmet İzzet Paşa'nın izinden dönüşü üzerine- Sekerat'ta 2. Ordu Komutan Vekilliğinden ayrılarak Silvan'a dönüşü.

▪ **16 Şubat 1917** Atatürk'ün Hicaz Kuvve-i Seferiyesi Komutanlığına atanması.

▪ **21 Şubat 1917** Atatürk'ün Şam'a gitmek üzere Diyarbakır'dan ayrılışı.

▪ **5 Mart 1917** Atatürk'ün Şam'a gelişi ve Sina Cephesini teftişi. Atatürk'ün Diyarbakır'daki 2. Orduya vekâleten komutan atanması.

▪ **7 Mart 1917** Atatürk'ün 2. Orduya asaleten komutan atanması

▪ **14 Mayıs 1917** Atatürk'ün Muş'un ikinci defa düşman işgalinden kurtarışı (Muş, 8 Ağustos 1916'da kurtarılmış ise de 25 Ağustos 1916'da tekrar Rusların eline düşmüştü.)

▪ **5 Temmuz 1917** Atatürk'ün, General Falkenheim'in komutasındaki Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına bağlı olarak Halep'te oluşturulması kararlaştırılan Yedinci Ordu Komutanlığına atanması.

▪ **Temmuz 1917** Atatürk'ün Diyarbakır'dan İstanbul'a hareketi (7. Ordu Karargâhını oluşturmak üzere Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından İstanbul'a çağırılmıştır.)

▪ **Temmuz 1917** Atatürk'ün Diyarbakır'dan İstanbul'a gelişi

▪ **15 Ağustos 1917** Atatürk'ün İstanbul'dan Halep'e hareketi (7. Ordu Karargâhı Halep'in Aziziye mevkiindeydi.)

▪ **20 Eylül 1917** Atatürk'ün, Halep'ten -genel durum değerlendirmesi ve General Falkenheim ile anlaşmazlığına dair- Sadrazam ve Dâhiliye Nazırı Talât Paşa ile Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya raporu

▪ **6 Ekim 1917** Atatürk'ün, (Yıldırım Orduları Komutanı General Falkenheim'le anlaşmazlık sonucu) Yedinci Ordu Komutanlığından istifa edişi

▪ **9 Ekim 1917** Atatürk'ün tekrar Diyarbakır'da bulunan 2. Ordu Komutanlığına atanması (Atatürk, bu atamayı kabul etmediğinden işlem yürürlüğe kazanmamış, kendisi 2. Ordu Komutanı sıfatıyla izinli sayılarak Halep'ten İstanbul'a gelmiştir. 9 ay kadar İstanbul'da kalmıştır.)

▪ **7 Kasım 1917** Atatürk'ün, İstanbul'da Genel Karargâhta görevlendirilmesi

▪ **15 Aralık 1917** Atatürk'ün, Veliâht Vahdettin Efendi'nin maiyetinde Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılışı

▪ **4 Ocak 1918** Atatürk'ün Almanya seyahatinden İstanbul'a dönüşü

▪ **13 Mayıs 1918** Atatürk'ün, böbrek rahatsızlığı sebebiyle tedavi için İstanbul'dan Viyana'ya hareketi (Viyana ve Karlsbat'ta 2,5 ay kadar tedavi görmüştür.)

▪ **2 Ağustos 1918** Atatürk'ün Viyana'dan İstanbul'a dönüşü

▪ **7 Ağustos 1918** Atatürk'ün, General Falkenheim'in yerine Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına getirilmiş olan General Liman Von Sanders'in emrindeki 7. Orduya tekrar komutan atanması.

▪ **15 Ağustos 1918** Atatürk'ün, ikinci defa atandığı 7. Ordu Komutanlığı görevine başlamak üzere İstanbul'dan Halep'e gelişi (Halep'te bir gün-kaldıktan sonra 7. Ordu Karargâhının bulunduğu Nablus'a gitmiştir.)

▪ **19 Eylül 1918** İngilizlerin Halep Cephesinde büyük kuvvetlerle taarruza başlaması (Bu İngiliz taarruzu karşısında 8. Ordu Cephesinin yarılması üzerine 4 ve 7. Ordular da çekilme mecburiyetinde kalmışlardı. Atatürk komutasındaki 7. Ordu birlikleri düzenini ve savaş kudretini bozmadan Riyad'a, oradan da Halep'e çekildi.)

▪ **26 Ekim 1918** Atatürk komutasındaki 7. Ordu kuvvetlerinin tekrar taarruza geçen düşman kuvvetlerini Halep'in kuzeyinde durdurması ve düşmanın bu hattı geçmesine imkân verilmemesi.

▪ **30 Ekim 1918** Mondros Mütarekesinin imzalanması .

▪ **31 Ekim 1918** Atatürk'ün (7. Ordu Komutanlığı da üzerinde kalmak üzere) Yıldırım Orduları Grubu Komutanlığına atanması ve Katma'dan Adana'ya gelerek General Liman Von Sanders'ten komutanlık görevini devralması .

▪ **7 Kasım 1918** Yıldırım Orduları Grubu ve 7. Ordu Komutanlıklarının kaldırılması ve Atatürk'ün Ordu Kumandanı sıfatıyla Harbiye Nezareti emrine verilmesi.

▪ **10 Kasım 1918** Atatürk'ün Adana'dan trenle İstanbul'a hareketi .

▪ **13 Kasım 1918** Atatürk'ün, Adana'dan İstanbul'a gelişi.

▪ **21 Kasım 1918** Mustafa Kemal Paşa ve Fethi(Okyar) Bey'in Minber gazetesini çıkarmaları.

▪ **Aralık 1918** Atatürk'ün, -1914 yılı Mayıs'ında yazdığı- "*Zabit ve Kumandan ile Hasbihâl*" adlı kitabının İstanbul'da yayımlanması.

▪ **30 Nisan 1919** Atatürk'ün 9.Ordu Kıtaatı Müfettişliğine atanması.

▪ **16 Mayıs 1919** Atatürk'ün Anadolu'ya geçmek üzere Bandırma Vapuru ile İstanbul'dan ayrılışı.

▪ **19 Mayıs 1919** Atatürk'ün Samsun'a çıkışı.

▪ **22 Mayıs 1919** Atatürk'ün Samsun'dan Sadarete raporu: "... *Millet yek vücut olup hâkimiyet esasını, Türklük duygusunu hedef kabul etmiştir*".

▪ **25 Mayıs 1919** Mustafa Kemal'in Havza'ya gelişi

▪ **21 Haziran 1919** Atatürk'ün İstanbul'da bulunan bazı tanınmış kimselere Amasya'dan mektup göndererek Millî Mücadele-ye davet etmesi: "*Artık İstanbul Anadolu'ya hâkim değil, tâbi olmak mecburiyetindedir. Size teveccüh eden fedakârlık pek büyüktür. "Millî gaye elde edilinceye kadar âcizleri Anadolu'dan ve milletin sinesinden ayrılmayacağım ve bu noktada nihayete kadar bir millet ferdi gibi çalışacağımı millete karşı mukaddesatım namına söz verdim ve hiçbir kuvvet bu millî karara mâni olamayacaktır.*"

▪ **22 Haziran 1919** Atatürk'ün Amasya'dan Anadolu'da mülkî ve askerî makamlara genelgesi: "*Vatanın tamamıyeti, milletin bağımsızlığı tehlikededir. Milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır.*"

▪ **8 Temmuz 1919** Padişah tarafından görevine son verildiğine ilişkin telgrafi alması.

▪ **3 Temmuz 1919** Atatürk'ün Erzurum'a gelişi, halk ve asker tarafından sevgi gösterileriyle karşılanması.

▪ **8/9 Temmuz 1919** Atatürk'ün resmî vazifesiyle beraber askerlik mesleğinden istifası.

▪ **9 Temmuz 1919** Atatürk'ün resmî vazifesiyle beraber askerlik mesleğinden istifasını orduya, vilayetlere ve millete duyurması: "... *Bundan sonra mukaddes millî gayemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sine-i millette bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakta olduğumu tamimen arz ve ilan eylerim.*"

▪ **14 Temmuz 1919** Atatürk'ün askerlikten istifası ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin başına geçişinin Erzurum'da yayımlanan Albayrak gazetesinde halka ilanı: "... *Mustafâ Kemal Paşa Hazretlerinin istifanamesi bir azim ve iman vesikasıdır. Millette, henüz eski kanın sönmemiş olduğunu gösterir muazzam delildir. Anafartalar'da, millî şerefi, tarihin bugünkü nesilden beklemekte olduğu mukaddes vazifeyi yükselten ve yücelten bu muhterem Kumandanı bugünde Millî Mücadelenin başında görmek mesut bir görüntüdür.*"

▪ **23 Temmuz 1919** Erzurum Kongresinin açılışı ve Atatürk'ün Kongreye Başkan seçilmesi (Kongre 7 Ağustos 1919'da son bulmuştur.)

▪ **7 Ağustos 1919** Erzurum Kongresinin Heyet-i Temsiliye seçimini takiben Atatürk'ün kısa bir konuşmasıyla son bulması: "*Milletimizin kurtuluş ümidi ile çırpındığı en heyecanlı bir zamanda fedakâr muhterem heyetiniz her türlü eziyetlere katlanarak burada, Erzurum'da toplandı. Hassas ve necip bir ruh ve pek sağlam bir iman ile vatan ve milletimizin kurtuluşuna ait esaslı kararlar aldı. Bilhassa bütün cihana karşı milletimizin mevcudiyetini ve birliğini gösterdi. Tarih bu kongremizi şüphesiz ender ve büyük bir eser olarak kaydedecektir.*" Atatürk'ün Heyet-i Temsiliye Reisliğine seçilmesi.

▪ **9 Ağustos 1919** Atatürk'ün, askerlik mesleğinden ihracına, haiz olduğu nişanların alınmasına ve Fahri Yaverlik rütbesinin kaldırılmasına dair iradeiseniye çıkması.

▪ **2 Eylül 1919** Atatürk'ün Sivas'a gelişi, büyük tezahüratla karşılanması.

▪ **4 Eylül 1919** Sivas Kongresinin açılışı ve Atatürk'ün Kongreye Başkan seçilmesi. (Kongre 11 Eylül 1919'da son bulmuştur.)

▪ **11 Eylül 1919** Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin resmen kuruluşu ve Mustafa Kemal'in Heyet-i Temsiliye Başkanlığına seçilmesi.

▪ **14 Eylül 1919** Mustafa Kemal'in Sivas'ta İrade-i Milliye gazetesi'nin yayımlanmaya başlaması.

▪ **7 Ekim 1919** Atatürk'ün Heyet-i Temsiliye adına millete beyannamesi: "*En ağır tarihî şartlar altında bile millî vakarından ve herkesin hukukuna riayetdeki mazisinden gelen hasletlerinden zerre kadar ayrılmamış olan milletimizin bundan sonra da aynı tarz ve harekette sabit kalacağından ve bu suretle bu mübarek topraklara sahip olmaksızın liyakat-i medeniyesini bütün cihana tasdik etti-receğinde şüphe yoktur.*"

▪ **20 Ekim 1919** Atatürk'ün, Rauf ve Bekir Sami Beylerle beraber Amasya'da İstanbul Hükûmeti'nin Bahriye Nazırı Salih Paşa ile görüşmelere başlaması (Amasya Mülakatı).

▪ **7 Kasım 1919** Atatürk'ün İstanbul'da toplanması kararlaştırılan Meclis-i Mebusana Erzurum'dan mebus seçilmesi.

▪ **27 Aralık 1919** Atatürk'ün Ankara'ya gelişi ve büyük törenle karşılanması. (Atatürk şehre girdikten sonra vali odasında bir müddet istirahat ederek çay içmişler, daha sonra Kolorduyu ziyaretle buradan kendisine ve arkadaşlarına tahsis edilen Ziraat Mektebi'ne gelmişlerdir). Atatürk'ün bütün teşkilata, Ankara'ya geldiğini ve Heyet-i Temsiliye Merkezinin Ankara olduğunu bildiren telgrafi.

▪ **10 Ocak 1920** Hakimiyet-i Milliye Gazetesi'nin Ankara'da yayımlanmaya başlanması

▪ **12 Ocak 1920** İstanbul'da son "*Osmanlı Meclis-i Mebusanı*"nın açılması (İstanbul'un işgali üzerine 18 Mart 1920 günü son toplantısını yaparak çalışmalarına ara verme kararı almış, 11 Nisan 1920'de Padişah iradesi feshedilmiştir.)

▪ **28 Ocak 1920** Osmanlı Meclis-i Mebusanının gizli toplantısında "*Misak-ı Milli*"nin kabulü.

▪ **17 Şubat 1920** Osmanlı Meclis-i Mebusanında Misak-ı Milli'nin yabancı parlamentolara ve basına bildirilme kararı.

▪ **16 Mart 1920** İtilaf Devletleri tarafından İstanbul'un fiilen işgali. Atatürk'ün İstanbul'un işgali nedeniyle millete beyannamesi: "*.... Bugün, İstanbul'u zorla işgal etmek suretiyle Osmanlı Devleti'nin yedi yüz senelik hayat ve hâkimiyetine son verildi. Yani bugün Türk milleti, medeni kabiliyetinin, hayat ve istiklal hakkının ve bütün istikbalinin müdafaasına davet edildi.*"

▪ **19 Mart 1920** Atatürk'ün Ankara'da bir meclis toplanması yolunda acele seçim yapılması için vilayetlere, livalara ve kolordu komutanlarına genelgesi: "*Ankara'da fevkalade yetkiye malik bir Meclis, millet işlerini yönetmek ve denetlemek üzere toplanacaktır.*"

▪ **10 Nisan 1920** Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın Anadolu'daki millî kuvvetleri kâfir ilan eden ve katlinin gerekli olacağını (!) bildiren fetvası.

▪ **16 Nisan 1920** Ankara Müftüsü Rıfat Efendi'nin, Şeyhülislam Dürrizade Abdullah'ın fetvasının dinen geçerli olamayacağını ilan eden fetvası.

▪ **23 Nisan 1920** Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisinin açılması.

▪ **24 Nisan 1920** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına seçilmesi ve teşekkür konuşması: "*... Gerek askeri gerekse siyasi hayatımın bütün dönem ve safhalarını işgal eden*

mücadelelerimde daima hareket kuralım, millî iradeye dayanarak milletin ve vatanın muhtaç olduğu gayelere yürümek olmuştur."

▪ **11 Mayıs 1920** Atatürk'ün İstanbul'da Divan-ı Harp tarafından idama mahkûm edilmesi.

▪ **24 Mayıs 1920** Atatürk hakkında 11 Mayıs 1920 tarihli idam kararının Padişah tarafından tasdiki.

▪ **8 Temmuz 1920** Atatürk'ün Mecliste konuşması: "*Efendiler; memleketimizin ellide biri değil heyet-i umumiyesi tahrip edilse, heyet-i umumiyesi ateşler içinde bırakılsa, biz bu toprakların üstünde bir tepeye çıkacağız ve oradan müdafaa ile meşgul olacağız!*"

▪ **10 Ağustos 1920** İstanbul Hükûmeti ile İtilaf Devletleri arasında "*Sevr Metninin*"nın imzalanması.

▪ **2/3 Aralık 1920** Ermenilerle "*Gümrü Antlaşması*"nın imzalanması.

▪ **5 Aralık 1920** Atatürk'ün Bilecik'te Ahmet İzzet Paşa başkanlığındaki İstanbul Heyeti ile görüşmesi (Bilecik mülakatı)

▪ **10 Ocak 1921** Birinci İnönü Zaferi

▪ **11 Ocak 1921** Atatürk'ün I. İnönü Zaferi münasebetiyle Batı Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) Bey'e tebrik telgrafı: "*... Bu muvaffakiyetin mukaddes topraklarımızı düşman istilasından kamilen kurtaracak olan kesin zafere bir hayırlı başlangıç olmasını Allah'tan diler ve bu tebrikatın umum Batı Ordusu er ve subaylarına iletilmesini rica ederim.*"

▪ **1 Nisan 1921** İkinci İnönü Zaferi. Atatürk'ün Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya cevap telgrafı: "*Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin ters talihini de yendiniz. İstila altındaki bedbaht topraklarımızla beraber bütün vatan, bugün en uzak köşelerine kadar zaferinizi kutluyor. Düşmanın istila hırsı, azim ve hamiyetinizin yalçın kayalarına başını çarparak hurdahaş oldu!*"

▪ **12 Mart 1921** İstiklal Marşı'nın kabulü.

▪ **10 Mayıs 1921** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinde "*Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu*" Başkanı oluşu.

▪ **16 Temmuz 1921** Atatürk'ün Ankara'da toplanan ve 21 Temmuz 1921'e kadar çalışmalarına devam eden Maarif Kongresini açış konuşması: "*...Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken onlara bilhassa mevcudiyeti ile, hakkı ile, birliği ile çelişen bilumum yabancı unsurlarla mücadele lüzumunu ve millî düşünceleri tam bir*

imanla her mukabil fikre karşı şiddetle ve fedakârâne müdafaa zarureti telkin edilmelidir."

▪ **18 Temmuz 1921** Atatürk'ün Ankara'dan, Karacahisar'daki Batı Cephesi Karargâhına gelişi. Atatürk'ün Batı Cephesi Karargâhı'nda İsmet Paşa'ya direktifi: "*Orduyu; Eskişehir'in kuzey ve güneyinde topladıktan sonra, düşman ordusuyla araya büyük bir mesafe koymak lazımdır ki ordunun tanzim, tensik ve takviyesi mümkün olabilsin. Bunun için Sakarya doğusuna kadar çekilmek caizdir.*"

▪ **5 Ağustos 1921** Atatürk'e geniş yetkiler ve üç ay süre ile başkomutanlık tevcih eden kanunun kabulü. : Atatürk'ün başkomutan oluşundan sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinde konuşması: "*... Efendiler, zavallı milletimizi esir etmek isteyen düşmanları, Allah'ın yardımıyla behemehal mağlûp edeceğimize dair olan emniyet ve itimadım bir dakika olsun sarsılmamıştır. Bu dakikada bu kesin inancımı yüksek heyetinize karşı, bütün millete karşı ve bütün âleme karşı ilan ederim.*"

▪ **23 Ağustos 1921** Yunan ordusunun taarruzu ve Sakarya Meydan Muharebesinin başlaması (22 gün 22 gece devam etmiştir.)

▪ **26 Ağustos 1921** Başkomutan Atatürk'ün emri: "*Hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır. O sath bütün vatandır. Vatanın her karış toprağı, vatandaşın kaniyla ıslanmadıkça terk olunamaz.*"

▪ **13 Eylül 1921** Sakarya Meydan Muharebesinin sonuçlanması ve düşmanın Sakarya Nehri'nin doğusunda imha ile zaferin kazanılması.

▪ **19 Eylül 1921** Başkomutan Atatürk'ün "*Sakarya Muharebesi*" hakkında Büyük Millet Meclisinde konuşması: "*Efendiler! Türkiye Büyük Millet Meclisi ordusunun Sakarya'da kazanmış olduğu meydan muharebesi pek büyük bir meydan muharebesidir. Harp tarihinde misli belki olmayan bir meydan muharebesidir.*" Başkomutan Atatürk'e Büyük Millet Meclisi tarafından kanunla "*Müşir*" (Mareşal) rütbesi ve "*Gazi*" unvanı verilisi.

▪ **13 Ekim 1921** Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Kafkas Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) arasında "*Kars Antlaşması*"nın imzalanması.

▪ **20 Ekim 1921** Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti ile Fransa Hükûmeti arasında "*Ankara Antlaşması*"nın imzalanması.

▪ **31 Ekim 1921** Atatürk'ün Başkomutanlık süresinin 5 Kasım 1921'den itibaren 3 ay daha uzatılmasına dair Kanun'un Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabulü.

▪ **15 Ocak 1922** Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın İzmir'de ölümü.

▪ **4 Şubat 1922** Atatürk'ün Başkomutanlık süresinin 5 Şubat 1922 tarihinden itibaren ikinci defa üç ay uzatılmasına dair kanunun Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabulü.

▪ **1 Mart 1922** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: *".. Efendiler! Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Türkiye ve Türkiye halkının beka ve istiklalini temine çalışıyor. Çünkü Türkiye'nin asıl sahibi, meşru ve gerçek sahibi olan Türkiye halkının kat'î arzu ve iradesi bu yoldadır."*

▪ **6 Mayıs 1922** Atatürk'ün Başkomutanlık süresinin 5 Mayıs 1922 tarihinden itibaren üçüncü defa üç ay uzatılması hakkında kanunun Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabulü.

▪ **20 Temmuz 1922** Başkomutanlığın süresiz olarak üzerinde kalması TBMM'de kabul edildi.

▪ **26 Ağustos 1922** Büyük Taarruzun, Kocatepe'den sabah saat 5.30'da topçularımızın ateşiyle başlaması.

▪ **30 Ağustos 1922** Yunan ordusunun tamamen sarılması ve imha edilmesi suretiyle *"Dumlupınar (Başkomutanlık) Meydan Muharebesi"*nin kazanılması.

▪ **1 Eylül 1922** Başkomutan Atatürk'ün orduya beyannamesi: *"....Bütün arkadaşlarımla Anadolu'da daha başka meydan muharebeleri verileceğini göz önüne alarak ilerlemesini ve herkesin fikrî güçlerini ve kahramanlık ve vatanseverlik kaynaklarını yarışarcasına göstermeye devam etmesini isterim. Ordular; İlk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!"*

▪ **9 Eylül 1922** Başkomutan Atatürk'ün kuvvetlerimizin İzmir'e giriş haberi üzerine ordulara mesajı: *"İlk verdiğim Akdeniz hedefine varmakta orduların gösterdiği gayret ve fedâkarlığı hürmet ve takdirle anarım."*

▪ **10 Eylül 1922** Atatürk'ün Büyük Zaferi takiben İzmir'e gelişi.

▪ **4 Ekim 1922** Başkomutan Atatürk'ün 26 Ağustos Taarruzu, 30 Ağustos ve 9 Eylül Zaferleri hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisinde uzun beyanatı.

- **11 Ekim 1922** Mudanya Mütarekesinin imzalanması.
- **1 Kasım 1922** Hilafet ve saltanatın birbirinden ayrılarak, saltanatın kaldırılması kararı.
- **14 Ocak 1923** Zübeyde Hanım'ın İzmir'de vefatı
- **29 Ocak 1923** Atatürk'ün İzmir'de Latife (Uşaklıgil) Hanım'la evlenişi (5 Ağustos 1925'de ayrılmıştır.)
- **1 Mart 1923** Atatürk'ün, Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: " .. *Misak-ı Milli, vatanın haricî düşman karşısında ki vaziyet ve mevkiini tespit eden mukaddes bir kural olduğu gibi 1 Kasım 1922 kararı da milletimiz için dâhilî ve daimî bir düşman olan ferdî saltanata ve onun temsil ettiği meşum bir idare şekline tevcih edilmiş mukaddes bir silahtır.*"
- **8 Nisan 1923** Atatürk'ün, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı olarak milletvekili seçimi münasebetiyle millete, 9 umdeyi içine alan beyannamesi.
- **24 Temmuz 1923** Lozan Antlaşmasının imzalanması (Atatürk der ki: "*Lozan Barış Antlaşmasının ihtiva ettiği esasları, diğer barış teklifleriyle daha fazla mukayeseye mahal olmadığı fikrindeyim. Bu antlaşma, Türk milleti aleyhine, asırlardan beri hazırlanmış ve Sevr Antlaşması'yla ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suikastin yıkılışını ifade eder bir vesikadır. Osmanlı devrine ait tarihte örneği bulunmayan bir siyasi zafer eseridir.*") Atatürk'ün, Lozan Antlaşmasının imzalanması üzerine İsmet Paşa'ya tebrik telgrafı: "*Memlekete bir dizi faydalı hizmetlerden ibaret olan ömrünüzü bu defa da tarihî bir muvaffakiyetle taçlandırdınız.*"
- **13 Ağustos 1923** Atatürk'ün tekrar Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına seçilmesi. Atatürk'ün, İkinci Devre Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "*...Memleketimizi mamur ve halkımızı mesut ve müreffeh edeceğiz. Ümidimiz, azmimiz ve bilhassa milletimizin ve Meclis-i Âlinizin göstereceği vahdet ve tesanüt ilerleme ve uygarlık yolundaki çalışmamızda elbette muvaffakiyetin kefilî olacaktır.*"
- **11 Eylül 1923** "*Halk Fırkası*"nın kuruluşu ve Atatürk'ün Halk Fırkası Genel Başkanlığına seçilmesi.
- **13 Ekim 1923** Ankara'nın başkent oluşu.
- **29 Ekim 1923** Cumhuriyetin ilanı ve Atatürk'ün cumhurbaşkanlığına seçilmesi.

▪ **30 Ekim 1923** Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk kabinesinin İsmet Paşa tarafından kurulması.

▪ **21 Kasım 1923** Atatürk'e Türkiye Büyük Millet Meclisi kararı ile yeşil-kırmızı şeritli "*İstiklal Madalyası*" verilmesi.

▪ **1 Mart 1924** Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "*İslam dinini, asırlardan beri alışlageldiği veçhile bir siyaset vasıtası mevkiinden uzaklaştırmak ve yüceltmek gerekli olduğu gerçeğini görüyoruz. Mukaddes ve tanrısal inançlarımızı ve vicdanî değerlerimizi, karanlık ve kararsız olan ve, her türlü menfaat ve ihtiraslara görünüş sahnesi olan siyasettan ve siyasetin bütün kısımlarından bir an evvel ve katî şekilde kurtarmak milletin dünyevî ve uhrevî saadetinin emrettiği bir zarurettir. Ancak bu suretle İslam dininin yüksekliği belirir.*"

▪ **3 Mart 1924** Tevhid-i Tedrisat (Öğretimin Birleştirilmesi) Kanunu'nun kabulü. Hilafetin kaldırılması.

▪ **30 Ağustos 1924** Atatürk'ün Dumlupınar'da "*Meçhul Asker Abidesi*"nin temelini atması ve törende konuşması: "... *Hiç şüphe etmemelidir ki yeni Türk Devleti'nin, genç Türk Cumhuriyeti'nin temeli burada sağlamlaştırıldı. Ebedî hayatı burada taçlandırıldı...Bu abide Türk vatanına göz dikeceklerle, Türk'ün 30 Ağustos günündeki ateşini, süngüsünü, hücumunu, kudret ve iradesindeki şiddeti hatırlatacaktır.*"

▪ **1 Kasım 1924** Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "*Hiç şüphe etmemelidir ki, Anadolu ortasında süratle meydana getirilecek yeni ve mamur bir Ankara, asırlarca ihmal edilen Türk vatanı için başlı başına bir medeniyet merkezi, Türk Devleti için pek mühim bir dayanak olacaktır.*"

▪ **17 Kasım 1924** Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kuruluşu (2 Haziran 1925'de Bakanlar Kurulu kararı ile feshedilmiştir.)

▪ **17 Şubat 1925** Âşar'ın Kaldırılmasına Dair Kanun'un kabulü.

▪ **5 Ağustos 1925** Atatürk'ün, Latife (Uşaklıgil) Hanım'dan ayrılışı.

▪ **23 Ağustos 1925** Atatürk'ün Kastamonu'ya gelişi.

▪ **27 Ağustos 1925** Atatürk'ün İnebolu'da elinde panama şapkası ile "*ünlü şapka nutku*"nu söylemesi: "... *Bunu açık söylemek isterim. Bu serpuşun ismine şapka denir. İşte şapkamız.*"

▪ **1 Kasım 1925** Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "*Cumhuriyet devrinin kendi zihniyet ve ahlâkıyla donanmış basınını yine ancak cumhuriyetin kendisi yetiştirir.*"

▪ **5 Kasım 1925** Ankara Hukuk Fakültesinin açılışı ve Atatürk'ün konuşması: "*Cumhuriyetin güç ve dayanağı olacak bu büyük müessesenin açılışında hissettiğim saadeti hiçbir teşebbüste duymadım ve bunu izhar ve ifade etmekle memnunum.*"

▪ **25 Kasım 1925** Şapka Giyilmesi Hakkında Kanun'un kabulü.

▪ **30 Kasım 1925** Tekke ve Zaviyeler ile Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlıklar ile Birtakım Unvanların Kaldırılmasına Dair Kanun'un kabulü.

▪ **26 Aralık 1925** Milletlerarası Saat ve Takvim Hakkındaki Kanunların kabulü.

▪ **17 Şubat 1916** Türk Medeni Kanun'un kabulü.

▪ **22 Nisan 1926** Borçlar Kanunu'nun kabulü.

▪ **29 Mayıs 1926** Türk Ticaret Kanunu'nun kabulü.

▪ **14 Haziran 1926** Atatürk'e İzmir'de hazırlanan suikast girişiminin meydana çıkarılması.

▪ **18 Haziran 1926** Atatürk'ün İzmir suikast girişimi hakkında Anadolu Ajansına demeci: "*.. Alçak teşebbüs benim şahsımdan ziyade mukaddes Cumhuriyetimize ve onun istinat ettiği yüksek prensiplerimize müteveccih bulunduğuna şüphe yoktur. Benim naçiz vücudum bir gün elbet toprak olacaktır, fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet pâyidar kalacaktır.*"

▪ **1 Kasım 1926** Atatürk'ün, Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "*....Bu büyük millet, arzu ve istidadının yöneldiği istikametleri görmeye çalışan ve görebilen evlâdını daima takdir ve himaye etmiştir.*"

▪ **30 Haziran 1927** Atatürk'ün askerlikten emekliye ayrılışı.

▪ **1 Temmuz 1927** Atatürk'ün, kurtuluştan sonra İstanbul'a ilk gelişi ve coşkun şekilde karşılanması.

▪ **15 Ekim 1927** Cumhuriyet Halk Partisi "*II. Büyük Kongresi*"nin Ankara'da toplanması ve Atatürk'ün 36 saat 33 dakika süren *Büyük Nutku*'nu okuması başlaması:

▪ **20 Ekim 1927** Atatürk'ün Parti Kongresinde okuduğu Büyük Nutku'nu bitirişi: *"...Bugün ulaştığımız netice, asırlardan beri çekilen millî felaketlerin doğurduğu uyanıklığın ve bu aziz vatanın her köşesini sulayan kanların karşılığıdır. Bu neticeyi. Türk gençliğine emanet ediyorum. Ey Türk Gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklalini, Türk Cumhuriyeti'ni ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir... Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asıl kanda mevcuttur!"*

▪ **1 Kasım 1927** Atatürk'ün ikinci defa cumhurbaşkanlığına seçilmesi. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinde açış konuşması: *"...Büyük Millet Meclisi, Türk milletinin asırlar süren arayışlarının özü ve onun bizzat kendisini idare etmek şuurunun canlı timsalidir. Türk milleti, mukadderatını Büyük Millet Meclisinin kifayetli ve vatanperver eline bıraktığı günden itibaren karanlıkları sıyrıp kaldırmış ve ümitleri boğan felaketlerden milletin gözlerini kamaştıran güneşler ve zaferler çıkarmıştır."*

▪ **10 Nisan 1928** Laikliğe giden önemli Anayasa değişikliğinin yapılması (Bu değişikliklerle, Anayasa'nın ikinci maddesindeki *"Türkiye devletinin dini, din-i İslam'dır."* fıkrası ile 26. maddede mevcut *"ahkâm-ı şeriye'nin Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından yürütüleceğini"* belirten cümle kaldırılmış, ayrıca milletvekillerinin ve cumhurbaşkanının yaptıkları yeminler de değiştirilerek namus üzerine ant içilmesi şekli kabul edilmiştir.)

▪ **20 Mayıs 1928** Milletlerarası Rakamların Kabulüne Dair Kanun.

▪ **10 Ağustos 1928** Atatürk'ün, İstanbul Sarayburnu Parkı'nda yeni harfler hakkında konuşması: *"..Bizim ahenktar, zengin dilimiz yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindesiniz."*

▪ **1 Kasım 1928** Yeni Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun'un kabulü. Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: *"Büyük Millet Meclisinin kararıyla Türk harflerinin kat'iyet ve kanuniyet kazanması, bu memleketin yükselme mücadelesinde başlı başına bir geçit olacaktır."*

▪ **8 Kasım 1928** Atatürk'ün Millet Mekteplerinin Genel Başkanlığını ve Başöğretmenliğini kabul etmeleri.

▪ **1 Ocak 1929** Yeni harfleri ve bu harflerle yazıyı halka öğretmek üzere "*Millet Mektepleri*"nin açılması.

▪ **1 Kasım 1929** Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: ". . . *Meclisimizin en büyük eseri olan Türk harfleri, memleketin umumî hayatına tamamen tatbik olunmuştur. İlk müşkülât, milletin. Ülkü kuvveti ve uygarlığa olan sevgisi sayesinde kolaylıkla yenilmiştir.*"

▪ **3 Nisan 1930** Türk kadınlarına seçme ve seçilme hakkı tanıyan yeni Belediye Kanunu'nun kabulü.

▪ **11 Ağustos 1930** Atatürk'ün yeni bir parti kurulması isteği hakkında Fethi (Okyar) Bey'in mektubuna cevabı: "*Görüyorum ki laik cumhuriyet esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur. Binaenaleyh Büyük Mecliste aynı temele istinat eden yeni bir partinin faaliyetine geçerek millet işlerini serbest tartışmasını, cumhuriyetin esaslarından sayarım.*"

▪ **12 Ağustos 1930** Fethi (Okyar) başkanlığında "*Serbest Cumhuriyet Fırkası*"nın kuruluşu (Parti, 17 Kasım 1930'da kendisini feshetmiştir.)

▪ **1 Kasım 1930** Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "...*Geçen senenin önemli olaylarından biri de Sivas'a demir yolunun ulaşmasıdır. Bu kadar müşkülât içinde vatanı bir misli daha genişletmeye ve kuvvetlendirmeye medar olan bu eserin gelecek Türk milleti tarafından şükranla yâd olunacağına eminim.*"

▪ **23 Aralık 1930** Menemen'de inkılaplar aleyhine ayaklanma ve öğretmen yedeksubay Kubilay'ın şehit edilmesi

▪ **28 Aralık 1930** Kubilay'ın şehit düşmesi nedeniyle Atatürk'ün, orduya başsağlığı mektubu: "... *Büyük ordunun kahraman genç subayı ve Cumhuriyetin mefkûreci öğretmen heyetinin kıymetli uzvu Kubilay'ın temiz kanı ile Cumhuriyet hayatiniyetini tazelemiş ve kuvvetlendirmiş olacaktır.*"

▪ **12 Nisan 1931** Atatürk'ün direktifiyle "*Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti*"nin kuruluşu (Daha sonra "*Türk Tarih Kurumu*" adını almıştır.)

▪ **4 Mayıs 1931** Atatürk'ün üçüncü defa cumhurbaşkanlığına seçilmesi.

▪ **10 Mayıs 1931** Cumhuriyet Halk Partisi Üçüncü Büyük Kongresinin toplanışı ve Atatürk'ün konuşması: "... *Millet için ve milletçe yapılan işlerin hatırası her türlü hatıraların üstünde tutulmazsa millî tarih kavramının kıymetini takdir etmek mümkün olamaz.*"

▪ **1 Kasım 1931** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "... *Türkiye'nin güvenliğini gaye tutan, hiçbir milletin aleyhinde olmayan bir barış istikameti, bizim daima kuralımız olacaktır.*"

▪ **19 Şubat 1932** Halkevlerinin açılması.

▪ **12 Temmuz 1932** Atatürk'ün direktifiyle "*Türk Dili Tetkik Cemiyeti*"nin kuruluşu (Daha sonra "*Türk Dil Kurumu*" adını almıştır.)

▪ **1 Kasım 1932** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "... *Millî kültürün her çığırda açılarak yükselmesini Türkiye Cumhuriyeti'nin temel dileği olarak temin edeceğiz.*"

▪ **31 Mayıs 1933** İstanbul Darülfünununun kapatılmasına Millî Eğitim Bakanlığınca Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun'un kabulü (Bu kanunla İstanbul Darülfünunu kapatılmış, 18 Kasım 1933 günü İstanbul Üniversitesi öğretime açılmıştır.)

▪ **29 Ekim 1933** Atatürk'ün, Cumhuriyetin 10. yıl dönümü nedeniyle Türk milletine ünlü söylevi: "... *Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyeti'dir.... Asla şüphem yoktur ki Türklüğün unutulmuş büyük medeni vasfı ve büyük medeni kabiliyeti bundan sonraki inkişafıyla atının yüksek medeniyet ufkuunda yeni bir güneş gibi doğacaktır... Ne mutlu Türk'üm diyene!*"

▪ **1 Kasım 1933** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "... *Geçen on sene, gelecek devirler için bir başlangıçtan başka bir şey değildir. Bununla beraber, eski devirlerin tarihi karşısında, Cumhuriyetin bu on senesi, eşi görülme-yen bir diriliş ve göz kamaştırıcı bir ileri atılış âbidesidir.*"

▪ **20 Kasım 1933** Atatürk'ün İstanbul Üniversitesinin öğretme açılması münasebetiyle kendisine çekilen saygı ve bağlılık telgrafına cevabı: "*İstanbul Üniversitesinin açılmasından çok sevinç duydum. Bu yüksek ilim ocağında kıymetli profesörlerin elinde*

Türk çocuğunun müstesna zekâ ve eşsiz kabiliyetinin çok büyük inkişafına mazhar olacağından eminim."

▪ **9 Şubat 1934** Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya arasında "*Balkan Antantı*"nın imzalanması.

▪ **21 Haziran 1934** Soyadı Kanunu'nun kabulü.

▪ **1 Kasım 1934** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "*...Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu yapılmaktadır. Ancak, bunda en çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir. Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir.*"

▪ **24 Kasım 1934** Kendisine "*Atatürk*" Soyadı Verildiğine Dair Kanun'un Türkiye Büyük Millet Meclisinde kabulü.

▪ **26 Kasım 1934** Efendi, Bey, Paşa, Hazretleri vb. Lakap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun'un kabulü.

▪ **3 Aralık 1934** Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun'un kabulü (Bu kanunla din adamlarının hangi din ve mezhebe mensup olurlarsa olsunlar mabet ve ayinler haricinde ruhanî kisve taşımaları yasaklanmıştır.)

▪ **5 Aralık 1934** Türk kadınlarına milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanıyan Anayasa değişikliği.

▪ **1 Mart 1935** Atatürk'ün dördüncü defa cumhurbaşkanı seçilmesi.

▪ **9 Mayıs 1935** Cumhuriyet Halk Partisi IV. Büyük Kurultayının Ankara'da Atatürk'ün konuşmasıyla açılışı: "*Uçurum kenarında yıkık bir ülke... türlü düşmanlarla kanlı boğuşmalar... yıllarca süren savaş... ondan sonra, içerde ve dışarda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete, yeni devlet ve bunları başarmak için arsız, devrimler... İşte Türk Genel Devriminin bir kısa ifadesi*" (Kurultay 16 Mayıs 1935'te kapanmıştır.)

▪ **1 Kasım 1935** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "*...Olaylar Türk milletine iki önemli kuralı yeniden hatırlatıyor: Yurdumuzu ve haklarımızı müdafaa edecek kuvvette olmak. Barışı koruyacak uluslararası çalışma birliğine önem vermek.*"

▪ **9 Ocak 1936** Ankara'da "*Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi*"nin açılışı.

▪ **20 Temmuz 1936** Boğazların Türk Hükûmeti'nin hâkimiyetine geçişini sağlayan "*Montreux Antlaşması*"nın imzalanması.

▪ **1 Kasım 1936** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "...*Cumhuriyet, yeni ve sağlam esaslarıyla Türk milletini emin ve metin bir gelecek yoluna koyduğu kadar, asıl fikirlerde ve ruhlarda yarattığı güvenlik itibarıyla büsbütün yeni bir hayatın müjdecisi olmuştur.*"

▪ **27 Ocak 1937** Cenevre'de Milletler Cemiyeti toplantısında Hatay'ın bağımsızlığının kabul edilmesi (Bu durum, 29 Mayıs 1937'de Cenevre'de toplanan Milletler Cemiyeti Konseyinde de Hatay Anayasasıyla beraber onaylanmış, bağımsızlık rejimi 29 Kasım 1937 günü yürürlüğe girmiştir. 2 Eylül 1938'de Hatay Millet Meclisi açılarak Devlet Başkanlığına Tayfur Sökmen seçilmiştir. Devletin adı "*Hatay Devleti*" olarak kabul edilmiş, 23 Haziran 1939'da Türkiye ile Fransa arasında yapılan antlaşma ile de Türkiye'ye bırakılmış, 7 Temmuz 1939 tarih ve 3711 sayılı Kanun'la yeni Hatay ili kurulmuştur.)

▪ **11 Haziran 1937** Atatürk'ün bütün çiftliklerini ve mallarını millete bağışlaması.

▪ **9 Temmuz 1937** Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında Sadabat Paktının imzalanması.

▪ **1 Kasım 1937** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşması: "... *Milletimizin layık olduğu yüksek uygarlık ve refah seviyesine varmasını alıkoyabilecek hiçbir engel düşünmeğe yer bırakılmadığını ve bırakılmayacağını huzurunuzda söylemekle bahtıyarım.*"

▪ **30 Mart 1938** Fransa'dan davet edilen Prof. Dr. Fissenger'in Atatürk'ü muayenesini takiben Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğinin Atatürk'ün hastalığı hakkında ilk resmî tebliğ yayımlaması (Bu tebliğde Fissenger'in muayenesi sonucu Atatürk'ün sıhhatinde endişe verici bir durum olmadığının tespit edildiği ve kendisine 1,5 ay kadar istirahat tavsiyesinin kâfi görüldüğü belirtilmiştir.)

▪ **20 Mayıs 1938** Atatürk'ün Ankara'dan Mersin'e gelişi; askerî birliklerin geçit resmini izlemesi.

▪ **24 Mayıs 1938** Atatürk'ün Mersin'den Adana'ya gelişi, Atatürk Parkı önünde askerî birliklerin geçit resmini izlemesi.

▪ **26 Mayıs 1938** Atatürk'ün son olarak Ankara'dan İstanbul'a gidişi (Ölüm tarihine kadar İstanbul'da kalmıştır.)

▪ **5 Eylül 1938** Atatürk'ün Dolmabahçe Sarayı'nda el yazısıyla vasiyetini yazması (Vasiyetname 6 Ekim 1938 tarihinde Dolmabahçe Sarayı'na çağrılan İstanbul Altıncı Noterine Atatürk tarafından teslim edilmiştir. Vasiyetnamenin açılışı: 28 Kasım 1938)

▪ **29 Ekim 1938** Atatürk'ün, Cumhuriyetin 15. yıl dönümü nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti ordusuna mesajı: *"... Türk vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini, dâhili ve harici her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan vazifeni, her an yapmaya hazır ve âmade olduğuna benim ve büyük ulusumuzun tam bir inan ve itimadımız vardır."*

▪ **1 Kasım 1938** Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisini açış konuşmasının hastalığı sebebiyle Başbakan Celâl Bayar tarafından okunması: *"...Memleketimizi her gün daha çok kuvvetlendirmek, her alanda her türlü ihtimallere karşı koruyabilecek bir hâlde bulundurmak ve dünya olaylarının bütün safhâlarını büyük bir uyanıklıkla izlemek, barışsever siyasetimizin dayanacağı esasların başlangıcıdır."*

▪ 10 Kasım 1938

Atatürk'ün Dolmabahçe Sarayı'nda saat 09'u 5 geçe ölümü (Atatürk'ün Türk bayrağına sarılı tabutu 16 Kasım 1938 günü Dolmabahçe Sarayı'nın büyük tören salonunda bir katafalk üzerine konularak milletin ziyaretine bırakılmış, 19 Kasım 1938 tarihinde Dolmabahçe'den top arabasına konularak törenle Sarayburnu rıhtımına, buradan Zafer torpidosu aracılığıyla Yavuz gemisine nakledilmiştir. Bu gemi ile İzmir'e getirilmiş, yine Zafer torpidosuna nakledilerek karaya çıkarılmıştır. Cenaze, saat 20.30'da özel trenle Ankara'ya gönderilmiş, 20 Kasım 1938 tarihinde saat 10.00'da başta Cumhurbaşkanı olmak üzere Büyük Millet Meclisi Başkanı, Başbakan, Bakanlar, Genelkurmay Başkanı, milletvekilleri, devlet ve ordu ileri gelenleri tarafından istasyonda törenle karşılanmıştır. Atatürk'ün tabutu trenden alınarak top arabasın konulmuş, büyük törenle Türkiye Büyük Millet Meclisine getirilerek Meclis önünde hazırlanan katafalka yerleştirilmiştir. 21 Kasım 1938'de geçici kabir olarak ayrılan Etnografya Müzesi'ne getirilmiş ve hazırlanan mermer lahdin üzerine yerleştirilmiştir. Tabut 10 Kasım 1953'te büyük bir törenle Anıtkabir'e nakledilmiş ve Atatürk'ün fâni vücudu vatan topraklarına verilmiştir.)

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mevkufat Defteri*, Nu.: 2737.

Genelkurmay ATASE Arşivi, İstiklal Harbi, K.10, G.135, Belge 135-1.; K.14, G.85, Belge 85-1.; K.24, G.83, Belge 83-1.; K.24, G.83, Belge 83-1.

Harp Okulu Arşivi, *Numara Defteri*, "Elli Beşinci Piyade Sınıfı-Piyade Üçüncü Sene Şakirdanı", Nu.: 22.

Kara Harp Okulu Arşivi, *Künye Defteri*, Nu.: 13, 14, 15-16, 21.

Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, *Atatürk'ün Özlük Dosyası*.

RESMÎ YAYINLAR

Meclis-i Mebusan, *Zabıt Ceridesi*, II, İnkat 17 Şubat 1336, İkinci Celse.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt I, 29 Mayıs 1920, İctima: 21.; Cilt I, 4 Şubat 1921, İctima: 144.

Ayın Tarihi, 1-30 Kasım 1938.

TELİF VE TETKİK ESERLER

ABADAN, Yavuz; *Amme Hukuku ve Devlet Nazariyeleri*, Ankara 1952.

ABALIOĞLU, Yunus Nadi; *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978.

AĞAOĞLU, Samet; *Kuva-yı Milliye Ruhu*, Ankara 1981.

AHMET REŞİT BEY; *Gördüklerim Yaptıklarım*, İstanbul 1945.

AKŞİN, Aptülahat; *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasi*, Ankara 1991.

AKŞİN, Sina; *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1980.

AKŞİN, Sina; *31 Mart Olayı*, Ankara 1972.

AKŞİN, Sina; *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1976.

- AKŞİN, Sina; *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara 1998.
- AKYÜZ, Yahya; *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988'e)*, 3. Baskı, Ankara 1989.
- AKYÜZ, Yahya; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, 1919-1922*, TTK yayını, Ankara 1988.
- ARAR, Asım; *Son Günlerinde Atatürk*, İstanbul 1958.
- ARAZ, Nezihe; *Mustafa Kemal'in Ankarası*, İstanbul 1994.
- ARIBURNU, Kemal; *Atatürk'ten Anılar*, Ankara 1976.
- ARIBURNU, Kemal; *Sivas Kongresi, Samsun'dan Ankara'ya Kadar Olaylar ve Anılarla*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, Ankara 1997.
- ARIKOĞLU, Damar; *Hatıralarım*, İstanbul 1961.
- ARISOY, M.Sunullah; *Mustafa Kemal Atatürk'ün Söyleyip Yazdıkları*, I. Kitap, TTK Yay., Ankara 1989.
- ARMAOĞLU, Fahir; *20. Yüzyıl Siyasal Tarihi (1914-1980)*, Cilt I, Ankara 1992.
- ARMASTRONG, H.C.; *Bozkurt*, Arba Yay., İstanbul.1998.
- ARSAL, Sadri Maksudi; *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, İstanbul 1955.
- Atatürk ile ilgili Arşiv Belgeleri*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 1982.
- Atatürk, Komutan, Devrimci ve Devlet Adamı Yönleriyle*, T.C. Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, Ankara 1980.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Nutuk*, Cilt I (1919-1920), (yay. haz. Zeynep Korkmaz), Ankara 1984.; Cilt II (1919-1927), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1989.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal; *Zâbit ve Kumandan ile Hasbıhal*, 2. Baskı, Ankara 1962.
- Atatürk'ün Ölümünün 50. Yılı Sempozyumu*, (31 Ekim-1 Kasım 1988), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989.
- Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşının Başlatılmasına Dair Belgeler*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1999.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt I-II, TTK Basımevi, Ankara 1952.; Cilt III, Ankara 1954.

- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Ankara 1991.
- Atatürk'ün TBMM'yi Açış Konuşmaları, TBMM Yay., Nu.:30, Ankara 1987.
- Atatürk'ün Kültür ve Medeniyet Konusundaki Sözleri, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayını, Ankara 1990.
- ATAY, Falih Rıfkı; Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul 1955.
- ATAY, Falih Rıfkı; 19 Mayıs, Ankara 1944.
- ATAY, Falih Rıfkı; Atatürk'ün Bana Anlattıkları, İstanbul 1998.
- ATAY, Falih Rıfkı; Çankaya, İstanbul 1961.; İstanbul, 1980.; İstanbul 1984.
- AVCI, Cemal; III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931), Ankara 2000.
- AYBARS, Ergun; İstiklal Mahkemeleri, Cilt I-II, İzmir 1988.
- AYBARS, Ergün; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, İzmir 1984.
- AYDEMİR, Ş. Süreyya; Makedonya'dan Orta Asya'ya Kadar Enver Paşa, Cilt I, İstanbul 1972.
- AYDEMİR, Ş. Süreyya; Tek Adam, Cilt I, İstanbul 1976.; İstanbul 1981.; İstanbul 1993.
- AYDIN, Ayhan; Musul Meselesi, İstanbul 1995.
- AYSAN, Mustafa; Atatürk'ün Ekonomi Politikası, İstanbul 1980.
- BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı; Atatürk, Yetiştirmesi, Kişiliği, Devrimleri, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1973.
- BANOĞLU, Niyazi Ahmet; Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı, Cilt I, İstanbul 1973.
- BARDAKÇI, Murat; Şahbaba, Osmanogulları'nın Son Hükümdarı VI. Mehmet Vahideddin'in Hayatı, Hatıraları ve Özel Mektupları, Pan Yay., İstanbul 1998.
- BARKAN, Ömer Lütfü; Kolonizatör Türk Dervişleri, İstanbul, tarihsiz.
- BAYAR, Celal; Atatürk'ten Hatıralar, İstanbul 1955.
- BAYAR, Celâl; Ben de Yazdım, Cilt V, İstanbul 1967.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı; Heyet-i Temsiliye Kararları, TTK yayını, Ankara 1989.
- BAYKARA, Tuncer; Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri, İstanbul 1991.
- BAYTOK, Taner; İngiliz Kaynaklarında Türk Kurtuluş Savaşı, Ankara 1970.

- BAYUR, Yusuf Hikmet; **Atatürk, Hayatı ve Eseri**, Ankara 1963.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; **Atatürk'ün Hayatı ve Eseri I. Doğuşundan - Samsun'a Çıkışına Kadar**, Ankara 1990.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk Devleti'nin Dış Siyaseti**, TTK yayını, Ankara 1973.
- BAYUR, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt 1, Kısım 2, Ankara 1983.; Cilt 2, Kısım 4, Ankara 1991.
- Belgelerle Atatürk**, Millî Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- BELLİ, Şemsi; **Fikriye, Belge ve Fotoğraflarla Çocukluğundan Evliliğine Kadar Atatürk'ün Duygu Dünyasında Hanımlar**, Ankara 1995.
- BENNET, John Godolphin; **Witness**, London 1974.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik; **Atatürk Anadolu'da (1919-1921)**, Ankara 1959.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik; **Atatürk Anadolu'da**, İstanbul 1981.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik; **Trakya'da Millî Mücadele**, Ankara 1955.
- BİL, Hikmet; **Atatürk'ün Sofrası**, Toplumsal Dönüşüm yayınları, İstanbul 1999.
- (BİLSEL), M. Cemil; **Lozan**, Cilt I, İstanbul 1933.
- BORAK, Sadi; **Atatürk ve Edebiyat**, İstanbul 1998.
- BORAK, Sadi; **Atatürk**, İstanbul 1973.
- BORAK, Sadi; **Atatürk'ün İstanbul'daki Çalışmaları (1899-16 Mayıs 1919)**, İstanbul 1988.
- BORAK, Sadi; **Atatürk'ün Özel Mektupları**, Ankara 1998.
- BOZDAĞ, İsmet; **Atatürk'ün Evrensel Boyutları**, Ankara 1988.
- BOZDAĞ, İsmet; **Gazi ve Lâtife**, Tekin Yayınevi, İstanbul 2001.
- BOZOK, Salih-S.Cemil BOZOK, **Hep Atatürk'ün Yanında**, İstanbul 1985.
- CASTELLAN, Georges; **Balkanların Tarihi 14.-20. Yüzyıl**, (Terc. Ayşegül Yaraman-Başbuğu), İstanbul 1993.
- CEBESÖY, Ali Fuat; **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul 1953.
- CEBESÖY, Ali Fuat; **Moskova Hatıraları**, İstanbul 1982.
- CEBESÖY, Ali Fuat; **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul 1967.
- CEBESÖY, Ali Fuat; **Siyasî Hatıralar**, II. Kısım, İstanbul 1960.
- CEM, İsmail; **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul 1975.

ÇAM, Yusuf; **Atatürk'ün Okuduğu Dönemde Askerî Okullar: Rüştiye-İdadi-Harbiye (1892-1902)**, Ankara 1991.

ÇAMBEL, Hasan Cemil; **Makaleler, Hatıralar**, TTK Yayını, Ankara 1987.

DANIŞMEND, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Cilt 4, İstanbul 1961.

DEMİREL, Ahmet; **Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup**, İstanbul 1995.

Devrin Yazarlarının Kalemile Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal, (Kolektif Eser), Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1992.

DOĞAN, Avni; **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul 1964.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, İstanbul 1989.

DUMONT, Paul; **Mustafa Kemal**, (çev. Zeki Çelikkol), Kültür Bakanlığı yayını, Ankara 1993.

DURU, Kâzım Nami; **İttihat ve Terakki Hatıralarım**, İstanbul 1957.

ENDER, Muzaffer; **Ağlayan Dünya**, İstanbul 1964.

ERENLİ, Muhterem; **Atatürk I. Vatan ve Hürriyet**, Yapı ve Kredi Yayınları, İstanbul 1981.

ERGÜN, Metin; **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914)**, Ankara 1996.

ERİKAN, Celal; **Komutan Atatürk**, Cilt I, Ankara 1964.

ERİM, Nihat; **Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri**, Cilt I, Ankara 1963.

EROĞLU, Hamza; **Atatürk ve Millî Egemenlik**, Ankara 1987.

EROĞLU, Hamza; **Atatürk, Hayatı ve Üstün Kişiliği**, T.C. Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara 1994.

EROĞLU, Hamza; **Atatürk'ün Hayatı**, Ankara 1986.

EROĞLU, Hamza; **Türk İnkılap Tarihi**, Ankara 1982.

ERÖZ, Mehmet; **Millî Kültürümüz ve Meselelerimiz**, İstanbul 1983.

ERÖZ, Mehmet; **Yörükler**, İstanbul 1991.

ERTÜRK, Hüsamettin; **İki Devrin Perde Arkası**, (hızl. Samih Nafiz Tansu), İstanbul 1957.

ESMER, Ahmet Şükrü; **Siyasî Tarih (1919-1939)**, Ankara 1953.

- GAZİ AHMET MUHTAR PAŞA, *Takvimü's-Sinin*, (hzl. Yücel Dağlı-Hamit Pehlivanlı), Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- GENÇ, Reşat; *Türkiye'yi Laikleştiren Yasalar*, Ankara 1999.
- GEORGE-GAULIS, Berthe; *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milli-yetçiliği*, İstanbul 1981.
- GİRİTLİ, İsmet; *Atatürkçülük İdeolojisi*, Ankara 1988.
- GİRİTLİ, İsmet; *Political Regime-Secularism and Atatürk*, Atatürk and Turkey of Republican Era, (Union of Chambers of Commerce, Industry, Maritime Commerce and Commodity Exchanges of Turkey), Ankara 1981.
- GOLOĞLU, Mahmut; *Tek Partili Cumhuriyet*, İstanbul 1974.
- GÖKALP, Ziya; *Türkçülüğün Esasları*, (hzl. Mehmet Kaplan), İstanbul 1976.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib; *Rumeli'de Yürükler Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihan*, İstanbul 1975.
- GÖKBİLGİN, Tayyib; *Millî Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Cilt I, Ankara 1959.
- GÖKDEMİR, Ender; *Cenûbî Garbî Kafkas Hükûmeti Muvakkatesi*, Ankara 1990.
- GÖKSEL, Burhan; *Atatürk'ün Soy Kütüğü Üzerine Bir Çalışma*, Ankara 1995.
- GÖNLÜBOL, Mehmet - Cem SAR; *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973)*, Cilt I, (Kolektif Eser), 5. baskı, AÜSBF Yay., Ankara 1982.
- GÖNLÜBOL, Mehmet-Cem SAR; *Atatürk ve Türkiyenin Dış Politikası, (1919-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi yayını, (Kolektif eser), Ankara 1990.
- GÖRGÜLÜ, İsmet; *Atatürk'ün Anıları*, Ankara 1998.
- GÜLER, Ali-Suat AKGÜL; *Atatürk'ün Düşünce Dünyası*, Ocak Yayınları, Ankara 1998.
- GÜLER, Ali-Suat AKGÜL; *Atatürk ve Türk İnkılâbı*, Ankara 1998.
- GÜLER, Ali; *Atatürk'te Cumhuriyet ve İnkılap Fikrinin Gelişmesi*, Ankara 1997.
- GÜLER, Ali; *Atatürk'ün Soy Kızıloğuzlar ve Konyarlar*, Ankara 2005.
- GÜLER, Ali; *Dünden Bugüne Yunan- Rum Terörü*, Ocak yayınları, Ankara 1999.

- GÜLER, Ali; *Manastır Askerî Lisesi ve Mustafa Kemal Atatürk'ün Askerî Lise Öğrenimi*, Ankara 1999.
- GÜNDÜZ, Asım; *Hatıralarım*, (hızl. İ. Ilgar), İstanbul 1973.
- GÜNEŞ, İhsan; *Birinci TBMM'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Ankara 1997.
- GÜRER, Cevat Abbas; *Ebedî Şef Kurtarıcı Atatürk'ün Zengin Tarihinden Birkaç Yaprak*, İstanbul 1939.
- GÜRÜN, Kamuran; *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, Ankara 1991.
- GÜZ, Nurettin; *Türkiye'de Basın-İktidar İlişkileri (1920-1927)*, Ankara 1991.
- HALAÇOĞLU, Yusuf; *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988.
- HALE, William; *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, İstanbul 2003.
- HALLI, Reşat (haz.); *Türkiye Cumhuriyetinde Ayaklanmalar 1924-1938*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Ankara 1972.
- Harp Akademilerinin 142. Yılı Şeref Dolu Yıllar 1848-1990*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1990.
- HAŞİMOĞLU, Yasin; *Hatıralar, Cumhuriyetin 50. Yıldönümüne Armağan*, Ankara (Tarihsiz).
- HRİSTOV, Aleksandar(Ed.); *Macedoine (Articles D'Histoire)*, (Editörü: drl.), Skopje (Üsküp) 1981.
- IONESCU, Ghita-Isabel de MADARIAGE; *Muhalefet*, (çev.Behzat Tanç), İstanbul 1988.
- IRMAK, Sadi; *Atatürk Devrimleri Tarihi*, İstanbul 1973.
- İĞDEMİR, Uluğ; *Atatürk'ün Yaşamı*, Cilt I, Ankara 1988.
- İĞDEMİR, Uluğ; *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, TTK Yayını, Ankara 1989.
- İĞDEMİR, Uluğ; *Sivas Kongresi Tutanakları*, Ankara 1969.
- İĞDEMİR, Uluğ; *Yılların İçinden*, Ankara 1976.
- İLHAN, Suat; *Evrimleşen Türk Devrimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1998.
- İLHAN, Suat; *Harp Yönetimi ve Atatürk*, TTK Yay., Ankara 1987.
- İNAN, A.Afet; *A History of the Turkish Revolution and Turkish Republic*, Ankara 1981.
- İNAN, A.Afet; *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Ankara 1959.

- İNAN, A.Afet; **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, Ankara 1973.
- İNAN, A.Afet; **Medeni Bilgiler ve Mustafa Kemal Atatürk'ün El Yazıları**, Ankara 1969.
- İPEKÇİ, Abdi; **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cem Yayınevi, İstanbul 1968.
- (İSKORA), Muharrem Mazlum; **Erkân-ı Harbiye Mektebi (Harp Akademisi) Tarihçesi**, İstanbul 1930.
- IVANOF, Jordan; **Le Question Macédonienne**, Paris 1920.
- JAESCHKE, Gotthard; **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 1991.
- JAESCHKE, Gotthard; **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (Mondros'tan Mudanya'ya kadar)**, TTK Yayını, Ankara 1970.; Ankara 1989.
- JEVAKHOFF, Alexandre; **Kemal Atatürk Batı'nın Yolu**, (çev. Zeki Çelikkol), İstanbul 1998.
- KAFESOĞLU, İbrahim-Mehmet SARAY; **Atatürk İlkeleri ve Dayandığı Tarihî Temeller**, İstanbul 1983, s. 61.
- KANDEMİR, Feridun; **Rauf Orbay**, İstanbul 1965.
- KAPLAN, Mehmet (vd); **Devrin Yazarlarının Kalemile Millî Mücadele ve Gazi Mustafa Kemal**, (Kolektif eser), Ankara 1992.
- KARABEKİR, Kâzım; **İstiklal Harbimiz**, (Yay. hzl. Faruk Özerengin), Cilt I, Emre Yay., İstanbul 1995.; Cilt II, (Sad. Faruk Özerengin), İstanbul 1993.
- KARABEKİR, Kâzım; **İstiklal Harbinin Esasları**, İstanbul 1972.
- KARABEKİR, Kâzım; **İttihat ve Terakki Cemiyet (1896-1908)**, İstanbul 1982.; İstanbul 1995.
- KARACAN, Ali Naci; **Lozan**, İstanbul 1971.
- KARAİBRAHİMOĞLU, Sacit; **Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Ankara 1968.
- KARAL, Enver Ziya; **Atatürk'ten Düşünceler**, İstanbul 1986.
- KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri; **Atatürk**, Ankara 1964.
- KARPA'T, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul 1967.
- KESKİN, Mustafa-Mustafa EKİNCİKLİ; **Türk İnkılabı ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Kolektif eser), Konya 2002.
- KILIÇ ALİ; **Atatürk'ün Hususiyetleri**, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin; **Millî Mücadelede Kars**, İstanbul 1969.

- KİLİ, Suna-Şeref GÖZÜBÜYÜK, *Türk Anayasa Metinleri, Tanzimat'tan Bugüne Kadar*, Ankara 1957.
- KİTSİKİS, Dimitri; *Yunan Propagandası*, İstanbul 1963.
- KOCATÜRK, Utkan; *Atatürk*, Ankara 1987.
- KOCATÜRK, Utkan; *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara 1984.; Ankara 1986.
- KOÇER, Hasan Ali; *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu (1773-1923)*, İstanbul 1991.
- KURAN, A. Bedevi; *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1943.; İstanbul 1948.
- KURAT, Yuluğ Tekin; *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara 1986.
- KURTCEPHE, İsrail-F. YILDIZ; *Kuleli Askerî Lisesi Tarihi*, İstanbul 1985.
- KURTCEPHE, İsrail-Mustafa BALCIOĞLU, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Ankara 1991.
- Kurtuluş Savaşımız*, Dışişleri Bakanlığı yayını, Ankara 1973.
- KUTAY, Cemal; *Atatürk Olmasaydı?*, Kazancı Kitap AŞ Yayını, İstanbul Tarihsiz.
- KUTAY, Cemal; *Atatürk'ün Son Günleri*, İstanbul 1981.
- KÜLÇE, Süleyman; *Mareşal Fevzi Çakmak*, İstanbul 1953.
- LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kırıtlı), TTK yayını, Ankara 1988.
- LEWIS, Bernard; *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1996.
- LORD KINROSS; *Atatürk, Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (Terc. A.Tezer), İstanbul 1966. ; (çev. Necdet Sander), İstanbul 1984.
- LORD KINROSS; *Atatürk A Biography of Mustafa Kemal Father of Modern Turkey*, London 1964.
- M. ESAT; *Mirat-ı Mekteb-i Harbiye*, İstanbul 1310.
- MANGO, Andrew; *Atatürk*, London 1999.; İstanbul 2002.
- MARTINO, F. Perrone Di San; *Ön Asya Diktatörü Mustafa Kemal ve Zaferleri*, Kamer yayınları, İstanbul 1998.
- MAZI, Nurşen; *Celal Bayar Başbakanlık Dönemi (1937-1939)*, İstanbul 1996.
- MEHMET ARİF; *Anadolu İnkılabı*, İstanbul 1924.

- MELEK, Abdurrahman; *Hatay Nasıl Kurtuldu?*, Ankara 1986.
- MELZİĞ, Herbert; *Atatürk'ün Başlıca Nutukları (1920-1938)*, Ülkü Matbaası, İstanbul 1942.
- MERAY, Seha L.-Osman OLCAY; *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara 1977.
- MERAY, Seha L.; *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler*, Cilt I, Kitap 1, Yapı Kredi Yayını, İstanbul 1993.
- MİSİROĞLU, Kadir; *Musul Meselesi ve Irak Türkleri*, İstanbul 1985.
- MİKUSCH, Dagobert von; *Gazi Mustafa Kemal, Avrupa ile Asya Arasındaki Adam, 1874-1950*, (çev. Esat Nermi Erendor), İstanbul 1981.
- MİROĞLU, İsmet; *XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı*, İstanbul 1975.
- NADİ, Yunus; *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisinin Açılışı ve İsyânlar*, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- OKDAY, İsmail Hakkı; *Yanya'dan Ankara'ya*, İstanbul 1994.
- OKYAR, Fethi; *Üç Devirde Bir Adam*, (hızl. Cemal Kutay), İstanbul 1980.
- OKYAR, Osman-Mehmet SEYİDANLIOĞLU(Yay.hızl.); *Fethi Okyar'ın Anıları*, Ankara 1997.
- OLCAY, Osman; *Sevr Andlaşmasına Doğru, (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara 1981.
- ORBAY, Rauf; *Cehennem Değirmeni, Siyasal Hatıralarım*, Cilt I, İstanbul 1993.
- ORHONLU, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskân Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul 1963.
- ORHONLU, Cengiz; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967.
- OZANKAYA, Özer; *Cumhuriyet Çınarı*, Ankara 1995.
- ÖKE, Mim Kemal; *Hilafet Hareketleri*, Ankara 1991.
- ÖKE, Mim Kemal; *Kerkük-Musul Dosyası*, İstanbul 1991.
- ÖKTEM, Haydar Rüşti; *Mütareke ve İşgal Anıları*, (hızl. Zeki Arkan), Ankara 1991.
- ÖMER KÂZİM; *Kurtuluş Savaşı Yıllarında Ankara-Berlin Hattı*, (çev. Durmuş Yılmaz), Konya 1994.

- ÖNDER, Mehmet; **İzmir Yollarında, Türkiye İş Bankası Yayınları**, Ankara 1989.
- ÖNDER, Mehmet; **Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri**, Ankara 1993.
- ÖZAKMAN, Turgut; **Vahidettin, M.Kemal ve Millî Mücadele**, Bilgi Yay., Ankara 1997.
- ÖZALP, Kâzım-Teoman ÖZALP; **Atatürk'ten Anılar**, 2. Baskı, Ankara 1994.
- ÖZALP, Kâzım; **Millî Mücadele, 1919-1922**, Cilt I, TTK Yayını, Ankara 1988.
- ÖZÇELİK, İsmail; **Millî Mücadele'de Güney Cephesi (Urfa), (30 Ekim 1918-11 Temmuz 1920)**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1992.
- ÖZKAYA, Yücel; **Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi**, Ankara 1981.
- ÖZTOPRAK, İzzet; **Kurtuluş Savaşında Türk Basını (Mayıs 1919-Temmuz 1921)**, Ankara 1981.
- ÖZTÜRK, Ayhan; **Millî Mücadelede Gaziantep, Kayseri** 1994.
- PALMER, Alan; **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, (çev. Belkis Çorakçı Dışbudak), Ankara 1992.
- POULTON, Hough; **Balkanlar Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler**, (Terc. Yavuz Alagon), İstanbul 1993.
- RIZA NUR; **Hayat ve Hatıratım**, Cilt III, İstanbul 1968.; İstanbul 1992.
- RIZA NUR; **Lozan Hatıraları**, İlâveli İkinci Baskı, İstanbul 1991.
- SAATÇİ, Suphi; **Tarihî Gelişimi İçinde Irak'ta Türk Varlığı**, İstanbul 1996.
- SAFA, Peyami; **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ankara 1981.
- SARAY, Mehmet (ve diğerleri); **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Hayatı**, Ankara 2003.
- SARAY, Mehmet; **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul 1990.
- SARIHAN, Zeki; **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, Cilt I, Ankara 1986.; Ankara 1993.
- SELEK, Sabahattin; **Anadolu İhtilâli**, İstanbul 1976.
- SERTEL, Sabiha-Zekeriya; **Tan Evi**, (neş. Ziya Şakir), İstanbul 1938.
- SEZGİN, Ömür; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu**, Ankara 1984.

- SLOANE, W. M.; *Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar*, (ter. Sibel Özbudun), İstanbul 1987.
- SONYEL, Salâhi R.; *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Cilt I, TTK Yay., Ankara 1987.
- SOYAK, Hasan Rıza; *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973.
- SOYSAL, İsmail; *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Cilt I (1920-1945), TTK Yayını, Ankara 1989.
- SÖNMEZ, Cemil; *Atatürk ve Okuma Sevgisi*, Ankara 1993.
- SÖNMEZ, Cemil; *Atatürk'ün Annesi Zübeyde Hanım*, Ankara 1998.
- SÖNMEZ, Naim; *Siyasî Açısından Cumhuriyet Hükûmetleri*, (Tek Parti Dönemi-1923-1946), (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1992.
- SÜMER, Faruk; *Oğuzlar(Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ankara 1967.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan; *Kemal Atatürk ve Millî Mücadele Tarihi*, 3. Baskı, İstanbul 1958.; İstanbul 1967.
- ŞENGİL, Mizyal Karaçam; *Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)*, İstanbul 1996.
- ŞİMŞİR, Bilâl N.; *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, TTK Yayını, Cilt. I, Ankara 1973.; Ankara 1992.
- ŞİMŞİR, Bilal N.; *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, TTK yayını, Ankara 1990.
- TAÇALAN, Nurdoğan; *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, İstanbul 1970.
- TALEVSKİ, J. D.; *The Borders Of The Republic Of Macedonia*, (Published by: P. Kiro Dandaro), Bitola (Manastır) 1998.
- TANERİ, Aydın; *Atatürk ve Millî Hâkimiyet*, Ankara 1983.
- TANERİ, Aydın; *Atatürkçülüğün Tanımı*, Ankara 1983.
- (TANRIOVER), Hamdullah Suphi; *Dağ Yolu*, İstanbul 1929.
- (TANRIOVER), Hamdullah Suphi; *Günebakan*, Ankara 1929.
- TANSEL, Selahattin; *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1965.
- TANSEL, Selahattin; *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt I, Ankara 1973.; İstanbul 1991.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal; *Vatan Hizmetinde*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.

- TEVETOĞLU, Fethi; **Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar**, Ankara 1987.
- TEVETOĞLU, Fethi; **Ömer Naci**, İstanbul 1973.
- TEZER, Şükrü; **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Ankara 1989.
- TUNAYA, T. Zafer; **Türkiye'de Siyasî Partiler, 1859-1952**, İstanbul 1952.
- TUNÇAY, Mete; **T.C.'de Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)**, 2. Basım, İstanbul 1989.
- TURAN, Mustafa; **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, 1919-1923)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1999.
- TURAN, Refik-E. Semih YALÇIN; **Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi**, (Kolektif Eser) Ankara 1994.
- TURHAN, Mümtaz; **Atatürk İlkeleri ve Kalkınma**, İstanbul 1965.
- TURHAN, Seyfettin; **Atatürk'te Konular Ansiklopedisi**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1993.
- Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi**, C. II/Kısım 1, Genelkurmay Başkanlığı yayını, Ankara 1994.; Cilt. II/Kısım 3, Batı Cephesi, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1994.
- Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genel Kurmay yayını, Ankara 1962.
- Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, (15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923)**, Cilt VII, Genel Kurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1975.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Cilt III, Kısım V, Ankara 1978.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat; **Görüp İşittiklerim**, TTK Yay., Ankara 1984.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat; **Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Ankara 1948.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl Lozan (1922-1923)**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayını, Ankara 1973.
- US, Asım; **Gördüklerim, Duyduklarım, Duygularım**, İstanbul 1964.
- ÜNAL, Tahsin; **Türk Siyasal Tarihi 1700-1958**, 4. Baskı, Ankara 1977.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet; **İlk Meclis Millî Mücadele'de Anadolu**, TBMM'nin 70 Yılı 1920-1990, 2. Baskı, İstanbul 1990.
- VILLATA, Jorge Blanco; **Atatürk**, (çev. Fatih Özsu), Ankara 2000.
- YALÇIN, E. Semih-Salim KOCA; **Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'ya Geçiş**, Ankara 2005.
- YALÇIN, E. Semih-Mustafa TURAN; **Türk İnkılap Tarihi ve Atatürk İlkeleri**, (Kolektif Eser), Ankara 2003.
- YALÇIN, E. Semih; **Atatürk'ün Millî Dış Siyaseti**, Ankara 2000.

- YAVUZ, Bige; **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri, Fransız Arşiv Belgeleri Açısından, 1919-1922**, TTK Yayını, Ankara 1994.
- YAZI, Nuri; **Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi**, Konya 1986.
- YEŞİLYURT, Süleyman; **Zübeyde Hanımın İkinci Evliliği ve Kemalelism**, Ankara 1996.
- YILMAZ, Mustafa - Ayşe AKTAŞ(Kolektif eser); **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara 1998.
- YURDABAK, T (haz.); **Harp Akademileri'nin 132 Yılı, 1848-1980 Şeref Dolu Yıllar**, İstanbul 1980.
- ZORLU, Ilgaz; **Evet, Ben Selanikliyim**, İstanbul 1998.
- ZÜRCHER, E. J.; **Millî Mücadelede İttihatçılık**, Ankara 1987.; İstanbul 1995.

MAKALELER

- "Atatürk", **İslam Ansiklopedisi**, Cilt I, İstanbul 1940.
- "Dünya Tarihini Yetimler Yazıyor", **Hürriyet**, 22 Mart 1978.
- "Muzaffer Kılıç'ın Açıklaması", **Zafer**, 19 Mayıs 1960.
- "Samsun Yolunda Mustafa Kemal'e Vapurunun Batırılacağını Kim Haber Vermişti?", **Tarih Konuşuyor**, Cilt I, Sayı 4 (Mayıs 1964), s. 279-280.
- AKÇORA, Ergünöz; "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XI, Sayı 32 (Temmuz 1995).
- AKGÜN, Seçil; "Ankara Anlaşması-Hazırlanış ve Önemi", **Prof Dr. Şükrü Esmer'e Armağan**, AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını, Ankara 1981.
- AKGÜN, Seçil; "Halifeliğin Kaldırılması Olayının Çeşitli Tepkileri", **VIII. Türk Tarih Kongresi**, III. Ciltten ayrı basım, TTK, Ankara 1983, s. 21-88.
- AKTEPE, Münir; "Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alâkalı Bir Belge", **Belleten**, Cilt 38, Sayı 150 (Ankara 1974).
- AKYÜZ, Yahya; "Atatürk ve Öğretmenler", **Cumhuriyet Döneminde Eğitim**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1983.

- AKYÜZ, Yahya; "Atatürk'ü Yetiştiren Öğretmenlerden Birkaçı", **Atatürk Devrimleri ve Eğitim Sempozyumu (9-10 Nisan 1981) Bildirileri**, Ankara 1981.
- AKYÜZ, Yahya; "Atatürk'ün Eğitim Düşüncesinin Kökenleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 23, Mart 1992.
- AKYÜZ, Yahya; "Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt IV, Sayı 10 (Kasım 1987).
- ALTAY, Fahrettin; "İzmir Faciasının Muhâkemesi", **Belleten**, Cilt XXII, Sayı 89, (Ocak 1995).
- ARALSI, Altan; "Ata'nın Soy Kütüğü", **Milliyet**, 10 Kasım 1993.
- ARI, Kemal; "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de Emvâl-i Metrûke ve Fuzûlî İşgal Sorunu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt V, Sayı 15 (Temmuz, 1989).
- ATADAN, Makbule; "Büyük Kardeşim Atatürk", **Yeni İstanbul**, 21 Kasım 1952 (tefrika no: 21).; 12 Ocak 1953.
- AYSAN, Mustafa A.; "Atatürk'ün Ekonomik Görüşü", **Atatürk Yolu**, (der. Turhan Feyzioğlu), Ankara 1987.
- BAĞIŞGİL, Kemal; "Anıt-Kabir İnşaata", **İnkılap Gençliği Dergisi**, Yıl 1, Cilt I, Sayı 5 (10 Kasım 1952).
- BALCIOĞLU, Mustafa; "Atatürk'ün Biyografisine Katkı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIII, Sayı 38 (Temmuz 1997), s. 539-581.
- BALCIOĞLU, Mustafa; "Atatürk'ün Doğum Tarihi Üzerine", **Türk Tarihçiliği ve Prof. Dr. Aydın Taneri Armağanı**, Ocak Yayınları, Ankara 1998, s. 281-284.
- BARKAN, Ömer Lütfü; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler", **Vakıflar Dergisi**, Sayı 2 (Ankara 1942), s. 284-353.
- BARKAN, Ömer Lütfü; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt XI (1951), s. 525-569.; Cilt XIII (1953), s.56-78.; Cilt XV (1955), s. 209-237.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı; "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Tepkileri", **Belleten**, Cilt XXXIII, Sayı. 132, (Ekim 1969).
- BAYKAL, Bekir Sıtkı; "Mütareke Devrinde Mustafa Kemal Paşa'ya Ait İki Belge", **Belleten**, Cilt XXXVII, Sayı 148 (1973), s. 451-459.

- BAYUR, Yusuf Hikmet; "1918 Bırakışmasından Az Önce Mustafa Kemal Paşa'nın Başyaver Naci Bey Yolu ile Padişaha Bir Başvurması", *Belleten*, Cilt XXI (1957).
- BAYUR, Yusuf Hikmet; "TBMM Hükûmeti Umur-ı Hariciye Vekili Yusuf Kemal Tengirşenk'in 1922 Martında Yaptığı Avrupa Gezisiyle İlgili Anılar", *Belleten*, No: 160 (Ekim, 1976).
- BAYUR, Yusuf Hikmet; "Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayımlanmamış Bir Raporu", *Belleten*, Cilt 20, Sayı 80 (Ankara 1956).
- BORAK, Sadi; "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlıklar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 1 (Kasım 1984), s.277-285.
- BORAK, Sadi; "Atatürk'ün Biyografisinde Yapılan Yanlışlar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 1 (Kasım 1984), s.277-285.
- BUCHER, Alexius J.; "Atatürk, Muhtemel Geleceği Hatırlama", (çev. Rezzan Kızıltan), *Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.
- BUDAK, Mustafa; "Ankara İtilafnamesi Sürecinde Suriye Sınırı Üzerindeki Tartışmalar", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIII, Sayı 38, (Temmuz 1997).
- CEBESÖY, Ali Fuat; "Mustafa Kemal Milli Lider", *Belleten*, Cilt XX, (1956).
- COŞAR, Ömer Sami; "1881-23 Temmuz 1908", *Atatürk Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul 1973.
- ÇALIŞLAR, İpek; "Sırlarıyla Lâife Hanım-3", *Milliyet*, 12 Kasım 2005.; "Sırlarıyla Lâife Hanım-4", *Milliyet*, 13 Kasım 2005.; "Sırlarıyla Lâife Hanım-5", *Milliyet*, 14 Kasım 2005.; "Sırlarıyla Lâife Hanım-6", *Milliyet*, 15 Kasım 2005.
- ÇALIŞLAR, İzzettin; "31 Mart ve Mustafa Kemal", *Ulus*, 13 Nisan 1940.
- ÇAYCI, Abdurrahman; "Atatürk'e Dair En Eski İki Yabancı Arşiv Belgesi Hakkında", *Türk Kültürü*, Yıl IX, Sayı 103, (Mayıs 1971).
- DERELİ, Ünal; "Komutan Atatürk", *Uluslararası Atatürk Konferansı Tebliğleri*, (10- 11 Kasım 1980), Cilt II, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.

- DOERFER, Gerhard; "Atatürk Kişiliği ve Hizmetleri", (çev. Musa Yaşar Sağlam), **Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.
- ENGİNSOY, Cemal; "Asker ve Devlet Adamı Atatürk", **Belleten**, Cilt XLVI, Sayı 181 (Ankara 1983).
- ENGİNSOY, Cemal; "Komutan ve Devlet Adamı Atatürk", **100. Yıl Atatürk Konferansları**, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- ERCAN, Yavuz; "Bloklar Arası Çatışmalarda Osmanlı Devleti Topraklarının Stratejik Önemi", **Beşinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I., Değişen Dünya Dengeleri İçinde Askerî ve Stratejik Açından Türkiye**, (23-25 Ekim 1995-İstanbul), Genkurmay Başkanlığı Yay., Ankara 1996.
- ERCİLASUN, Ahmet B.; "Atatürk'ün Milliyetçilik ve Dil Anlayışı", **100. Yıl Atatürk Konferansları**, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.
- ERGENÇ, Özer; "Atatürk'ün Büyük Devlet Adamı Niteliği", **100. Yıl Atatürk Konferansları**, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- ERKAL, Şükrü; "Atatürk'ü Askerî Yönüyle Tanımak ve Anlamak", **T.C. Genel Kurmay Başkanlığı Atatürk Haftası Armağanı**, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay., Ankara 1992.
- EROĞLU, Hamza; "Atatürk'e Göre Millet ve Milliyetçilik", **Atatürk Yolu**, (drl. Turhan Feyzioğlu), Ankara 1987.
- EZGÜ, Nejdet; "Atatürk'ün Askerî Kişiliği", **100. Yıl Atatürk Konferansları**, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yay., Ankara 1981.
- FELLNER, Harm Jörg; "Kemal Atatürk'ün Türkiye İçin Taşıdığı Önem ve Fikirlerinin Dünya'da Uyandırdığı Etki", (çev. Murat Ünlü), **Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.
- FEYZİOĞLU, Turhan; "Atatürk Yolu: Akılcı, Bilimci, Gerçekçi Yol", **Atatürk Yolu**, (drl. Turhan Feyzioğlu), TTK Basımevi, Ankara 1995.
- FEYZİOĞLU, Turhan; "Atatürk'ün Gerçekçiliği," **Atatürk Yolu**, TTK Basımevi, Ankara 1995.

- FEYZİOĞLU, Turhan; "Ve Mustafa Kemal'in Berraklığı", (drl. Turhan Feyzioğlu), **Atatürk Yolu**, TTK Basımevi, Ankara 1995.
- GERÇEKÇİ, Arif Hikmet; "Atatürk'ü Samsun'a Götüren Gemide Kimler Vardı? Üç Günün Hikayesi", (Röportaj: Erman Mevlânağil), **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı 9, Ekim 1967.
- GİRİTLİ, İsmet; "Atatürk'ün Hürriyet ve Sorumluluk Anlayışı", **Atatürk Yolu**, (drl. Turhan Feyzioğlu) TTK Basımevi, Ankara 1995.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib; "Rumeli'nin İskanında ve Türkleşmesinde Yürükler", III. **Türk Tarih Kongresi (Ankara 15-20 Kasım 1943) Tebliğleri**, Ankara 1948.
- GÜLER, Ali; "Mustafa Kemal'i Atatürk Yapan Süreçte Aile Çevresi İle İlk ve Orta Öğrenim Yaşantısının Rolü", **Atatürk Haftası Armağanı**, Genkurmay ATASE. Başkanlığı Yayınları, 10 Kasım 1998.
- GÜRER, Cevat Abbas; "Tarihi Güne Bir Bakış", **Ülkü**, Cilt IX (1937).
- HİÇYILMAZ, Ergun; "İlk Meclisten Bugüne", **Tercüman**, 24 Ekim 1981.
- İLBAY, Asaf; "Atatürk'ün Hususi Hayatı", **Tan**, 10 Haziran 1949.
- İLHAN, Suat; "Atatürk ve Askerlik", **Atatürkçü Düşünce**, (Kolektif Eser), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992.
- İNAN, A.Afet; "Atatürk'ü Dinledim: Trablusgarb'ta Hürriyete Karşı İsyan", **Belleten**, Cilt VIII, Sayı 31 (1944), s. 387-401.
- İNAN, A.Afet; "Atatürk'ü Dinlerken Vatan ve Hürriyet", **Belleten**, Cilt I, Sayı 2 (Ankara 1937).
- İNAN, A.Afet; "Mukaddes Tabanca", **Belleten**, Cilt I, Sayı 3-4 (Ankara 1937).
- İNÖNÜ, İsmet; "Devlet Kurucusu Atatürk", **Atatürk Konferansları** 1969, Ankara 1970.
- İNÖNÜ, İsmet; "İnönü'nün Hatıraları", **Ulus**, 12 Eylül 1968.
- İSBİR, Eyüp; "Atatürk'ün Devlet Adamlığı Vafı", **100. Yıl Atatürk Konferansları**, Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.
- İZGİ, Özkan; "Atatürk ve Millî Birlik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt IV, Sayı 12 (Ankara 1988).

- JAESCHKE, Gotthard; "Mustafa Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler", *Belleten*, Cilt XXXII (1966).
- JAESCHKE, Gotthard; "Mustafa Kemals Sendurmg nach Anatolien", No: 1, *Geschichte des İslâmiscehen Orients*, Tübingen 1949.
- KABASAKAL, Hüseyin; "Mustafa Kemal Sofya Askerî Ateşeliğinde", *Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 1982*, Genelkurmay Başkanlığı Atase Yayınları, Ankara 1982.
- KAÇI, Necip; "Atatürk Arnavutluk'ta Nasıl Değerlendiriliyor?", *Atatürk'ün Ölümünün 50.Yıl Sempozyumu*, (31 Ekim - 1 Kasım 1988), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1989.
- KARAKOYUNLU, Sadri; "Sakarya Meydan Muharebesi'nin Yankıları (Melhame-i Kübra-Büyük Kan Seli veya Büyük Savaş Alanı)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 31 (Mart 1995).
- KARAL, Enver Ziya; "Atatürk'ün Selanik'teki Evi", *Atatürk ve Devrim*, Ankara, 1998, s. 201-207.
- KARAL, Enver Ziya; "Atatürk'ün Siyaset Üzerine Düşünceleri", *Atatürk Hakkında Konferanslar*, Ankara 1946.
- KARAL, Enver Ziya; "Benim İhtiraslarım Var", *Her Yönüyle Atatürk, Ata'nın 100. Doğum Yılı İçin Özel Basımı*, Bakış Kütüphanesi Yay., İstanbul 1981.
- KARPAT, Kemal; "Türkler (Cumhuriyet Devri)", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12.
- (KARAOSMANOĞLU), YAKUP KADRİ; "Bir Açık Söz", *İkdam*, No:8883, 8 Kanun-ı Evvel, 1337 (1921).
- KAYMAZ, Nejat; "Misak-ı Millî Üzerine Yapılan Tartışmalar Üzerine", VIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) *Tebliğleri*, Cilt III, Ankara 1993, s.1941-1958.
- KESKİN, Mustafa; "Mustafa Kemal'in IX. Ordu Müfettişliğine Atanmasıyla Bu Görevinden Azledilmesi Arasında, İstanbul Hükümetiyle Yaptığı Yazışmalar", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu Bildirileri 27-29 Mayıs 2002*, (yay. haz. Hale Şıvgın-Semih Yalçın), Ankara 2003.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin; "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VII, Sayı 20 (Mart, 1991).

KIZILDOĞAN, Hüsrev Sami; "Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki", **Belleten**, Cilt I, Sayı 3 (Ankara 1937).

KOÇA, Salim-E. Semih YALÇIN; "Mustafa Kemal Paşanın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayininde Osmanlı Genel Kurmayının Rolü", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt X, Sayı 29 (Temmuz 1994), s. 401-416.

KOÇA, Salim; "Mustafa Kemal Paşanın 9. Ordu Tayininde Damat Ferit Paşanın Rolü Var mıydı?", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 41 (1990), s. 3-9.

KOÇA, Salim; "Mustafa Kemal'in 9. Ordu Müfettişliğine Tayininde Vahideddin'in Rolü", **Millî Kültür**, Sayı 50 (1985), s. 1-5.

KURAN, Ercüment; "Musul Meselesi II", **Türkeli**, 5 Şubat 1997.

MAJER, Hans Georg; "Miralay Mustafa Kemal Bey'in Anafartalar Grubu Kumandanlı'ndan Affını İsteyen 27 Eylül 1915 Tarihli Dilekçesi", (çev. Musa Yaşar Sağlam), **Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

MELAHAT ALİ; "Güzel Eleni, Atamızın Anılarında Yaşayan İlk Aşkı", **Birlik Gazetesi**, 10 Ekim 1998.

MELAHAT ALİ; "Türkiye Cumhuriyeti Manastır Fahri Konsolos Başkanı Mithat Cemal'la Söyleşi", **Birlik Gazetesi**, 3 Ekim 1998.

MELZİĞ, Herbert; "Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusunun 100. Doğum Yılı Münasebetiyle Yayınlanmamış Taslaklar", (çev. Rezzan Kızıltan), **Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

MENGHİN, Oswald; "Kemal Atatürk'ten ve Eserinden Hatıralar", **Belleten**, Cilt 3, Sayı 10 (1 Nisan 1939), TTK Basımevi, Ankara 1994.

MERT, Özcan; "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 20 (Mart 1991).

NACİ SADULLAH; "Harbiye'de 1317", **Yedi Gün**, Yıl 2, Cilt III, Sayı 78 (5 Eylül 1934).

ORHONLU, Cengiz; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İşkânı", **Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi**, Cilt XV, Sayı 1-2, Ankara 1976.

- ÖYMEN, Hıfzırrahman Raşit; "Atatürk'ün Saygı İle Andığı Öğretmeni Naki Yücekök", **Eğitim Hareketleri Dergisi**, Cilt XVII, Sayı 200-201 (Kasım-Aralık 1971), s.1-5.
- ÖZBUDUN, Ergun; "Siyasî Lider Olarak Atatürk", **Atatürkçü Düşünce**, (Kolektif Eser) Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1992.
- ÖZCAN, Mert; "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt VII, Sayı 20 (Mart 1991), s. 331-346.
- (ÖZDEŞ), Lütfi Müfit; "Harbiye'de Gazi Hazretleri İle Bir Sınıfta Ders", **Vakit**, 30 Ağustos 1934.
- ÖZGİRAY, Ahmet; "Millî Hâkimiyet Işığı Altında M. Kemal Paşa-A. Rawlinson Görüşmeleri (1918-1921)", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt VI, E.Ü. Edebiyat Fakültesi yayını, İzmir 1991.
- ÖZTOPRAK, İzzet; "Londra Konferansı ve Türkiye Meselesinin Cereyan-ı Müzakeratı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XI, Sayı 33 (Kasım, 1995).
- ÖZTORUN, Necdet; "Atatürkçülük", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt IV, Sayı 12 (Ankara 1988).
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet; "Atatürk'ün Birinci Dünya Savaşı'na Girişimiz Üzerine Görüşleri", **Millî Kültür**, Sayı 40, Haziran 1983.
- RUSTOW, D. A.; "The Army and the Founding of the Turkish Republic", **World Politics**, Cilt XI (1959), s. 537-538.
- RUŞEN EŞREF, "Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat", **Yeni Mecmua, Çanakkale Nüsha-i Mümtazesi**, Cilt 3.
- SARINAY, Yusuf; "Atatürk'ün Hatay Politikası-I-(1936-1938)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XII, Sayı 34 (Mart 1996).
- SCHLEGEL, Dietrich; "Atatürk'ün İslam Dünyasındaki Yenilikçi Adımı", (çev. Rezzan Kızıltan), **Mustafa Kemal Atatürk (1881-1891)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.
- SERTOĞLU, Mithat; "Balkan Savaşı Sonlarında Edirne'nin Kurtarılması Hususunda Hemen Teşebbüse Geçilmesi İçin Atatürk'ün Harbiye Nezaretini Uyarısına Dair Bilinmeyen Bir Belge", **Belleten**, Cilt 32, Sayı 128 (Ankara 1968).
- SEVENGİL, R. Ahmet; "Atatürk'ün Cenaze Törenine Ait Hatıralar", **İnkılap Gençliği Dergisi**, Yıl 1, Cilt I, Sayı 5 (10 Kasım 1952).

- SFORZA, Cont Carlo; "Versay Antlaşması'ndan Sonra Avrupa Dış Politikası, Müttefik Devletler ve Türkiye", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 30, (Ağustos, 1987).
- SİMON, Rachel; "Beginnings of Leadership, Mustafa Kemal's First Visit to Libya, 1908", **Belleten**, Cilt XLIV, Sayı 173 (1980).
- SUNGU, İhsan; "Atatürk'ün Babası Ali Rıza Efendi ve Mensup Olduğu Asakir-i Milliye Taburu", **Belleten**, Cilt III, Sayı 10 (Nisan 1939).
- ŞEHİSUAROĞLU, Hâluk Y.; "Abdülhamit ve Maarif", **Akşam**, 21 Aralık 1946.
- ŞEKERCİOĞLU, Hüseyin; "Atatürk'ün Soy ve Sülâlesi Hakkında Anadolu'da Yaptığım Araştırmalar", **Türk Kültürü Dergisi**, Cilt XIII, Sayı 145 (Kasım 1974).
- TEVETOĞLU, Fethi; "Atatürk-İttihat ve Terakki", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt V, Sayı 15 (Ankara 1989).
- TUNAYA, Tarık Zafer; "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Geçiş, 1919 Genel Seçimleri ve Osmanlı Parlamentosunun Son Toplantı Devresi", **Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük**, İstanbul 1994, s. 181-207.
- TUNAYA, Tarık Zafer; "TBMM Hükûmeti'nin Kuruluşu ve Siyasî Karakteri", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, Cilt XXIII, Sayı 3-4, (1957'den ayrı basım), İstanbul 1958.
- TURAN, Mustafa; "19 Mayıs'ın Türk İstiklal Harbi'ndeki Önemi", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, Sayı 137 (Mayıs 1998).
- TURAN, Mustafa; "İstirdatta İzmir Büyük Yangını, 13-15 Eylül 1922", **Nihal Atsız ve Nejdet Sançar Armağanı**, Afyon, 1995.
- TURAN, Mustafa; "İzmir'in İşgali Üzerine", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt III, Sayı 36 (Kasım, 1996).
- TURAN, Şerafettin; "Kurtuluş Savaşında Kongreler", **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, Seminere Sunulan Bildiriler**, TTK yayını, Ankara 1975.
- TURAN, Şerafettin; "Mondros Mütarekesi Ertesinde Mustafa Kemal'in Orduya, Siyasete ve İngilizlerin Tutumuna İlişkin Düşünceleri", **Belleten**, Cilt XLVI (1982).
- TUTSAK, Sadiye; "Millî Mücadelede Uşak", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Ege Ün. Yayını, İzmir 1995.

- UNAT, Faik Reşit; "Atatürk'ün Öğrenim Hayatı ve Yetiştği Devrin Millî Eğitim Sistemi", **Türk Tarih Kurumu Atatürk Konferansları I**, Ankara 1964.
- UNAT, Faik Reşit; "Selanik'te Atatürk Evinin Tarihçesi Hakkında Araştırmalar", **VI. Türk Tarih Kongresi (Ankara 20-26 Ekim 1961) Bildirileri**, Ankara, 1967, s. 561-567.
- US, Hakkı Tarık; "19 İkciteşrin 1938", **Kurun**, 20 Kasım 1938.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir; "Atatürk'e Bu Soyadı Nasıl Verildi ve Bunu Kim Buldu?", **Millî Kültür**, Cilt II, Sayı 6-7-8 (Kasım, Aralık 1980-Ocak 1981).
- ÜNAL, Ertan; "Atatürk Vasiyetini Nasıl Yazdırdı?", **Popüler Tarih**, Sayı 61, (Eylül 2005).
- ÜNAL, Tahsin; "Harp Okulu Tarihi ve Mustafa Kemal", **Türk Kültürü**, Sayı 25, (Kasım 1964).
- ÜNAYDIN, Ruşen Eşref; **Atatürk'ün Hastalığı**, "Prof. Dr. Nihat Belger'le Mülakat", Ankara 1959.
- VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet; "İlk Meclis'ten Cumhuriyete", **Cumhuriyet**, 27.12.1973, No:17744.
- YAHYA KEMAL; "Yeni Türk Ruhu I", **Tevhid-i Efkar**, No:334 (3362), 13 Mayıs 1338 (1922).
- YALÇIN, E. Semih; "Misak-ı Millî ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası**, (yay. haz. Berna Türkdöğen), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000.
- YALÇIN, E. Semih; "Mustafa Kemal Paşa'nın Yusuf Kemal Heyeti Vasıtasıyla Batılı Devletler Nezdinde Yaptığı Barış Teşebbüsü", **Askerî Tarih Bülteni**, Sayı 40, Yıl 21 (Şubat, 1996).
- YALÇIN, E. Semih; "Musul Petrolleri Meselesi", **2023**, Sayı 22 (Şubat 2003), s. 42-49.
- YALÇIN, E. Semih; "Atatürk İlkeleri ve Atatürkçü Çağdaş Düşünce Yapısı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt XIV, Sayı 41 (Temmuz 1998).
- YALMAN, Ahmet Emin; "Büyük Millet Meclisi Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'nin Tarihçe-i Hayatı", **Vakit**, 10 Ocak 1922.
- YALMAN, Ahmet Emin; "TBMM Reisi Müşir Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin Tarihçe-i Hayatı", **Vakit**, 10 Ocak 1922.

SÜRELİ YAYINLAR

Akın, 20 Mayıs 1948.

Akşam, 29 Kasım 1938.

Cumhuriyet, 13 Mayıs 1933, 14 Mayıs 1933, 17 Mayıs 1933, 29 Kasım 1938.

Haber Akşam Postası, 19 Kasım 1938.

Hâkimiyet-i Milliye, 5 Nisan 1926, 9 Nisan 1926, 11 Nisan 1926, 12 Nisan 1926, 24 Şubat 1336 (1920), No:11.

Hürriyet, 11 Kasım 1953.

İkdam, 17 Mayıs 1918.

İleri, 17 Mayıs 1918.

İstiklal, 17 Mayıs 1918.

Memleket, 17 Mayıs 1918.

Milliyet, 28 Haziran 1984 .

Son Posta, 29 Kasım 1938.

Takvim-i Vekayi, 10 Kasım 1918/ Teşrinisani 1334.

Tanin, 13 Eylül 1945, 15 Eylül 1945, 6 Eylül 1945.

Ulus, 11 Kasım 1938, 13 Kasım 1938, 23 Kasım 1938, 27 Kasım 1938, 29 Kasım 1938, 9 Kasım 1938, 17 Mayıs 1918, 18 Teşrinisani 1918 (1334).

Vakit, 10 Ağustos 1934.

Yakın Tarihimiz, Cilt I, (1962), Cilt III.